

T. C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı

Doktora Tezi

**Uluslararası İlişkilerde
Kamuoyu Yaratma Süreçleri:
Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği**

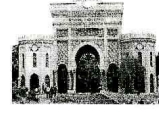
Abdulhamit AVŞAR
2502970331

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Faruk SÖNMEZOĞLU

İstanbul 2009

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **ULUSLARARASI İLİŞKİLER Anabilim** Dalında ders dönemindeki Eğitim-Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2502970331** numaralı **ABDULHAMİT AVŞAR**'ın hazırladığı "**ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE KAMUOYU YARATMA SÜREÇLERİ : TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ ÖRNEĞİ**" konulu **YÜKSEK LİSANS- / DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 28.Maddesi uyarınca **22.02.2010 PAZARTESİ günü saat 12.00'da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin .....**KABUL**.....'ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI (*)	İMZASI
PROF. DR. FARUK SÖNMEZOĞLU	Kabul	
PROF. DR. CEMİL OKTAY	Kabul	
PROF. DR. BİRSEN ÖRS	Kabul	
DOÇ. DR. LEVENT ÜRER	KABUL	
YRD. DOÇ. DR. HAKAN GÜNEŞ	KABUL	

Adres: Besim Ömerpaşa Caddesi Kaptan-ı Derya Sokağı 34452 Beyazıt/İstanbul
Tel: 0212 440 00 00 / 14219-14220-14221-14222-14226-14227-14243
Fax: 0212 440 03 40 e-mail: sbc@istanbul.edu.tr

Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratma Süreçleri: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Örneği

Abdulhamit AVŞAR

ÖZ

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, kendine özgü nitelikleri olan uluslararası ilişki örneklerinden biridir. Ülkelerden herhangi birini ilgilendiren bir sorun, kolayca diğer ülkenin sorununa dönüşebilmekte, ulusal çıkarı görünümü kazanabilmektedir. Bunun temel nedenlerinden biri tarihsel süreç içerisinde her iki ülkede yaratılan kamuoyudur. Tez çalışmamızda bu olgu somut olaylar bağlamında incelenmektedir.

Birinci bölümde, tezin kuramsal çerçevesini ortaya koymak bakımından kamuoyu kavramı ve uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma olgusu irdelenmekte, kamuoyu yaratmada rol oynayan etkenler üzerinde durulmaktadır.

Sonraki bölümlerde ise çizilen kuramsal çerçeve bağlamında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci incelenmektedir. Etnik bilinç, sosyal, siyasal, ekonomik ve askeri dayanışma gibi olguların kamuoyu yaratmadaki etkisi, kamuoyu yaratıcı odak olarak basın başta olmak üzere aydınlar, diaspora ve politika elitlerinin rolleri, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı, Dağlık Karabağ sorunu, Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanı, Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi gibi somut olaylar ışığında ele alınmaktadır. Böylece, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ekseninde, ulusal kamuoyunun siyasal iktidarların dış politika kararlarını etkileyerek uluslararası ilişkilerde oynadıkları rol tartışılmakta, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma süreciyle ilgili kuramlar somut olaylarla sınanarak belli bir sonuca ulaşılmaya, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma olgusunun önemi ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Creating Public Opinion in International Relations: The Case of Turkey-Azerbaijan Relations

Abdulhamit AVŞAR

ABSTRACT

Turkey-Azerbaijan relation is a unique example in the field of international relations. A problem concerning either of the countries can easily turn out to be that of the other country and result in gaining the characteristics of national interest. One of the main reasons of this reciprocal influence in both countries is the public opinion created through the course of history. This phenomenon is examined in the context of concrete events in our thesis.

In the first chapter; the term of “public opinion and creating public opinion in international relations” is analyzed in order to determine the theoretical framework of the thesis; focusing on factors playing role in creating public opinion

In the subsequent chapters; the process of creating public opinion in Turkey-Azerbaijan relations is analyzed in the context of theoretical framework drawn. The impact of facts such as ethnic consciousness, social, political, economic and military solidarity in creating public opinion, the roles of, media -primarily-, intellectuals, diaspora and elites are touched on. These facts and factors are discussed in the light of events such as Balkan War, the First World War, the Nagorno-Karabakh conflict, Azerbaijan’s independence declaration and Haydar Aliyev’s coming to power. Thus, the role of national public opinion influencing the foreign policy decisions of political power in international relations is discussed in the context of Turkey-Azerbaijan relations. Theories related to the process of creating public opinion in international relations have been figured out through concrete samples.

ÖNSÖZ

Günümüzde sistemin niteliğine bağlı olmaksızın hemen tüm siyasal yönetimler, icraatlarını halk için, halka dayanma söylemleriyle meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar. Halkın dış politikaya olan ilgisi de daha önce olmadığı kadar artmıştır. Belli bir konuda oluşmuş kamuoyu, dış politika yapıcılarının göz önüne almaları gereken başlıca etkenlerden biri olmuştur. Bu, kamuoyunun kendi dinamikleri içinde oluşumu kadar, uygulanan/uygulanması düşünülen politikalar yönünde “kamuoyu yaratma” olgusunu anlamaya yönelik çabaları da güçlendirmiştir.

Azerbaycan, birçok bakımdan jeopolitik eksen ülke konumuna gelmiştir. İran, Rusya ve Türkiye ve Türkiye üzerinden Batı arasında başlıca nüfuz mücadele alanlarından biri olmuştur. Uluslararası enerji hatlarının kesiştiği önemli havzalardan da biri olma yolundadır. Avrasya'nın stratejik ulaşım hatları da büyük ölçüde bu ülke üzerinden geçmeye başlamıştır. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini önemli kılan bir etken de bu iki ülkenin dil, tarih, kültür, din ve etnik yönden benzerlik taşıması, aynı zamanda Orta Asya ile Türkiye arasında coğrafi ve kültürel köprü olmasıdır. Bu durum ilişkilere farklı bir boyut daha eklemekte ve iki ülke ilişkilerinin yanı sıra Türkiye ile Azerbaycan'ın uluslararası alandaki diğer ilişkilerinde kamuoyunun önemini arttırmaktadır.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Türkiye-Azerbaycan ilişkileri kamuoyu bağlamında ele alınmamıştır. Farklı çalışmalar dolayısıyla kısa değinmeler dışında, kuramsal çerçevesi çizilerek, iki ülke ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci, kamuoyunun rolü ve kamuoyu yaratmanın önemi incelenmemiştir. Çalışmamız bu bakımdan özgün bir niteliğe sahiptir.

Tez çalışmamızda iki ülkenin ele alınan dönemlerinin önde gelen gazetelerinde yer alan haber ve yazılara özel bir önem verilmiş, birincil kaynak olarak yararlanılmıştır. Gazetelerin yanı sıra geniş bir arşiv ve diğer birincil kaynak taraması da yapılmış, her iki ülke yöneticilerinin eserleri, söylev ve açıklamaları, siyasal elitlerin, aydınların ve değişik çıkar gruplarının rolleri kamuoyu yaratma olgusunu anlama aracı olarak irdelenmiştir. Aynı şekilde makale türü çalışmalara özel bir dikkat göstermek suretiyle zengin bir kaynakçadan da yararlanılmıştır.

Alıntılar dışındaki kelimelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu (24. bs, Ankara, TDK, 2005) esas alınmıştır. Azerbaycan dilinden yapılan alıntılar ve kaynakların yazılmasında ise özgün gramerinin korunmasına dikkat edilmiştir. “Türk” adının “türk” olarak yazılması gibi. Alıntılardaki “ə” harfi Türkçe’deki “e” ve “a”, “x” ve “q” harfleri ise “h” ve “k” -kalın okunan- harflerine karşılık gelmektedir. Türkiye ve Azerbaycan’da aynı adla çıkan yayın organlarını birbirinden ayırabilmek için de bugünkü yazılışları esas alındı. “İkdam”, “İqdam” gibi. Yine Azerbaycanlı kişi ve kaynak adları, Türkiye’de tanınanlar dışında, özgün kullanımıyla yazıldı.

Tezin hazırlanmasında bir çok değerli insanın katkıları oldu. Öncelikle, tez konusunun seçilmesinden başlayarak beni sistemli çalışmaya yöneltten, her aşamada değerli uyarı ve yönlendirmeleriyle büyük destek sağlayan Prof. Dr. Faruk Sönmezoğlu’na, hem bu özverili katkıları hem de danışmanlığımı üstlenme nezaketini gösterdiğinden dolayı teşekkür ederim. Kendisinin destek ve teşvikleri olmasa tezin tamamlanabilmesi güçleşirdi. Tez İzleme Jürisi’nde bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Birsen Örs ve Doç. Dr. Levent Ürer de büyük bir özenle tez çalışmalarımı incelemiş, görüş ve önerileriyle önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ayırdıkları değerli vakit, emek ve destekleri için kendilerine teşekkür ediyorum. Yrd. Doç. Dr. Hakan Güneş, en başından itibaren yapıcı önerileriyle tezin doğru bir biçimde planlanmasını sağlamış, taslak çalışmasından tezin tamamlanmasına kadar her aşamada son derece yararlı önerilerde bulunmuş, bilgi birikimini en geniş biçimde paylaşmıştır. Kendisine minnet borçluyum. Ayrıca Yrd. Doç. Dr. A. Ezeli Azarkan, Figen Baranoğlu ve Hava Tuğcu Avşar’la Rusça belgelerin tercümesini yapma nezaketinde bulunan Güler Sultanova’ya katkıları için teşekkür ediyorum. Son olarak, arşivlerinde araştırma imkânı sağlayan Türkiye ve Azerbaycan’daki tüm kurum ve kuruluşlarla, elektronik veri tabanından yararlanma fırsatı vererek uluslararası dergileri taramamı mümkün kılan Bahçeşehir, yabancı kaynaklara ulaşmak için zengin kütüphanelerinden yararlanma fırsatı veren Boğaziçi, Bilgi ve Galatasaray üniversitelerine, gazete arşivlerinden yararlandığım Atatürk ve Beyazıt Devlet kütüphanelerine, Cumhuriyet Gazetesi’ne ve Basın Müzesi’ne minnettarlığımı ifade etmek istiyorum. Tezde görülecek eksikliklerin tamamının tarafıma ait olduğundaysa şüphe yoktur.

İÇİNDEKİLER

Öz	iii
Abstract	iv
Önsöz	v
İçindekiler	vii
Tablolar	xi
Kısaltmalar	xii
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	
I. Kamuoyu	15
A. Tarihsel Arka Plan	15
B. Kamuoyunun Anlamı	20
II. Kamuoyu Oluşumu	29
A. Psikolojik ve Toplumsal Etkenler:	29
B. Çevresel Etkenler	35
1. Kültürel Boyutlu Çevresel Etkenler	35
a. Kamuoyu Oluşumunda Kültürel Çevrenin Rolü	36
b. Kamuoyu Oluşumunda Siyasal Rejimlerin Rolü	39
c. Kamuoyu Oluşumunda Propagandanın Rolü	51
2. Kamuoyu Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü	58
a. Siyasal Sistemler ve Basın	63
b. Basının Kamuoyu Yaratma İşlevleri	74

III. Uluslararası İlişkiler ve Kamuoyu	85
A. Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratıcı Odaklar	85
B. Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratıcı Odak Olarak Basının Önemi	89
II. BÖLÜM	
I. Türkiye ve Azerbaycan’da Kamuoyu Yaratıcı Odak Olarak Basının Rolü	97
A. Türkiye’de “Dış Türkler” Algısının Ortaya Çıkışı ve Kamuoyu Oluşumunda Basının Rolü	98
B. Azerbaycan Ulusal Bilinci ve Kamuoyunun Oluşumunda Basının Rolü	110
II. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Doğuşunun Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkileri	124
A. Kamuoyu Oluşum Sürecinde Milli Mücadele Öncesi İlişkilerin Rolü	125
1. İlk Kamuoyu Yaratma Çabalarının Ortaya Çıkış Nedenleri	125
2. Kamuoyu Yaratmada Etnik Bilincin Rolü	135
a. Osmanlı Ordusu’nun Kafkasya Harekâtı Öncesi Yaşanan Olayların Kamuoyu Yaratma Sürecindeki Rolü	136
b. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecinde Osmanlı Ordusu’nun Kafkasya Harekâtının Rolü	141
B. Türkiye ve Azerbaycan Kamuoylarının Oluşum Sürecinde Milli Mücadele Dönemi İlişkilerinin Rolü	159
1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile İlişkiler	159
2. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti ile İlişkiler	167
a. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti ile Siyasal İlişkilerin Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkisi	170
b. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti ile Ekonomik ve Askerî İlişkilerin Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkisi	178

3. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti'nin İlanı Karşısında Türkiye Basınının Tutumunun Kamuoyu Yaratmaya Etkisi	182
C. Kamuoyunun Durgunluk Dönemi Olarak 1922–1988 Yılları Arası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	188
III. Kamuoyu Yaratma Sürecinde 20. Yüzyıl Başlarındaki Türkiye-Azerbaycan Kültürel İlişkilerinin Rolü	194
A. Kültürel İlişkilerin Yeniden Kurulma Aracı Olarak Aydınlar	194
1. Hüseyinzade Ali	197
2. Ağaoğlu Ahmet	201
B. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Azerbaycan'a Gönderilen Öğretmenlerin Rolü	204
C. Kamuoyu Yaratıcı Odak Olarak Azerbaycan "Siyasi Muhaceret"i	211
III. BÖLÜM	
I. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyunu Yeniden İnşa Süreci Olarak 1988 Yılı Sonrası Gelişmeler	219
A. Kamuoyunu Yeniden İnşa Sürecinde Dağlık Karabağ Sorunu	220
1. Kamuoyunu Yeniden İnşa Sürecinde Sumgayıt Olaylarının Rolü	226
a. Sumgayıt Olaylarının Azerbaycan'da Kamuoyu Oluşumuna Etkileri	227
b. Sumgayıt Olaylarının Türkiye'de Kamuoyu Oluşumuna Etkileri	237
2. Kamuoyunu Yeniden İnşa Sürecinde 20 Ocak Bakü Olaylarının Rolü	245
a. Bakü Olaylarına Yol Açan Nedenler	248
b. Azerbaycan Kamuoyunun Yeniden İnşa Sürecinde Bakü Olayları	256
c. Türkiye Kamuoyunun Yeniden İnşa Sürecinde Bakü Olayları	259
B. Azerbaycan'ın Bağımsızlık Kararının İki Ülke İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkileri	273
1. Azerbaycan'ın Bağımsızlık İlan Etme Nedenleri	275

2. Bağımsızlık İlanı Karşısında Türkiye Kamuoyunun Tutumu	278
3. Azerbaycan'ın Tanınmasında Türkiye Kamuoyunun Rolü	284
a. Azerbaycan'ı Tanıma Kararının Türkiye İç Politikasındaki Yankıları	290
b. Tanıma Kararı'nın Azerbaycan Kamuoyuna Etkileri	294
II. Haydar Aliyev'in İktidara Gelişinin Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkisi	299
A. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Siyasal Aktör Olarak Haydar Aliyev	300
1. İktidara Gelişinden Önce Türkiye'nin Haydar Aliyev Politikası	305
2. Haydar Aliyev'in İktidara Gelişinin Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Açısından Sonuçları	316
B. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecinde Haydar Aliyev Döneminin Etkisi	319
1. Haydar Aliyev'in Kişiliği ile Uyguladığı Dış Politikanın Türkiye'de Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkileri	319
2. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Bakü Petrollerini Taşıma Sorunu ve Etkisi	335
a. Petrol Sorununun Kamuoyu Yaratıcı Etken Olarak Ortaya Çıkışı	337
b. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Aliyev'in Petrol Politikasının Rolü	346
3. Kamuoyu Yaratma Sürecinde "Azerbaycancılık" İdeolojisinin Rolü	359
III. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Azerbaycan Basınının Bağımsızlık Sonrası Tutumu	373
Sonuç	386
Kaynakça	394
Özgeçmiş	433

TABLÖLAR

Tablo No	İçerik	Sayfa
Tablo 1	Azerbaycan Nüfusunun Etnik Dağılımı	368
Tablo 2	“Azerbaycanlılar”ın Yaşadıkları Ülkeler ve Nüfusları	369
Tablo 3	Azerbaycan Basınında Haziran-Ağustos 2007 Tarihleri Arasında Yayınlanan Türkiye’ye İlişkin Haberlerin Konulara Göre Dağılımı	382

KISALTMALAR

a. e.	: aynı eser
A. Ü.	: Ankara Üniversitesi
a. y.	: aynı yazı
ABŞ	: Amerika Birleşik Ştatları (ABD)
ADAİ	: Azerbaycan Devlet Arşiv İdaresi
ADTA	: Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi
AGÇ	: (Hazar Denizi) Azeri-Güneşli-Çıraklı Ham Petrol Alanı
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AMŞ	: Azerbaycan Milli Şurası
ANAP	: Anavatan Partisi
ARSPİHDA	: Azerbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar ve İctimai Hareketler Devlet Arşivi
ASSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AŞC	: Azerbaycan Şura Cumhuriyeti
ATASE	: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
AYS	: Azerbaycan Yüksek Sovyeti
AzAtaM	: Azerbaycan'da Atatürk Merkezi
AzHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
AzKP	: Azerbaycan Komünist Partisi
BA	: T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BAO	: T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
bkz.	: bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BOTAŞ	: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
bs.	: baskı
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı
C.	: Cilt
CA	: T. C. Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Çev.	: Çeviren
DBA	: T. C. Dışişleri Bakanlığı Arşivi
der.	: derleyen
DSP	: Demokratik Sol Parti
DYP	: Doğru Yol Partisi
ECO	: Ekonomik İşbirliği Örgütü
ed.	: edition
ed. by.	: editing by
EKP	: Ermenistan Komünist Partisi
ESC	: Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti
EYS	: Ermenistan Yüksek Sovyeti
haz.	: hazırlayan
hk.	: hakkında
İ. Ü.	: İstanbul Üniversitesi
KEİK	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi
KGB	: Sovyet Gizli İstihbarat Teşkilatı
KİO	: Kafkas İslam Ordusu
KPMK	: Komünist Parti Merkez Komitesi
MÇP	: Milliyetçi Çalışma Partisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: sayfa
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
SBKP	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SBKPMK	: Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SOCAR	: Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TRT	: Türkiye Radyo-Televizyon Kurumu

TTK : Türk Tarih Kurumu
Ü. : Üniversitesi
v.d. : ve diğeri
vb. : ve benzerleri
Vol. : Volume

GİRİŞ

“Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz olduğu için onların muratlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir”.¹

Mustafa Kemal Paşa
TBMM Başkanı

“Mən Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edərək deyirəm ki, Türkiyə gülsə Azərbaycan da güləcək, Türkiyə inciyirsə, sızılırsa, ağlayarsa Azərbaycan da inciyəcək, sızılacaq, ağlayacaqdır.”²

Haydar Aliyev
Azərbaycan Cumhurbaşkanı

Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan protokol sürecinde yaşananlar bir gerçeğin, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyunun önemini bir kez daha ortaya çıkardı. Konunun gündeme yansımından sonra Türkiye Hükümeti'nin en çok uğraş verdiği konulardan biri, bu protokolün Azerbaycan'ın aleyhine bir hüküm içermediği hususunda Türkiye ve Azerbaycan kamuoylarını ikna etme çabası oldu. Başbakan ve Dışişleri Bakanı düzeyinde Azerbaycan'a çeşitli ziyaretler yapıldı. Yapılan konuşmalarda söylenenler, Azerbaycan Hükümeti'ni olduğu kadar, belki bundan daha çok, Azerbaycan kamuoyunu ikna etmeye yönelikti. Aynı şekilde Azerbaycan tarafı da, söylem ve icraatlarında hedef olarak Türkiye kamuoyunu aldı ve kamuoyu üzerinden siyasal iktidara etki etmeye çalıştı. Türkiye'ye gelen heyetler de Türkiye kamuoyundaki duyarlılıktan yararlanarak siyasal iktidar üzerinde baskı kurmaya çaba gösterdiler.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyunun öneminin gösteren bir başka olay da söz konusu protokolün imzalanmasının hemen sonrasında yaşanan bayrak krizinde yaşandı. Türkiye-Ermenistan futbol milli takımları arasında Bursa'da oynanan maç öncesi yaşananlar Türkiye kamuoyu tarafından kınanırken, Bakü'deki Türk Şehitliği'ndeki bayrakların indirilmesi de Azerbaycan kamuoyunda tepkilere yol açmış, önde gelen basın organları, siyasal partiler ve sivil toplum örgütleri

---

¹ Mustafa Kemal'in Azerbaycan Şura Cumhuriyeti Ankara Temsilcisi İbrahim Abilov'u kabulünde yaptığı konuşma. **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinievvel 1921, s. 1.

² Qaley Allahverdiyev, Vəhdət Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq: Türkiyə**, C. I, Bakü, Çarşıoğlu, 2005, s. 61.

tarafından eleştirilerek iktidarın geri adım atması istenmiştir.³ Hem protokol hem de protokol sonrası yaşanan gelişmelerde hükûmetler kamuoyu taleplerine kulaklarını tıkayamamışlar, buna uygun bir tutum takınmak zorunda kalmışlardır.

Başlıca kamuoyu yaratıcı odaklardan biri olarak Türkiye basınının Azerbaycan'la ilişkilerine bakışında “kardeşlik” perspektifi egemendir. Azerbaycan'la ilişkiler ele alınırken çoğu zaman Türkiye tarafı eleştirilmekte ve ilişkilerde gerekli duyarlılığı göstermediği ileri sürülmektedir. Yine Karabağ sorununda esas olarak, Azerbaycan'ın haklılığı bir ilke olarak ele alınmakta, Ermenilerin bölgenin istikrarına zarar veren bir politika yürüttüğü ifade edilmektedir. Böylece Türkiye kamuoyunda, Ermenistan konusunda farklı düşünen kesimlerin dışlanmak korkusuyla bu görüşlerini ifade etmekte zorlandıkları görülmektedir.

Bu olaylar, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyunun siyasal karar vericiler üzerindeki etkisini gösteren somut örneklerdir.

Bir konuda kamuoyundan söz edilebilmesi için, halkın o konuda bilgi sahibi olmasını sağlamak gereklidir. Bireyler kanaatlerini ya kendi dolaysız gözlemleri ya da çeşitli araçlardan yararlanarak dolaylı gözlemler yoluyla edinir. Kanaat oluşumunda ikinci yol daha etkindir. Birey kanaatinin oluşumuna sağlayan bilgilerin çoğu, dolaylı gözlem yoluyla edinilir. Bu konuda en etkin rolü de kitle iletişim araçları oynar.⁴ Bu nedenle, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecini daha iyi anlayabilmek için, basından, hem kamuoyu yaratıcı ve yansıtıcı bir odak, hem de dış politika olaylarına ayna tutan birincil kaynak olarak yararlanılacaktır. Bunun yanı sıra kanaat oluşumunda etkili olan başlıca psikolojik-toplumsal ve çevresel etkenlerin üzerinde de durulacak, kamuoyu yaratmadaki etkileri irdelenecektir. Özellikle dış

---

³ Örneğin bkz. Rauf Arifoğlu, “Şehitlikteki Bayrağımız”, **Yeni Müsavat**, 19 Ekim 2009, (çevrimiçi), <http://www.musavat.com>, 20 Ekim 2009; Emil Hüseyinli, “Şükrü Saracoğlunda Azərbaycan Bayrağı”, **525-ci Qəzet**, 28 Ekim 2009, (çevrimiçi), <http://www.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=2033>, 28 Ekim 2009; Əbulfəz Süleymanlı, “Bir Can İki Sayılamaz, Bizi Kimsə Ayıramaz”, **525-ci Qəzet**, 3 Kasım 2009, (çevrimiçi), <http://www.525.az/view.php?lang=az&menu=7&id=2516>, 3 Kasım 2009; Qalib İbrahimov, “Ət Dırnaqdan Ayrılmaz...”, **Ekspress**, 27 Ekim 2009, (çevrimiçi), <http://www.ekspress.az/2009/10/27/get=979>, 28 Ekim 2009; “İsa Qəmbər İlham Əliyevin Siyasətini Kəskin Tənqid Etdi”, **Yeni Müsavat**, 2 Kasım 2009, (çevrimiçi), <http://www.musavat.com/new/>, 3 Kasım 2009.

⁴ Elisabeth Noelle-Neumann, **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, Çev. Murat Özkök, Ankara, Dost Kitabevi, 1998, s. 275.

politika konusunda önemli birer kamuoyu yaratıcı odak olarak aydınlar, diaspora ve siyasal elitler üzerinde durulacak, etkileri araştırılacaktır.

Kamuoyunun, dış politika kararlarının uygulanmasındaki önemi Birinci Dünya Savaşı yıllarında somut olarak anlaşılmıştır. Bunun üzerine konu hakkındaki çalışmalar yoğunlaştırılmış ve bilimsel bir disiplin altında incelenmeye başlanmıştır. Günümüzde kamuoyu, iletişim teknolojisindeki gelişmelerin de etkisiyle, siyasal iktidarların karar alma sürecinde rol oynayan bir etken, siyaset biliminin üzerinde durduğu önemle konulardan biri olmuştur. Aynı zamanda uygulanan politikalar konusunda yönetilenlerin düşünce ve kanaatlerini ölçmede en etkin araçlardan biri olma niteliği kazanmış, iç politikada olduğu gibi uluslararası politikada da hesaba katılması gereken bir güce kavuşmuştur.⁵ Siyasal iktidarlar, ulusal önderler, kendi halklarının kanaat ve tutumlarına karşı daha fazla duyarlılık göstermekte, onların baskılarına daha açık duruma gelmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla, kamuoyunun kendi dinamikleri içinde oluşumu kadar, onun, uygulanan/uygulanması düşünülen politikalar yönünde oluşturulması da önem kazanmakta ve bir “kamuoyu yaratmak” olgusu ortaya çıkmaktadır.

“Kamuoyu”nun neyi anlattığı, nasıl oluştuğu ya da nasıl “yaratıldığı”, siyasal kararları nasıl ve ne ölçüde etkilediği, ülkelerin dış politikalarında oynadığı rol, uluslararası ilişkilere etkisi gibi konular tezin kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Ancak kamuoyu yaratmak olgusunu soyut çerçeveden çıkartmak, uluslararası ilişkilerdeki yansımalarını somut olarak görebilmek için, konu, örnek bir olay bağlamında ele alınacaktır. Bu örnek olay, Türkiye-Azerbaycan ilişkileridir.

İki ülke arasındaki ilişkiler, uluslararası ilişkiler alanında ender görülen bir özelliğe sahiptir. Bu ilişki, siyasal iktidarların tutumlarından göreceli de olsa bağımsız, kendine özgü dinamikleri olan bir ilişkidir ve her iki ülkenin iç politikalarını da yakından ilgilendiren bir boyuta sahiptir. İlişkinin böyle bir nitelik kazanmasını sağlayan temel etken her iki ülke kamuoylarının tutumudur.

Oysa Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerinde 16. yüzyıl başlarında ciddi bir kopukluk yaşanmıştı. Siyasal nedenlerin dinsel etkenlerle beslenerek çatışmaya yol

---

⁵ Atilla Girgin, **Uluslararası İletişim, Haber Ajansları ve A.A.**, İstanbul, Der, 2002, s. 85.

açtığı bu kopukluk yaklaşık dört yüzyıl kadar sürmüştür. Bugün ise bu iki coğrafyayı tanımlarken “bir millet iki devlet” denilmektedir. Türkiye ve Azerbaycan devletlerinin her biri, kendi ulusal çıkarlarına uygun olduğunu düşündüğü bir dış politika kararını uygulamaya karar verdiğinde bile, bu karar diğer ülkenin ulusal çıkarlarına aykırı görülüyorsa kamuoyunu karşısında bulmaktadır. Bu anlamda ülkelerden birini ilgilendiren bir sorun, diğeri için kolayca iç politika sorunu görünümü kazanabilmektedir. Yönetimler bu engeli aşabilmek için büyük çaba göstermek, çoğunlukla da uygulanması düşünülen yeni politikadan ödün vermek zorunda kalmaktadırlar.

Bu kamuoyu nasıl ortaya çıkmıştır? Kendi ülkesinin yanı sıra diğer ülkenin dış politika kararlarını hatta iç politikasını da etkileyebilme gücünü nasıl kazanmıştır? Bir ülkenin çıkarlarının diğer ülkenin ulusal çıkarı olarak algılanmasında kamuoyunun rolü nedir? Yaşanan somut tarihsel dayanışma ve yardımlaşmaların kamuoyu kanaati oluşumuna etkileri nelerdir? Ortak kültürel ve tarihsel değerler ülke kamuoylarını nasıl etkilemektedir? Uluslararası ilişkiler-kamuoyu etkileşimi nasıl gerçekleşmekte, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma süreci nasıl oluşmaktadır? Uluslararası ilişkiler bağlamında ilk kamuoyu yaratma sürecinin önemi nedir? Kamuoyunun ilk oluşum dinamikleri sonraki dönemde ortaya çıkan olaylarda kanaatleri nasıl etkilemektedir? “Kamuoyu kanaatinin dogmatikleşmesi”nden söz edilebilir mi? Böyle bir kanaat oluşumunda etkili olan öğeler nelerdir?

Bu sorulara verilecek cevaplar, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma olgusunu ve kamuoyunun etkisini anlayabilmek açısından önemlidir ve tezimizin temel bakış açısını ortaya koymaktadır.

Uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma süreci olgusunu anlayabilmek için Türkiye-Azerbaycan ilişkileri örneğini ele almamızın bir başka nedeni, yeni uluslararası ilişkiler düzeninde Azerbaycan’ın sahip olduğu konum ve Türkiye dış politikası için ifade ettiği anlamdır. Azerbaycan, yeniden biçimlenmekte olan jeopolitik düzende önemli eksen ülkelerden biri konumuna gelmiştir. Kendi petrol ve doğal gaz kaynaklarının yanı sıra diğer zengin enerji havzalarının da önemli bir

kesişme noktasında bulunması, bu ülkeye, Hazar bölgesi ile Orta Asya'nın zenginliklerini barındıran “şişenin” denetim imkânını veren “önemli bir mantar” işlevi sağlamaktadır.⁶

Azerbaycan, Türk dilli dünya için de önemli bir ülkedir. Bu dünyanın etkili ülkelerden biri olmasının yanında yüzyıllardır derin bir kopukluk yaşayan Orta Asya (Türkistan) ile Türkiye arasında coğrafi ve kültürel bir köprü olma özelliği taşımaktadır. Tarihsel köken, dil ve kültürel benzerlik taşıyan Orta Asya ve Türkiye arasında kendisinin de parçası olduğu karasal ve kültürel bir bütünlük sağlamakta, bu iki coğrafyayı en iyi anlayabilecek bir tarihsel alt yapıya sahip bulunmaktadır.

Bu coğrafi ve kültürel konumu, Azerbaycan üzerinde dikkat çekici bir rekabetin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mevcut ya da potansiyel tüm bölgesel ve uluslararası aktörler Azerbaycan'a ilgi göstermekte, bu ülke üzerinde söz sahibi olabilmek için birbirleriyle rekabet etmektedirler. Bu rekabetin ortaya çıktığı başlıca alanlardan birisi kamuoyudur. Rekabete taraf ülkeler kendi dış politika amaçları doğrultusunda kamuoyu yaratmak için büyük yarış içindedirler. Bu nedenle, Azerbaycan'daki Türkiye kamuoyunun niteliğini ve oluşumunu bilmek, bu mücadelede Türkiye'nin avantaj ve dezavantajlarını ve Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelik politikalarının geleceğini anlayabilmek bakımından da önem taşımaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan kamuoylarının oluşumu ve bugünkü genel niteliklerini kazanması uzun bir tarihsel, siyasal, sosyal ve kültürel sürecin sonucudur. Bu nedenle çalışmamızda, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci olgusunu belli dönemler içerisinde ele alacağız.

Bu dönemlerin birincisi ilk kamuoyunun ortaya çıktığı 1875-1918 yılları arasındadır. Dönemin 1875 yılında başlatılmasının nedeni, bu tarihin, Azerbaycan'da ilk ana dilde gazetenin yayınlanmaya başladığı tarih olmasıdır. Osmanlı Devleti'nde de ülke dışındaki Türklere ilginin yoğunlaşması ve bu konuda kamuoyu yaratma

---

⁶ Zbigniew Brzezinski, **Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri**, Çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılap, 2005, s. 179.

faaliyetleri yine 1870'lerden itibaren gerçekleşmiştir.⁷ Bu dönemde Rusya Türkleri arasında başlayan ulusal uyanış hareketleri Türkiye'ye karşı büyük ilgi uyanmasını sağlamış,⁸ başta Azerbaycan olmak üzere, Rusya'dan gelen aydınların etkisiyle de Türkiye'de Dış Türkler konusu daha iyi bilinmeye ve anlaşılmaya başlanmıştır.⁹ Bunun sonucu olarak, uzun bir dönem birbirinden kopuk yaşayan Türkiye ve Azerbaycan halkları, daha önceleri olmadığı kadar, birbirleri hakkında bilgi sahibi olma imkânı elde etmişler; aynı etnik kökene, ortak tarih, dil ve kültürel değerlere sahip olduklarının farkına varmışlardır. Basın ve düşüncelerini gazeteler yoluyla geniş kitlelere ulaştırma imkânı bulan aydınların çabalarıyla Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde, siyasal ve sosyal kararlarda etkili olma anlamında, ilk kamuoyu bu dönemde yaratılmıştır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki kamuoyu yaratılma sürecinin ikinci aşamasını 1918-1922 yılları arasındaki dönem oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya harekâtıyla başlayıp Azerbaycan Şura Cumhuriyeti (AŞC)'nin ortadan kalkmasıyla sona eren bu dönem, daha önce yaratılan kamuoyunun siyasal, ekonomik ve askerî alanlardaki somut ilişkiler ve yardımlaşmalar yoluyla güçlendiği ve "dogmatik" niteliklerinin çoğunu kazandığı dönemdir. İki ülke arasında ulusal bir slogan hâline gelen "bir millet iki devlet" algısı ilk kez bu dönemde somutlaşmış ve siyasal bir nitelik kazanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde kamuoyunu etkileyen olay ve olguları araştırmak, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinin bir başka boyutunun, somut dayanışmaların nasıl bir etki doğurduğunun anlaşılmasını sağlayacaktır.

1922-1988 yılları arasındaki üçüncü dönem, uluslararası ilişkiler-kamuoyu ilişkisi bağlamında ilginç özelliklere sahip bir dönemdir. Bu dönem, "romantik

---

⁷ Bu konuda ilginç bir saptama için bkz. Namık Kemal, "Meyelan-i Âlem", **İbret**, No: 17, 6 Temmuz 1872, Mustafa Nihat Özön (der), **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, İstanbul, YKY, 1997 içinde s. 100. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti ile diğer Türk soylu halklar arasındaki ilişkiler konusunda bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri: 1687-1908 Yılları Arası**, Ankara, 1992. Ayrıca bkz. Namık Kemal, "Türkçe Matbuat", **İbret**, No: 94, 15 Ocak 1873, Özön (der), **Namık Kemal.**, içinde s. 214-220.

⁸ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 2. bs., Ankara, TTK, 1999, s. 153-157.

⁹ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)**, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem, İstanbul, Kervan, 1979, s. 14.

kanaatler” dönemi olarak adlandırılabilir. Karşıt siyasal kamplarda yer alan Türkiye ve Azerbaycan’da kamuoyu, bu dönemde farklı etkiler altında kalmıştır. Buna karşın daha önce oluşmuş olumlu kanaatler varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla oluşan kanaatlerin farklı etkilere karşın niteliğini nasıl sürdürdüğünün irdelenmesi, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinin başka bir boyutunu anlayabilmek için ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan bağlamında kamuoyu yaratma sürecinin ele alınacağı dördüncü ve son dönem ise 1988’den 1994 yılına kadar olan dönemdir. 1988 yılı Azerbaycan ile Ermenistan arasında Dağlık Karabağ sorununun çatışmalara dönüştüğü ve Türkiye kamuoyunun dikkatinin Azerbaycan’a çevrildiği tarihtir. 1994 yılı ise Ebulfez Elçibey sonrası gerginleşen Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin normalleşmeye, siyasal ve ekonomik alanlardaki işbirliğinin yeniden güçlenmeye başladığı tarihtir. 1988-1994 yılları arasındaki bu dönem, “kamuoyunun uyanış/yeniden inşa ediliş dönemi” olarak adlandırılabilir. Bu dönemde oluşan kamuoyu yeni bir kamuoyu değildir. Sözü edilen önceki üç dönemde de varlığını sürdüren “uyandırılmış” bir kamuoyudur. Ancak özgün bir niteliği de bulunmaktadır ve bu, her iki ülkede kamuoyunun bugünkü görünümünün anlaşılması bakımından oldukça önemlidir. Bu nedenle çalışmamızda, Dağlık Karabağ sorununun ve 20 Ocak 1990 tarihinde Kızıl Ordu’nun Bakü’ye müdahalesinin kamuoyu yaratma sürecine etkisini de inceleyeceğiz. Bu bağlamda ele alınacak bir başka somut olay da Azerbaycan’ın 30 Ağustos 1991 tarihinde kabul ettiği Bağımsızlık Bildirisi sonrası yaşananlar olacaktır. Çünkü söz konusu tarihte başlayıp henüz Sovyetler Birliği dağılmadan Türkiye’nin Azerbaycan’ı tanınmasıyla sonuçlanan gelişmelerde kamuoyunun ve kamuoyu yaratıcı odakların önemli bir etkisi vardır.

Bugünkü Azerbaycan’ın siyasal, sosyal ve ekonomik yapısını belirleyen en önemli siyasal figür Haydar Aliyev’dir. Sovyetler Birliği döneminde uzun yıllar Azerbaycan Komünist Partisi (AzKP) Genel Sekteterliği görevinde bulunan, ardından Sovyet Politbürosu’na seçilerek Birliğin yönetiminde önemli görevler üstlenen Aliyev, Elçibey’in devrilmesinden sonra yeniden politika sahnesine çıktı. Türkiye’ye yönelik politikasında, sonuçları itibariyle, Elçibey’den çok farklı bir yol izlemeyen Aliyev’in iktidara gelişinin kamuoyundaki etkileri farklı oldu. Bunun

nedenlerini araştırmak, tarihsel derinliği olan bir kamuoyu kanaatinin değişiminde hangi etkenlerin rol oynadığını anlayabilmek bakımından aydınlatıcı olacaktır.

20. yuzyıl başlarından itibaren T#rkiye ve Azerbaycan'da ortaya #ıkan Ermeni sorununun da iki #lke ilişkilerinde kamuoyu yaratma s#recinde #nemli yeri vardır. Ermenilerle yaşanan #atışmalar ve onlar hakkında oluşan "ortak d#şman" algısı her iki #lke kamuoyunun bi#imlenmesinde etkin rol oynamıştır. Bu nedenle #alışmamızda T#rkiye ve Azerbaycan kamuoylarının oluşmasında "Ermeni" fakt#r#n#n etkisi de araştırılacak ve kamuoyu yaratmadaki rol# irdelenecektir.

Bu s#ylenenler işığında tezimizin temel hedef ve ama#larını, #zet olarak, aşağıdaki gibi sıralamak m#mk#nd#r:

- Uluslararası ilişkilerde kamuoyunun #nemini kuramsal ve somut olgular yoluyla ortaya koymak,
- T#rkiye-Azerbaycan ilişkilerinin, #zellikle 19. yuzyıl sonlarında yeniden canlanmasının tarihsel ve k#lt#rel nedenlerini ve bunun kamuoyu oluşumuna etkisini irdelemek,
- 20. yuzyıl başlarında ortaya #ıkan siyasal, ekonomik ve askeri ilişkilerin i# ve dış nedenleri, buna yol a#an ulusal ve uluslararası olayların niteliğini ve etkilerini incelemek, kamuoyu yaratmadaki rollerini ortaya koymak,
- T#rkiye ve Azerbaycan'daki kamuoyu yaratıcı odakların bu konuda nasıl bir rol oynadığını/kamuoyundan nasıl etkilendiğini irdelemek,
- T#rkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temel nitelik ve y#nelimlerinin belirlenmesinde kamuoyunun rol#n# araştırmak,
- Her iki #lkenin ortak sorunu olan Ermenistan'la ilişkilerde kamuoyunun etkisini araştırmak
- Her iki #lkenin ulusal basınının #nemli sorunlara yaklaşımını irdeleyerek bunun T#rkiye ve Azerbaycan'da kamuoyu oluşumuna etkisini ele almak.

T#rkiye'de uluslararası ilişkiler-kamuoyu etkileşimi bağlamında yapılan #alışmalar olduk#a yetersizdir. Bu konuda yapılmış en #nemli #alışmalardan biri,

Duygu Sezer'in "Kamuoyu ve Dış Politika" adlı eseridir.¹⁰ Kamuoyu-dış politika üzerine kuramsal yaklaşımlara da yer verilen kitapta, basın merkezli olarak, 1964–1968 yılları arası Türk Dış Politikası'nda kamuoyunun etkisi ele alınmaktadır. Kamuoyu yaratma olgusuna ilişkin bir başka çalışma da O. Murat Güvenirgil'e aittir. "2. Dünya Savaşında Türk Basını: Siyasal İktidarın Denetlemesi ve Yönlendirmesi" adlı bu eserde,¹¹ 1939–1945 yılları arasında siyasal iktidarın basını denetleme yoluyla kamuoyunu biçimlendirme çabaları ele alınmaktadır. Her iki eserin dış politikaya bakan yönü olmasına karşın, konuya asıl olarak iç politika açısından yaklaşılmaktadır. Dolayısıyla uluslararası ilişkilerden çok, tek yönlü, Türkiye'nin kendi iç dinamikleri ve sorunlarıyla ilgili bir kamuoyu yaratma olgusu üzerinde durulmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma konusunda Türkiye'de son yıllarda yapılan bir başka çalışma da Mustafa Mutlu'nun "Vietnam'dan Körfez'e Savaşlarda Kamuoyu Oluşumu" adlı eseridir.¹² Mutlu'nun çalışmasında Vietnam ve Körfez savaşları bağlamında ABD'nin kamuoyu yaratma çabaları irdelenmektedir. Ancak, gerek kuramsal açıdan gerekse ele alınan örnek olay bakımından yetersizdir.

Türkiye'de, basının kamuoyu yaratma işlevlerine ilişkin çalışmalar da azdır. Bu konudaki araştırmaların esas olarak yurtdışında yapıldığı görülmektedir.

Çalışmamızda kamuoyu yaratıcı odak olarak basının etkileri araştırılırken beş önemli işlevinden yararlanılacaktır: Gündem oluşturma, eşik bekçileri, suskunluk sarmalı, iki aşamalı akış ve üçüncü kişi etkisi. Ancak, çalışmamız bağlamında bu işlevlerden üçünden daha yoğun olarak yararlanılacaktır. Bunlar "gündem oluşturma", "eşik bekçileri" ve "suskunluk sarmalı" işlevleridir.

"Gündem oluşturma" işlevine ilişkin ortaya konan başlıca kaynaklardan biri Maxwell McCombs ve Donald L. Shaw'a ait "The Agenda Settings Function of

---

¹⁰ Duygu Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara, Sevinç, 1972.

¹¹ O. Murat Güvenirgil, **2. Dünya Savaşında Türk Basını: Siyasal İktidarın Denetlemesi ve Yönlendirmesi**, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti, 1991.

¹² Mustafa Mutlu, **Vietnam'dan Körfez'e: Savaşlarda Kamuoyu Oluşumu**, İstanbul, Okumuş Adam, 2003.

Mass Media” başlıkla makaledir.¹³ Konuyla ilgili ilk sistematik çalışma olma özelliğini de taşıyan bu makalede kitle iletişim araçlarının gündem oluşturma yoluyla kamuoyu yaratma işlevleri ele alınmaktadır. McCombs ve Shaw’ın bu çalışması daha sonra çeşitli araştırmalarla geliştirilmiş ve sınanmıştır. Stuart N. Soroka’nın “Issue Attributes and Agenda-Setting by Media, the Public, and Policymakers in Canada” adlı makalesini bunlar arasında sayabiliriz.¹⁴ Soroka, aralarında AIDS, çevre, ulusal çıkar, işsizlik gibi konuların da bulunduğu sekiz ayrı sorun çerçevesinde Kanada basınının gündem oluşturma işlevinin etkilerini araştırmış ve kitle iletişim araçlarının kamuoyu kanaatini değiştirebildiğini ortaya koymuştur. Basının gündem oluşturma işlevinin somut olaylara uygulandığı bir başka çalışma da Patrick Rössler ve Michael Schenk tarafından yapılan “Cognitive Bounding and German Unification: Agenda-Setting and Persuasion Effects of Mass Media” adlı çalışmadır.¹⁵ Burada, basının gündem oluşturma yoluyla iki Almanya’nın birleşme sürecinde kamuoyunun tereddütlerini ortadan kaldırma ve birleşme yönünde kanaat oluşturmadaki işlevi üzerinde durulmaktadır. Bu konuda son yıllarda yapılan dikkat çekici çalışmalardan biri diğeri de “Terrorism and Africa: A Study of Agenda Building in the United States” adlı makaledir.¹⁶

Kitle iletişim araçlarında editör olarak görev yapan kişilerin, bir haber konusunu haberleştirilip haberleştirilmemesi, nasıl haberleştirileceği -gündeme taşınıp taşınmaması, hangi yönüyle taşınacağı- konusundaki inisiyatiflerini ifade eden “eşik bekçileri” işleviyle ilgili olarak ise ilk önemli araştırmalardan biri Lewis Donohew tarafından yapılmıştır.¹⁷ “Newspaper Gatekeepers and Forces in the News

---

¹³ Maxwell McCombs, Donald. L. Shaw, “The Agenda Settings Function of Mass Media”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXXVI, No: 2, Summer 1972, s. 176-187.

¹⁴ Stuart N. Soroka, “Issue Attributes and Agenda-Setting by Media, the Public, and Policymakers in Canada”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 14, No: 3, Autumn 2002, s. 264-285. Bu çalışma daha sonra genişletilerek kitap şeklinde basılmıştır. Stuart N. Soroka, **Agenda-Settings Dynamics in Canada**, Toronto, UBC, 2003.

¹⁵ Patrick Rössler, Michael Schenk, “Cognitive Bounding and German Unification: Agenda-Setting and Persuasion Effects of Mass Media”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 12, No: 1, Spring 2000, s. 29-47.

¹⁶ Wayne Wanta, Yusuf Kalyango, “Terrorism and Africa: A Study of Agenda Building in the United States”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol.19, No: 4, Autumn 2007, s. 434-450.

¹⁷ Lewis Donohew, “Newspaper Gatekeepers and Forces in the News Channel”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. 31, No: 1, Spring 1967, s. 61 - 68.

Channel” başlıklı bu çalışma, içerik analizi yöntemiyle, haber yapım sürecinde editörlerin etkisini ele almaktadır. Benzer bir çalışma da “International News Selection by the Elite Press: A Case Study” başlıklı makaledir.¹⁸ Burada, İngiliz “The Times” gazetesinin 15 günlük sayısı incelenerek, yer verilen ve verilmeyen haberlerin analiz edilmesi yoluyla editörlerin kamuoyu yaratmadaki rolleri irdelenmektedir.

Öte yandan basının “gündem oluşturma” ve “eşik bekçileri” işlevleri arasında yakın bir ilişki vardır. Bu anlamda, eşik bekçilerinin tutumları gündem konularının belirlenmesinde önemli rol oynar. Bu nedenle birçok çalışmada eşik bekçilerinin kamuoyu yaratmadaki rolü, gündem oluşturma işlevi çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Basının “suskunluk sarmalı” işlevi konusundaysa en önemli eser, bu kuramı ortaya atan Elizabeth Noelle-Neumann’ın Türkçe’ye de çevrilen, “Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi” adlı eseridir. Bireylerin çevrelerini gözlemleyerek hangi görüşlerin çoğunluk tarafından benimsendiğini, hangilerinin güçlenmeye ya da gözden düşmeye başladığını anlamaya çalıştıkları, buna göre de kendi görüşlerini açıklamak ya da gizlemek biçiminde bir tutum takındıklarını ileri süren bu görüş, daha sonra yapılan birçok araştırmayla somut olaylar çerçevesinde sınanmıştır. “Actual and Perceived U.S. Public Opinion: The Spiral of Silence During the Persian Gulf War” adlı çalışma bunlardan birisidir.¹⁹ Suskunluk sarmalı üzerine yapılan bir başka önemli araştırma da “Testing the Spiral of Silence Model: The Case of Mexico” adlı makaledir.²⁰ Körfez Savaşı ve Meksika Devlet Başkanlığı seçimleri sırasında yapılan bu iki araştırma da birey kanaatlerinin ifadesinde dışlanmak korkusunun önemli olduğunu ortaya koymuştur. Suskunluk sarmalının farklı siyasal sistemlerdeki işlevini somut olgularla test eden başka çalışmalar da yapılmıştır. Bunlar arasında, “Individual-level Predictors of Public Outspokenness: A Test of the

---

¹⁸ Sophia Peterson, “International News Selection by the Elite Press: A Case Study”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. 45, No: 2, Summer 1981, s. 143-163.

¹⁹ William P. Eveland, Jr., Douglas M. Mcleod, Nancy Signorielli, “Actual and Perceived U.S. Public Opinion: The Spiral of Silence During the Persian Gulf War”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 7, No. 2, Summer 1995, s. 91-109.

²⁰ Kurt Neuwirth, “Testing the Spiral of Silence Model: The Case of Mexico”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 12, No. 2, Summer 2000, s. 138-159.

Spiral of Silence Theory in Singapor”,²¹ “Talking on ‘Sunshine in North Korea’: A Test of the Spiral of Silence as a Theory of Powerful Mass Media”²² ve “A Cross-Cultural Test of the Spiral of Silence”²³ adlı makaleleri sayabiliriz. Basının “üçüncü kişi etkisi” işlevinin somut olgularla sınanması konusunda yapılan çalışmalara örnek olmak üzere de “The Influence of Perceptions of Media Influence: Third Person Effects and the Public Expression of Opinions”²⁴ ve “The ‘Other’ as the Vulnerable Voter: A Study of the Third-Person Effect in the 1988 U.S. Presidential Campaign”²⁵ adlı makalelerin adını saymak mümkündür.

Her iki ülkede doğrudan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini kamu alan eserlerin sayısı da yok denecek düzeydedir. Bunlardan Cihangir X. Cihangirli’nin “Müasir Dövrədə Azərbaycan Türkiyə Münasibətləri” eseri, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilere siyasal, ekonomik, kültürel ve askeri yönlerden yaklaşmakta, ancak çok genel bir biçimde ele almakta ve daha çok kronolojik bir bilgi dökümü görünümü sergilemektedir. Tayfun Atmaca’nın “20. Yüzyılın Sonunda Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1993-1998)” adlı eserinin de büyük bölümü 20. yüzyıl başları ve 1988’den sonra ortaya çıkan Ermeni sorununa ayrılmıştır. Aslında bir doktora çalışması olmasına karşın anlamlı bir bütünlükten yoksundur ve amaçla sonuç arasındaki bağ zayıftır. Tayfun Atmaca’nın aynı konudaki bir diğer eseri “Küreselleşme Çağında Türkiye-Azerbaycan”, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini küreselleşme süreci bağlamında ele almaktadır. Esas olarak da, bu iki ülke

---

²¹ Lars Willnat, Waipeng Lee, Benjamin H. Detenber, “Individual-level Predictors of Public Outspokenness: A Test of the Spiral of Silence Theory in Singapor”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 14, No. 4, Winter 2002, s. 391-412.

²² Sei-Hill Kim v.d., “Talking on ‘Sunshine in North Korea’: A Test of the Spiral of Silence as a Theory of Powerful Mass Media”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 16, No: 1, Spring 2004, s. 391-412.

²³ Huiping Huang, “A Cross-Cultural Test of the Spiral of Silence”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 17, No: 3, Autumn 2005, s. 324-345.

²⁴ Diana C. Mutz, “The Influence of Perceptions of Media Influence: Third Person Effects and the Public Expression of Opinions”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 1, No: 1, Spring 1989, s. 3-23.

²⁵ Dianne Rucinski, Charles T. Salmon, “The ‘Other’ as the Vulnerable Voter: A Study of the Third-Person Effect in the 1988 U.S. Presidential Campaign”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 2, No: 4, Winter 1990, s. 345-368.

arasındaki ilişkilerin Kafkasya bölgesinde siyasal istikrar ve ekonomik işbirliğine ne gibi katkılar sağlayabileceği üzerinde durmaktadır. Ancak, saptanan konu çok geniş bir çerçevede ele alınmakta ve her alandaki ilişkileri değinilmeye çalışıldığından dağınık bir görüntü vermektedir.

Sonuç olarak eldeki çalışmada, üzerinde pek fazla durulmayan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratılması ve bunun araçları, kamuoyunun uluslararası ilişkilerdeki önemi somut olaylar ışığında incelenmektedir. Bu amaçla, "Public Opinion Quarterly" ve "International Journal of Public Opinion Research" dergileri olmak üzere konuyla ilgili birçok yerli-yabancı dergi ve kitap taranarak tezin kuramsal çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır. Kuramsal çerçevenin somut olaylar bağlamında değerlendirilmesi için de, başta dönem gazeteleri olmak üzere, Türkiye ve Azerbaycan resmî arşivleri, hükûmet ve devlet başkanlarının açıklama, söyleşi ve konuşmaları, kamuoyu yaratıcı odak niteliği taşıyan aydınların ve diasporanın görüş ve düşünceleriyle, yayın organlarından yararlanılmıştır.

Tez; giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın kavramsal çerçevesi ortaya konulacak kamuoyu kavramı ve bu kavramın uluslararası ilişkilerdeki rolü üzerinde durulacaktır. Kamuoyu kavramının tarihsel gelişimi, anlamı ve tanımı ortaya konulduktan sonra, kamuoyu oluşumuna etki eden psikolojik/toplumsal ve çevresel etkenler tartışılacak, kanaat oluşumunda kültürel ve siyasal çevrenin rolü ele alınacaktır. Çevresel etkenler arasında basına özel bir yer ayrılacaktır.

İkinci ve üçüncü bölümlerde ise ele alınan ve geliştirilen kavramlar çerçevesinde, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma olgusu, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bağlamında somut olaylarla irdelenecektir. İkinci bölümde Türkiye ve Azerbaycan arasındaki siyasal ilişkilerin doğuşundan 1988 yılına kadar olan dönemde kamuoyunun oluşumu ve buna etki eden öğeler üzerinde durularak, kamuoyu yaratma sürecine etkileri ortaya konulacaktır. Bu bölümde, iki ülke basınının genel nitelikleri ve kamuoyu yaratmadaki etkinliğinin yanı sıra aydınların ve Azerbaycan "siyasi muhacereti"nin etkisi üzerinde de durulacaktır.

Üçüncü bölümde ise kamuoyunun yeniden inşa süreci ele alınacak, nedenleri analiz edilecektir. Bu bağlamda Dağlık Karabağ olayları ve Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanından Türkiye'nin bu kararı tanımına kadar olan süreç üzerinde özellikle durulacak ve kamuoyu yaratılması/yaratılan kamuoyunun siyasal karar sürecine etkisi incelenecektir. Bu bölümde ayrıca, Ebülfez Elçibey ile Haydar Aliyev'in kamuoyu yaratıcı odak olarak rollerine ayrı bir parantez açılacak, neden ve sonuçları değerlendirilecektir.

Tezin sonuç bölümünde ise, çalışmadan elde edilen sonuçlar ortaya konulacak, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma olgusuna ilişkin ele alınan somut durumlardan elde edilen değerlendirmelere yer verilecektir.

I. BÖLÜM

I. Kamuoyu

“Kamuoyu” ve kamuoyunun siyasal yönetim ve kararlar üzerindeki etkisi, siyaset bilimciler arasında önemli tartışma konularından biridir. Çünkü bu, her şeyden önce, “egemenlik” kavramının “belli ve reel bir ‘suje’ye bağlanabilmesi bakımından büyük önem taşır.¹ Bu nedenle, kamuoyunun “suje” olma niteliğini daha iyi ortaya koyabilmek için, kavramın tarihsel gelişim süreci ve anlamı üzerinde durmanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

A. Tarihsel Arka Plan

“Kamuoyu” kavramının kökenleri antik döneme kadar uzanmaktadır. Halk çoğunluğunun siyasal sorunlar karşısında belli bir “kanaati” benimseyerek, davranış ve tutumlarının buna göre belirlenmesi olgusu, kadim Yunan düşünürlerinin de dikkatini çekmiş ve bunu tanımlayıcı kavramlar kullanmışlardır. Bunun en belirgin örnekleri Eflatun’un “Devlet”i ile Aristoteles’in “Politika” adlı eserinde görülür.² Ne var ki, kadim Yunan’da “kamu” denilince yalnızca küçük bir azınlık anlaşılıyordu. Geniş halk kitleleri, itaatten başka alternatifleri olmayan yığınlardı.

Kamuoyu kavramı, Roma döneminde ise antik Yunan’a göre daha etkin bir nitelik kazanmıştır. Bunda, iletişimin yaygınlaşması büyük rol oynamıştır.³ Bunun sonucu olarak halkın görüş ve düşünceleri daha çok önem kazanmaya başlamış, kamuoyu kavramı politika ve hukuk alanına taşınmıştır. Böylece, modern kamuoyu kavramına benzer bir deyim, -“halkın onayı” (consensus populi)- ortaya çıkmıştır.⁴ Aynı şekilde “halkın sesi” (vox populi) parolası da Roma İmparatorluğu’ndan kalan bir mirastır. Bu parola sonraki dönemlerde, “halkın sesi, hakkın sesi” biçimine

---

¹ Yavuz Abadan, **Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri**, Ankara, A. Ü. SBF, 1952, s. 308.

² Eflatun’un konuyla ilgili görüşleri için bkz. Eflatun, **Devlet**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, 5. bs., İstanbul, Remzi, 1985, s. 199-225; Aristo’nun kamuoyu kavramına yaklaşımı içinse bkz. Aristoteles, **Politika**, Çev. Mete Tunçay, 2. bs., İstanbul, Remzi, 1983, s. 10 ve 86-87.

³ William Albig, **Modern Public Opinion**, New York, McGraw-Hill Book Company Inc., 1956, s. 21.

⁴ Abadan, **Amme Hukuku..**, s. 308.

dönüşecek ve modern demokrasilerde kamuoyunun önemini vurgulamak için kullanılan bir slogan hâline gelecektir.⁵

Kamuoyunun siyaset ve hukuk alanındaki etkisinin Roma döneminden sonra bir süre zayıfladığı görülmektedir. Bunda feodalitenin Avrupa’da yaygınlık kazanması büyük rol oynamıştır.

Kamuoyunun yeniden önem kazanmaya başlaması Rönesans’la birlikte gerçekleşecektir.⁶ Bu konuda en önemli itici güç matbaanın icadı olmuştur. Çünkü matbaanın icadıyla birlikte, tıpkı Roma döneminde olduğu gibi, iletişim, dolayısıyla bilgiye ulaşma yolları kolaylaşmaya başlamış, görüş ve kanaatlerin daha geniş kesimlerle paylaşılma imkânı artmıştır.

Kamuoyunun asıl değer ve güç elde etmesi ise 17. ve 18. yüzyıllarda milliyetçilik ve demokrasi kavramlarının siyasal hayattaki etkinliklerinin artmasına paralel olarak gerçekleşecektir.⁷ Bunda rolü olan düşünürlerin başında Jean Jacques Rousseau gelmektedir.

Konuya “genel irade” açısından yaklaşan Rousseau, “genel irade”nin bir icraat ya da karar hakkında aynı düşünceyi paylaşsalar bile, sosyal sözleşmeye imza atan bireylerin iradelerinin tek tek toplamı olmadığını söylemektedir. Ona göre “genel irade”, daha çok kriz anlarında ortaya çıkan ahlakî ve nitel bir düşüncedir. İradeyi genel yapan şey, oyların sayısından çok, bu oyları birleştiren ortak çıkarlardır.⁸ Böylece Rousseau, kamuoyu kavramına önemli bir açılım getirmiş ve dikkatleri nicelikten niteliğe yöneltmiştir. Onun bu alandaki bir diğer önemli hizmeti de, bir siyasal kuramcı olarak ilk kez “kamuoyu” (opinion publique) ifadesini kullanmasıdır.⁹

---

⁵ Albig, **Modern Public Opinion**, s. 20-21.

⁶ Örneğin, Machiavelli “Hükümdar” adlı eserinde, “halkın sesi” ve “kamu inancı” kavramları üzerinde önemle durmaktadır. Ona göre, halkın sevgisini kazanmış yöneticiler komplolara fazla aldırmamalı, ancak halkın nefretine maruz kalanlarsa her şeyden korkmalıdır. Machiavelli, **Hükümdar**, Çev. Selahattin Bağdatlı, 2. bs., İstanbul, Sosyal, 1985, s. 89-90.

⁷ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünce Tarihi**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1982, s. 148-149.

⁸ J. J. Rousseau, **Toplum Anlaşması**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, MEB, 1992, s. 31-37.

⁹ Yine Rousseau, “Polonya Hükûmeti Hakkında Mülâhazalar” adlı eserinde, yasa hazırlama işini yürütenlerin kamuoyuna hâkim olmayı, dolayısıyla insanların ihtiraslarını idare etmeyi bilmeleri

Kamuoyu kavramını Avrupa siyasal literatürüne, “bir daha silinmemek üzere”, yerleştiren kişi Fransız Maliye Bakanı Jacques Necker olmuştur.¹⁰ Necker’in öncekilerden temel farklılığı, kamuoyunu soyut bir kavram olarak tartışmak yerine, ona bir uygulamacı olarak yaklaşmasıdır. Ona göre ancak, “saf nazariyeciler, gafiller ve ahlak felsefesi acemileri” siyasal faaliyetlerinde kamuoyunun rolünü hesaba katmayabilirlerdi. Siyasal otoritenin kötüye kullanılmasına set çeken en etkili silah ve araç da kamuoyundan başkası değildi.¹¹

18. yüzyılda kamuoyu kavramının daha çok Fransa’da gündeme geliyor olması rastlantısal bir durum değildir. Çünkü daha sonra tartışılacağı gibi, kamuoyunun oluşması her şeyden önce çeşitli duyarlılık ve kanaatlere sahip insan topluluklarının ortaya çıkmasına, bunların değişen ortam ve olaylara karşı farklı tutumlar takınmalarına ve sorunu ayrıntılı tartışmalarla değerlendirmelerine bağlıdır. İşte Fransa’da, 18. yüzyılın sonlarında meydana gelecek büyük devrim öncesi, kahvehaneler ve salonlar gibi mekânlarda tartışma ve düşünce alışverişine zemin sağlayan etkinlikler yoğunlaşmış¹² basın ve toplantı özgürlüğü, açık tartışmalar gibi kamuoyunun oluşmasında etkisi olan unsurlar da gelişmeye, siyasal hayat üzerinde etkili olmaya başlamıştır.¹³

Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nde de “kırathane”lerle birlikte han, bozahane ve hamamlar, cami, tekke ve zaviyeler de benzer bir işlev görmüşlerdir.¹⁴ Sosyal ve kültürel iletişim kurulmasını sağlayarak bireylerin sosyalleşmesini kolaylaştırıcı rol

---

gereğini işaret ederek, kavrama en canlı ve kesin ifadelerinden birini kazandırmıştır. Abadan, **Amme Hukuku...**, s. 308.

¹⁰ A. e., s. 310.

¹¹ Necker, devletin parasal durumunu kamuya açık hale getirmiş ve uygulayacağı mali politikalar için halkın desteğini sağlamaya çalışmıştır. Mustafa Mutlu, **Vietnam’dan Körfez’e: Savaşlarda Kamuoyu Oluşumu**, İstanbul, Okumuş Adam, 2003, s. 33.

¹² John Durham Peters, “Historical Tensions in the Concept of Public Opinion”, **Public Opinion and the Communication of Consent**, Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 9.

¹³ Söz konusu dönemlerde kahvehane kültürü ve kamuoyu yaratmadaki rolü hk. bkz. E.F. Robinson, **The Early History of Coffee House in England**, London, Green House, 1893 ve Ralph Neville, **London Clubs: Their History and Tresures**, London, Chatto, 1911; Fransa için bkz. Helen Clerque, **The Salon: A Story of French Society and Personalities in the Eighteen Century**, London, Green House, 1907.

¹⁴ Söz konusu dönemde Cuma ve Ramazan vaazlarının kamuoyu yaratmadaki rolü için bkz. İsmail Kara, **İslâmcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul, İz, 1994, s. 87-93.

oynayan bu mekânlar,¹⁵ “kanaat önderlerinin siyasî olaylar hakkında düşüncelerini yaydıkları merkezler” olmuşlardır.¹⁶ İlber Ortaylı’ya göre, IV. Murat’ın kahvehane ve meyhaneleri kapatmasının asıl nedeni, “tütün ve içki düşmanlığından değil”, bu mekânların, “devlet sohbeti denen ve buralarda bolca yapılan siyasal dedikodu” merkezleri hâline gelmiş olmalarından dolayıdır.¹⁷ Azerbaycan’da ise kahvehane, tekke ve zaviyelerinkine benzer bir rolü “çayhane”, “pirbaba evleri” ve “ziyaretgâhlar” oynamışlardır.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde artık, kamuoyunun siyasal hayatta ne derece önemli bir güç olduğu hakkında bir tür oydaşma sağlandığını görüyoruz. Söz konusu dönemde kamuoyu kavramının sistematik bir biçimde ele alınarak olumlu ve olumsuz yönleriyle etraflıca tartışılmaya başlanması Jacob Fries, G. W. Friedrich Hegel ve Jeremy Bentham gibi düşünürler tarafından gerçekleştirilmiştir. Örneğin Bentham, kamuoyunu toplumsal bir denetim aracı olarak ele almış, kanaatlerin serbestçe belirtilmesi imkânının kötü yönetime karşı etkin bir güvence olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre kamuoyu, demokratik yönetimlerin temel karakteristik özelliklerinden biridir.¹⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısında kamuoyunun önemini konu alan tartışmaların hız kazanmasına paralel olarak bu olgu, uluslararası ilişkilerde de önemli bir etken hâline gelmeye başlamıştır.¹⁹ 20. yüzyıldaysa kamuoyu kavramı artık daha güçlü ve yoğun bir bilimsel çalışma alanı görünümünü almış, konuyla ilgili çalışmalarda yeni bir çığır açılmıştır. Bunun en önemli dönüm noktası Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Savaş sırasında kamuoyunun önemi daha somut ve açık olarak

---

¹⁵ Ahmet Yaşar, “The Coffeeshouses in Early Modern İstanbul: Public Space, Sociability and Surveillance”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 74. Kahvehanelerin tek parti döneminde siyasal hayata etkileri konusunda da bkz. Serdar Öztürk, **Cumhuriyet Türkiye’sinde Kahvehane ve İktidar, 1930–1945**, İstanbul, Kırmızı, 2005.

¹⁶ Mümtaz’er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1994, s. 57.

¹⁷ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. bs., İstanbul, Hil, 1995, s. 174.

¹⁸ Abadan, **Amme Hukuku...**, s. 311-316.

¹⁹ Albig, **Modern Public Opinion**, s. 22.

ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak, “kamuoyu yaratma” düşüncesi de güçlenmiş ve bu olgu, sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında daha çok tartışılmaya başlanmıştır.²⁰

Günümüzde “Washington’dan Varşova’ya, Cape Town’dan Kopenhag’a” halka dayanma söylemi siyasal yaşantının ayrılmaz bir parçası²¹ tüm yönetim düzenlerinde yönetilenlerin düşünce ve kanaatleri, doğrudan ya da dolaylı, bir ağırlık taşıyor duruma gelmiştir. Siyasal iktidarlar, ulusal önderler kendi halklarının kanaat ve tutumlarına karşı duyarlılık göstermek durumuyla karşı karşıyadırlar ve onların baskılarına açık bulunmaktadır. Halka benimsetilen, başka bir deyişle üzerinde “kamuoyu yaratılan” bir konuda siyasal iktidarların aksi yönde bir karar alabilmeleri oldukça zorlaşmıştır.²² Bu gerçek, “göreve nasıl gelmiş olursa olsun” tüm siyasal yönetimler için söz konusudur.²³

Böylece 20. yüzyılda yaşanan gelişmelerle birlikte kamuoyu, siyasal gücü elinde bulunduranların yönetilenlerin düşünce ve kanaatlerini öğrenmeleri konusunda en önemli ölçme araçlarından biri durumuna gelmiş,²⁴ yalnızca iç politikada değil, uluslararası politikada da hesaba katılması gereken bir konuma yükselmiştir.²⁵

Çalışmamızda örnek aldığımız Türkiye ve Azerbaycan’da da iktidarı elinde bulunduranların temel söylemleri demokrasi üzerine kuruludur. Yöneticiler, kamuoyunun taleplerine tamamen uzak durmalarının demokrasi söylemlerine ağır darbe olacağını farkındadırlar. Dolayısıyla kamuoyunun, her iki ülkede belirli bir ağırlığı vardır ve iktidarların halkın taleplerine açıktan tutum takınmaları güçtür. Örneğin 6 Kasım 2005 tarihinde yapılan Azerbaycan Parlamento seçimleri öncesi ülkede yoğun bir biçimde “turuncu devrim”, “kadife devrim” söylemleri gündeme

---

²⁰ Noam Chomsky, Edward S. Herman, “Önsöz”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 17-18

²¹ Alan D. Monroe, **Public Opinion in America**, New York, Dodd, Mead&Company, 1975, s. 4.

²² Slavko Splichal, **Public Opinion: Development and Controversies in the Twentieth Century**, Lanham, Rowman and Littlefield, 1999, s. 27-28.

²³ Inis L. Claude, **The Impact of Public Opinion upon Foreign Policy and Diplomacy**, London, Mouton and Co., 1965, s. 2.

²⁴ Carroll J. Glynn v.d., “Public Opinion and Policymaking”, **Public Opinion**, Ed. by. Carrol J. Glynn v.d., 2nd ed., Colorado, Westview, 2004, s. 356.

²⁵ Seçimle gelen hükümetlerin dış politikalarında kamuoyunun etkisi için bkz. Alastair Smith, “Diversionary Foreign Policy in Democratic Systems”, **International Studies Quarterly**, Vol. 40, No: 1, March 1996, s. 133-153.

gelmiş; bunun üzerine iktidar, kamuoyunu kazanmaya ve –görünürde de olsa– kamuoyunu ikna etmeye yönelik bir politika izlemiştir. Hükûmet’in bu tutumu ve bir anlamda Sovyet sonrası kamuoyunun etkinliğini vurgulayan bir kavram haline gelen “kadife devrim”, “turuncu devrim” söylemlerinin, 2005 Parlamento seçimleri öncesinde ciddi biçimde tartışılması Azerbaycan’da kamuoyunun etkinliğini ortaya koyan önemli göstergelerdir.

B. Kamuoyunun Anlamı

Siyasal hayatta önemli bir yer edinmiş kamuoyunu, en genel biçimde, “herhangi bir alandaki kişisel kanaatlerin toplamı” olarak tanımlamak mümkündür. Bu anlamıyla gündelik hayatta da sıklıkla kullanılmaktadır ve kitle kanaatleriyle eşanlamlıdır.²⁶ Ancak bu tanımlama, bilimsel bir çalışma açısından yeterli değildir. Kavramın daha bilimsel bir çerçevede tanımlanabilmesi için öncelikle onu oluşturan sözcüklerin üzerinde durmanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

Bu konuda daha başlangıçta söylenmesi gereken, hem “kamu” hem de “oy” sözcüklerinin net bir tanıma sahip olmadıklarıdır. Nitekim Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından yayınlanan “Büyük Türkçe Sözlük”te “kamu” sözcüğü, “1. Halk hizmeti gören devlet organlarının tümü, 2. Bir ülkedeki halkın bütünü, halk, amme, 3. Hep, bütün” biçiminde tanımlanmakta ve “kamu” teriminde “herkese açık” anlamının bulunduğu kaydedilmektedir.²⁷ Kamu hukuku, kamu yönetimi gibi kavramlara devleti ifade etmek için kullanılmaktadır. Böylece meşru güç temellendirilerek, yasaların devletin organlarına verilen “kamu gücü” yetkisiyle uygulanabileceği vurgulanmaktadır.²⁸

Bunların dışında “kamu” sözcüğünün bir anlamından daha söz edilebilir. Noelle-Neumann’ın belirttiği gibi, bireyin duygu ve düşüncelerinden oluşan iç dünyasının yanı sıra dışarıya yönelik bir yönü de vardır. Bu varoluş, bireyi kendi dışındaki başka kişi ve düşüncelerle de karşı karşıya getirir. Bunun nedeni, bireyin çevre onayına duyduğu ihtiyaç, sevilme, dikkate alınma arzusu, dışlanma, yalnız

²⁶ Peters, “Historical Tensions ...”, s. 10.

²⁷ Türk Dil Kurumu, **Büyük Türkçe Sözlük**, 10. bs., Ankara, TDK, 2005, s. 1055.

²⁸ Vakur Versan, **Kamu Yönetimi: Siyasi ve İdari Teşkilat**, 10. bs., İstanbul, Der, 1990, s. III.

kalma korkusu gibi psikolojik durumlardır. Bu ihtiyaç ve endişeler onu, çevresini sürekli ve dikkatlice gözlemlemeye zorlar. Dolayısıyla “kamu” bu anlamıyla bir “bilinçli olma hali”dir.²⁹ Diğer yandan tek bir “kamu” yerine çeşitli “kamular”dan söz etmek gereklidir. Çünkü her sorun kendi kamusunu ortaya çıkarır.³⁰

“Kamuoyu” sözcüğünde yer alan “oy” kavramı hakkındaki tartışmalarsa Sokrates’e kadar uzanmaktadır. Sokrates, “oy”u, bilgiyle bilgisizlik arasında bir konuma yerleştirmektedir.³¹ Oxford İngilizce Sözlük’te ise “oy” anlamına gelen “opinion” sözcüğü, “1. Birisi ya da bir şey hakkında gerçek kanaate dayalı duygu ve düşünceler, 2. Bir grup insanın inanç ve görüşleri, 3. Profesyonel bir insanın öğütleri” biçimde tanımlanmaktadır.³² Osmanlıca-Türkçe Lügat’te de “oy” karşılığı olan “fıkr”, “1. Fikir, düşünce, 2. İdrak, 3. Hatır, 4. Zihin, akıl, 5. Rey, oy, zan, inanma. 6. Zihin tasavvuru, kuruntu. 7. Murad, maksat, niyet” olarak açıklanmaktadır.³³ Bu tanımlamalardan ortaya çıkan sonuç, “oy” kavramının kesinlikten çok, sanıya dayalı bir durumu ifade etmek üzere kullanıldığıdır. “Oy”, “olması lazım geleni” veya “olacağı” anlatır.³⁴ Kısacası, duygu veya izlenimden daha güçlü, bunlara oranla kanıtlanması daha kolay; ancak, rasyonel, kesin ve pozitif bilgiye dayanan bir düşünceden daha zayıf ve daha az geçerli “kanaatler”dir.³⁵ Diğer yandan tartışmalı bir sorun karşısında aynı grup içerisinde değişik kanaatler de ortaya çıkabilir. Bu da gruplarla birlikte grup içerisindeki “oy”ların da çeşitlilik gösterebileceğini ortaya koyar.

Bu açıklamalardan sonra kamuoyu, biraz daha açık bir biçimde, “belli bir zamanda, belli bir tartışmalı sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna

---

²⁹ Elisabeth Noelle-Neumann, **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, Çev. Murat Özkök, Ankara, Dost Kitabevi, 1998, s. 86.

³⁰ Charles T. Salmon, Theodore L. Glasser, “The Politics of Polling and the Limits of Consent”, **Public Opinion and the Communication of Consent** Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 452

³¹ Eflatun, **Devlet**, s. 167-169.

³² A. S. Hornby, **Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English**, Ed. by. Sally Wehmeier, 6th ed., Oxford, Oxford University, 2004, s. 890.

³³ Ferit Develioğlu (haz), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 13. Bs., Ankara, Aydın Kitabevi, 1996, s. 266.

³⁴ Bülent Daver, **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993, s. 251.

³⁵ Kimball Young, “Comments on the Nature of ‘Public’ and ‘Public Opinion’”, **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz v.d., New York, The Dryden, 1954, s. 63.

veya gruplarına hakim olan kanaat”³⁶ olarak tanımlanabilir. Ancak, “kamu” ve “oy” kavramlarının tanımlanmasında çeşitlilik, bu iki sözcüğün oluşturduğu “kamuoyu” için de karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, daha 1965 yılında Harwood Childs, konuyla ilgili elli kadar tanım derlemiştir.³⁷ Bunun temel nedeni, kamuoyu kavramının aynı zamanda farklı sosyal bilim dallarının ilgi alanına girmesi ve her bir bilim dalının, kavramın yalnızca kendisini ilgilendiren yönlerini öne çıkararak tanımlamada bulunmasıdır. Nitekim bu kavramı, sosyal psikologlar “kişisel”, sosyologlar “grup” merkezli değerlendirirken, siyaset bilimcilerse bir “kitle olgusu” olarak yaklaşmaktadırlar. Kamuoyu kavramına yaklaşımda sosyal bilimcilerin odaklandıkları nokta kanaatlerin nitelikleri, yoğunluk ve etkileri iken, siyaset bilimciler kamuoyunu, seçimler veya kamu politikasının çoğunluğun isteği doğrultusunda belirlenmesiyle açıklamaktadırlar.³⁸

Elisabeth Noelle-Neumann ise, kamuoyu hakkındaki tanımları iki ana başlık altında toplamaktadır:

1. Demokraside kanaat oluşumu ve karar alma işlevlerinin uzantısı olan ve rasyonelliğe dayanan kamuoyu konsepti,
2. Toplumsal bütünleşmeyi ve devamlılığı, karar verme yetisi için gerekli derecede uzlaşmayı sağlayan işlevleriyle bir denetim mekanizması olan kamuoyu konsepti.³⁹

Bu ayırımı, birinci kamuoyu anlayışı açık bir işleve sahiptir, amaçlıdır ve bilinçlidir. İkinci konsepte dayalı anlayış ise bunun tam tersidir. Yani örtük bir işleve sahiptir, ne amaçlanmış ne de bilinçlidir. Konumuz açısından ise kamuoyunun esas

---

³⁶ Faruk Sönmezoglu (der), **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Haz. Ülke Arıboğan, Gülden Ayman, Beril Dedeoğlu, 4. bs., İstanbul, Der, 2005, s. 379.

³⁷ Elisabeth Noelle-Neumann, “Public Opinion and Rationality”, **Public Opinion and the Communication of Consent** Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 34.

³⁸ Wolfgang Donsbach, Michael W. Traugott, “Introduction”, **The Sage Handbook of Public Opinion Research**, Ed. by. Wolfgang Donsbach, Michael W. Traugott, Los Angeles, SAGE, 2008, s. 2.

³⁹ Noelle-Neumann, **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, s. 151-152. Kamuoyunun ilkeleriyle ilgili farklı bir sınıflama için bkz. Leonard W. Doob, “The Behavior of Public Opinion”, **The Process and Effects of Mass Communication**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 340-341.

işlevi ve değeri, karar alma sürecine etki etmesi ve aynı zamanda bu süreci denetleyici rol oynamasıdır. Bu yönüyle “siyasal” bir nitelik taşır ve bir tür siyasal etki, siyasal katılma ve denetleme biçimidir.

Bu nedenle çalışmamıza kullanılan kamuoyu kavramının çerçevesini belirlemek açısından, Hans Speier’in, “[kamuoyu] hükûmet dışı kişilerce, toplumu ilgilendiren konularda hükûmetin faaliyetleri, üyeleri veya yapısı üzerinde etkili olabilmek amacıyla serbest ve açık olarak ifade edilen kanaatlerdir” biçimindeki tanımı da önemli bir yol gösterici olacaktır.⁴⁰ Bu tanım kamuoyunu, yöneticilerin alacakları kararları etkileme gücüne sahip, siyasal karar alma süreçleri üzerinde rol oynayan bir etken olarak ele almaktadır. Uluslararası ilişkilerde de, asıl karar alıcı aktörlerin ülkelerin siyasal yönetimleri olduğu göz önüne alınırsa, bu tanımın çalışmamız bağlamında kamuoyunun rolüne en iyi vurgu yapan tanımlamalardan biri olduğu görülmektedir. Çalışmamız bağlamında kamuoyu kavramının şu tanımına değinmenin de yararlı olacağı düşünülmektedir: “[Kamuoyu]; basın, radyo, tv gibi kitle haberleşme araçlarıyla yahut konuşarak veya fısıltı ile açıklanan ve çok defa bazı sosyal grupların (sendika, dernek vb.) ve seslerini duyuran kişilerin, siyasi otoritelere (hükûmete, parlamentoya vb.) izhar ettikleri fikirlerin bir ortalamasıdır.”⁴¹ Ancak, üzerinde durulması gereken nokta, söz konusu olan bu ortalama düşüncede makul bir oydışmanın, kanaat bütünlüğünün olması gerekliliğidir.⁴²

Sonuç olarak, tezimiz çerçevesinde “kamuoyu”nu,

“Dış politikayla ilgili bireyler ve bu bireylerin oluşturdukları gruplarca çeşitli iletişim araçlarından da yararlanılarak siyasal otoriteye yöneltilen, onların alacakları dış politika kararlarında etki sağlamaya yönelik kanaatlerdir”

biçiminde tanımlayabiliriz.

Burada sorulacak en önemli soru hâkim kanaatin nasıl ortaya çıkacağı, diğer bir deyişle, “kamuoyunun belirlenmesinde rol oynayan, kanaati belirleyen başlıca etken veya etkenler nelerdir?” sorusudur.

⁴⁰ Hans Speier, “Historical Development of Public Opinion”, *American Journal of Sociology*, Vol. LV, No: 4, January 1950, s. 376.

⁴¹ Daver, *Siyaset Bilimine Giriş*, s. 251.

⁴² Splichal, *Public Opinion: Development and..*, s. 35.

Walter Lippmann, ilk baskısı 1922 yılında yapılan “Public Opinion” adlı eserinde, septik bir yaklaşımla, kamuoyunun biçimlendiği çevreyi “gerçekle ilgisi kesilmiş sahte bir çevre (pseudo-environment)” olarak nitelemekte ve ona “görünmeyen çevre” adını vermektedir. Buna göre aslında kamu kanaati diye bir şey yoktur, söz konusu olan “kamu hayali”dir.⁴³ Bireyler, herkesin olan bitenden haberdar olabileceği kadar küçük olmayan toplumlarda yaşamadıkları, hayatlarını bütünüyle soyutlanmış bir çevrede sürdürmedikleri takdirde, “pseudo-environment”ın oluşturduğu özel dünyalarında yaşamak durumundadırlar. Bunun sonucu olarak da kamuoyu, bu sahte çevre içerisinde yaşayan insanların tasavvurları, hedefleri ve aralarında süre giden ilişkilere dair varsayımlarına göre oluşur.⁴⁴

Lippmann, kamuoyunun kesin kanaatler yerine sahte çevrenin etkisi altındaki şekilsiz hayallere dayanmasının nedenini de, “stereotypes” adını verdiği söz, yazı ve hayal kalıplarının etkisine bağlamaktadır.⁴⁵ Buna göre, bireylerin kanaatleri muğlak ve karışık psikolojik etkenler içermekte olsa da, ifade edilmeleri çeşitli kalıplara (stereotypes) dökülme biçiminde olmaktadır. Aynı olayın çeşitli dünya görüşüne sahip kişilerce farklı biçimlerde algılanması, hayallerinde yerleşen bu olgudan kaynaklanmaktadır. Çünkü “kalıplar”, bireyin zihninde dünyayı biçimlendirir, onun resmini çizerler.⁴⁶ Asıl olan, bireylerin kanaatlerini bizzat kendilerinin edindikleri deneyim ve bilgiler yoluyla oluşturmaları olsa da, yaşanan dünyanın karmaşıklığı nedeniyle, bu bilgiler genellikle dolaylı bir biçimde edinilir.

Lippmann’a göre, bireylerin siyasal olarak ilgilenmek zorunda oldukları dünya da ulaşılamayan, görülemeyen, anlaşılması zor bir dünyadır. Keşfedilmeli, aktarılmalı ve hayal edilmelidir.⁴⁷ Bunun için de bireyler kanaatlerini oluştururken birincil yöntemlerden çok kitle iletişim araçları ve başkalarından nakledilen sözler

---

⁴³ Walter Lippmann, **Public Opinion**, 3rd ed., New York, The Free, 1956, s. 10.

⁴⁴ Lippmann, bir adada yaşayan bir grup İngiliz, Fransız ve Alman’ın, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla ilgili bilgiler kendilerine ulaşmadan nasıl bir dostluk içerisinde yaşadıkları, daha sonra bunun birden nasıl değiştiği örneğini verir. **A. e.**, s. 3.

⁴⁵ **A. e.**, s. 53-62.

⁴⁶ **A. e.**, s. 81-82. Lippmann’ın “stereotypes” kavramına ilişkin değerlendirmeler için bkz. Richard F. Carter, “Stereotyping as a Process”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXVI, No: 1, Spring 1962, s. 77– 91; Ferdinand A. Hermens, “The Danger of Stereotypes in Viewing Germany”, **Public Opinion Quarterly**, V. IX, No: 4, Winter 1945, s. 418-427.

⁴⁷ Lippmann, **Public Opinion**, s. 18.

gibi dolaylı bilgi kaynaklarına dayanmak zorundadırlar. Bu ise “kamuoyu yaratma” olgusunu ve bununla ilgilenen çeşitli uzmanları ortaya çıkarmaktadır.⁴⁸

Lippmann’ın, kamuoyu kavramına bu septik yaklaşımına rağmen, ileri sürdüğü tezler kamunun zihninde oluşan kanaatlerin nereden kök saldıklarına dair deneysel çalışmaları hızlandırmış ve kamuoyu hakkındaki çalışmalara yön vermiştir.⁴⁹

Siyaset bilimci Harold D. Lasswell ise, kamuoyunun kökeninde bireylerin psikolojik tutumlarının yer aldığını söylemektedir. Lasswell, kamuoyunu psikolojiyi eksen alarak açıklasa da, ona göre önemli olan, psikolojik süreçler sonucu ortaya çıkan bir topluluk kanaatinin toplum ve dolayısıyla iktidar üzerinde ne gibi etkiler meydana getireceğidir.

Lasswell’in üzerinde durduğu önemli konulardan biri de oluşan kanaatlerin açıklanıp açıklanmaması durumudur. Lasswell, bu bağlamda kamuoyunu iki sınıfa ayırmaktadır: Aktif ve pasif kamuoyu. Ona göre kanaatler açıklanırsa aktif kamuoyu, açıklanmazsa pasif kamuoyu söz konusudur.⁵⁰ Kamuoyu etkisini ise üç biçimde gösterir. Bunların ilkinde göre, açık tartışmalar sonunda talep ve beklentiler karşılanırsa kamuoyu kendi lehinde bir uyum gerçekleştirmiş olacaktır. İkinci olarak, olumlu bir sonuç elde edilemez ancak bireylere kendi duygu ve heyecanlarını kamunun karşısında ifade etme imkânı tanınırsa kamuoyu gevşetici etkiler meydana getirmiş demektir. Kamuoyunun üçüncü etkisi ise, hoşnutsuzluğun artması, istikrarsızlık duygularının çoğalması, demokratik beklentilerin derin hayal kırıklığıyla karşılaşması sonucu toplumsal bunalımın artmasına yol açarak şiddete

---

⁴⁸ A. e., s. 19-20.

⁴⁹ Lippmann’dan esinlenerek ortaya konulan “pseudo-opinion” kavramı ve bunun Amerikan toplumundaki yansımalarıyla ilgili bir çalışma için bkz. George F. Bishop v.d., “Pseudo-Opinions on Public Affairs”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLIV, N: 2, Summer 1980, s. 198 - 209. Zihinlerde kalıpların oluşmasına ilişkin olarak bkz. Cara J. Wong, “Little” and “Big” Pictures in Our Heads: Race, Local Context, and Innumeracy About Racial Groups in the United States”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXXI, No: 3, Fall 2007, s. 392-412.

⁵⁰ Harold D. Lasswell, “Democracy Through Public Opinion”, **Reader in Public Opinion and Communications**, Ed. by. Bernard Berelson, Morris Janowitz, Glencoe, The Free, 1950, s. 469-470’den aktaran Arsev Bektaş, **Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi**, 3. bs., İstanbul, Bağlam, 2007, s. 35.

kapı aralama şeklinde ortaya çıkar.⁵¹ Dolayısıyla kamuoyuyla bireylerin kişisel kanaatleri arasında yakın bir ilişki vardır.

Bir kamu hukukçusu olan A. Lawrence Lowell, kamuoyu kavramıyla siyasal olaylar arasında bağlantı kurmaktadır. Ona göre, bir sorun hakkında herhangi bir kamuoyunun var olduğunu ileri sürebilmek için bir konuda azınlık ve çoğunluk kanaatlerinin temsil edilmesi ve aynı zamanda amaç üzerinde de makul bir kanaat birliğinin sağlanmış olması gereklidir.⁵² Bir görüşün kamuoyu adını alabilmesi için aynı zamanda vatandaşların belli bir çoğunluğu tarafından da kabul edilmesi gereklidir. Ancak bunun için ittifak veya sayı üstünlüğü zorunlu değildir; kendi görüşünü azınlığa kabul ettirebilecek “etkin” bir çoğunluğun olması yeterlidir. Bu etkin çoğunluk öyle ortaya çıkmalıdır ki, o kanaati paylaşmayan azınlık korkuyla değil, “bilinçli veya bilinçsiz” ama gönüllü olarak itaat etmelidir.⁵³

Kamuoyunu sosyolojik açıdan ele alan kuramlarsa, bu olguyu grup kavramı ve kanaatiyle açıklama eğilimdedirler. William Albig’in öncülüğünü yaptığı bu görüşün savunucularına göre, kitle iletişiminde modern teknolojik gelişmelerin etkisiyle geniş gruplar halinde “kamu”lar oluşmuştur. Dolayısıyla, kanaatler yalnızca belirli nitelikleri taşıyan bir gruba ait olabilir.⁵⁴ Nitekim Albig kamuoyunu, “tartışmalı bir konuda herhangi bir gruba mensup bireylerin birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileriyle oluşan, bir grubun bütün üyelerinin kanaatlerinin ifadesi” olarak tanımlamaktadır.⁵⁵ Grupta her an egemen bir kanaat olmasına rağmen, grup üyeleri başka düşünceler de ileri sürebilirler. Dolayısıyla grubun kanaati durgun değildir, tartışmaya yeni öğeler girdikçe değişebilir.

---

⁵¹ Lasswell, “Democracy Through...”, s. 470’den aktaran Bektaş, **Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi**, s. 36.

⁵² Abbott Lawrence Lowell, **Public Opinion in War and Peace**, 3rd ed., Cambridge, Harvard University, 1926, s. 12. Ayrıca bkz. A(bbott) Lawrence Lowell, “Public Opinion and Majority Government”, **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz, Dorwin Cartwright, Samuel Eldersveld, Alfred McClung Lee, New York, The Dryden Press, 1954, s. 11-14.

⁵³ Lowell, **Public Opinion in War...**, s. 14-15.

⁵⁴ Albig, **Modern Public Opinion**, s. 4.

⁵⁵ A. e., s. 7.

Modern kamuoyu çalışmalarının üzerinde durulması gereken en önemlilerinden biri de, Elisabeth Noelle-Neumann'ın "Suskunluk Sarmalı" kuramıdır.⁵⁶

Suskunluk Sarmalı Kuramı, konuşma ve susmanın kanaat ortamını belirlediği temel öngörüsüne dayanır ve en önemli hipotezi "dışlanma korkusu"dur.⁵⁷ Bu dışlanma korkusu, bireylerin, çevrelerinde hangi düşünce ve davranışların onaylandığını, hangilerinin kınandığını öğrenmek amacıyla sürekli olarak insanları ve olayları gözlemlemelerine yol açar. Görüşlerinin toplumun geneliyle uyum içinde olduğuna "emin olduklarında", herkes tarafından görülebilen simgeleri de kullanarak, gerek özel gerekse kamusal alanda düşüncelerini açıkça dile getirmekten çekinmezler. Azınlıkta olduklarını düşündüklerindeyse daha dikkatli davranır ve susmayı tercih ederler. Hatta bir düşünce akımına ya da modağa gönülden inanmasalar bile, sırf popüler olduğunu gördükleri için onu taklit ederler. Dolayısıyla toplum içinde gerçekte olduklarından daha zayıf bir izlenime yol açarlar. Bu durum, bu cephe gittikçe küçülüp, geçmişteki değer yargılarına sarılan küçük bir çekirdek oluşturana ya da kanaatleri bir tabuya dönüşünceye kadar devam eder.

Noelle-Neumann'ın "Suskunluk Sarmalı" kuramı, dört ana varsayımla bunları birbirine bağlayan beşinci bir varsayıma dayanmaktadır:

1. Toplum, genel uzlaşmanın dışına çıkan bireyleri dışlamakla tehdit eder.
2. Bireyler sürekli dışlanma korkusu içindedirler.
3. Bireyler dışlanma korkusundan ötürü sürekli kanaat ortamlarını gözlemleyip, değerlendirmeye çalışırlar.
4. Bu gözlemler sonucu edindiği izlenimler bireyi, toplum içindeki davranışlarını, özellikle de görüşlerini ifade etme veya saklama (konuşma veya susma) konusunda etkiler.

---

⁵⁶ Noelle-Neumann, **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, s. 230-251.

⁵⁷ A. e., s. 235-236.

Beşinci varsayım, bu dört varsayımı birleştirir ve buradan kamuoyu oluşumu, korunması ve değişimine dair çıkarımlarda bulunur.⁵⁸

Noelle-Neumann'ın ortaya koyduğu kuramın özellikle Dağlık Karabağ sorunda Türkiye kamuoyunun oluşumunu açıklamada oldukça önemli olduğunu ifade etmek gereklidir. Söz konusu olayların başlamasıyla birlikte Türkiye'de, bu sorunda haklı tarafın Azerbaycan olduğuna dair yoğun bir enformasyon akışı sağlanmış, farklı düşünenleri dışlayıcı bir ortam oluşturulmuştur. Dolayısıyla Dağlık Karabağ sorununun patlak vermesiyle yaşanan birçok olayda, farklı düşünce sahipleri dışlanma korkusuyla suskun kalmayı tercih etmişler, görüşlerini dile getirmekten kaçınmışlardır.

Öte yandan yukarıda ele alınan kamuoyuna ilişkin yaklaşımların en dikkat çekici yönü, kamuoyunun çoğunluk kavramıyla yakından bağlantılı olarak ele alınmasıdır. Bu noktada şu hususun belirtilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir: Lowell'in "etkin çoğunluk" yaklaşımında vurguladığı üzere, kamuoyunun belirlenmesinde çoğunluk kavramı her zaman ve her durumda gerekli, "mütemmim bir cüz" değildir. Birçok durumda yoğunluk ya da etkinlik ögeleri çoğunluk ögesinden daha fazla rol oynayabilmektedir.⁵⁹ Etkili olan kamuoyu her zaman sayıca en büyük grupta toplanmaz. Konuya duyulan ilginin derinliği ve amaca erişebilmek için gösterilen çabaların yoğunluğu, etkinin elde edilmesi ihtimalini azaltan veya yükselten değişkenlerdir. Yine iyi örgütlenmiş azınlık kanaati, dağınık ya da iyi organize olamayan kalabalıkların istikrarsız eğilimlerine oranla daha etkin olabilmektedir. Yani, kamuoyu olgusunda "nitelik" ögesi, "nicelik" ögesinden ağır basmaktadır.

19. yüzyıl sonu–20. yüzyıl başlarında Türkiye ve Azerbaycan'da kamuoyunun oluşumunda bu durumu gözlemlemek mümkündür. Sayıca çok olmayan, ancak etkin bir aydınlar grubunun çabaları, her iki ülke kamuoylarının biçimlenmesinde son derece etkili bir rol oynamıştır. Nitekim ülkenin geleceğinin ulusal bilinci güçlendirmek olduğunu düşünen bir grup aydınının, gazetelerden de

---

⁵⁸ A. e., s. 234.

⁵⁹ Bernard Hennessy, **Public Opinion**, 4th ed., California, Brooks/Cole, 1981, s. 7-8.

yararlanarak yürüttükleri faaliyetler sonucu, çoğunluğun dinsel dürtülerle İran'a yakınlık duyduğu bir toplumda güçlü bir Türkiye kamuoyu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, “siyasal süreç açısından kamuoyunun önemi, bu süreçte, özellikle karar verme sürecinde halkın hangi kesimlerinin ve ne kuvvette katkısının ve denetiminin bulunduğu öğrenilmesinde oynadığı gösterge fonksiyonu[ndan]” kaynaklanır.⁶⁰

II. Kamuoyu Oluşumu

Kamuoyunun oluşmasını anlayabilmek için öncelikle kamuoyu kavramının en önemli ögesi olan “kanaat”in nasıl oluştuğunu anlamak gereklidir. Burada temel soru şudur: Bireyler, ortaya çıkan belli bir sorun karşısında konuyla ilgili verileri muhakeme ederek, bilinçli bir şekilde mi kanaat sahibi olmaktadır, yoksa tutumlarını önceden belirlenmiş kanaatlerine göre mi belirlemektedirler? Kanaatlerin oluşumunda psikolojik ve çevresel etkenlerin rolü nedir?

Bu sorulara karşılık verebilmek için öncelikle kanaatlerin oluşumunda rol oynayan araçlardan söz etmek gerekir. Bu araçların niteliğini anlamadan kanaat oluşumunun temellerini anlamak da mümkün değildir.

Kanaat oluşumunda psikolojik, sosyal, siyasal çeşitli araçlar rol oynarlar. Biz bunları iki ana kategori altında inceleyeceğiz:

A- Psikolojik ve toplumsal etkenler,

B- Çevresel etkenler.

A. Psikolojik ve Toplumsal Etkenler:

Kanaat oluşumunda bireylerin kişilik yapısının ve içerisinde buldukları toplumsal ortamların önemli bir etkisi olduğu önceden beri kabul edilen bir olgudur.⁶¹ Birey kanaatleri onların tutumlarına da bağlı olarak, öncelikle yetiştikleri sosyal ortamlarda biçimlenmeye başlar. Aynı zamanda grup yargısı, bireyin daha önce edindiği kişisel yargıların değişmesinde ya da süreklilik kazanmasında önemli

---

⁶⁰ Duygu Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1972, s. 14.

⁶¹ Arthur R. Cohen, **Attitude Change and Social Influence**, New York, Basic, 1964, s. 101.

bir role sahiptir.⁶² Bu bağlamda kanaat oluşumunu sağlayan psikolojik ve toplumsal etkenleri “birincil” ve “ikincil” gruplar olarak iki ana kategoriye ayırabiliriz.

Bireylerin kanaatinin oluşmasında rol oynayan birincil grupta yer alan etkenlerin en başta geleni bireyin sahip olduğu tutumlardır. Allport tarafından, “Bireyin bütün objelere karşı bulunacağı tepiler ve durumlar üzerinde direktifte bulunan veya dinamik bir nüfuz icra eden ve deney bilgilerle organize olan ussal ve sinirsel bir (davranışta bulunmaya) hazır-durma hali”⁶³ olarak tanımlanan tutumlar, Lippmann’ın “stereotypes”larını andırır bir biçimde, bireyin zihninde yaşadığı dünyanın resmini çizerek onu biçimlendirir. Bu nedenle tutumların bireylerin kanaatlerini yakından etkilediği görüşü yaygın bir düşünceyi ifade etmektedir.⁶⁴ Özdeşleşme, kızgınlık, bunalım, kompleksler ve değerler gibi psikolojik etkenler bireylerin kişisel kanaat ve tutumlarını açıklamakta dikkate alınması gereken hususlardır.

Bir insan, sosyal olduğu kadar siyasal olarak da düşünür. “Onun sosyal karakteristikleri, siyasal tercihlerini de belirler.”⁶⁵ Bu nedenle, kanaat olgusunun kökenini ortaya koymada bireyin yetiştiği ve içinde bulunduğu sosyal ortamlar da önemli bir yer tutar.

Bireyin kanaatinin oluşmasında etkili olan sosyal ortamın en başta geleni ailedir. Aile, çocukluktan itibaren toplumsallaşmanın sağlandığı, biyolojik ve psikolojik gelişmenin ortaya çıktığı, kültürel aktarımın yapıldığı sosyal bir kurumdur. Çeşitli düşünce, değer yargılarıyla sosyal ve siyasal düşünüş kalıpları ebeveynler tarafından çocuklara aktarılır.⁶⁶ Aile, çocukla diğer toplumsallaştırma kaynakları arasında da etkin bir araçtır⁶⁷ ve siyasal toplumsallaşmada da önemli bir

---

⁶² Ahmet Taner Kışlalı, **Siyaset Bilimi**, 6 bs., Ankara, İmge, 1997, s. 185.

⁶³ Eugene L. Hartley, Ruth E. Hartley, Clayde Hart, “Tutumlar ve Kanaatler”, **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar**, Çev. Ünsal Oskay, Ankara, Sevinç, 1969, s. 11.

⁶⁴ Hartley, Hartley, Hart, “Tutumlar ve Kanaatler”, s. 53; Wong, “Little” and “Big” Pictures...”, s. 395.

⁶⁵ Lawrence Bobo, “Race, Public Opinion, and the Social Sphere”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No: 1, Special Issue on Race, Spring 1997, s. 2; Monroe, **Public Opinion in America**, s. 42.

⁶⁶ Raymond E. Bassett, “Opinion Differences within the Family”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XIII, No: 1, Spring 1949, s. 120.

⁶⁷ Gabriel A. Almond, G. Bingham Powell, Jr., **Comparative Politics: System, Process, and Policy**, 2nd ed., Boston, Little-Brown and Company, 1978, s. 89.

rol oynar.⁶⁸ Hatta evli olup olmama, çocuk sahip olup olmama gibi durumlar da kişinin kanaatinin oluşması ve siyasal tutumunu belirlemede etkili olmaktadır.⁶⁹ Çoğu zaman ailenin siyasal gelenekleri de yeni kuşaklara aktararak bireylerin tutumlarını belirleyici bir etken olmaktadır.⁷⁰

Tez çalışmamız bağlamında ailenin kamuoyu oluşturmada oynadığı rolün çarpıcı bir örneği, Azerbaycan'da Türkiye hakkındaki olumlu kanaatin Sovyetler Birliği döneminde de sürmesidir. Resmî tutumun Türkiye aleyhinde olduğu bu dönemde aileler aracılığıyla yeni kuşaklara aktarılan kanaat, bağımsızlık sonrası ortaya çıkan kamuoyunu biçimlendiren önemli etkenlerden biri olmuştur.

Kamuoyunun oluşumunda etkili olan birincil grupların bir diğeri de -kulüp, dernek gibi sosyal organizasyonları da katabileceğimiz- arkadaş gruplarıdır. Bu gruplar, aile kadar olmasa da, bireyin inanç ve tutumlarını erken dönemlerden itibaren etkileme ve yönlendirme gücüne sahiptir.⁷¹ Arkadaş kümesine katılan birey, bu grubun davranış kurallarını, kalıplarını, değerlerini benimseme durumuyla karşı karşıya kalır.⁷² Bireyin bu tür ortamlara çoğu zaman gönüllü olarak katılması da bu etkiyi daha çok güçlendirir.

Okulların da bireylerin değer yargıları kazanmalarında önemli bir işlevi vardır.⁷³ Kamuya açık okulların ABD'de siyasal toplumsallaşma sağlayıcı en etkili ve önemli araçlardan biri olduğu ortaya konulmuştur.⁷⁴ Eğitimin iki türlü etkisinden söz edilebilir. Birincisi, ülkenin resmî siyasal felsefesinin doğrudan doğruya

---

⁶⁸ Herbert Hyman, **Political Socialization**, New York, The Free, 1959, s. 72'den aktaran Hennessy, **Public Opinion**, s. 144; H. Musa Taşdelen, **Siyaset Sosyolojisi**, İstanbul, KOCAV, 1997, s. 170.

⁶⁹ Eric Plutzer, Michael McBurnett, "Family Life and American Politics: The 'Marriage Gap' Reconsidered", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LV, No: 1, Spring 1991, s. 124.

⁷⁰ Margaret C. Trevor, "Political Socialization, Party Identification, and the Gender Gap", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXIII, No: 1, Spring 1999, s. 70.

⁷¹ Wilbur Schramm, **Mass Media and National Development: The Role of Information in the Developing Countries**, 2nd ed., Stanford, California, Stanford University, 1965, s. 118.

⁷² Örneğin, 1948 ABD seçimleri öncesinde Berelson ve arkadaşlarınca yapılan bir araştırmada seçmen tercihiyle kişinin arkadaş çevresinin siyasal tutumu arasında güçlü bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Monroe, **Public Opinion in America**, s. 75.

⁷³ Barbel Knauper, "The Impact of Age and Education on Response Order Effects in Attitude Measurement", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXIII, No: 3, Autumn 1999, s. 362.

⁷⁴ Robert D. Hess, Judith V. Torney, **The Development of Political Attitudes in Children**, Chicago, Adline, 1967, s. 120'den aktaran Monroe, **Public Opinion in America**, s. 65.

öğrenciye aktarılması, ikinci olarak da eğitim gören bireylerin siyasal hayat hakkında görüş ve algılamalarının değişmesidir. Eğitim düzeyinin yükselmesi, bireyin siyasal hayatı anlama ve kavrama kapasitesini yükseltmektedir.⁷⁵

Kamuoyu oluşumunda etkili olan psikolojik ve toplumsal etkenlerin diğer kategorisi ise “ikincil gruplar” olarak adlandırılan baskı gruplarıdır. İkincil grupları aile, okul ve arkadaş çevresi gibi birincil gruplardan farklılaştıran başlıca özellikler şunlardır:

- a- Üye ile grup arasında doğuştan zorunlu bir ilişki yoktur.
- b- Üyeler arasındaki ilişkiler duygusallıktan uzaktır.
- c- Grubun üyeleri sürekli değişir.
- d- Gruba katılmak tamamen bireyin özgür iradesiyle gerçekleşir.
- e- Bireylerin grupla olan ilişkileri bir sözleşmeyle belirlenir.
- f- Grup üyeleri arasında yaşanan ilişkiler resmî ve sınırlıdır, üyeler arasında özel hayat bağlantısı yoktur.
- g- İkincil gruplar, birincillere oranla sayıca daha büyüktür.⁷⁶

Baskı grupları çeşitli biçimlerde sınıflandırılabilir. İlk ayırım amaçları bakımındandır. Çünkü her ikisi de baskı grubu olmakla birlikte iktidara etki yapmak üzere bir araya gelmiş herhangi bir “geçici” siyasal veya sosyal grupla, temel amaçları iktidar üzerinde kendi üyelerinin çıkarlarını sağlamak için “sürekli” nitelikte örgütlenmiş grup arasında çok önemli bir fark vardır.⁷⁷

Geçici baskı gruplarında, belli bir siyasal veya sosyal olay karşısında kendiliğinden oluşan, çoğunlukla şiddete başvurma eğilimi güçlü, sürekliliği olmayıp taleplerini ortaya koyduktan ve belli bir sonuca ulaştıktan sonra ortadan kaybolan bir yapı söz konusudur. Bu tip bir baskı grubu, süreklilik gösteren baskı gruplarıyla

---

⁷⁵ Eğitimin, siyasal katılmayı daha sık ve yoğun bir hale getirmesinin nedenleri hk. bkz. Ersin Kalaycıoğlu, **Karşılaştırmalı Siyasal Katılma: Siyasal Eylemin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İ.Ü. SBF, 1983, s. 26-30.

⁷⁶ Bektaş, **Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi**, s. 89.

⁷⁷ Gabriel A. Almond, **Political Development: Essays in Heuristic Theory**, Boston, Little-Brown and Company, 1970, s. 55-56.

benzerlik göstermemekle birlikte, -büyük gösteri, eylem ve başkaldırılarda olduğu gibi-, siyasal otorite üzerinde sarsıcı etkilerde bulunabilmektedir.

Örgütsüz baskı grubunun diğer tipolojisi; birleşmeye eğilimi olmayan, belli olaylar karşısında aidiyet duygusuyla -örneğin bir dinsel ya da etnik azınlık gibi- harekete geçen topluluklardır. Yapılan araştırmalar aidiyet duygusunun siyasal kanaatler üzerinde oldukça etkili olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁸ Örneğin, 1988 yılında Azerbaycan'ın Sumgayıt kentinde meydana gelen olaylar sonrası Türkiye'de yaşayan Azerbaycan asıllı grupların yaptığı gösteri ve eylemler kamuoyunun dikkatinin soruna yönelmesinde ve Türkiye Hükûmeti'nin tutumunun değişmesinde rol oynayan etkenlerden biri olmuştur. Ancak örgütsüz bu tür baskı grupları, kamuoyunu etkilemek için zaman zaman seslerini duyuracak eylemlerde bulunsalar da süreklilik göstermemektedirler.

Baskı gruplarının ikinci türü olan örgütlü yapılanmalar, asıl amaçları siyaset olan ve olmayan olarak iki kategoride ele alınabilir. Ükelere göre farklılık göstermekle birlikte, asıl amaçları siyaset olmayan ordu, üniversite gibi örgütlenmeler, çeşitli meslek kuruluşları birçok durumda siyasal iktidarlar üzerinde baskı kurabilmekte, alınan kararlarda etkin olabilmektedirler. Sürekli baskı gruplarının siyaset amaçlı olanları ise, örgütlü bir biçimde siyasal iktidar ve parlamento üzerinde baskı kurmak, kendi çıkarları doğrultusunda karar çıkarttırmak amacıyla kurulmuş örgütlerdir.⁷⁹ Bu baskı grupları bazen doğrudan doğruya faaliyetlerini hükûmet, parlamento üyeleri ve bürokratlar nezdinde girişimler yoluyla yürütürlerken, bazen de dolaylı olarak, basın kampanyaları, grevler, gösteriler vb. yollarla kamuoyu yaratarak siyasal karar merkezine nüfuz ederler.⁸⁰

---

⁷⁸ Eric Plutzer, John F. Zipp, "Identity Politics, Partisanship, and Voting for Women Candidates", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LX, No: 1, Spring 1996, s. 31. Aidiyet duygusuyla oluşmuş sosyal örgütlenmelerin gruplar arası ön yargı inşa etmesi hk. bkz. Jan-Peter Blom, "Etnik ve Kültürel Farklılaşma", **Etnik Gruplar ve Sınırları**, Der. Fredrik Barth, Çev. Ayhan Kaya, Seda Gürkan, İstanbul, Bağlam, 2001, s. 83-94.

⁷⁹ John W. Masland, "Pressure Groups and American Foreign Policy", **Public Opinion Quarterly**, Vol. VI, No: 1, Spring 1942, s.119. Ayrıca bkz. Debora Di Gioacchino, Sergio Ginebri, Laura Sabani, **The Role of Organized Interest Groups in Policy Making**, New York, Palgrave Macmillan, 2004.

⁸⁰ Almond, **Political Development**, s. 60.

İkincil gruplar arasında kamuoyu oluşturmada etkinliği yüksek olan bir başka örgütlenme de siyasal partilerdir. Siyasal partiler, kamu kanaatinin dile getirilmesini sağlayan, bu yönüyle devletle halk arasında köprü görevi gören bir işleve sahip olduğundan,⁸¹ kamuoyu oluşturulmasındaki etkisi de son derece büyüktür. “Her parti sistemi, kamuoyuna empoze edilen ve bir yandan onu şekillendiren, bir yandan da şeklini bozan bir çerçeve meydana getirir”.⁸² Siyasal partiler kamuoyunu ifade ettikleri gibi, aynı zamanda onu biçimlendirirler. Benzer kanaatleri birbirleriyle kaynaştıran partiler, bireysel farkları azaltmak ve kişisel özellikleri törpülemek yoluyla bu kanaatleri birkaç büyük “manevi aile” içinde toplar ve kamuoyunu kristalize ederler.⁸³ Böylece, kamuoyunu özel kanaatler yığından ayırmış, ona yol göstermiş ve yönlendirmiş olurlar.⁸⁴

Duverger, bir ülkenin parti sisteminin genellikle o ülkedeki kamuoyu yapısının bir sonucu olduğunu da kaydetmektedir.⁸⁵ Kamuoyunun yapısı, tarihsel koşulların, siyasal evrimin ve seçim sisteminin de rol oynadığı birçok karmaşık etkenin sonucu olarak, parti sistemini de etkileyebilmektedir. Bunun içindir ki, kamuoyuyla partiler arasındaki ilişki tek yönlü değildir. Birbirine geçmiş, karşılıklı etki ve tepkilerden meydana gelen bir doku söz konusudur.

Sonuç olarak baskı gruplarının, toplumun birçok kesim ve katmanında varlığını duyurarak siyasal kararların alınmasında etkili olma, olaylara ve kararlara yön verebilme gücü vardır.⁸⁶

---

⁸¹ Siyasal partilerle kamuoyu arasındaki ilişkiler konusunda bkz. Lowell, **Public Opinion in War..**, s. 477-517.

⁸² Maurice Duverger, **Siyasal Partiler**, Çev. Ergun Özbudun, 4. bs., Ankara, Bilgi, 1993, s. 478.

⁸³ Parti aidiyetiyle dış politika tercihleri arasındaki paralellikle ilgili olarak bkz. Paul R. Brewer, “Public Trust in (Or Cynicism about) Other Nations across Time”, **Political Behavior**, Vol. XXVI, No: 4, December 2004, s. 317-341.

⁸⁴ Siyasal parti aidiyetiyle bunun dış politika tutumlarını etkilemesi hakkında bir araştırma için bkz. George Belknap, Angus Campbell, “Political Party Identification and Attitudes toward Foreign Policy”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XV, No: 4, Winter 1951, s. 601-623.

⁸⁵ Duverger, **Siyasal Partiler**, s. 478.

⁸⁶ Masland, “Pressure Groups...”, s. 122.

B. Çevresel Etkenler

Kanaatlerin oluşumunda büyük önemi olan çevresel etkenleri iki ana kategoride ele alabiliriz:

1. Kültürel boyutlu çevresel etkenler,
2. Kitle iletişim araçları.

Birinci kategori içinde kişinin toplum içerisindeki yeri, topluma egemen olan ideoloji, kültürel ortam, din, dil, siyasal ve hukuksal sistemle propaganda öğelerini sayabiliriz.

Kitle iletişim araçları ise yazılı ve görsel-işitsel basın olarak iki grupta toplanabilir. Yazılı basın başta gazeteler olmak üzere, dergi, broşür vb. basılı yayınlardan oluşmaktadır. Görsel-işitsel basın da radyo ve televizyonun yanı sıra sinema, çeşitli görüntülü ve sesli materyallerden oluşmaktadır. Çalışmamız sırasında “basın” kavramıyla özellikle gazeteler; “kitle iletişim araçları” ve “medya” kavramlarıyla da, gazetelerin yanı sıra radyo ve televizyon yayınlarının da içinde bulunduğu tüm basın organları ifade edilecektir.

1. Kültürel Boyutlu Çevresel Etkenler

“Kültürel boyutlu çevresel etkenler” tanımlamasının içine ideoloji, demografik yapı, kültür, din ve dil gibi etkenlerin yanı sıra ülkelerin siyasal sistemleri de girmektedir. Aynı şekilde bu bağlamda değerlendirilebilecek etkenlerden bir diğeri de propagandadır. Bunların her biri bireyin kanaatlerinin biçimlenmesinde önemli rol oynayan kültürel boyutlu çevresel etkenlerdir. Kamuoyu yaratılması olgusunu bu etkenleri göz ardı ederek değerlendirmek mümkün değildir.

Çalışmamızda “kültürel boyutlu çevresel etkenler” üç ana başlık altında ele alınacak ve değerlendirilecektir. Bunlar “kültürel çevre”, “siyasal sistem” ve “propaganda”dır.

a. Kamuoyu Oluşumunda Kültürel Çevrenin Rolü

Kamuoyunun oluşmasını etkileyen kültürel boyutlu çevresel etkenlerden ilki ideolojidir.

Şerif Mardin'e göre ideoloji, "bir anlam kümesi olarak insanlara yön veren bir haritadır".⁸⁷ Bu nedendir ki, belirli bir dönemde kamuoyunu oluşturan birey ve grupların içinde yer aldıkları topluma ve siyasal sisteme egemen olan ideoloji, devletlerin siyasal faaliyetleri, anayasası, idari yapısı, siyasal ve kültürel kurumlarını biçimlendirmenin yanında birey kanaatleri üzerinde de etkili olmaktadır.⁸⁸ Dolayısıyla kanaat yaratıcı bir etkisi vardır.⁸⁹

Söz ideolojiden açılmışken, kanaat oluşumunda rol oynayan ideoloji benzeri bir başka olgudan daha söz etmenin önemli olduğu düşünülmektedir. O da, aslında ideolojiyi andırmasına karşın, belirli olgu ve sorunlar bağlamında ortaya çıkan, yoğunluk ve süreklilik bakımından ideolojiden ayrılan "kamu düşüncesi (public ideas)"dir. Örneğin, çocukların açlıktan ve sefaletten kurtarılması düşüncesi, ideolojinin değil, kamu düşüncesinin kapsamına girmektedir. Kamu düşüncesi de, ulaşmak istediği amaçlar doğrultusunda siyasal iktidarların politikalarını etkileyerek kamuoyu yaratmayı hedefler.⁹⁰ Çalışmamız bağlamında kamu düşüncesinin en tipik örneği, özellikle Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında Azerbaycan'da ortaya çıkacaktır. Bu dönemlerde savaşta zarara gören çocuk, kadın ve yaşlılara yardım sloganıyla Azerbaycan'da büyük bir kampanya başlatılmış, bu kampanyanın kamuoyu yaratılmasına önemli etkileri olmuştur.

Kırsal ve kentsel nüfus yapısındaki değişimlerin kastedildiği nüfus hareketleri ve nüfus yapısındaki değişmelerle de kamuoyu oluşumu arasında yakın bir ilişkinin

---

⁸⁷ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim, 1983, s.22.

⁸⁸ Christopher M. Federico, "Ideology and the Affective Structure of Whites' Racial Perceptions", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXX, No: 3, Fall 2006, s. 330.

⁸⁹ Albig, **Modern Public Opinion**, s. 15..

⁹⁰ İdeoloji ve "kamu düşüncesi (public ideas)" arasındaki farklar için bkz. Yael Yishai, "Public Ideas and Public Policy: Abortion Politics in Four Democracies", **Comparative Politics**, Vol. XXV, No: 2, January 1993, s. 207-208.

olduğunu ifade etmek gerekmektedir.⁹¹ Kırsal kesimde nüfus az olduğundan iletişim sınırlı, dikey ve tek yönlüdür. Fısıltı ve söylentilerin etkisi kendini daha çok gösterir. Yerel kanaat önderleri, olayları kendi görüşlerini de katarak yorumlama yoluyla çevrelerinde belli bir kanaatin oluşmasında daha fazla rol oynarlar.⁹²

Kentsel nüfusun tutum ve davranışlarıysa kırsal kesimden önemli farklılıklar gösterir. Kentsel nüfus, daha geniş iletişim imkânlarına sahiptir. Her an yeni insanlarla bir araya gelmek, yeni olay ve olgularla karşılaşmak, bireyleri düşünce ve görüşlerini açıklamaya, yeni görüş ve düşünceler üretmeye, böylece yeniliklere açık olmaya yönlendirir. Kentsel hayatta bireysellik daha etkindir. Kentleşme arttıkça kamuoyu oluşumunda çevresel etkenlerin rolü de artar.

Kanaat oluşumuna etki eden kültürel boyutlu çevresel etkenler bağlamında, özellikle uluslararası ilişkiler açısından, nüfusun niceliğinin yanı sıra niteliğinin de önemli rol oynadığı görülmektedir. Nüfusun niteliğini tanımlama bağlamında kültür, din ve dilden söz edilebilir.

Kültür, “toplum yapısı şekillerinin kaybolmamasını sağlayan araçların anlamlılık ve aynı zamanda iç anlamlılık ve tutarlılığının incelenmesidir”⁹³ ve “...cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi, alâkaları, itiyatları, kıymet ölçülerini, umumî atitüt, görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır.”⁹⁴ Bu tanımların da ortaya koyduğu gibi kültür de, ideoloji gibi, bireyin hayatına ve değerlerine yön verir. Kültür, aynı zamanda toplumsaldır. Öğretilebilen, saklanabilen ve eğitim aracılığıyla yeni kuşaklara aktarılabilen alışkanlıklardır.⁹⁵ Dolayısıyla kanaatlerin biçimlenmesinde, kamuoyu yaratıcıları tarafından gönderilen mesajların algılanıp, tutuma dönüştürülmesindeki önemi büyüktür.

Kanaatlerin oluşmasına etki eden etkenlerin bir diğeri “din” olgusudur. Hemen her toplumda dinî inanışlar, kültür ve ideolojinin biçimlenmesine etki ettiği

---

⁹¹ Richard M. Perloff, **Political Communication: Politics, Press, and Public in America**, Mahwah-New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 1998, s. 191.

⁹² Elihu Katz, Paul F. Lazarsfeld, **Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications**, 3rd ed., Columbia, The Free Press of Glencoe, 1964, s. 32.

⁹³ Mardin, **Din ve İdeoloji**, s. 41.

⁹⁴ Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969, s. 56.

⁹⁵ Hennessy, **Public Opinion**, s. 131.

gibi, bir tür baskı grubu gibi de hareket ederek kamu politikalarını etkiler⁹⁶ ve kanaat oluşumunda önemli rol oynarlar.

İnsanların duygu ve düşüncelerini ifade etmesini sağlayan temel iletişim aracı olan “dil” de kanaat oluşumunda etkili olan araçlardan biridir. Öncelikle kültür, ideoloji vb. değerler büyük ölçüde dil yoluyla aktarılır.⁹⁷ Aynı zamanda mesajların hedef kitlenin anlayabileceği bir biçimde kodlanarak iletilebilmesi için de dil zorunlu bir araçtır.

Dili kanaat oluşturmada etkin kılan bir başka özellik de, onu oluşturan sözcüklerin önemidir. Özellikle kamuoyu yaratıcılar, kamuoyunu etkileyebilmek için sözcüklerden yararlanırlar. Onlara farklı anlamlar yükleyerek amaçları doğrultusunda kullanırlar. Örneğin, işçi sınıfı “grev” sözcüğünü yasal bir hak olarak, toplu pazarlık gücünün bir parçası olarak tanımlarken, yönetimler bu sözcüğü, şiddet eylemleri ve ülke bütçesine zarar verme olarak sunma çabasındadırlar.⁹⁸ Yine 1960’lı yıllarda Türkiye’de ABD karşıtı gösterilerin arttığı, Amerikan üslerine karşı olumsuz kanaatlerin güçlendiği bir dönemde Başbakan Süleyman Demirel, “Türkiye’de Amerikan üssü yok, tesisi var” sözleriyle sözcüğün anlamıyla oynayarak tepkileri azaltmaya çalışmıştır.⁹⁹ Aynı şekilde Türkiye-Ermenistan ilişkilerini geliştirme yolunda atılan adımlara karşı oluşan tepkiyi ortadan kaldırmak için Türkiye Hükûmeti’nin “Azerbaycan’ın çıkarı” kavramına yüklediği anlamla Azerbaycan’ın bu kavrama yüklediği anlam arasında dikkate değer bir farklılığın olması da sözcüklerin siyasal amaçlarla kullanımını gösteren çarpıcı örneklerdendir.

---

⁹⁶ Dinin kamuoyu oluşturmadaki rolü için bkz. Geoffrey C. Layman, “Religion and Political Behavior in the United States: The Impact of Beliefs, Affiliations, and Commitment From 1980 to 1994”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No: 2, Summer 1997, s. 288-316; Hennessy, **Public Opinion**, s. 146-157.

⁹⁷ Albig, **Modern Public Opinion**, s. 97.

⁹⁸ Edward S. Herman, “Kelime Hileleri ve Propaganda”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 270.

⁹⁹ Mutlu, **Vietnam’dan Körfez’e..**, s. 49.

b. Kamuoyu Oluşumunda Siyasal Rejimlerin Rolü

Kamuoyu oluşumunun, içinde doğduğu siyasal rejimle yakın bir ilişki vardır. Siyasal rejimler çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılabilirler. Kanaat oluşumunu incelemek bağlamında ise onları iki ana kategoride incelemek mümkündür:

- a- Yönetenlerin seçilmesine göre siyasal rejimler,
- b- Kamu otoritesi yetkilerinin yayılma alanı ve bunların sınırlandırılmasına göre siyasal rejimler.

Birinci kategoriye göre, yarışmacı siyasal rejimler, yarışmacı olmayan rejimler ya da başkanlık, parlamenter, meclis hükûmeti rejimi biçiminde sınıflandırılabilir.¹⁰⁰

Siyasal rejimler ikinci kategoriye göreyse başlıca iki ana bölüme ayrılabilir. Bunlar;

- a- Demokratik rejimler,
- b- Demokratik olmayan rejimler ayrımıdır.¹⁰¹

Demokratik rejimler, “Liderler arasında serbest yarışmayı gerçekleştirmek üzere, dernek kurma, haber alma ve haberleşme temel hürriyetlerine dayanarak, siyasal tercihlerin serbestçe ifade edilmesine imkân veren” rejimlerdir.¹⁰²

Robert A. Dahl, demokratik bir rejimin varlığından söz edebilmek için üç temel koşulun zorunlu olduğunu ileri sürer. Buna göre “demokratik” bir ülkenin vatandaşları şu imkânlara sahip olmalıdır:

1. Kendi istek ve tercihlerini serbestçe ifade edebilmelidir.
2. Bu istek ve tercihlerini bireysel ve kitlesel eylemlerle diğer bireylere ve siyasal yönetime gösterebilmelidir.

¹⁰⁰ Bkz. Giovanni Sartori, **Parties and Party Systems: A Framework for Analysis**, Vol. I, Cambridge-London-New York-Melbourne, Cambridge University, 1976.

¹⁰¹ Juan J. Linz, **Totaliter ve Otoriter Rejimler**, Çev. Ergün Özbudun, Ankara, S, 1984, s. 12.

¹⁰² A. e., s. 12-13.

3. İstek ve tercihleri iktidarda eşit derecede temsil edilebilme imkânına sahip olmalı, beklentileri, içerik ve kaynağı dolayısıyla ayrıma tabi tutulmamalıdır.¹⁰³

Dahl ayrıca, bu üç zorunluluğun yanında sekiz adet “geleneksel gereklilik”ten de söz eder. Bunlar; örgütlenme ve örgüte girebilme hakkı; ifade özgürlüğü hakkı; oy kullanma hakkı; kamu görevine seçilebilme hakkı; siyasal liderleri seçme hakkı; siyasal liderlerin oy için yarışabilme hakkı; farklı kaynaklardan bilgi edinebilme hakkı; yapılacak serbest ve özgür seçimlerde bireylerin, oy kullanma yoluyla, beklentilerine karşılık verebilecek kamu düzeni oluşturma hakkıdır.¹⁰⁴

Linz’in tasnifindeki demokratik olmayan rejimler ise “totaliter” ve “otoriter” olarak başlıca iki grupta toplanmaktadır. Her iki rejimin belirgin özelliği baskıcı niteliklere sahip olmasıdır. Bu baskı, totaliter rejimlerde -Hitler Almanyası ve Stalin dönemi Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi- otoriter rejimlere göre daha sert ve kuşatıcı bir nitelik taşır. Totaliter rejimlerde siyasal bir çoğulculuğa imkân verilmez. Yarışmacı bir siyasal hayattan söz edilemez. Totaliter rejimlerin bir başka temel özelliği de, yol gösterici tekilci bir ideolojiye sahip olmalarıdır. Aynı şekilde, siyasal iktidarın kullanımında liderliğin özel bir yeri vardır.¹⁰⁵ Totaliter rejimler yalnızca her türlü sosyal ve siyasal örgütlenmelerin özerkliğine izin vermemek, temel siyasal ve sivil özgürlükleri inkâr etmekle kalmaz, aynı zamanda tüm bireylerin rejimin aktif birer savunucusu olmasını da talep ederler. Linz’e göre, totaliter ve otoriter rejimler arasındaki bir diğer ayırt edici özellik de, totaliter rejimlerin “demokratik rejimlere sahip olma olasılığı yüksek ülkelerde ortaya çık[ması]dır”.¹⁰⁶

---

¹⁰³ Robert A. Dahl, **Poliarchy: Participation and Opposition**, New Haven-London, Yale University, 1971, s. 1-2. Dahl, bu eserinde yeni bir kavram ortaya koymakta ve siyasal rejimleri “poliarşiler” ve “poliarşi olmayanlar” olarak ikiye ayırmaktadır.

¹⁰⁴ A. e., s. 2-6.

¹⁰⁵ Totaliter rejimlerin koşulları hk. bkz. Linz, **Totaliter ve Otoriter Rejimler**, s. 106-130.

¹⁰⁶ A. e., s. 106.

1980'lerin sonu-1990'ların başında komünist rejimlerin çoğunun ortadan kalkmasına ve özgürlükçü bir dönüşüme uğramasına karşın, totaliter miras post-totaliter ve demokratik olmayan rejimlerde varlığını hâlen sürdürmektedir.¹⁰⁷

Linz, otoriter rejimleri ise şöyle tanımlamaktadır:

“[Otoriter rejimler] sınırlı, fakat sorumlu olmayan bir siyasal plüralizme yer veren; işlenmiş ve yol gösterici bir ideolojiye değil, kendine özgü zihniyetlere sahip olan; gelişimlerinin bazı aşamaları dışında, yaygın ve yoğun bir siyasal mobilizasyon yaratmayan; bir liderin veya bazen küçük bir grubun, biçimsel yönden iyi belirlenmemiş fakat fiiliyatta oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarı kullandıkları siyasal sistemler[dir].”¹⁰⁸

Bu genel tanımdan sonra Linz, otoriter rejimleri de kendi içinde çeşitli kategorilere ayırmaktadır. Bu kategoriler şunlardır:

- a. Bürokratik-askeri otoriter rejimler,
- b. Organik devletçilik,
- c. Demokrasi sonrası toplumlarda mobilize edici otoriter rejimler,
- d. Bağımsızlık sonrası mobilize edici otoriter rejimler,
- e. Irksal ve etnik “demokrasiler”,
- f. Totalitarizm sonrası otoriter rejimler.

Bunların birincisi ve en çok görüleni, “bürokratik-askeri otoriter” rejimlerdir. Bu rejimlerde, tek başlarına olmasa da, asker ve bürokratların üstünlük taşıdıkları bir koalisyon siyasal iktidara egemendir. Bu grup, belirli bir ideolojiye bağlanmaksızın diğer grupları yönetime katar ya da dışarıda bırakır. “Bürokratik bir zihniyet”in sınırları içinde ve pragmatik bir tarzda hareket eder. Bu tür otoriter rejimlerde hükûmetin desteğinde resmî bir parti yaratılır. Ancak bu parti, halkın kontrollü de

---

¹⁰⁷ Larry Diamond, Juan J. Linz, Seymour Martin Lipset, “Introduction: What Makes for Democracy?”, **Politics in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy**, Ed. by. Larry Diamond, Juan J. Linz, Seymour Martin Lipset, 2nd ed., Boulder-London, Lynne Rienner, 1995, s. 9.

¹⁰⁸ Linz, **Totaliter ve Otoriter Rejimler**, s. 130.

olsa mobilizasyonunu sağlamaktan çok, onun siyasal hayata katılmasını azaltmak, “siyasal alanı işgal etmek” eğilimindedir.¹⁰⁹

Linz’in otoriter rejimler sınıflamasındaki ikinci tür, “organik devletçilik” adını verdiği otoriter rejimlerdir. Bu tür otoriter rejimler, bürokratik-askeri otoriterlikten farklı olarak “organik yapılar” aracılığıyla, kontrollü de olsa, siyasal katılım ve mobilizasyon sağlamaya çalışırlar. Hem liberal demokrasilerin bireyciliğini hem de sınıf çatışmasını reddederler. Aynı zamanda toplum içindeki birbirinden farklı çeşitli çıkarları temsil edecek kurumsal bir kanal sağlama arzusu da taşırlar. Bunun siyasal kanallar yoluyla sağlanabilmesi için de çeşitli girişimlere imkân sağlarlar.¹¹⁰

“Demokrasi sonrası toplumlarda mobilize edici otoriter rejimler”, “... ‘liberalizm’den daha uzak, ‘demokrasi’ye daha yakındır, bireyin siyasal engellerden kurtulma hürriyetinden uzak, fakat vatandaşlara bir katılma fırsatı verilmesine daha yakın” rejimlerdir. Bürokratik-askeri ve organik devletçi rejimlere göre daha az plüralist ama daha ideolojik ve daha katılmacıdır. Yine daha az tutucu ve daha değişime yöneliktirler.¹¹¹

Bağımsızlık sonrası mobilize edici otoriter rejimler ise sömürge yönetimlerinden sonra ya da “yabancı bağımlılığa” karşı başkaldıran devletlerde ortaya çıkmışlardır. Bu rejimler, özellikle eşitlikçi bir kırsal yapıya sahip, modern ekonomik düzeyi düşük ve bu alana çoğu zaman yabancılar ya da dış etnik gruba mensup dar bir elitin egemen olduğu rejimlerdir. Bu rejimlerde sömürge yönetimi, profesyonel bir orta sınıfın, kendine özgü statü ve unvanlara sahip bir bürokrasinin gelişmesine engel olmuştur.¹¹²

İrksal ve etnik “demokrasiler” tanımlamasında ise Linz, buradaki “demokrasi” kavramını paradoksal bir durumu ortaya koyabilmek için kullanmıştır. Çünkü bu tür rejimlerde, yönetime egemen olan ırksal grup için siyasal süreç demokrasi tanımına uygun düşerken, başka ırksal grup ya da gruplar, “hukuken ya da

---

¹⁰⁹ A. e., s. 159.

¹¹⁰ A. e., s. 188.

¹¹¹ A. e., s. 211.

¹¹² A. e., s. 211-213.

de facto” yöntemlerle sürekli olarak dışlanırlar. Dolayısıyla bu tür rejimler demokratik rejim tanımlaması içine girmez ve otoriter rejim altında değerlendirilmeyi zorunlu kılarlar.¹¹³

Otoriter rejimin alt gruplarını oluşturan rejimlerin sonuncusu ise “totalitarizm sonrası otoriter rejimler”dir. Stalin sonrası Sovyetler Birliği bunun başlıca örneğidir. Bu rejimlerde iktidarı elinde tutan tek parti, toplumdaki gelen baskılara ve onun ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda olduğunu anlayarak önceki katı tutumunu değiştirmeye karar vermiştir. Ancak, siyasal gücün elinden kaçmasını istemediği için, iktidarın yalnızca halkın ihtiyaçlarının bir temsilcisi olmasını da kabullenemez. Bu rejimler, toplumda çeşitli çıkarların varlığını kabul eder ama bunların açıklanmalarını kendisi düzenler, sınırlandırır ve “nihaî karar yetkisini” kendisinde alıkoyar.¹¹⁴

Linz, otoriter rejimler arasında saymamasına karşın, bir de, “sultancı-otoriter” rejim kavramından söz etmektedir. Sultancı-otoriter rejimler, geleneksel meşruiyete sahip olmaları ve “iktidarın keyfi ve önceden kestirilemez biçimde kullanılması” yönüyle diğerlerinden farklılaşmaktadır.¹¹⁵ Bu kavramın Türk siyasal hayatındaki karşılığının “istibdat” olduğu söylenebilir.

Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte yeni bir demokrasi dalgası (üçüncü dalga),¹¹⁶ dünyanın hemen her yerine yayıldı ve otoriter rejimler üzerinde demokratikleşme yönünde güçlü bir baskı yarattı. Bunun sonucu olarak, demokrasinin hemen tüm toplumlarda en meşru yönetim biçimi olduğu konusunda bir oydaşma ortaya çıktı.¹¹⁷ Devletler kendi rejimlerini “demokrasi” olarak nitelendirmeye başladılar. Böylece özellikle “demokrasi” iddiasındaki siyasal

---

¹¹³ A. e., s. 218-219.

¹¹⁴ A. e., s. 239-241.

¹¹⁵ A. e., s. 131.

¹¹⁶ Huntington tarafından ortaya konulan “üçüncü dalga” kavramı tartışmaları için bkz. Samuel P. Huntington, **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**, Norman, University of Oklahoma, 1991.

¹¹⁷ Juan J. Linz, “Parties in Contemporary Democracies: Problems and Paradoxes”, **Political Parties: Old Concepts and New Challenges**, Ed. by. Richard Gunther, Jose Ramon-Montero, Juan J.Linz, Oxford-New York, Oxford University, 2002, s. 291.

rejimlerde yeni bir sınıflandırma ihtiyacı doğdu. Bu bağlamda Larry Diamond, günümüzde kendisini demokrasi olarak adlandıran rejimleri üçe ayırmaktadır:

1. Liberal demokrasiler,
2. Seçim demokrasileri (electoral democracies),
3. Hayali demokrasiler (Pseudo-democracies).¹¹⁸

Diamond tarafından geliştirilen söz konusu demokrasi sınıflanmasındaki liberal demokrasiler, klasik sınıflandırmadaki “çoğulcu demokratik rejimler”e karşılık gelmektedir. Liberal demokrasiler, hukukun üstünlüğüne dayanan rejimlerdir. Çok partili siyasal yarışmaya gerçek anlamıyla izin verilir ve bu durum rejimin ana karakterini oluşturur. Örgütlenme ve ifade özgürlüklerinin önündeki engeller kaldırılmıştır. Tüm yurttaşlar siyasal ve yasal eşitliğe sahiptirler, devlet ve kurumları yasal denetime tabidir.¹¹⁹

“Seçim demokrasileri” (electoral democracies) ise demokrasinin biçimsel koşullarından biri olan seçimlere önem veren, diğer temel hak ve özgürlükleri tam olarak sağlayamamış rejimlerdir. Yarışmacılığa açıktırlar ve düzenli biçimde çok partili seçimlere izin verilir. Seçmenlerin oyları -az ya da çok- adaletli bir biçimde sayılır. Seçimlerde kazanan adaylar ülke politikasında kayda değer bir etkiye sahip olurlar. İfade, basın, örgütlenme, toplanma ve gösteri özgürlükleri için gerekli olan asgari koşullar mevcuttur. Ancak bu tür sistemlerde güçlü bir elit grubu vardır. Bu elit grubu, belli siyasal görüşleri ve azınlık grupları siyasal hayattan uzak tutmaya çalışır. İfade, toplanma ve örgütlenme özgürlüklerinin yerine getirilmesi ya da demokrasinin mevcut düzeyine ulaşılması içinse gerekli çaba gösterilmez.¹²⁰

Diamond’un sınıflandırmasındaki üçüncü demokratik rejim tipolojisi ise “hayali demokrasiler” (pseudo-democracies)’dir. Walter Lippmann’ın “pseudo-

---

¹¹⁸ Larry Diamond, **Developing Democracy: Toward Consolidation**, Baltimore-London, The John Hopkins University, 1999, s. 7-19.

¹¹⁹ A. e., s. 11-12.

¹²⁰ A. e., s. 8-9.

environment” kavramını çağrıştıran bu sözcük ilk kez Juan J. Linz, Seymour Martin Lipset ve Larry Diamond tarafından ortaya konulmuştur.¹²¹

Hayali demokrasiler, çok partili seçim yarışına fırsat sağlanmaması gibi, demokratik siyasal kurumların yokluğuyla belirginleşir. Giovanni Sartori'nin “hegemonik parti sistemleri” adını verdiği rejimlerde olduğu gibi,¹²² iktidar partisinin baskı gücünü elinde tuttuğu, kitle iletişim araçları ve diğer enstrümanlar kullanarak legal muhalefet partilerinin iktidara gelebilmelerine imkân verilmeyen rejimler de hayali demokrasiler arasına girmektedir. Yine iktidarı ele geçiren partinin sürekli olarak tek başına ve “kahir ekseriyetle” seçimleri kazandığı, yerel yönetimleri kontrol altında tuttuğu rejimler de hayali demokrasiler arasında sayılmaktadır. Dolayısıyla hegemonik parti sistemlerinden iktidar partisinin demokratik olmayan egemenliğine dayalı sistemlere kadar pek çok siyasal rejim bu kategoriye girmektedir ve hayali demokrasiler, günümüzde oldukça yaygın bir görünüm sergilemektedirler.¹²³ Sahip oldukları otoriter görünümelerini maskeleyen bu rejimler, kendilerini, “geçiş dönemi demokrasileri” olarak da adlandırmaktadırlar.¹²⁴

1990 sonrası siyasal rejimleri kavramsal bir çerçeveye oturtabilmek için yararlandığımız Diamond'un tasnifinde seçim demokrasileri demokratik rejimlere, pseudo-demokrasiler ise totaliter ve otoriter rejimlere daha fazla yakınlık göstermektedir.

Kamuoyu oluşumu bağlamında ise demokratik rejimler, -Diamond'un sınıflamasına göre liberal demokrasiler-, gerçek bir kamuoyunun ancak toplumdaki çeşitli çıkarlar, düşünceler, karşıt görüş ve tezlerle yorumların açıkça ortaya konulup tartışılabildiği özgür bir ortamda biçimlenebileceğini öngörür. “Şayet demokrasiden

---

¹²¹ Bkz. Diamond, Linz, Lipset, “Introduction: What Makes for Democracy?”, s. 8-9.

¹²² Bkz. Sartori, **Parties and Party Systems...**, s. 230-237.

¹²³ Diamond, **Developing Democracy...**, s. 15-16.

¹²⁴ Juan J. Linz, **Robert Michels, Political Sociology, and the Future of Democracy**, New Beunswick-London, Transaction Publishers, 2006, s. 97. Ayrıca bkz. Jeff Haynes, **Democracy in the Developing World: Africa, Asia, Latin America and the Middle East**, Cambridge-Oxford-Malden, Polity Press, 2001, s. 18-34; Herbert Kitschelt v.d., **Post-Cummunist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation**, Cambridge, Cambridge University, 1999.

söz etmek istiyorsak, mutlaka kamuoyundan söz etmeliyiz”.¹²⁵ Bu nedenle de değişik sosyal, kültürel ve siyasal koşullarda ortaya çıkan, görüşleri ve çıkarları birbirinden farklı toplum kesimlerinin çeşitli düşünce ve taleplerini yasal yollarla dile getirmesine imkân sağlamayı hedeflerler. Düşüncelerin serbestçe dile getirilebilmesinin yanı sıra, söz ve ifade özgürlüğünün güvence altında olması, halkın örgütlenme ve iletişim özgürlüğünün sağlanması da bu sistemlerin ana amaçlarındandır. Demokratik rejimler, özgürce oluşmasına imkân sağladıkları kamuoyunun görüşlerine de önem verir ve siyasal iktidarlar alacakları kararlarda kamuoyunu yol gösterici olarak kabul ederler.¹²⁶

Demokratik bir rejimde kamuoyunun siyasal kararlar üzerinde etkili olması temel alındığına göre, kanaatlerin serbestçe oluşabilmesi için haber ve bilgi alma imkânları da serbest olmalıdır. Toplum, ancak haber ve bilgi kaynakları çoğalıp zenginleştikçe ve çeşitliliği arttıkça doğru bir kanaate ulaşabilir. Bu nedenle, kanaat oluşumuna etki eden araçlar üzerindeki tekelleşme başlangıçtan reddedilmiştir.¹²⁷

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, demokratik rejimlerin haberlerin ve düşüncelerin serbestçe ifade edilebildiği bir ortam sağlayarak, gerçek anlamda serbest bir kamuoyu oluşturduğu kuramsal olarak kabul edilse de, bu her zaman mümkün olmamaktadır. Öncelikle, bu rejimlerde de herkes ve her grup kamuoyunun oluşmasına eşit katkıda bulunamaz.¹²⁸ Bu konuda çaba gösteren birey ve örgütlerin koşulları ve imkânları çoğu zaman eşit değildir. Örneğin, iletişim teknolojilerinin hızla geliştiği ve etkilerinin arttığı bir dönemde, basın sektörüne girip gazete çıkarmak ve dağıtımını sağlamak çok zor, büyük ekonomik güç isteyen bir iş durumuna gelmiştir. Bu ise, basın sektöründe tekelleşmeye yol açarak kamuoyunun sağlıklı oluşmasını olumsuz yönde etkilemektedir. Nitekim Avrupa Konseyi henüz 1970’li yıllarda basında tekelleşme konusunda yaptığı bir değerlendirme raporunda, “demokrasilerde kamuoyunun çok yönlü kaynaklar tarafından oluşturulmasından

---

¹²⁵ Vladimir O(rlando) Key, Jr., **Public Opinion and American Democracy**, New York, Alfred A. Knopf Inc., 1961, s. 7.

¹²⁶ James Bryce, “The Nature of Public Opinion”, **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz, Dorwin Cartwright, Samuel Eldersveld, Alfred McClung Lee, New York, The Dryden, 1954, s. 4-5.

¹²⁷ Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, 3. bs., İstanbul, İmge, 1993, s. 177.

¹²⁸ Taşdelen, **Siyaset Sosyolojisi**, s. 195.

daha önemli bir konu yoktur” demek durumunda kalmıştır.¹²⁹ Demokratik rejimlerde -kuramsal öngörüden farklı olarak- kamuoyu yaratmada herkesin değil, sesini en çok duyurabilen grupların belirgin bir üstünlüğü vardır ve bu gerçek her geçen gün daha da açık bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Baskıcı rejimler olarak da tanımlanabilecek olan totaliter rejimlerde ise kamuoyunun farklı etkilerin sonucuna göre oluşmasına izin verilmez. İktidar tek elde toplanmıştır ve amacı, ana ideolojinin tüm kesimlere benimsetilmesini sağlamaktır.¹³⁰ Sistemin temel felsefesine aykırı görüşlerin ifade edilmesi, özellikle yaygınlaştırılmasını engelleyici bir anlayış ve yapılanma vardır.

Totaliter rejimlerde kamuoyunun oluşması özgürlükçü sistemlerden oldukça farklılık gösterir. Öncelikle, kitlesel katılımlara büyük önem verilir. Katılımlar bir tür seferberliğe dönüştürülür. Amaç, resmî ideolojinin gücünü göstermek, farklı kanaatleri baskı altına alarak etkisizleştirmektir.¹³¹ Aynı zamanda kitle iletişim araçlarının da bütünüyle denetim altında olmasından dolayı, siyasal iktidarlar tek yönlü ve sistemli bir propagandayla kamuoyunu istedikleri gibi yönlendirme gücüne sahiptirler.¹³² Böylece, totaliter rejimlerde değişik ve karşıt düşüncelerin açıklanması ve tartışılması sonucu oluşan bir kamuoyundan söz edilemez.¹³³ Bu rejimlerde tek yönlü, “inşa edilmiş” bir kamuoyu vardır ve bu yönüyle de güdümlüdür.¹³⁴

Görünürdeki bu duruma karşın totaliter sistemlerde açıkça görülemeyen, gizli bir kamuoyunun varlığını da göz ardı etmemek gerekir. Bu, fısıltı halinde yayılan örtülü bir kamuoyudur.¹³⁵ Totaliter rejimler ve ona en yakın sistem olan totalitarizm sonrası otoriter rejimlerde, birbirinden oldukça farklı iki kamuoyundan, -“inşa

---

¹²⁹ Mutlu, **Vietnam’dan Körfez’e..**, s. 91.

¹³⁰ “Public Opinion inside the USSR”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XI, No: 1, Spring 1947, s. 7.

¹³¹ James S. Coleman, “Authority Systems”, **Public Opinion Quarterly**, V. XLIV, No: 2, Summer 1980, s. 155.

¹³² Harold D. Lasswell, “The Strategy of Soviet Propaganda”, **The Process and Effects of Mass Communications**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 40 .

¹³³ Sovyet sisteminde çeşitli çıkar gruplarının politika yapımına etkileri konusunda bkz. David Lane, **Politic and Society in the USSR**, 2nd ed., London, Martin Robertson, 1978, s. 233-257.

¹³⁴ “Public Opinion inside the USSR”, s. 14-15.

¹³⁵ A. y., s. 24. Sovyet dönemi Doğu Avrupa örneği tek partili sistemlerde muhalefet ve çeşitleri hk. bkz. H. Gordon Skilling, “Background to the Study Opposition in Communist Eastern Europe”, **Political Opposition in One-Party States**, Ed. by. Leonard Schapiro, London-Basingstoke, Macmillan, 1972, s. 72-103.

edilmiş kamuoyu” ve “örtülü kamuoyu”- hangisinin daha yaygın, daha etkin olduğunu saptayabilmek kolay değilse de, ikinci tür kamuoyunun son derece güçlü bir potansiyele sahip olduğu yaşanan çeşitli olaylardan anlaşılmaktadır. Örneğin 1968 yılındaki “Prag Baharı”, Gorbaçov’un Kazakistan Komünist Partisi’ne Rus asıllı birini ataması karşısında alevlenen 1986 Almatı olaylarıyla, Azerbaycan’da Karabağ olaylarını protesto bağlamında 1988 yılında ortaya çıkan ve yüz binlerce insanın sokaklara döküldüğü “Azatlık Meydanı” gösterileri ve aynı dönemde Ermenistan’da ortaya çıkan kitlesel eylemler bunun ilginç örneklerini oluşturmaktadırlar.

Kamuoyu oluşumunda rol oynayan siyasal sistemlerin üçüncüsü olan “otoriter rejimler”de kamuoyunun oluşumu, Linz’in otoriter rejimleri sınıflandırmasındaki tanımlara uygun olarak, demokratik rejimlerden totaliter modele kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsarlar. Örneğin “organik devletçi” rejimler demokratik rejimlere daha yakinken, “totaliterlik sonrası otoriter rejimler” en uzak rejimlerdir. Buna karşın otoriter rejimler bazı ortak özellikleri de paylaşırlar:¹³⁶

Öncelikle, bu ülkelerin çoğu henüz ulusal bütünleşme süreçlerini tamamlayamamışlardır. Bireylerde, siyasal bir bütünün parçası olma bilinci zayıftır. Birçok otoriter ülkede dil ve inanç birliğinden bile söz etmek mümkün değildir. Geleneksel toplumların temel özelliklerinden biri olan içe dönük yaşama biçimi ağırlığını korumaktadır. Dolayısıyla ülke ve toplum sorunları hakkında kanaat sahibi olmak, kanaatlerini etkin kılmak bir yana, gelişmelere karşı bir yabancılık ve ilgisizlik söz konusudur.

Otoriter rejimlerde sosyal gruplar oluşturma ve örgütlenme olgusu zayıftır. Bu nedenle kanaat oluşumunun en önemli etkenlerinden biri olan ortak çıkarlar, düşünceler ve amaçlar çevresinde toplanmış grup ve örgütlenmeler yoktur ya da güçsüzdür. Baskı gruplarının ve gerçek siyasal partilerin zayıflığı ya da yokluğu da kamuoyunun varlığını ve etkili olmasını güçleştirir. Çünkü kamuoyunun etkili olabilmesi ülkelerin siyasal hareketlilik düzeyi, ekonomik gelişmişlik durumu ve

---

¹³⁶ Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, 10. bs., Ankara, Bilgi, 1998, s. 155-156.

sosyal grupların veya sınıfların çıkarlarının, bölgeselliğin üstüne çıkarak, ülke düzeyinde toparlanma ve örgütlenme ölçüsüyle de bağlantılıdır.¹³⁷

Otoriter rejimlerde, -eski SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleri ayrı tutulursa-, eğitim düzeyinin düşüklüğü ve okur-yazar oranının azlığı nedeniyle, bilgilerin kitlelerce alınıp değerlendirilmesi de kolay değildir. Bu nedenle, kanaat önderlerinin etkisi ve belirleyiciliği daha fazla ön plana çıkar.

Bu tür rejimlerdeki en önemli sorunlardan bir diğeri de, kitlelerin üzerine sinmiş olan “etkenlik duygusu” yokluğudur. Kişinin kendi içinde bulunduğu toplumun koşullarını kendi çaba ve inisiyatifiyle değiştirebileceği inancı olarak tanımlayabileceğimiz etkenlik duygusunun yokluğu ya da cılızlığı, bireyleri siyasal kararları etkilemek amacıyla örgütlenme bilincinden uzak tutmaktadır.¹³⁸ Bu da kamuoyu oluşumunda ciddi bir sorun olarak kendini gösterir.

Yine otoriter rejimler, birey ve grupların kamu sorunlarıyla ilgilenme, çıkarlar ve istekler çevresinde örgütlenme, karşılıklı etkileşim ve çatışma ilişkisine katılma ve böylece siyasal iktidarın kararını etkileyebilme ihtimalini de daha başlangıçta engelleyebilmektedir. Böylece siyasal kararı oluşturma ve etkileme işlevi iktidara yakın grupların eline bırakılmakta ve bu da sağlıklı bir kamuoyunun oluşabilmesini engelleyen bir başka önemli etken olmaktadır.¹³⁹

Türkiye ve Azerbaycan açısından, genel hatları itibariyle, Linz’in tanımlaması 1990 öncesi durumu açıklamaya yardımcı olurken, Diamond’un siyasal rejim sınıflandırması ise 1990’lı yıllar sonrasını anlamamıza kolaylaştıran bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Söz konusu iki ülkede kamuoyunun oluşumunun siyasal rejimlerle ilgisi bağlamında, ele aldığımız dönemlere paralel olarak yukarıda sayılan rejim türlerinden birçoğunun varlığından söz edilebilir. Çalışmamızda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ilk kamuoyunun ortaya çıkış dönemi olarak ele aldığımız 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti’nde

---

¹³⁷ Manfred G. Schmidt, **Demokrasi Kuramlarını Giriş**, Çev. M. Emin Köktaş, Ankara, Vadi, 2001, s. 299.

¹³⁸ “Etkenlik duygusu” kavramıyla ilgili bkz. Deniz Baykal, **Siyasal Katılma: Bir Davranış İncelemesi**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1970, s. 97-98.

¹³⁹ Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, s. 66.

“sultancı-otoriter” bir rejim, “istibdat” söz konusudur. İkinci Meşrutiyet’le başlayan ve Cumhuriyet’in ilanından sonraki tek parti iktidarı boyunca süren dönemi de “bürokratik-askeri otoriter” rejim dönemi olarak nitelendirebiliriz. 1950’den Soğuk Savaş’ın sona erdiği 1990’lı yıllara kadar olan dönem ise “organik devletçilik” dönemi olarak adlandırılabilir. 1990’lı yıllardan itibaren, özellikle Avrupa Birliği’ne yönelimin de etkisiyle, çoğulculuk anlayışı daha da güçlenmiştir. Türkiye’nin bugünkü siyasal rejimi, “seçim demokrasileri” kategorisinde değerlendirilmektedir.¹⁴⁰

Azerbaycan’daki siyasal rejimler de tarihsel süreci içerisinde birçok farklılıklar göstermektedir.

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarındaki görünümü, ülkenin Rus İmparatorluğu’na bağlı olması ve bu devletin niteliğinden dolayı, Türkiye ile paralellikler göstermektedir. Söz konusu dönemde Rus Çarlığı, geleneksel meşruiyete sahip olması ve “istibdat”çı niteliği dolayısıyla “sultancı-otoriter” rejim görünümündedir. 1905 Rus Devrimi’yle birlikte “bürokratik-askeri otoriter” rejime doğru bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. 1918–1920 arasındaki kısa bağımsızlık döneminde, “bürokratik-askeri otoriter” özellik daha baskın bir hâl almıştır.

Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmelerinden, Stalin’in ölümüne kadar olan dönemde ise “totaliter” bir rejim söz konusudur. Ardından bağımsızlığa kadar sürecek “totalitarizm sonrası otoriter rejim” dönemi başlayacaktır. Azerbaycan bugün ise “hayali demokrasiler” kategorisinde yer almaktadır.¹⁴¹ Mevcut rejim, Azerbaycan tarafından ise “geçit dönemi demokrasisi” olarak adlandırılmaktadır.¹⁴²

Siyasal rejimlerle kamuoyu oluşumu arasındaki ilintiye rağmen, genel olarak her siyasal rejimde bir kamuoyu yaratma eyleminden söz etmek mümkündür. Bu

---

¹⁴⁰ Freedom House, **Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1997–1998**, New York, Freedom House, 1998, s. 605-609’dan aktaran Diamond, **Developing Democracies..**, s. 280.

¹⁴¹ Freedom House, **Freedom in the World..**, s. 605-609’dan aktaran Diamond, **Developing Democracies..**, s. 280.

¹⁴² Bu kavramın Azerbaycan örneğinde kuramsal anlatımı için bkz. Ramiz Mehdiyev, **Azerbaycan: Küreselleşmenin Talepleri, Geçmişten Dersler, Bugünün Gerçekleri ve Geleceğin Perspektifleri**, Çev. Qafqaz Üniversitesi Tercüme ve Aktarma Merkezi, İstanbul, Da, 2005, s. 355-421.

durum, özellikle dış politika konularında kendini daha belirgin olarak ortaya koymaktadır.

c. Kamuoyu Oluşumunda Propagandanın Rolü

Uluslararası sistemde yer alan bütün karar alıcıları propaganda yapımcıları olarak düşünmek mümkündür. Ancak günümüzde karar alma süreçlerinin karmaşıklaşması propaganda yapımının kurumsallaştırılmasını, dolayısıyla uzmanlaşmış kuruluşlarca yapılmasını zorunlu kılmıştır.¹⁴³ Örneğin, Türkiye'deki "Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü" ile Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığına bağlı "İçtimai ve Siyasi İşler Daire Başkanlığı" bu anlamda iç ve dış politikada propaganda faaliyetlerinde bulunan kuruluşlar olarak organize edilmişlerdir.

Genel anlamıyla kamuoyunun iki biçimde oluştuğu söylenebilir. Bu oluşumları en iyi tanımlayacak kavramlar "oluşmak" ve "yaratmak" kavramlarıdır. Bunların ilki, birey kanaatlerinin olağan bir süreç içerisinde ve baskı altında kalmadan "doğal" yolla biçimlenmesini ifade ederken, ikincisi ise dış etkenlerin yoğun etkisi altında "yapay" yolla oluşturulmasını anlatır.¹⁴⁴ Bu bağlamda çeşitli çıkar grupları, niteliğine bakmaksızın her sistemde, özellikle kitle haberleşme araçlarını kullanarak, kamuoyunu yapay olarak biçimlendirme çabası içinde olabilirler. Yapay kamuoyu oluşturma yöntemlerinin en başta geleni ise propagandadır.

Kamuoyunun propaganda yoluyla oluşturulması faaliyetleri totaliter ve otoriter rejimlerde olduğu gibi demokratik rejimlerde de sıklıkla görülmektedir.¹⁴⁵ Bu bağlamda, W. Lippmann'ın demokrasilerde uyumun –rızanın- imal edilebileceği varsayımının oldukça açıklayıcı olduğu söylenebilir.¹⁴⁶ Buna göre, rızanın imalatı yoluyla, bireylerin davranışları yapılandırılarak onların seçme hakkına sahip olmalarından kaynaklanabilecek umulmadık durumların önüne geçilebilir. Liberal

¹⁴³ Faruk Sönmezoglu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 4. bs., İstanbul, Filiz, 2005, s. 365-366.

¹⁴⁴ Nermin Abadan, **Halk Efkârı Mefhumu ve Tesir Sahaları**, Ankara, A.Ü. SBF, 1956, s. 53.

¹⁴⁵ Ralph Block, "Propaganda and the Free Society", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XII, No: 4, Winter 1948, s. 677.

¹⁴⁶ Chomsky, Herman, "Önsöz", s. 20.

sistemlerin bu tutumunun arkasında yatan felsefe Morgenthau'nun şu sözlerinde açık olarak ifadesini bulmaktadır:

“Bazı zamanlar varsayım ve sonuçları bakımından yanlış olan bir siyasal felsefe geniş insan kütlelerinin aklını çelmekte ve doğruluk bakımından çok daha üstün olan bir siyasal felsefe buna karşı eli kolu bağlı kalmaktadır. Gerçeği yansıtan bir siyasal felsefe, insanları inandırmak için sadece gerçeklerin içsel gücüne güvenemez. Taşıdığı gerçeklerle etkilemek istediği kafalar arasında özel bir bağlantı kurmaya çalışmalıdır.”¹⁴⁷

Propaganda, “bir düşünce, tutum ve davranışı başkalarına tanıtmaya ve benimsetmeye amacıyla bilinçli olarak seçilmiş bilgi, olgu ve savları sistemli bir şekilde ve çeşitli araçları kullanarak yayma etkinlikleri”dir.¹⁴⁸ Amaç, istenilen doğrultuda başka türlü değişmeyecek kanaat ve tutumları, “özellikle sosyal kanaat ve tutumları” etkilemek ve hedef doğrultusunda değiştirmek,¹⁴⁹ “kanaatleri kontrol” etmektir.¹⁵⁰ Propagandada, “bir memleketin iç ve dış politikasına dair kazanılacak bir dava” için bu konuda rolü ve yardımı olacak “şahıslar, zümreler ve kitlelere tesir” edilmeye çalışılır.¹⁵¹

Propagandadan çok partili, demokratik seçimlerle iktidarların değiştiği ülkelerde siyasal iktidarı ele geçirme mücadelesinin bir aracı olarak yararlanılır. Aynı şekilde baskı grupları da kendilerini tanıtmak, hedeflerine ulaşabilmek için kamuoyu desteği sağlamak ve çıkarlarını ilgilendiren konularda yönetimleri etkileyebilmek amacıyla propaganda faaliyetleri yürütürler.¹⁵² Totaliter rejimlerde ise iç propaganda, kamuoyunu egemen ideolojinin etrafında tutmak ve kitleleri denetim bulundurabilmek amacıyla yapılır.¹⁵³

---

¹⁴⁷ Hans J. Morgenthau, **Uluslararası Politika**, Çev. Baskın Oran, Ünsal Oskay, C. II, Ankara, Sevinç, 1970, s. 435.

¹⁴⁸ Sönmezöglü (der), **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, s. 548.

¹⁴⁹ F. C. Barlett, “The Aims of Political Propaganda”, **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz, Dorwin Cartwright, Samuel Eldersveld, Alfred McClung Lee, New York, The Dryden, 1954, s. 464.

¹⁵⁰ Harold D. Lasswell, **Propaganda Technique in the World War**, New York, Peter Smith, 1927, s. 9'dan aktaran Werner J. Severin, James W. Tankard, Jr, **Communication Theories: Origins, Methods, and Uses in the Mass Media**, 3rd ed., New York, Longman, 1992, s. 91.

¹⁵¹ Ferhat Başdoğan, **Propaganda**, Ankara, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 1960, s. 3.

¹⁵² İter Turan, **Siyasal Sistem ve Davranış**, 3. bs., İstanbul, Der, 1986, s. 143.

¹⁵³ Paul Kecskemeti, “Totalitarian Communications as a Means of Control: A Note on the Sociology of Propaganda”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XIV, No: 2, Summer 1950, s. 225.

Propaganda, dış politikada ise devletlerin amaçlarına ulaşabilmek için başvurdukları başlıca dört araçtan biridir. Hatta propaganda, “savaşta ve barışta, ...temel bir gereklilik”¹⁵⁴ hâline gelmiş olduğundan diplomasi, ekonomi ve savaş araçlarına göre en etkin siyasal ilişki yöntemi olmuştur.¹⁵⁵ Çünkü insan kafasını zora başvurmadan “direkt yoldan biçimlendirmeye” imkân verir.¹⁵⁶ Dış politikanın temel hedefi de “rakibin fikrini değiştirerek kendi çıkarlarının gerçekleşmesini sağlamak” olduğundan, propaganda, uluslararası ilişkilerin en önemli kanaat oluşturma araçlarından biri hâline gelmiştir.¹⁵⁷

Propagandanın bu gücünden, özellikle Birinci Dünya Savaşı’yla birlikte bir dış politika aracı olarak yararlanılmaya başlanmış, “... insanoğlu artık her türlü maskesinden sıyrılmış bir toplum etkileme aracı” bulmuştur.¹⁵⁸ İlk kez bu savaş sırasında, İngiltere tarafından “organize” bir devlet” politikası olarak uygulanmıştır. Bunun başlıca nedeni de, savaşın başında izolasyonist politikasını sürdürmeye devam eden ABD’yi, İngiltere ve müttefikleri safında savaşa katılmaya ikna etmektir.¹⁵⁹ Aynı şekilde, aslında savaşa katılmak niyetinde olan, ancak “savaş karşıtı bir platformda” başkan seçilen Woodrow Wilson, ABD’nin savaşa katılmasını sağlayacak bir kamuoyu yaratabilme amacıyla propagandadan geniş ölçüde yararlanmış ve “Kamuyu Bilgilendirme Komitesi” adıyla bir propaganda ajansı kurmuştur. Bu komitenin çalışmaları sonucu, o zamana kadar savaş karşıtı bir tutum sergileyen ABD kamuoyu, Almanlara karşı cephe açmaya ikna edilmiştir.¹⁶⁰

İki savaş arası dönemdeyse propaganda yöntem ve teknikleri büyük bir gelişme göstermiş, Almanya’da Nazilerin iktidara gelmesi ve bunu pekiştirmesi sürecinde olduğu gibi, etkin bir “kamuoyu yaratıcı” silah olarak kullanılmaya

---

¹⁵⁴ Daniel Lerner, “Propagandada Etkinlik: Şartlar ve Değerlendirme”, **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar**, Çev. Ünsal Oskay, Sevinç, Ankara, 1969, s. 269.

¹⁵⁵ Leonard W. Doob, **Public Opinion and Propaganda**, New York, Henry Holt and Company, 1948, s. 245.

¹⁵⁶ Morgenthau, **Uluslararası Politika**, s. 431-432.

¹⁵⁷ A. e., s. 432.

¹⁵⁸ Ertuğrul Özkök, **İletişim Kuramları Açısından Kitlelerin Çözülüşü**, Ankara, Tan, 1985, s. 236.

¹⁵⁹ Noam Chomsky, “Sunuş”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 17.

¹⁶⁰ A. e., s. 18.

başlanmıştır.¹⁶¹ Aynı şekilde Sovyetler Birliği de propagandadan stratejik bir yöntem olarak yararlanmış ve onu sistemleştirmiştir.¹⁶² Böylece propaganda, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok güçlü bir araç hâline gelmiştir. “Halkın oyunu etkilemek ve yönetmek için örgütlenmiş bir kurum olarak politik propaganda”, 20. yüzyılın ilk yarısında yaşanan gelişmelerle birlikte kendisine gerçek anlamda bir eylem alanı, hedef kitle ve eylem yolu bulmuştur.¹⁶³ Bu nedenle, “Soğuk Savaş döneminin asıl karakterini propaganda oluşturmuştur” denilebilir.¹⁶⁴ Günümüzde ise, bir siyasal iletişim aracı olarak işlevleri güçlenip yaygınlaşan propagandadan kitleleri etkilemek isteyen bütün odaklar, olumlu ya da olumsuz biçimlerde yararlanmaktadırlar.¹⁶⁵

Bir iletişimin propaganda sayılabilmesi için bazı öğelerin bir arada bulunması gereklidir. Bunlar;

- 1- Diğerlerinin tutumlarını, fikirlerini ve davranışlarını değiştirmek amacıyla hareket eden bir iletişimcinin veya propaganda yapıcısının bulunması,
- 2- Yazı, söz veya davranışlarla anlatılan simgelerin kullanılması,
- 3- İletişim araçlarının bulunması,
- 4- Hedefin bulunmasıdır.¹⁶⁶

Uluslararası ilişkilerde propaganda, başlıca dört grubu hedef alır:

- a) Devletlerin kendi halkı,
- b) Dost devletlerin halkları,

---

¹⁶¹ Nazilerin kamuoyu oluşturmada propagandadan yararlanmaları konusunda bkz. Leonard W. Doob, “Goebbels’s Principal of Propaganda”, **The Process and Effects of Mass Communication**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 517-536.

¹⁶² Jean-Marie Domenach, “Leninist Propaganda”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XV, No: 2, Summer 1951, s. 268.

¹⁶³ Jean-Marie Domenach, **Politika ve Propaganda**, Çev. Tahsin Yücel, İstanbul, Varlık, 1969, s. 9’den aktaran Özkök, **İletişim Kuramları Açısından..**, s. 236.

¹⁶⁴ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 365. ABD’nin İkinci Dünya Savaşı sonrası Sovyet Bloğu ülkelerine karşı kurduğu “Radio Free Europe”, bu konuda en çarpıcı örneklerden biridir. Bkz. Morris Janowitz, “Mass Persuasion and International Relations”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXV, No: 4, Winter 1961, s. 569.

¹⁶⁵ Doob, **Public Opinion and Propaganda**, s. 232.

¹⁶⁶ K(alevi) J(aakko) Holsti, **International Politics; A Framework for Analysis**, 2nd ed., London, Prentice Hall International, 1972, s. 212-213’den aktaran Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika: İlkeler-Kavramlar- Kurumlar**, 4. bs., Ankara, Attila Kitabevi, 1993, s. 139-140.

c) Tarafsız devletlerin halkları,

d) Düşman devletlerin halkları.¹⁶⁷

Propagandanın etkili olabilmesi için, birinci seçenek dışındaki durumlarda, hedef ülkenin kamuoyunun kendi hükûmetlerini etkileyebilmesinin sağlanması gereklidir. Bu nedenle, propagandanın içeriğinin yanı sıra hedef kitleyle nasıl iletişim kurulacağı da önem kazanmaktadır.¹⁶⁸

İletişim araçlarındaki hızlı gelişmelere karşın, çoğu ülkelerde hâlen halkın oldukça az bir bölümü dış kaynaklı haberlere ilgi duymaktadır. Bu durum, haber alma kaynaklarının çok bol ve okuma yazma oranının yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde bile çok farklı değildir.¹⁶⁹ Özellikle propagandacılar ve onların düşüncelerine ciddi bir karşı koymanın olmadığı durumlarda, buna hedef olanlar - konu hakkında kesin kanaatlere sahip değilseler- görüş ve düşüncelerini propaganda yönünde daha kolay değiştirebilmektedirler.¹⁷⁰ Yapılan araştırmalar, propagandanın gençler ve uluslararası sorunlara ilgi duymayan ya da bunlara aktif olarak katılmayan kişiler arasında daha etkili olduğunu ortaya koymuştur. Aynı şekilde grup ve topluluk halinde yaşayanlar da yönlendirmelere daha açıktırlar.¹⁷¹ Bu nedenle kitle iletişim araçlarından yararlanmak propagandanın etkisini arttırmaktadır.¹⁷² Kriz durumları da propagandanın kamuoyu yaratma gücünü arttıran önemli etkenlerden biridir.¹⁷³

İnsanların simgeler yoluyla ikna olmaları ve gelecek hakkındaki bekleyiş ve umutlarının değişmesi, sonuç olarak kanaat ve davranışlarının değiştirilebilmesi için yapılacak propagandanın bazı niteliklere sahip olması gereklidir. Bu bağlamda propaganda;

---

¹⁶⁷ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 366.

¹⁶⁸ Taşdelen, **Siyaset Sosyolojisi**, s. 200.

¹⁶⁹ Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler**, 2. bs., İstanbul, Alfa, 1997, s.339.

¹⁷⁰ Lerner, "Propagandada Etkinlik...", s. 271.

¹⁷¹ Doob, **Public Opinion and Propaganda**, s. 237.

¹⁷² Seymour M(artin) Lipset, "Opinion Formation in a Crisis Situation", **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz v.d., New York, The Dryden, 1954, s. 588-589; Doob, **Public Opinion and Propaganda**, s. 423.

¹⁷³ Lipset, "Opinion Formation in a Crisis Situation", s. 596.

- 1- Kitlelerin dikkatini çekebilmeli,
- 2- Kitlelerin güvenini kazanabilmeli,
- 3- Kitlelere, içinde buldukları anda besledikleri umut ve beklentilere rağmen, hoş görünen alternatifler sunabilmeli,
- 4- Kitlelerin içinde bulunduğu ortam, değişimin gerektireceği eylem yönünde harekete geçmeye elverişli olmalıdır.¹⁷⁴

Hedefe yönlendirilen mesajların dikkat çekici ve olağan sayılmayan bir nitelikte olması propagandanın etkinliğini artırır. Önemli olan hedef kitlenin dikkatinin bir kez çekilebilmesidir. Bundan sonra propaganda yapıcısının kanaat oluşumuna etkisi, hedef kitlenin duygularıyla oynayabilmesi daha kolay bir hâle gelir.¹⁷⁵

Propagandanın etkinliği için başta gelen öğelerden bir diğeri de çeşitli simgelerle hedefe yöneltilen mesajların inandırıcılığıdır. Her ne kadar propagandanın temelinde belirli olay, olgu veya düşüncelerin asıl bağlamlarından kopararak yeniden biçimlendirilmesi yatsa da, bu ne kadar dengeli yapılabilirse propagandanın inandırıcılığı da o ölçüde artar. Bu nedenle, iletilen mesajla propaganda yapıcı ülkenin karar alıcılarının davranışları arasındaki tutarlılık olmalıdır. Mesajla davranış arasındaki tutarlılık arttıkça etkinlik artar, aksi durumda ise azalır ya da tamamen ortadan kalkar.¹⁷⁶ Son dönemlerde, Türkiye'nin dış politikasını yönetenlerin Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan kamuoyuna ilettikleri mesajlarla, Ermenistan'la ilişkilerde yöneldikleri yeni tutumun kamuoyuna yansıma biçimi, propagandanın etkinliğin azaltan örneklerden biri olarak verilebilir.¹⁷⁷

İletilen mesajların kitlelerin güvenini kazanması bağlamında, propagandacıyla hedef kitle arasındaki algılama farkının da göz önüne alınması

---

¹⁷⁴ Lerner, "Propagandada Etkinlik...", s. 270-271.

¹⁷⁵ Doob, **Public Opinion and Propaganda**, s. 257.

¹⁷⁶ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 367.

¹⁷⁷ "Türkiyə Xəyanət Yolunu Tuta Bilərmi", **Yeni Azərbaycan**, 13 Şubat 2009, s. 1; "Ankara Azərbaycana Arxa Çəvirir", **Olaylar**, 13 Şubat 2009, s. 1.

gereklidir. Bu, propagandacının hedef kitle hakkında tarihsel, sosyal ve psikolojik gerçekliklerden haberdar olmasını gerektirir.

Mesajların etkinliğini sağlayabilmek için propaganda yapıcısı tarafından dikkate alınması gereken diğer bazı kuralları da, Jean-Marie Domenach'ın sınıflandırmasıyla şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

- 1- Basitleştirme ve tek düşman kuralı: Propaganda, her şeyden önce, iletilmesi istenen mesajı basitleştirerek herkes tarafından kolayca anlaşılabilir duruma getirmeye çalışmalıdır.
- 2- Kabaca, genel ifadelerle anlatma kuralı: Mesaj, mümkün olduğunca ayrıntılardan arındırılarak, mümkün olduğunca sloganlaştırılacak kalıplar halinde iletilmelidir.
- 3- Tekrar kuralı: Sürekli duyulan şeyin gerçekmiş gibi algılandığı olgusundan yola çıkarak, propaganda az sayıda düşünce ile sınırlandırılıp, sürekli olarak tekrarlanmalıdır.
- 4- Sevileni kullanma kuralı: Bir düşüncenin yoktan benimsetilmesinin güçlüğü nedeniyle, mesajlar hedef kitlenin daha önce benimsemiş olduğu inanç ve değerlerden hareketle verilmeye başlanmalıdır.
- 5- Oybirligi ve bulaşma kuralı: İnsan sosyal bir ortamda yaşamak durumunda olduğu için çeşitli grup veya grupların etkisine açıktır. Genellikle içinde bulunduğu gruplara ters düşmemeye çalışır. Çoğunluğun görüşleri doğrultusunda hareket etmek ve ondan etkilenmek genel ve güçlü bir eğilimdir. Dolayısıyla propagandacı, ilettiği mesajlar doğrultusunda bir güçlülük imajı meydana getirebilmeye çalışmalı ve o görüşün çoğunluk tarafından benimsendiği inancını yaymalıdır.¹⁷⁸

Son olarak uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratmada kullanılan en etkili propaganda türünün kültürel ilişkiler yoluyla gerçekleştirilen propaganda olduğu söylenebilir.¹⁷⁹ Kültürel ilişkiler bir dostluk ilişkisi biçiminde ortaya çıkmakta, dolayısıyla önyargıları daha kolay aşma imkânı sağlamaktadır. Bu yöntem özellikle dost halklar için yapılacak propagandalar için daha çabuk ve kolay nüfuz sağlayıcı bir etken olabilmektedir. Ülkelerin halkları arasında tarih, dil, inanç, kültür yakınlığının ölçüsüne göre kültürel propagandanın etkisi de artmaktadır. Bu bağlamda, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma bağlamında, kültürel propagandanın her iki ülke için önemli bir yeri vardır. Gerek dış politika yapıcıları

¹⁷⁸ Kışlalı, **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, s. 174-175.

¹⁷⁹ Osman Özsoy, **Propaganda ve Kamuoyu Oluşumu**, İstanbul, Alfa, 1998. s. 19.

gerekse diğerk kamuoyu yaratıcı odaklar bu propaganda türünden en etkili biçimde yararlanma yolunu tercih etmektedirler.

2. Kamuoyu Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü

“Bir iletişim aracının ‘içeriğı’, köpeğın dikkatini dağıtmak için hırsızın ona verdiğı nefis bifteğee benzer. İletişim aracının etkisi güçlü ve yoğundur, çünkü başka bir araç ona ‘içerik’ olarak verilir.”¹⁸⁰

Günümüzde iletişimsiz bir ortam neredeyse yok denilebilecek bir hâle gelmiş, kitle iletişim araçları toplumun hemen tüm kesimlerini çevrelemiştir. Bu araçlara ulaşamayan bireyler bile, ulaşabilenlerin mesajları kendilerine ya da ortama aktarmaları sonucu, dolaylı da olsa yine kitle iletişim araçlarından etkilenmektedirler. Bu nedenle, demokratik yapının gelişip güçlendiğı toplumlarda, kitle iletişim araçları siyasal hayatın vazgeçilmez öğelerinden biri hâlini alarak¹⁸¹ “dördüncü kuvvet” olma konumu kazanmıştır.¹⁸² Kitle iletişim araçları aynı zamanda insanların modernliğee açılımına yardımcı olan değışim süreçlerinin de önemli etkenlerinden biri olmuştur.¹⁸³ Bu araçlar, bütün eksikliklerine karşın insana yönelik, toplumu başka türlü haberdar olamayacağı konularda bilgilendiren, “katılımcı politikayla iç içee” bir yapı niteliğı kazanmıştır.¹⁸⁴

Buraya kadar belirtilen ve üzerinde durulan kanaat oluşturucu araç ve etkenlerin her birinin, farklı düzeylerde de olsa, kamuoyu oluşumunda ciddi rolleri olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Ancak kitle iletişim araçları iletişim alanında yaşanan baş döndürücü gelişmelerin de etkisiyle, kamuoyu yaratmada başat etkenlerden biri olmuştur. Kitle iletişim araçlarının bu özelliğı, hem kendi başlarına kanaat yaratma güçlerinin olmasından hem de diğerk kanaat oluşturan öğee ve araçların gücünü ve etkinliğini arttırıcı rollerinden kaynaklanmaktadır.

¹⁸⁰ Marshall McLuhan, “İleti, İletişim Aracının Kendisidir”, **Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar**, Haz. Alemdar, Korkmaz, (A). Raşit Kaya, Ankara, Savaş, 1983, s. 97.

¹⁸¹ Sadık Güneş, **Medya ve Kültür: Sessiz Yığınların Kültürel İntiharı**, Ankara, Vadi, 1996, s. 178-179.

¹⁸² Bkz. Ani-Heda Işıküstün, “Medyanın Kamuoyundaki Demokratik İşlevleri”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.

¹⁸³ Bu konuda bkz. Birsen Örs, **Siyasal Gelişme ve Modernleşme Kuramları**, İstanbul, İ. Ü. SBF Masa Üstü Yayıncılık, 1997, s. 30-31.

¹⁸⁴ Aytekin Can, “Demokrasi ve Medya İlişkisi”, **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 1, İstanbul, 2000, s. 151.

İletişim sözcüğü, Latince “communis” yani “ortak”tan gelmektedir; çünkü bir iletişimde bulunulduğu zaman hedefle “ortaklık” yaratılmak isteniyordur. Bu süreçte bireyler arasında anlam yüklü simge gönderimi, alımı, işlenmesi vb. biçiminde ortaya çıkar. Yani “birbirlerine ortamlarındaki nesnelere, olaylar, olgularla ilgili değişimleri haber veren, bunlarla ilgili bilgilerini birbirine aktaran, aynı olgular, nesnelere, sorunlar karşısında benzer yaşam deneyimlerinden kaynaklanan, benzer duygular taşıyıp bunları birbirine ifade eden insanların oluşturduğu topluluk –veya toplum yaşamı– içinde gerçekleştirilen tutum, yargı, düşünce, duygu bildirimlerine iletişim diyoruz”.¹⁸⁵

İletişimin üç temel ögesi vardır: Kaynak, mesaj ve hedef. Kaynak herhangi bir birey ya da kitle iletişim aracı; mesaj ise, herhangi bir basılı şey, ses ya da görüntü olabilir. Bu bağlamda “sallanan bir el”, “havada dalgalanan bir bayrak” ya da buna benzer ve kolayca yorumlanabilen her bir “sinyal” birer mesaj olabilir.¹⁸⁶ Hedef de, bağımsız bir tek kişi olabileceği gibi, bir gazetenin okuyucusu ya da bir televizyon kanalının izleyicisi gibi bir grubun ya da kitle dinleyicisi (mass audience) diye tanımlayabileceğimiz belli ve kendine özgü bir topluluğun bireysel üyesi de olabilir.

İletişim sürecinin işleyişi de şöyledir: Kaynak kendi mesajını kodlar. Yani yaymak istediği düşünce, duygu veya bilgiyi bir iletişim kanalıyla aktarılacak biçimde ifade eder. Bu ifade biçimi sözcükler, resimler, simgeler kanalıyla olmaktadır. Bunun içindir ki, “kafalarımızdaki görüntüler” kodlanmadıkları sürece yayınlanıp aktarılamazlar.¹⁸⁷

İletişim sürecinin tamamlanabilmesi için, kodlanan mesajın çözülmesi de gereklidir. Burada mesajın tam, doğru ve anlaşılabilir bir biçimde kodlanmasının yanında aslına sadık bir biçimde aktarılması ya da mesaj kodlamadaki kalıplara uygun bir biçimde çözülüp çözülmemesi de önemlidir. Bunlara ek olarak, iletişimin etkinliği bakımından, alıcı-hedefin kodlanıp gönderilen mesajı alıp kavrayacak

---

¹⁸⁵ Ünsal Oskay, **İletişimin ABC'si**, 5. bs., İstanbul, Der, 2007, s. 9.

¹⁸⁶ Wilbur Schramm, “Haberleşme Nasıl İşler”, **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar**, Çev. Ünsal Oskay, Sevinç, Ankara, 1969, s. 99-100.

¹⁸⁷ A. e., s. 100.

yetenekte olması da göz ardı edilemeyecek bir olgudur. İletişimin etkinliği açısından önemli olan bir başka husus da, mesajı üreten ve tüketen bireylerce üzerinde uzlaşılan ortak kavramların bulunması gerekliliğidir.¹⁸⁸

Kitle iletişimini tanımlamak için önce “kitle”nin ne olduğunun tanımlanması gerekmektedir. İletişim bilimci Denis McQuail, “kitle” kavramını şu şekilde tanımlamaktadır:

“Ortak bir çıkar çevresinde birleşmiş bireylerin oluşturduğu bir bütündür. Bu ortak çıkar bireyleri özdeşleşmiş bir davranışa ve aynı amaca yöneltir. Bununla birlikte kitleyi oluşturan bireyler birbirlerini tanımazlar ve aralarında çok sınırlı bir ilişki vardır. Eylemleri birbirlerine yönelik değildir. Bu bireylerin örgütlenme düzeyleri çok düşüktür ya da hiç örgütlü değildirler. İzleyicilerin düzeni süreklilik kazanmamıştır, ne bir öndere, ne de bir kimlik duygusuna sahiptirler.”¹⁸⁹

Kitle iletişimi ise bilgi, düşünce ve tutumların kitle iletişim araçlarından yararlanarak “kitle”ye tek yanlı olarak ulaştırılmasıdır. Tanımın açıklıkla gösterdiği gibi, kitle iletişiminin diğer iletişimlerden farkı, kitlesel araçlarla gerçekleştirilmesi, “geri döndürülemez bir şekilde” tek yanlı olması,¹⁹⁰ kitlelerin kanaat ve tutumlarına etki etmeyi amaçlamasından kaynaklanmaktadır.

Günümüz toplumlarında uluslararası ticaretin önem kazanması, devletlerin küresel alandaki nüfuz mücadeleleri, teknolojik gelişmeler vb. etkenlere bağlı olarak bireylerin bilgi alma ihtiyaçları da artmıştır. Ne var ki, tüm çağdaş toplumlarda bireyler ve gruplar kendi günlük hayat deneyimleri dışında kalan olay ve oluşumlardan çoğunlukla kitle iletişim araçları yoluyla bilgi sahibi olmak durumundadırlar. “Haberler, belki bize bir tohumun yeraltında nasıl çimlendiğini anlatmazlar ama filizin toprak yüzeyine ilk çıkışını söyleyebilirler.”¹⁹¹ Öte yandan bu haberdarlık, genel olarak kitle iletişim araçlarının kendilerine iletildiği/aktardığı kadardır.¹⁹² Olay ve oluşumlar, onların yansıttığı biçimde, onların tanımlayışlarına göre inşa/yeniden inşa yoluyla kavranır. Böylece bu araçlar, kamuoyunun

---

¹⁸⁸ Ersan İlal, **İletişim, Yıgımsal İletişim Araçları ve Toplum: Kavramlar-Kurumlar-Kuramlar**, İstanbul, Der, 1989, s. 10.

¹⁸⁹ Özkök, **İletişim Kuramları Açısından..**, s. 93-94.

¹⁹⁰ Nurçay Türkoğlu, **Kitle İletişimi ve Kültür**, İstanbul, Naos, 2003, s. 34.

¹⁹¹ Lippmann, **Public Opinion**, s. 216.

¹⁹² Schramm, **Mass Media and National Development..**, s. 127.

oluşmasında ilk aşama olan bilgi iletilmesi işlevini üstlenirlerken, aynı zamanda kendi görüşlerini de yayar, diğer etki merkezleriyle kanaat oluşturma için iletişimde bulunurlar.¹⁹³

Kitle iletişim araçlarının sanıldığı kadar etki gücüne sahip olmadığı yönünde sonuçlar ortaya koyan araştırmalar da bulunmaktadır.¹⁹⁴ Buna göre birey, çeşitli kanallardan kendisine yöneltilen haber ve yorumların hepsine açık değildir. Bunların çoğuyla ilgilenmez, dikkatini vermez. Sadece kendi seçtiklerini, kendince önem verdiklerini okur ve dinler. Aynı şekilde, bu yolla iletilen olaylarla ilgili değerlendirme ve yorumlardan da ancak kendi görüşlerine, yerleşik inanç ve kanaatlerine uygun olanları seçme eğilimindedir. Yani, birey açısından “seçmeli ilgi” söz konusudur.¹⁹⁵

Bu görüş daha sonraları çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bunların en önemlisi, bu tezi ortaya koyan Klapper, Lazarsfeld ve arkadaşlarının, söz konusu sonuçlara, homojen bir topluluk içerisinde gerçekleştirilmiş araştırmalardan yola çıkarak vardıkları eleştirisidir. Hâlbuki bu yanıltıcı bir durumdur. Nitekim 1970 ve 80’lerde yapılan araştırmalarda Lazarsfeld ve arkadaşları tarafından ortaya konulan sonuçların aksine, kitle iletişim araçlarının kanaat oluşturmada sahip olduğu etkileri ortaya koyan “yeterince kanıt” elde edilmiştir.¹⁹⁶

Kitle iletişim araçlarının etkisinin sınırlı olduğu yolundaki görüşleri eleştiren karşıt görüşteki uzmanlar, bu tartışmanın kuramsal ve ideolojik olduğu iddiası da ileri sürerler. Onlara göre, çağdaş dünyada bu araçların artan bir öneme sahip oldukları açıkça ortaya çıkmıştır. Çeşitli kaynaklardan gelen haberler, farklı yönlerde bile olsalar, önemli bir etkiye sahiptirler ve bu etkileri göz ardı edilemez¹⁹⁷ ve

---

¹⁹³ Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, s. 11.

¹⁹⁴ George Fisk, “Media Influence Reconsidered”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXIII, No: 2, Summer 1959, s. 83-91.

¹⁹⁵ Joseph T. Klapper, **The Effects of Mass Communications**, 2nd ed., Illinois, The Free, 1960, s. 38-40.

¹⁹⁶ Perloff, **Political Communication...**, s. 193.

¹⁹⁷ Donald L. Jordan, “Newspaper Effects on Policy Preferences”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LVII, No: 2, Summer, 1993, s. 194-195. Ayrıca kapsamlı bir çalışma için bkz. Denis McQuail, “Kitle İletişim Araçlarının Etkileri”, **Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar**, Haz. Korkmaz Alemdar, (A). Raşit Kaya, Ankara, Savaş, 1983, s. 45-84.

“medya sözcüğü, zihinlerde otomatik olarak güç kavramını çağrıştırır”.¹⁹⁸ Bu araçlar tarihi biçimlendirirler.¹⁹⁹ Kitle iletişim araçlarının gücüne ne kadar direnç gösterilirse gösterilsin, engel olmak mümkün değildir:

“Kaldı ki, toplumdaki bireylerin çoğunluğunun, yerleşmiş ve kökleşmiş kanaatlere sahip bulunmadıkları, birçok sorunlar karşısında kararsız oldukları, hatta bunlardan haberdar bile olmadıkları da bir gerçektir. İşte bu noktalar göz önünde tutulduğu zaman, modern kitle haberleşme araçlarının eski kanaatleri değiştirebilme ve yeni kanaatler aşılama bakımından sahip oldukları etkileme gücü bütün açıklığı ile ortaya çıkar”.²⁰⁰

Özet olarak, kitle iletişim araçlarının; kamuoyunun duygu ve düşüncelerine “vekil” olma özelliği kazandığı,²⁰¹ siyasal iktidar sahiplerine “yönetilenlerin davranışlarını etkileme ve denetleme yeteneği” sunmasının yanı sıra²⁰² elinde bulundurduğu çeşitli güç ve imkânlarla doğru orantılı olarak her geçen gün “etkinliği ve etki alanı büyüyen bir silah” hâline geldiği söylenebilir.²⁰³ Kitle iletişim araçlarının kamuoyu oluşturması onun hedef kitleyi ikna edici yayınlarıyla saldırgan tutumunun kesişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmakta²⁰⁴ ve “her şeye rağmen” günümüzde kamuoyu yaratılmasında en etkili ve belirleyici etken olma özelliği taşımaktadır.²⁰⁵

---

¹⁹⁸ Jean-Louis Servan-Schreiber, **The Power to Inform: Media, the Information Business**, New York-St Louis-San Francisco-Toronto, McGraw-Hill Book Company, 1972, s. 67.

¹⁹⁹ McLuhan, “İleti, İletişim Aracının Kendisidir”, s. 97.

²⁰⁰ Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, s. 151.

²⁰¹ Diana C. Mutz, Joe Soss, “Reading Public Opinion: The Influence of News Coverage on Perceptions of Public Sentiment”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No: 3, Autumn 1997, s. 432.

²⁰² A. Raşit Kaya, **Kitle İletişim Sistemleri: Basın, Radyo ve Televizyon Yayınlarının Düzenlenmesi**, Ankara, Teori, 1985, 26.

²⁰³ Suat Gezgin, “Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu”, **İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 12, İstanbul, 2002, s. 15. Ayrıca bkz. İktisadi Araştırmalar Vakfı, Milliyet Gazetesi, **Kitle İletişim Araçları ve Kamuoyu Seminer: Tebliğler, Panel**, İstanbul, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 1994; Mine Demirtaş, “Kamuoyunun Oluşumu Açısından Halkla İlişkiler Filmlerinin Önemi”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

²⁰⁴ Albert C. Gunther, Cindy T. Christen, Janice L. Liebhart, Stella Chih-Yun Chia, “Congenial Public, Contrary Press, and Biased Estimates of the Climate of Opinion”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXV, No: 3, Autumn 2001, s. 296.

²⁰⁵ Atilla Girgin, **Yazılı Basında Haber ve Habercilik “Etik”i**, 2. bs., İstanbul, İnkılâp, 2003, s. 129.

a. Siyasal Sistemler ve Basın

McLuhan, basılı yayınların etkisini ortaya koyabilmek açısından ilginç bir saptamada bulunur. Ona göre, “basılı olanın ve tipografinin gramerini ilk anlayan” Alexis de Tocqueville’dir. Bu yüzden, “Fransa ve Amerika’da oluşan değişimin iletisini” “önündeki metni yüksek sesle okurmuşçasına çözebildi”.²⁰⁶

Gazeteler en eski kitle iletişim araçlarıdır. O günden bugüne de kendine özgü üstünlüğünü korumaktadır. Gazetelerin bu üstünlüğü diğer kitle iletişim araçlarına göre daha çok bilgi verip daha kalıcı olmalarından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda gazeteler yurttaşların hak ve özgürlüklerini korumada, farklı görüş ve düşünceleri dile getirmekte daha etkindirler.²⁰⁷

Günümüz, kitle iletişim araçları bakımından oldukça zengin bir görünüme sahiptir. Gerçekten de internet gibi yeni iletişim araçlarının ortaya çıkması, mobil telefon sisteminde yaşanan baş döndürücü gelişmeler vb. yenilikler bu kavram içerisine giren organların çeşitliliğini ve sayısını arttırmıştır. Ancak, bir bilimsel çalışma açısından yazılı basının diğerlerine oranla bazı üstünlükleri vardır. Öncelikle, ülkelerin büyük çoğunluğu açısından, gazeteler üzerindeki siyasal iktidar denetimi, görsel basın organlarına göre daha azdır.²⁰⁸ Bu durum örnek olay olarak aldığımız Azerbaycan için özellikle böyledir. Ülkede, yazılı basın oldukça çeşitlilik ve serbestlik gösterirken, radyo ve televizyonların üzerindeyse ciddi bir siyasal denetim vardır. Yazılı basının aksine, radyo ve televizyon alanında yayın faaliyetinde bulunabilmek için “Milli Televiziya ve Radio Şurası”ndan önceden izin alınması gerekmektedir.²⁰⁹ Hâlihazırda Azerbaycan’da muhalefete ait birçok gazete yayınlanmasına karşın bir televizyon ya da radyo kanalı bulunmamaktadır.

Gazetelerin internet gibi iletişim araçlarına oranla izlenebilmesi ve sistematik incelemeye tabi tutulabilmesi de daha kolaydır. Daha da önemlisi basın, dış politika

---

²⁰⁶ McLuhan, “İleti, İletişim Aracının Kendisidir”, s. 92.

²⁰⁷ Ray Eldon Hiebert, Donald F. Ungurait, Thomas W. Bohn, **Kütlüvi İnformasiya Vasitələri: Müasir Kommunikasiyaya Giriş**, Azerice’ye Çev. Xumar Hüseynova, Knyaz Aslan, Bakü, Xəzər Üniversitesi, 2005, s. 223.

²⁰⁸ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 631.

²⁰⁹ İlgili yönetmelik için bkz. Milli Televiziya ve Radio Şurası, **Azərbaycanda Televiziya və Radio Yayımı Məlumat Kitabçası**, Bakü, Elnar, 2004, s. 42-48.

alanında araştırma yapacak olanlar için bir belge niteliğindedir. Yayınladığı haber ve yorumlarla uluslararası ilişkiler alanında yaşananların değerlendirilmesi ve kavranmasında, kitlelere “belirli bir bakış açısının aktarılmasında” aracılık rolü oynar.²¹⁰ Bunların yanı sıra günümüz basını şu temel işlevleri de yerine getirmektedir:

- 1- Kamu ilişkileri hakkında bilgi verme ve yorumlama,
- 2- Günlük hayatın bir aracı olma,
- 3- Okuyucuyu günlük rutin hayatının dışına çıkararak dinlenme imkânı sunma,
- 4- Okuyucuya bir tür saygınlık sağlama,
- 5- Okuyucularına sosyalleşme imkânı verme.²¹¹

Bu nedenle, çalışmamız bağlamında kitle iletişim araçlarının kamuoyu yaratma işlevleri irdelenirken yazılı basın eksen olarak alınacak, somut örnek olaylar gazeteler ekseninde değerlendirilecektir.

Çağdaş kitle iletişim araçlarının kamuoyunun oluşumuna etkilerini incelerken, siyasal sistemlerle ilişkilerini ele alan kuramların üzerinde durmak, basın-kamuoyu ilişkilerini anlayabilmek açısından önemlidir. Siyasal sistemlerin basın özgürlüğüne ne ölçüde imkân verdiği, basın üzerindeki denetimin niteliği, kişi hak ve özgürlüklerine gösterilen saygı basın-kamuoyu ilişkilerinde önemli birer gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda basını izleyerek, faaliyet gösterdiği toplumun sosyal ve siyasal özelliklerini de anlamamız mümkündür.²¹²

Siyasal sistemlerle basın ilişkilerini tanımlama, analiz ve karşılaştırma için çeşitli kuramlar ortaya konulmuştur. Bunların ilk ve en önemlilerinden birisi Frederick Siebert, Theodore Peterson ve Wilbur Schramm tarafından ileri sürülen “Basının Dört Kuramı” adlı çalışmadır. Bu çalışma ilk olarak 1956 yılında

---

²¹⁰ Mutlu, **Vietnam’dan Körfez’e..**, s. 72.

²¹¹ Bernard Berelson, “What ‘Missing the Newspaper’ Means”, **The Process and Effects of Mass Communication**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 40-43.

²¹² Splichal, **Public Opinion: Development and..**, s. 273.

yayınlanmış olmasına karşın, günümüzde de bu alanda “dominant kuram”²¹³ ve temel kaynak²¹⁴ olma özelliğini sürdürmektedir. Bu nedenle öncelikle “Basının Dört Kuramı” çalışmasının ortaya koyduğu kuramsal çerçeve incelenecek, ardından tez konumuz bağlamında yeni yaklaşımlara değinilecektir.

Basının Dört Kuramı’na göre, dünyanın çeşitli yerlerinde var olan kitle iletişim sistemleri dört ana kategoriye ayrılmaktadır:

- 1) Otoriter Kuram,
- 2) Liberal Kuram,
- 3) Sosyal Sorumluluk Kuramı,
- 4) Sovyet Komünist Kuramı.

Otoriter Kuram, Eflatun’dan Machiavelli’ye kadar uzanan yüzlerce yıllık geçmişi olan otoriter düşünceye dayanır. Liberal Kuram’ın kökenindeyse John Milton, John Locke, John Stuart Mill ve Aydınlanma düşüncesi yatar. Sosyal Sorumluluk Kuramı, iletişim devrimi ve Aydınlanma felsefesine karşı güçlü şüpheler oluşması sonucu ortaya çıkmıştır. Sovyet Komünist Kuramı’nı ise, Marx, Lenin, Stalin ve Sovyet Komünist Partisi’nin “diğer diktatörlerinin” görüşleri biçimlendirmiştir.²¹⁵

Otoriter Kuram, basını sadece bilgi aktarma değil, aynı zamanda kitleyi örgütleme aracı olarak da görür. Basın mensupları gerçek anlamda bağımsız değildirler. Belirlenen çizginin dışına çıkanlar gerektiğinde zora dayanılarak hükümet otoritesine bağımlı hale getirilirler.

Otoriter Kuram’da basın, siyasal otoriteyi sarsacak, onu rahatsız edecek hiçbir faaliyette bulunamaz. Basının temel görevi ve faaliyet amacı, iktidarın icraatlarına

---

²¹³ John Nerone, “Four Theories of the Press in Hindsight: Reflections on a Popular Model”, **New Frontiers in International Communication Theory**, Ed. by. Mehdi Semati, Lanham-Boulder-New York- Toronto-Oxford, Rowman and Littlefield, 2004, s. 21.

²¹⁴ Denis McQuail, **Mass Communication Theory: An Introduction**, 2nd ed, London-New Burry Park-Beverly Hills-New Delhi, SAGE, 1987, s. 111.

²¹⁵ Fred S. Siebert, Theodore Peterson, Wilbur Schramm, **Four Theories of the Press: The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility and Soviet Communist Concept of What the Press Should Be and Do**, 2nd ed., Urbana, University of Illinois, 1963, s. 6.

destek vermek ve güçlenmesine yardımcı olmaktır. Basın, daima siyasal otoritenin bir alt tabakası olmalıdır. Bu nedenle basın faaliyetleri, ancak devletten özel bir izin alabilen yani akredite kişiler tarafından yürütülebilir. Basın, çoğunluğu ya da egemen ahlaki ve siyasal değerleri eleştirmekten de uzak durmalıdır. Bu ilkelere uyulmasını sağlamak için çeşitli resmî kurumlar tarafından denetlenir, sansüre tabi tutulur. Otoriteye, resmî politikaya ya da rejimin moral değerlerine saldırılar cezalandırılır. Gazeteciler ya da diğer basın mensupları bağlı buldukları basın organından bağımsız hareket edemezler.²¹⁶

Otoriter basın kuramının bu özelliği sisteme egemen olan siyasal felsefeden kaynaklanmaktadır. Bu felsefeye göre insan, rasyonel bir varlık değildir, dolayısıyla kendisinden üstün bir rehberliğe ihtiyacı vardır. Bu yüksek tabaka; devlet, siyasal lider, öğretmen ya da ebeveyn olabilir. Birey, bunların isteklerini yerine getirmek durumundadır.²¹⁷ Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak basının siyasal iktidarın denetiminde bulunması kamu yararı gereğidir. Basın, kamuoyunun belirli bir yönde oluşması için çaba gösterecek, devlet yönetimine katkıda bulunacaktır.²¹⁸ Nitekim Mussolini, o dönemde “demokrasi sonrası otoriter rejim” sınıflaması içerisinde değerlendirebileceğimiz İtalya’da, 10 Ekim 1928’de yaptığı bir konuşmada basının devlet karşısındaki rolünü şu şekilde açıklamaktadır:

“Basın, bu rejimin bir unsurudur ve bu rejimin hizmetinde olan bir kuvvettir. Bu sebeple bütün İtalyan medyası Faşist’tir. Rejime zararlı olan her şey bir kenara atılacaktır. Rejime faydalı olan her şey ise yerine getirilecektir.”²¹⁹

Dolayısıyla otoriter rejimlerde basın tek seslidir²²⁰ ve iktidarların görüşlerini halk kitlelerine benimsetebilmenin aracıdır.

Siebert ve arkadaşlarında ortaya konulan Basının Dört Kuramı’nın ikincisi olan Liberal Kuram’a göreyse, birey, “yön verilmeye çalışılan bir varlık” değil, seçenekler karşısında kaldığı zaman doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırt edebilme

²¹⁶ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press..**, s. 25-29; McQuail, **Mass Communication Theory..**, s. 112.

²¹⁷ Süleyman İrvan, **Medya, Kültür, Siyaset**, Ankara, Bilim ve Sanat, 1997, s. 108.

²¹⁸ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press..**, s. 28.

²¹⁹ Sulhi Dönmezer, **Basın ve Hukuku**, 4. bs., İstanbul, İ.Ü., 1976, s. 70

²²⁰ Hiebert, Ungurait, Bohn, **Kütlüvi İnfomasiya Vasitöləri..**, s. 553.

yeteneğine sahip, “rasyonel” bir varlıktır. Gerçeği arama hakkı, kişinin vazgeçemeyeceği doğal haklarından birisidir.²²¹ Dolayısıyla basın, gerçeğin aranması ve ona ulaşılmasına zemin hazırlayan bir araç olmalıdır.

Liberal Kuram, basın özgürlüğünü düşünce açıklama serbestisinin bir parçası olarak görmektedir. Basın, bireyin bilme ve öğrenme hakkının gerçekleşmesini sağlayan bir araçtır. Yurttaşların devlet yönetimine katılabilmeleri, yurttaşlık bilinciyle hareket edebilmeleri kitle iletişim araçları tarafından ne ölçüde bilgilendirildiklerine bağlıdır. Basın, verdiği haberler, iletildiği bilgiler, yaptığı yorumlarla ülke gündemini toplum yararına belirleyerek toplumsal amaçların gerçekleşmesine hizmet etmelidir.²²²

Serbest girişimcilik ilkesine benimseyen Liberal Kuram, girişimciye özel bir toplumsal sorumluluk yüklememek eğilimindedir. Buna göre basın, hükûmetlerin denetimi görevini yerine getirmeli ancak, kendisi için tek sınırlayıcı etken, bireylerin haklarını koruyan yasalar olmalıdır.

Liberal Kuram’a göre basın hakkı herhangi bir ön denetimden bağımsız olmalıdır. Basın ve dağıtım işi, izin veya yetki belgesi gerekmeksizin tüm kişi ve gruplara açık bulunmalıdır. Yasalarla sınırları önceden belirlenmiş olan özel hayatın gizliliği, vatana ihanet, ülkenin güvenliği gibi konular dışında, yayınlanan söz, ifade, açıklama ve eleştiriler aktarım sonrasında da bir suç kovuşturmasına konu olmamalı, herhangi bir şeyin istek dışı yayınlanması için bir zorlama ve baskı yapılmamalıdır. “Yanlış” kanaat ve inançlarla ilgili yayın hakkı, doğru kabul edilenler kadar korunma altına alınmalı, yasal yollardan enformasyon elde etmek hiçbir biçimde kısıtlanmamalıdır. Ulusal sınırlar içerisinde “mesaj” ihraç, ithal, gönderme ve alma serbest biçimde gerçekleştirilmelidir. Aynı zamanda basın mensupları, görev yaptıkları kurum içinde belli bir özerkliğe sahip olmalıdırlar.²²³

Ne var ki, Liberal Kuram’daki basının hiçbir sınırlamaya tabi olmaması yönündeki anlayış bazen çok tehlikeli biçim alabilmeye açıktır. Örneğin, ABD’de

---

²²¹ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press...**, s. 44.

²²² McQuail, **Mass Communication Theory...**, s. 113.

²²³ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press...**, s. 50-57; McQuail, **Mass Communication Theory...**, s. 115-116.

yayınlanan “The Progressive” dergisi, hidrojen bombasının nasıl imal edilebileceğine dair bir makale yayınlamıştır.²²⁴ Modern toplumlarda Liberal basın kuramının karşı karşıya kaldığı bu sorunlar²²⁵ bir başka kuramın, “Toplumsal Sorumluluk Kuramı”nın ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Toplumsal Sorumluluk Kuramı, toplumu da dikkate alan ve Liberal Kuram’ın aksine basına sosyal sorumluluklar yükleyen bir yaklaşımı savunur. Bu kuramı Liberal Kuram’dan ayıran en önemli özellik, kitle iletişim araçlarının faaliyetlerine toplum tarafından çeşitli yasaklamalar getirilebileceği anlayışıdır.²²⁶ Buna bağlı olarak söz konusu kuram toplum hayatı için tehlike oluşturacaksa, basın organının faaliyetinin durdurulabilmesini kabul eder.

Toplumsal Sorumluluk Kuramı, öncelikle, kitle iletişim araçlarının topluma karşı belirli yükümlülükleri bulunduğunu kabul etmelerini ve bunları yerine getirmelerini öngörür. Basın, bu görevleri yerine getirirken de gerçeklik, doğruluk, kesinlik, nesnellik ve dengelik gibi vazgeçilmez ilkeler ve bunları sağlayacak mesleki standartlar geliştirilmelidir. İşleyişlerini kendileri düzenlemekle birlikte yasalar ve mevcut düzenlemelere karşı saygılı davranmalıdır. Bunların yanı sıra suça, şiddete ve karışıklığa öncülük etmemeli, azınlık gruplara saldırıdan uzak durmalı, içinde yaşadıkları toplumun çeşitliliğini yansıtmak, toplumda var olan farklı görüş ve düşüncelere yer vermek için çaba göstermeli, cevap hakkına saygılı olmalıdır. Kitle iletişim araçları, topluma olan yükümlülüklerinin bir sonucu olarak, bireylerin güvenli yaşama hakkı olduğunu kabul etmeli, kamu yararını göz ardı etmemelidir. Son olarak da gazeteciler, iş adamları ve piyasa kadar sorumluluk sahibi olmalıdırlar.²²⁷

Bu bağlamda Toplumsal Sorumluluk Kuramı, birbiriyle bir dereceye kadar zıt olan üç ilkeyi uzlaştırmayı öngörmektedir:

a) Bireysel özgürlük ve tercih hakkı,

---

²²⁴ Hiebert, Ungurait, Bohn, **Kütlüvi İnförmasiya Vasitöləri..**, s. 555.

²²⁵ Liberal kuramla ilgili eleştiriler hk. bkz. Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press..**, s. 57-62.

²²⁶ **A. e.**, s. 85.

²²⁷ **A. e.**, s. 93-94; McQuail, **Mass Communication Theory..**, s. 117-118.

b) Basın özgürlüğü,

c) Basının topluma karşı yükümlülükleri.²²⁸

Diğer taraftan bu kuram çerçevesinde gelişen ve onu tamamlayan bir başka ilke olarak “kamunun bilme hakkı” kavramı ortaya konulmuştur.²²⁹ Bu kavram, basın çalışanlarının görev alanını genişletmiş, özellikle araştırmacı gazetecilikte büyük bir devrime yol açmıştır.²³⁰

Günümüzde kendini tam liberal kabul eden ülkelerde bile “Toplumsal Sorumluluk Kuramı” bağlamında kitle iletişim araçları için çeşitli sınırlamalar, çerçeveler belirlenmiştir. Bunlar, insanların şeref ve haysiyetinin, genel ahlâkın, sınırların, kamu düzeninin korunması, dinî duyguların istismarının önlenmesi gibi sınırlamaları kapsamaktadır.²³¹ Amaç, basın serbestliğini suistimal ederek, bu haktan olumsuz yönde ve çıkarlara göre yararlanılmasının önüne geçebilmektir.²³²

Basının Dört Kuramı'nın sonuncusu ise Sovyet Komünist Kuramı'dır. Bu kuram genel görünümü itibariyle Otoriter Kuram'ın genişletilmiş biçimidir.

Sovyet Komünist Kuramı, 1917 Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'da ortaya çıkan iletişim düzeninin bir sonucudur. Zamanla sosyalizmle yönetilen diğer ülkelerin basın sistemlerini, -bu arada Nazi Almanyası benzeri rejimleri- açıklayabilmek için de bir model oluşturmuştur. Kuramın özü birey kanaatlerinin, öngörülen topluma uygun bir biçimde değiştirilmesine, kanaatlerin ulaşılmak istenen toplumu desteklemeye yönelik oluşturulmasına dayanır.²³³

Bu sistemde tüm kitle iletişim araçlarının sahibi devlettir. Basın mensupları, özellikle yorumcular sadık parti üyeleridir. Dolayısıyla bütün iletişim partinin bakış

---

²²⁸ McQuail, **Mass Communication Theory..**, s. 115-116.

²²⁹ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press..**, s. 94.

²³⁰ Mutlu, **Vietnam'dan Körfez'e..**, s. 84.

²³¹ Basındaki sınırlamalar için bkz. Nevzat Toroslu, “Medya ve Hukuk: Basın Özgürlüğü ve Sınırları”, **Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar**, Haz. Korkmaz Alemdar, İstanbul, Afa Yayıncılık ve TÜSES Vakfı, 1999, s. 56-84.

²³² Liberal Kuram'la Toplumsal Sorumluluk Kuramı arasındaki farklarla ilgili tartışmaları için bkz. Murat Özgen, **Kurumsal, Kuramsal ve Tarihsel Açıdan Gazetecinin Etik Kimliği**, İstanbul, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, 1998, s. 114-134.

²³³ McQuail, **Mass Communication Theory..**, s. 118.

açısıyla gerçekleşir.²³⁴ Lenin, bu anlayışı 1920 yılında Moskova’da yaptığı bir konuşmada şöyle ortaya koyuyordu:

“Nəyə görə nitq və mətbuat azadlığı olmalıdır? Nəyə görə gördüyü işin doğruluğuna inanan hökumət özünün tənkid olunmasına icazə verməlidir? Öldürücü silahı olan muxalifətə belə imkânlar verilməməlidir. İdeyalar silahlardan daha təhlükəlidir.”²³⁵

Sovyet Komünist Kuramı’na göre basın, sosyalist toplum inşa etme yolunda büyük bir güç olarak kabul edilir ve halkın siyasal bakımdan eğitilmesi için de çaba göstermesi öngörülür.²³⁶ Gazeteler, “toplumu bilgilendirmeli, doğruya yöneltmeli ve kitleleri eğitmelidir; gazeteciler kendilerini halka adamalı[dırlar]”.²³⁷ Bu nedenle, Sovyet döneminde Pravda ve İzvestiya gibi ulusal basın organlarının yürütecekleri politika, Komünist Parti Merkez Komitesi (KPMK) tarafından belirleniyordu. Ayrıca gazeteciler de birer memur durumundaydı.²³⁸

Planlı bir basın öngören bu kuramın geçerli olduğu rejimlerde hangi alanda gazete yayınlanacağı merkezi yönetim tarafından belirlenir. Çok sayıda parti gazetesi, ordu gazetesi, fabrikalara, meslek örgütlerine ait gazeteler bulunur. Bunların dağıtımında da devlet tekeli söz konusudur.²³⁹

Sovyet Komünist Kuramı’nda kitle iletişim araçlarının özel mülkiyete sahip olmalarına izin verilmez. Onlardan toplumun gelişmesi yönünde tutum takınmaları,

---

²³⁴ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press**, s. 120.

²³⁵ Hiebert, Ungurait, Bohn, **Kütləvi İnformasiya Vasitələri..**, s. 554. Nitekim Lenin, onuncu kuruluş yıldönümü nedeniyle 5 Mayıs 1922 tarihinde yayınlanan bir yazısında Bolşevik hareketiyle Pravda gazetesinin geçmişi arasında paralellik kurmaktadır. V. İ. Lenin, “Pravda’nın Onuncu Yıldönümü İçin”, **Doğu’da Ulusal Sömürgeler ve Ulusal Sorun Üzerine**, Çev. Tektaş Ağaoğlu, 3. bs., İstanbul, Belge, 1995, s. 603-606. Sovyet Devrimi’nin öncülerinin basının toplumsal rolüne ilişkin yaklaşımları için bkz. Walter M. Brasch, Dana R. Ulloth, **The Press and the State: Sociohistorical and Contemporary Studies**, Lanham-New York-London, University Press of America, 1986, s. 323-335.

²³⁶ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press**, s. 132.

²³⁷ Georgi Dimitrov, “Concepts of the Socialist Press: Selected Writings”, **The Press and the State: Sociohistorical and Contemporary Studies**, Ed. by. Walter M. Brasch, Dana R. Ulloth, Lanham-New York-London, University Press of America, 1986, s. 343.

²³⁸ Nadir Nadi bu konuda Moskova ziyareti sırasında yaşadığı şu ilginç anısına yer vermektedir:

“Rus gazeteciliği hakkında bana malûmat verecek bir meslektaş arıyorum.

- Burada gazeteciler sadece birer memurdurlar. Bu hususta en iyi malûmatı Hariciye Komiserliğinde matbuat kısmı şefi Yoldaş Gnedin’den alabilirsiniz. Diyorlar.”

Nadir Nadi, **İki Sovyet Rusya: 1935-1965**, İstanbul, Ararat, 1967, s. 93.

²³⁹ Siebert, Peterson, Schramm, **Four Theories of the Press**, s. 130.

bu bağlamda eğitim, sosyalleştirme, bilgilendirme, motivasyon, seferberlik gibi pozitif işlevler görmeleri beklenir. Bu toplumu kuşatıcı ödevlerine uygun olarak kitle iletişim araçları, hedef kitlenin arzu ve ihtiyaçlarına cevap verecek bir yayın politikası izlemelidirler. Gazeteciler, topluma çıkarlarının ne olduğunu anlatabilmek konusunda mesleki sorumluluk sahibidirler. Kitle iletişim araçları hem yurt hem de dünyada ilerici hareketleri desteklemelidirler. Toplum, anti-sosyalist yayınları engellemek ya da işlenen bir suçtu cezalandırmak için sansür uygulama ve diğer yasal araçlardan yararlanma hakkına sahip olmalıdır.²⁴⁰

Siebert ve arkadaşlarının ortaya koydukları “Basının Dört Kuramı”, kitle iletişiminin siyasal boyutunun anlaşılmasında temel kaynaklardan biri olma özelliğini sürdürmesine karşın çeşitli eleştirilere de maruz kalmıştır. Bunların biri, ortaya konan kavramsallaştırmaların “kuram” olarak tanımlamalarıdır. Buna göre, söz konusu eser müellifleri “kuram” kavramını “rastgele bir biçimde” kullanmışlardır. Ortaya konulan dört kavramın hepsinin “kuram” olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı tartışmalıdır.²⁴¹ Siebert ve arkadaşları “Basının Dört Kuramı”nu sosyal bilim yöntemleriyle de test edip sonuçlarını almamışlardır. Ortaya konulanlar gözleme dayalı “normatif kuramlar”dır.²⁴² “Basının Dört Kuramı”na yöneltilen bir başka eleştiri de iletişim kuramlarının iletişim sistemleriyle aynı şey olmadığıdır. Bu kuram, birbirinden ayrılmış yapılar öngörmektedir. Oysa ele alınan her bir sistemde, söz konusu kuramların her birine ait çeşitli özellikler bir arada görülebilir.²⁴³

Ancak bu eleştirilere karşın “Basının Dört Kuramı”, siyasal rejim-basın ilişkisini anlamada belirleyici niteliğini sürdürmektedir. İletişim kuramları bağlamında ortaya konulan pek çok çalışma, bu çalışmanın geliştirilmesi ya da eleştirilme çabaları sonucu ortaya çıkmıştır.

Siebert ve arkadaşlarının kavramsallaştırmalarının “kuram” olarak nitelenemeyeceği görüşlere karşın, daha sonraki birçok önemli iletişim bilimci tarafından da “kuram” olarak nitelendirilmeye devam edilmiştir. Denis McQuail

---

²⁴⁰ A. e., s. 130-135; McQuail, **Mass Communication Theory..**, s. 119.

²⁴¹ Nerone, “Four Theories of the Press in Hindsight...”, s. 29.

²⁴² Severin, Tankard, Jr., **Communications Theories..**, s. 285.

²⁴³ Nerone, “Four Theories of the Press in Hindsight...”, s. 29.

bunun başlıca örneklerinden biridir. Öyle ki McQuail, bu “dört kuram” a iki “yeni kuram” eklemiştir. Böylece günümüz kitle iletişim sistemlerinin anlaşılabilmesi daha da kolaylaştırmıştır.²⁴⁴

McQuail’ın Basının Dört Kuramı’na eklediği iki yeni kuramın birincisi “Gelişmeci Kitle İletişim Kuramı”, ikincisi ise “Demokratik-Katılımcı Kitle İletişim Kuramı” olarak adlandırılmaktadır.

“Gelişmeci” kuram, gelişmekte olan ülkelerdeki kitle iletişim sistemlerinin anlaşılmasına yöneliktir. Bu kurama göre, kitle iletişim araçları ulusal gelişmeyi desteklemelidirler. Basın, toplumun modernleşmesinin ve “ulus inşası”nın başlıca araçlarından. Kitle iletişiminin ve basın mensuplarının özgürlükleri onların bu amaçlara yardım etme yükümlülüklerini ortadan kaldırmaz.²⁴⁵

Gelişmeci kuramın başlıca ilkeleri şunlardır:

- 1- Kitle iletişim araçları ulusal politikalar doğrultusunda tutum takınmalı, pozitif gelişmeleri desteklemelidir.
- 2- Basın özgürlüğü, ekonomik öncelikler ve toplumun ihtiyaçları nedeniyle sınırlandırılabilir.
- 3- Kitle iletişim araçları, ulusal kültür ve dilin gelişmesi çabalarını öncelikli hedeflerden biri olarak ele almalıdır.
- 4- Kitle iletişim araçları, coğrafi, kültürel ve siyasal yakınlığı bulunan diğer gelişmekte olan ülkelerle ilgili haber ve enformasyon sağlamaya öncelik vermelidir.
- 5- Gazeteciler ve diğer medya mensupları özgürlükleri kadar enformasyon toplama ve diğer ödevlerini yerine getirmekle de sorumludurlar.
- 6- Ülkenin gelişmesi tamamlanıncaya kadar devlet, basının çalışmalarına müdahale etmek, sınırlamak, sansür mekanizmaları kurmak, kamu yararı

---

²⁴⁴ “Basının Dört Kuramı”ndan yola çıkılarak ortaya konulan bir başka önemli modelleme çalışması için bkz. Raymond Williams, **Communications**, Middlesex, Penguin Books, 1968, s. 116-124.

²⁴⁵ McQuail, **Mass Communication Theory..**, s. 121.

gözeterek parasal destekte bulunmak ya da doğrudan kontrol etmek hakkına sahiptir.²⁴⁶

Demokratik-Katılımcı Kitle İletişimi Kuramı ise postmodern toplumları temel olarak ortaya konulmuştur. Bu kuramın merkezi noktası bir siyasal topluluktaki etkin “alıcı”ların ihtiyaçları, çıkarları ve istekleridir. Buna göre, bireylerin bilgi alma ve cevap hakkının yanı sıra çıkar grupları, alt kültür grupları ve küçük ölçekli toplulukların iletişim araçlarını kullanma haklarını da zorunluluk olarak görür. Kitle iletişiminin tek tip, merkezileşmiş, pahalı, ileri derecede profesyonelleşmiş olmasını ve devlet denetimini reddeder. Çeşitliliği, toplumun tüm katmanları arasında yatay bir iletişimi ve katılımı kolaylaştırıcı kitle iletişim kurumlarının olmasını savunur.

McQuail, Demokratik-Katılımcı Kitle İletişimi Kuramı’nın başlıca ilkelerini ise şöyle sıralamaktadır:

- 1- Bireyler ve azınlık grupları kitle iletişim araçlarına ulaşma ve kendi ihtiyaçlarını karşılayacak enformasyon talep etme hakkına sahiptirler.
- 2- Kitle iletişim araçlarının yayınları devlet denetimi altında olmamalıdır.
- 3- Kitle iletişim araçları öncelikle kendi okuyucu ve izleyici kitleleri için vardır. Onların varlığı; kurumlar, profesyoneller ya da “medya müşterileri” için değildir.
- 4- Gruplar, kuruluşlar ve yerel topluluklar kendi kitle iletişim araçlarına sahip olabilmelidirler.
- 5- Küçük ölçekli, etkileşime açık ve katılımcı kitle iletişim araçları geniş ölçekli, tek yönlü ve profesyonelleşmiş olanlara göre daha iyidir.
- 6- İletişim, profesyonellere bırakılmayacak kadar önemlidir.

Basının Dört Kuramı’na eklenen bu iki yeni başlıkla bir arada değerlendirildiğinde 1990 sonrası Türkiye ve Azerbaycan’daki basın ortamının McQuail’ın “Gelişmeci Kitle İletişim Kuramı”na daha yakın olduğu söylenebilir. Ancak, bu genel çerçeve daha yakından incelendiğinde Türkiye’deki basın ortamı

---

²⁴⁶ A. e., s. 121.

Siebert ve arkadaşlarının ortaya koyduğu “Toplumsal Sorumluluk Kuramı”na daha yakınken, Azerbaycan’daki ortamın “Otoriter Kuram”la “Sovyet Komünist Kuramı”nın çeşitli özelliklerini bünyesinde bulundurduğu görülmektedir. Azerbaycan’daki basın rejimi özünde otoriterdir. Ancak, Sovyet Komünist sistemine göre daha yumuşaktır. Ülkede sansür lağvedilmiştir, ancak dolaylı denetim varlığını sürdürmektedir. Denetim tamamen elden bırakılmadan muhalif görüşlerin ifadesine de izin verilir. Hatta siyasal iktidarın özüne zarar verici bir duruma gelmeden en aşırı muhalif görüşlerin bile gazetelerde yer aldığı görülür. Her ne kadar bu tutum rejimin demokratikleşme çabalarından biri biçiminde sunulsa da, en önemli nedenlerin başında, bu tür yayınların bir tür toplumsal supap işlevi görmesini sağlamak gelmektedir.

Sonuç olarak, “Basının Dört Kuramı”na yöneltile eleştirilerde de ortaya konulduğu gibi iletişim kuramları iletişim sistemleriyle aynı şey değildir. Her bir sistemde, söz konusu kuram ve modellerin her birine ait çeşitli özellikler bir arada görülebilir. J. Herbert Altschull’un ifadesiyle “basın pratikleri kuramdan daima farklıdır”.²⁴⁷

b. Basının Kamuoyu Yaratma İşlevleri

Jurgen Habermas, “kamuoyu oluşturulan bir şeydir. Artık kendiliğinden yoktur... Gerçek kamuoyu yurttaşlarca oluşturulacağına tersi olur, güdümlü kamuoyu her şeyi oluşturur... [Kamuoyu] kitle iletişim araçlarında ifşa edildiği gibi, çoğu kez arzulanan biçimlere göre yeniden sunulur”²⁴⁸ sözleriyle basının kamuoyu yaratmadaki etkisine vurgu yapmaktadır. Basının kamuoyu yaratmadaki bu etkisi, onun çeşitli işlevlerinden kaynaklanmaktadır. Tez konumuz açısından bu işlevlerin beşi üzerinde duracak ve temel özelliklerini irdedeceğiz.

---

²⁴⁷ Severin, Tankard, Jr., **Communication Theories...**, s. 291. Altschull, nitelikleri ne olursa olsun tüm sistemlerde geçerli olan “gazeteciliğin yedi kanunu” olduğunu söylemektedir. Bkz. McQuail, **Mass Communication Theory...**, s. 123-124; Severin, Tankard, Jr., **Communication Theories...**, s. 290-293.

²⁴⁸ Jurgen Habermas, “Siyasal Katılım, Kendi Başına Bir Değer mi?”, Çev. Tanıl Bora, **Toplum ve Bilim**, No: 27, Güz 1984, s. 52.

Tezimizde yararlanacağımız basının beş işlevi şunlardır:

- a- Basının gündem oluşturma işlevi,
- b- Suskunluk sarmalı işlevi,
- c- Eşik bekçileri (gatekeepers) işlevi,
- d- İki aşamalı akış (two-step flow) işlevi,
- e- Üçüncü kişi etkisi (third-person effect) işlevi

Bireylerin eğitim düzeyinin artmasına paralel olarak kendileri dışındaki olay ve olgulara ilgi ve dikkatleri de artmaktadır. Ancak bireyler, çoğunlukla yalnızca kendilerine ulaşan bilgilerle yetinmek zorunda kalmakta, olayların başka boyutları ve arka planından doğrudan haberdar olma imkânından yoksun bulunmaktadır.²⁴⁹ Ortaya çıkan bu boşluğu ise büyük ölçüde kitle iletişim araçları doldurmaktadır.²⁵⁰ Dolayısıyla, basının bir olayı sayfalarına taşıyıp taşıyamaması, taşıyışsa konuyu hangi boyutta ve hangi bakış açısından ele aldığı önemli hâle gelmektedir. Basının bu işlevine ise “gündem oluşturma işlevi” adı verilmektedir.

W. Lippmann, “Public Opinion” adlı eserinde, çevreyle ilgili bilgilerin çoğunun bizzat yaşanılarak, deneyimlerle değil, dolaylı olarak edinildiğini ifade ederek bunun gerçekte bir görüntüden ibaret olduğunu, bildiğimiz şeylere “gerçek çevrenin kendisiymiş gibi” davranıldığını söylüyordu.²⁵¹ Lippmann’a göre, kendisine ulaşamadığımız, göremediğimiz, zihnimize canlandıramadığımız siyasal dünyamızın keşfedilebilmesi için onun hakkında haber verilmeli, imaj oluşturulmalıydı.²⁵²

Öte yandan gazeteler, dünyada olup bitenlerin ancak bir bölümünü okuyucularına aktarırlar. Bu seçim temel gazetecilik standartlarının yanı sıra ülkenin çıkarlarına, yayıncıların özelliğine ve okuyucu kitlesinin taleplerine göre

---

²⁴⁹ Atilla Girgin, **Gazeteciliğin Temel İlkeleri**, İstanbul, Der, 2008, s. 188.

²⁵⁰ Maxwell McCombs and Jian-Hua Zhu, “Capacity, Diversity, and Volatility of the Public Agenda: Trends from 1954 to 1994”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LVIX, No: 4, Winter 1995, s. 497.

²⁵¹ Lippmann, **Public Opinion**, s. 4.

²⁵² **A. e.**, s. 18.

biçimlenir.²⁵³ Bu bağlamda Niklas Luhmann, kamuoyu yaratma sürecinde ilginin oluşturulmasının en önemli evresine, “konulaştırma”ya dikkat çekmiş ve bu hususta basının etkisine vurgu yapmıştır.²⁵⁴

ABD’li iletişim araştırmacıları, bundan bağımsız bir biçimde ve bütünüyle farklı bir yol izleyerek Luhmann’la aynı sonuca vardılar. Medyada ağırlıklı olarak yer alan konular ve istatistiklere yansıyan gerçek gelişmelerle, halkın politikacıların acil görevleri arasında gördüğü konuların belirli bir zaman diliminde karşılaştırılmasına dayanan bu araştırmalarda, medyanın hep daha önde olduğu ortaya konuldu. “Konuları ortaya atan, onları tartışmaya açan hep medyaydı”.²⁵⁵ Amerikalı araştırmacılar buradan yola çıkarak kitle iletişim araçlarının “gündem oluşturma işlevi” kavramını geliştirdiler.

İlk kez Maxwell E. McCombs ve Donald L. Shaw tarafından ortaya konulan “Gündem Oluşturma Kuramı”²⁵⁶ siyasal, ekonomik, aktüel vb. konularda toplumun neyi, ne kadar bilmesi gerektiğine basın organlarının karar verdiği öngörüsüne dayanır. Milyonlarca okuyucu ve izleyicinin, kendilerine hiç sunulmamış bir ürünü talep etmeleri mümkün değildir.²⁵⁷ Basın bu boşluğu gündem oluşturma gücü yoluyla doldurmakta ve hedef kitleye neyi, ne kadar bilmeleri ve talep etmeleri gerektiğini söylemektedir.

Basının gündem oluşturma işlevinin üç temel ögesi olduğu söylenebilir: “Konulaştırma”, “önemsetme” ve “anlamlandırma”.

Basının ideolojik tutumu, dünyaya bakış tarzı bir tarafta tutulsa bile, çevremizde ve dünyada her gün yaşanan pek çok olay ve olgunun tümünün yansıtılması mümkün değildir. Bunun için bu karmaşık olaylar en aza ve algılanabilecek bir düzeye indirgenmek durumundadır. Dolayısıyla basın, önemli

---

²⁵³ Albig, **Modern Public Opinion**, s. 373.

²⁵⁴ Noelle-Neumann, **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, s. 177.

²⁵⁵ Perloff, **Political Communication...**, s. 209.

²⁵⁶ Gündem Oluşturma Kuramı için bkz. Maxwell.E. McCombs-Donald.L. Shaw, “The Agenda Settings Function of Mass Media”, **Public Opinion Quarterly**, V. XXXVI, No: 2, Summer 1972, s. 176-187.

²⁵⁷ Noam Chomsky, Edward S. Herman, “Reklam Ruhsatı”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 64.

gördüğü konuları seçerek, -Luhmann'ın tanımlamasıyla- konulaştırarak ele almak ve hedef kitleye yansıtmak durumundadır. Bu eylem ise, bir önemsetme ve anlamlandırma olgusunu da beraberinde getirir.

“Önemsetme”, bazı konulara ilgi gösterip bazılarını göstermemek yoluyla bireylerin değerlendirme ölçütlerini değiştirme olarak tanımlanabilir.²⁵⁸ “Anlamlandırma” ise, kendimizi ve dış dünyayı nasıl yorumlayacağımızı ifade eder.²⁵⁹ Dolayısıyla konulaştırma yoluyla, her gün çevremizde olup biten sayısız haberlerden hangilerinin seçilmesi, hangi konulardan haberdar olunmasına karar verilirken, önemsetme yoluyla ne üzerinde düşünülmesi ve konuşulması gerektiğine belirlenmiş olmaktadır.²⁶⁰ Anlamlandırma yoluyla da, dünyada nelerin yaşandığı, bunlardan hangisinin daha önemli olduğu, doğru ya da yanlışlığı, büyük ölçüde, kitle iletişim araçları tarafından tanımlanmaktadır.²⁶¹ Bu ise hedef kitlenin dünyayı algılayış biçimlerini etkilemekte,²⁶² basına, çeşitli çıkar grupları ve siyasal odakların kararları üzerinde etkide bulunma imkânı vermektedir.²⁶³

Gündem oluşturma süreci ise üç farklı gündemin birbiriyle ilişkisi sonucu oluşmaktadır. Bu gündemler şunlardır:

- Haber değerleri veya okuyucu-izleyici tercihleriyle belirlenen “medya gündemi”,
- Medya tarafından etkilendiği farz edilen “kamu gündemi”,

---

²⁵⁸ Fay Lomax Cook v.d., “Media and Agenda Setting: Effect on the Public, Interest Group Leaders, Policy Makers, and Policy”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVII, No: 1, Spring 1983, s.17

²⁵⁹ Güneş, **Medya ve Kültür..**, s. 131.

²⁶⁰ McCombs, Shaw, “The Agenda Settings Function...”, s. 186.

²⁶¹ Osman Özsoy, “Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşumunda Kümülatif Etkisi”, **İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 7, 1998, s. 176.

²⁶² Cliff Zukin, Robin Snyder, “Passive Learning: When the Media Environment is the Message”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVIII, No: 3, Fall 1984, s. 634.

²⁶³ Maxwell McCombs, Lucig Danielian, Wayne Wanta, “Issues in the News and Public Agenda: The Agenda-Setting Tradition”, **Public Opinion and the Communication of Consent**, Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 290.

-Başta hükümet olmak üzere siyasal ve diğer çıkar gruplarının belirlediği “politika gündemi”.²⁶⁴

Bu gündemlerden medya gündemi, kamu ve politika gündeminin her ikisini birden etkiler. Politika gündemi de medya gündeminin belirlenmesinde etkilidir.

Medya gündeminin oluşmasına etki eden öğelerin birincisi, muhabirden editöre, oradan genel yayın yönetmenine uzanan bir sıra kimsenin konuya bakış açısı ve önem değerlendirilmesiyle ortaya çıkar. Medya gündemini belirleyen bir başka öğe de, gündem maddesi olabilecek olaylardır. Önemli olayların görmemezlikten gelinmesi ve yer verilmemesi pek düşünülemez. Medya gündeminin belirlenmesinde, basın çalışanlarının kişisel deneyimleri, yakın çevrelerindeki seçkinler ve başka bireylerle girdikleri ilişkiler de belirleyici olur.

Kamu gündeminin belirlenmesinde ise, medya gündeminin yanı sıra, kamuoyunu oluşturan bireylerin kişisel birikim ve ilişkileri, gerçek hayattan doğrudan deneyim yoluyla öğrendiklerinin de etkisi olmaktadır.

Politika gündeminin oluşmasında da şu etkenler rol oynamaktadır:

- 1- Gerçek hayattaki gelişmeler sonucu sorun olarak ortaya çıkan ve çözüm bekleyen işler,
- 2- Kamunun politikacılarından beklentileri,
- 3- Medyanın politikacıların çalışmalarını yakından izlemek istemesi ve zaman zaman onları etkilemeye çalışması,
- 4- Politikacıların birey olarak içinde buldukları çevre ve sorunları çözmeye doğrudan sahip oldukları düşünceler.²⁶⁵

Basının gündem oluşturma yoluyla kamuoyu yaratılmasına etki etmesi konusunda basının gündemi sürdürme kapasitesi, gündem çeşitliliği ve gündemin değişkenliği de önemli rol oynamaktadır.²⁶⁶

---

²⁶⁴ Stuart N. Soroka, **Agenda Settings Dynamics in Canada**, Toronto, UBC, 2003, s. 32-75; Nejdet Atabek, Erdal Dağtaş, **Kamuoyu ve İletişim**, Eskişehir, Anadolu Ü. Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, 1998, s. 363-364.

²⁶⁵ Atabek, Dağtaş, **Kamuoyu ve İletişim** s. 364-403

Elizabeth Noelle-Neumann tarafından ortaya konulan ve daha önce kamuoyu yaratma süreci bağlamında kısaca değinilen “Suskunluk Sarmalı Kuramı” da kamuoyu yaratma bağlamında basının önemli bir işlevinin altını çizmektedir.

Bu kurama göre bireyler, hangi görüşlerin çoğunluk tarafından savunulduğu, hangilerinin güçlenmeye, hangilerinin gözden düşmeye başladığı veya azınlıkta kaldığını, çevrelerini gözlemleyerek anlamaya çalışırlar. Bunun sonucu olarak da, kendi görüş ve düşüncelerini açıklamak ya da açıklamamak biçiminde bir tutum takınırlar. Bunu belirleyen en önemli etken “dışlanmak korkusu”dur.²⁶⁷ Düşünceleri ve belli bir olaya yaklaşımları bakımından azınlıkta kalan bireyler, toplumsal soyutlanmayla karşılaşabilecekleri, konumlarını kaybedebilecekleri vb. endişelerle görüşlerini açıklamaktan kaçınırlar. Dolayısıyla sesleri daha az duyulur. Bu ise azınlığın kendini gizlemesine ve gözden kaybolmasına neden olur.²⁶⁸

Bireyler, ortaya çıkan tartışmalı bir sorun karşısında tarafların güçlülüğü veya zayıflığı konusundaki bilgilerini iki yoldan edinirler: Birincisi, doğrudan gözlemledikleri çevre, diğeri ise kitle iletişim araçlarıdır. Ancak, bireyin kanaat ortamına ait izlenimlerinin belirlenmesinde kitle iletişim araçlarının rolü daha büyüktür. Çünkü “birçok durumda bireyin medyanın sunduğu haberlerden başka bir bilgi kaynağı yoktur.”²⁶⁹

Suskunluk Sarmalı Kuramı’na göre, savunulması için gereken delil, slogan ve ifadeler bu düşüncenin yandaşlarına sunulduğu için, tartışmalı bir konuda kitle iletişim araçlarında ağırlıklı olarak temsil edilen kanaat, kendini daha kolay kabul ettirecektir. Bu ise, söz konusu kanaate sahip olanların, görüşleri medyada temsil edilmeyenlere göre, düşüncelerini kamu içinde dile getirmelerini, onları açıklamalarını kolaylaştırır. Bundan dolayı, “muhabirler, gazete yazarları, bilinçli veya bilinçsiz- kamuoyu üzerinde hayli etkilidirler”.²⁷⁰

---

²⁶⁶ McCombs, Zhu, “Capacity, Diversity, and Volatility...”, s. 516.

²⁶⁷ Noelle-Neumann, **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, s. 65.

²⁶⁸ A. e., s. 273-275; Carroll J. Glynn, Jack M. McLeod, “Public Opinion du Jour: An Examination of the Spiral of Silence”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVIII, No: 4, Winter 1984, s. 740.

²⁶⁹ Noelle-Neumann, **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, s. 275.

²⁷⁰ A. e., s. 276.

Diğer taraftan yapılan deneysel araştırmalar şunları göstermiştir:

- 1- Bir tartişmadaki çoğunluk ve azınlığın görece gücü kitle tarafından çarpıtılmış biçimde, yani medya bakış açısı doğrultusunda görülür (çoğulcu aldırılmazlık),
- 2- Toplumdaki çoğunluk kampı, etkili medya tarafından desteklendiği takdirde, konuşmak için azınlığa göre daha isteklidir.
- 3- Eğer medya karşıt kampı, yani azınlığı desteklerse, çoğunluk kampı “sessiz çoğunluk” hâline gelir.
- 4- Azınlık, medyanın düşmanca tutumuyla karşılaşırsa sessizliğe bürünür.
- 5- Azınlık, medyadan destek gördüğü takdirde çoğunluktan daha fazla konuşma arzusu duyar. Çünkü etkili medyanın kamusal otoritesi tarafından güçlendirilmiştir; fikir iklimini kendi yararına yorumlar ve özgüven gösterir; kamusal konularda konuşmak, kendi görüş açılarını açıklamak ve savunmak için medya tarafından sağlanan açıklama ve delilleri kullanır.²⁷¹

Suskunluk Sarmalı Kuramı'nın Gündem Oluşturma Kuramı ile de yakın bir ilişkisi vardır. Çünkü kitle iletişim araçları, oluşturduğu veya oluşmasına katkı sağladığı, ön plana çıkardığı veya önemsemez göründüğü haber ya da yorumlarla bir düşünce ya da görüşü, çoğunluk ya da azınlık görüşü olarak yansıtarak suskunluk sarmalının işlemesinde önemli bir rol oynayabilmektedir.²⁷²

Çalışmamızda ele alacağımız basının kamuoyu yaratma işlevlerinin üçüncüsü “eşik bekçileri” (gatekeepers) yaklaşımıdır.

---

²⁷¹ Elisabeth Noelle-Neumann, “The Contribution of Spiral of Silence Theory to an Understanding of Mass Media”, **The Mass Media in Liberal Democratic Societies**, Ed. by. Stanley Rothman, New York, Paragon House, 1992, s. 80'den aktaran Atabek, Dağtaş, **Kamuoyu ve İletişim**, s. 349.

²⁷² Konca Yumlu, **Kitle İletişim Kuram ve Araştırmaları**, İzmir, Nam Basım, 1994, s. 103. Suskunluk Sarmalı Kuramı hk. çeşitli değerlendirmeler için bkz. Carroll J. Glynn, Andrew F. Hayes, James Shanahan, “Perceived Support for One's Opinions and Willingness to Speak Out: A Meta-Analysis of Survey Studies on the "Spiral of Silence", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No: 3, Autumn 1997, s. 452-463; Dietram A. Scheufele, “Spiral of Silence Theory”, **The SAGE Handbook of Public Opinion Research**, Ed. by. Wolfgang Donsbach, Michael W. Traugott, Los Angeles, SAGE, 2008, p. 175-182.

“Eşik bekçileri” kavramı, kitle iletişim araçlarında editör olarak görev yapan bireylerin, bir haber konusunun işlenmesi ya da reddedilmesi noktasındaki inisiyatiflerini,²⁷³ bir başka deyişle, iletişim kanallarının açılıp kapanmasını denetleyen bir tür “kanal tutma” işlevini ifade etmektedir.²⁷⁴ Bu kavram, ilk olarak 1947 yılında Kurt Lewin tarafından ortaya atılmıştır. Ev ile kitle iletişim araçlarının mutfakları arasında paralellik kuran Lewin’e göre, bilgi, her zaman “eşik alanları” olan bazı kanallardan geçerek akmaktadır ve “mutfağa” hangi enformasyon ya da malların gireceğine eşik bekçileri karar vermektedirler.²⁷⁵

Bu model daha sonra David M. White tarafından ele alınarak, çeşitli haber ajanslarından gelen haberler arasında seçme yapan editörler üzerinde uygulanmıştır. Buna göre, gelen pek çok haber arasından yalnızca eşik bekçileri tarafından seçilenleri hedef kitleye ulaşabilmektedir.²⁷⁶

Basının eşik bekçileri işlevi de, basının gündem oluşturma işleviyle yakından bağlantılıdır. Hangi haberin ya da enformasyonun öne çıkartılacağı bir tür eşik bekçiliği kanalıyla gerçekleştirilmektedir.²⁷⁷

“Eşik bekçileri” kavramından yola çıkılarak daha yakın zamanlarda basının kamuoyu yaratma etkisine vurgu yapan bir başka kavram daha ortaya atılmıştır. Öz olarak “haber bulunmaz, imal edilir” biçiminde özetlenebilecek bu kavram, “haber imali” (making news) olarak adlandırılmaktadır. Buna göre, haber yapımını gazetecilerin kişisel eğilimleri değil, onların bağlı oldukları sosyal ve kurumsal yapılar birinci derecede etkilemekte, hangi haberlerin yapılacağı ve gazete sayfalarına taşınacağı bu organizasyonlar tarafından belirlenmektedir.²⁷⁸

---

²⁷³ Roy E. Carter, Jr., “Newspaper ‘Gatekeepers’ and the Sources of News”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXII, No: 2, Spring 1958, s.133.

²⁷⁴ James Watson, **Media Communication: An Introduction to Theory and Process**, China, Palgrave, 1998, s. 108.

²⁷⁵ Schramm, **Mass Media and National Development ...**, s. 85.

²⁷⁶ Daha geniş bir değerlendirme için bkz. Watson, **Media Communication...**, s. 108-112.

²⁷⁷ Okuyucu mektuplarının eşik bekçileri üzerindeki etkisine ilişkin bir çalışma için bkz. David B. Hill, “Letter Opinion on ERA: A Test of the Newspaper Bias Hypothesis”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLV, No: 3, Autumn 1981, s. 384-392.

²⁷⁸ Gaye Tuchman, “The Production of News”, **A Handbook of Media and Communication Research: Qualitative and Quantitative Methodologies**, Ed. by. Klaus Bruhn Jensen, London-New York, Routledge, 2002, s. 80-82.

Çalışmamızda, basının kamuoyu yaratma etkisine ilişkin olarak yararlanacağımız bir başka işlevi ise “iki aşamalı akış” (two-step flow) işlevidir. Bu işlev, “fikirler çoğu kez radyo ve basından fikir öncülerine (kanaat önderlerine), buradan da nüfusun daha az etkin bölümüne akar” ana düşüncesine dayanmaktadır.²⁷⁹ Buna göre;

- 1- “Bireyler, izole edilmiş toplumsal canlılar değil, diğer insanlarla etkileşimde bulunan toplumsal grupların üyeleridir.
- 2- Kitle iletişim gönderisine tepki ve cevap anında ve doğrudan olmaz, bunlar toplumsal ilişkiler aracılığı ile aktarılır ve bu ilişkiler tarafından etkilenir.
- 3- Birisi alımlama ve ilgi; diğeri, etki veya enformasyon girişimini kabul etme veya reddetme şeklinde cevap vermektan oluşan iki süreç vardır. Alımlama ne cevap vermeye eşittir ne de alımlamama cevap vermemeye eşittir. (Kişisel nedenlerden kaynaklanan ikincil kabul nedeniyle).
- 4- Kitle iletişim kampanyaları karşısında bireyler eşit değildir. Fakat iletişim süreci içinde farklı rolleri vardır. Özellikle de kitle iletişim araçlarından fikirler alıp onları aktarmada etkin olanlar ile rehberleri olarak daha çok kişisel ilişkilere dayananlar olarak ikiye ayrılabilirler.
- 5- Daha etkin rol üstlenenler (fikir öncüleri-kanaat önderleri), kitle iletişimini daha çok kullanmaları, daha yüksek düzeylerde toplumsal olmaları dolayısıyla kaynak ve rehber rolü üstlenmeleriyle ötekilerden ayırt edilirler.”²⁸⁰

Bu modele göre, özetle, kitle iletişimi bir boşluk içinde değil, fazlasıyla karmaşık toplumsal ilişkiler ağında girdi sağlar ve diğer düşünce, bilgi ve güç kaynaklarıyla rekabet eder.

Basının kamuoyu yaratma rolünü açıklamak bağlamında ele alacağımız son işlevi üçüncü kişi etkisi (third-person effect) işlevidir.

---

²⁷⁹ Katz-Lazarsfeld, **Personal Influence..**, s. 32; Denis McQuail, Sven Windahl, **İletişim Modelleri: Kitle İletişim Çalışmalarında**, Çev. Konca Yumlu, 2. bs., Ankara, İmge, 2005, s. 83.

²⁸⁰ McQuail, Windahl, **İletişim Modelleri..**, s. 85.

“Üçüncü kişi etkisi” kavramını ilk kez ortaya koyan²⁸¹ W. P. Davison, bu çalışmasına çarpıcı bir örnekle başlar. Buna göre, 1949 veya 1950’li yıllarda Princeton Üniversitesi’nden genç bir tarihçi İkinci Dünya Savaşı’na ilişkin ABD Deniz Kuvvetleri arşivinde araştırma yaparken ilgisini çeken bazı belgelerle karşılaşır. Savaş sırasında Pasifik’teki Iwo Jima adasında siyahi askerlerden oluşan bir birlik vardır. Komutanları ise beyazdır. Bu birliğin yerini öğrenen Japonlar uçaklardan propaganda broşürleri atmaya başlarlar. Broşürlerde, Japonların mücadelesinin beyazlara karşı olduğu, diğer insanlarla herhangi bir alıp veremediklerinin bulunmadığı vurgulanmakta ve “Beyaz adam için hayatınızı riske atmayın! İlk fırsatta teslim olun ya da firar edin!” denilmektedir.²⁸² Bu olayın ertesi günü Iwo Jima adasındaki bu birlik, beyaz komutanların kararıyla, adadan çekilir. İşte genç araştırmacının dikkatini bu broşürlerin asıl etkisini siyahi askerler üzerinde değil, beyaz subaylarda göstermiş olması çeker ve bu olay, basının “üçüncü kişi etkisi” işlevinin tartışılmasının başlangıcı olur.

Daha sonra yapılan çeşitli araştırmalarda da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, yerel seçimlerde posta kutularına bırakılan broşürlerin seçmenleri etkilediği, tercihlerini değiştirmelerine yol açtığı gözlemlenmiştir.²⁸³ Yine toplumdaki çatışmalarda kitle iletişim araçlarının rolüne ilişkin bir araştırma, medyada görüşleri yer alan uzmanların göz ardı edilemeyecek bir etkileri olduğunu göstermiştir. Burada da asıl etkenin, uzmanların bireyi değil toplumu etkileme amacıyla hareket etmelerinin olduğu ortaya konulmuştur.²⁸⁴

Böylece, basının kanaatleri etkileme gücü konusunda yeni bir görüş ortaya atılmıştır. Buna göre, insanlar mesaj almaya açıktır. Kendilerine doğrudan hitap etmeyen mesajların etkisiyle, mevcut olandan farklı tutum ve davranışlara

---

²⁸¹ Glynn v.d., “Public Opinion and Policymaking”, s. 239.

²⁸² W. Philip Davison, “The Third- Person Effect in Communication”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVII, No:1, Spring 1983, s. 1.

²⁸³ A. y., s. 2.

²⁸⁴ A. y., s. 9.

yönelebilirler.²⁸⁵ En büyük etkilenme ise, “biz” veya “siz” değil, “onlar”da ortaya çıkmaktadır. Bu ise “üçüncü kişi etkisi” olarak adlandırılmaktadır.²⁸⁶

Üçüncü kişi etkisinde bulunan iki farklı kaynak vardır:

- a- İletişim kanalları,
- b- Başka kişilerin propaganda ya da davranışları.

Sonuç olarak denilebilir ki, başka kişilere hitap etmek suretiyle üçüncü kişileri etkilemek mümkündür.²⁸⁷ Japonların Iwo Jima adasındaki siyahi askerlere yönelik dağıttığı propaganda broşürlerinin asıl amacı da, askerlerden çok subayları tedirgin etmektir. Bunda da başarılı olmuş ve Amerikan birliğinin adadan çekilmesini sağlamıştır.

Basının kamuoyu yaratma rolüne ilişkin bu beş işlevinin ışığında, birey kanaatlerinin basından etkilendiğini ve basının kamuoyu oluşumunda önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz.²⁸⁸ Sonraki bölümde üzerinde durulacağı gibi, Türkiye ve Azerbaycan’da kamuoyu yaratılmasında basın önemli bir rol oynamıştır. Örneğin, 1988 yılında ortaya çıkan Dağlık Karabağ olaylarıyla birlikte basın, Azerbaycan’ın haklı olduğu, Ermenistan’ın saldırgan tarafı temsil ettiği yönünde bir gündem oluşturmuş, eşik bekçileri farklı yöndeki haberlere süzgeç oluşturarak onların kamu gündemine gelmesine engel olmuştur. Aynı şekilde basında yer alan haber ve yorumlar kanaat önderleri aracılığıyla ülkenin her yerine yayılmış ve Azerbaycan yanlısı geniş bir kamuoyunun oluşmasında önemli rol oynamıştır. Bunun sonucu olarak Türkiye kamuoyunda Ermenistan-Azerbaycan çatışması konusunda farklı düşüncede olanlar dışlanmak korkusuyla görüşlerini gündeme getirmekten kaçınmak durumunda kalmışlardır.

---

²⁸⁵ Albert C. Gunther, Richard M. Perloff, Yariv Tsfati, “Public Opinion and the Third-Person Effect”, **The SAGE Handbook of Public Opinion Research**, Ed. by. Wolfgang Donsbach, Michael W. Traugott, Los Angeles, SAGE, 2008, s.184.

²⁸⁶ Davison, Davison, “The Third- Person Effect in Communication”, s. 3.

²⁸⁷ A. y. Üçüncü Kişi Etkisi hk. yeni yaklaşımlar ve literatür için bkz. Gunther, Perloff, Tsfati, “Public Opinion and the Third-Person Effect”, s. 189.

²⁸⁸ Carroll J. Glynn, Ronald E. Ostman, Daniel G. McDonald, “Opinions, Perception and Social Reality”, **Public Opinion and the Communication of Consent** Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 268.

Bu konu bağlamında son olarak şu hususun da altını çizmek gerekir: Bireyin doğru habere ulaşma kanalları azaldıkça basından etkilenmesi artmaktadır. Günümüz modern toplumunun karmaşık ilişkileri ise bireylerin doğrudan haber kaynaklarına ulaşmalarını zorlaştırmaktadır. Bu, uluslararası ilişkiler alanında daha belirgin olarak kendisini hissettirmektedir.

III. Uluslararası İlişkiler ve Kamuoyu

Kamuoyunun dış politikada önemli bir öge olduğu, sistemi ne olursa olsun, tüm ülkelerce kabul edilmiş bir olgudur²⁸⁹ ve bu anlamda kamuoyu, ülkelerin dış politikalarının üzerinde olduğu sosyo-politik yapının öğelerinden biri konumundadır.²⁹⁰ Ancak, bunun tarzı ve yoğunluğu tartışmalıdır ve devletlerin tarihsel tecrübeleri, siyasal sistemleri, felsefeleri vb. nitelikleriyle yakından ilgilidir.²⁹¹

Uluslararası politika-kamuoyu ilişkisi bakımından vurgulanması gereken bir başka husus, kamuoyunda dış politika konularında hatırı sayılır bir bilgi ve ilgi eksikliğinin olduğudur.²⁹² Ancak bu durum kriz anlarında değişmekte ve ilgide artış görülmektedir. Örneğin, 2000 yılında yapılan bir araştırmada halkın yüzde 15'i ABD'nin uluslararası sorunları çözmek için çaba göstermekten vazgeçmesi gerektiğini düşünürken, 2002 yılında bu oranın yüzde 9'a düştüğü görülmektedir.²⁹³ Bunda 11 Eylül 2001 tarihinde yaşanan olayın etkili olduğu açıktır.

A. Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratıcı Odaklar

Uluslararası ilişkilerde kamuoyu oluşumu bağlamında başlıca üç temel aktörden söz edilebilir: Pasif halk, aktif halk ve kamuoyu yaratıcıları.

---

²⁸⁹ Gönlübol, **Uluslararası Politika...**, s. 241.

²⁹⁰ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 623.

²⁹¹ İbrahim S. Canbolat, **Alman Dış Politikası: Değişen Dünyada Ulusal Çıkar, Ulusal Birlik ve Kamuoyu Tercihini Açısından Bir İnceleme**, İstanbul, Alfa, 1999, s. 28-29.

²⁹² Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 624.

²⁹³ Alexander Todorov, Anesu N. Mandisodza, "Public Opinion on Foreign Policy: The Multilateral Public that Perceives Itself as Unilateral", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXVIII, No: 3, Fall 2004, s. 329.

Dış politikaya duyulan ilgi ve bu konuda bilgi sahibi olma bağlamında çizilen bu tipoloji, bir piramit biçiminde gösterilmek istenirse, piramidin tabanında “pasif halk” denilen geniş halk kitleleri yer alır. Savaş ve dış politikada yaşanan ağır bunalımlar gibi kriz zamanları dışında, yaşanan gelişmelere karşı ilgisizlik ve edilgen tutum bu tabakanın en belirgin özelliğidir. Pasif halk, basında önemli haberleri okusa bile, bu tartışmaların içeriğinden çok genel hatlarıyla ilgilenir.²⁹⁴ Bu nedenle pasif halkın siyasal karar vericiler üzerinde doğrudan etkide bulunması zordur.²⁹⁵

Bu kitle, nadir durumlarda içinde bulunduğu tepkisiz durumu terk ederek bir dış politika konusuyla ilgili harekete geçer.²⁹⁶ Böyle durumlarda pasif halkın da kamuoyu yaratıcısı rolünü üstlendiği görülürse de, eylemi dengesiz, sonucu öngörülemez, ani ve zaman zaman çelişkili bir nitelik gösterir.²⁹⁷ Ayrıca bu, planlı bir eylem olmadığı için süreklilik göstermez ya da kamuoyu yaratmada etkili kişileri uyarmak ya da desteklemek çabasıyla sınırlı kalır.

Pasif halk kitlesi homojen de değildir. Çeşitli alt gruplardan oluşur. Bu alt gruplar, yalnızca tüm ulusu ilgilendiren dış politika konularında birlikte hareket ederler. Bunun dışında her alt grup kendini ilgilendiren sorunlara daha fazla ilgi gösterir ve kendi çıkarları konusunda aktif davranışlar gösterme eğilimi taşır.

Aktif halk ise, bir toplum içerisinde dış politikaya ilgi duyan ve bu konularda bilgi sahibi bireylerden oluşmaktadır. Hemen tüm toplumlarda pasif halka göre daha küçük bir kesimi oluşturan bu kitle, dış politikaya olan ilgilerinin yanında, karar alıcıları etkilemek ve doğrudan ya da dolaylı olarak kamuoyu yaratma sürecine katılmak konusunda daha çok arzulu ve etkilidirler.²⁹⁸ Ancak, dış politikaya olan ilgileri ve pasif halk kitlesine oranla sahip oldukları yüksek bilgi düzeylerine rağmen, dış politikada karar verme sürecine doğrudan katılmazlar. Bunun yerine karar alıcılarla geniş halk kitlesi arasında bir tür köprü rolü oynarlar. Aktif halkın bir diğer

²⁹⁴ Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, s. 78.

²⁹⁵ Philip J. Powlick, “The Sources of Public Opinion for American Foreign Policy Officials”, **International Studies Quarterly**, Vol. XXXIX, No: 4, December 1995, s. 429.

²⁹⁶ Pierangelo Isernia, Zoltán Juhász, Hans Rattinger, “Foreign Policy and the Rational Public in Comparative Perspective”, **The Journal of Conflict Resolution**, Vol. XLVI, No: 2, April 2002, s. 214.

²⁹⁷ Gönlübol, **Uluslararası Politika...**, s. 248.

²⁹⁸ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 626.

önemli işlevi de, pasif halk kitlesine kayıtsızlığın egemen olduğu zamanlarda ortaya çıkan denetim boşluğunu doldurarak, siyasal tercihin sınırlarının belirlenmesinde rol üstlenmeleridir. Bu da onları, kamuoyu yaratıcılarının başta gelen hedefleri hâline getirir.²⁹⁹

Piramidin tepesinde ise, “kamuoyu yaratıcıları” yer almaktadır. Bu kesim, toplum içinde çok küçük bir kitleyi oluşturmaya karşın, kamuoyunun kapsamının belirlenmesi ve oluşturulmasında başat rol oynar.³⁰⁰ Hatta hem pasif hem de aktif halkın sahiplendiği ve açıkladığı kanaatlerin, çoğunluğu itibariyle, kamuoyu yaratıcı kesimin biçimlendirerek toplum içine yaydığı kanaatler olduğu görüşü ileri sürülmüştür.³⁰¹

Kamuoyu yaratıcılarının kimlerden oluştuğu konusunda çeşitli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırmaların ortak noktası ise bu kitlenin elit bir nitelik taşıdığıdır.³⁰²

Sönmezoğlu, kamuoyu yaratıcı odakları başlıca dört grupta toplamaktadır:

- “- Hükûmet,
- Siyasal partiler,
- Basın ve diğer iletişim odakları,
- Çıkar grupları.”³⁰³

Hükûmet, kamuoyu yaratmada hem etkileyen hem de etkilenen durumundadır.³⁰⁴ Bu özelliği, iktidarı elinde bulundurması ve dış politika yapımında karar verici konumunda olmasından kaynaklanır. Yeni olay ve olgular karşısında kamuoyu yaratmak ya da oluşmuş kanaatleri değiştirmek gücünü elinde

---

²⁹⁹ Gönlübol, **Uluslararası Politika..**, s. 250.

³⁰⁰ Edwin Eloy Aguilar, Benjamin O. Fordham, G. Patrick Lynch, “The Foreign Policy Beliefs of Political Campaign Contributors”, **International Studies Quarterly**, Vol. XLI, No: 2, January 1997, s. 356.

³⁰¹ Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, s. 79.

³⁰² Aguilar, Fordham, Lynch, “The Foreign Policy Beliefs...”, s. 355; Gönlübol, **Uluslararası Politika..**, s. 250-251; Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, 79-83.

³⁰³ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 628. Kamuoyu yaratıcı odaklarla ilgili benzer bir sınıflandırma için bkz. Powlick, “The Sources of Public Opinion...”, s. 428-430.

³⁰⁴ Powlick, “The Sources of Public Opinion...”, s. 430.

bulundurmasının yanında herhangi bir dış politika sorunuyla ilgili var olan kamuoyunu da göz ardı edemezler.³⁰⁵

Hükûmette yer alan herkes kamuoyu yaratıcı konumunda değildir. Bu kavramdan, iletişim sisteminde düşünce ve kanaatlerini açıklayabilme yetki ve yeteneğinin yanı sıra hedef kitle nazarında böyle bir saygınlığa sahip olan siyasal güç sahipleri anlaşılmalıdır.³⁰⁶

Hem kamuoyu oluşturma gücüne hem de karar verme sürecindeki rolüne bakarak, hükûmetin kamuoyu yaratma ve mevcut kamuoyunu yönlendirme yeteneklerinin sınırsız olduğu da düşünülmemelidir. “Hükûmet, kamuoyunun lideridir, kölesi değil. Dış politikanın yönetiminden sorumlu olanlar bu ilkeyi akıllarında tutmazlarsa diplomasinin en temel ilkelerine bile uyamazlar; bunları yerine getiremezler” öngörüsünde bulunan Morgenthau bile,³⁰⁷ halkın “tutku ve ihtirasları” dış politikaya hiç karışmasın diye çaba gösteren bir siyasal liderin “kendi idam fermanını” imzalayacağını söylemektedir.³⁰⁸ Çünkü hükûmet, belli bir dış politika konusunda oluşturmak istediği kamuoyunu, “kamuoyunda mevcut duyuş ve düşünüş havasına” tamamen ters bir doğrultuda yönlendirme gücüne sahip değildir.³⁰⁹

Faruk Sönmezoğlu'nun sınıflandırmasında yer alan kamuoyu yaratıcısı odaklardan biri diğeri olan siyasal partiler, özellikle belli bir dış politika sorunu karşısında toplumda yankı bulabilen çeşitli seçeneklerin ortaya konulabilmesi bakımından büyük önem taşırlar. Bir anlamda, dış politika konusunda büyük farklılık gösteren toplum içindeki dağınık birey ve grupların sahip oldukları kanaatlerin ortak paydasının oluşturulması ve ifade edilmesini sağlarlar.³¹⁰ Aynı zamanda, genellikle

---

³⁰⁵ Bu konuda bkz. Fay Lomax Cook, Jason Barabas, Benjamin I. Page, “Invoking Public Opinion: Policy Elites and Social Security”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXVI, No. 2, Summer 2002, s. 235-264.

³⁰⁶ Gönlübol, **Uluslararası Politika..**, s. 250.

³⁰⁷ Morgenthau, **Uluslararası Politika**, s. 723.

³⁰⁸ **A. e.**, s. 724.

³⁰⁹ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 629. Ayrıca ABD Dış Politikasında kamuoyunun etkisi hk. bkz. Walter Lippmann, **Public Opinion and Foreign Policy in the United States**, London, George Allen and Unwin, 1952.

³¹⁰ Aguilar, Fordham, Lynch, “The Foreign Policy Beliefs...”, s. 361.

dış politika olaylarına karşı tepkisiz olan geniş halk kitleleri için herhangi bir olay karşısında farklı kanaat seçenekleri sunarlar.³¹¹ Burada, basın da önemli bir yönüne değinmek gerekiyor. O da, parti ideolojisinin geniş kitlelere yayılmasında gazetelerin etkin bir rol oynadıkları hususudur.³¹²

Kamuoyu yaratıcı odaklar arasında yer alan “çıkar grupları”na ise, dış politika konusunda faaliyet gösteren ya da o konuya çeşitli nedenlerle ilgi duyan çeşitli ulusal veya uluslararası sivil toplum örgütlerinin, özellikle siyasal ve ekonomik çıkar gruplarının yöneticileri girmektedir.³¹³ Çıkar grupları, tanımları gereği, ortak hedef ve çıkarlar etrafında kümelenmiş bir grubun temsilcileri olduğu için genel politikanın kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürülmesi konusunda etkili bir rol oynama çabasındadırlar.³¹⁴

“Basın ve diğer iletişim odakları”ndan ise, uluslararası ilişkilerde daha gözlenebilir özelliği, ayrıca tezimizin temel kaynaklarından biri olması nedeniyle yalnızca basın üzerinde durulacak ve ayrı bir başlık altında incelenecektir.

B. Uluslararası İlişkilerde Kamuoyu Yaratıcı Odak Olarak Basının Önemi

“Doğal olarak, dünya hükümetlerinin büyük çoğunluğu, elçilikleri ve yetkilileri dünyayla ilgili izlenimlerini büyük gazetelerin yargılarından süzölmüş olarak edinirler... Bir olay, büyük bir gazetenin yer vermesi ölçüsünde önem kazanır.”

Martin Walker³¹⁵

“Diplomatların, meğer ne rasathaneleri, ne dürbünleri, ne antenleri varmış. Dünya havadislerini, çok defa, bizcileyin, gazetelerden, radyolardan öğrenirlermiş. Çok defa, dedim. Arada bir de –hak yerini bulsun diye söyleyelim- kendi resmî kaynaklarından da malûmat aldıkları

³¹¹ Lowell, **Public Opinion in War..**, s. 172; Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 630.

³¹² Susan Herbst, “On the Disappearance of Groups: 19th and Early 20th Century Conceptions of Public Opinion”, **Public Opinion and the Communication of Consent**, Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 5.

³¹³ Christopher Hill, “Theories of Foreign Policy Making for the Developing Countries”, **Foreign Policy Making in Developing States: A Comparative Approach**, Ed. by. Christopher Clapham, William Wallace, Westmead, Saxon House, 1977, s. 8.

³¹⁴ Gabriel A. Almond, “Public Opinion and National Security Policy”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XX, No: 2, Summer 1956, s. 375.

³¹⁵ Martin Walker, **Basının Gücü**, Çev. Gülden Şen, İstanbul, Milliyet, 1999, s. 12.

olur. Lakin, bu malûmat, ya günlerden, haftalardan beri ağızlarda dolaşanların başka bir şekle sokuluşundan yahut da sadece yalana çıkarılışından ibarettir.”

Yakup Kadir Karaosmanoğlu³¹⁶

Basın, gerek daha önce üzerinde durulan işlevleri gerek diplomasi ve haber alma faaliyetlerinin yürütülmesine olan katkısı gerekse de hükûmetlerin gözünde bir kamuoyu yaratıcısı ve ileticisi olması bakımından uluslararası ilişkilerde önemli bir yere sahiptir.³¹⁷ Öteden beri de bu konuda çok önemli bir işlev icra ede gelmiştir.³¹⁸

Dış politika konusunda basının işlevi, öncelikle, toplumu o konuda bilgilendirmesi ve düşünce sahibi olmasına katkı sağlamasıyla ortaya çıkar.³¹⁹ Basın hem sayfalarına taşıdığı haberler hem de dış politika konusunda yetkin olan insanların düşüncelerini kamuoyuna yansıtarak kamuoyunun biçimlenmesine katkıda bulunur.³²⁰

Kamuoyu yaratmada her basın organı aynı derecede etkili değildir. Bu nedenle Almond, dış politika konusunda basının rolüne değinirken, “nitelikli medya” kavramını ortaya atmıştır.³²¹ Almond’a göre nitelikli medya, kamunun dikkatinin dış politika konusuna yönelmesi yönünde aktif tutum takınan basın organlarıdır. Bu basın organları uluslararası ilişkilerle ilgili tartışmalarda her zaman yer alırlar. Hem resmî makamlar hem de sivil kanaat yaratıcılarının görüşlerine yer verirler. Böylece dış politikaya ilişkin düşüncelerle bunun karşılığı spekülasyon ve tasavvurların ortaya konulduğu bir tür laboratuvar ortamının meydana gelmesine yardımcı olurlar. Bu ise siyasal kararların geri dönüşümünün yanı sıra kararların sürekli olarak gözden geçirilebilmesi ve bu yeni duruma göre uyarlanabilmesini sağlar.

Gazeteler, Martin Walker’ın belirttiği gibi, geleneksel haber verme işlevlerinin yanı sıra, radyo ve televizyonların üzerinde durmaya pek fazla zaman ayıramadıkları uluslararası gelişmelere yer vermeleri, sayfalarında yer alan görüş ve

³¹⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Zoraki Diplomat**, 3. bs., İstanbul, İletişim, 1984, s. 64.

³¹⁷ İsmail Soysal, “Kitle İletişim Araçları ve Diplomasi”, **İ.Ü. SBF Dergisi**, No: 2, 1984, s. 294.

³¹⁸ Robert W. Oldendick, Barbara Ann Bardes, “Mass and Elite Foreign Policy Opinions”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVI, No: 3, Fall 1982, s. 368.

³¹⁹ Atilla Girgin, **Gazeteciliğin Temel İlkeleri**, İstanbul, Der, 2008, s. 74.

³²⁰ Ece Karadoğan, “Medya ve Dış Politika”, **İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 1996, s. 55.

³²¹ Almond, “Public Opinion and National Security Policy”, s. 374.

makaleleriyle dayandıkları toplumsal kesimlerin kaygı ve düşüncelerini yansıtır kabul edildikleri için de okunmaktadırlar.³²² Örneğin, Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nin diplomatları açısından Times, Le Monde, Herald Tribune, New York Times, Washington Post gibi gazeteler, en çok okunan ve yararlanılan bilgi kaynaklarıdır.³²³ ABD Başkanı Kennedy'nin Basın Sekreteri olan Pierre Salinger, bu gerçeği şöyle teyit etmektedir:

“Washington'da önde gelen politikacılardan hiçbiri New York Times'ı okumadan güne başlamaz... Washington Post'un önemi, her gün başkandan başlayarak, Washington'daki yetkililerin tümü tarafından okunmasına dayanmaktadır.”³²⁴

Ülkelerin büyük bir çoğunluğunun yurtdışı temsilcilikleri bünyesinde o ülkenin basınını takip ederek, önemli gündem maddelerini ve köşe yazılarını rapor hâlinde ülkelere gönderen birimler bulunmaktadır.³²⁵ Dolayısıyla, devletler ve ilgili birimleri uluslararası ilişkilere ilişkin izlenim ve kanaatlerini önemli ölçüde o ülke basınından ya da kendi ülkelerinin büyük gazetelerinin sayfalarından süzölmüş olarak edinirler.³²⁶ Yine birçok radyo ve televizyon kanalının, günün önemli gündem maddelerini yazılı basının manşetlerine göre belirlemeleri ve bunu dinleyici/izleyicilerine iletmeleri artık olağan bir hâl almıştır. Bunların yanında basın mensupları, uluslararası ilişkiler alanında “akademik” bir rol üstlenerek dış politika yapıcılarının kararları üzerinde etkili olma potansiyeli de taşımaktadırlar.³²⁷

Basının dış politikanın uygulanması üzerinde de dolaylı bir etkisi vardır. Bu etki öncelikle mensup olduğu toplum üzerinde ortaya çıkar. Tam ve doğru olarak bilgilendirildiği takdirde toplum, uygulanması konusunda karar verilen yeni dış politika konusunda daha sağlıklı bir tutum takınır. Bu da söz konusu dış politikanın uygulanması ya da değiştirilmesi sonucu doğurabilir. Aynı şekilde basın, ABD'nin

---

³²² Walker, **Basının Gücü**, s. 8.

³²³ Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 632.

³²⁴ Walker, **Basının Gücü**, s. 8

³²⁵ Soysal, “Kitle İletişim Araçları ve Diplomasi”, s. 298.

³²⁶ Walker, **Basının Gücü**, s.12.

³²⁷ Gladys Engel Lang, Kurt Lang, “The Press as Prologue—Media Coverage of Saddam's Iraq (1979–1990)” **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 43.

Saddam Hüseyin dönemi Irak örneğindeki tutumunda olduğu gibi, kimi gerçekleri gizleyerek ülkelerin dış politika yapıcılarının ellerini rahatlatılabilir.³²⁸

Basın, özellikle ülkeler arasındaki ilişkilerin pek sıcak olmadığı durumlarda, bir aracı rolü de oynayabilmektedir. Böyle durumlarda dış politika uygulayıcıları diğer ülkelere mesaj vermek, kendi görüş ve düşüncelerini aktarabilmek için basından yararlanmaktadırlar.³²⁹ Uzun yıllar ABD'nin dış politikasına yön veren Henry Kissinger de, "Diplomasi" adlı eserinde, bu bağlamda dış politikada basından nasıl yararlandıklarına dair çeşitli örneklere yer vermektedir.³³⁰

Basın, hükümetlerin yürüttüğü dış politikanın açık olarak eleştirilebildiği ülkelerde, özellikle halkın desteğinin sağlanması gereken kritik uluslararası gelişmelerde de, kamuoyunun duyuş ve düşünüşünü, soruna yaklaşımını anlayabilme açısından siyasal iktidarların dayandıkları önemli kaynaklardan biri hâline gelebilmektedir.³³¹

Basın ve kamuoyu ilişkisinin dış politikaya yansması ve alınan kararlarda etkili olması ise çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır. İlk olarak gazetecilik faaliyetleri ve siyasal etkenler haber üretimini biçimlendirmekte, daha sonra da, bu yolla üretilen haberlerin içeriği kamuoyunu etkilemektedir. Bunların her ikisi, yani haberlerin niteliği ve kamuoyu, dış politika yapıcılarının kararları üzerinde etkide bulunmaktadır.³³²

İkinci olarak basının kanaat oluşturmanın yanı sıra kanaat ileticisi işlevinin de bulunması, yayınlanan görüş ve düşüncelerin, onun temsil ettiği düşünülen kişi ve gruplara ait olduğu biçiminde bir kabule yol açmaktadır. Bu algı, -dış dünyada meydana gelen olgu, olay ve düşüncelerle ilgili haber ve yorumların seçiliş ve

---

³²⁸ Watson, **Media Communication..**, s. 111; Lang, Lang, "The Press as Prologue...", s. 44.

³²⁹ Ahmet Funda Tezok, "Basın ve Dış Politika", **XI. Yerel Medya Eğitim Semineri, Adıyaman (26-27 Mayıs 2005)**, (çevrimiçi), http://www.byegm.gov.tr/seminerler/adiyaman-xi/adiyaman_16.htm, 28 Mayıs 2008.

³³⁰ Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim H. Kurt, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1998.

³³¹ Bernard Cohen, **The Press and Foreign Policy**, New Jersey, Princeton University, 1965, s. 233'ten aktaran Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, s. 96.

³³² W. Lance Bennen, "The News about Foreign Policy", **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 16.

işlenişinin de sağladığı destekle-, basın dış politikada kamuoyu yaratıcısı olma işlevini güçlendirmektedir.³³³

Basının uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma işlevini ele alırken üzerinde durulması gereken bir başka önemli konu da hükûmetle arasındaki etkileşimin niteliğidir. Mark Fishman, kitle iletişim araçlarının bürokratların aktardığı öykülere inanma eğiliminde olduğunu belirterek bunun nedenini resmî kaynaklardan gelen enformasyonun, diğer haber kaynaklarının aksine bir iddia olarak değil, “güvenilir ve yetkin bir kişinin verdiği bilgi” olarak kabul edilmesi olduğunu ifade eder. Bu, kitle iletişim araçlarıyla bürokrasi arasında, “resmî görevliler gerçeği bilirler ve sunarlar; muhabirlerin işi ise bilgiyi almaktan ibarettir” şeklinde bir tür işbölümünün ortaya çıkmasına yol açmaktadır.³³⁴ Resmî kaynaklara böylesine ağırlık verilmesinin başlıca nedeniyse, “nesnellik kaygısı”dır.³³⁵ Çünkü basın mensuplarının en temel endişelerinden birisi önyargılı olduğu eleştirisine maruz kalmaktır. Resmî kaynaklara dayandırılan bilgilerin doğruluğu ise kolayca iddia edilebilecek bir savdır.

Öte yandan, bir politikanın biçimlenmesi geniş bir katılımı oluşsa da, basının “memurlar”la bu çok yakın ilişkisi karar alma sürecinde onun etkisinin sürekli hale gelmesine de yol açmaktadır.³³⁶

Basının uluslararası ilişkilerdeki rolü bağlamında son olarak şu hususun altını çizmek gerekir: Basın, bir uluslararası sorun karşısında, çoğunlukla kendi ülkesinin dış politika çıkarlarından yana bir tutum takınma eğilimindedir. Örneğin Washington Post, 1961 yılındaki Küba’ya asker çıkarma denemesini diğerlerinden önce haber aldığı halde, Kennedy’nin kişisel talebi üzerine olayla ilgili hiçbir şey yazmamayı

---

³³³James W. Markham, “Foreign News in the United States and South American Press”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXV, No: 2, Summer 1961, s. 250; Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, s. 633.

³³⁴Mark Fishman, **Manufacturing the News**, Austin, University of Texas, 1980, s. 143’ten aktaran Noam Chomsky, Edward S. Herman, “Medyanın Haber Kaynakları”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 82.

³³⁵Gaye Tuchman, “Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsman’s Notions of Objectivity”, **American Journal of Sociology**, Vol. LXXVII, No: 2, 1972, s. 662.

³³⁶Hennessy, **Public Opinion**, s. 248-249.

kabul etmiştir.³³⁷ Yine, örneğin New York Times, Soğuk Savaş döneminde SSCB konusundaki haberleri, ABD'nin dış politikasına uygun olarak, “orada ne olduğu değil, insanların orada ne görmek istediği”ne uygun bir biçimde vermiştir.³³⁸

Aynı şekilde Irak'ın işgali için ABD ve dünya kamuoylarının ikna edilmesi ve tepkilerinin azaltılmasında da Amerika'nın çok satan ve nüfuzlu basınının büyük rolü olmuştur.³³⁹ ABD'nin büyük gazete ve dergileri, Saddam Hüseyin'i Hitler'e benzeyen bir diktatör olarak tanımlamışlar; ABD'nin müttefikleri olan İsrail ve Suudi Arabistan için büyük tehlike oluşturduğunu, Kuveyt'i yeniden işgal etmeye hazırlandığını ve kitle imha silahlarına sahip olduğunu aralıksız olarak gündeme getirmişlerdir. Bu yolla kamuoyuna müdahaleyi olumlu gösteren mesajlar vermişlerdir.³⁴⁰ Diğer taraftan Bush yönetiminin kanıtlarının zayıflığını ortaya koymaya çalışan uzmanların ve muhaliflerin fikirlerine yer vermeyerek kamuoyunun bunlardan gereğince haberdar olabilmesinin önüne geçmişlerdir.³⁴¹ Kısacası, ABD basını Irak işgalinin kamuoyuna benimsetilmesinde öncü bir rol oynamıştır.

---

³³⁷ Jean-Noël Jeanneney, **Başlangıçtan Günümüze Medya Tarihi**, Çev. Esra Atık, İstanbul, Yapı Kredi, 1998, s. 232.

³³⁸ Edward S. Herman, “Yayınlanmaya Uygun Tüm Haberler”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 183.

Ayrıca bkz. Edward S. Herman, “Vietnam Savaşı ve Liberal Medya Efsanesi”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı..**, s.195-206, Edward S. Herman, David Peterson, “New York Times Terörü Nasıl Koruyor”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı..**, s. 219-238, Joseph G. Whelan, “The Press and Khrushchev's ‘Withdrawal’ from the Moon Race”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXXII, No: 2, Summer 1968, s. 233-250.

³³⁹ Birinci Körfez Savaşı öncesi ABD kamuoyunun basın yoluyla biçimlendirilmesi hk. bkz. Robert M. Entman, Benjamin I. Page, “The News before the Storm: The Iraq War Debate and the Limits to Media Independence”, **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 82-100; Jarol B. Manheim, “Strategic Public Diplomacy: Managing Kuwait's Image During the Gulf Conflict”, **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and..**, s. 131-144; Shanto Iyengar, Adam Simon, “News Coverage of the Gulf Crisis and Public Opinion: A Study of Agenda-Setting, Priming and Framing”, **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and..**, s. 167- 184; Richard A. Brody, “Crisis, War, and Public Opinion: The Media and Public Support for the President”, **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and..**, s. 210-227. Birinci Körfez Savaşı sürecinde kamuoyu oluşumunda anketlerin rolü için bkz. John Mueller, “A Review: American Public Opinion and the Gulf War: Some Polling Issues”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LVII, No: 1, Spring 1993, s. 80-91.

³⁴⁰ Suzanne L. Parker, Toward an Understanding of ‘Rally’ Effects: Public Opinion in the Persian Gulf War”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LIX, No: 4, Winter 1995, s. 527.

³⁴¹ “The Press”, **US Foreign Policy Encyclopedia**, (çevrimiçi) <http://www.answers.com/topic/the-press-1>, 22 Haziran 2008.

Dış politika konularında sadece ABD değil, Avrupa basınının da benzer bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Bu ülkelerde de geniş toplum kesimlerine seslenen büyük gazeteler, ülkelerinin dış politikalarını, -her ne kadar “tarafsız bir görüntü vermeye” çalışsalar da-, “ulusal çıkar” kavramı içinde değerlendirerek savunmaya çaba göstermektedirler.³⁴²

Elbette hem ABD hem de Batı’da, en aykırıları dâhil, her türlü düşüncenin ifade edildiği gazete ve dergiler de yayınlanmaktadır. Aynı şekilde büyük gazete ve dergilerde de, kendi hükûmetlerinin uluslararası ilişkilerdeki tutumunu eleştiren pek çok haber ve makaleye de yer verilmektedir. Ancak, kendisi uzun yıllar birçok ülkede Türkiye’yi temsil etmiş olan Gündüz Aktan’ın da kaydettiği gibi, bu haber ve makalelere yakından bakıldığında, eleştirilerin genellikle iki türlü yapıldığı dikkat çekmektedir. Buna göre, şayet bir dış politika kararı henüz oluşma aşamasındaysa, bu ülkelerin basın organlarında geniş ve özgür bir tartışma konusu olabilmektedir. Ancak bir kez ulusal politika niteliği kazanınca, yani uygulanmaya konulunca, artık bu dış politika kararının kendisinin eleştirilmesinden çok, uygulanma yöntemleri eleştiriye tabi tutulmaktadır.³⁴³

Tezimizin kuramsal çerçevesinin çizildiği bu bölümü bitirirken, son olarak uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma konusuyla ilgili yapılan araştırmalarda dikkat çeken bazı ortak noktaların altını çizmenin yararlı olduğu düşünülmektedir. Bu ortak noktalar şöyle sıralanabilir:

- 1- Kamuoyu çok yüzlüdür. Örneğin, yalnızca anketlerden çıkan sonuçlar kamuoyunu temsil etmez.
- 2- Kamuoyunun oluşma süreci çok çeşitli etkiler içerir. Hiçbir kamuoyu yaratıcı odak, tek başına, diğerlerinden bağımsız şekilde kamuoyu oluşturamaz.

---

³⁴² James S. Twohey, “An Analysis of Newspaper Opinion on War Issues” **Public Opinion Quarterly**, Vol. V, No: 3, September 1941, s. 449; İsmet Berkan, “ All the News That’s Fit to Print”, **Radikal**, 17 Nisan 2002.

³⁴³ Gündüz Aktan, “Basın ve Dış Politika”, **Radikal**, 20 Nisan 2002.

3- Her kamuoyu yaratıcı odak kamuoyunu etkilediği gibi kendisi de ondan etkilenir.³⁴⁴

Uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma süreci ve bu süreçte rol oynayan başlıca etkenleri ele aldığımız bu bölümden sonra, ikinci ve üçüncü bölümlerde, ortaya konulan kavramsal çerçeve bağlamında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci ve bunu etkileyen olay ve olgular ele alınacaktır.

---

³⁴⁴ Powlick, “The Sources of Public Opinion...”, s. 430.

II. BÖLÜM

I. Türkiye ve Azerbaycan'da Kamuoyu Yaratıcı Odak Olarak Basının Rolü

“Bundan yirmi sene evvel Kâşgar'da İslam olduğu buralarda bilinmez idi. Şimdi efkâr-ı umumiye onlarla ittihadı çalışıyor.”

Namık Kemal¹

“Tarihin bazı tabii cereyanları olur ki onları hiçbir kuvvet durduramaz, fert ne kadar âlim olursa olsun şaşırır, yanılır, yanlış yollara sapabilir. Fakat tarih asla şaşırmaz ve olacak tabiatıyla olur / Anadolu Türkünün Azerbaycan Türküne kavuşması da bu kâbil hâdisattandır.”

Hüseyinzade Ali²

Türkiye ve Azerbaycan'da gazetenin ortaya çıkmasının Batı'dakinden çok farklı bir işlevi olmuştur. Basın, özellikle ana dilde yayın yapan gazetelerin ortaya çıkışıyla birlikte, “halkın sözcülüğünü üstlenerek”, onların siyasal katılımını sağlayan en önemli araç rolü oynamıştır.³ Bunun dışında, iç ve dış gelişmelerden kamuoyunu haberdar etmek, resmî bildirimleri yayınlamak ve okuyucusunu eğitmek işlevlerini de üstlenmiştir.⁴ Dönemin Osmanlı ve Azerbaycan basını incelendiğinde iç ve dış haberlerin yanı sıra bilim, sanat, edebiyat hatta tarım üzerine yazılara da sürekli bir biçimde yer verildiği görülecektir.⁵

Anadilde yayın yapan gazetelerle birlikte “geçimini kaleminden kazanan” yeni bir aydın tipi ortaya çıkmıştır.⁶ Bu, “hükûmet dışı kişilerce” “hükûmetin

¹ Namık Kemal, “Meyelan-i Âlem”, **İbret**, No: 17, 6 Temmuz 1872, Mustafa Nihat Özön (der), **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, İstanbul, YKY, 1997 içinde s. 100.

² Hüseyinzade Ali, “Azerbaycan'da Düşündüklerim”, **Hilâl-i Ahmer**, 24 Temmuz 1918'den aktaran Ali Haydar Bayat, **Hüseyinzade Ali Bey**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1998, s. 308-309.

³ Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1994, s. 45.

⁴ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. Bs. İstanbul, Hil, 1995, s. 175.

⁵ Örneğin Osmanlı Devleti'nde yayınlanan ilk Türkçe gazete olan “Takvim-i Vekayi”deki yazılar, “Umur-u Dahiliye”, “Umur-u Hariciye”, “Mevad-ı Askeriye”, “Fünun”, “Tevcihat-ı İlmiye”, “Ticaret ve Es'ar” olarak altı ayrı başlık altında toplanırken (M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, 2. bs., İstanbul, Çağlayan, 1982, s. 176), Azerbaycan'daki ilk ana dilli gazete olan “Ökinçi”deki yazılar da “Daxiliyyə”, “Əkin və Ziraət Xəbərləri”, “Əlm Xəbərləri”, dış haberlere yer verilen “Təzə Xəbərlər” başlıkları altında yayınlanıyordu.

⁶ Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, s. 55.

faaliyetleri, üyeleri veya yapısı üzerinde etkili olabilmek amacıyla serbest ve açık olarak ifade edilen kanaatler” demek olan kamuoyu oluşumu bakımından önemli bir dönüm noktası olacaktır.⁷ Gazeteler yoluyla güçlenen yeni aydın tipi “velinimeti saydığı” okuyucusuna karşı daha fazla sorumluluk taşıyor, kendini, “okuyucusunu ikna edip vekâletini almak zorunda” hissediyordu. Bu da gazetenin hedef kitlesini “fikir sahibi kamuoyuna” dönüştürmesini zorunlu kılmaya başladı.⁸

Gazetelerdeki bu nitelik değişikliği ve “gazeteci aydınlar”ın doğuşu, hızlı sosyal değişme süreçlerinde ideolojilerin oluşması için gerekli üç etkenin gazete olgusu çevresinde ortaya çıkmasını sağladı: Ekmeğini kalemiyle kazanan aydınlar (gazeteci), aydınların ortaya koydukları düşünceleri kitlelere aktaracak iletişim araçları (gazete) ve bu düşüncelerin hitap edebileceği siyasal duyarlılığa sahip kitleler (gazete okuyucusu).⁹ Böylece gazete, çok kısa bir zaman içerisinde düşünce ve politika hayatını yönlendirici bir güce kavuştu; kitabın yaygın olmadığı bir ortamda siyasal otoriteyi denetlemeye ve kamuoyunu etkilemeye aday bir odak görünümü aldı.¹⁰

Türkiye ve Azerbaycan’da basın ve basın çevresinde kümelenmiş aydınların kamuoyu yaratıcı rollerinin ortak niteliklerini böylece özetledikten sonra, her iki ülkenin basını üzerinde ayrı ayrı ve daha geniş olarak durulacak, Türkiye ve Azerbaycan kamuoylarının oluşum sürecine etkileri tartışılacaktır.

A. Türkiye’de “Dış Türkler” Algısının Ortaya Çıkışı ve Kamuoyu Oluşumunda Basının Rolü

Türkiye basın tarihi genel hatlarıyla beş döneme ayrılabilir. Bu dönemler şu yılları kapsamaktadır:

---

⁷ Söz konusu dönemde kamuoyu olgusuna yaklaşıma egemen olan tutumu ortaya koyması bakımından Fetva Emni Halil Efendi’nin şu sözleri çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır: “Siz devlet adamlarısınız. Cümleniz akıllı ve umurdidesiniz. Anadolu’nun, Rumeli’nin bir takım cahil insanlarını toplayıp da onlardan rey veya tedbir mi alacaksınız? Her işi âdilâne görünüz. Şayet bir meselede şüpheniz olursa Fetvayı Şerif’e müracaat ediniz”. Cemil Oktay, “Hum” Zamiri’nin Serencamı: Kanun-u Esasi İlanına Muhalefet İçin Bir Deneme”, *Siyaset Yazıları: ‘Hum Zamirinin Serencamı’ ve Diğerleri*, İstanbul, Der, 1998, s. 31.

⁸ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s. 56.

⁹ A. e., s. 45.

¹⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 177-178.

1- Tanzimat'ın ilanından II. Abdülhamit'in tahta çıkışına kadar olan dönem (1839–1876),

2- II. Abdülhamit'in tahta çıkışından İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar olan dönem –istibdat dönemi- (1876–1908),

3- İkinci Meşrutiyet'ten Mondros Ateşkes Antlaşmasına kadar olan meşrutiyet dönemi (1908–1918),

4- Mondros'tan İstanbul'un Milli Mücadele yönetiminin eline geçişine kadar olan dönem -mütareke dönemi- (1918–1923),

5- Cumhuriyet'in ilanından sonraki dönem.¹¹

Türkiye'de gazetecilik olgusunun ortaya çıkışı Tanzimat'ın sonuçlarından biridir.¹² Türkiye basınının uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratıcı odak niteliğini alması da ilk özel Türkçe gazete “Tercüman-ı Ahval” ile başlamıştır. Bu gazetenin çıkışı gazetecilik tarihi kadar edebiyat ve kültür tarihi bakımından da önemli bir dönüm noktası olmuştur.¹³ 21 Ekim 1860 tarihinde Ağâh Efendi ve Şinasi tarafından yayınlanmaya başlayan gazete, hazineden yardım almıyordu.¹⁴ Bu yönüyle geçimini gazeteden sağlayan aydınlar kuşağının ortaya çıkışında da önemli bir basamak olmuştur.

Osmanlı Devleti, “ideolojisini ve icraatlarını” iç ve dış kamuoyuna anlatmanın gerekliliğini 19. yüzyılın ilk yarısında anlamıştı.¹⁵ Bu nedenle kendi denetiminde çeşitli özel gazetelerin çıkarılmasını teşvik etmiş, hatta yurtdışında Osmanlı Devleti yanlısı basını destekleme politikası yürütmeye başlamıştı.¹⁶ İç kamuoyuna yönelik olarak da 1 Kasım 1831'de ilk Türkçe gazete olan “Takvim-i

¹¹ R. Rahmeti Arat, “Matbuat: II. Türkler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul, MEB, 1957, s. 367.

¹² A. y., s. 368.

¹³ İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, s. 184. Ayrıca bkz. Osman Özsoy, **Propaganda ve Kamuoyu Oluşumu**, Alfa, İstanbul, 1998, s. 218-223; Erkan Öz, “Kamuoyu Kavramı ve Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevi Açısından Yeni Osmanlılar'ın Gazeteciliği”, **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 176-244.

¹⁴ İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, s. 185.

¹⁵ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 174.

¹⁶ Yurtdışında Osmanlı Devleti'ni savunmak üzere kurulan önemli kuruluşlardan biri olan “İngiliz Dış İşler Komiteleri” ve bu komitenin basın faaliyetleriyle ilgili bkz. Hüseyin Çelik, **Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşleri Komitesi**, İstanbul, İnkılâb, 1994.

Vekayi” yayınlanacaktır. Gazetenin yayın amacı, dönemin iktidar sahiplerinin kamuoyunun önemini farkına vardıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre, olayların zamanında halka duyurulamaması kamuoyunda hükûmetin icraatları hakkında yanlış kanaat oluşmasına yol açıyordu. Bunu ortadan kaldırmak, iç ve dış olayları halka zamanında duyurabilmek için Türkçe bir gazete çıkarılmasına ihtiyaç duyulmuştu.¹⁷ Ancak Takvim-i Vekayi, devlet denetiminde bir gazeteydi ve resmî bir nitelik taşıyordu.

1 Ağustos 1840 yılında yayınlanmaya başlayan “Ceride-i Havadis” ise bir İngiliz vatandaşı olan William Churchill’e aitti ve ona Türkçe gazete yayınlama izni, İngiliz Hükûmeti’nin baskısıyla bir imtiyaz olarak verilmişti.¹⁸ Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından aylık 2500 kuruş tahsis aldığından yarı-resmî bir gazete sayılırdı. Dolayısıyla çalışmamız bağlamında Tercüman-ı Ahval gazetesinin yayın hayatına başlamasını ilk kamuoyu yaratma olgusunun ortaya çıkışının başlangıcı olarak kabul ediyoruz. Nitekim gazetenin kurucularından Şinasi, kamuoyunun önemi ve rolünü ilk kavrayan aydınlardan biri olarak tanımlanmaktadır.¹⁹ Tercüman-ı Ahval’le birlikte basın siyasal eleştiri görevini de yerine getirmeye başlamış, aynı zamanda dil ve edebiyat alanında da yenilik tartışmalarını gündeme taşımıştır.²⁰

1839–1876 yılları arasındaki dönemde Türkiye’de Türkçe gazete olgusuyla kamuoyu oluşumu bağlamında “Dış Türkler” konusu özel bir yer tutmaktadır.

Bu konuda öncelikle söylenmesi gereken, söz konusu dönemde basının, Anderson’ın tanımlamasıyla,²¹ ulusun “hayal edilmesi”ni sağlayan en önemli teknik araçlardan biri olduğudur.

---

¹⁷ İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, s. 175. Türkiye’de yayınlanan ilk gazete Fransa Cumhuriyeti’nin Osmanlı Devleti nezdindeki temsilcisi Verninhac tarafından 1795 yılında çıkarılan ve İstanbul’daki Fransız Büyükelçiliği matbaasında basılan “Bulletin des Nouvelles”dir. M. A. Ubcini, **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, C. I, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., s. 241.

¹⁸ İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, s. 182.

¹⁹ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, Mazlum Beyhan, Ankara, Bilgi, 1974, s. 61.

²⁰ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 176.

²¹ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 2. bs., İstanbul, Metis, 1995, s. 39. Gazetenin ulus duygusunu biçimlendirmedeki rolü için ayrıca bkz. **a. e.**, s. 46-51.

Osmanlı kamuoyunun Orta Asya ve Kafkasya'daki Türklere ilgisi bu bölgelerdeki yönetimlerin yardım talepleriyle başlamıştır.²² Çünkü Rusya'nın Kırım Savaşı'ndan sonra yayılma alanını Doğu ve Güney Asya'ya doğru yöneltmesi ve buna İngiltere'nin karşı koyma çabaları sonucu, "Dış Türkler" iki yönlü bir baskı altında kalmışlardı.²³ Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Balkanlar'da çeşitli isyanlarla ve düşmanca tutumlarla karşı karşıya bulunduğu bir sırada Orta Asya ve Kafkasya Türklerinden yükselen yardım talepleri ve bu amaçla İstanbul'a gelen heyetler, kamuoyunda güçlü bir etki uyanmasını kolaylaştırmış, "Dış Türkler" konusunun gündeme gelmesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Namık Kemal, 1872 yılında "İbret" gazetesinde yayınlanan bir yazısında, "Bundan yirmi sene evvel Kaşgar'da İslâm olduğu buralarda bilinmez idi. Şimdi efkâr-ı umumiye onlarla ittihadı çalışıyor" diyerek bu gerçeğin altını çizmektedir.²⁴

"İstibdat dönemi"nde kamuoyunda Dış Türkler algısının daha da güçlendiği görülmektedir. Bunun başlıca nedenlerinden birinin II. Abdülhamit'in "İslam Birliği" politikası olduğu söylenebilir.²⁵ Bunun sonucu olarak, Kaşgar, Hive, Buhara gibi merkezlerle bağlantı artmış, gazetelerde bu bölgelerle ilgili daha çok haber yayınlanmaya başlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan ilginin bir sonucu olarak Osmanlı Devleti dışında yaşayan Türkler hakkında kitapların da basılmaya başladığı görülmektedir. Bu kitaplar arasında Arminius Wambery'nin, "Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vusta'da Seyahati" (1878); Mehmed Emin Efendi'nin "İstanbul'dan Asya-yı Vüsta'ya Seyahat" (1878) ve Mehmed Âtîf'in "Kaşgar Tarihi" (1884) adlı eserlerini sayabiliriz.²⁶ Kafkasya'dan Orta Asya'ya kadar "Türkler" in yaşadıkları yerlere

---

²² Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti ile diğer Türk soylu halklar arasındaki ilişkiler konusunda bkz. **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri: 1687-1908 Yılları Arası**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992.

²³ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: 1876-1908**, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem, İstanbul, Kervan, 1979, s. 15.

²⁴ Namık Kemal, "Meyalan-i Âlem", **İbret**, No: 17, 6 Temmuz 1872, Özön (der), **Namık Kemal..**, içinde s. 100.

²⁵ II. Abdülhamit'in İslam Birliği politikasıyla ilgili bir çalışma için bkz. İhsan Süreyya Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul, Beyan, 1998, s. 125-185. Ayrıca bkz. **Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri: XVI.-XX. Yüzyıllar**, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004.

²⁶ Söz konusu eserlerin günümüz baskıları için bkz. Arminius Wambery, **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, Ses, 1993; Mehmet Emin Efendi, **İstanbul'dan Orta**

düzenlenen seyahatlerdeki gözlemlerden yola çıkılarak hazırlanan bu eserlerde, kimi abartılı ve efsanevi bilgilere de yer veriliyor, bu bölgelerin Türklerin geçmişteki görkemli tarihlerini barındırdığı anlatılarak kamuoyunun ilgisini uyandıracak bir tutum sergileniyordu. Böylece, kamuoyu ilgisinin bir sonucu olarak bölgeye gerçekleştirilen seyahatler sırasında edinilen bilgiler kitaplaştırılıyor ve kamuoyu oluşumunu hızlandırıcı bir etki yaratıyordu.

İstibdat ve özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde basın, kamuoyu yaratıcı odak olarak iki yönlü bir işlev gördüğü dikkat çekmektedir. Bunların birincisi içe dönüktür. Bu anlamda basın, Rusya Türklerinin de büyük katkısıyla ortaya çıkan “Türkçülük” düşüncesinin Türkiye kamuoyunda bilinmesi ve yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. O döneme kadar kamuoyunda Dış Türkler konusu çok fazla bilinmiyordu, etnik köken birliği duygusu zayıftı. Basın, “Dış Türkler” olgusunu konulaştırmak, önemsetmek ve anlamlandırmak yoluyla “etkin bir çoğunluk” oluşumuna önemli katkıda bulunarak kamuoyu yaratılmasında büyük rol oynamıştır.²⁷

Söz konusu dönemde Türkiye basınının kamuoyu yaratma işlevinin ikinci yönü ise dışa dönüktür. Basın, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında, dış Türkler olgusunun Türkiye’de tanınmasına katkı sağladığı gibi, diğer Türk toplulukları arasında da Osmanlı Devleti’nin tanınması ve nüfuzunun artmasında ciddi rol oynamıştır. Çünkü Rusya Türkleri, “her yerden çok, Türk ve Türkiye kaynaklarına bağlı”ydılar.²⁸ Türkiye’den giden gazetelerde yer verilen düşünceler etkilerini özellikle gençler ve aydınlar üzerinde gösteriyordu.²⁹ İstanbul’da basılıp giden

---

Asya’ya Seyahat, Haz. Rızâ Akdemir, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000; Mehmed Âtîf, **Kaşgar Tarihi: Bâisi Hayret ve Ahvâl-i Garibesî**, Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale, Eysi, 1999.

²⁷ Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu...**, s. 63-75; Jacob M. Landau, **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, İstanbul, Sarmal, 1999, s. 47; Mehmet Karakaş, **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Ankara, Vadi, 2000, s.148; Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905–1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam, 1988, s. 52; Hugh Poulton, **Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilal, Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal, 1999, s. 86.

²⁸ Alexandre Benningsen, Lemercier C. Quelquejay, **Step’de Ezan Sesleri: Rus Egemenliği Altındaki İslam’ın 400 Yılı**, Çev. Nezih Uzel, 5. bs., İstanbul, İrfan, 1977, s. 77. Ayrıca bkz. Xəqani Məmmədov, **Azərbaycan Xalqının Milli İstiqlal Mübarizəsi**, Bakü, Elm, 2005, s. 156.

²⁹ Nadir Devlet, **Rusya Müslümanlarının Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)**, Ankara, TTK, 1999, s. 151.

gazeteler, aynı ulusa ait olma bilincinin güçlenmesine etki ederek³⁰ Rusya Türklerinin düşünce dünyalarının biçimlenmesinde önemli rol oynamış; milliyetçiliğin bu dünya içinde kendini yeniden üretebilmesinin zeminini hazırlamıştır.³¹

İstibdat döneminde daha çok Osmanlı Devleti'nden Dış Türklere yönelik olarak gerçekleşen siyasal ve ekonomik yardımlar, İkinci Meşrutiyet döneminde karşılıklı hâle gelmiştir. Bunun en somut biçimde görülmesiye Balkan ve Birinci Dünya Savaşı yılları olmuştur. Bu durum “kader birliği” algısını güçlendirerek, kamuoyu yaratılmasında önemli bir etken olacaktır.

Mütareke döneminde de Türkiye basını Azerbaycan başta olmak üzere Dış Türklere karşı yakın ilgisini sürdürmüş, yaşanan gelişmeler konusunda kamuoyunu bilgilendirmiştir. Bu dönemde basındaki “kardeşlik” bakış açısının varlığını koruduğu görülmektedir. Orta Asya ve Azerbaycan ise bu dönemde İstanbul yerine Ankara ile bağlantı kurmaya çalışmıştır. Örneğin Buhara Halk Cumhuriyeti Sakarya Savaşı'ndan sonra Ankara'ya bir heyet göndererek TBMM'yi tanıyan ilk devletlerden biri olmuştur.³² Ardından TBMM Hükûmeti de Buhara Cumhuriyeti'ni tanıma kararı almış ve Konya Valisi Galip Paşa'yı temsilci olarak atamıştır.³³ Bu siyasal ilişkiler basının tutumunu da etkilemiş ve gelişmeler etnik dayanışmanın bir göstergesi olarak sunulmuştur.

Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni bir tablo ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında kitle iletişim araçlarına bakış otoriter bir nitelik taşıyordu. Cumhuriyet'in kurucuları basınla ilişkilere özel bir önem veriyorlar, onu ciddi bir

---

³⁰ Uriel Heyd, **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Çev. Kadir Günay, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2002, s. 129.

³¹ M. Naci Bostancı, **Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik**, İstanbul, Doğan Kitap, 1999, s. 78.

³² “Buhara Heyeti”, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Kanunusani 1922, s. 1; “Buhara'nın İzmir'i İstirdad Edecek Kahramana Hediyesi”, **İkdam**, 10 Kanunusani 1922, s.1.

³³ “Galip Paşa ile Mülakat”, **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Şubat 1922, s. 1. Galip Paşa, içlerinde Ruşen Eşref (Ünaydın)'le Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'in de bulunduğu büyükelçilik heyetiyle yola çıkmış ancak, bu sırada Basmacılık hareketinin başlamasından dolayı Sovyet Rusya tarafından Batum'dan ileriye geçmesine izin verilmemiştir. Bunun üzerine Galip Paşa ve heyeti, görevleri uhdelerinde kalmak üzere, TBMM kararıyla Ankara'ya geri çağırılmıştır. A. Ahat Andican, **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, Emre, 2003, s. 92-93. Ayrıca bkz. Abdulhamit Avşar, “İstiklal Savaşı'na Farklı Bir Bakış: Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye-Türkistan İlişkileri”, **Yom**, No: 2, Bakü, 2005, s. 87-92.

kanaat oluşturucu araç olarak görüyorlardı. Örneğın Atatürk'e göre basının "umumi hayatta ve Cumhuriyetin terakkiyat ve tekâmülünde" önemli görevleri vardı.³⁴ "Türk matbuatı, milletin gerçek seda ve iradesinin kendisini belirtmesi şekli olarak Cumhuriyetin etrafında çelikten bir kale vücuda getirmeli[y]di..." ve "matbuat mensuplarından bunu istemek, Cumhuriyetin hakkı[y]dı."³⁵ Atatürk, hayatının her döneminde yanında belirli sayıda gazeteciye yer vermiş, onlarla görüş ve düşünce alışverişinde bulunmuştur.³⁶

Dönemin yöneticileri, basının yeni rejimle halk arasında bir köprü, daha doğrusu inşa edilmeye çalışılan yeni sistem için bir kamuoyu yaratma aracı olması için çaba göstermişlerdir. Aynı şekilde gazetelerden, örneğın Hakimiyet-i Milliye'den, Milli Mücadele yıllarında olduğu gibi Cumhuriyet'in ilanından sonra da önemli bir kamuoyu yaratıcı odak olarak yararlanılmıştır.³⁷ Bu dönemde Türkiye basını, "Dış Türkler" konusundaki tutumunu, eskisi kadar olmasa da, benzer çizgide sürdürmüştür. 12 Kasım 1933 tarihinde ilan edilen "Doğru Türkistan İslam Cumhuriyeti" ile ilgili gelişmelere yoğun biçimde yer verilmesi bunun en önemli göstergesidir.³⁸

Dönemin iktidar yanlısı gazetelerinden Cumhuriyet gazetesine göre, "beynelmilel coğrafya isimlerinin bile kâmilten Türkçe olduğu", "Türk harsının beşığı" "Şarki Türkistan'da" "Şark Türkleri'nin uzun zamandır sürdürdükleri bağımsızlık mücadelesinin başarı ile sonuçlanması mutluluk verici"³⁹ ve "Türk ırkının ilim ve irfan sahasının çok genişlemesine" hizmet edecek bir olaydır.⁴⁰ Doğru Türkistan'da

³⁴ Afetinan, A(yşe), **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1959, s. 277.

³⁵ Hıfzı Topuz, **100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi**, 2. bs., İstanbul, Gerçek, 1996, s. 81.

³⁶ Nezih Demirkent, "Cumhuriyet Döneminde Basın", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı IV, No: 23-24, Eylül-Aralık 1998, s. 2817.

³⁷ Bkz. Şengül Altınal, "Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Örnek Olarak Hakimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.

³⁸ Örneğın bkz. **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1933; 29 Nisan 1933, 21, 22, 23, 24, 31 Kanunievvel 1933; 4, 5, 8, 20, 23, 25, 27 Kanunusani 1934; 5, 23, 25 Şubat 1934; 18, 24 Mart 1934; 5, 9, 22 Nisan 1934; 30 Mayıs 1934; **Hakimiyet-i Milliye**, 30 İkinci Kanun 1934; 5, 26 Şubat 1934; 1, 23 Mart 1934; 22 Nisan 1934; 14 Haziran 1934; 19 Temmuz 1934.

³⁹ **Cumhuriyet**, 31 Kanunuevvel 1933.

⁴⁰ **Cumhuriyet**, 4 Kanunusani 1934.

bağımsız bir devletin kurulması Orta Asya'nın dengelerini da değiştirecektir.⁴¹ Bu nedenle “İngiliz Hindistanı” bu bağımsızlığı hemen tanımadan yanadır.⁴²

Dönem basınının Doğu Türkistan olaylarını yakından izleyerek kamuoyuna aktarmasındaki bu duyarlılığı, dönemin siyasal rejiminin niteliği dolayısıyla, Hükûmet'in tutumundan bağımsız düşünmek mümkün değildir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra yeni Türkiye'nin dış politikasının esası “yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesi olmuş,⁴³ ülkeyi “yeni maceralara sürükleyebilecek davranışlardan” kaçınılmıştır.⁴⁴ Buna karşın “Dış Türkler” olgusuna sıcak bir yaklaşımında olduğu görülmektedir. Örneğin Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti (Aras) “Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti” konusunda kendisine yöneltilen bir soruyu şöyle cevaplandırıyor: “Kemalist Türkiye siyasetinin bir esası da, her milletin inkişafını memnuniyetle görmek olduğuna göre, kendi dilini konuşan bir diyar hakkında tabii başka türlü düşünemez.”⁴⁵ İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun birinci yıldönümüne denk gelen 12 Kasım 1934'te Meclis'te yaptığı konuşmada, “bugün Türkiye Türkleri ve TBMM ve onun hükûmeti hariçteki bütün insanlıkla, insanî hareketlerle alâkadâr olduğu gibi, tabî kendi kardeşleri Türklerle de alâkadârdır. Bugünkü Türklerin, başka memleketlerin kendilerine olan dostluklarını, orada bulunan Türklere yaptıkları muameleleriyle ölçtüklerini söylersem, zannedersem ki Türk milletinin ve BMM'nin hissiyatına tamamen tercüman olurum” diyordu.⁴⁶ Dolayısıyla bu dönemde basının Dış Türkler konusunda siyasal iktidarın politikasına uygun hareket ettiği söylenebilir. Çünkü Cumhuriyet'in ilk yıllarında basına yaklaşımdaki otoriter anlayış, iç politikada olduğu gibi dış politika alanında da uzun yıllar etkisini sürdürmüştür. Söz konusu dönemde

⁴¹ Muharrem Feyzi, “Moğollar İstiklal İstiyor”, **Cumhuriyet**, 22 Kanunuevvel 1933, s. 2.

⁴² Muharrem Feyzi, “Şarki Türkistan Hükümeti”, **Cumhuriyet**, 20 Kanunusani 1934, s. 2.

⁴³ İsmet Paşa 1933 yılında yaptığı bir konuşmada bu politika hakkında şunları söylüyordu: “Takip ettiğimiz siyasetin ana hatları, birçok defalar resmi nutuklarda ve mes'uliyet mevkilerinde söylediğimiz gibi, kısa olarak ‘yurtta sulh cihanda sulh’ kelimelerile izah olunabilir.” **Cumhuriyet**, 12 Teşrinisani 1933.

⁴⁴ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, “1919-1939 Dönemi”, **Olaylarla Türk Dış Politikası: 1919-1973**, Haz. Mehmet Gönlübol v.d., C. I, 5. bs., Ankara, A. Ü. SBF, 1982, s. 28.

⁴⁵ **Cumhuriyet**, 30 Kanunusani 1934. Ayrıca bkz. Lars-Erik Nyman, **Turkish Influence on the Islamic Republic of Eastern Turkistan**, Ankara, TTK, 1981; Ömer Kanat, “Cumhuriyet Devrinde Doğu Türkistan'la Münasebetler”, **Doğu Türkistan'ın Sesi**, C. I, No: 4, Aralık 1984, s. 32-35.

⁴⁶ **TBMM Zabıt Cerideleri**, Devre IV, C. 25, İçtima 4, Üçüncü İnikat, 12 Kasım 1934, s. 17.

basın, genellikle hükümet politikasına uygun bir tutum sergilemiş, ona aykırı davranmaktan kaçınmıştır.⁴⁷

Soğuk Savaş döneminde ise Türkiye basınının, genel olarak “blok anlayışı” doğrultusunda hareket ettiği görülmektedir. Bu anlayışın dışına çıkmak isteyen basın organları sert yaptırımlarla karşı karşıya kalmış ve uzun ömürlü olamamışlardır. Bu dönemde basının dış politika bağlamında en etkin olduğu alanların başında Kıbrıs sorunu geliyordu. Türkiye basını, bu konuda etkin bir kamuoyu yaratıcı odak olarak ortaya çıkmış ve sorunun halka mal olmasında önemli rol oynamıştır.⁴⁸ Bu dönemde “Dış Türkler” konusundaysa “ideolojik” bir bakış açısının egemen olduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birinin Dış Türkler olgusunun komünizm karşıtı bir propaganda aracına dönüştürülmesi olduğu söylenebilir. Bu grupları Türkiye’de temsil eden diaspora liderlerinin de etkisiyle bu olgu, komünizmin “kötülüklerini” kanıtlama aracı olarak kullanılmıştır. Buna karşılık insan hakları konusunda duyarlı siyasal ve toplumsal gruplar da konuyu “emperyalizmin sosyalizmi zayıflatma oyunu” ve “Pan-Türkizm” olarak görmüş ve karşı tutum almışlardır. Böylece Dış Türkler olgusu belirli siyasal gruplarla özdeşleşerek, bir anlamda, marjinalleşmiştir.

Türkiye basınının ülkenin dış politikası üzerinde etkinliğinin belirgin bir biçimde artışı 1990’lı yıllardan itibaren mümkün olmuştur. Bu durumun ortaya çıkmasında Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle uluslararası alandaki “blok çıkarı” anlayışının keskinliğini kaybetmesinin rolü büyüktür.

SSCB’nin dağılması sonrası statükonun bozulmasıyla birlikte Türk dış politikası yeni bir durumla karşı karşıya kalmıştı. Bu, üzerinde çok fazla düşünülmemiş, seçenekler geliştirilmemiş bir durumdu.⁴⁹ Ancak, Türkiye açısından çeşitli risklerin yanı sıra önemli imkânlar da sunuyordu. Kafkasya’dan Orta Asya’ya

---

⁴⁷ Bu dönemde basın-siyaset ilişkisi hk. bkz. Abdulhamit Avşar, **Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, Kitabevi, 1998; O. Murat Güvenir, **2. Dünya Savaşında Türk Basını: Siyasal İktidarın Basını Denetlemesi ve Yönlendirmesi**, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti, 1991.

⁴⁸ 1960 ihtilali sonrası Türkiye kamuoyunun dış politikaya ilişkin tutumu hk. bkz. Duygu Sezer, **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara, Sevinç, 1972.

⁴⁹ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu**, 2. bs., İstanbul, Küre, 2001, s. 73-74.

kadar Türk dilli alanda o zamana kadar var olmayan fırsatlar ortaya çıkarmış,⁵⁰ Türkiye'nin önüne etkin olabileceği geniş bir nüfuz alanı açmıştı.⁵¹ Bir başka deyişle, Türkiye'nin önüne bölgesel bir aktör olma kapısı açılmıştı.⁵² Öte yandan, ortaya çıkan yeni devletlerin birçoğuyla Türkiye'de yaşayan insanların duygu bağlarının olması, bu devletlerin "hısım" olarak görülmelerini kolaylaştırmıştı.⁵³ Bu etken de kamuoyunun dış politikaya olan ilginin artmasını sağlayan bir başka öge oldu.

Yaşanan gelişmeler ve kamuoyunun dış politikaya ilgisi, Türk Dış Politikası'ndaki geleneksel tutumu da değiştirdi. Yeni konjonktürel gelişmeler karşısında dış politika yapımcıları bu duruma uygun bir politika izlemek durumunda kaldılar. Çünkü "kamuoyuna ters düşme" kaygısı, "devlet düzeyinde siyasi değerlendirmeler" yaparak yeni politika yönelimlerine yol açacak kadar önemlidir.⁵⁴ Aynı zamanda kamuoyu, siyasal iktidarların iç politikalarında olduğu kadar dış politikaları için de meşruiyet zemini sağlayan önemli bir "suje"dir.

Yaşanan gelişmeler basın organlarının haber politikalarını da etkiledi. "Blok çıkarı" kavramının ortadan kalkmasıyla, gazete sayfalarında Türkiye'nin kendine özgü çıkarlarına vurgu yapan, alternatif politikalar öneren görüşler daha yoğun olarak gündeme gelmeye başladı. Bu durum dış politika yapımcılarının basından beklentilerini de arttırdı. İlk aşamada basından en önemli beklenti, kamuoyunun dış politika konularına karşı duyarlılığını arttırmaya yardımcı olmasıydı.⁵⁵ Buna yardımcı olabilmesi için de basının teknolojik gelişimi, dağıtım ağını genişletmesi

---

⁵⁰ Poulton, **Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilal..**, s. 347.

⁵¹ Amerikan düşünce kuruluşu Rand Cooperation'ın desteğiyle hazırlanan bir kitapta bu durum çeşitli yönleriyle ele alınarak değerlendirilmektedir. Bkz. Ian O. Lesser, Graham E. Fuller (haz.), **Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu**, Çev. Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa, 2000.

⁵² Faruk Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der, 2006, s. 480.

⁵³ Poulton, **Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilal..**, s. 347.

⁵⁴ Sami Kohen, "Medya ve Dış Politika İlişkisi Konferansı", **Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Araştırma ve Uygulama Merkezi (MURCİR) ve Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu, İstanbul, 19 Nisan 2006**, (çevrimiçi), <http://murcir.marmara.edu.tr/announce/20060419-conf.html>, 24 Haziran 2008.

⁵⁵ Ahmet Funda Tezok, "Basın ve Dış Politika", **XI. Yerel Medya Eğitim Semineri, Adıyaman (26-27 Mayıs 2005)**, (çevrimiçi), http://www.byegm.gov.tr/seminerler/adiyaman-xi/adiyaman_16.htm, 28 Mayıs 2008.

desteklendi.⁵⁶ Bir anlamda, Almond'un tanımlamasıyla, "nitelikli medya" oluşturulmasına çalışılıyordu.

Dış politika bağlamında basın desteklenmesinin bir başka nedeni de, bu konuda sorumluluğunun daha az olması, bundan dolayı da popülist düşünceleri daha kolay dile getirme imkânına sahip olmasıydı.⁵⁷ Çünkü resmî basın organları dışında, kitle iletişim araçlarında ifade edilen görüşler hükûmetlerin görüşü olarak kabul edilmez. Bu nedenle, kimi zaman muhatap ülkeye iletilmesi istenen ama diplomasi tarafından doğrudan dile getirilemeyen mesajlar basın yoluyla verilmektedir.⁵⁸ Yine basının desteklenmesinin bir başka nedeni, ortaya konulacak yeni bir politika ya da açılımın sonuçlarının test edildiği bir laboratuvar işlevi de görmesidir. Bunun yanı sıra "ulusal çıkar" nedeniyle, ülke dışı süreçlere bağlı birçok olayda basın siyasal iktidarların politikalarını destekleyen bir tutum takınmaktadır.⁵⁹ Bu anlamda basınla siyasal iktidar arasında örtülü bir işbirliği yapıldığı da söylenebilir. Böylece Türkiye'deki siyasal iktidarlar, Soğuk Savaş sonrası dönemle birlikte, yalnızca içe dönük değil, dışa dönük politikalarında da kamuoyu oluşturabilmek için basından yararlanmaya başladılar.

Türkiye basın tarihi açısından şunu söylemek mümkündür. Türkiye'de basın, ortaya çıkışından itibaren, genellikle "ulusal çıkar" kavramına bağlı kalmış ve gazetecilik ilkelerinden ödün verme pahasına "ülke çıkarı" olarak gördüklerinden yana tutum almıştır. Bunun son dönemdeki en ilginç örneklerinden birini Sabah Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Erdal Şafak'ın satırlarında görmek mümkündür:

"Gazete yöneticileri bazen de bir haberi milli menfaatler adına yayımlayıp yayımlamama ikilemine düşer. Bu durum geçtiğimiz hafta bizim de başımıza geldi. Türkiye'yi ayağa kaldıracak, günlerce, hatta haftalarca konuşulacak, dahası dünyada da çok geniş yankılar yapacak bir haberin bilgilerine ulaştık. Hayır siyasetle, siyasilerle uzaktan yakından ilgisi yok. Ekonomik bir konuydu. Daha doğrusu, Türkiye'nin önemli bir ülkeyle ekonomik ve diplomatik ilişkileriyle ilgiliydi. Son ayrıntıları almak için

⁵⁶ Haluk Geray, "1980 Sonrası Yeni Teknolojiler ve İktisadi Medyası", **Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar**, Haz. Korkmaz Alemdar, İstanbul, Afa Yayıncılık ve TÜSES Vakfı, 1999, s. 120.

⁵⁷ Gabriel A. Almond, "Public Opinion and National Security Policy", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XX, No: 2, Summer 1956, s. 374.

⁵⁸ A. y., s. 374.

⁵⁹ Ulusal çıkar-dış politika ilişkisi bkz. İlhan Uzgel, **Ulusal Çıkar ve Dış Politika**, Ankara, İmge, 2004.

temas kurduğumuz devletin ilgili birimlerinin temsilcileri ve yine konuya taraf olan ilgili odaların üst düzey yöneticileri gazetemize akın ettiler ve şöyle dediler: "Basın özgür ve bağımsızdır. Yayınlayıp yayınlamamaya sadece siz karar vereceksiniz. Ancak yayınlarsanız Türkiye'nin milli menfaatlerinin ağır zarar göreceğini ve patlak verecek sorunun yıllarca başımızı ağrıtacağını bilmenizi rica ederiz." Haberin yayınlanması durumunda ortaya çıkacak tabloyu da ayrıntılarıyla anlattılar. İnanın, bir dakika bile bocalamadık. Batı'nın saygın gazeteleri, örneğin New York Times, Washington Post, The Times, Le Monde gibi, biz de ulusal çıkarlar adına haberi yok saydık. Sadece yırtıp atmakla kalmadık, belleğimizden de sildik."⁶⁰

Bununla birlikte, siyasal iktidarların uyguladıkları dış politikaların basın tarafından sert bir muhalefete karşılaştığı zamanlar da olmaktadır. Böyle bir durumun ortaya çıkışıysa genellikle yeni dış politika seçeneklerinin tartışıldığı dönemlerde gerçekleşmektedir. Örneğin, 1996 yılında dönemin hükûmetinin Müslüman ülkelerle işbirliğine yönelik D-8 açılımına en sert tepkilerden biri basından gelmiştir. Siyasal iktidarın bu yönelimi, Türkiye'nin temel dış politika ilkelerinden sapma ve ülkeyi çağdaşlaşma hedefinden alıkoyacak bir girişim olarak sunulmuş ve bu yönde ciddi bir kamuoyu yaratılmıştır. Bu ise bu organizasyonun beklenen çapta bir nitelik kazanamamasında önemli bir etken olmuştur. Buna karşın basın, Körfez Krizi sırasında, savaşın tartışılmasını sağlayacak bir platform oluşturmak yerine, "tartışmayı kapatma" rolü oynamıştır. Bu konuda yapılan bir araştırma, basının söz konusu olay sırasında Türkiye'nin bölgesinde büyük güç olabilmesi için ABD yanında yer alması gerektiği yolunda bir kamuoyu yaratmaya çalıştığını ortaya koymuştur.⁶¹

Sonuç olarak Türkiye basını, Soğuk Savaş sonrası dönemde kamuoyunun dış politikaya ilgisinin artmasında önemli bir rol oynamanın yanı sıra kamuoyu yaratılmasında da en etkin araçlardan biri haline gelmiştir.⁶² Burada, siyasal iktidarların kamuoyunun uluslararası ilişkilere duyarlılığını artırma arzusunun

⁶⁰ Erdal Şafak, "Yazılanlar-Yazılmayanlar", *Sabah*, 16 Mart 2009, s. 5.

⁶¹ Beybin Kejanlıoğlu, "Medya ve Dış Politika İlişkisi Konferansı", Beybin Kejanlıoğlu, "Medya ve Dış Politika İlişkisi Konferansı", *Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Araştırma ve Uygulama Merkezi (MURCİR) ve Boğaziçi Üniversitesi -TÜSİAD Dış Politika Forumu, İstanbul, 19 Nisan 2006*, (çevrimiçi), <http://murcir.marmara.edu.tr/announce/20060419-conf.html>, 24 Haziran 2008.

⁶² Bu konuda yapılan bir analiz çalışması için bkz. Erdem Denk (haz), *Medya Analizi: Türk Basınında Dış Politika (1 Nisan-30 Haziran 2006)*, Ankara, A. Ü. Avrupa Toplulukları ve Uygulama Merkezi, 2007.

yanında, basın Türkiye'nin önüne çıkan yeni dış politika seçenekleri karşısında kendi bakış açısını daha güçlü bir biçimde ortaya koyma isteği de rol oynamıştır.

B. Azerbaycan Ulusal Bilinci ve Kamuoyunun Oluşumunda Basının Rolü

Azerbaycan basınının uluslararası ilişkilere etki sürecini ele alırken öncelikle ulusal basının ortaya çıkışı üzerinde durulacaktır. Bunun konunun daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

19. yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı işgal etmesi sonrası Batı kaynaklı çeşitli düşünce akımları Rusya üzerinden bu ülkeye ulaşmaya, siyasal ve kültürel hayatta etkili olmaya başladı. Petrol üretimine bağlı olarak ekonomide yaşanan canlanma, Ermeni sorununun ortaya çıkması gibi etkenler de Azerbaycan'da diğer Doğu ülkelerine göre, erken bir dönemde ulusal bilincin uyanışını sağlayan etkenler oldu.⁶³ Ulusal bilincin uyanmasında rolü olan bir başka etken de 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan basındır. Basın, çevresinde kümelenen aydınların da çabalarıyla önemli bir kamuoyu yaratıcı odak olmuştur.

Azerbaycan ulusal basın tarihini başlıca altı döneme ayırabiliriz:

1. Yazılı basının ortaya çıkışı (1829–1875),
2. Ulusal dilde yayın yapan gazetelerin ortaya çıkışı (1875–1905),
3. 1905 Rus İhtilali'nden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC)'nin yıkılışına kadar süren ulusal bilincin güçlenme dönemi (1905–1920)
4. Göreceli bağımsızlığın devam ettiği sosyalist dönem (1920–1922).
5. Sosyalist dönem (1922–1991).
6. Bağımsızlık dönemi (1991 sonrası).

Azerbaycan basın tarihi Türkiye'de basının ortaya çıkış süreciyle benzerlikler göstermektedir. Azerbaycan basın tarihinin birinci dönemini “gazetenin ortaya çıkış dönemi” olarak adlandırabiliriz. Bu dönemde yayınlanan gazetelerin neredeyse tümü

---

⁶³ Akif Şahverdiyev, *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*, Bakü, Təhsil, 2006, s. 5.

Rusça'dır ve Güney Kafkasya'nın kültür merkezi Tiflis olduğundan basın faaliyetleri de burada başlamıştır.

1828'de çıkan "Tifliskiye Vedomosti", Kafkasya'da yayınlanan ilk gazete olma özelliği taşımaktadır. Rusça yayınlanan bu gazetede Azerbaycan tarihine ve kültürüne ait çeşitli yazılara da yer veriliyordu. Bu yazılarla "rus imperiyası sanki Azərbycanı yenidən öğrənirdi".⁶⁴ 1 Ocak 1832 yılından itibaren Tifliskiye Vedomosti, "Tiflis Ahbarı" adında Azerbaycan dilinde haftalık bir ek yayınlamaya başlamış ve bu ek bir yıl kadar yayın hayatını sürdürmüştür.

Azerbaycan basın tarihinin birinci döneminde gazeteler genellikle ana dil dışında yayınlanmışlarsa da, insanların gazete olgusuyla tanışmasını sağlama gibi önemli bir işlev görmüştür. Aydınlar da bu dönemle birlikte gazetenin önemini farkına varmışlardır.⁶⁵ Tiflis Ahbarı ve ardından yayınlanmaya başlayan "Zakavkazski Vestnik", "Kavkaz" ve "Novoye Obozreniye" gazetelerinde Azerbaycan halkının edebi ve kültürel hayatına ait çeşitli yazılar yer alıyor ve halkın kendi kimliğinin farkına varmasına kapı aralıyordu.⁶⁶ Bu ise Azerbaycan'ın siyasal ve kültürel uyanışının temellerinin atılmasında önemli bir basamak olmuştur.⁶⁷ Azerbaycanlı aydınlar, Rusça gazeteler yoluyla anadilde gazete yayınlatabilmek için de önemli bir deneyim kazanmışlardır. Söz konusu dönemin hemen ardından ilk ana dilde gazetenin yayın hayatına başlaması bunu açık olarak ortaya koymaktadır.

Azerbaycan basın tarihinin ikinci dönemi ilk ulusal dilde gazeteyle başlamıştır. Bu nedenle ikinci dönemin en önemli kilometre taşı "Əkinçi" gazetesidir.⁶⁸

Gazete, dönemin önde gelen aydınlarından Hasan Bey Zerdabi tarafından 22 Temmuz 1875 tarihinde iki haftalık olarak yayınlanmaya başlamış ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşına kadar 56 sayı devam etmiştir. Zerdabi, gazetesinin halkın anlayabileceği sade bir dilde yayınlanmasına büyük özen göstermiş, bunda da

⁶⁴ Akif Aşırılı, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi: 1875-1920**, Bakü, Elm və Təhsil, 2009, s. 7.

⁶⁵ **Bizim Əsr**, 16 Temmuz 2003, s. 2.

⁶⁶ Şahverdiyev, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi**, s. 5-14.

⁶⁷ **A. e.**, s. 5.

⁶⁸ Benningsen, Quelquejay, **Stepte Ezan Sesleri...**, s. 73.

başarılı olmuştur.⁶⁹ Bu nedenle oldukça kısa sayılabilecek ömrüne karşın Əkinçi, Azərbaycan'da ulusal bilincin uyanmasında çok önemli bir yere sahiptir.⁷⁰

Əkinçi'nin Azərbaycan'da dış politika kamuoyu oluşum sürecinde de önemli bir işlevi olmuştur. Gazete, ilk sayısından başlayarak çeşitli konuların yanı sıra uluslararası gelişmelere de yer veriyordu. "Xarici Siyasət İşləri" başlığı altında Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa, Rusya, Japonya, İran vb. ülkelerde yaşanan gelişmeler ana dilde okuyuculara aktarılıyordu. Kapalı bir toplum, dünyadaki gelişmelerden haberdar edilmeye başlanmıştı. Aslında gazetenin yayınlanma nedenlerinden biri de buydu⁷¹ ve Zerdabi tarafından gazetenin ilk sayısında şöyle dile getirilmişti:

"... [gazetede] bizim Rusiya dövlətinin və qəyri dövlətlərin politika xəbərlərindən danışmaq olacaqdır, yə'ni padşahların və onların vüzəralarının aralarında olan danışıklardan, dövlətlər arasında olan cəngəldən xəbər verəcəkdir."⁷²

Əkinçi'nin ardından 1880 yılında Tiflis'te Celal Ünsizade tarafından "Kəşkül" yayınlanmaya başladı. Yayıncısı Ünsizade, eğitilmiş, Avrupa ve Rus kültürlerini yakından tanıyan biriydi. Gazetede günlük politika, ekonomi, sanat ve kültür konularının yanı sıra uluslararası ilişkilere ait haberler ve yorumlar da yer alıyordu. Zaten adı da bu çok yönlü içeriği göz önünde tutularak verilmişti.⁷³ Bunların yanında, Azərbaycan'da sosyolojik anlamda "millet" kavramı ilk kez Kəşkül gazetesinde dile getirilmiş,⁷⁴ o zamanın egemen anlayışının tersine "din" ve "millet" in farklı olduğu görüşlerine yer verilmiştir.⁷⁵ "Azəri Türkçesi"ni "Osmanlı

⁶⁹ Hüseyin Baykara, **Azərbaycan'da Yenileşmə Hareketleri: 19. Yüzyıl**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s. 143.

⁷⁰ Ebulfez Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde Azərbaycan Türkleri**, İstanbul, Ötüken, 2006, s. 73. Ayrıca bkz. Haydar Aliyev'in Azərbaycan basınının 125. yılı dolayısıyla yaptığı 21 Temmuz 2000 tarihli konuşma, (çevrimiçi), <http://aliyevheritage.org/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=2106&n=000002&g=>, 24 Eylül 2008.

⁷¹ Əziz Mirəhmədov, "Birinci Azərbaycan Qəzeti", **Əkinçi (1875-1877)**, Bakü, Avrasiya, 2005, s. 13.

⁷² Hasan Bey Zerdabi, "Daxiliyyə", **Əkinçi**, No: 1, 22 Temmuz 1875.

⁷³ Şahverdiyev, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi**, s. 52.

⁷⁴ Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde...**, s. 77.

⁷⁵ M. Sultanov imzalı bu yazı için bkz. Aşırı, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi: 1875-1920**, s. 63-65.

Türkçesi”ne yakınlaştırmaya çaba gösterdiği için Çarlık Hükûmeti tarafından takip ve sorgulara maruz kalan gazete,⁷⁶ 1891’de yayınına son vermiştir.

Dönemin Çarlık yönetiminin tutumu nedeniyle bu dönemde anadilde yayın yapan gazetelerin sayısı beklendiği kadar fazla olmamıştır. Yayına başlayan gazetelerin bir süre sonra kapatılmasından dolayı 1899–1903 yılları arasında tüm Güney Kafkasya’da Azerice yayın yapan gazete kalmamıştı.⁷⁷ Sansür yönetimi, Azerbaycanlılar tarafından Rusça gazete yayınlanmasına ise fazla engel çıkarmıyordu. Bu nedenle Azerbaycanlılar, bir süre sonra anadilli gazete yerine Rusça gazete yayınlama yoluna seçmiştir. Bunların en dikkat çekicilerinin başında “Kaspi” gazetesi geliyordu.

1881 yılında Viktor Vasilyeviç Kuzmin’in yönetiminde yayın hayatına başlayan Kaspi, daha sonra, Azerbaycan burjuvasının en renkli simalarından biri olan Zeynel Abidin Tağıyev tarafından satın alınmış ve Ali Merdan Topçubaşov’un yönetimine geçmiştir. Gazetede liberalizmden milliyetçilik ve Panislamcı düşüncelere kadar her türlü görüşe yer veriliyordu.⁷⁸ Kaspi, kısa sürede ulusal aydınların düşüncelerini ifade edebilecekleri bir platform haline gelmiş,⁷⁹ Rusça yayınlanmasına karşın Azerbaycan ulusal kimliğinin oluşumunda büyük rol oynamıştır.⁸⁰

Gazete, Kafkasya’daki gelişmelerle birlikte dünya olaylarına da yakın ilgi gösteriyor, çeşitli haber ve yorumlarla okuyucularına dış dünyadaki gelişmeleri de aktarıyordu. Kaspi’de Türkiye’yle ilgili haberler de önemli bir yer tutmaktaydı. Batı ve Rus kültürünü yakından tanıyan Məhəmmədəğa Şahtaxtinski’nin yazılarındaysa Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmeler ele alınıyor, “Türkiyəyi Necə Xilas Etməli”, “Konstantinopoldan Məktub”, “Türkçəmizi Türkçə Etmək”, “Avropa-Türk Konfliktı” başlıklı yazılarda olduğu gibi, halkın dikkati Osmanlı Devleti’nde

⁷⁶ Yusuf Akçura, *Türkçülüğün Tarixi*, Bakü, Yom, 2006, s. 100.

⁷⁷ Ağarəfi Zeynalzadə, *Azərbaycan Mətbuatı və Çar Senzurası (1850-1905)*, Bakü, Elm, 2006, s. 273.

⁷⁸ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..*, s. 55.

⁷⁹ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardeş Kömeyi (Yardımlı)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2000, s. 25

⁸⁰ Akçura, *Türkçülüğün Tarixi*, s. 255.

yaşananlara çekiliyordu. Bu, iki halk arasında, “ortak bir ulus oldukları” bilinci uyandırma yolundaki ilk çabalardan biridir.⁸¹

Yeniden Azeri dilinde bir gazetenin yayın hayatına başlaması ise uzun bir aradan sonra, 30 Mart 1903'te mümkün olacaktır. “Şarkî Rus”, yayınlandığı sırada Kafkasya bölgesinin tek Azerbaycan dilli gazetesi olma özelliği taşıyordu.⁸² Başlangıçta haftada üç gün yayınlanan gazete, 8 Haziran 1904 tarihinde günlüğe çevrildi. Gazetenin ünü kısa zamanda Kafkasya'yı aştı ve tüm Rusya Müslümanları arasında etkili bir yayın organı haline geldi.⁸³ Başta haftada üç gün 1904'ten sonraysa gündelik olarak çıkmaya başlayan gazete, Tatarlar arasında da geniş olarak yayıldığı için yazar kadrosu içinde çok sayıda Kazanlı Türk de bulunuyordu.⁸⁴

Şarkî Rus, adından anlaşılacağı gibi, Azerbaycan'ı Rus Çarlığı'nın doğu bölgesi olarak niteliyordu. Ancak bu adın, Rus sansür baskısından kurtulma çaresi olarak konulduğu düşünülmektedir. Çünkü Şark-ı Rus'un yayın kadrosunda, sonraki dönemlerde Rus karşıtı olarak ön plana çıkacak ve Azerbaycan ulusal kimliğinin oluşumuna öncülük edecek birçok kişinin bulunduğu görülmektedir.⁸⁵ Zaten gazete de hedefini, “Qafqazın türk müsəlmanlarını maarifləndirmək və savadlandırmaq” olarak açıklıyor⁸⁶ ve “Türk” ulusuna mensubiyet vurgusunu ön plana çıkarıyordu.⁸⁷

Azerbaycan basın tarihinin üçüncü döneminin başlangıcını 7 Haziran 1905 yılında “Həyat” gazetesinin yayın hayatına atılması oluşturur. Həyat ile birlikte -R. Rahmeti Arat'a göre- Azerbaycan'da “gazetecilik rûhu ve matbuatın mefkûre devresi” de başlamıştır.⁸⁸

---

⁸¹ Hüseyin Həşimli, “Məhəmmədəğa Şahtaxlı Fenomeni”, **Azərbaycan** (gazete), 15 Nisan 2007, s. 5.

⁸² Şahverdiyev, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi**, s. 65.

⁸³ Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde...**, s. 78.

⁸⁴ Arat, “Matbuat: II. Türkler”, s. 385.

⁸⁵ Bunlar arasında Ahmet Ağayev (Ağaoğlu), Feridun Köçerli, Muhammed S. Ordubadi, Ömer Faruk Nemanzade, Mirze Alekber Sabir, Mehmet Emin Resulzade, Hüseyin Cavid, Muhammed Ağa Şahtaxtinski, Celil Memmedkuluzade, Abbas Sehhet, Alikulu Necefov Kemküsar, Mirze Muhammed Ahundov gibi isimler vardı. Mehmet Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, s. 32.

⁸⁶ Şahverdiyev, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi**, s. 65.

⁸⁷ Aşırılı, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi: 1875-1920**, s. 96.

⁸⁸ Arat, “Matbuat: II. Türkler”, s. 385.

“Hərgün nəşrolunan siyasi-iqtisadi-ticari və ədəbi Türkcə cəridəyi İslamiyyədir”⁸⁹ sloganıyla Bakü’de yayınlanmaya başlayan Həyat, Zeynel Abidin Tağıyev tərəfindən finanse ediliyordu. Gazetenin yazar kadrosunda sonraki dövəmlərdə Azərbaycan siyasi həyatında önəmli roller üstlənecək olan Ali Merdan Topçubaşov, Ahmet Ağayev (Ağaoğlu Ahmet), Hüseynzadə Ali (Hüseynzadə Ali Turan), Neriman Nerimanov və Haşim Vezirov’un yanı sıra Kafkasya’dan Kırım’a, Kazan’dan, Ufa’ya birçok aydın yer almaktaydı.⁹⁰ Bundan dolayı, 3 Eylül 1906 tarixinə kadar yaklaşık 15 ay kadar yayınlanmasına karşın bir Müslüman yayın organı için oldukça büyük sayılan bir tirajla, 2500 adet basılıyordu⁹¹ və Rusya Müslümanları arasında nüfuzlu bir yayın organı olmayı başarmıştı.⁹²

“Həyat” gazetesinin Türk dili konuşan coğrafyada böylesinə etki meydana getirmesinin temel nedenlerinden biri, söz konusu dövəmdə ortaya çıkan “Ceditçilik” akımı və gazetenin bu akımı destekleyen yayın politikasıdır.

“Yenilik taraftarı” anlamına gelen “Ceditçilik”in kökeni İsmail Gaspıralı’nın Kırım’ın Bahçesaray kentinde 1884 yılında açtığı “Usul-ü Cedit” okuluna dayanır. Gaspıralı, bu okullar yoluyla Türk dilli dünyada çağdaş yöntemlərə dayalı eğitim sisteminin yaygınlaştırmayı amaçlıyordu. Ona göre, eğitimde Arapça yerine Türk dili kullanılmalı, dinî bilgilerle birlikte matematik, tarih və coğrafya gibi derslər de okutulmalıydı.⁹³

Kısa zamanda “Bahçesaray’dan Kaşgar’a” kadar her bölgede Usul-ü Cedit okulları açılmaya başlandı. 1906 yılında Rusya’daki okulların sayısı beş bini geçmiş,⁹⁴ yalnızca Buhara Hanlığı içerisinde yüzlerce cedit okulu açılmıştı.⁹⁵ Bu

---

⁸⁹ **Həyat**, 7 Haziran 1905, s. 2.

⁹⁰ Aşırılı, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi: 1875-1920**, s. 116.

⁹¹ Devlet, **Rusya Müslümanlarının Milli..**, s. 195.

⁹² İbrahim Yüksel, **Azərbaycan’da Fikir Həyatı və Basım**, İstanbul, Acar, 1986, s. 100

⁹³ Gaspıralı’nın “Kadimcilik-Ceditçilik” başlığıyla üç bölüm hâlinde “Tercüman” gazetesinde yayınlanan görüşleri için bkz. İsmail Gaspıralı, **Seçilmiş Eserleri: 2, Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken, 2004, s. 273-286.

⁹⁴ Cafer Seydahmet Kırimer, **Gaspıralı İsmail Bey: Dilde, Fikirde, İşte Birlik**, Haz. Ramazan Bakkal, İstanbul, Avrasya Bir Vakfı, (1996), s. 122.

⁹⁵ Timur Kocaoğlu, “Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)”, **Türkistan’da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924**, Haz. Timur Kocaoğlu, Haarlem, SOTA, 2001,s. 19.

okulların yapımına Rusya Devleti'nin herhangi bir maddi desteği olmuyor, okullar yerel zenginlerin maddi destekleriyle faaliyete geçiyorlardı.⁹⁶ Ceditler, amaçlarına ulaşmak için eğitimin yanı sıra basın faaliyetlerine ve tiyatroya da ağırlık veriyorlardı.⁹⁷

Kısa zaman sonra Ceditçiler, eğitim dışında, sosyal, kültürel ve siyasi konularla ilgili görüşler de ortaya koymaya başladılar. Bunun sonucu olarak "Ceditizm", Rusya içerisinde yaşayan Türklerin toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim haline geldi.⁹⁸ Hareket, eğitim reformunu savunmanın ötesine geçerek Panislavizm karşıtı ve Türk dünyasını birleştirmeyi öngören bir akıma dönüştü.⁹⁹

Ceditizm'in temel felsefesinin oluşumunda Gaspıralı'nın "dilde, fikirde ve işde birlik" sloganı ve yine Gaspıralı tarafından 10 Nisan 1853'te yayın hayatına başlayan "Tercüman" gazetesinin önemli rolü vardır.¹⁰⁰ Gaspıralı, İstanbul'dan Buhara'ya tüm Türk dilli coğrafyada açan "ilk beyaz bahar çiçeği" olarak nitelenen Tercüman gazetesinde¹⁰¹ tek bir Türk ulusundan söz ediyor, Türklerin birliğinin dilde ve düşüncede başlaması gerektiğini savunuyordu. Bunun için tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dili yaratılmalı, bu dil ise İstanbul Türkçesi temel alınarak oluşturulmalıydı.¹⁰²

Gaspıralı'nın düşünceleri Rusya Türkleri arasında hızla yayıldı ve birçok taraftar kazandı. O, Usul-ü Cedit okulları ve ortak dil oluşturma konusundaki çabaların yaygınlaşmasında olduğu kadar Rusya Türkleri içerisinde basın faaliyetlerinin ortaya çıkmasında da öncü bir rol oynamıştır.¹⁰³

---

⁹⁶ Kırimer, **Gaspıralı İsmail Bey..**, s. 123.

⁹⁷ Seyfettin Erşahin, "Buhara'da Ceditçilik ve Eğitim Reformu", "**Buhara'da Ceditçilik ve Eğitim Reformu**"/**Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası**, Abdulrauf Fıtrat, Haz. Seyfettin Erşahin, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000, s. 3.

⁹⁸ Andican, **Ceditizm'den Bağımsızlığa..**, s. 25.

⁹⁹ **A. e.**

¹⁰⁰ Landau, **Pantürkizm**, s. 21.

¹⁰¹ Akçura, **Türkçülüğün Tarixi**, s. 108.

¹⁰² Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 51.

¹⁰³ Bkz. Yavuz Akpınar, "İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", **Seçilmiş Eserleri: 2, Fikri Eserleri**, İsmail Gaspıralı, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken, 2004, s. 11-57.

Tercüman gazetesinin Azerbaycan'daki en önemli izleyicisi olarak Həyat gazetesini görmekteyiz. Gazetenin ilk sayısında yer alan yazıya bakıldığında, yayıncıların, basının kamuoyu yaratma işlevinin önemini ne ölçüde kavramış oldukları hemen dikkat çekmektedir. “Qəzetimizin Məsələyi” başlıklı yazıda gazetenin halkın aydınlatılmasında etkili bir araç olduğu ifade edilmektedir. Ancak, her gazete toplum için iyi ve doğruyu göstermemektedir. Həlbuki gazeteler milletin kendi benliğini koruyarak gelişmesine yardımcı olmalıdırlar:

“ Biz arzu ederiz ki, bizim tərəqqimizə baxıldıqda, ‘rus reiiyyəti altında bulunan türk ve müsəlmanlar nə qədər gözəl tərəqqi ediyolar!’ deyilsin. Yoxsa, ‘türklər*, müsəlmanlar irtidat ediyor, frenkləşiyolar!’ deyilməsin”.¹⁰⁴

Demokratik bir karaktere sahip olan Həyat, ulusal kimlik sorununun tartışmaya açılması, daha da önemlisi “Türk” etnik kimlik anlayışının topluma mal edilmesinde çok önemli bir rol oynamış,¹⁰⁵ “Türklüyə xidmət nümunəsi” olmuşur.¹⁰⁶ Kuşkusuz, gazetenin böyle bir yayın politikası izleyebilmesinde 1905 Rus Devrimi'yle oluşan geçici özgürlük döneminin getirdiği serbestliğin de büyük rolü olmuşur.¹⁰⁷

Bir süre sonra Həyat gazetesinin önde gelen isimlerinden Ali Merdan Topçubaşov'la arasında çıkan bir anlaşmazlık sonucu Ağaoğlu Ahmet gazeteden ayrılmış ve Bakü zenginlerinden İsa Aşurbəyli'nin desteğiyle “İrşad” gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Azerbaycan siyasal hayatının sonraki dönemlerine damga vuracak olan Mehmet Emin Resulzade ile Neriman Nerimanov da İrşad'ın yazı kadrosunda bulunuyorlardı. Bundan başka Azerbaycan tiyatro ve müziğinin önde gelen isimlerinden Üzeyir Hacıbəyli (Hacıbəyov) da gazetede yazı yazıyordu. İrşad'ın başlığının hemen altında “Hürriyet, Adalet, Müsavat” düsturları yer

---

* Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir.

¹⁰⁴ Həyat, 7 Haziran 1905, s. 2.

¹⁰⁵ Afgan Veliyev, **Azerbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi**, İstanbul, Kaprol İletişim, 2005, s. 161

¹⁰⁶ Aşırılı, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi: 1875-1920**, s. 111.

¹⁰⁷ 1905 İhtilalinin Azerbaycan'a etkileri konusunda kısa bir değerlendirme için bkz. Devlet, **Rusya Müslümanlarının Milli..**, s. 132-137.

alıyordu. Bu düsturlar Fransız İhtilalinden esinlenerek konulmuştu.¹⁰⁸ İrşad, kısa zamanda halkın sevdiği bir yayın organı haline geldi ve tirajı 3000'ne ulaştı.

İrşad'a göre Azerbaycan halkının sorunlarının üç temel kaynağı vardı. Bunların ilki, "Azerbaycan Türkleri"nde ulus bilincinin eksik olmasıydı. İkincisi cehalet ve gericilik, sonuncusu da Azerbaycan toplumunun, büyük çoğunluğuyla, sosyal ve manevi çöküntü içinde bulunmasıydı.¹⁰⁹ Gazete bu nedenle Azerbaycan Türklerinde bağımsızlık bilincinin uyandırılması için çaba göstermenin yanında toplumun sosyal sorunları, eğitim düzeyinin yükseltilmesi konularına da ağırlık veriyordu.

İrşad'da, dünyadaki gelişmeler de dikkatle izleniyordu. Türkiye'de yaşanan olaylar, Rusya'daki düşünce akımları, Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan milliyetçilik düşüncelerine ilişkin haber ve yorumlara geniş yer veriliyordu. Gazetenin yayınına 1908 yılı ortalarında idari makamlarca son verildi.

Üzerinde durulması gereken bir başka yayın organı da sosyalist "Himmət" gazetesidir. 1904'te "Bakü Sosyal Demokrat Müslüman Himmet Partisi"nin resmî yayın organı olarak yayın hayatına başlayan gazete, yaklaşık 100 sayı çıkmıştır. Himmət'le birlikte basın, siyasal görüş farklılıklarına göre ayrılmaya başlayacak, ideolojik kamplaşmalar daha belirgin görünüm alacaktır.¹¹⁰

Üçüncü dönemde Azerbaycan basın hayatında iz bırakan ve kamuoyunda Türkiye imajının biçimlenmesinde rolü olan bir diğer yayın organı "Molla Nəsrəddin" dergisidir. Cəlil Məmmədquluzadə yönetiminde 1 Nisan 1906'da Tiflis'te yayın hayatına başlayan dergide,¹¹¹ söylenmeye cesaret edilemeyen düşünceler mizah yoluyla dile getiriliyordu. Çeşitli dış politika gelişmelerine de sıkça

---

¹⁰⁸ Şamil Vəliyev, "Azərbaycan Mətbuat Tarixində İrşad", **İrşad-100: İrşad Qəzetinin 100 İllik Yubileyinə Həsr Olunan Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Haz. Şamil Vəliyev v.d., Bakü, Bakı Dövlət Universiteti, 2006, 2006, s. 4.

¹⁰⁹ Nəsiman Yaqublu, "Əhməd Ağaoğlu Fenomeni: 'İrşad'dan Başlanan Yol", **İrşad-100: İrşad Qəzetinin 100 İllik Yubileyinə Həsr Olunan Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Haz. Şamil Vəliyev v.d., Bakü, Bakı Dövlət Universiteti, 2006, s.14.

¹¹⁰ İ. Dubinski Muhadze, **Nərimanov**, Azerice'ye Çev. Refail Nağıyev, Bakü, Yazıçı, 1979, s. 130-131 (Kiril harfleriyle).

¹¹¹ Məmmədquluzadə'nin Molla Nəsrəddin dergisini çıxarma nedeni ve hayatıyla ilgili olarak bkz. Hamide Mehmetkuluzade, **Azerbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade (Hâturalar)**, Haz. Fatma Özkan, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2002.

değiniyor, bu bağlamda Türkiye’de yaşanan siyasal olaylara ait yorumlar, karikatürler hemen her sayıda kendine yer buluyordu.¹¹² Böylece Molla Nəsrəddin, Rusya’nın Türk dilli halkları arasında demokratik düşüncenin gelişmesine yaptığı katkının yanında, onların birbirlerinin sorunların ilgi göstermeye başlamalarında da önemli bir rol oynayacaktır.¹¹³

20. yüzyıl başlarında, Azerbaycan’da Türkiye algısının biçimlenmesi ve kamuoyu yaratılmasında rol oynayan önemli basın organlarından adlarından özellikle söz edilmesi gerekenler arasında, “Füyüzat” dergisiyle “Açıq Söz” gazetesi başta gelmektedir.

1 Kasım 1906 tarihinde yayınlanmaya başlayan Füyüzat, 1907 yılı Aralık ayına kadar toplam 32 sayı çıkmıştır. Hüseyinzade Ali Bey tarafından Zeynel Abidin Tağıyev’in maddi desteğiyle çıkarılan dergi, Azerbaycan’da Türk ulusal bilincinin güçlenmesinde rol oynayan basın organlarının başında gelmektedir.¹¹⁴ “Biz qafqazlıyız. Qafqaz əhlinin öz ümumi idarəsinə baxa bilmək üçün lazım gələn muxtariyyət tələb edirik” diyerek Rusya’dan özerklik talebi ilk kez bu dergide dile getirilmiştir.¹¹⁵

Derginin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci açısından önemli bir etkisi de 16. yüzyıldan itibaren iki ülke ilişkilerinin kesilmesine yol açan Şii-Sünni ayrımının ortadan kalkması için çaba göstermesidir. Bunu yaparken dinsel referanslardan çok “milliyet” duygusunu ön plana çıkarmış ve Osmanlı merkezli “ortak Türk kültürü” oluşturmaya çalışmıştır.¹¹⁶

2 Ekim 1915’ten 31 Mart 1918’e kadar düzenli olarak hayatını sürdüren “Açıq Söz” ise Azerbaycan’ın 20. yüzyıl siyasal ve kültürel tarihinde derin iz bırakacak olan Mehmet Emin Resulzade tarafından yayınlanmıştır. Gazete, Resulzade’nin sözleriyle, “O vakte kadar Kafkasya Müslümanı ve Tatarı denilen

---

¹¹² İsa Habibbəyli, “Molla Nəsrəddin Ədəbi Məktəbi və Molla Nəsrəddinçi Epoha”, **Molla Nəsrəddin-On Cildə (1906-1931)**, C. III, Bakü, Çinar-Çap, 2005, s. IV.

¹¹³ Afgan Veliyev, **Azerbaycan’da Yenileşme...**, s. 156-157.

¹¹⁴ Akçura, **Türkçülüğün Tarixi**, s. 237.

¹¹⁵ Aşırılı, **Azərbaycan Mətbuat Tarixi: 1875-1920**, s. 135.

¹¹⁶ Akçura, **Türkçülüğün Tarixi**, s. 237; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 89; Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde...**, s. 89; Yüksel, **Azerbaycan’da Fikir Hayatı ...**, s. 182.

halkın Türk olduğunu sarahat ve ısrarla meydana koymuş, bu hususta sansür yönetimiyle mücadele etmek mecburiyetinde bile kalmıştır.”¹¹⁷ Yazar kadrosu içerisinde AHC’de başbakanlık görevi de üstlenecek olan Nesip Bey Yusufbeyli, dönemin ünlü gazetecilerinden Ömer Faik Nemanzade, edebiyat tarihçisi Feridun Köçerli’nin ile “zamanın ruhlara hitap eden iki şairi”¹¹⁸ Hüseyin Cavid ve Ahmed Cavad da bulunuyordu. Daha sonra Azerbaycan diaspora basınının kurucuları arasında yer alacak olan Mirza Bala Mehmetzade ile Abdulvahap Yurtsever de gazetecilik hayatlarına Açık Söz’de başlamışlardır.¹¹⁹ Gazete Türk birliği yerine, her Türk topluluğunun ayrı ve bağımsız olarak gelişmesini savunuyordu. 28 Mayıs 1918’de ilan edilecek olan AHC, Açık Söz’de dile getirilen düşüncelere uygun bir politika yürütmeye çalışacaktır.

Azerbaycan basın tarihinin üçüncü döneminin en önemli olaylarından birisi 28 Mayıs 1918’de, bu coğrafyada kurulan ilk ulusal devlet olan AHC’nin ilan edilmesidir. Bu gelişmeyle birlikte çeşitli merkezlerde 80’den çok gazete ve derginin yayın hayatına başladığı görülmektedir. Bunların 39’u Türkçe (Azerice), 44’ü Rusça ve diğer dillerdeydi. Bunlar arasında, Türkçe ve Rusça olarak iki dilde yayınlanan “Azərbaycan” gazetesinin (1918–1920) özel bir yeri vardır. Gazete bir anlamda dönemin resmî tarih belgesi niteliğindedir. Gazetede yeni hükûmetin bildirimleri, aldığı kararlar, yasama faaliyetleri ve Milli Meclis’in görüşme tutanaklarına yer veriliyordu. Dönem gazetelerinin ortak özelliği ise, yeni cumhuriyetin kurulmasındaki tarihsel rolünden dolayı, Türkiye’ye karşı olumlu bir tutumun egemen olmasıdır.

Azerbaycan’ın basın tarihinin dördüncü dönemi ise 28 Nisan 1920’de ülkede sosyalist yönetim kurulmasından sonra başlamıştır.¹²⁰

---

¹¹⁷ Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s. 34.

¹¹⁸ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1984, s. 33.

¹¹⁹ Yüksel, **Azerbaycan’da Fikir Hayatı ...**, s. 174.

¹²⁰ Azerbaycan basın tarihi ve yayınlanan başlıca gazeteler hk. bkz. Nazile Abbaslı, “Azatlık Mücadeleleri ve Azerbaycan Basını”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.

27 Nisan 1920 tarihinde milliyetçileri devirerek yönetimi ele geçiren Azerbaycan Şura Cumhuriyeti (AŞC)'nin ilk icraatlarından birisi, 18 Ağustos 1920'de basın faaliyetlerini merkezileşme kararı oldu. Ardından parti görüşüne aykırı tüm yayınlara son verildi.¹²¹ Dönemin önde gelen basın organları “Kommünist” (Azerbaycan dilinde), “Bakinski Raboçi” (Rusça) ve “Komünist” (Ermenice) idi. Bunların içinde en etkilisi Azerbaycan dilinde yayınlanan ve daha sonra “Xalq” adını alacak olan “Kommünist”ti.

Azerbaycan ilk sosyalist yönetimin kurulduğu bu dönemde, basında, siyasi iktidarın politikasına uygun olarak Türkiye'ye karşı var olan olumlu bakış devam etti. İktidar ve basının bu tutumunda, Türkiye'de sosyalist yönetim kurulabileceğine olan inancın yanı sıra, yeni yönetimin göreceli de olsa bağımsız bir siyasi yapıya sahip olması ve yönetime gelen kadronun milliyetçi bir yönünün bulunmasının da rolü vardı.¹²²

Azerbaycan basın tarihindeki dördüncü dönemini oluşturan 1920–1922 yılları, kısa sürmesine karşın siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda iki ülke arasındaki ilişkilerin en yoğun yaşandığı dönemlerden biri olmuştur. Hatta uluslararası ilişkiler bağlamında 1990'lı yıllara kadar, bu dönemde olduğu kadar yoğun bir ilişki yoktur. Bu tablo Türkiye-Azerbaycan arasında kamuoyu yaratma süreci açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunun ortaya çıkmasında basın da özel bir rol oynamıştır.

Sonuç olarak, Azerbaycan basını 19. yüzyıl sonlarından başlayarak AŞC'nin sona erişine kadar olan dönemde Türkiye bağlamında başta gelen kamuoyu yaratıcı odaklardan biri olmuştur. Gazetelerin yaşanan gelişmeleri yakından izleyerek okuyucularına aktarması, sayfalarında Türkiye'ye ilişkin haber ve yorumlara sık sık yer vermeleri, basının gündem oluşturma işlevinin bir sonucu olarak, Türkiye'ye ilişkin konuların önemsenmesini sağlıyordu. Bir diğer kamuoyu yaratıcı odak da

---

¹²¹ Aslan Aslanov, “Heydər Əliyev və Azərbaycan Matbuatı”, **Heydər Əliyev İrsi Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 272

¹²² Nerimanov'un, Himmet Partisi'nin kurulmasından önce, ulusal yönü ağırlıklı olan basın organlarında, dönemin önde gelen milliyetçi aydınlarıyla birlikte çalıştığı görülmektedir. Öte yandan o, tıpkı Sultan Galiyev gibi, Rusya'daki Türklere, diğer uluslardan farklı, onların sosyal ve kültürel değerlerine uygun bir politika uygulanmasını savunuyordu. Bkz. Neriman Nerimanov, “Türkistan Siyasetimiz”, **Seçme Makaleler**, Der. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, İleri, 2005, s. 121-127.

dönemin geçimini gazetecilikten sağlayan aydınlarıydı. Dönem aydınları, aynı zamanda gazetelerde editörlük görevini de üstlendiklerinden eşik bekçiliği işlevi de görüyorlardı. Türkiye'ye ilişkin konularda kanal tutuculuğu yapıyorlar, mümkün olduğunca olumlu kanaat oluşturacak haber ve yorumları sayfalara taşıyorlardı. Bu aydınların bir başka özellikleri de aynı zamanda kanaat önderi olmalarıydı. “(Kanaatler) basından fikir öncülerine, buradan da nüfusun daha az etkin bölümüne akar” ana düşüncesine dayanan iki aşamalı akış modelinin öngördüğü üzere, basınla pasif halk arasında bir tür köprü oluşturmaları kamuoyu yaratıcı odak işlevlerinin daha da güçlü hâle gelmesini sağlıyordu.

1922 yılında AŞC'nin feshedilmesiyle Azerbaycan basın tarihinde yeni bir dönem başladı. Beşinci dönem olarak adlandırabileceğimiz bu dönemin en karakteristik özelliği halkın etnik kimliğinin yeniden tanımlanmasına yönelik bir politikanın yürürlüğe konmasıdır. Bu bağlamda 19. yüzyıl sonları ve özellikle 20. yüzyıl başlarında uyanan ulusal bilincin temel referans kavramları olan “Türk” ve “Türkçe” terimlerinin kullanılması, yeni ulus inşa sürecinin bir sonucu olarak 1936 yılında yasaklandı. “Yeni bir ulus”, “Azerbaycanlı” ulusu yaratıldı, diline de “Azerbaycanca” denildi. Oysa söz konusu yıllarda “Türk” ve “Türkçe” terimleri üzerinde büyük bir oydaşma sağlanmış ve hemen her kesimce benimsenmişti. Sosyalist yönetim tarafından da yasak kararının alındığı 1936 yılına kadar, Sovyet Devrimi'nin liderleri tarafından bile kullanılmaya devam edilmişti. Örneğin Stalin, Azerbaycan halkını “Türk” olarak adlandırıyordu.¹²³ Azerbaycan'ın önde gelen Bolşeviklerinden Ruhulla Ahundov'un 1929'da yayınlanan sözlüğünün adı ise “Rusça-Türkçe Lügat”ti.¹²⁴ Dönemin kimlik belgeleri ve yayın organlarının da Azerbaycan'da yaşayanlar “Türk” olarak tanımlanıyorlardı.¹²⁵ Aydınlar iki dilden birbirine yapılan aktarımların “tercüme” olarak tanımlanmasına karşı çıkıyor, bu tür bir kullanımı şiddetle eleştiriyorlardı.¹²⁶

---

¹²³ J. V. Stalin, **Marksiizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu**, Çev. İsmail Yarkın, İstanbul, İnter, 1996, s. 117-118.

¹²⁴ R(uhulla) Axundov, **Rusca-Turqca Lugat**, 2 C., Bakü, Azərənəsr, 1929.

¹²⁵ Azerbaycan'ın birçok kentinde bulunan “şehir müzeleri”nde sergilenen ve dönemin kimlik belgeleri başta olmak üzere çeşitli belgelerinde bu durumu yakından görmek mümkündür.

¹²⁶ Örneğin, Azerbaycan'ın önde gelen şair ve düşünce adamlarından Sabir, bir şiirinde, “Mümkün iki dil bir-birinə tərcümə amma/ ‘Osmanlıcadan tərcümə Türkə’ nə deməkdir?” diyerek iki dil arasında

Sovyet dönemi Azərbaycan basınında Kruşçev'in iktidara gəlməsiylə Stalin döneminin katı uygulamaları sona erdi və görecəli bir sərbəstlik dönəmi başladı¹²⁷. Linz'in "totaliterlik sonrası otoriter rejimlər" sınıflamasına giren bu dövəmdə, özəlliklə 1968'də Haydar Aliyev'in AzKP Genel Sekreteri olmasıyla bu sərbəstlik biraz daha genişlədi. Özəlliklə anadildəki yayın sayısında önəmli bir artışı oldu. 1946 yılında Azərbaycan'da 87 gazete yayınlanırkən 1970'e gəlindəğində bu sayı, 93'ü Azərbaycan dilində olmaq üzere 118'e yüksəlmişdi. Dergi və digər periodik yayınların sayısı da 21'dən 116'ya çıkmışdı. Bunların 74'ü Azərbaycan dilindəydi.¹²⁸

Azərbaycan basın tarixinin beşinci dönmənin son yılları isə oldukça karakteristik bir görünməə sahiptir. Daha önce resmî yayın organı nitəliğı taşıyan gazetələr bilə dönüşüm gəçirmiş, milliyətçi bir tutum izləməyə başlamışlardır. 1922 yılında başlayan beşinci dönmə boyunca gərçək anlamda muhalefət gazetələri də yinə 1980'li yılların sonunda yayınlanmaya başlayacaktır. Bunun temel nədenninin Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıxışıyla birlikdə yüksələn milliyətçi duyğular və muhalefət olduğı açıktır.

Azərbaycan basın tarixinin son dönməyə 1991 yılında kazanılan bağımsızlıktan sonra başlar. Bu dövəmlə birlikdə ölkədəki basın organlarının sayısı daha da arttı. Bugün Azərbaycan'da bindən fazla gazete adı tescillənmişdir. Bunların 25 kədərü ölkə çapında dağıtıma sahiptir. Gazetələrin günlük tirajları 1.000 ilə 15.000 arasında dəğişməkdədir və oldukça geniş bir ifadə özgürlüğüne sahiptirler.¹²⁹ Gazetələrdə iktidara oldukça sert eleştirilər gətiriləbilməkdə, hətta yöneticilərin özəl hayatları bilə eleştiriləbilməkdədir. Bu sərbəstlik, radyo və televizyon yayınları içində söz konusu değildir. Bu alanda sıkı bir denetim vardır. Bu konuda da özəlliklə Avrupa Konseyi'nin baskılarıyla küçük də olsa bazı adımlar atılmaya başlanmışdır.

"tercüme" sözcüğünün kullanılmasını eleştirmektedir. Mirzə Ələkbər Sabir, **Hophopnamə**, Haz. Vaqif Sultanlı, Bakü, Turan, 2002, s. 266. Öte yandan Sabir'in dizelerində görüldüğü gibi, o dövəmdə Türkiye Türkçəsi "Osmanlıca" olarak nitelendirilirken, Azərbaycan dilinə "Türkçe" deniliyordu.

¹²⁷ Bu dövəmlə ilgili ilginç gözlemlərin yer aldığı bir Türk diplomatının anıları için bkz. Hâmit Batu, **Moskova'da Hruşçev Yılları**, İstanbul, İsis, 1992.

¹²⁸ Vüqar Rəhimzadə, "Heydər Əliyev və Azərbaycanca Azad Mətbuatın Formalaşması", **Heydər Əliyev İrsi Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Bakü, Azərbaycan, 2006, s.280.

¹²⁹ Bayram Hüseynzadə, "Yeni İnkişaf Mərhələsində Demokratik Mətbuatın Xarakteri", **İrşad-100: İrşad Qəzetinin 100 İllik Yubileyinə Həsər Olunan Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Bakü, Bakı Dövlət Universiteti, 2006, s. 26.

Önceleri görsel-işitsel basında yönetimin politikalarını eleştirmek neredeyse mümkün değilken, son yıllarda bu tutumda bazı değişiklikler görülmektedir. Örneğin, “İçtimai Radyo-Televizyon” adlı kamu kurumunun yayınlarında kimi muhalif görüşlere ve ülkede yaşayan etnik gruplarla ilgili çeşitli yayınlara yer verilmektedir. Yine, “ANS” adlı özel televizyon kanalı, göreceli de olsa, özgür bir yayın politikası izlemektedir.¹³⁰

Günümüz Azerbaycan basını üç ana gruba ayrılmıştır: Devletin ve devlet organlarının resmi sözcüleri olan gazeteler, parti gazeteleri ve göreceli bağımsız gazeteler.

II. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Doğuşunun Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkileri

19. yüzyılın son çeyreğiyle 20. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan yaklaşık 50 yıllık dönem, 16. yüzyıldan itibaren kesintiye uğrayan Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin yeniden kurulması ve günümüze kadar uzanan etkileri nedeniyle son derece önemlidir.¹³¹ Bu dönemde kurulan ve gelişen ilişkiler, iki coğrafya arasındaki tarih, dil ve kültürel yakınlığı canlandırmakla kalmamış bugünkü siyasal, ekonomik ve askerî ilişkilerin de temelini oluşturmuştur. Hüseyinzade Ali'nin başlangıçta alıntılanan sözlerinde ortaya konulduğu gibi “Erciyes Dağı Kaf Dağı'na kavuşmuştur”.

Bu yarım yüzyıllık dönemdeki Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve kamuoyu oluşum süreçlerini iki ana başlık altında ele almak mümkündür.

1. 1875–1918 döneme,
2. Milli Mücadele dönemi.

¹³⁰ ANS şirketinin yayın izni 2007 yılında yenilenmemiş, sorun ancak, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in devreye girmesiyle çözülebilmektedir.

¹³¹ Safevi-Osmanlı savaşının iki ülke açısından olumsuz sonuçlarıyla ilgili bkz. Nesib Nesibli, “Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, C. VII, No: 1, İlkbahar 2001, s. 137-139. Safeviler Devleti tarihiyle ilgili Azerbaycan tarafının bakışını ortaya koyan bir çalışma için bkz. Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakü, Şərq-Qərb, 2007; Safevi Devleti'nin düşünsel temelleri için bkz. *Şeyx Səfi Təzkirəsi (“Səfvət-üs Səfa'nın XVI Əsr Türk Tercümesi)*, Haz. Möhsün Nağısoylu, Sevar Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı, Bakü, Nurlan, 2006. Ayrıca bkz. Taha Akyol, *Osmanlı ve İran'da Mezhep ve Din*, 2. bs., İstanbul, Milliyet, 1999.

A. Kamuoyu Oluşum Sürecinde Milli Mücadele Öncesi İlişkilerin Rolü

Benedict Anderson, sömürge bölgelerindeki milliyetçiliğin doğuşunda “entelijensiyalar”ın önemli rolü olduğunu belirtir. Nedeni, sömürgeciliğin yerli toprak ağalığını, büyük tüccarlığı, endüstriyel girişimciliği hatta geniş bir meslekler sınıfını bile seyrek görülür şeyler haline getirmesidir. Bunun için entelijensiyanın okuryazarlığı ve iki dilliliği onun öncü rolünü pekiştirir.¹³²

Azerbaycan’da 1875’te ilk ana dilde gazetenin yayına başlamasıyla birlikte bu gelişme, birçok yeniliklere ve Azerbaycan ulusal bilincinin uyanmasına yol açmış, “geçimini gazeteden kazanan” bir aydınlar grubunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. “Entelijensiya” halka önderlik ederek onların ulusal kimliklerini tanımlamış ve Azerbaycan’ın modern dönem tarihinde önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Ana dilde gazetenin ortaya çıkışı, yazı dilinin sadeleşmesi ve halkın anlayacağı bir niteliğe kavuşmasına, yani “dilnin demokratikleşmesine” de zemin hazırlamıştır. “Dil demokratikleşince, yani ‘hikmet-i hükümet’ ile halk arasındaki dil engeli kalkınca siyaset demokratikleşmeye başlayacaktır”.¹³³ Dolayısıyla tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi Azerbaycan’da da ana dilde gazetenin yayın hayatına başlaması kamuoyunun etkisi ve gücünü arttırmıştır. Bu da kamuoyu yaratma çabalarının daha etkin bir duruma gelmesini sağlamıştır.

1. İlk Kamuoyu Yaratma Çabalarının Ortaya Çıkış Nedenleri

Yusuf Akçura, Zerdabi’nin “Əkinçi” gazetesini Rusya’da yayımlanan ilk Türkçe gazete olarak tanımlamaktadır.¹³⁴ Əkinçi, Azerbaycan’da Türkiye kamuoyunun yaratılmasının temel basamaklarından birini de oluşturuyordu. Siyasal içerikli haberlerin yanı sıra dış haberler üzerinde de katı bir sansür uygulanmasına karşın gazetenin hemen her sayısında Osmanlı Devleti’ne ilişkin gelişmelere yer verilerek önemsenmesi sağlanıyordu. Haberlerin en önemli özelliği, Osmanlı yanlısı

¹³² Anderson, **Hayali Cemaatler..**, s. 132.

¹³³ Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, s. 55.

¹³⁴ Akçura, **Türkçülüğün Tarixi**, s. 97.

bir üsluba sahip olmasıydı. Örneğin ilk sayıda Mısır Hidivliği'yle yaşanan ihtilafda Osmanlı Devleti haklı gösterilirken,¹³⁵ ikinci sayısında Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumuyla ilgili geniş bir değerlendirme yer veriliyordu.¹³⁶ Gazetenin sahibi ve başyazarı Hasan Bey Zerdabi de, o yıllarda meydana gelen Sırp ayaklanması sırasında halkı Osmanlı'dan yana tutum takınmaya çağırıyordu. Gerekçesi Rusların Sırbistan'la Slav dayanışması içine girmesi idi. Zerdabi şöyle diyordu:

“Əgerçi indi olan Osmanlı davasına Avropa dövlətləri qarışmırlar, amma öz xahişi ilə davaya gedən və pul göndərən çoxdur. Məsələn, Aleksanada olan davada serblərin bir polkundan 30 rus əfsəri öldürüldülər.”¹³⁷

İzlediği yayın politikasından dolayı 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasıyla gazete üzerindeki sansür iyice ağırlaştırıldı. Rusya'ya ilişkin her haberde bir art niyet aranmaya başlandı. Moskova gazetelerinden alıntılanan kışın çok sert geçtiği yolundaki haberler bile, “Siz bunu yazmaqla, Allah'ın bu soyuğu Ruslara bəla olaraq göndərdiyini müsəlmanlara göstərmək istəyirsiniz?” denilerek sansürleniyordu.¹³⁸

Baskılar üzerine Osmanlı Devleti'ne ait haberlerin sayısında ciddi bir azalma meydana gelmiştir. Buna rağmen, yer verilebilen haberlerde yine Türkiye'ye olan sempati gizlenmiyordu. Örneğin Osmanlı-Rus savaşının en şiddetli günlerinde yapılan bir haberde, “...Osmanlı Devleti'nin “məğlub” olmadığı, “hərbi davam etdirməyə” hazır olduğu ifade ediliyordu.¹³⁹

Əkinçi gazetesi, Azərbaycan kamuoyunda Türkiye'ye qarşı “bizden” algısının güçlenmesine ve olumlu bir kanaatin doğmasına çaba göstərirkən, Rusya'yı bir anlamda ötekileştirici bir tutum takınıyordu. Bu nədənle Əkinçi gazetesini Azərbaycan'da ilk Türkiye yanlısı kamuoyu yaratıcı odak olaraq nitələndirəbiliriz.

¹³⁵ Əkinçi, Yıl 1, No: 1, 22 Temmuz 1875.

¹³⁶ Əkinçi, Yıl 1, No: 2, 5 Ağustos 1875.

¹³⁷ Əkinçi, Yıl 2, No: 17, 8 Eylül 1876.

¹³⁸ Hənifə Xanım Məlikova-Abeyeva (Hatıraları), Həsən Bəy Zərdabi və ‘Əkinçi’, Rusça'dan Azerice'ye çev. Tahir Aydınoglu, Bakü, Adiloğlu, 2005, s. 30.

¹³⁹ Əkinçi, Yıl 3, No: 8, 14 Nisan 1877.

Nitekim Əkinçi'nin izlediği yayın politikası nedeniyle hem Akçura¹⁴⁰ hem de Swietochowski¹⁴¹ Zerdabi'yi “Osmanlı sempatzanı” olarak tanımlamaktadırlar. Gazetenin kapatılma nedenlerinden biri de 1877–78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı yanlısı bir yayın politikası izlediği iddiasıdır.¹⁴²

Azerbaycan basınında dış politikaya ait haberlerin, bu bağlamda Türkiye'deki gelişmelere verilen yerin artması ve kamuoyu yaratma çabası asıl olarak 1905 Rus İhtilali'nden sonra ortaya çıkacaktır.

Rusya'nın Japonya'ya yenilmesinden sonra başlayan ayaklanma ve çatışmalar sonucunda Çar II. Nikola, 17 (30) Ekim 1905'te bir manifesto yayınlayarak Rusya'da yaşayan herkes için söz, ifade, dernek kurma ve toplantı özgürlüğü tanımak zorunda kalmıştı.¹⁴³ Bu, tam bir serbestlik olmamasına karşın, Rusya'nın diğer bölgelerindeki Türkler arasında olduğu gibi, Azerbaycan'da da ulusal hayatın canlanmasında önemli bir aşama olmuş,¹⁴⁴ Azerbaycan Türkleri arasında milliyetçilik duyguları hızla yükselmeye başlamıştır. Gazeteler okuyucularına daha çok “Müslümanlar” olarak hitap ederlerken, bu dönemden sonra “Kafkas Türkleri” ya da “Türk” biçimindeki ifadeler daha baskın bir hâl almıştır. Hatta gazete ve dergiler kendilerini “Türk” biçiminde tanımlamakta yarışa girmişlerdir.¹⁴⁵ Akçura Kafkasya'daki bu yeni durumu şu sözlerle dile getirmektedir:

“Daha öncə Axundzadələr, Məlikzadələr, Ünsizadələr Qafqazda türk milli duyğu ve şüurunun oyanmasına az-çox təsir etmiş olmaqla

¹⁴⁰ Akçura, **Türkçülüyn Tarixi**, s. 98.

¹⁴¹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 48

¹⁴² Mehmet Emin Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, Arap harflerinden çev. Asif Rüstəmov, Bakü, Elm, 1990, s. 18 (Kiril harfleriyle); Mirəhmədov, “Birinci Azərbaycan Qəzeti”, s. 20; Devlet, **Rusya Müslümanlarının Milli..**, s. 27.

¹⁴³ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 3. bs., Ankara, TTK, 1993, s. 386.

¹⁴⁴ 1905 ile 1917 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergi sayısı 63'e ulaşmıştır. O tarihlerde Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmediği göz önüne alınırsa bu oldukça yüksek bir rakamdır. Bkz. Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti..**, s. 18; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 85; Aydın Yalçın, “Türk Halklarında Milli Uyanış”, **Avrasya Etüdüleri**, C. I, No: 4, Kış 1995, s. 14.

¹⁴⁵ Diğerlerine kıyaslandığında ulusal kimlik vurgusu daha az olan Molla Nəsrəddin dergisi bile kendini “haftada bir defa çıkan Türk mecmuası” olarak tanımlamaktaydı. Örneğin bkz. **Molla Nəsrəddin**, Yıl 4, No: 24, 14 Haziran 1909, s. 3.

bərabər, bu şüurun qüvvətli və müəyyən bir hala gəlməsi, iddia edilə bilər ki, Azərbaycanda gündəlik mətbuatın nəşrindən etibarən başlayır”.¹⁴⁶

Gerçekten de basının büyük etkisiyle “Türk” etnik vurgusu her geçen gün daha da güçleniyor, yayılıyor ve benimseniyordu. Bu ise, kamuoyu oluşumunda rol oynayan önemli bir etkenin güçlenmesini sağlamıştır. Bu da “Türk” kavramı çerçevesinde biçimlenmeye başlayan yeni ideolojydi.

Basının gündem oluşturmasıyla Türkiye’ye karşı sempatiyi arttıracak haber ve yorumların hızla artması halkın dikkatini Türkiye’ye yöneltmenin yanında olumlu bir kanaat oluşum sürecini de başlatmış, halkın kültür, din ve dil yakınlığını yeniden keşfetmesini sağlamıştır. Bu iki ülke ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci bakımından oldukça önemli bir olgudur, çünkü kültür, din ve dil birey kanaatlerinin biçimlenmesinde rol oynayan en önemli kültürel etkenlerdendir.

1905 sonrası dönemde, Azerbaycan’da kamuoyu oluşumuna etki eden bir başka önemli olgu da şiddetlenen Ermeni-Azeri çatışmasıdır. Çatışmaların başlamasında gelişmekte olan Azerbaycan burjuvazisinin karşılaştığı rekabet engeli, Bakü’de nüfusu hızla artan Ermeni işçi ve işveren nüfusuyla¹⁴⁷ Türkler arasındaki rekabet ve çıkar çatışması da etkili olmasına karşın,¹⁴⁸ bu durum etnik bir çatışma olarak sunulmuş ve Türkiye’ye yakınlaşmanın aracı olarak kullanılmıştır.

Ermenilerle Azerbaycanlı Türkler arasındaki ilk önemli çatışma 6 Şubat 1905 tarihinde Bakü’de patlak vermiş, şiddetlenen olaylar kısa bir sürede bütün Güney Kafkasya’ya yayılmıştı.¹⁴⁹ Bir yıl kadar devam eden olaylar sırasında, değişik hesaplara göre 3100 ile 10.000 arasında insanın hayatını kaybetmiştir. Eldeki tüm veriler Türklerin Ermenilerden daha çok kayıp verdiklerini gösteriyordu.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Akçura, **Türkçülüğün Tarixi**, s. 257.

¹⁴⁷ Bakü kentinin nüfusu 1860 yılında 13 bin iken, 1903’te 179 bine yükselmiştir. Baykara, **Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri...**, s. 125.

¹⁴⁸ Tahir Sümbül, “Azerbaycan’daki Siyasi Partiler: 1905’ten Günümüze”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, A. Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 25.

¹⁴⁹ Çatışmaların nedenleriyle ilgili tarafların iddiaları ve olayın ayrıntıları, basındaki yorumları için bkz. Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Ankara, TTK, 2006, s. 252-316; Claude Mutafian, “Karabagh in the Twentieth Century”, **The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh**, Ed. by. Levon Chorbajian v.d., London ve New Jersey, ZED Books, 1994, s. 112-113.

¹⁵⁰ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 70-71.

Azerbaycanlılar, bunun “üç-beş Ermeni’nin başıboş hareketi değil, arkasında güçlü Batılı destekçileri bulunan” ve belirli bir stratejiyle hareket eden Taşnaksütyun Partisi’nin “planlı işi” olduğu kanaatine sahiptiler¹⁵¹ ve bu durumda kendilerine yalnızca Osmanlıların yardım edebileceğini düşünüyorlardı.¹⁵²

Sonuç olarak Azerbaycan basını, sıklıkla Türkiye’ye ilişkin haber ve yorumları sayfalarına taşıyor ve kamuoyunda Osmanlı Devleti’ni güçlü ve muktedir bir devlet olarak sunmaya çaba gösteriyordu. “Türk” karakteri güçlü, dik ve yiğit şeklinde tasvir ediliyordu. Osmanlı Devleti, karşılaşılan kimi sorunlar karşısında zor duruma düşse de, bu geçiciydi. Her an ayağa kalkma ve sorunların üstesinden gelme gücüne sahipti. Bu, Azerbaycan halkının direncini arttırmak için de önemliydi. Güçlü bir Osmanlı, kendilerinin yok edilmesine izin vermezdi. Örneğin Füyüzat’ta yer alan bir yazıda Hicaz Demiryolu yapımı konusuna yer verilerek, Osmanlı’nın böylesine büyük bir projeyi gerçekleştirebilecek güce sahip kudretli bir devlet olduğu izlenimi verilmeye çalışılırken,¹⁵³ “Molla Nəsrəddin” dergisi de 2 Ağustos 1909 tarihli sayısında dikkat çekici bir karikatürü sayfalarına taşıyordu.

İki bölümden oluşan karikatürün birinci sahnesinde çalılığın arkasında uyuyan bir Osmanlı figürü yer almakta, ön planda resmedilen Yunanlı ise elinde kılıç, “Girit sözünden bahsedeni parça parça edeceğim!” diye bağırılmaktadır. Karikatürün ikinci sahnesinde uyanan Osmanlı’nın dev gibi bir cüsseye sahip olduğu görülür. Karşısında cüce kadar kalmış olan Yunanlı’ya, “A, çocuğum! Ne diye bağırıp çağırıyorsun?” diye çıkışır. Bunun üzerine korkudan yüz üstü yere kapanan Yunanlı yalvarmaya başlar ve “Hayır, hayır, yanlış davranmışım” der.¹⁵⁴

Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti yansıtıldığı kadar güçlü değildi. Örneğin Hicaz Demiryolu’nun yapımına ekonomik gücü yetmediğinden dolayı ülke içi ve dışında yaşayan Müslümanlardan bağış toplanmasına karar verilmiş, demiryolu

---

¹⁵¹ Ahmet Ağaoğlu (Ağayev), “Rusya’da Müslümanlar”, **Türk Yurdu**, C. XIV, No: 155, s. 3122-3123’ten aktaran Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri ..**, s. 93.

¹⁵² Nizami Caferov, “Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Aydınlarm Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan’da Atatürk Merkezi, 2007, s. 19.

¹⁵³ **Füyüzat**, No: 7, 25 Ocak 1907, s. 122-123.

¹⁵⁴ **Molla Nəsrəddin**, Yıl: IV, No: 31, 2 Ağustos 1909, s. 4.

bu bağışlarla finanse edilmişti.¹⁵⁵ Molla Nəsrəddin'deki karikatürün yayınlandığı 1909 yılında da Osmanlı Devleti'nin siyasal durumu Girit'i geri alabilecek kadar güçlü değildi. Buna karşın derginin, Osmanlı silkindiği takdirde, Girit'i bile geri alabilir izlenimi vermeye çalışması yukarıdaki görüşümüzü desteklemektedir.

Azerbaycan basınında Osmanlı Devleti'ni güçlü gösteren haber ve değerlendirmeler, -propagandanın "tekrar kuralı" bağlamında- bir gerçeklik algısına yol açmış ve Azerbaycan halkı, Osmanlı Devleti'ni güçlü bir "kardeş devlet" olarak görmeye başlamıştır. Yedeksubay olarak Kafkas Cephesindeki savaşlara katılan Şevket Süreyya Aydemir, oradaki izlenimlerine dayanarak "Dış Türkler" in Türkiye'ye bakışını şöyle ifade etmektedir:

"Türkiye, onlar için her şeydi. Onlara göre orada her şey kudretli, hareketli ve büyüktür. Türkiye hiç yenilmezdi. Yenilse bile, sonunda silkinirdi, kalkardı. Düşmanlarını yere sererdi. Onlara göre her Türk bir kahramandı."¹⁵⁶

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde, daha doğrusu Azerbaycan'da Türkiye kamuoyunun oluşumunda önemli rol oynayan bir başka basın organı da "Həyat" gazetesidir.

Həyat gazetesinde yer alan haber ve yazılarda, yoğun olarak Azerbaycanlıların Osmanlı Türkleriyle aynı etnik kökene sahip oldukları, iki halk arasında dil, tarih ve kültür birliğinin bulunduğu görüşlerine yer verilmekteydi. Gazete aynı zamanda, Rusya içinde yaşayan Müslümanların hepsinin "Türk", dillerinin de "Türkçe" olduğunu savunuyordu. Həyat'a göre, Rusya'da yaşayan Türkler için "umumi dil" kullanma da bir zorunluluktur.¹⁵⁷

Dönem gazetelerinin dil konusu üzerinde yoğunlaşmaları rastlantısal değildir. Bir toplumda ulusal bilinci uyandırmak isteyen aydınların başvuracakları en önemli yol, kitleleri tarihlerini öğrenmeye davet etmeleridir. Burada da anadil ön plana

---

¹⁵⁵ Bu bağışın nasıl toplandığı ve miktarı hk. bkz. Metin Hülagu, **Bir Umudun İnşası: Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Yitik Hazine, 2008, s. 36-39. Aynı dönemde inşa edilen diğer demiryolları ise çeşitli Avrupa ülkelerinden sağlanan kredilerle finanse edilmiştir. Krediler karşılığında verilen imtiyazlar ve bu konuda büyük devletlerin tutumları hk. bkz. **İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, İletişim, 1998, s. 127-167.

¹⁵⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 20. bs., İstanbul, Remzi, 2008, s. 132.

¹⁵⁷ Hasan Bey Zerdabi, "İttihadi-Lisan", **Həyat**, 11 Ocak 1906, s. 1.

çıkılmaktadır. Çünkü halkın etnik kökenine sahip çıkabilmesi için “davetiyenin ... onların anlayacağı bir dille yazılmış olması gerekirdi”.¹⁵⁸ Dönemin Azerbaycan aydınları için bu, Türkçe’den başka bir dil olamazdı.¹⁵⁹ Bu nedenle de halka, her şeyden önce Türk olduklarını ve Türkçe konuşmaları gerektiğini anlatmak gerekiyordu.

Benedict Anderson’ın kaydettiği gibi, “hayal edilmiş siyasal topluluk” olan ulusun oluşumunda önemli bir yeri olan milliyetçilik düşüncesi “akrabalık, din gibi olgularla bir arada düşünülürse, her şey daha kolay olabilir”.¹⁶⁰ Birbirini hiçbir zaman tanımayacak, hatta tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecek olan ulusun üyeleri, birbirlerinin zihninde “toplamlarının hayali ile yaşarlar”.¹⁶¹ Aynı şekilde Balibar da “Etniklik nasıl üretilir?” sorusuna verdiği cevapta, etnik kökenin kurgusal olarak değil, en doğal biçimiyle oluşması için başlıca iki olgunun yol gösterici olduğunu söyler: Dil ve ırk. Ona göre, bu iki olgu her zaman birlikte düşünülür. “Sadece bu ikisinin bir araya gelmesi ‘halk’ı mutlak bir biçimde özerk bir birlik olarak sunmaya olanak verir.” İki birlikte, “ulusun ruhu” diyebileceğimiz ulusal karakterin halka içkin olduğunu ifade eder.¹⁶²

Azerbaycan basınının Türkiye Türkleri ile kültürel benzerlikleri ön plana çıkarmaları ve ortak bir dilin savunulması yaratılan kamuoyunun niteliğine ışık tutması açısından önemlidir. Bütün Türkler arasında ortak hale gelmesi istenilen dil ise Osmanlı Türkçesinden başkası değildir.

“Umumî dil”in Osmanlı Türkçesi olmasını savunan Azerbaycanlı aydınlar göre, “... Türk şivələrindən biri olan Osmanlı lisanı o dərəcə... teqamül eylə[mış]di ki, ən âli, ən dərîn fikrləri, ən naziq, ən rəqiq hisləri ifadəyə bugünkü Ərəb və Fars dillərindən bilə müstəfit və müqtədir”di ve tüm Avrupa dilleriyle rekabet edebilme

¹⁵⁸ Anderson, **Hayali Cemaatler..**, s. 96.

¹⁵⁹ Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde..**, s. 61; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 89.

¹⁶⁰ Anderson, **Hayali Cemaatler..**, s. 21.

¹⁶¹ **A. e.**, s. 20-22.

¹⁶² Etienne Balibar, “Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji”, **İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, Haz. Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, Çev. Nazlı Ökten, 3. bs., İstanbul, Metis, 2000, s. 122.

gücüne sahipti.¹⁶³ Böyle bir dilin, “şivəyi ədəbiyyə” olarak kabul edilmesi “pek gözəl, pek yaxşı” olurdu.¹⁶⁴ “Tatar və Azərbaycan ağızları”, “imlâ ve inşaca galat” olmalarının yanında çoğu kelimeleri yavan, çiğ ve dile uygun değildi.

Həyat gazetesi Osmanlı’daki Türkçülük akımını da yakından izliyor, hatta gelişmelere doğrudan taraf oluyordu. Örneğin, Kahire’de yayınlanan “Türk” gazetesinde Tatarların ayrı bir ırk olarak gösterildiği bir yazıya en sert tepki Həyat’tan gelmiş ve buna cevap olarak, 10 Haziran 1905’ten itibaren “Türklər Kimdir və Kimlərdən İbarətdir?” başlıklı makale dizisini yayınlamaya başlamıştır. “Hüseynzadə Ali” imzalı bu makalelerde, öncelikle Türklerin kendilerinin kim oldukları ve “nəçə şöbəyə ayrıldıkları”, bugün nerede sakin oldukları, “nə namlar altında yaşadıkları” gösterilmeye çalışılıyordu.¹⁶⁵ Hüseynzadə’ye göre, hâlen Türkiye’de Özbeklerin, Kırgızların, Başkırtların Türk olduklarını bilmeyenler, Türklükleriyle iftihar ettikleri halde Türk’ün kim ve kimlerden ibaret olduğundan habersiz olan pek çok yazar bulunmaktaydı ve yanlışlık da buradan kaynaklanıyordu. Bu nedenle öncelikle aydınların bu konudaki eksikliklerini gidermeleri gerekiyordu.¹⁶⁶

Həyat’ta yayınlanan düşünce ve görüşler yalnızca kamuoyunu Türkiye lehinde etkilemekle kalmıyor, Osmanlı aydınları üzerinde etkide bulunarak Türkiye kamuoyunda da “genel Türklük” bilincinin gelişmesine katkı sağlıyordu.¹⁶⁷ Osmanlı’daki Türkçülük düşüncesinin ana sloganı olan “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” düsturu da ilk kez Hüseynzadə Ali Bey tarafından ortaya konulmuştur.¹⁶⁸ Həyat gazetesinde yayınlanan “Qəzetimizin Məsləği” başlıklı makalede, Müslüman Türklerin kalkınması ve modernleşebilmesinin ancak bu üç düstura göre hareket edilmesine bağlı olduğu ileri sürülüyordu. Bu görüş kısa

---

¹⁶³ Ali Bey Hüseynzadə, “Qəzetimizin Dili Haqqında Bir Neçə Söz”, **Həyat**, 14 Haziran 1905, s. 2.

¹⁶⁴ Muhammed Hadi, “Bəyani-Təsəvvür Fi Hususül Lisan”, **Həyat**, 20 Ocak 1906, s. 2.

¹⁶⁵ Bayat, **Hüseynzadə Ali Bey**, s. 31.

¹⁶⁶ Ali Bey Hüseynzadə, “Türklər Kimdir və Kimlərdən İbarətdir”, **Həyat**, 10 Haziran 1905, s. 1-2.

¹⁶⁷ Azərbaycan’da Türkçülük Hərəketi hk. bkz. Emine Ak, “Azərbaycan Türkçülüğüne Tarihse Bir Bakış: Rus Azərbaycan’ından Milli Bağımsızlığa Yüzyıl Başıda Azərbaycan Ulusal Aydınlanması”, **Yayınlanmamış Yüksək Lisans Tezi**, (İngilizce), Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

¹⁶⁸ Ali Bey Hüseynzadə, “Qəzetimizin Məsləği”, **Həyat**, 7 Haziran 1905.

zamanda Türk dünyasının her tarafına yayıldı.¹⁶⁹ Özellikle Meşrutiyet'ten sonra, Türkiye'de ateşli taraftarlar buldu, Ziya Gökalp'in ünlü tezine esin kaynağı oldu.¹⁷⁰

Hayat gazetesinin kamuoyu yaratmada oynadığı rolün benzerini, dönemin hemen her gazete ve dergisi az ya da çok oynamıştır. Bunda en büyük pay basına yön veren aydınlarıdır. Kamuoyunda Türkiye lehine bir kanaat oluşumu aydınlar tarafından özellikle arzu ediliyordu. Türkiye'ye yakınlaşmanın, Azerbaycan halkının güçlü dinsel bağlarla bağlı olduğu İran'dan uzaklaştırarak uluslaşmasını kolaylaştıracağını düşünüyorlardı. Bundan dolayı, daha önce Türkiye'ye uzak duran çeşitli aydınlar da, tutumlarını değiştirecekler ve Türkiye yanlısı bir politika izlemeye başlayacaklardır. Bunun en ilginç örneği Mehmet Emin Resulzade'dir.

Önceleri İran yanlısı yazılar kaleme alan ve Osmanlı'yı savunan aydınları "eşkıya" olarak nitelendiren Resulzade,¹⁷¹ daha sonra bu görüşünü değiştirerek milliyetin din değil, dil ve kültür birliği üzerinde kurulabileceğini savunmaya başladı. Bu amaca ulaşabilmek için öncelikle ulusun adı doğru biçimde kullanılmalıydı. Bir ulusun özgür yaşayıp gelişebilmesi içinse, Hüseyinzade'nin görüşüne benzer bir biçimde-, üç esasa dayanması gerekiyordu. Bunlar da dil, din ve zamandı:

"Dilcə biz türkün, türklük milliyyətimizdir... Parlaq bir türk mədəniyyəti isə en müqəddəs gayayı amalımız, işıqlı yıldızımızdır.

...sağlam, mətin və uyanıq mefkurəli bir milliyyət vücuduna çalışmaq istərsək ki, -zaman bunu iktiza ediyor- mutlaqə üç esasa dayanmalıyık: Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək!"¹⁷²

Resulzade'nin düşüncelerindeki bu dönüşüm Azerbaycan kamuoyunun oluşumu bakımından son derece önemlidir. Çünkü o, Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet'in aksine mücadelesini ülkesinde sürdürmüş ve modern Azerbaycan tarihinin

¹⁶⁹ Nadir, **Rusya Müslümanlarının Milli..**, s. 155.

¹⁷⁰ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken, 1998, s. 268-269.

¹⁷¹ Resulzade, 8 Kasım 1909 tarihinde **İran-ı Nov** gazetesinde yayınlanan bir makalesinde, İran'daki Osmanlı yanlılarını, "Azerbaycan'da Osmanlı siyaseti" takip eden ve Azerbaycan'ı "Türkiye'nin bir eyaleti" haline getirmeye çalışan "eşkıya"lar olarak nitelendiriyordu. Mehmet Emin Resulzade, "İrannın İndiki Siyasi Vəziyyəti və ya Dərəbəylik", **Əsərləri: 1909-1914**, Haz. Şirməmməd Hüseynov, C. II, Bakü, Şirvanəşr, 2001, s. 21.

¹⁷² Mehmet Emin Resulzade, "Tutacağımız Yol", **Açıq Söz**, 2 Ekim 1915, s. 1.

en etkili kamuoyu yaratıcı önderlerinden biri olmuştur. Resulzade, bu anlamda, modern Azerbaycan için bir “kurucu ata” olarak kabul edilebilir.

Resulzade'nin Azerbaycan'daki Türkiye kamuoyunun biçimlenmesine önemli katkılarından bir başkası da ülke halkının adının “Türk” olduğunu kabul edilmesi için verdiği mücadeledir. Azerbaycanlılar, Ruslar tarafından “Tatar” olarak adlandırılıyorlardı ve bu ifade yaygın bir kabul görmüştü. Azerbaycanlılar arasında da ümmetçilik düşüncesi yaygındı¹⁷³ ve buna uygun olarak kendilerini “Müslüman” olarak tanımlıyorlardı. İşte Resulzade “Tatar” ve “Müslüman” yerine “Türk” adının kullanılması için mücadeleye başladı. “Halka ‘Sen Türksün’, Rus hükûmetine ‘Biz Türküz’ diye hitap etti”, gazetesini de “Gündelik Türk Gazetesi” olarak ilan etti.¹⁷⁴

Resulzade'nin kamuoyu yaratmadaki başarısında, basının önemini çok iyi kavramasının da büyük rolü olmuştur. Kendisi de, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı eserinde bunu açık olarak dile getirmekte ve “Mətbuatın tə'sisi ilə Qafqasiyada siyasi, içtimai ve milli bir fikir təşəkkül ediyordu. Efkəri-umumiyyə vucut buluyordu... Qəzetlərin bu günkü milliyyətlər təşəkkülündə oynadıqları rol mə'lumdur” demektedir.¹⁷⁵

Resulzade'nin daha önceki görüşlerini değiştirerek, Türk ve Türkçe kavramlarını güçlü bir biçimde savunmaya başlamasında Balkan Savaşları, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıkan tablonun etkisi büyük olmuştur. Ona göre, “Dəhşətlərlə şahid olduğumuz böyük müharibə, böyük bir həqiqəti – əsrimizin milliyyət əsri olduğunu- isbat et[miş]di”.¹⁷⁶ Azerbaycan halkı, “söz işitdirmək” ulusal varlığının ortadan kalmasını engelleyebilmek, haklarını, özgürlüklerini elde edebilmek için “milliyyət məfkürəsi etrafında birləşməli və mütəşəqqil bir halə gəlməli[ydi]”.¹⁷⁷ Ancak, Resulzade'nin “Türk” anlayışı Hüseyinzade ve Ağaoğlu'nunkinden farklıydı ve “Azeri” odaklı bir “Türklük”tü.

¹⁷³ Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde...**, s. 124.

¹⁷⁴ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Haz. Ahmet Karaca, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1991, s. 46.

¹⁷⁵ Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s. 22.

¹⁷⁶ **Açıq Söz**, 2 Teşrinievvel 1915, s. 1.

¹⁷⁷ **A. y.**, s. 2.

2. Kamuoyu Yaratmada Etnik Bilincin Rolü

“... [Osmanlı] Türkler[i] bu harpten kurtuluncaya kadar, kızlar ve erkekler evlenmeyecekler, hiçbir [Azerbaycanlı] Türk sinema ve tiyatrolara gitmeyecekler, evlerde ahenk olmayacaktır; erkeklerden hiç kimse traş olmayacaktır.”¹⁷⁸

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde 1875-1912 yılları arasındaki dönemde Azerbaycan’daki kamuoyu yaratma faaliyetleri örgütlü bir grup hareketi olmaktan daha çok bireysel bir karakter taşıyordu.¹⁷⁹ Bu durum Balkan Savaşı’yla birlikte değişecektir. Azerbaycan kamuoyu yaratıcı odakları bu savaşı “Slav dayanışması”na karşı “Türk dayanışması” olarak sunacak ve başarılı olacaklardır. Bunun kolaylaştıran en önemli etken Rusya’nın Osmanlı Devleti’ne yönelik politikasıdır.

Bütün milliyetçilikler bir düşman gösterirler ve olayları kendilerine göre yorumlayarak, üretilen bu düşmana karşı propagandadan da yararlanarak kitleleri seferber ederler.¹⁸⁰ Azerbaycanlı aydınlar da “Slav dayanışması” olgusunu Rusların bütünüyle ötekileştirilmesi ve uluslaşma sürecinin güçlendirilebilmesi için iyi bir fırsat olarak kullanmışlar, “Azerbaycan Türkleri”nin ulusal bilincinin siyasal boyut kazanmasını sağlamışlardır.¹⁸¹

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinin birinci döneminin son bölümünü iki alt döneme ayırabiliriz:

a- Birinci Balkan Savaşı’ndan Kafkas İslam Ordusu (KİO)’nun Azerbaycan Harekâtı’na kadar süren dönem (1912- 1918),

b- KİO’nun Azerbaycan Harekâtı’ndan Mondros Ateşkes Antlaşması’na kadar süren dönem (Haziran 1918-Kasım 1918).

¹⁷⁸ Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi’nin Balkan Savaşları dolayısıyla aldığı karar. Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1998, s. 52.

¹⁷⁹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 52.

¹⁸⁰ Gil Delannoi, “Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis, 1998, s. 33.

¹⁸¹ Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti..**, s. 23.

a. Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya Harekâtı Öncesi Yaşanan Olayların Kamuoyu Yaratma Sürecindeki Rolü

1912'de başlayan Birinci Balkan Savaşı, Slavlar arasında büyük bir heyecan doğurmuş,¹⁸² Panislavizmin en büyük dayanağı olan Rusya da, savaş sırasında iki Slav asıllı halk, Sırp ve Bulgarlar arasında arabuluculuk ve düzenleyicilik yaparak onların ittifak yapmalarını sağlamıştı.¹⁸³ Rusya'nın desteği bununla da sınırlı kalmamış, binlerce Rus gönüllü Sırp ve Bulgar ordularına katılırken, Rusya içinde kurulan çeşitli komiteler de yardım için seferber olmuşlardı.¹⁸⁴

Bu durum tüm Rusya Müslümanlarında olduğu gibi,¹⁸⁵ Azerbaycan'da da Slavların dayanışması olarak algılandı ve büyük tepkiye yol açtı.¹⁸⁶ Siyasal önderler ve aydınlar, bu ortamdan en iyi biçimde yararlandılar ve önce İran, ardından Rus Çarlığı yönetimi altında etnik bağılıklar yerine dinsel referanslarla yaşayan bir toplumu, “din ve ırk kardeşi Osmanlı Türkleriyle dayanışma” parolası altında “uluslaştırmak” için iyi bir fırsat olarak değerlendirdiler.¹⁸⁷

Rusya'ya karşı en sert tepki 1911 yılında kurulan ve kısa zamanda Azerbaycan'ın en güçlü siyasal oluşumu niteliği kazanan “Müsavat Partisi”nden geldi.¹⁸⁸ Müsavat, bir bildiri yayınlarak Rusya'nın Balkan politikasını şiddetle kınadı ve Azerbaycanlıları top yekûn Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmaya çağırdı. Savaşın asıl sorumlusu olarak Rusya'nın gösterildiği bildiride şöyle deniliyordu:

---

¹⁸² Hans Kohn, **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Çev. Agah Oktay Güner, 2. bs., İstanbul, Kervan, 1983, s. 209.

¹⁸³ Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, 2. bs., Ankara, İmge, 2000, s. 264.

¹⁸⁴ Kurat, **Rusya Tarihi..**, s. 409.

¹⁸⁵ Örneğin, Kazan'da yayınlanan Şura dergisinde Rizaeddin b. Fahreddin şunları yazıyordu: “... Kardeşlerimiz yanıp-yakılıp kan ağladığı bir zamanda, şadlık izhar etmek iktidarımızdan hariçtir. Bu cihetle, ... önümüzdeki Kurban bayramında bizim evimizde bayrama mahsus merasim olmayacak... belki de matem tutulacaktır.” Devlet, **Rusya Müslümanlarının Milli..**, s. 151. Ayrıca bkz. Kurat, **Rusya Tarihi..**, s. 409.

¹⁸⁶ Örneğin Resulzade, insanın “bilaihtiyar bağırması geliyordu ki, “Yaşasın Osmanlılar, Yaşasın Osmanlı Askeri” diyordu. Mehmet Emin Resulzade, “Düşmanın Hücumunu Beklerken”, **Ösürləri: 1909-1914**, Haz. Şirməmməd Hüseynov, C. II, Bakü, Şirvanəşr, 2001, s. 150.

¹⁸⁷ Məmmədov, **Azərbaycan Xalqının Milli İstiqlal Mübarizəsi**, s. 142.

¹⁸⁸ Zaten bu partiyi kurma düşüncesinin oluşmasında da Türkiye'ye karşı uyanan büyük “millî sempati” önemli bir etken olmuştu. Yüksel, **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ..**,s. 150.

“Cəmi aləm bilior ki, bu muharibəyi hilafəti- islamiyəyə malik olan Türkiyəyə açan Balkanın kiçik və ufaq hökumətləri değıldir. Zira, şir nə qədər zəif olsa da çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cür’ət edəməzlər. Bu işləri işləyən insaniyyət və islamiyyət düşmanı... Rusiya hökuməti- müstəbidəsidir ki, hər gün nə qədər ləvazımı-səhiyyə, etibba və gönüllü adı ilə bölük-bölük nizamilər (yə’ni əskərlər) göndəriyor.”¹⁸⁹

Azərbaycan basını da sayfalarında sivil Osmanlı Türkleri’nin karşı karşıya kaldığı dramlara sık sık yer vererek, halkı, Slav dayanışmasına karşı Osmanlılara destek vermeye teşvik ediyordu. Kısa zaman sonra Azərbaycan’ın her yerinde, savaş sırasında zor durumda kalan “Türkler” için yardım kampanyaları düzenlenmeye, dayanışma gösterileri yapılmaya başlandı. Bunda da başarılı olundu.¹⁹⁰ Hatta Azərbaycanlı zenginlerin yaptığı 10.000 rublelik para yardımıyla savaş sırasında yetim kalan çocuklar için Edirne’de Dar-ül Eytam inşa edildi.¹⁹¹ Yelizavetpol (Gence) Gubernatörlüğü’nün bir yazısında da Azerbaycanlıların başlattığı kampanyanın başarısı teyit edilmekte ve yasadışı bir şekilde Türk Ordusu için para toplandığı ifade edilmektedir.¹⁹²

Maddî yardımların yanı sıra Rus yönetimine karşı büyük bir sivil itaatsizlik kampanyası da başlatıldı. Bunların en ilginçlerinden biri Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi’nin yukarıda alıntılanan ve Osmanlı Devleti savaştan başarıyla çıkana kadar takınılacak tutumu anlatan kararıydı. Olaylara tanıklık eden Fahrettin Erdoğan’ın aktardığına göre, Azerbaycan halkı bu karara büyük ölçüde uymuş, hatta bundan etkilenen dönemin Osmanlı Devleti temsilcisi de sakal bırakmıştır.

Böylece kanaatlerin oluşumunda etkili olan baskı grupları ve siyasal partiler gibi ikincil gruplar da devreye girmiş, Türkiye’ye yönelik kamuoyu yaratılma süreci farklı bir aşamaya geçmiştir.

---

¹⁸⁹ Rezulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s. 24. Bildiri ilk olarak 1912 yılında Sebilürreşad dergisinde yayımlanmıştır. Mehmetzade, **Milli Azərbaycan Hareketi...**, s. 39-40.

¹⁹⁰ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, “İstila ve Felakete Maruz Kalan Anadolu İnsanına, Bakü İslam Cemiyeti Tarafından Yapılan Para Yardımı”, Tarih: 25.11.1913, Dosya: 23410, Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 198.355..10.

¹⁹¹ “Bakü Ahali-İ İslamiyyesinden İki Zat Tarafından Vuku’ Bulan Teberru’at Hakkında”, BOA, Dahiliye, Kalem-i Mahsus, nu. 17/7. **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914)**, C. I, Ankara, Başbakanlık Devler Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992, s. 241-242.

¹⁹² Məmmədov, **Azərbaycan Xalqının Milli İstiqlal Mübarizəsi**, s. 141.

Söz konusu dönemde, Rusya'yı ötekileştirmek adına sergilenen bir başka tutum da, aralarında ülkenin tanınmış aydınlarının da bulunduğu çok sayıda Azerbaycanlının gönüllü olarak Balkan Savaşlarına katılmalarıdır.¹⁹³ Aydınlar bu tutumlarıyla Osmanlı Devleti'ni, uğrunda savaşılacak bir ülke olarak sunarken Rusya'nın işgalci olduğu algısının yerleşmesine zemin hazırlanmış oluyordu.

Azerbaycan'daki ikincil grupların kamuoyu yaratma faaliyetleri Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Burada da yine en etkin yol olarak Türkiye yanlısı kamuoyunu güçlendirmeye çaba gösterilmiştir. Rusya'nın Osmanlı Devleti ile savaşta olması, bu konuda başarılı olunmasını daha da kolaylaştırmış, bağımsızlık düşüncesinin topluma kabul ettirilebilmesi için fırsata dönüştürülmüştür. Resulzade'nin kaydettiği gibi, Azerbaycanlılar, Birinci Dünya Savaşı başladığında “toplarn gürültüsü ilə bərabər qopan ‘millətlərin haqqı muqəddəsdır!’ nidasını dörd qulaqla” dinlemeye başlamışlardı.¹⁹⁴

Balkan Savaşları sırasında yapıldığı gibi, Birinci Dünya Savaşı sırasında da Azerbaycanlılar ilk olarak, “Bakü Cemiyet-i Hayriyesi” tarafından Türkiye ile dayanışmaya çağırılmıştır.¹⁹⁵ Dönemin önde gelen aydınlarından Ömer Faik Nemanzade'nin sözleriyle, yaşanan dönem “din ve ubudiyətdən çox”, “cins ve millətliyin hüküm sürdüyü” bir çağdı; “öz soy ve millətini tanımaq, daha doğrusu özünü bilməmək en böyük cürümlərdən, silinməz ləkələrdən biri[ydi]”.¹⁹⁶ Resulzade de, Osmanlı Devleti'ne yardımın bir ulusal onur sorunu olduğunu söylüyor ve bunun Azerbaycanlıların saygınlığını arttıracığını ileri sürüyordu. Resulzade yardım

---

¹⁹³ Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s. 23; Mehmet Sadık Aran, “Kardaş Kömeyi”, **Ergenekon Yolu**, No: 1, 1 Temmuz 1951, s. 6-7. Bu aydınlar arasında Hüseyinzade Ali, Hüseyin Cavid, Muhammed Hadi, Azerbaycan ulusal marşının yazarı Ahmed Cavad ile Abdullah Şaik ve kardeşi Yusuf Ziya Talıbzade de bulunuyordu. Daha geniş bilgi için bkz. Minaxanın Əsədli, **Yusif Ziya Talıbzadənin Həyatı və Mühiti (1877-1923)**, Bakü, Nurlan, 2005, s. 59-61.

¹⁹⁴ Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti..**, s. 25.

¹⁹⁵ Birinci Dünya Savaşı'nın zor günlerinde Azerbaycan'ın önde gelen zenginlerinden Hacı Zeynel Abidin Tağıyev'in himayesi altında faaliyet gösteren “Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti”, Anadolu'ya çok önemli yardımlar organize etmiştir. Cemiyet, Türkiye'nin Rus işgaline düşmüş bölgelerine ziyaretler düzenliyor, yerli halkın içinde bulunduğu durumlarla ilgili gözlemlerini ve hazırladıkları raporları basın kanalıyla kamuoyuna duyuruyordu. Konuyla ilgili kapsamlı bir araştırma için bkz. Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin...**

¹⁹⁶ Ömer Faik Nemanzade, “Mən Kiməm?”, **Qardaş Köməyi**, 11 Mart 1915, s. 1.

edildiği takdirde, "...bizlər də sair dindaşlarımızın yanlarında başı yüce olup, başqa millətlər kimi də gözəl imtahan vermiş oluruq" deyirdi.¹⁹⁷

Birinci Dünya Savaşında, özellikle Sarıkamış olayından sonra yaşananlar, dönemin Azərbaycan edebiyatının en önemli konularından biri olmuşdur. Bununla ilgili pek çox şiir, yazı yazıldığı, haber və makale kaleme alındığı görülməkdədir. Örneğin, 20 yüzyl başlarında Azərbaycan edebiyatının en önemli temsilçilərindən biri olaraq kabul edilən Hüseyn Cavid, Rus Ordusu saflarında Osmanlı Devleti'ne qarşı savaşan Azərbaycanlı askərlərə hitabən yazdığı bir şiirdə, onları eleştiriyor və idam edilmələrini istiyordu:

"Başqa millətdən olmuş olsaydın,
Yenə mümkündü əffin... Ah, azğın!
Türk olup türkə atəş etmək için
Yalnız bir cəzayə layiqsin.
O da edam..."¹⁹⁸

Bu söylem etkisini göstermiş və Rus ordusunda görevli kimi Azərbaycanlıların Osmanlı yanlısı tutum takınmalarına yol açmışdır.¹⁹⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında kamuoyu yaratma olgusu bakımından Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nce yayınlanan "Qardaş Köməyi" adlı gazetenin de önemli bir rolü olmuşdur. Cemiyet Başkanı Mirza Esadullah'ın sorumluluğunda 11

¹⁹⁷ **İqdam**, No: 62, 4 mart 1915, s. 1.

¹⁹⁸ Azər Turan, **Cavid Əfəndi**, Bakü, Araz, 2004, s. 25. Hüseyn Cavid, 16 Aralık 1916 tarixli bir şiirində de, bir zamanlar dünyaya hükmeden Türklerin bugün büyük bir dramla qarşı qarşıya kaldıklarını ifade edərək şunları söylüyordu:

"O şəhamətli türkün evladı,
...
Həpsi avarə, həpsi ac-cıplaq / Həpsi biçarə... baq, gözüündən iraq!
Həpsi qan ağlıyor da zarü-zəbun / Həpsi məhzun, şikəstəxətr, dilxun...
Həpsi qardaşca bir nigah arıyor / Bir kömək, bir pənahgah arıyor.
Cavid'e göre bu karanlık durumdan çıkışın tek bir yolu vardır:
"İttihad!" İştə en böyük ideal!
Səni qurtarsa, qurtarır birlik,
Çünkü birlikdədir fəqət dirlik!"

Hüseyn Cavid, "Hərb və Fəlakət", **Turanın Bir Eli Var və Yalnız Bir Dili Var**, Haz. Aybəniz Kəngərli, Bakü, Yom, 2006, s. 135-137.

Dönemin bir diğər önemli şairi Ahmed Cevad da, Azərbaycan'a getirilən Türk savaş esirlerine hitabən yazdığı bir şiirdə, halkı, "qardaş əsirlərin" durumuna kayıtsız kalmamaya davət etmişdir. Bkz. Əli Saləddin, **Əhməd Cavad**, Bakü, Gençlik, 1992, s. 69. Cavad'ın Birinci Dünya Savaşı sırasında konuyla yazdığı şiir və yazıları için bkz. **a.e.**, s. 54-90.

¹⁹⁹ Konuyla ilgili çarpıcı bir örnek için bkz. Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, TTK, 1988, s. 113-114.

Mart 1915'te tek sayı yayınlanan gazetede, dönemin birçok tanınmış kalemi yer alıyordu.²⁰⁰ 80 sayfalık derginin yayınlanma amacı, "Hasılatı harbzedeleder faidesine" harcamaktı.²⁰¹ Yine bu savaşta da, Balkan savaşları sırasında olduğu gibi, birçok Azerbaycanlı aydın Osmanlı Devleti safında savaşa katılmıştır.²⁰²

Bunun çeşitli nedenleri vardır. İlk olarak, 19. yüzyıl sonlarından itibaren sürdürülen çabalarla milliyetçi duygular ve buna bağlı olarak Türkiye ile etnik dayanışma ruhu güçlendirilmişti. İkinci olarak, kamuoyuna yön veren aydınlar, Osmanlı Devleti'ne rağbetin artmasının halkın Rusya'dan ayrılma isteğini arttıracığını düşünüyorlardı. Azerbaycan halkının Osmanlı ile dayanışmaya çağrılmasının üçüncü bir nedeni ise, aydınların ve kanaat önderlerinin Azerbaycan'ın var olabilmesinde Türkiye'nin önemini farkına varmalarıydı. Rus Çarlığı'nın 19. yüzyıl ortalarından itibaren yürüttüğü politika Azerbaycan'ın güçlü bir dış destek olmadan bağımsızlığını elde edemeyeceğini ve varlığını koruyamayacağını açıkça ortaya koymuştu. Bu dayanağın diğer komşular, Rusya ve İran olamayacağı açıktı. Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması, varlığını koruması Azerbaycan'ın geleceği için de hayati önem taşıyordu.

Çabalar sonuçsuz kalmamış, toplum üzerinde önemli bir etki meydana getirerek Türkiye lehindeki kamuoyunu daha da güçlendirmiştir. Bu da Noelle-Neumann'ın ikili ayrımındaki kamuoyunun bir denetim mekanizması olarak "toplumsal bütünleşmeyi" sağlamadaki rolünü ortaya koymaktadır. Azerbaycan'daki Rus yetkililerce hazırlanan 24 Şubat 1916 tarihli bir raporda, "Müsəlmanların ahval-ruhiyyəsi indi tamamilə, Türkiye tərəfindədir... Rəğbət hər yerdə –varlı müsəlmanların yaxşı evlərində və bazarda, hamballar arasında- hökm sürür. Harada

---

²⁰⁰ Dergide şu kişilere ait makale ve şiirler yer almaktaydı: Mehmet Emin Resulzade, Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanov, Mehmed Yusuf Caferov, Ömer Faik Nemanzade, Halil İbrahim, Reşid Yusufzade, Fatih Kerim, A. Nazmi, Yusufzade Ali Rai, Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Hüseyin Mirze Camelov, Manafzade Sabit, Hüseyinzade A. Sabur, Ahmed Cevdet, A. Şahid, Mehmed Ayaz, El-İshaki, Hacı Selim, Kasımzade, Salman Mehmed Emin oğlu Turhan, Şefika Efendizade, Mehmed Seyyid Ordubadi, Feridun Bey Köçerli, A. Hakverdov, Asya Nerimanov, Oruç Orucov, Hacı İbrahim Kasımov, Bedreddin El-Hüseyini, Ali Mişan, Taki Şahbazi, Nimet Basri, Ali Şevki, Seyyid Hüseyin, Cevad, Talıbzade Abdullah Şaik.

²⁰¹ **Qardaş Köməyi**, 11 Mart 1915, s. 1.

²⁰² Əsədli, **Yusif Ziya Talıbzadənin Həyatı...**, s. 63; Erdoğan, **Türk Ellərində Hatıralarım**, s. 54.

iki müsəlman vardısa, orada Türkiyəyə rəğbət vardır” denilerek bu gerçeğin altı çizilmektedir.²⁰³

Uyruğu buldukları Rusya Osmanlı Devleti'yle savaşta olmasına rağmen, Azerbaycan'da Anadolu'ya yardım kampanyaları düzenlenmesi, dayanışma gösterileri yapılması, gazetelerde pek çok makale ve haberin yayınlanması ve gönüllülerin fiili olarak Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa katılmaları, Rus Ordusundaki birçok Azerbaycanlı'nın Osmanlı Devleti'nden yana davranması Azerbaycan'da Laswell'in tanımlamasıyla, “aktif bir kamuoyu”nun oluştuğunu göstermektedir. Bu aktif kamuoyunun beklentileri yerine gelmediği için bağlı buldukları siyasal otoriteye –Rusya'ya- karşı tutum almışlar ve onun savaştığı devletle dayanışmaya girmişlerdir. Bu tutum, kamuoyu oluşumunda dil, din ve kültürel yakınlık gibi etkenlerin önemini göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

b. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecinde Osmanlı Ordusu'nun Kafkasya Harekâtının Rolü

Rusya, Bolşeviklerin 1917 Ekim Devrimi sonrası iktidarı ele geçirmelerinden sonra savaştan çekildi. Bu durum Güney Kafkasya'da ciddi bir siyasal boşluk ortaya çıkardı. Bundan yararlanan Bakü Bolşevikleri bağımsızlık ilan ettiler ve 31 Ekim 1917 tarihinde Stephan Şaumyan liderliğinde Bakü Sovyet Hükûmeti (Komünü) kuruldu. Hükûmet asıl olarak Rus ve Ermeni üyelerden oluşuyordu. Çünkü 19. yüzyıl sonlarından itibaren Bakü önemli bir sanayi merkezi haline gelmiş, yaşanan göçler sonucu kentte ciddi bir işçi nüfusu oluşmuştu. Çoğunluğunu Rus ve Ermenilerin meydana getirdiği bu nüfus kenti sosyalist hareketin güçlü merkezlerinden biri yapmıştı.²⁰⁴ Stalin ve Beria'da bir dönem Bakü sosyalistleri arasında faaliyet göstermişlerdi.²⁰⁵

Azerbaycan tarihinde “26'lar Konseyi” olarak da adlandırılan Şaumyan liderliğindeki Hükûmetin amacı, Bakü'yü, Azerbaycan'dan ayırmak ve Sovyet

²⁰³ Musa Qasimov, **Birinci Dünya Mühâribəsi İllərində Böyük Dövlətlərin Azərbaican Siyasəti: 1914-ci İl Avgust-1917-ci İl Oktyabr**, C. I, Bakü, Qanun, 2000, s. 191.

²⁰⁴ Edward Hallett Carr, **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923**, Çev. Orhan Suda, 2. bs., İstanbul, Metis, 2002, s. 313.

²⁰⁵ Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, Ankara, İlke, 1998, s. 125.

Rusya ile birleşmekti.²⁰⁶ Sovyet Devrimi'nin liderleri de bu politikayı destekliyor ve Bakü'nün Azerbaycan'dan ayrı bir hukuksal statüye sahip olmasını istiyorlardı. Onlara göre Bakü tarihsel olarak Azerbaycan'ın bir parçası değildi. Stalin şöyle diyordu: “Bakü, Azerbaycan'ın bağrında büyümemiştir, bilakis... onun üzerine yama gibi eklenmiştir”.²⁰⁷ Şaumyan da Bakü'nün Azerbaycanlıların eline geçmesinin Rusya'nın Transkafkasya'yı kaybetmesi demek olduğu görüşündeydi.²⁰⁸ Kuşkusuz Bolşevik yöneticilerin bu tutumlarının temel nedeni Bakü'nün sahip olduğu petrol rezervleriydi. Birinci Dünya Savaşı ve hemen ardından başlayan iç savaş, Bolşevikleri büyük bir ekonomik zorlukla karşı karşıya bırakmıştı. Bu nedenle, Bakü Petrollerini denetimleri altında tutabilmek hayati bir önem taşıyordu. Hatta Almanya bile, Bakü'nün Sovyetlerin elinde kalmasını destekliyordu ve kentin Sovyet Rusya'nın elinde kalması için Moskova'yla bir anlaşma imzalamıştı.²⁰⁹

Bakü'de yaşayan Ermeniler de “Lenin'in dostu”²¹⁰ Şaumyan Hükûmeti'ne aktif destek veriyorlardı. Onların kentteki varlıklarını sürdürebilmeleri de buranın Azerbaycan'ın denetimi dışında kalmasına bağlıydı. Ancak Ermenilerin bu davranışları, Azerilerin Bakü yönetimine karşı duydukları kuşkuyu arttırıyor, ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açıyordu.²¹¹

Bu gelişmeler üzerine, Azerbaycanlı Müslümanlar haklarını savunmak üzere Gence'de “Müslüman Milli Komitesi” adında bir örgüt kurdular. Komite, Azerilerin kendi başlarına başarılı olamayacaklarını anlayınca Osmanlı Devleti'nden askerî yardım isteme kararı alındı. Talebin İstanbul'a iletilmesi görevi Naki Keykerun'a verildi. Keykerun, Rus esaretinden kurtulduktan sonra Azerbaycan'a gelen ve o sırada Gence'de bulunan Türk subayı Hüsamettin (Tuğaç) Beyi de yanına alarak

---

²⁰⁶ Parvin Darabadi, “XX Əsrin Əvvəllərində Güney Qafqaz Beynəlxalq Geosiyasi Münasibətlər Sistemində”, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, Haz. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2008, s. 28.

²⁰⁷ Stalin, **Marksizm, Ulusal Sorun...**, s. 133.

²⁰⁸ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi (1918-1920): Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar**, Çev. Aslan Erturun, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1998, s. 62.

²⁰⁹ Konuyla ilgili bkz. Mustafa Çolak, **Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı**, İstanbul, Yeditepe, 2008, s. 137-161; Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, C. III, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1985, s. 411-428.

²¹⁰ Carr, **Sovyet Rusya Tarihi...**, C. I, s. 313.

²¹¹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 159.

1918 yılının Ocak ayı başlarında İstanbul'a doğru yola çıktı.²¹² İstanbul'da Sultan Reşad'ın yanı sıra Talat ve Enver Paşalarla da görüşerek Milli Komite'nin isteklerini iletti. Temaslarını sürdürdüğü sırada Bakü'de, Azerbaycan tarihinde "Mart Kırınları" olarak anılacak olaylar meydana geldi.

Mart Kırınları olayının temeli 1917 yılı sonlarında Rusya'nın Kafkas Cephesi'nin çökmesine dayanır. Cephede bulunan Rus askerleri Bolşevik propagandanın etkisiyle kitleler halinde birliklerini terk ederek ülkelerine dönmeye başlayınca, Rus Cephe Komutanlığı, boşalan yerleri yerel askerlerle doldurma kararı almıştı. Bunun üzerine ilk silahlı birlikleri Ermeniler oluşturdu. Onları Gürcüler izledi.²¹³ Kafkasya bölgesindeki Hıristiyanların silahlı ulusal birlikler oluşturmasını, Osmanlı Devleti'nin bu cephede rahatlayarak Irak ve Suriye cephesine asker kaydırmasından endişe eden İngiliz, Fransız ve Amerikan konsolos ve askeri temsilcilikleri de destekliyorlardı.²¹⁴ Buna karşın Azerbaycanlıların askerî birlik kurma istekleri hem Ruslar hem de İtilaf Devletleri tarafından soğuk karşılanıyordu. Bu nedenle başlangıçta Azerbaycanlılar askeri birlik oluşturma imkânından uzak kaldılar. Onlar böyle bir fırsatı, Ermeni ve Gürcüler'den çok daha sonra, ancak Karenski liderliğindeki geçici hükümetin düşüşünden sonra elde edebildiler.²¹⁵

Bu arada Müslümanların oluşturduğu askerî birliklerin karargâhı 1918 yılı Ocak ayında Bakü'ye taşındı. Ancak karargâh subayları Bakü yönetimi tarafından tutuklandı.²¹⁶ 1918 Mart ortalarından itibaren de Bakü Bolşevikleri ile Ermeni Taşnaksütyun Partisine bağlı silahlı birlikler Azerilere karşı harekete geçerek onların elindeki Lenkeran, Şamahı kentlerini ele geçirdiler. Bakü Sovyeti'nin "şehir içindeki saldırgan tutumu" Bakü'deki gerginliği de arttırmıştı.²¹⁷ Bu gerginlik, Lenkeran kentinde öldürülen bir Azerbaycanlı'nın cenazesinin Bakü'ye getirilmesine eşlik

²¹² Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden...*, s. 86.

²¹³ Qasimov, *Birinci Dünya Müharibəsi İllərində...*, C. II, s. 105.

²¹⁴ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...*, s. 155.

²¹⁵ Müslüman Kolordusu'nun kuruluşu 11 Aralık 1917'de tarihinde mümkün olmuştur. Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu və Azərbycan*, Bakü, Hərbi Nəşriyyat, 1999, s. 36. Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Ordusu saflarında savaşan Azerbaycanlı askerlerin oluşturduğu birliğe "Vahşi Tümen" (Dikaya Diviziya) deniliyordu. 1917 sonlarında oluşturulan Azerbaycanlı silahlı birliklerin temelini, savaş sonrası ülkelerine dönen bu tümene bağlı askerler oluşturmuştur.

²¹⁶ Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri...*, s. 383.

²¹⁷ Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...*, s. 158.

eden Müslüman askerlerin defin sonrası geri dönmek üzere Bakü limanında bekleyen Evelina adlı gemiye binmeleri sırasında silahlarına el konulması üzerine doruk noktasına ulaştı.²¹⁸ Sonunda 31 Mart 1918’de kanlı çatışmalar başladı. Azerbaycanlılara karşı Bakü Sovyeti ile Taşnaklar ittifak yapmışlardı. Çatışmalar üç gün sürdü. Bilânço ise oldukça ağır oldu. Şaumyan’ın hesaplarına göre olaylarda üç bin kişi hayatını kaybetmişti.²¹⁹ Azerbaycanlılara göreyse 15 bin sivil “Türk” öldürüldü.²²⁰ Hayatta kalan Müslümanlar panik içinde kenti terk etmeye başladılar. Azerbaycan Milli Konseyi ve Müslümanlara ait siyasal örgütler kapatıldı, önderleri Tiflis ve Gence’ye sürüldü.²²¹

Bakü’de yaşanan bu olaylar ilk bakışta yerel bir çatışma gibi görünse de etkileri büyük oldu. Hatta Sovyet Rusya ve Türkiye’nin konumları itibariyle uluslararası bir nitelik kazandı.²²² Osmanlı yönetiminin Azerbaycan’dan gelen yardım talebini kabulünü kolaylaştırdı ve Enver Paşa’nın üvey kardeşi Nuri Paşa (Killigil)’in ulusal ordu kurmak için Azerbaycan’a gönderilmesine karar verildi.²²³

---

²¹⁸Ataxan Paşayev, “Bakıda 1918-ci İl Mart Faciəsi”, **Açılmamış Səhifələrin İzi ilə**, Bakü, Azərbaycan Nəşriyyatı, 2001, s. 211; **Azərbaycan** (gazete), 27 Şubat 1998, s. 4.

²¹⁹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 160.

²²⁰ Paşayev, “Bakıda 1918-ci İl Mart Faciəsi”, s. 217. Ayrıca bkz. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, “Ermeni Silahlı Çetelerinin Mart 1918’de Bakü’deki Mezalimi Hakkında Fevkalade Soruşturma Kurulu Başkanı Has Memmedov’un, Adalet Bakanlığı’na Yazdığı Rapor”, Tarih: 22.11.1918, Dosya No: 277-216, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No: 1.21..1.

Kendisi de önde gelen sosyalist liderlerden olan Neriman Nerimanov ise olaylarda yaşananları şöyle anlatmaktadır:

“Bolşevik olan bir müslümana dahi aman verilmedi. Taşnaklar, Bolşevikliğini tanımayız, öncelikle müslümansınız bu yeter diyorlardı. Onlara dostça davrananları öldürdüler, evleri soyup soğana çevirdiler... Bolşeviklik adı altında, müslümanlara karşı her türlü cinayeti işlediler, öyle ki, değil erkekler, hamile kadınlar dahi bunlardan canlarını kurtaramadılar.”

Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 160.

²²¹ “Bakü Kırgınları” ve sonraki olaylarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Sariahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri..**, s. 383-411; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 154-162; Ataxan Paşayev, “Bakıda 1918-ci İl Mart Faciəsi”, s. 207-225; Qasimov, **Birinci Dünya Mühəribəsi İllərində..**, C. II, s. 102-119.

²²² Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi..**, 1998, s. 62.

²²³ Keykurun’un anlattıklarına göre, Enver Paşa önce, Azerbaycan’da kurulacak ordunun başına şehzade Ömer Faruk Efendi’nin getirileceğini söylemiştir. Keykurun’un, Ömer Faruk Efendi’nin kişilik itibariyle Azerbaycanlılar üzerinde otorite kurabilmekten uzak görüldüğü, bu nedenle daha karizmatik bir komutanın atanmasının uygun olacağını dile getirmesi üzerine Nuri Paşa’nın ismi gündeme gelmiştir. Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden..**, s. 101-102.

Bu kararın alınmasında, Enver Paşa'nın geleceğe yönelik çeşitli düşüncelerinin de payı olduğu muhakkaktır,²²⁴ ancak davet, bunu varlıklarının devamı için bir zorunluluk gören Azerbaycanlılardan gelmiştir.²²⁵ Osmanlı tarafının baskısı söz konusu olmamıştır.²²⁶ Azerbaycan'ın tanınmış bilim adamı ve politikacılarından Prof. Dr. Cemil Hasanlı'nın da belirttiği gibi, "Türkiye'nin Azerbaycan'a münasebetinde halkların ilişkileri de inkar edilemez."²²⁷ Zaten talebin gerçekleştiği tarihte Osmanlı Devleti birçok cephede savaş halindeydi ve yeni bir cephe açmanın büyük zorlukları bulunuyordu. Bu zorluğun da etkisiyle Nuri Paşa'nın kurmakla görevlendirildiği ordunun, esas olarak Azerbaycanlılardan oluşturulması öngörülmüştü.²²⁸

Türkiye'nin Azerbaycan'ın askerî yardım talebini kabul etmesinde emperyalist bir niyet bulunmadığı, bunun en önemli amacının aynı din, dil ve kültüre sahip Güney Kafkasya Türklerini muhtemel bir katliamdan kurtarmak olduğu söylenebilir.²²⁹ Bu da 19. yüzyılın sonlarından itibaren oluşan kamuoyunun niteliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Söz konusu dönemde ortaya çıkan kamuoyu temel olarak etnik birlik, ortak dil, din ve kültüre dayalı "kardeşlik" söylemi çerçevesinde oluşmuştu. Dolayısıyla, Azerbaycanlıların varlıklarının devamı olarak gördükleri yardım talebi karşısında Osmanlı Devleti ilgisiz kalamamıştır.

Nuri Paşa, karargâhıyla birlikte Tebriz ve Karabağ üzerinden 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gitti.²³⁰ Hiç zaman geçirmeden de "Kafkas İslam Ordusu" adıyla

---

²²⁴ Bu konuda bkz. Nâsır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, 2. bs., Ankara, ATASE, 2002, s. 39-44.

²²⁵ Konuyla ilgili farklı yaklaşımlar için bkz. Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa...**, s. 359-360; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 178; Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun...**, s. 53; Vügar İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918: Azerbaycan Belgelerine Göre**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2006, s. 62.

²²⁶ Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan**, s. 73.

²²⁷ Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi...**, s. 28.

²²⁸ Mehman Süleymanov, "Qafqaz İslam Ordusunun Quruluş, Hazırlıq və Səfərbərlik Vəziyyəti", **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, Haz. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2008, s. 229; Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun...**, s. 73.

²²⁹ Qasimov, **Birinci Dünya Mühəribəsi İllərində...**, C. II, s. 174.

²³⁰ Şaumyan Hükümetini destekleyen "Bakinski Raboçi" gazetesi 27 Mayıs 1918 tarihli 108. sayısında Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişini "Bakü proletaryasının ezilmesine yönelik" bir hareket olarak takdir

yeni bir ordu kurma hazırlıklarına başladı. Orduya bu adın verilmesinin başlıca iki nedeni vardı. Birincisi, yukarıda değinildiği gibi, ordunun kurmay heyeti ve çekirdeğini oluşturacak olanlar dışındaki asker ihtiyacının Azerbaycanlılardan karşılanması düşünülüyordu. İkincisi ve daha da önemlisi, yapılacak harekâtın işgal olarak değerlendirilmesinin önüne geçilmek isteniyordu. Bunun için yeni orduya, “Osmanlı Ordusu” imajı verilmekten özenle kaçınılmıştır.²³¹

Nuri Paşa Gence’ye ayak bastığının ertesi günü bir başka önemli gelişme daha yaşandı. Gürcistan, 26 Mayıs 1918’de Transkafkasya Seymi’nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etti. Bunun üzerine Azerbaycanlılar da bağımsızlık kararı aldılar ve 28 Mayıs’ta “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti” (AHC) kuruldu.

Öte yandan kısa süre içinde, Nuri Paşa’nın KİO’nu Azerbaycanlılardan oluşturmasının mümkün olmadığı anlaşılmıştı.²³² Bunun çeşitli nedenleri vardı. Yaklaşık yüzyıl süren Rus yönetimi boyunca Müslümanların askerlik hizmetine alınmalarından imtina edilmişti. Alınanlardan da genellikle geri hizmetlerde yararlanılmış, muharip sınıflara katılmaları kısıtlanmıştı. Dolayısıyla yetişmiş insan sayısı azdı. Daha da önemlisi, yeni kurulan Azerbaycan Kolordusu’nun askerlik çağrısına halkın gösterdiği kayıtsızlıktı.²³³ Hatta başlangıçta halkın lojistik desteğinin sağlanamamasının da etkisiyle 17 Haziran 1918’de yapılan ilk savaşta KİO ağır bir kayıp vermiş, savaşa katılan alayın % 15’inden fazlası zayi olmuştur.²³⁴

Bunun üzerine AHC ile Osmanlı Devleti arasında, 4 Haziran 1918’de Batum’da, “Barış ve Dostluk Antlaşması” imzalandı. Siyasal, hukuksal, ekonomik ve

---

etmiştir. Akif Aşırılı, **Cümhuriyyət Dövrü Mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu**, Bakü, Nurlan, 2007, s. 14.

²³¹ Musa Qasımlı, “Türk Kafkas İslam Ordusu Harekâtının Azerbaycan Tarihindeki Önemi”, **Aydınlığın Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, 2007, s. 132.

²³² Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun..**, s. 73.

²³³ Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan**, s. 52.

²³⁴ Kaymakam Rüştü, “Büyükharpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası”, **93 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı**, Yıl 8, No: 34, İstanbul, Askeri Matbaa, 1934, s. 46. Bunun üzerine KİO Komutanı Nuri Paşa savaşın cereyan ettiği Göğçay bölgesindeki halkı toplayarak şunları söylemiştir:

“Azerbaycanı [Azerbaycan’ı] ve Azerbaycanlıları düşmandan kurtarmak üzere osmanlı [Osmanlı] ordusu memleketinize geldi. Bu orduya canla başla yardım etmeniz lâzımdır. Silâhla yardım edilemiyorsa hiç olmazsa askere [askerin] yiyecek ve sularını taşıyınız. Bu şiddetli sıcakta muharebe eden zabıt ve askerlerden birçokları susuzluktan ölmüşlerdir.”

A. e., s. 47.

kültürel birçok konuda işbirliğini düzenleyen bu antlaşmanın en önemli maddesi, Azerbaycan'ın ülkede asayiş ve güveni sağlayabilmek, devletin varlığına yönelik tehlikeleri ortadan kaldırabilmek için gerektiğinde Osmanlı Devleti'nden askerî yardım isteyebilmesini düzenleyen 4. maddeydi.²³⁵

AHC'nin ilanını bile olumsuz karşılamlarına karşı Azerbaycan'la Osmanlı Devleti ile böyle bir antlaşmanın yapılması öncelikle Rusya ve İran'ı rahatsız etmiştir.²³⁶ İngilizler ve Ermeniler de yapılan antlaşmadaki askerî yükümlülük maddelerine şiddetle karşı çıkıyorlardı.²³⁷ İlginçtir, antlaşmadan rahatsız olan bir başka devlet de Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'ydı.²³⁸ Hatta Almanya, kendisine sığınan Gürcü milliyetçilerini kullanarak Osmanlı Ordusu'nun demiryoluyla Gence'ye gidişine engel oldu.²³⁹ Daha 1918 yılının Mart ayında ABD Dışişleri Bakanlığı için hazırlanan bir raporda, Türkiye'nin Bakü'nün petrol ticaretinin denetimini eline geçireceğinden söz edilmesi²⁴⁰ diğer devletlerin takındıkları tutumun nedeninin nereden kaynaklandığını açıkça ortaya koymaktadır.

KİO'nun kurulduğu haberinin duyulması üzerine Bakü'yü ellerinde tutan Bakü Sovyeti'ne bağlı birlikler de Gence'ye doğru harekete geçti. Azerbaycan Hükûmeti de, 4 Haziran tarihli antlaşma uyarınca, Osmanlı Devleti'nden askerî yardım isteme kararı aldı. AHC Hükûmeti'nin önde gelen isimlerinden biri olan Nesib Bey Yusufbeyli bu konuda şöyle demektedir:

“Yalnız Azərbcaycanı deyil, bütün Zaqaqazıyanı istila edən böyük dərşətli anarxiyanı biz öz qüvvəmizlə sakitləşdirə bilmərik. Şərç tərəfdən

²³⁵ Antlaşma ve ekleri için bkz., BOA, Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, nr. 107/7, **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler Dair Arşiv Belgeleri (1875-1918)**, C. II, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, s. 225-236.

²³⁶ Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi..**, s. 103.

²³⁷ Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun..**, s. 54

²³⁸ Almanya'nın bu tutumunun nedenleri için bkz. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, “Türk Ordusu'nun Bakü'ye Girmesinin Almanlar Tarafından Engellenmesi Gerektiğine Dair Mirbah'ın Direktifi”, Tarih: 28.7.1918, Dosya: 5-12076-1, Fon Kodu: 930..2.0.0, Yer No: 1.3..1.; Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa..**, s. 412-414; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 181-183; Resulzade, **Azerbaycan Cümhuriyyəti..**, s. 40; Qasimov, **Birinci Dünya Mühəribəsi İllərində..**, C. II, s. 179-186; Çolak, **Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı**, s.137-161.

²³⁹ Tahir Aydınoglu, “Gəncə və Azərbaycanın Milli İstiqlal Savaşı”, **Xalq**, 26 Mayıs 2002, s. 4.

²⁴⁰ “The Minister in Sweden (Morris) to the Secretary of State”, March 4, 1918, **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1918, Russia**, Washington, United States Government Printing Office, 1931, s. 434.

bolşeviklərin bizim əsrlik düşmənimizlə birləşərək hücum etməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdıraraq türk millətinə çox böyük müsibət və fəlakət gətirir. Vəziyyət belə ikən, bize xarici bir qüvvənin müdaxiləsini istəməkdən başqa çarə kalmayıb... Fəlakətin üzünə cəsarətlə baxaraq biz sevinməlik ki, xoş bir tale əsiri olaraq müdaxilə edəcək xarici qüvvə bizimlə dost və qardaş olan Türkiyədir. Bəlkə bu bizim qonşularımızın çox hoşuna gəlməyəcəkdir. Lakin başqa çarəmiz yoxdur...”²⁴¹

Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Məhəmməd Həsən Hacınski aracılığıyla iletilen ve Resulzade'nin ifadesiyle, “Bütün Azərbaycan xalqının çarçəşmələ bəklədiyi ümidə tərcüman olan”²⁴² bu başvuruya Osmanlı Devleti olumlu karşılık verdi ve böylece KİO asıl olarak Osmanlı askerlerinden oluşturuldu.

Bu takviyeler sonucu yaklaşık üç ay süren bir savaştan sonra, 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirildi.²⁴³ İki gün sonra da AHC'nin başkenti Gence'den Bakü'ye taşındı.

Osmanlı Devleti'nin “Kafkas İslam Ordusu” adıyla bir ordu oluşturarak yaptığı Kafkasya harekâtının çok önemli tarihsel ve siyasi sonuçları olmuştur.²⁴⁴ Öncelikle, bu harekât sonunda o zamana kadar coğrafi bir ad olan “Azerbaycan”, tarihinde ilk kez siyasi bir anlam kazanmış ve devlet adı olmuştur.²⁴⁵ Yine, o zamana kadar hukuksal sınırları belli olmayan “Azerbaycan”ın, KİO'nun harekâtından sonra sınırları da belirlenmiş ve bir ulus devlet olarak tarih sahnesine çıkması mümkün olmuştur.²⁴⁶

---

²⁴¹ Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu...**, s. 85.

²⁴² Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s. 40.

²⁴³ Bakü'nün kurtarıldığı haberini, o sıralarda bazı Avrupa devletleri ve diğer Kafkas cumhuriyetlerinin temsilcilerinin de katılacağı konferans için İstanbul'da bulunan Mehmet Emin Resulzade'ye, Enver Paşa'nın bizzat kendisi, telefon açarak “Emin Bey, Bakü alındı!” sözleriyle haber vermiştir. Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti...**, s. 42. Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya harekâtının askerî yönüyle ilgili olarak olayların içinde yaşamış bir subayın anıları için bkz. Kaymakam Rüştü, “Büyükharpte Bakü Yollarında...”.

²⁴⁴ Kafkas İslam Ordusu'yla ilgili kapsamlı araştırmalar için bkz. Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu..;** Yüceer, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun..;** Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov (haz), **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2008; Mustafa Görürüylmaz, **Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler: 1918**, İstanbul, Bilgeoğuz, 2007; Aşırılı, **Cümhuriyyət Dövrü Mətbuatında ..;** Fethi Gedikli (haz), **Nuri Paşa, Qafqaz İslam Ordusu və Bəxtiyar İsmaili Türkcənli**, Bakü, Yom, 2007.

²⁴⁵ Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi..**, s. 96.

²⁴⁶ “15 Sentyabr Gerçəklikləri. Fazail İbrahimli: “Qafqaz İslam Ordusu Bakını Xilas Etməseydi, Bugünkü Azərbaycan Olmayacaqdı”, **Xalq Cəbhəsi**, 14 Eylül 2007, s. 8 (Azerbaycanlı akademisyen Prof. Dr. Fezail İbrahimli'nin açıqlamaları).

AHC'nin ilanı ve Osmanlı Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan harekâtının Türkiye'ye yansımaları konusunda, öncelikle söylenmesi gereken, ilk günlerde bu gelişmelerin kamuoyundan gizlendiğidir. Hatta Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki bir heyetin Haziran ortalarında İstanbul'a gelişine kadar, AHC'nin "İstiklal Beyannamesi" bile basında yer almamıştır.²⁴⁷ KİO'nun Azerbaycan harekâtına dair haberler de göz ardı ediliyor, gazete sayfalarına taşınmıyordu. Burada, harekâta Osmanlı ordusunun rolünün olmadığını gösterme kaygısının yanında, Osmanlı Hükûmeti'nin 28 Mayıs'ta kurulan ilk Azerbaycan kabinesine karşı olumsuz tutum takınması ve değiştirilmesini istemesinin de etkili olduğu söylenebilir.²⁴⁸ Resulzade başkanlığındaki heyetin İstanbul'a gelmesi, diğer taraftan Azerbaycan'da yeni bir hükûmet kurulmasıyla basının tutumu da değişmiş, gelişmeler yakından takip edilerek Türkiye kamuoyuna aktarılmaya başlanmıştır.

KİO, asıl olarak Osmanlı askerlerinden oluşuyor olmasına rağmen bu ordunun Türkiye kamuoyuna "Azerbaycan Ordusu" olarak sunulduğu görülmektedir.²⁴⁹ Türkiye basını Azerbaycan'daki çatışmaları da yerli Türklerle işgalci Bolşevik Ruslar ve onlara destek veren Ermeni Taşnak güçler arasındaki bir savaş olarak tanımlamıştır. Bu tutum dönem basınının hükûmetin dış politikasıyla ne derece uyum içinde hareket ettiğini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Türkiye basını, savaş haberlerine yakın ilgi göstermeye başladıktan sonra İstanbul'da bulunan Azerbaycan heyetinin temasları hakkındaki bilgiler de kamuoyuna yansıtılmaya başlanmıştır.²⁵⁰ Örneğin Tasvir-i Efkâr, birinci sayfadan

---

²⁴⁷ İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri..**, s. 60. Azerbaycan bağımsızlık bildirisinin metni için bkz. "Millî Azerbaycan Cumhuriyetinin Onbeş Yıllığı", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, No: 17, Mayıs 1933, s. 193; Mirza Bala Mehmetzade, **Azerbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs İstiklal Beyannamesinin Tahlili**, Çev. Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 2002, s. 29-87.

²⁴⁸ Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın Azerbaycan Milli Şurası'nın feshi ve yeni bir kabine kurulması yolundaki talepleri ve bunun Azerbaycan'da uyandırdığı tepki için bkz. Mehmetzade, **Millî Azerbaycan Hareketi**, s. 92-96.

²⁴⁹ Örneğin, "Azerbaycanlılar Bakü'yü Muhasara Etiler", **Anadolu'da Yenigün**, 3 Eylül 1918, s. 1.

²⁵⁰ Tasvir-i Efkâr, heyeti, "Resulzade Mehmed Emin Bey (başkan), Halil Bey Hasmehmedov (üye), Aslan Bey Safikürdiski (üye) ve Ahmed Bey (Pepinov) (üye)" olarak vermektedir. **Tasvir-i Efkâr**, 26 Haziran 1918, s. 1. Aslında, heyet 12 kişiden oluşuyordu. Bkz. İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918..**, s. 69.

Resulzade ile yapılan bir mülakata yer veriyordu.²⁵¹ Birinci sayfadan fotoğraflı olarak verilen mülakat incelendiğinde amacın AHC Hükûmeti’ni kamuoyuna tanıtmak olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Resulzade ülkesindeki siyasal durumu şöyle anlatıyordu:

“Hükûmetin bir Meclis-i Milliyesi, bir de kuvve-i icraiyesi vardır. Meclis-i Milliyede en kuvvetli fırka, Türk Adem-i Merkeziyet (Müsavat) Fırkasıdır. Bundan başka Müslüman Sosyalist Grubu, Sosyal Demokrat (Himmet) Fırkası, bir de İttihad-ı İslam Fırkası vardır.”

Mülakatta dikkat çeken bir başka husus da, Resulzade’nin, yeni devletin yönetim biçiminden söz ederken, “şimdilik cumhuriyet” ifadesini kullanmasıdır. Bu ifade Resulzade’nin ne derece usta politikacı olduğunu da ortaya koymaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti meşrutî bir yönetime sahipti ve başında bir padişah bulunuyordu. Bu nedenle “Cumhuriyet yönetimi” söylemi yanlış bir algılamaya yol açabilirdi. Resulzade bunun için ihtiyatlı bir dil kullanmayı tercih etmiştir ve gazetede yer alan mülakatın sonunda, Azerbaycan Hükûmeti’nin “kat’i şekl-i idaresi”nin halkoyuyla seçilecek “Meclis-i Mebusan” tarafından belirleneceğini ifade edecektir. Hâlbuki yeni kurulan devletin adında “cumhuriyet” kelimesi yer alıyor, bunun değiştirilme ihtimalinden de hiçbir yerde söz edilmiyordu.

Tasvir-i Efkâr gazetesi, mülakatın girişinde Resulzade’yle ilgili ilginç notlar aktarıyordu. Buna göre Resulzade, daha önce “bir-iki yıl kadar” İstanbul’da bulunmuş ve bu sırada bir süre gazetenin “âlem-i İslam muharrirliği”ni yapmıştı. Bu bilgilerin verilmesindeki amaç belliydi. Kamuoyuna, AHC kurucularının Türkiye’ye yakın insanlar olduğu ve onlara yapılacak yardımın boşa gitmeyeceği mesajı veriliyordu.

Aynı gün, dönemin bir diğer nüfuzlu gazetesi “Vakit”te de yine Resulzade’yle yapılmış bir başka görüşme yer alıyordu. “Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey’in Muharririmize Beyanatı” başlığıyla verilen haberde, “Azerbaycan Cumhuriyeti Nasıl Teşekkül Etti”, “Cumhuriyetin Coğrafi Hududu ve Dâhili İdaresi”, “Kafkasların Bolşeviklerden Temizlenmesi”, “Kafkasya Azerbaycanı-İran Azerbaycanı”, “İstanbul

²⁵¹ **Tasvir-i Efkâr**, 26 Haziran 1918, s. 1.

Konferansı'nın İştigal Edeceği Maddeler” gibi konulara yer veriliyordu.²⁵² Gazete bu mülakatı yayınlarken, Azerbaycanlıları “din ve kan kardeşlerimiz” biçiminde tanımlıyor, daha baştan, okuyucunun bakışını etkilemeye yönelik bir ifadeyi sütunlarına taşımış oluyordu.

Vakit'te yer alan mülakatın en dikkat çekici tarafı ise Resulzade'nin yeni devletin sınırlarına ilişkin sözleriydi. Ona göre AHC, yalnızca “Kafkasya Azerbaycanı” ile sınırlı kalacaktı. “İran Azerbaycanı” üzerinde herhangi bir talepleri yoktu.

Bu mesajın İstanbul'dan verilmesi önemlidir. Resulzade bu yolla İran Azerbaycanı ile birleşme amaçları olmadığını deklare ediyor ve “tarihî Azerbaycan”ı toprakları içinde barındıran İran'a güvence veriyordu. Çünkü o zamana kadar, “Azerbaycan” denilince İran'ın kuzey ve Batı bölgeleri anlaşılıyordu.²⁵³ AHC'nin kurulduğu bölge ise Kafkasya sınırları içinde değerlendiriliyor²⁵⁴ ve “Şirvan” olarak tanınıyordu. Dolayısıyla İran yeni devletin adının “Azerbaycan” olmasından rahatsız olmuştu.²⁵⁵ AHC'nin kurulmasına Osmanlı Devleti'nin verdiği katkı da İran'ı endişeye sevk eden bir başka etkendi. AHC'nin İran Azerbaycan'ına yönelik bir talebi olmadığı güvencesinin İstanbul'dan verilmesi İran'ın bu kuşkularını gidermeye yönelik bir açıklama olarak görülmelidir.²⁵⁶ Resulzade'nin bu mesajıyla basının üçüncü kişi etkisinden yararlandığı görülmektedir. İran konusundaki açıklamalar görünürde Türkiye kamuoyuna yönelik görünse de asıl hedef İran kamuoyunda uyanan endişeleri ortadan kaldırmaktı.

---

²⁵² **Vakit** , 26 Haziran 1918, s. 1.

²⁵³ Zeki Velidi Togan, “Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Y.1, No: 1, İstanbul, 1932, s.36.

²⁵⁴ Yaşar Kalafat, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, Çizgi, 2000, s. 41. Nitekim Resulzade de, bölgeyle ilgili yazdığı kitaba Kafkasya Türkleri adını verecektir. Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, 1993.

²⁵⁴ **Vakit**, 14 Ağustos 1918

²⁵⁵ Örneğin İran'ın İstanbul Büyükelçisi, Mehmet Emin Resulzade'yle yaptığı bir konuşmada, “Siz devletinizi ‘Azərbaycan’ adlandırırırsınız. Bu, nə deməkdir? Bu, İran hüduklarında yerleşən indiki Azərbaycanca iddialarınız deməkdirmi?” sözleriyle yeni devlete “Azerbaycan” adının verilmesinden duydukları rahatsızlıklığı açık olarak dile getirecektir. Qasimov, **Birinci Dünya Mühəribəsi İllərində..**, C. II, s.158.

²⁵⁶ Bu açıklama Resulzade ile 1991'deki bağımsızlık sonrası Ebulfez Elçibey'in yürüttüğü İran politikası arasındaki temel farklılığı ve iki liderin dış politika perspektiflerini göstermesi bakımından da çok önemlidir.

Türkiye basınında Azerbaycan'la ilgili haberlerin yoğunlaşmasına paralel olarak kamuoyu yaratma faaliyetlerinin de hız kazandığı görülmektedir.²⁵⁷ Burada basının ve Resulzade'nin çabalarının yanı sıra Azerbaycan diasporasının çabalarının da büyük etkisi vardır. Türkiye'de yaşayan Azerbaycanlı aydınlar her fırsatta iki ülke arasındaki etnik ve kültürel benzerliğe dikkat çekiyor, Azerbaycan'a destek vermenin Türkiye'nin çıkarlarını savunmakla eşdeğer olduğunu ifade ediyorlardı. Örneğin Hüseyinzade Ali'ye göre, "Osmanlı Türkü imdâdına yetişmese idi" Azerbaycan halkı mahvolup gidecekti. "Fakat onun mahv olması ile Anadolu da tehlikeye düşecekti. Azerbaycan'ı kurtaran Anadolu kendi kendini de kurtarıyor[du]".²⁵⁸

Ağaoğlu Ahmet de, kendisiyle yapılan uzun mülakatta, Kafkasya'nın çoğunluğu itibariyle Türklerle meskûn olduğunu söylüyor ve bu "Türk ve Müslüman ahali" hakkında geniş bilgiler veriyordu.²⁵⁹ Mesajlar, din ve etnik köken birliği gibi, hedef kitlenin daha önce benimsemiş olduğu inanç ve değerlerine uygun bir biçimde veriliyordu. Böylece propaganda yoluyla kanaat oluşturmanın kurallarından biri olan "sevileni kullanma kuralı"ndan yararlanıldığı görülmektedir.

KİO'nun Kafkasya harekâtı ve Azerbaycan heyetinin temaslarını yakından izleyen, gelişmeleri hızla kamuoyuna aktaran Türkiye basını, Bakü'nün kurtarılması haberini de büyük bir sevinç içinde okuyucularına duyuracaktır. "Anadolu'da Yenigün" gazetesinin konuyla ilgili haberi, basının Bakü'nün alınmasını kamuoyuna nasıl duyurduğuna ilişkin önemli bir örnektir.

Gazete, Bakü'nün alınış haberini 17 Eylül 1918 tarihinde birinci sayfadan ve büyük puntolarla duyurmuştur. "Bakü Üzerinde Azerbaycan Bayrağı Müttemevviç" başlıklı haberin hemen altında, "Azerbaycan kıtaâtı Bakü'yü zapt ettiler. Din ve ırk

---

²⁵⁷ Örneğin, "Azerbaycan Hey'eti Murahhasası", **Tasvir-i Efkâr**, 26 Haziran 1918, s. 1; "Kafkasya İşleri: Resulzade Mehmed Emin Bey'in Beyanâtı", **Vakit**, 22 Temmuz 1918, s. 1; "Azerbaycan Murahhasları", **Vakit**, 29 Temmuz 1918, s. 1; "Azerbaycanlılar Bakü'yü Muhasara Ettiler", **Anadolu'da Yenigün**, 3 Eylül 1918, s. 1; "Azerbaycan Hakkında Konferans", **Vakit**, 3 Eylül 1918, s. 1; Ahmet Emin, "Kafkasya Siyasetimiz ve Ermeniler", **Vakit**, 3 Eylül 1918, s. 1; "Ağaoğlu Ahmet Bey'in Muharririmize Mühim Beyanâtı", **Vakit**, 14 Eylül 1918, s. 1-2; "Kafkasya'nın İstiklali", **Vakit**, 15 Ağustos 1918, s. 1.

²⁵⁸ Hüseyinzade Ali, "Azerbaycan'da Düşündüklerim", **Hilâl-i Ahmer**, 24 Temmuz 1918'den aktaran Bayat, **Hüseyinzâde Ali Bey**, s. 309.

²⁵⁹ "Kafkasya İşleri Hakkında", **Vakit**, 14 Ağustos 1918, s. 1.

kardeşlerimizi, tebşir ve tebrik ederiz” ifadeleri yer alıyordu.” Dönem basınının Bakü’nün kurtarılışını kamuoyuna nasıl aktardığının çarpıcı bir örneği olması bakımından haberden uzun bir alıntı yapılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir:

“...Azerbaycan Hükûmeti’nin payitahtı olup bir kısım Ruslarla Ermenilerin zulmü altında inleyen Bakü şehrinin Azerbaycan milli kuvvetleri tarafından muhasaraya alındığını gazetemiz daha ikinci nüshasında haber vermişti. Türk âleminin en mühim merkezlerinden biri ve kardeş bir hükûmetin payitahtı olan Bakü’nün zalim adüvvân elinden kurtarılması lüzumunu ehemmiyetle nazar-ı dikkate alan ve bu hususta başmakaleler, haritalar, resimler malumat derc eden gazetemiz bu mübarek bayram günü de* Bakü’nün istirdâd edildiğini karilerine müjdelemekle mübahidir.

(Bakü) şehrinin iktisadi ehemmiyeti ne olursa olsun, bizce her şeyden evvel, din ve ırk kardeşlerimiz Azerbaycanlıların bihakkın te’sis ettikleri yeni ve genç hükûmetin payitahtı olması itibariyle bizce büyük ve milli bir ehemmiyeti vardı. Biz, yeni siyasi mevcudiyetle ortaya atılan Azerbaycanlı kardeşlerimizin zinde ve çalak bir mahiyetle hükûmetlerini te’yîd etmelerini ve payitahtlarını az zamanda düşmandan temizleyerek istiklallerini ikmal ve itmâm eylemelerini bütün kalbimizle istiyorduk.

Tanrı Teala’ya yüz binlerce şükür olsun ki, bu mübarek günde, bu milli emelimizin de yerine gelmiş olduğunu haber alarak müteheyyiç ve mesrur oluyoruz ve biliyoruz ki mukadderatın çizdiği hudut dâhilinde te’sis ettikten sonra payitahtını da istirdâd eden hükûmet, siyasi mevcudiyetini kâinata tantacaktır. Şehrimizde bulunan muhterem Azerbaycan hey’et-i murahasasını, tebrik eder ve bütün İslam âleminde kendisini alakadar ve mübehhic eden bu muvaffakiyeti müjdelemekle milli ve kuddise bir vazife yapmış olduğumuza kanaat getiririz.”²⁶⁰

Görüldüğü gibi, basın Bakü’nün Azerbaycan’ın eline geçmesinden büyük bir sevinç duymuştur. Gazeteler bu olayı bir yabancı ülkenin kazancı olarak değil, “din ve ırk kardeşleri”nin başarısı olarak alkışlamış, bir “milli emel”in yerine gelmesi olarak görmüştür. Gazetelere göre Bakü, “istirdad” edilmiştir. Yani zaten Azerbaycanlıların olan bu kent işgalcilerden geri alınmıştır. “İşgal”den kurtarılarak “Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü” sağlanmış ve halkın başkentine kavuşması sağlanmıştır. Bakü, “Türk âleminin en mühim merkezlerinden biri” ve “kardeş bir hükûmetin payitahtıdır”.²⁶¹

* Bakü’ye, 1918 yılı Kurban Bayramı’nın ilk günü girilmiştir.

²⁶⁰ **Anadolu’da Yenigün**, 17 Eylül 1918, s. 1.

²⁶¹ “Azerbaycan Tamamiyet-i Mülkiyesini Temin Etti”, **Anadolu’da Yenigün**, 21 Eylül 1918, s. 1.

Basın Resulzade başkanlığındaki heyetin İstanbul'a gelmesinden sonra, yayınladığı haber ve yorumlarla “medya gündemi” oluşturmuş, bu medya gündemi “kamu gündemi”ni etkileyerek halkın Azerbaycan'daki gelişmelere ilgisini arttırmıştır. Politika gündemi de hem medya hem de kamu gündemini etkilerken kendisi de bu gündemden etkilenmiştir.

Bu dönemde her iki ülke basınının sergilediği tutumun hükûmetlerin savundukları teze uygun bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Türkiye ve Azerbaycan hükûmetleri, Bakü'nün tarihsel ve kültürel olarak Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olduğunu, Kafkasya harekâtının da bu kenti işgalden kurtarmak amacıyla yapıldığını savunuyorlardı. Dolayısıyla bu olayda politika gündeminin medya ve kamu gündemiyle örtüştüğü, birbirlerini olumlu yönde etkiledikleri söylenebilir.

Hükûmetlerin Bakü'nün Azerbaycan'ın elinde kalmasını savunmaları boşuna değildi. Daha önce değinildiği gibi Bakü, Sovyet Rusya tarafından ayrı bir statü verilerek Azerbaycan sınırları dışında tutulmaya çalışılıyordu. Bakü'nün Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu savunmak Azerbaycan'ın ulusal çıkarları açısından büyük önem taşıyordu. Örneğin Resulzade'ye göre kentin ülke sınırları dışında kalması “Azerbaycan'ın istiklâlini mahvetmek” demektir.²⁶² Azerbaycan Milli Meclisi Başkanı Ali Merdan Topçubaşov ise Bakü'yü “bedendeki baş” olarak tanımlıyordu.²⁶³ Bunun için Bakü'süz Azerbaycan olamazdı.²⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin yöneticileri de, Bakü'deki zengin enerji kaynaklarının başka bir devletin eline

---

²⁶² Alman sefirine verilen protestoya dair Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na gönderilen 6 Eylül 1918 tarihli telgraf, **ARSPİHDA**, Fond 277, Siyahı 2, İş 8, Vərəq 60-61. İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri..**, s. 116 (Belge No. 13).

²⁶³ A(li) M(erdan) (Topçubaşov), **Azerbaycan'ın Teşekkülü**, (Tıpkıbasım), İstanbul, Ahmediye Matbaacılık Şirketi, 1334, s. 29-32. Eser günümüz alfabesine İmanov tarafından çevrilmiş ve Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918) adlı eserindeki belgeler arasında aynen yayınlanmıştır. Bkz. İmanov, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri..**, s. 19-51.

²⁶⁴ Aynı tarihlerde Vakıf gazetesinde yayınlanan bir başka haberde Azerbaycan'ın İstanbul'da bulunan resmî heyetinin başkanı olan “Resulzade Mehmed Emin Bey”in, Almanya'ya bir nota vererek Bakü'nün Azerbaycan'a ait olduğunu ifade ettiği bildiriliyordu. O sıralar Sovyet Rusya'yla petrol karşılığı anlaşarak Bakü'nün KİO'nun eline geçmesine engel olmaya çalışan Almanya, kentin bu ülkeyle tarihsel ve kültürel yakınlığı bulunmadığını ileri sürerek Bakü'nün Azerbaycan sınırlarına katılmasına karşı çıkıyordu. Bu, Azerbaycan heyetini çok rahatsız etmiş, Almanya'ya Bakü'nün Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade eden bu notanın verilmesine yol açmıştır. Notada, “Azerbaycan ile kadim Bakü Hanlığı arasındaki tarihî münasebetlerden ve Azerbaycan'ın Bakü üzerindeki hukuk ve müddeiyatından” söz edilerek Almanya'nın tezleri eleştirilmekteydi. Bkz. “Azerbaycan'ın Almanya Hükûmeti'ne Notası”, **Vakit**, 23 Eylül 1918, s. 1.

geçmesini istemiyor, Bakü'nün Azerbaycan'ın elinde olmasının Orta Asya ve Hindistan'a açılmada stratejik bir önemi olduğunu düşünüyorlardı.²⁶⁵

Türkiye gazeteleri, Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra, kamuoyuna Azerbaycan halkını kahraman olarak sunmaya başlamıştır. Azerbaycan Ordusu yalnızca Bakü'yü ellerinde tutan güçlere karşı savaşmamıştı. Bolşevikler ve Ermenilerle birlikte İngilizler ve Çarlık yanlısı Ruslara karşı da mücadele etmişlerdi. O zamana kadar Bolşevikliğe karşı olduklarını söyleyen İngilizlerle Çarlık yanlısı Ruslar kentin Azerbaycan Türkleri'nin eline geçmemesi için aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakmış ve ittifak yapmışlar, İngilizler kente otuz bin asker çıkarmışlardı. Bu işbirliği bir yarar sağlamamış, İngilizler, "Azerbaycan Türkleri"nin kahramanca savaşması sonucu tutunamayarak gemilerle kaçmak zorunda kalmışlardı.²⁶⁶ Gazetelere göre İngiliz basını da, Bakü'deki sosyalist yönetime yapılan askerî desteği "Don Kışot"luk olarak niteliyor ve bu davranışın İngiliz ulusunun şeref ve namusunu rencide ettiğine inanıyordu:

"İngiliz gazeteleri 'Bakü'nün İngiliz askeri tarafından tahliye edilmesini azîm inkisâr-ı hayal ile yazıyorlar. 'Deyli Kironikil' (Daily Chronicle) diyor ki: 'Don Kışot'a layık bir surette tertip olunan Bakü heyet-i seferiyesinde kim mes'ul tutulabilecektir? Bakü'nün sukûtu, istikbal için bir mesele-i şeref ve namus teşkil ediyor.

'Tayms' (Times) gazetesinin muharrir-i askerisi diyor ki: Bakü ricatı azîm inkisâr-ı hayale bais olmuştur."²⁶⁷

"Times" gazetesinden yapılan alıntıda ilginç bir ayrıntı daha dikkat çekmektedir. Buna göre, her ne kadar Bakü'nün Ermenilerin yönetiminde kalmasını sağlayamamışlarsa da, "Maahaza İngilizler, bundan sonra dahi Ermenilere muzaheret[e]" devam etme kararlılığını sürdüreceklerdi.²⁶⁸

Burada kamuoyuna Azerbaycan'la Türkiye'nin din ve etnik bağlılığın yanı sıra düşmanlarının da ortak olduğu mesajı verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Buna karşılık iki ülke dayanışma halinde olmalıydı. Oysa Mondros Ateşkes

²⁶⁵ Qasimov, **Birinci Dünya Müharibəsi İllərində..**, C. II, s.174.

²⁶⁶ "Bakü'nün Zaptı Tafsilatı: Bombardıman-İngilizler Nasıl Kaçtı?", **Anadolu'da Yenigün**, 24 Eylül 1918, 1.

²⁶⁷ **Anadolu'da Yenigün**, 21 Eylül 1918, s. 2.

²⁶⁸ A. y.

Antlaşması'ndan sonra Bakü'ye asker çıkaracak olan İngilizler, Azeri-Ermeni sorununda Azeriler'den yana tutum takınacak, örneğin, Dağlık Karabağ'ı ele geçiren Andranik yönetimindeki güçlere baskı uygulayarak bölgenin Azerbaycan'da kalmasını sağlayacaktır.²⁶⁹

Türkiye gazetelerinde KİO'nun başarıları ve Bakü'nün kurtarılmasıyla doruğa ulaşan coşku Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasına kadar sürmüştü, Mondros'tan sonraysa yerini Azerbaycan Hükûmeti'nin geleceği, İngilizlerin bölgeyle ilgili planları, Nuri Paşa ve Azerbaycan'da bulunan Osmanlı askerlerinin akıbetinin ne olacağı konularına bırakmıştır.²⁷⁰ Bu bağlamda, Osmanlı Genelkurmay Başkanlığının ordudan Nuri Paşa'nın kaydını sildiğine dair haberlerin altının çizilmesi gereklidir.²⁷¹

Mondros Ateşkes Antlaşması gereğince KİO'nun Azerbaycan'ı terk etmesi gündeme gelince, Nuri Paşa Osmanlı Ordusu'ndan istifa ederek Azerbaycan Ordusu'na katıldığını açıklamıştı.²⁷² Bu kararın alınmasının iki farklı nedene dayandığı söylenebilir. İlki, Osmanlı Devleti'nin, Nuri Paşa'nın söz konusu davranışından dolayı İngilizlerin baskıların karşı koymak üzere böyle bir önlem aldığıdır. İkincisi ve tarafımızca daha güçlü görünen ihtimal ise, Nuri Paşa'nın Osmanlı Ordusu'yla resmî bağlantısının ortadan kalkmasıyla, Azerbaycan Ordusu'na katılmasının kolaylaşacağı düşünülmesidir. Nuri Paşa'nın ordudan kaydının silinmesi Osmanlı Hükûmetince genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yaşayabilmesi için verilen bir destek olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı Devleti

---

²⁶⁹ Mutaftan, "Karabagh in the Twentieth Century", s. 119.

²⁷⁰ "Azerbaycan Meselesi", **Anadolu'da Yenigün**, 21 Teşrinisani 1918, s. 2; "Azerbaycan Şurası", **Vakit**, 21 Teşrinisani 1918, s. 2.

²⁷¹ Haber şu şekildedir:

"Harbiye Nezareti Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetinden:

Azerbaycan Hükûmeti hizmetine dahil olduğunu beyan eden İslam Ordusu Kumandanı Fahri Ferik Nuri Paşa'nın Ordu-yu Osmaniye'den kaydı terkin edilmiştir."

Vakit, 25 Teşrinisani 1918, s. 1.

²⁷² Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 190. Babası Ahmet Ağaoğlu Nuri Paşa'nın siyasal konulardaki danışmanı olan Samet Ağaoğlu, KİO ile ilgili olarak, "geçtikleri yerlerde bıraktıkları tek intiba hayranlıktı" yorumunu yapmaktadır. Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, İstanbul, İletişim, 1998, s. 42. Nuri Paşa'yla ilgili bir biyografi çalışması için bkz. Mehman Süleymanov, **Nuru Paşa**, Bakü, Hərbi Nəşriyyat, 1999.

daha sonra pek çok subay, erbaş ve erin de, üniforma değiştirerek Azerbaycan Ordusunda kalmasını sağlayarak bu niyetini açık olarak ortaya koymuştur.²⁷³

Burada KİO ile ilgili, Azerbaycan tarafında kayda değer bir bilgi birikiminin olduğu ve bu olayın Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde çok önemli bir yerinin olduğunun altını çizmek gerekir. Bu olay daha o günlerde etkisini göstermiş ve Azerbaycan kamuoyunun biçimlenmesinde önemli bir konum edinmiştir. KİO'nun çekilmesinden yaklaşık bir yıl sonra Azerbaycan'a giden "Dar'ül Muallimin" müderrislerinden Şerif Bey, Azerbaycanlıların Bakü'nün Türk Ordusu tarafından kurtarılmasını milli bayram olarak kutladıklarını, "Türkleri de hürmetle ve minnetle" andıklarını kaydetmektedir.²⁷⁴ Bugün bile Azerbaycan'da Anadolu Türkleri algısını biçimlendiren en önemli olgu budur. Türkiye Türkleri'nin desteği, Osmanlı-Safevi mücadelesinin olumsuz imajını da büyük oranda ortadan kaldırarak 20. yüzyıl başlarında aydınlar arasında ortaya çıkan aynı ulus olma duygusunun halk nezdinde de pekişmesini sağlamıştır.²⁷⁵

Bunda kanaat oluşumuna etki eden psikoloji-toplumsal etkenlerin, özellikle birincil grupların önemi büyüktür. SSCB dönemi boyunca, yayın yoluyla bu olayın anlatılması mümkün değildi. KİO'nun yardımı ve Bakü'nün Azerbaycan toprakları içerisinde kalmasını sağlamadaki rolü, o günün olaylarına tanıklık edenler,²⁷⁶ özellikle de aileler tarafından yeni kuşaklara aktararak Türkiye'ye karşı yakınlık duygusu canlı tutulmuştur. Örneğin Bahtiyar Vahabzade, "Dedem... 1918 yılında... Türkler yardıma gelmeseydi, Ermenilerin bizi katledeceğini söylerdi. Çocukluğumuzda öğretmenlerimizden ve ihtiyar kimselerden işittiklerimiz benim ve yaşlılarımın kalbine, Anadolu Türk'üne bağlılık ve muhabbet tohumu ekmişti"

---

²⁷³ Süleymanov, **Qafqaz İslam Ordusu..**, s. 409 ve 415; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 190. Tarafımızdan da, Azerbaycan'da kalan 30 civarında askerin yakınları saptanarak, babalarının hayat öyküleri kayda alınmıştır. Konuyla ilgili bkz. Abdulhamit Avşar, "Türk Kafkas İslam Ordusunun Çocukları", **Yom**, No: 2 (4), Bakü, 2006, s. 112-114. Ayrıca bkz. Kadir Dikbaş, "Sibirya Sürgününde İki Bakü Fatih", **Aksiyon**, No: 657, İstanbul, 9 Temmuz 2007, s. 40-45.

²⁷⁴ "Kafkasya'da Son Vaziyet", **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1919, s. 3.

²⁷⁵ Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s. 58; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 190.

²⁷⁶ Aşırılı, **Cümhuriyyət Dövrü Mətbuatında..**, s. 129. Bu dönemle ilgili halk arasındaki anlatımlarla ilgili bkz. Manaf Süleymanlı, **Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim**, Bakü, Azərənşr, 1987'den aktaran Nazim Əkbərov (haz), **Bərabər Yürüdük Biz Bu Yollarda**, Bakü, Çağ, 2007, s. 69-84

diyerek bu gerçeğin altını çizmektedir.²⁷⁷ Sovyetler Birliği döneminde uzun süre Bakü'de yaşayan Zekeriya Sertel de, gözlemlerine dayanarak, Azərbaycan kamuoyunun biçimlenmesinde en önemli etkenlerden birinin KİO'nun halkın belleğinde bıraktığı izin olduğunu söylemektedir.²⁷⁸ Azərbaycan'da ulusal hareketin ortaya çıktığı Sovyetler'in son döneminde de bu olaydan önemli bir kamuoyu yaratıcı olgu olarak yararlanılmış, ulusal bağımsızlık düşüncesinin uyandırılmasında güçlü bir motivasyon olmuştur. Örneğin henüz SSCB dağılmadan 21 Ocak 1991'de baskıya verilen ve 23 Mart'ta basılan "İstiqlalin Əzablı Yolu" adlı eserde, KİO'nun ülke tarihinde oynadığı role değinildikten sonra, onun desteğiyle kurulan AHC'nin yeni dönemdeki ulusal harekete etkisi hakkında şöyle denilmektedir: "... Bu respublikanın yaranışı Azərbycan tarixinə şanlı səhifələr yazdı, xalqın milli şuurunun oyanmasına güçlü təkan verdi. Bu gün Azərbycan xalqı öz milli oynaşının [oyanışının] ikinci dövrünü yaşayır və bu yolda Azərbycan Demokratik Respublikasının təmsalinin əhəmmiyyəti kıymətsizdir."²⁷⁹

KİO'nun Kafkasya hərəkatı 1991 yılındaki bağımsızlıktan sonra da iki ülke arasındaki yaxınlığın duygusal temelini oluşturan bir etken olmaya devam etmiştir. Bakü'nün alınma günü olan 15 Eylül bayram günü olarak ilan edilmiştir. Her 15 Eylül Azərbaycan'ın birçok bölgesinde çeşitli etkinlikler düzenlenmekte ve konu canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Yine resmî ders kitaplarında da bu olaya özel bir yer verilmekte ve Türkiyə'nin yardımı, "kardeş yardımı" olarak nitelenmektedir.²⁸⁰

²⁷⁷ Bahtiyar Vahabzade, **Vatan, Millet, Anadili**, Çev. Fatih Ordu, Melahet İbrahimova, Seriyə Ağayeva, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 74.

²⁷⁸ Zekeriya Sertel, **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, Haz. Mesude Gülcüoğlu, İstanbul, İletişim, 1993, s. 22. Ayrıca bkz. Kəmalə Məhəd Qızı Sofiyeva, **Osmanlı Ordusunun Qafqaz Hərəkatı və Onun Azərbaycanda Xilaskar Rolu**, Bakü, Bakı Üniversitesi, 2007, s. 222.

²⁷⁹ Hacı Hacıyev, **İstiqlalın Əzablı Yolu**, Bakü, Azərbaycan Jurnalistlər İttifaqı, 1991, s. 32 (Kiril harfleri ile).

²⁸⁰ Bkz. Seyfəddin Qəndilov, İsaq Məmmədov, **Azərbaycan Tarixi: Ümumtəhsil Məktəblərinin 11-ci Sınıfı Üçün Dərslük**, 3. bs., Bakü, Çayıoğlu, 2002, s. 5-30. KİO hərəkatının günümüzde Azərbaycan'da kamuoyu oluşumuna etkisine ilişkin çeşitli örnekler için bkz. Fikret Sadıq, "Bir Daha 'Şəhid Türk Zabitinin Məzarı' Haqqında", **Xalq**, 11 Aralık 1999, s. 4; Fuad Babək, "Qardaşlıq Köməyi", **Azərbaycan Ordusu**, 10 Nisan 1999, s. 1; "Xilaskarımızı Unutmayaq", **Xalq**, 26 Mart-1 Eylül 1999, s. 4; "Xilaskar Türk Ordusu", **Xalq**, 15 Mayıs 1999, s. 2; Fərid Ramizoğlu, "Nuru Paşanın Xatirəsi Əbədiləşdirilməlidir", **Ədalət**, 23 Eylül 2000, s. 11; Səadət Ələsgərova, İlgar Məmmədli, "Şəhid Türk Zabitinin Məzarı-3", **Vışka**, 24 Eylül 1999, s. 7; "Bu Gün Bakının Qurtuluş Günüdür: Qələbənin Arxasında Türk Birliyi, Qardaşlıq Dayanı", **Yeni Müsavat**, 15 Eylül 2005, s. 12; "15 Sentyabr: Türk Əsgərinin Bakıya Qədəm Qoyduğu Şanlı Tarix", **Yeni Azərbaycan**, 15 Eylül 2005, s. 1; "Ənvər Paşa", **Ekspress**, 15 Eylül 2005, s. 17; Altay Göğüşov, "Bakının Azad Edilməsi Türk

Bunu en iyi yansıtan örneklerden biri, Azerbaycan Hükûmeti'nin resmî yayın organı olan “Xalq” gazetesinin 15 Eylül 2005 tarihli sayısında yer verilen ifadedir. Gazeteye göre, Bakü'nün kurtarıldığı gün, “iki ülke kardeşliğinin zafer günü”dür.²⁸¹

B. Türkiye ve Azerbaycan Kamuoylarının Oluşum Sürecinde Milli Mücadele Dönemi İlişkilerinin Rolü

Milli Mücadele dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üzerinde pek fazla durulmamış konulardan biridir. Hâlbuki bu dönemde kurulan ilişkiler, Milli Mücadele tarihi için olduğu kadar Türkiye-Azerbaycan ilişkileri açısından da son derece önemlidir. Bu dönem, 19. yüzyılda yeniden kurulan iki ülke ilişkilerinin devletlerarası ilişkiler biçimi aldığı ve “kardeşlik” söyleminin güçlendiği bir dönem olmuştur.

Milli Mücadele dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri iki ana başlık altında ele alınabilir. Birincisi AHC ile olan ilişkilerdir ve KİO'nun Bakü'den ayrılmasıyla başlayıp AHC'nin yıkılmasına kadar olan süreyi kapsar (17 Kasım 1918–27 Nisan 1920). İkinci dönem ise Bakü'de sosyalist yönetim kurulmasından Azerbaycan Ankara Temsilcisi İbrahim Abilov'un İzmir İktisat Kongresi sırasındaki ölümüne kadar olan yılları içine alır (28 Nisan 1918–23 Şubat 1923).

1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile İlişkiler

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ilginç bir ikilem ortaya çıktı. Türkiye, varlığını sürdürebilmek için İtilaf güçleriyle mücadele etmek zorundayken, AHC de tanınmak için aynı güçlerle diyalog kurmak durumundaydı. Diğer taraftan, Erzurum ve Sivas Kongreleriyle Türkiye'de ikili bir siyasal yapı ortaya çıkmıştı.

Bu ortamda İstanbul'da diplomatik temsilciliği bulunan Azerbaycan, hem İstanbul'la ilişkilerini sürdürmüş hem de Milli Mücadele yönetimiyle diyalog kurmaya çalışmıştır. Resulzade, “İstanbul'a sefir gönderildiği gibi, mücahit Anadolu

---

Əsgərinin Qəhrəmanlıq Zirvəsi İdi”, **Zaman**, 14-15 Eylül 2006, s. 13; Akif Aşırılı, “Türk Ordusunun Azərbaycan Zəfəri”, **Şərq**, 12-20 Eylül, 2006.

²⁸¹ Rauf Əliyev, “15 Sentyabr: Azərbaycan-Türkiyə Qardaşlığının Zəfər Günü”, **Xalq**, 15 Eylül 2005, s. 6.

Türkiyesi ile de münasebata girişilmek için suret-i hususiyede teşebbüsler edilmiş[tir]” sözleriyle bu durumun altını çizmektedir.²⁸²

AHC Hükûmeti henüz Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) açılmadığından ilişkilerini Heyet-i Temsiliye’yle ve gayrı resmî bir düzeyde yürütüyordu. Bu da normal karşılanmalıdır. Çünkü doğrudan ilişki kurmak için ortam henüz uygun değildi. Milli Mücadele yönetiminin siyasal kurumunu oluşturmasından dört gün sonra, 27 Nisan 1920 de ise AHC yıkılacaktır. Buna karşın varlığı süresince Milli Mücadele’ye sempatiyle yaklaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın açılışının hemen ertesi günü Meclis’te yapılan gizli oturumda yaptığı şu konuşma bunu teyit etmektedir:²⁸³

“Azerbaycan, hepimize malûm olduğu üzere, istiklaliyetini tasdik ettirmiş bir vaziyettedir. Onların dahi bize karşı samimiyetleri vardır. Fakat kendi zaten istihsâl-i istiklaliyet etmiş olduğu için bizimle olan münasebeti bittabi resmî bir şekilde değildir. Fakat bizim maksadımız için bütün manası ile çalışabilecek unsurlara maliktir”

AHC Hükûmeti’nin Heyet-i Temsiliye’ye en büyük katkılarından biri yaptığı maddi yardımlardır.²⁸⁴ Bu bağlamda Ankara’ya, 1920 yılı Mart ayında 1.500.000 Fransız Frangı değerinde 12 petrol poliçesi gönderilmiş, Mehmet Ali Ahmetzade aracılığıyla Ankara’ya iletilmek üzere Azerbaycan’ın İstanbul Temsilciliği’ne verilmiştir.²⁸⁵ Bu maddi destek Mustafa Kemal tarafından da doğrulanacaktır. Mustafa Kemal, AŞC döneminde TBMM’nin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket (Esendal)’a gönderdiği bir yazıda “İnkılâptan evvel, hükûmet Mir Yusuf Vezirov vasıtasıyla, muhtelif çeklerle bir milyon frank havale vermişti. Bundan başka da bir miktar para göndermişti” demektedir.²⁸⁶ Mustafa Kemal’in belirttiğine

²⁸² Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s.67.

²⁸³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2. İnikat, 4. Celse, 24 Nisan 1336, **TBMM Gizli Celse Zabıtları (24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921))**, C. I, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1985, s. 4.

²⁸⁴ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 215.

²⁸⁵ Konuyla ilgili belge ve yazışmalar için bkz., Mustafa Keskin, “Milli Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuva-i Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi”, **Türk Yurdu**, C. XXII, No: 386, Kasım 1988, s. 21-22.

²⁸⁶ “Atatürk’ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey’e Mektubu - 18 Mayıs 1337 (1921)”, Utkan Kocatürk, **Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Atatürk ve Yakın Tarihimize İlişkin Görüşmeler, Araştırmalar, Belgeler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s. 324. Ayrıca AHC dönemi Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun’un konuyla ilgili anıları için bkz. Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden..**, s. 155-156.

göre söz konusu meblağın bir kısmı ellerine ulaşmış, ancak bir milyon frank (altın) tutarındaki yardım, AHC yıkıldığından, gönderilememiştir. Mustafa Kemal daha sonra Memduh Şevket'ten "Azerbaycan hükûmet-i hazırası" ile görüşerek paranın kalan kısmının temini için çalışmasını istiyordu.

AHC'nin Anadolu Milli Mücadelesi'ne sıcak baktığının bir başka göstergesi de, Resulzade ile İstanbul'a gelen heyet üyelerinden Halil Has Mehmet'in Bakü'ye döndükten sonra yaptığı açıklamalar sonrası yaşanan olaylardır. Has Mehmet, kendisine Türkiye'deki gelişmeler hakkında sorulan bir soruya "Resmi Türkiye mağlup oldusa, milli Türkiye yaşıyor ve yaşayacaktır" karşılığı verince, Bakü'de bulunan İngiliz Ordusu Komutanlığınca protesto edilmiştir. Ancak, verilen nota AHC tarafından reddedilmiş ve bir anlamda bu sözlere hükûmet düzeyinde destek verilmiştir.²⁸⁷

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci açısından bu dönemde yaşanan en önemli olay ise kuşkusuz, Azerbaycan Hükûmeti'nin girişimiyle Anadolu'ya yardım amaçlı düzenlenen kampanya olmuştur. 23 Mart 1920'de başlatılan kampanyaya katılım büyük olmuş, çok kısa bir süre devam edebilmesine karşın 3.000 İngiliz Sterlini toplanmıştır.²⁸⁸ Bu da 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan kamuoyu oluşum sürecinin aldığı mesafeyi ve kamuoyunun gücünü göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Yine bu dönemde kamuoyunun niteliğini göstermesi bakımından son derece önemli olan bir başka gelişme de, 11. Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya yardım amacıyla Azerbaycan topraklarından geçmek istediği propagandaları sonucu Azerbaycan Milli Meclisi ve halkının aldığı bu orduya karşı direnmeme kararı olmuştur. Çalışmamızda bu karar üzerinde daha sonra yeniden durulacaktır.

Türkiye basını da, Mondros sonrası gelişmelerden etkilenmeden kamuoyunu Azerbaycan'daki gelişmeler konusunda, "elden geldiğince" bilgilendirmeye devam

---

²⁸⁷ Halil Has Mehmet, "Kardeş Cümhuriyetin Onuncu Yılı", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, No: 21-22, Eylül-Birinci Teşrin 1933, s. 340.

²⁸⁸ Mehman Ağayev, "Milli Mücadele Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 123-124.

etmiştir.²⁸⁹ Basının genel tutumuna bakıldığında Azerbaycan devletine olan sempaside bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Örneğin, Anadolu’da Yenigün, birinci sayfadan, o sırada başbakanlığı yeni üstlenmiş olan Nesib Bey Yusufbeyli’yi kamuoyuna tanıtır, hayatı ve kişiliği hakkında olumlu bir portre çiziyordu:

“Nesib Bey Yusufbeyli, Azerbaycan’da Çarlık zamanında doğmuş ve Harb-i Umumî esnasında kesb-i aleniyet eylemiş olan ‘Müsavat’ fırkasının rüesasından biridir... Nesib Bey... merhum Kırımlı ‘İsmail Bey Gaspırinski’nin damadıdır. Hayat-ı siyasiyesi esnasında Lenkeran ve Karabağ mes’elelerinin sulhen tesviyesinde ibrâz-ı muvaffakiyet eylemiştir.”²⁹⁰

Türkiye basınına göre, Azerbaycan Cumhuriyeti kısa zamanda övgüye değer büyük başarılar imza atmıştı: “İş başına geçen Azerbaycanlıların mesaisi, milli inkişaf yolunda gösterdikleri azim ve ciddiyet sayesinde Azerbaycan, mühim semerelerle faidebahş olmaktadır.”²⁹¹ Sahip olduğu büyük ekonomik imkânlarla ülkeyi aydınlık bir gelecek beklemekte²⁹² ve “Türk İsviçresi” olma potansiyeli taşımaktadır.²⁹³ Ülkenin ulusal kimliğinin pekiştirilebilmesi için de büyük çaba gösterilmektedir. Azerbaycan tarihi yazılması için yarışma düzenlenmiş ve kazanacaklara 30.000 ruble ödül verileceği açıklanmıştır.²⁹⁴ O zamana kadar kullanılan Rus posta pullarının yerine de ulusal bayrağın renklerini taşıyan “gök, kırmızı, yeşil” renkli pullar tedavüle sürülmüştür.²⁹⁵

Basının söz konusu dönemde Azerbaycan’daki iç siyasal gelişmeleri de yakından izleyerek okuyucularını bilgilendirdiği görülmektedir.²⁹⁶ Örneğin,

---

²⁸⁹ Örneğin Anadolu’da Yenigün gazetesi, bir haberinde, Azerbaycan hakkında “pek az ve pek seyrek malumat almak[an]” söz ederken (**Anadolu’da Yenigün**, 12 Kanunievvel 1919, s. 1.), Vakit gazetesi de “Arada muntazam vesait nakliye ve muhabere bulunmadığı için Azerbaycan ahvâl ve dâhiliyesini istediğimiz kadar yakından takibe imkân bulamıyoruz” diye yakınmaktadır. “Azerbaycan’ın İstiklâli”, **Vakit**, 20 Kanunisanı 1920, s. 1.

²⁹⁰ “Yeni Azerbaycan Hükûmeti”, **Anadolu’da Yenigün**, 29 Teşrinievvel 1919, s. 1.

²⁹¹ “Bir Azerbaycanlı Nazır”, **Anadolu’da Yenigün**, 12 Kanunievvel 1919, s. 1.

²⁹² “Azerbaycan Haberleri: Azerbaycan’da İktisadi Vaziyet”, **Anadolu’da Yenigün**, 13 Teşrinisanı 1919, s. 2.

²⁹³ **İkdam**, 24 Teşrinievvel 1919, s. 1.

²⁹⁴ “Azerbaycan Tarihi”, **Tevhid-i Efkâr**, 25 Kanunisanı 1920, s. 2.

²⁹⁵ “Azerbaycan Pulları”, **Tevhid-i Efkâr**, 25 Kanunisanı 1920, s. 2.

²⁹⁶ Örneğin bkz. “Azerbaycan Heyetinin Vedâ’i”, **Anadolu’da Yenigün**, 25 Şubat 1919, s. 1; “Azerbaycan ve Şimal-i Kafkasya Hey’etleri”, **Anadolu’da Yenigün**, 10 Mart 1919, s. 1; “Azerbaycan ve İtilaf”, **Anadolu’da Yenigün**, 18 Mart 1919, s. 1; “Kafkasya’da Son Vaziyet: Bakü’den Batum’a Kadar-Azerbaycan Hükûmeti-Azerbaycan’da Fırka Hayatı-Maarif Teşkilatı-

Anadolu'da Yenigün gazetesi, Nesib Bey Yusufbeyli başkanlığında yeni hükûmetin göreve başladığını haber verirken,²⁹⁷ Vakit gazetesinde de, Azerbaycan Milli Şurası seçimlerine dair bir haber yayınlanıyordu.²⁹⁸ Habere göre, 60 kişiden oluşan “Milli Şura” seçimleri tamamlanmış ve ilk toplantısını 16 Kasım'da gerçekleştirmiştir. Bir başka haberde de Müsavat Fırkası'nın kurultayından söz edilerek, bu partinin Azerbaycan siyasi hayatındaki önemi üzerinde duruluyordu. Buna göre, Müsavat, devleti kuran partiydi ve Azerbaycan Türkleri'nin çoğunluğunu temsil ediyordu.²⁹⁹ Türkiye basınının Müsavat Partisi hakkında yaptığı bu haberlerin etkisi sonraki dönemlerde, Azerbaycan diasporasının Türkiye'deki faaliyetleri sırasında daha iyi hissedilecektir. Türkiye'ye sığınan Azerbaycanlı yönetici ve aydınlar faaliyetlerini bu ad çevresinde yürütecekler ve Azerbaycan “milli hareketini” yürütenler “Müsavatçı” olarak anılacaklardır.

Mondros öncesi dönemde Bakü'nün kurtarılmasında Osmanlı Ordusu'nun rolünü gizlemeye özen gösteren basın, KİO'nun Azerbaycan'ı terk etmesinden sonra bu politikasını değiştirmiştir. Örneğin, Anadolu'da Yenigün gazetesinde “Azerbaycan Türkleri, Osmanlı ordusuyla Azerbaycan kıtaatının müştereken Bakü'yü zapt ettikleri günün sene-i devriyesini pek parlak merasimle tes'id etmişler ve muharebât-ı za'ilede şehit düşen Anadolu Türk askerlerinin meşhetlerini ziyaret etmişlerdir”³⁰⁰ deniliyordu. Vakit'te de, Azerbaycan'da görev yapmış “Dar-ül Muallimin” müderrislerinden Şerif Bey'le yapılan bir mülakata yer veriliyor ve “1,5 sene evvel Ermeni ve Bolşevikler tarafından, Bakü ve Azerbaycan Türk ve Müslümanları katliam edilirken Osmanlı Türkleri[nin]” onların imdatlarına yetişerek yok olmaktan kurtardığı belirtiliyordu.³⁰¹ Türkiye basınının tutumundaki bu

---

Azerbaycan'ın İstikbâli”, **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1919, s. 1-2; “Azerbaycan Türk Hükûmeti Ne Halde?”, **Anadolu'da Yenigün**, 22 Teşrinievvel 1919, s. 1; “Azerbaycan Parlamentosunun Sene-i Devriyesi”, **Anadolu'da Yenigün**, 24 Kanunievvel 1919, s. 1.

²⁹⁷ “Yeni Azerbaycan Hükûmeti”, **Anadolu'da Yenigün**, 29 Teşrinievvel 1919, s. 1.

²⁹⁸ “Azerbaycan Şurası”, **Vakit**, 21 Teşrinisani 1919, s. 1.

²⁹⁹ “Azerbaycan'da Hayat-ı Siyasiye: Müsavat Fırkası'nın Kongresi”, **Anadolu'da Yenigün**, 4 Kanunisanı 1920, s. 1.

³⁰⁰ “Azerbaycan'da İstihlas Bayramı”, **Anadolu'da Yenigün**, 16 Kanunievvel 1919, s. 1.

³⁰¹ “Kafkasya'da Son Vaziyet: Bakü'den Batum'a Kadar-Azerbaycan Hükûmeti-Azerbaycan'da Fırka Hayatı-Maarif Teşkilatı-Azerbaycan'ın İstikbâli”, **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1919, s. 3.

değişiklikte Azerbaycan'ın siyasal varlığının fiilî olarak kabul edilmesinin de rolü vardı.

Bu arada, Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti nezdinde bir “siyasi mümessillik” açtığı haberinin gazetelere yansıdığını görüyoruz. Azerbaycan'ın diplomatik temsilciliğine Yusuf Bey Vezirli atanmıştı, o günden sonra da gazeteler Azerbaycan'la ilgili olarak Vezirli'nin değerlendirmelerine sıkça başvurmaya başlamışlardır. Örneğin Tevhid-i Efkâr gazetesi, 10 Aralık 1920 tarihinde onunla yapılmış, dört sütunluk birinci sayfanın iki tam sütununa ek olarak ikinci sayfada da devam eden uzun bir mülakat yayınlamıştır. Dönemin Azerbaycan temsilcilik binası fotoğrafının da yer aldığı mülakatda, Vezirli'nin, “Azerbaycan'ın müstakil olduğundan beri mazhar olduğu terakkiyât”, “Azeri Cumhuriyeti'nin vaziyet-i siyasiyesi”, “Karşı hükûmetlerle münasebeti” konularındaki görüşleri kamuoyuna yansıtılıyordu.³⁰²

1920 yılı Ocak ayından itibaren ise, Azerbaycan'la ilgili haber ve yorumlarda büyük bir artış meydana geldiği görülmektedir. Bunun nedeni, Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasıydı. Gazeteler bu gelişmeyi, “Türklük âlemi[nin] yeni, müstakil bir siyasi uzuv” kazandığı biçiminde sundular.”³⁰³ Bu olay, “bütün Türklük âlemince sevinçle karşılanacak”,³⁰⁴ “fevkalâde mühim bir hadise”ydi.³⁰⁵ Azerbaycanlılar, bağımsız bir devlet olarak var olma yeteneklerini dünyaya kanıtlamışlardı. “Müstakil bir hayat geçirme kabiliyetine sahip olmasalardı” bu, bağımsızlığın ilan edilmesinin üzerinden geçen 1–2 yıl zarfında mutlaka ortaya çıkacak, “bugün Azerbaycan'ın istiklalinden bahsetmeye bile imkân bulunmayacaktı.”³⁰⁶ Oysa “yeni Türk devleti”, “...karşı karşıya kaldığı vaziyet ve şartlar karşısında cidden büyük bir başarı göstermiştir”. “Azerbaycan Türkleri büyük bir azim ve kabiliyetle işe sarıl[mışlar]”, eğitimde, güvenlik işlerinde ve ekonomik

---

³⁰² “Yusuf Bey Vezirli ile Bir Hasbihal”, **Tevhid-i Efkâr**, 10 Kanunisanı 1920, s. 1-2. Ayrıca bkz.. “Dersaadet Mümessili Yusuf Bey Vezirliğinin Beyanâtı”, **Anadolu'da Yenigün**, 2 Teşrinisanı 1919, s. 1.

³⁰³ “Azerbaycan'ın İstiklâli Sulh Konferansı Tarafından Tasdik Edilmiştir”, **Anadolu'da Yenigün**, 18 Kanunisanı 1920, s. 1; “Kardeş Devlet Azerbaycan”, **İfham**, 21 Kanunisanı 1920, s. 1.

³⁰⁴ “Azerbaycan'ın İstiklâli”, **Vakit**, 20 Kanunisanı 1910, s. 1.

³⁰⁵ Yunus Nadi, “Azerbaycan'ın İstiklâli”, **Anadolu'da Yenigün**, 20 Kanunisanı 1920, s. 1.

³⁰⁶ “Azerbaycan'ın İstiklâli”, **Vakit**, 20 Kanunisanı 1920, s. 1.

hayatı geliştirmede “şayan-ı dikkat muvaffakiyetler” elde etmişlerdir.” Azerbaycan Cumhuriyeti’nin bu başarılarının Türkiye’de uyandıracadı his ise, “hüsn, meserret ve iftihadan ibarettir”.³⁰⁷

Basının Azerbaycan’ın bağımsızlığına gösterdiği bu olumlu yaklaşım, basının gündem oluşturma işlevinin etkisini açık olarak ortaya koymaktadır. Nitekim dönem basını incelendiğinde bu olayın tüm Türkiye’de nasıl büyük bir sevinç ve heyecana yol açtığı kolaylıkla görülebilmektedir.³⁰⁸ “Resmî ve gayri resmî birçok zevat sefarethaneye giderek Azerbaycan mümessili siyasisini tebrik et[mişler], diğer birçok zevat ise sefarethaneye tebrik telgrafnameleri” çekmişlerdir. İstanbul niversitesi ğrencileri de “bu münasebetle” büyük bir şenlik düzenlemiş, “Kardeş Azerbaycan’ın istiklalini” kutlamışlardır. Benzer haberler Anadolu basınında da geniş biçimde yer almaktadır. Örneğın dönemin en büyük yerel gazetelerinden biri olan “İzmir’e Doğru”, “Kardeş Azerbaycan’ın istiklali, memleketimizin her tarafında neşeler, saadetler yarattı” başlığıyla yayınladığı haberde, Türkiye’nin her yerinde kutlama şenlikleri yapıldığını duyururken,³⁰⁹ Kastamonu’da yayınlanan “Açık Söz” gazetesi de kentteki gençlerin Azerbaycan’ın bağımsızlığını Bakü’ye telgraf çekerek kutladıklarını ve bayram ettiklerini haber veriyordu.³¹⁰

Gazeteler AHC’nin bağımsızlığının tanınmasını İtilaf Devletleri’nin Doğu politikasında görülen önemli bir değişimin belirtileri olarak da değerlendirmiş ve bunun Osmanlı Devleti’ne karşı yürütülen politikayı etkileyebileceğini ileri sürmüşlerdir.³¹¹ Buna göre, Batılı müttefikler Bolşevik yayılmasına karşı Azerbaycan Cumhuriyeti’ne yardım edeceklerdir. Bunun için de Türkiye ile Azerbaycan arasında işbirliği yapılması gereklidir.³¹²

---

³⁰⁷ A. y.

³⁰⁸ **İkdam**, 31 Kanunisanı 1920, s. 2. Ayrıca bkz. “Azerbaycan’ın İstikllini Tebrik”, **Vakit**, 30 Kanunisanı 1920, s. 2; “Azerbaycan İstikllini Tebrik”, **Tevhid-i Efkâr**, 21 Kanunisanı 1920, s. 2; “Azerbaycan ve Gürcü Hkmetlerini Tebrik”, **Tevhid-i Efkâr**, 23 Kanunisanı 1920, s. 2; “Azerbaycan Mmessilliğinde Tebrik Ziyaretleri”, **Tevhid-i Efkâr**, 24 Kanunisanı 1920, s. 3.

³⁰⁹ **İzmir’e Doğru**, 6 şubat 1920, s. 1.

³¹⁰ **Açık Söz**, 8 şubat 1920, s. 2

³¹¹ “Azerbaycan ve Gürcistan’ın İstiklâli’nin Tasdiki”, **Vakit**, 19 Kanunisanı 1920, s. 1.

³¹² “Azerbaycan’ın İstiklâli-Yeni Vaziyet: Bolşeviklere Karşı Azerbaycan’a Muavenet Edilecek”, **Anadolu’da Yeniğn**, 21 Kanunisanı 1920, s. 1.

Dönemin Türkiye basınında görülen en dikkat çekici tutumlardan biri de, AHC'nin kurulmasında Türkiye Türkleri'nin katkılarını vurgulayan değerlendirmelerdi. Örneğin Vakit gazetesinde yer alan bir haber-yorumda, AHC'nin Paris Barış Konferansı'nda tanınmasının "Türk âlemi" için büyük başarı olduğu kaydedildikten sonra, KİO'nun Kafkasya harekâtına göndermede bulunularak şöyle deniliyordu:

"Azerbaycan'ın sancağını taziz... Şehit Osmanlı Türkleri Şark'ta yarattığı istiklal fecriyle müsterih olabilirler."³¹³

Benzer bir örnek de Hakimiyet-i Milliye'de görülmektedir. Milli Mücadele yönetiminin resmî yayın organı olan gazeteye göre, "Cihan Harbinde en çok severek döktüğümüz kan Azerbaycan istiklali için akan Türk kanıdır." İsmail Gaspiralı'nın "dilde, fikirde, işte birlik" düşüncesinin etkilerinin de görüldüğü bu yazıda Türk askerinin ne Galiçya'da hatta ne de Suriye'de amacını bu kadar yakından görmüş ve anlamış olduğunu ileri sürülerek şöyle deniliyordu:

"Hakk'ın ve tarihin dinde, dilde, ırkta ve fikirde bizimle kardeş yarattığı Azerbaycan'ın istiklali, gurur-u milliyemizi, kendi istiklalimiz derecesinde alâkadâr etti... Bu istiklâl, yalnız Azeri kardeşlerimizin çoktan bekledikleri bir hak gibi değil, aynı zamanda Bakü'nün taşı toprağı üstünde can vermiş bunca şehidin eseri[dir]."³¹⁴

Hem İstanbul hem de Ankara basınıının Azerbaycan hakkındaki bu politikası ve gelişmeleri yakından izleyerek olumlu bir üslupla aktarması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecini anlamak bakımından önemlidir. Hakimiyet-i Milliye'deki yazıda görüldüğü gibi basın, Azerbaycan'ı, "Hakk'ın ve tarihin dinde, dilde, ırkta ve fikirde" Türkiye'ye kardeş yarattığı bir ülke olarak tanıtır ve Azerbaycan'daki gelişmelerin Türkiye'nin "kendi istiklali derecesinde" önemli olduğu algısının yayılmasını sağlıyordu.

Öte yandan konumuz bağlamında ele aldığımız Türkiye basınıının en önemli özelliği, tümünün Milli Mücadele'yi destekleyen gazeteler olmasıdır.³¹⁵ Bu da söz

³¹³ "Azerbaycan'ın Sancağını Tâziz", **Vakit**, 31 Kanunisanı 1920, s. 1.

³¹⁴ "Türkiye-Azerbaycan", **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Teşrinievvel 1921, s. 1.

³¹⁵ Gazetelerin sahipleri ve Milli Mücadele'de dönemi tutumları için bkz. İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, s. 339-341, 344-347.

konusu dönemde Milli Mücadele liderlerinin AHC'ye yaklaşımını göstermesi bakımından da oldukça önemlidir.

2. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti ile İlişkiler

AHC'nin İtilaf Devletleri tarafından tanınmasıyla birlikte yaşamaya başlanan coşku Nisan ayı ortalarından itibaren yerini kaygı ve endişeye bırakmaya başlamıştır.³¹⁶ Bunda ülkede yaşanan gelişmelerin büyük etkisi vardı. Sonunda AHC, 27 Nisan 1920 tarihinde 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girmesiyle yıkıldı. Ertesi gün, Neriman Nerimanov başkanlığında Azerbaycan Şura Cumhuriyeti (AŞC)'nin kurulduğu ilan edildi.

“Şura”, Rusça “sovyet” sözcüğünün eski dildeki karşılığıdır. Sözcük, Türkiye’de olduğu gibi Azerbaycan’da da “sovyet” teriminin yerine kullanılmaktaydı. Ancak biz, 28 Nisan 1918’den 12 Mart 1922 tarihine kadar Azerbaycan’da egemen olan siyasal yapıyı “Azerbaycan Şura Cumhuriyeti” olarak adlandıracamız. Bu tarihte Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ne katılarak feshedilen, ardından 1936 yılında statüsü yeniden değişerek Sovyetler Birliği’ne doğrudan bağlanan ve 1991’deki bağımsızlık ilanına kadar varlığını sürdüren siyasal yapıya ise “Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti” diyeceğiz. Bunun önemli bir nedeni vardır. İlk dönemde Azerbaycan, Sovyet Rusya’nın güçlü etkisi altında olsa da, bağımsız bir devletti. Yöneticilerinin, göreceli de olsa, dış politikada inisiyatif kullanabilme imkânları bulunmaktaydı. Dolayısıyla Türkiye ile ilişkileri bağımsız bir devletin kurduğu ilişki niteliği taşıyordu. Azerbaycan’ın Gürcistan ve Ermenistan’la birlikte oluşturduğu Transkafkasya Birliği’nin ilanından sonra ilişkilerin bu nitelik önemli ölçüde değişti. Ardından Transkafkasya Birliği’nin 1 Aralık 1922’de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)’ne katılması ile Moskova’dan bağımsız hareket imkânı bütünüyle ortadan kalktı.

³¹⁶ Örneğin bkz. “Azerbaycan Kabinesi”, *Vakit* (tur), 16 Nisan 1920, s. 2; “Azerbaycan–Ermenistan İhtilafı”, *Vakit*, 22 Nisan 1920, s. 2. Nisan ortalarına kadar Azerbaycan Hükûmeti’nin başarılarından, güçlenmesinden söz eden haberlere yer verilmeye devam edilmiştir. Örneğin bkz. “Azerbaycan Pulları”, *Tevhid-i Efkâr*, 25 Kanunisanı 1920, s. 2; “Azerbaycan İstiklâli ve Aşiyân Mektepleri”, *Anadolu’da Yenigün*, 26 Kanunisanı 1920, s. 2; “Türkiye-Azerbaycan Münasebâtı”, *Anadolu’da Yenigün*, 27 Kanunisanı 1920, s.2; “Azerbaycan Haberleri: Tasarruf Sandukları-Yeni Matbuat Kanunu”, *Anadolu’da Yenigün*, 5 Şubat 1920, s. 2; “Azerbaycan’da Nevruz”, *Vakit*, 9 Nisan 1920, s. 2.

5 Aralık 1936'da, SSCB'nin yeniden yapılanmasıyla, Azerbaycan bir kez daha ulusal sınırlarına kavuştu ve Sovyetler Birliği'ni oluşturan 15 cumhuriyetten biri oldu.³¹⁷ Ancak, bu ikinci ulus devlet yapılanmasında kendi başına bir devletlerarası ilişki kurma imkânı yoktu. Bu bağlamda Türkiye ile doğrudan ilişkileri de bütünüyle kesilmişti. Bu nedenle, ikinci sosyalist cumhuriyet döneminde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinden söz etmek mümkün değildir. Türkiye-SSCB ilişkileri söz konusudur.

Yeri gelmişken, şu tartışmalı konuya değinmenin yararlı olacağı düşünülmektedir. Anadolu'da örgütlenme çabalarını sürdüren Milli Mücadele liderleri, Kafkasya'nın uzun bir zamana kalmadan Bolşeviklerin eline geçeceğini tahmin ediyorlardı. Başlangıçtan itibaren, Rusya'da kurulan Bolşevik yönetimle ilişkileri güçlendirmeye de eğilimli idiler.³¹⁸ Anadolu'yu işgal eden güçlere karşı güçlü bir devletin desteğine ihtiyaç vardı ve bu da Sovyet Rusya'ydı. Bu noktada, iki taraf arasında aracı olabilecek en uygun merkez ise Azerbaycan'dı: "... Türkiye tərəfinin haqlı qənaətinə görə, Rusiya paytaxtındakı uğurlu danışıqların yolu Bakıdan keçirdi".³¹⁹ Dolayısıyla, Anadolu Milli Hareketiyle Azerbaycanlı Bolşevikler arasındaki ilişkiler daha Azerbaycan'da sosyalistler iktidarı ele geçirmeden önce gayr-ı resmi olarak başlamıştı.³²⁰

Milli Mücadele yönetimi bu politikasıyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmak ve Sovyet Rusya'nın egemenliği altına girmesini sağlamak

---

³¹⁷ "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, Haz. Ç. B. Quliyev v.d., 10 C., Bakü, Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı, 1976, C. IV, s. 170.

³¹⁸ Mustafa Kemal, Meclis'te yapılan bir gizli oturumda, Bolşeviklerle temasın daha Erzurum Kongresi sırasında başladığını ifade etmektedir. Bkz. **TBMM Gizli Zabıtları**, 26. İnikat, 3. Celse, 3 Temmuz 1336, **TBMM Gizli Celse Zabıtları: 24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921)**, C. I, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1985, s. 72. Bu konuda Sovyet arşivlerinde bir araştırma yapan Mehmet Perinçek ise, Mustafa Kemal'le Sovyet temsilcileri arasındaki görüşmelerin Havza'da başladığını ileri sürmektedir. Bkz. Mehmet Perinçek, **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, İstanbul, Kaynak, 2005, s. 28-38.

³¹⁹ Quliyev, "Məmduh Şövkət Esəndal: Bakıda İlk Türkiyə Diplomati-2", **525. Qəzet**, 24 Şubat 2007, s. 17. Bakü'deki sosyalistlerle temas kurmakla görevlendirilenlerden biri olan askeri tabip Fuat Sabit'in hayatı hakkında bkz. Ali Birinci, **Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât**, İstanbul, Dergâh, 2001, s. 203-224.

³²⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Halil (Kut) Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, 2. bs, İstanbul, Kum Saati, 2003, s. 218-224; Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 224-243.

amacında da değildi.³²¹ Öncelikle söylenmesi gereken, AHC'nin yıkıldığı 27 Nisan 1920 tarihinde, Milli Mücadele'nin merkezi olacak olan TBMM'nin açılışının üzerinden henüz dört gün geçmişti ve kendini savunabilecek kadar askerî ve ekonomik gücü bile yoktu. Siyasal olarak da zayıftı.

Aslında Milli Mücadele yönetimi her zaman Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak var olmasını istemiş ve bunun gerçekleşmesi için çabalamıştır. Bu tutumunu AHC için de göstermiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 5 Şubat 1920'de yaptığı bir durum değerlendirmesinde İtilaf Devletlerinin “Kafkas Seddi” projelerine karşı Azerbaycan Hükûmeti'yle işbirliği için görüşmeler yapılmasını yani resmi ilişki kurulmasını istiyordu.³²²

Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak kalmasına yönelik çabası Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra da sürmüştür. Bu bağlamda TBMM Hükûmeti'nin Azerbaycan'ın Rus işgaline girmesinin engellenebilmesi için çeşitli önlemler almaya çalıştığı görülmektedir. Örneğin, Türk-Sovyet ilişkilerinde izlenmesi gereken temel politika konusunda Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderilen 1 Aralık 1920 tarihli talimattaki şu ifadeler oldukça aydınlatıcıdır:

“Madde 13 – Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet olmasına taraftarız. Ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsât-ı lazimedede bulunulacaktır. Bu babta memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'a yapacakları muamelenin bütün İslam âlemince Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağına Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

³²¹ Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Gürcistan ve Azerbaycan'da Bolşevikliğin yaygınlaştırılması taraftarıydı. (“Kazım Karabekir'in Genelkurmay Başkanlığı'nın Evliye-i Selase'nin Geri Alınmasıyla İlgili Harp Raporu”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No: 107, Ocak 1999, s. 47-50.) Mustafa Kemal de, TBMM'nde yaptığı bir konuşmada, İngilizlerin Azerbaycan'da Bolşevizm'e direnişi arttırmak için yaptıkları, kendilerinin Türkiye ile Bolşeviklere karşı savaşmak üzere anlaştıkları yolundaki propagandalarını, “İngiliz oyunu” olarak nitelemekte ve amacın Türkiye'yi doğudan da kuşatmak olduğunu ifade etmektedir. Mustafa Kemal'in 5 Şubat 1920 tarihli genel siyasal durumu anlattığı şifreli talimat, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)**, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s.192-196. Ancak, bunların bağımsız bir Azerbaycan'a karşı olmak anlamına gelmediği de açıktır.

³²² Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri: 1920-1953**, Ankara, TTK, 1991, s. 22; “Mustafa Kemal Paşa'nın Durum Değerlendirmesi”, **Harb Vesikaları Dergisi**, Belge No. 388'den aktaran Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri: 1917-1923**, 2. bs., İstanbul, Boyut, 2000, s. 137 (Belge 38).

Kafkas meselesinin hudud, vesat-ı nakliye vs. gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan'ın ve Şimali Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazarı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi, 10.8.36'da Ruslar ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan'a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetle meskûn yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir.³²³

Bu da gösteriyor ki, TBMM Hükûmeti Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'nın egemenliği altına girmesine karşıdır ve Moskova yönetimini böyle bir politikadan kaçındırabilmek için çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Ankara, AHC'nin yerine Şura Cumhuriyeti'nin ilanını bir yönetim değişikliği olarak değerlendirmiş ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını sürdüreceğini düşünmüştür. Yukarıda söz edildiği gibi, AHC döneminde söz verilen yardımların kalan kısmının verilmesi için yeni hükûmetten talepte bulunmak üzere TBMM Bakü Temsilcisi Memduh Şevket'e talimat verilmesi bu bakış açısının açık bir kanıtıdır.

a. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti ile Siyasal İlişkilerin Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkisi

28 Nisan 1920'de Neriman Nerimanov liderliğindeki AŞÇ'nin ilan edilmesinden sonra, Türkiye-Azerbaycan arasındaki ilişkilerin niteliği de değişecektir. Yeni dönemle birlikte ilişkiler, araçlar yoluyla değil, resmî olarak, devletlerarası ilişkiler biçiminde yürütülmeye başlanmıştır. İlk adım olarak Azerbaycan'da TBMM Temsilciliği açılmasına karar verilmiş ve Memduh Şevket (Esental), 15 Ağustos 1920 tarihinde Bakü'ye temsilci olarak atanmıştır.³²⁴ Bu, TBMM'nin yurtdışındaki ilk resmî diplomatik temsilciliği olması bakımından da

³²³ 1.12.1336 (1920) tarihli "Şark Cephesi Kumandanlığına" başlıklı Mustafa Kemal Paşa'nın el yazısı ile yazılmış talimat. DBA, SSCB (1919-1931), K.11/B.1, Belge No. 33, Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası: Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge (1919-1923)**, C I, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992, s.202-206. Bu dönemle ilgili, Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınan ve TBMM Hükûmeti Hariciye Vekaletince Şark Cephesi Komutanlığı'na gönderilen bir yazıda, İngilizler tarafından, "Azerbaycan'ın Türkiye'ye bırakılacağı" yolunda bir propaganda yapıldığı da belirtilmektedir. Hariciye Vekaleti: (853-474), 30 Teşrinisani 1336 (1920), Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası...**, s.188-189.

³²⁴ **D.B.A.**, "TBMM Hükûmetinin Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Bey'e Verilen İtimatname", **Sovyet Rusya-Türkiye, 30/A-2**, Bilâl N. Şimşir (haz), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C. I, Ankara, TTK, 1993,s. 397.

önemlidir.³²⁵ Memduh Şevket'in sorumluluk alanıyla ilgili TBMM Hariciye Vekaleti'nce verilen talimatname de dikkat çekicidir. Talimatnamede, TBMM Bakü Temsilciliği'nin görev alanının Azerbaycan'la sınırlı tutulmadığı, Gürcistan, Ermenistan, Kuzey İran, hatta İran'ın tümüyle Türkistan (Orta Asya) ve Rusya'nın bu kapsamda değerlendirildiği görülmektedir.³²⁶

Bakü'ye temsilci atanmasından yaklaşık 13 ay sonra, AŞC Hükûmeti de Ankara'ya İbrahim Abilov'u³²⁷ temsilci olarak atayacaktır.³²⁸

3 Haziran 1920'de Sovyet Rusya'nın TBMM Hükûmeti'ni resmen tanıması Azerbaycan'ın bu adımını kolaylaştıran bir etken olmuştur. Ancak bu, Azerbaycan'la kurulan ilişkinin önemini ve tanınmanın TBMM Hükûmeti'ne sağladığı özgüvenin

---

³²⁵ Vilayet Quliyev, "Məmduh Şövkət Esendal: Bakıda İlk Türkiyə Diplomatu-1", **525. Qəzet**, 17 Şubat 2007, s. 17. Aslında Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Bakü'de açılacak diplomatik misyonun, büyükelçilik düzeyinde olmasını önermişti. Kazım Karabekir'in TBMM Başkanı Mustafa Kemal'e gönderdiği 21 Temmuz 1336 tarihli şifre telgraf, Bilâl N. Şimşir (haz), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, s. 399. Ancak, henüz erken olduğu, temsilciliğin büyükelçiliğe dönüştürülmesi için, Azerbaycan'ın Ankara'da diplomatik temsilci atamasının beklenmesinin doğru olacağı belirtilerek öneri kabul edilmemiştir. "TBMM Hükûmeti Hariciye Vekaletinden Şark Cephesi Kumandanlığına", Ankara, 22 Ağustos 1920, şifre tel., no 147/47, **D.B.A., Sovyet Rusya-Türkiye**, 30/A.2, Bilâl N. Şimşir (haz), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, s. 399-400.

³²⁶ "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Kafkasya'nın Diğer Cumhuriyetleri Nezdinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmet Mümessili Mutemedi Olan Memduh Şevket Beyefendiye Talimat", Ankara, 15.8.36 (1920), no: 31/37, **D.B.A., Sovyet Rusya-Türkiye**, 30/A-2, Bilâl N. Şimşir (haz), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, s. 399, s. 397-398

³²⁷ İbrahim Meherremoğlu Abilov (1882-1923). 1903 yılında sosyalist hareketlere katıldı ve Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisinin, Menşevik grubunun üyesi oldu. Bir süre parti göreviyle İran'da çalıştı. Faaliyetleri nedeniyle birkaç kez tutuklandı, sürgüne gönderildi. 1918 yılında Bakü'ye dönerek AHC Milli Meclisi'nde sosyalist grubun (Himmet) üyesi olarak yer aldı. Ardından Bolşeviklere katıldı. AŞC kurulduğunda İçişleri Halk Komiser Yardımcılığını üstlendi. 1921 Eylül'ünde Azerbaycan'ın Türkiye Temsilcisi olarak atandı. TBMM Hükûmeti ve onun başkanı Mustafa Kemal Paşa'yla çok yakın bir dostluk kurarak, Milli Mücadele'ye destek verdi. Cepheleri dolaştı, halkın arasında bulundu. Onun Ankara'da dünyaya gelen kızına Mustafa Kemal tarafından "Anadolu" adı verildi. 1923 yılında katıldığı İzmir İktisat Kongresi sırasında rahatsızlanarak vefat etti. İbrahim Abilov'un kızı Anadolu Abilova ile 22 Mayıs 2006 tarihinde Bakü'de yapılan röportajdan. Ayrıca bkz. Anadolu Abilova, **İbragim Abilov – Azerbaycanski Drug Ataturka**, Bakü, AzAtaM, 2003.

³²⁸ Azerbaycan diplomatik heyetinin 27 kişiden oluşan listesi için bkz. "Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəliyinin Əməkdaşlarının Siyahısı", **ARSPİHA**, Fond 276, Siyahı 5, İş 1, Vərəq 33. Abilov, gemiyle Batum, Trabzon ve İnebolu yoluyla Ankara'ya ulaşmıştır. Bu yolculuğu hakkında Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, uğradığı her yerde büyük bir coşkuyla karşılandığını ve şehrin ileri gelenleri tarafından misafir edildiğini anlatmaktadır. "Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilovun Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynova Məktubu", **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 105-106; "Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilovun Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynova Məktubu", **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 118-122.

değerini azaltmaz. Abilov'un Ankara'da bulunduğu sırada gösterdiği faaliyetler ve yaşanan olaylar, konuyu Sovyet Rusya ekseninde ele almayı gerektirecek kadar önemlidir.

AŞC'nin Ankara Temsilciliği'ne atanan İbrahim Abilov, güven mektubunu 14 Ekim 1921 tarihinde Meclis Başkanı Mustafa Kemal'e sunmuştur. Burada yaptığı konuşma yeni yönetimin Ankara'ya bakışını göstermesi bakımından önemlidir:

“Rusya inkılâb-ı kebirî sayesinde esaretten halâs ve muratlarına nail olan Azerî Türkleri, bir vücut gibi Türk halkının şâdânlığını kendi şâdânlığı ve matemini kendi matemî bilerek son katre kanları kalıncaya kadar Türkiye'nin ve bütün Şark mazlumlarının halâs olması için aziz evlatlarını kurban etmekten vazgeçmezler”³²⁹

Görüldüğü gibi, yeni Azerbaycan Hükûmeti de kendisini “Türk” olarak tanımlamaktadır. Bunun yanında, Milli Mücadele'nin başarısını kendi başarıları olarak değerlendirmekte, diplomatik dilin dışına çıkarak öznel bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Gerçi böyle bir yaklaşımla sosyalist yönetim, Türk kamuoyunda kendileri hakkında oluşan tereddütleri gidermek istemiş olabilir. Ancak, daha sonraki gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde, içtenliği bulunan ve Azerbaycan kamuoyunun da duygularını yansıtan bir söylem olduğu görülecektir.

Mustafa Kemal de, Abilov'a, aynı derecede dikkat çekici bir karşılık verecektir. İkinci Bölüm'ün başında alıntılanan ve Mustafa Kemal'in “Azerî Türkleri”nin dertlerinin Türkiye Türklerinin derdi, sevincinin sevinci olduğunu ifade eden sözleri Türkiye'de oluşan kamuoyunun niteliğini ve boyutlarını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu sözler Abilov'un konuşmasıyla birlikte düşünüldüğünde iki ülke arasında yaratılan kamuoyunun siyasal yönetimleri ne derece etkilediğini de ortaya koymaktadır. Bu durum, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratıcılarının söylemlerinin önemini de göstermekte ve bugünkü Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde görülen “diğer ülkenin çıkarı bizim çıkarımızdır” anlayışının kökenlerini ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal'in sözleri, aynı zamanda

---

³²⁹ **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinievvel 1921, s.1.

günümüz Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin meşruiyet zeminini belirleyen ve kamuoyunu etkilemek için kullanılan en önemli sloganlardan biri durumundadır.³³⁰

Abilov'un güven mektubunu sunmasından birkaç gün sonra, 18 Ekim 1921 tarihinde Azerbaycan Temsilciliği'nin açılışı yapılmıştır. Törene Mustafa Kemal de katılmış ve Azerbaycan bayrağını bizzat kendisi göndere çekmiştir.³³¹ Hakimiyet-i Milliye gazetesi, göndere çekilen Azerbaycan bayrağını, "Yıldızının içinde köylü ve işçiye delalet eden tırpan ve çekiçten başka, Osmanlı sancağından bir farkı olmayan ay yıldızlı kardeş al sancak" olarak tanımlayacaktır.³³²

Mustafa Kemal'in Rusya, İtalya ve Afganistan temsilcilerinin de katıldığı³³³ bu tören sırasında da yaptığı konuşma da oldukça önemlidir. TBMM Başkanı'na göre, Türkiye ve Azerbaycan arasında son derece yakın bağlar ve derin bir kardeşlik ilişkisi bulunmaktadır. Ona göre, bu kardeşlik ve yakınlığın yanında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini önemli kılan başka jeopolitik etkenler de vardır:

"Azerbaycan'ın diğer dostlarımızla temas noktasında bulunması da haizi kıymet ve ehemmiyettir. Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse, filhakika Azerbaycan'ın Asya'daki kardeş hükûmet ve milletler için bir temas ve telakki noktası olduğu görülür".³³⁴

Böylece Mustafa Kemal, daha Milli Mücadele'nin başlangıcında Azerbaycan'ın Türkiye için stratejik önemini altını çiziyor ve bir anlamda Azerbaycan'ı bir "jeopolitik ön hat" olarak gösteriyordu.³³⁵ Bu ülkenin konumuna da dikkat çekerek Türkiye ile Orta Asya arasındaki coğrafi ve kültürel köprü olma özelliğini vurguluyordu.

---

³³⁰ Örneğin tarafımızca izlenen, 9 Mart 2007 tarihinde Bakü'de düzenlenen, Azerbaycan ve KKTC Cumhurbaşkanları ile Türkiye Başbakanı'nın yanı sıra 48 ülke temsilcisinin katıldığı "Azerbaycan ve Türkiye Diaspora Teşkilatları 1. Forumu"nda, Mustafa Kemal'in bu sözü, Haydar Aliyev'in "Bir millet, iki devlet" söylemiyle birlikte toplantı salonuna asılmıştı. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan da konuşmasında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine değinirken M. Kemal'in bu sözlerine atıfta bulunmuştur. Ayrıca bkz. **Xalq**, 10 Mart 2007.

³³¹ **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Teşrinisani 1921, s. 1.

³³² **A. y.**

³³³ "Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynovun Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilova Məktubu", **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 135-136.

³³⁴ **Hakimiyet-i Milliye**, 20 Teşrinisani 1921, s. 1.

³³⁵ "Jeopolitik ön hat" kavramı için bkz. Davutoğlu, **Stratejik Derinlik...**, s. 18-19.

Bu dönemde AŞC Hükûmeti'nin Türkiye kamuoyunun sempatisini kazanacak çeşitli adımlar attığı da görülmektedir. Bunlardan biri, İtilaf Devletleri'ne Malta'da tutulan Türk esirlerine karşılık, ellerindeki Fransız ve İngiliz esirlerini takas etme önerisidir. Bu öneriden bir sonuç alınamamıştır ama bu girişim Türkiye'de büyük bir sevinç uyandırmıştır.³³⁶ Örneğin İzmir Milletvekili Mahmut Esat (Bozkurt), TBMM'ye verdiği bir önergede, AŞC'nin davranışını "Mondros'tan beri rencide edilen" Türkiye'nin ulusal onurunun savunulması olarak niteleyecektir.³³⁷ Hakimiyet-i Milliye de AŞC'nin bu önerisinden yola çıkarak, "beynelmilel münasebetlerde" Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerine benzer "samimi" bir ilişkinin "cidden az bulunur" bir ilişki olduğunu ifade edecektir.³³⁸

AŞC dönemi Türkiye-Azerbaycan siyasal ilişkileri bağlamında kaydedilmesi gereken bir başka önemli konu da, kişisel olarak Cumhurbaşkanı Neriman Nerimanov'un, Sovyet yetkilileriyle görüşmek isteyen TBMM heyetine aracılık etmesidir.³³⁹ Daha önceki Moskova ziyaretleri sırasında Çiçerin'le görüşme imkânı bulamayan Türk heyeti, bu gelişmeden sonra askerî törenle karşılanmıştır.³⁴⁰ Yine Nerimanov, Lenin'e de mektup yazarak, onu, Milli Mücadele'ye destek için teşvik etmiştir.³⁴¹

---

³³⁶ **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Teşrinievvel 1920, s. 1.

³³⁷ Mahmut Esat'ın önergesi şöyledir:

"Kardeş Azerbaycan Hükûmeti Malta'da zindanlarda inletilmekte olan vatandaşlarımız serbest bırakılmadıkça İngiliz esirlerini İngiltere Hükûmetine iade etmeyeceğini resmen bildirmiştir. Mütarekenin akdinden beri rencide edilmekte olan milli namusumuzu müdafaa etmekle fedakârlığını ve kardeşliğini gösteren sevgili Azerbaycan'a, hükûmet namına teşekkür edilmesini rica ve teklif ederim."

TBMM Riyaseti Başkitabet, Sayı: 458/1092, Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası..**, s. 173.

³³⁸ "Türkiye-Azerbaycan", **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Teşrinievvel 1921, s. 1.

³³⁹ Hüseyin Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, 2. bs, İstanbul, İleri, 2006, s. 94-95.

³⁴⁰ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981, s. 203. Belgelere bakıldığında Nerimanov'un Çiçerin'in Türkiye politikasını yanlış bulduğu ve eleştirdiği görülmektedir. Nerimanov'a göre, İngilizlere aldanarak, İran'daki devrim ateşinin sönmesine neden olan Çiçerin, şimdi de aynı yanlışlığı Türkiye hakkında yapmaktadır. "Azərbaycan İnkılab Şurasının Sədri Nəriman Nərimanovun İbrahim Əbilova Məktubu", **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 91, Vərəq 107.

³⁴¹ Mektubun metni için bkz. Adıgüzel, **Atatürk, Nerimanov..**, s. 103-106.

Nerimanov'un Anadolu Milli Mücadelesi'ne bu katkıları "Bolşeviklik" adına verdiği düşünülebilir. Ancak, Nerimanov'u Ankara'yı desteklemesinde onun sahip olduğu "milli" kaygıların da önemli rolü vardı.³⁴²

Dönemin Rusya'daki Türk aydınları üç gruba ayrılıyorlardı: Kadimler, Ceditler ve Sosyalistler. Bunların son ikisi Bolşevizm'le işbirliği yapma taraftarıydılar. Bolşevikler de başlangıçta "milli unsurlar"dan yararlanmak zorunluluğundan dolayı buna sıcak bakmışlardı.³⁴³ Birçok Türk asıllı sosyalist liderin bu ideolojiye bakışında, Sultan Galiyev örneğinde olduğu gibi, "milliyetçi" bir yön de bulunuyordu. Galiyev bu olguyu, "Kalbimde ağırlıklı bir yer tutan millet aşkımdan sosyalizme yöneldim" sözleriyle açıklayacaktır.³⁴⁴ Yine Galiyev, "Turan Demokratik Halk Cumhuriyeti" kurulabileceğine de inanıyordu.³⁴⁵ Azerbaycan milliyetçilerinin önde gelen kişilerinden biri olan Mehmet Emin Resulzade de başlangıçta sosyalist Himmet Partisinin liderleri arasındaydı³⁴⁶ Resulzade'nin başkanı olduğu Müsavat Partisi'nin kurulduğu ilk günlerde de Müsavatçılar'la Bolşevikler arasında "dostane" ilişkiler söz konusuydu.³⁴⁷

Dolayısıyla Nerimanov'u da Galiyev gibi "milli sosyalistler" arasında değerlendirmek daha doğru olacaktır. Nerimanov'u tanıma ve konuşmalarını yakından dinleme imkânı bulmuş olan Şevket Süreyya Aydemir de onu, bir ihtilalciden çok "sol bir sosyalist ve aydın bir politikacı"ya benzetmekte³⁴⁸ ve

---

³⁴² Vilayet Quliyev, "Məməduh Şövkət Esendal: Bakıda İlk Türkiye Diplomati-2", **525. Qəzet**, 24 Şubat 2007, s. 17.

³⁴³ Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, 2. bs., İstanbul, Enderun, 1981, s. 406-407. Hatta, 12 Aralık 1917'de Lenin ve Stalin'in imzalarıyla yayınlanan bir kararnamede, Rusya'da yaşayan bütün milletlerin eşitlik ve bağımsızlığı kabul edilmiş, 19 Aralık 1917'de de yine Lenin ve Stalin'in imzalarıyla bir manifesto yayınlanarak Rusya'da yaşayan Türklerin inanç, âdet, ulusal ve kültürel kurumların güvence altında olacağı ve her türlü saldırıdan korunacağı vaat edilmişti. Bkz. Cafer Seydahmet Kırımer, **Rus Yayılmacılığının Tarihi Kökenleri**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, s. 113-114.

³⁴⁴ Alexandre A. Benningsen, S. Enders Wimbush, **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm**, Çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Anahtar, 1995, s. 17.

³⁴⁵ Masayuki Yamauchi, **Sultan Galiyev, İslam Dünyası ve Rusya**, Çev. Hiranao Matsutani, İstanbul, Bağlam, 1998, s. 241.

³⁴⁶ Yalçın, "Türk Halklarında Milli Uyanış", s. 26.

³⁴⁷ Hacıyev, **İstiqlalin Əzablı Yolu**, s. 9.

³⁴⁸ Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 205.

Azerbaycan'ın varlığını bağımsız olarak sürdüreceğine inandığını söylemektedir.³⁴⁹ Yusuf Kemal (Tengirşek) başkanlığındaki Türkiye heyetinin Bakü ziyareti sırasında Nerimanov, Rıza Nur'a, "Biz türküz, milliyət ilə yaşarız" demiştir.³⁵⁰ Vefatından önce kendisiyle yaptığımız özel mülakatta da Azerbaycan diasporasının önde gelen milliyetçi liderlerinden Muhammet Kengerli, Nerimanov'u, "aslında Türkçü" biri olarak nitelendirmiştir.³⁵¹

Bu nedenle Nerimanov'un Anadolu Milli Mücadelesine yaklaşımında dönemin Bolşevik hareketine katılan aydınlarının bu nitelikleri de göz önünde bulundurulmalıdır.

Azerbaycan'ın Ankara Temsilcisi Abilov'un da Türkiye–Azerbaycan, daha da ötesi Türkiye–Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur.³⁵² İki ülke arasında siyasal ve ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesine büyük katkı yaptığı gibi, Mustafa Kemal Paşa'yla birlikte cepheleri gezerken³⁵³ "sade ve anlaşılır bir Türkçe ile"³⁵⁴ konuşmalar da yapmış, askerlere moral aşılamaya çalışmıştır.³⁵⁵

Düzenli ordusunu kurulmasından sonra çeşitli cephelerde kazanılmaya başlanan zaferler, Azerbaycan halkı ve hükûmeti nezdinde de büyük sevinç ve

---

³⁴⁹ A. e., s. 209. Aydemir, Nerimanov'un 1924'te hastalıktan öldüğünü ancak bu ölümün "hâlâ çeşitli tefsirlere yol aç[tığını]" söyleyerek onun zehirlendiği iddialarına atıfta bulunmaktadır. A. e., s. 205, dipnot 1. (Aydemir Nerimanov'un ölüm tarihini ve nedenini yanlış hatırlamaktadır. Çünkü Nerimanov, 19 Mart 1925'te kalp krizinden hayatını yitirmiştir. "Nerimanov", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, Haz. Ç. B. Quliyev v.d., 10 C., Bakü, Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı, 1983, C. VII, s. 227.)

³⁵⁰ Quliyev, "Məmduh Şövkət Esəndal: Bakıda İlk Türkiyə Diplomatı-2", s. 17.

³⁵¹ Muhammet Kengerli ile yapılan röportaj. Ankara, 2006. Öte yanda Aydemir, Nerimanov'un 1924'te hastalıktan öldüğünü ancak bu ölümün "hâlâ çeşitli tefsirlere yol aç[tığını]" söyleyerek onun zehirlendiği iddialarına atıfta bulunur. Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 205, dipnot 1. Ayrıca bkz. Akif Aşırılı, **Nerimanovun Kremldə Qətli**, Bakü, Nurlan, 2006.

³⁵² Konuyla ilgili yapılan bir çalışma için bkz. Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak, 2004.

³⁵³ Abilov, geziye katılmadan önce Dışişleri Bakanlığı'nın da görüş ve iznini almıştır. "Mixail Frunze ilə İbrahim Əbilovun Mustafa Kamal Paşa ilə Birinci Söhbəti Haqqında İ. Əbilovun Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığına Məktubu", **ADTA**, Fond 28, Siyahı 281, İş 68, Vərəq 10-13.

³⁵⁴ Perinçek **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri...**, s. 134.

³⁵⁵ "Ordu Vazifəsini İfaya Hazırdır", **Vakit**, 11 Nisan 1922, s. 1. Abilov, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir raporda, Anadolu'da tüm yetkililerin Azerbaycanlıları sevdiğini ifade etmektedir. "Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynovun Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilova Məktubu", **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 125-128.

mutluluk uyandırmıştır. Bu, AHC'nin tanınmasının Türkiye'de uyandırdığı heyecan ve coşkunun benzeri bir sevinçti. Örneğin, İkinci İnönü Zaferi'nden sonra, 27 Nisan 1921'de, "Azerbaycan Şura Hükûmeti Riyaseti", "TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya" gönderdiği bir telgrafta, "Kardeş silahın umumî düşmana vurduğu darbe dolayısıyla" sevinç duygularını dile getiriyordu.³⁵⁶ Nerimanov, Sakarya Savaşı sonrasında da, "Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Reisi" sıfatıyla Milli Mücadele'yi "kahramanlık mücadelesi" olarak nitelemiştir.³⁵⁷ Büyük Taarruz'un kazanılmasından duyulan sevinci ise Memduh Şevket, Ankara'ya gönderdiği telgrafında şu sözlerle anlatacaktır:

"İzmir'in istirdâdı haberi üzerine ahali, hükûmet ve matbuat izhâr-ı şadımanı ettiler. Bakü, bayraklarla ve Başkumandanımızın tasvirleriyle donatıldı. Azerbaycan Cumhuriyeti namına Komiserler Şurası Reisi, İcraiye Komitesi Reisi, Harbiye Komiseri, Fırka Merkez azaları hep birlikte ve ayrıca Hariciye Komiseri ve müctemian Rus, İran, Buhara, Alman, İtalyan mümessilleri, bilcümle esnaf, darülfunun talebesi, Azerbaycan muallim ve muallimeleri ve Bakü'de bulunan Türkmenler kamilen Mümessilligimize gelerek tebrikâtta bundular. Nerimanof da tahriren beyan-ı tebrikât eyledi. Velhasıl halkın süruru şadımanı yazılabilen tezahüratın kat kat fevkinde bulunduğunu arzederim efendim."³⁵⁸

Sonuç olarak, Milli Mücadele dönemi siyasal ilişkileri bağlamında şunları söylemek mümkündür. Bu dönemde, ilişkiler devletlerarası bir nitelik kazanmış ve kamuoyu süreci somut dayanışmalarla güçlendirilmiştir. Daha önceki süreçlerde yaratılan kamuoyu bu dönemde yakın ilişki kurmanın "suje"sini oluşturmuştur. Bu durumu "kesinleşen kanaatlerin ilişkilere yansınması olarak" tanımlayabiliriz. Ülkelerin siyasal durumları ve felsefeleri değişmesine karşın, kamuoyunun tutumu değişmemiş ve zor zamanlarda dayanışma sağlayıcı bir işlev görmüştür.

³⁵⁶ DBA, Sovyet Rusya K.28, Bilâl N. Şimşir (haz), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, s.402-403.

³⁵⁷ "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tebriki", **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Eylül 1921, s. 1; D.B.A., Sovyet Rusya, K.28 ve Türk-Azerbaycan Münasebatı, 30/A, 18'den aktaran Bilâl N. Şimşir (haz), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, s. 404.

³⁵⁸ D.B.A., S. TÜRK. K.37/26, "Bakü Temsilciliğinden Hariciye Vekaletine Tel.", 14.9.1922, No.18, Bilâl N. Şimşir (haz), **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, s. 28.

b. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti ile Ekonomik ve Askerî İlişkilerin Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkisi

Temelleri 20. yüzyılın ilk çeyreğinde atılan ve bugün de Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde etkin bir yere sahip olan kamuoyunun nasıl oluştuğunu ve boyutlarını ortaya koyabilmek bakımından Milli Mücadele dönemindeki ekonomik ve askerî ilişkilere değinmenin de önemli olduğu düşünülmektedir.

Söz konusu dönem ekonomik ilişkilerinin iki boyutu vardır. Birincisi, Azerbaycan'ın, Sovyet Rusya'dan gelen yardımlara aracılık etmesi, ikincisi ise bizzat kendisinin sağladığı yardımlardır.

Milli Mücadele döneminde Sovyet Rusya hattıyla önemli miktarda yardımın geldiği bilinmektedir.³⁵⁹ Bu yardımların Anadolu Hükûmeti'ne ulaştırılabilmesinde en önemli sorun, hangi güzergâhın kullanılacağıydı ve en uygunu Azerbaycan hattıydı. Dolayısıyla, Sovyet Rusya hattıyla gelen yardımlar sıklıkla Azerbaycan üzerinden Ankara Hükûmeti'ne ulaştırılmıştır.³⁶⁰ Örneğin, TBMM adına Moskova'ya görüşmeler yapmak için giden Halil Paşa aracılığıyla getirilen üç sandık içindeki “100 bin madeni lira değerindeki” külçe altın, bu yolla Ankara'ya gönderilmiştir.³⁶¹

Ancak, asıl üzerinde durulması gereken AŞC Hükûmeti'nce doğrudan yapılan yardımlardır.

Doğrudan yapılan yardımların ayrıntılarına girmeden önce altı çizilmesi gereken önemli bir konu vardır. Bu da, TBMM Hükûmeti'nin ilk yardım talep edilecek yerlerin başında Azerbaycan'ı gördüğü gerçeğidir. Bu gerçek Mustafa

---

³⁵⁹ Milli Mücadele döneminde Sovyetler Birliğinden gelen para ve silah yardımları bkz. Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri..**, s. 614-619; Y. A. Bagidov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri**, çev. A. Hasanoğlu, C. II, İstanbul, Cumhuriyet, 2000, s. 55-60; A. M. Şamşutdinov, **Mondros'tan Lozan'ı Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Çev. Atıol Behramoğlu, İstanbul, Doğan Kitap, 1999, s. 190-191.

³⁶⁰ Burada, o dönemdeki Azerbaycan sınırlarının Zengezur bölgesi bu ülkenin sınırları içinde olduğundan Türkiye ile karasal bağlantısı olduğu dikkate alınmalıdır.

³⁶¹ TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya yazdığı 16 Eylül 1920 tarih ve 1347 sayılı mektup, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 349. Ayrıca Halil Paşa bu parayı, “8 manda arabasına yüklenen altın” olarak tanımlar. Halil (Kut) Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e..**, s. 229-230.

Kemal tarafından 3 Mayıs 1920 tarihinde 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'e gönderilen şifre telgrafta aşağıdaki ifadelerle açık olarak dile getirilmektedir:

“15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Hazretlerine

Elde beş para bulunmadığı malûm-u devletleridir. Şimdilik dâhilde bir menba da bulunmuyor. Başka taraftan temin edilinceye kadar Azerbaycan hükûmetinden azami miktarda istikraz akdi imkânının teemmül ve temin buyrulmasını rica ederim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
M. Kemal”³⁶²

AŞC Hükûmeti'nin bu başvuruya olumlu karşılık verdiği birçok belgeden anlaşılmaktadır. İlk olarak, AHC döneminde Anadolu Hükûmeti'ne yardım amacıyla çekleri gönderilen paranın, Hükûmet yıkıldığı için ödenemeyen 1 milyon franklık bölümü ödenmiştir. Daha sonra, neredeyse Kurtuluş Savaşı boyunca, en çok ihtiyaç duyulan maddelerin başında gelen mazot, benzin ve gaz yağı yardımıyla bulunulmuştur.³⁶³

Söz konusu dönemde iki ülke ilişkilerinde ilginç bir gelişmenin de yaşandığı görülmektedir. Buna göre, Erzurum ve Erzincan civarında petrol rezervlerinin bulunduğu kanaatine varılmış ve bu konuda Azerbaycan tarafından çeşitli yardım taleplerinde bulunulmuştur.³⁶⁴

³⁶² “Azerbaycan'dan Borç Para Alınması Çareleri İçin” (şifre), **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 330 (Belge No. 321).

³⁶³ Örneğin **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, “Rus ve Azerbaycan Sefirleriyle Kararlaştırılan Yardım Sonucunu Yakından Bir Defa Teyit Etmek Üzere Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya Geleceği Hakkında” **56 nolu belge**; “Azerbaycan'ın Yapacağı Yardımlar ile Esirlerimizin Nakli Konularında Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal ile Hariciye Vekili Arasında Yapılan Yazışmalar”, **9, 9/1, 9/2, 9/3 ve 9/4 nolu belgeler**; “Azerbaycan Tarafından Hediye Edilen Gazların Batum'dan Samsun'a Nakli Hakkında” **1 ve 1/1 nolu belgeler**; **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi**, 14 Kasım 1920 tarih ve 5844 sıra numaralı “Azerbaycan, Bolşevik ve Gürcüler'den İstenen Gaz, Mazot ve Benzin (**İSH-13A**); 19 Nisan 1920 tarih ve 14036 sıra numaralı “Azerbaycan Hükûmeti Tarafından Evliye-i Selase'ye Mahsus Paradan Fazla Kısmının Kolorduya Verilmesi (**İSH-16B**)”; 26 Ocak 1922 tarihli ve 10407 sıra nolu “Babaları Harpte Şehit Olan Türk Çocuklarının Yetiştirilmesi İçin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Her Ay Üç Sarnıç Gazyağı Vereceği (**İSH-19B**)”; 14 Nisan 1922 tarih ve 11477 sıra nolu “İbrahim Abilov Tarafından Vaat Edilen 20.000 Liranın Mevcut Olduğunu ve Nereye Gönderileceğinin İşarı (**İSH-19B**)” konulu belgeler.

Konuyla ilgili Azerbaycan ve Sovyet arşivlerindeki bazı belgeler için bkz. “Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynovun Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilova Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 276, Siyahı 6, İş 1, Vərəq 35. Ayrıca bkz. Bagidov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azerbaycan-Türkiye İlişkileri**, C. II., s. 60-63.

³⁶⁴ Örneğin bkz. “Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığının Türkiyənin Azərbaycan'daki Diplomatik Nümayəndəliyinə Məktubu”, **ADTA**, Fond 28, Siyahı 281, İş 68, Vərəq 49; “Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Azərbaycan'daki Diplomatik Nümayəndəsi Məmduh Şövkətin Azərbaycan

Milli Mücadele dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en dikkat çekici ve belki de üzerinde en az durulan yönlerden biri de Azerbaycanlıların Milli Mücadele'ye fiili olarak katılmaları konusudur. Bu olay ana hatlarıyla şöyle gerçekleşmiştir:

26 Nisan 1920'de Azerbaycan Milli Meclis'inde, 11. Kızıl Ordu'nun "Anadolu'ya yardım için Azerbaycan üzerinden geçme" talebi üzerine yaşanan tartışmalar sonucu³⁶⁵ Azerbaycan Hükûmeti istifa etmiş ve Bolşeviklerin de katılacağı yeni bir kabine kurulması kararlaştırılmıştı. Ardından, Mehmet Emin Resulzade'nin 27 Nisan 1920 günü son kez toplanan Azerbaycan Milli Meclisi'nde yaptığı konuşmada, "Duyduğunuz bu tebligat, düşman tebligatıdır. Bizi aldatıyorlar. Yalandır, gelen Rus ordusudur. Onun istediği, 1914 sınırlarını almaktır. Anadolu'nun imdadına gitmek bahanesiyle yurdumuza giren işgal ordusu, buradan bir daha çıkmak istemeyecektir" diyerek uyarmasına karşın,³⁶⁶ Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya gitmek üzere Azerbaycan topraklarından geçişine izin verilmişti.³⁶⁷ Bu propagandanın etkili olmasında söz konusu ordunun başına Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın geçeceği söylentisinin yanında,³⁶⁸ Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya esir düşen ve esaret sonrası Azerbaycan'da yaşamaya başlayan bazı Türkiyeli subayların bulunmasının da önemli etkisi olmuştur.³⁶⁹ Hatta bu propaganda bizzat bu subaylar tarafından yapılıyordu.³⁷⁰ Bundan dolayı başlangıçta 11. Kızıl Ordu'ya karşı

Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığına Məktubu", **ARSPİHDA**, Fond 181, siyahı 1, iş 27, varak 51; "Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Azərbycandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin Azərbycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığına Məktubu", **ADTA**, Fond 28, Siyahı 1, İş 68, Vərəq 59.

³⁶⁵ Tartışmalar için bkz. Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s. 66-70; Mehmetzade, **Milli Azərbaycan Hərəketi..**, s. 12-135; Keykurun, **Azərbaycan İstiklal Mücadelesindən..**, s. 137-139.

³⁶⁶ Mehmetzade, **Milli Azərbaycan Hərəketi..**, s. 134; Hasanlı, **Azərbaycan Tarihi..**, s. 408; Y. A. Bagidov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azərbaycan-Türkiye İlişkileri**, çev. A. Hasanoğlu, C. I., İstanbul, Cumhuriyet, 2000, s. 41.

³⁶⁷ "Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne" 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'in 26.4.1336 tarihli yazısı, Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Haz. Faruk Özerengil, C. III, 5. bs., İstanbul, Emre, 2000, s. 1421.

³⁶⁸ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 241. 11.

³⁶⁹ Y. A. Bagidov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azərbaycan-Türkiye İlişkileri**, çev. A. Hasanoğlu, C. I., İstanbul, Cumhuriyet, 2000, s. 41.

³⁷⁰ Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s. 67. Bu propagandanın tanıklarından birinin anlatımları için bkz. Rəmzi Yüzbaşov, **Rəmz**, Bakü, Azərbaycan Universiteti, 2006, s. 329.

bir direniş hareketi de olmamıştır.³⁷¹ Ancak 27 Nisan'da Kızıl Ordu Bakü'ye girdikten sonra AHC'nin varlığına son vermesiyle Azerbaycan'da kalıcı olduğu anlaşılınca ülkenin çeşitli yerlerinde direnişler başladı. Bunların en güçlüsü, AHC'nin ilanının ikinci yıldönümü olan 28 Mayıs 1920'de Gence'de gerçekleşti. Burada bulunan 18 bin kişilik askeri birlik ayaklandı. Direniş başarılı olamadı ve çok sert biçimde bastırıldı.³⁷²

Geride kalan Azerbaycan Ordusu kuvvetlerinden alay büyüklüğünde bir birlik, Albay Samet Bey komutasında İran Azerbaycanı üzerinden Erzurum'a gelerek, Milli Mücadele saflarına katıldı. Belgelerden anlaşıldığına göre, bu Azerbaycan birliğinin ilk grubu 31 Temmuz 1920 tarihinde Hasankale'ye gelmişti.³⁷³ Yanlarında da Türk ordusunun büyük ihtiyaç duyduğu sahra topu kamaları vardı.³⁷⁴

Bir piyade taburuyla bir süvari alayından oluşan bu birlik, derhal Doğu Cephesi'ne sevk edildi³⁷⁵ ve 15. Süvari Alayına katıldı.³⁷⁶ 1920 Sonbaharından 1921 başlarına kadar bu cephede savaştı. Sarıkamış'ın, Kars'ın, Gümrü'nün alınışında önemli hizmetleri oldu. Birliğin başarısından dolayı, 15. Süvari Alayı çekirdek kabul

---

³⁷¹ Başlangıçta niçin direnme olmadığına ilişkin görüşler için bkz. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 235-243; Halil (Kut) Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e...**, s. 218-225; **TBMM Gizli Zabıtları**, 26. İnikat, 3. Celse, 7 Temmuz 1336 (1920), **TBMM Gizli Celse Zabıtları (24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921))**, C. I, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1985, s. 72.

³⁷² Resulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s. 70. Bu direniş bahanesiyle, Gence isyanının hemen ertesi günü Nargin adasında bulunan esirlerden 79'u idam edilmiştir. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 248.

³⁷³ **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi** 31.7.1336 tarih ve 1661 sıra numaralı belge "Azerbaycan Kıtaatının İlk Kademesinin Hasankale'ye Geldiği (İSH-11A)".

³⁷⁴ **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi**, 13.7.1336 tarih ve 2899 sıra numaralı belge "Azerbaycan Askerleriyle Beraber Sahra Topu Kamalarının Geldiği (İSH-12A)".

³⁷⁵ **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi**, 11.7.1336 tarih ve 3258 sıra numaralı "Muntazam Azerbaycan ve Osmanlı Askerlerinin Trenle Cepheye Sevkedileceği (İSH-13A)"; 16.7.1336 tarih ve 2579 sıra numaralı "Türkiye'ye Gelen Azerbaycan Kuvvetleri (İSH-10A)"; 8.8.1336 tarih ve 3154 sıra numaralı "Bölgeye Gelen Azerbaycan Süvari Alayının Şark Cephesinde Kullanılacağı (İSH-13A)"; 9.8.1336 tarih ve 3180 sıra numaralı "Azerbaycan Süvari Alayı Personel Mevcudu, Piyade ve Süvari Erlerinin Beyazıd'dan Hasankale'ye Doğru Yürüyüşte Olduğu (İSH-13A)"; 3.10.1336 tarih ve 6108 sıra numaralı, "Azerbaycan Süvari Alayından 70 Topçu Erinin Sarıkamış'a Geldiği (İSH-14B)".

³⁷⁶ **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi**, 17.11.1336 tarih ve 8004 sıra numaralı, "Azerbaycan Süvari Alayının 15. Süvari Alayına İltihak Edeceği ve Durumda Değişiklik Olmadığı Hakkında Malumat (İSH-14B)".

edilerek 6. Süvari Tümeni oluşturuldu.³⁷⁷ Bu tümen Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar Doğu Cephesinde görev yaptı.³⁷⁸

Daha sonra "Saygın" soyadını alacak ve generalliğe yükselecek olan Albay Samet Bey komutasındaki birliğin yanı sıra, Milli Mücadele'nin çeşitli cephelerinde çok sayıda Azerbaycanlı subay ve asker de gönüllü olarak görev almıştır.³⁷⁹

Öte yandan, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Neriman Nerimanov'un cumhurbaşkanlığından ayrılmasıyla zayıflamaya başlamıştır.³⁸⁰ Azerbaycan, bir süre sonra, 12 Mart 1922'de de, Transkafkasya SSCB'ye katılacak ve ulusal devlet niteliği sona erecektir.³⁸¹

Konumuz açısından bu dönemin en dikkat çekici özelliği, "kardeşlik" ve "aynı millet" olma söyleminin yaşanan siyasal, ekonomik ve askeri işbirliği yoluyla pekiştirilmesidir. Böylece Türkiye kamuoyunda zor günlerde Azerbaycan'ın Türkiye'nin yanında olacağı algısı güçlenmiştir. Bunun, aradan uzun yıllar geçtikten sonra, 1988 yılındaki Karabağ olaylarıyla birlikte, kamuoyunun neden Azerbaycan'a büyük bir destek verdiğinin anlaşılabilmesi açısından önemli bir gösterge olduğu da söylenebilir.

3. Azerbaycan Şura Cumhuriyeti'nin İlanı Karşısında Türkiye Basınının Tutumunun Kamuoyu Yaratmaya Etkisi

Daha birkaç ay önce AHC'nin İtilaf Devletleri'nce tanınmasını kamuoyuna heyecan dolu ifadelerle duyuran Türkiye basını 11. Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişi ve

---

³⁷⁷ Em. Kur. Alb. ve Başkent Üniversitesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. İsmet Görgülü ile yapılan röportaj, Ankara, 22 Temmuz 2005.

³⁷⁸ **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi**, 14.9.1336 tarih ve 4625 sıra numaralı "Azerbaycan Kıtaatının Şark Cephesi Emrinde Kalması (İSH-10A)" ve 17.9.1336 tarih ve 4713 sıra numaralı aynı konulu belgeler.

³⁷⁹ Bu konuda bazı belgeler için bkz. **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi**, 30.12.1336 (1920) tarih ve 8525 sıra numaralı "Azerbaycan Ordusuna Mensup Bazı Subayların Ordumuza Hizmet Arzusuyla Trabzon'a Geldikleri (İSH-10B); **Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi**, 2.8.1337 (1921) tarih ve 8025 sıra numaralı "Kafkas ve Azerbaycan'dan Memlekete İltica Eden Küçük Rütbeli Zabıtların Hüviyet Değiştirerek Orduya Kabulü (İSH-16B)".

³⁸⁰ Nerimanov, önce Transkafkasya SSCB Başkanı olmuştur. Aralık 1922'de ise Moskova'ya çağırılmış ve oradayken 19 Mart 1925'te kalp krizinden ölmüştür. "Nerimanov", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C. VII, s. 227.

³⁸¹ "Azərbaycan Sovet Sosyalist Respublikası", **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, C. IV, s. 170.

sosyalistlerin iktidara gelmesini başlangıcından itibaren büyük bir suskunlukla karşılamıştır. Hatta bu gelişme uzun bir süre kamuoyuna yansıtılmamıştır.

Basının bu tutumunda birçok etkeni rol oynadığı söylenebilir. Öncelikle Türkiye basınının Azerbaycan'da temsilcileri bulunmuyordu. Aynı şekilde AŞC'yi de Türkiye'de temsil edecek resmî bir kurum ya da kişi yoktu.³⁸² Bundan dolayı gelişmelerden anında haber alınması mümkün olmuyordu. Öte yandan, 11. Kızıl Ordu içinde Osmanlı subaylarının yer alması ve bu ordunun Anadolu'ya yardıma gideceği propagandası Türk basınına da etkilemiş ve onu kararsızlığa itmiş olabilir. Türkiye basınının AŞC'nin kurulması sırasında takındığı suskunluk politikasında rol oynayan bir başka etkenin de halkın moralini bozmama kaygısı olduğu söylenebilir. Daha birkaç ay önce, AHC'nin Paris Barış Konferansı'nda tanınması, "ikinci Türk devletinin doğuşu" olarak sunulmuş, yayınlanan haber ve yorumlarla büyük bir coşkuya yol açılmıştı. Aradan çok zaman geçmeden bu devletin yıkıldığı haberlerinin verilmesi, kendi ulusal kurtuluş savaşını başlatan Anadolu insanının moralini de etkileyebilirdi.

Basının suskunluğunda rol oynayan asıl etkenin ise TBMM Hükûmeti'nin konuya yaklaşımı olduğu ifade edilebilir. Yukarıda değinildiği gibi Ankara, Azerbaycan'da yaşanan gelişmeleri bir iktidar değişimi olarak değerlendiriyor ve bunu Sovyet Rusya ile yakınlaşmanın aracı hâline getirmeye çalışıyordu. Bu nedenle Türkiye basınının büyük çoğunluğu, neredeyse Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar, yeni Azerbaycan Hükûmeti'ni eleştirmekten kaçınan bir politika izleyecektir.³⁸³

Azerbaycan'da "Şura" yönetimi kurulduktan sonra konuya ilişkin yayınlanan ilk haberlerden biri TBMM'nin resmî yayın organı Hakimiyet-i Milliye'deki "Azerbaycan Kızıl Ordusu" başlıklı haberdir. "İslam Gürcistan" gazetesinden alıntılanan haberde, 11. Kızıl Ordu "Azerbaycan Kızıl Ordusu" olarak nitelenmekte ve şu ilginç ifadelerle yer verilmekteydi:

---

³⁸² Mehman Ağayev, "Milli Mücadele Yıllarında...", s.319.

³⁸³ O dönemde, AŞC ile ilgili en önemli eleştiri, Milli Mücadele'ye muhalif basından gelmiştir. Örneğin Alemdar gazetesi, mevcut Azerbaycan devletinin bağımsızlığının göstermelik olduğunu, gerçekte Rusya'nın egemenliği altına girmiş olduğunu yazıyordu. **Alemdar**, 18 Teşrinisani 1920, s. 1.

“Azerbaycan hükümet-i cedîdesi, Azerbaycan Kızıl Askeri'nin Ermenistan üzerine yürümek ve Anadolu'daki Osmanlı Türkleri Kuvayi Milliyesiyle birleşmek üzere harekete başladığını ilan etmiştir.”³⁸⁴

Aynı yaklaşımı Vakit gazetesi de sergilemektedir. Gazeteye göre, Gürcistan'daki Menşevik yönetimi devirmek için Tiflis'e doğru hareket eden birlikler Azerbaycan Ordusu birlikleridir.³⁸⁵ Anlaşıyor ki, Bolşevik Rusya yönetimi daha başlangıçta emperyalist bir görünüm vermemek için Güney Kafkasya'yı Bolşevikleştirmek üzere harekete geçirdiği 11. Kızıl Ordu'yu Azerbaycan Ordusu olarak sunmuştur. Ordunun içerisinde çok sayıda Osmanlı subay ve askerinin bulunması da bu iddianın kabul edilmesini kolaylaştırmıştır.

Azerbaycan'da sosyalist yönetim kurulduktan sonra basında yer alan ilginç haberlerden bir diğeri de yine Hakimiyet-i Milliye'de yayınlanan “Kardeş Sesi” başlıklı haberdur. Birinci sayfadan iki sütun olarak verilen haberde, Nerimanov'un, 11. Kızıl Ordu'yu İngiliz kışkırtmalarının önünü alabilmek için kendilerinin davet ettikleri ifadelerine yer veriliyordu.³⁸⁶ Haberin asıl dikkat çekici yönü AŞC liderinin “Rusya Şurası, Türkiye'ye silah, para ve ordu ile yardım etmeye”, “vicdansız, insaniyetsiz düşmanlarının çizmelerinin altından kurtarmaya karar vermişlerdir” sözleridir. Anlaşıyor ki Ankara Hükümeti, halka güven vermek için Nerimanov'un Sovyet Rusya'nın destek vereceği yolundaki bu sözlerini bir fırsat olarak değerlendirmiş ve resmî yayın organı aracılığıyla kamuoyuna duyurmuştur.

Bu açıklamanın “kardeş sesi” olarak tanımlanması da ilginçtir. Bu tutumuyla Ankara'nın, Şura Hükümeti'ne yönelik kamuoyunda oluşan kuşkuları yok etmek amacı taşıdığı söylenebilir. AŞC yönetimini “kardeş” olarak tanımlamakla yeni rejimle kuracağı ilişkilere karşı olabilecek tepkilerin önü kesilmiş ve meşruiyeti sağlanmış olacaktı. Bu örnekte, propaganda yoluyla kanaat oluşturmadaki “sevileni kullanma kuralı”nın uygulanmasının yanı sıra basının gündem oluşturma işlevlerinden biri olan basının olayları kendi amaçladığı doğrultuda sunma özelliği de görülmektedir.

³⁸⁴ “Azerbaycan Kızıl Ordusu”, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Mayıs 1920, s. 3.

³⁸⁵ “Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan”, **Vakit**, 23 Mayıs 1920, s. 1.

³⁸⁶ “Kardeş Sesi”, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Temmuz 1920, s. 1.

Benzer bir tutum, Nerimanov'un Halil Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal'e gönderdiği ve bütün Müslüman komünistlerin Milli Mücadeleye desteğini dile getirdiği mektubunun gazetelerde yer almasında da görülmektedir. Bu mektupta AŞÇ lideri, Milli Mücadele'nin kaybedilmesi halinde hem kendileri hem de "bütün Şark için varlık yoktur" demektedir. Mektuptaki bu ifadeler kadar önemli olan bir başka tutum da Nerimanov'un kamuoyuna, "Müslüman-Türk" olarak tanıtılmasıdır.³⁸⁷ Anadolu'da Yenigün gazetesinin 12 Eylül 1920 tarihli sayısında ise, "Azerbaycan Türkleri'nin Bolşeviklerle işbirliğine değinilmekte ve mevcut Azerbaycan yönetiminin "milliyetçi Türklerden" oluştuğu ifade edilerek, önemli olanın milliyetçilerin niçin Bolşeviklerle ittifak kurma zorunda kaldığının bilinmesi olduğu öne sürülmektedir.³⁸⁸

Hakimiyet-i Milliye ve Anadolu'da Yenigün gazetelerin yayın politikalarında dikkat çeken Nerimanov'a yönelik olumlu bir kanaat oluşturma çabasına diğer gazetelerin de katıldığı görülmektedir. Örneğin, Tevhid-i Efkâr'a göre Nerimanov, Milli Mücadele önderlerini "arkadaşları" olarak görmektedir. O, "Yunan istilasına karşı" açılan cephenin, "bütün Şark milletleri için müşterek bir cephe" olduğuna inanmaktadır". Bundan dolayı, Azerbaycan da "nesi var nesi yoksa", "Anadolu kahramanlarına" ulaştırmak arzusundadır. Çünkü Nerimanov'a göre;

"Yakın zamanda Anadolu evlâdlarını muvaffakiyetle bu harbi bitirerek sükûn ve salâh içinde çalışıyor görmek Azerbaycan'ın en hâlisâne temennisidir."³⁸⁹

Türkiye basınına göre, Azerbaycan'da Sovyet yönetimi işbaşına geldikten sonra ülkenin her alanda gelişmesi de hızlanmıştır. AŞÇ Hükûmeti, daha bir yıl geçmeden, eğitimi "doğumdan ölüme kadar" her alana yayararak büyük bir atılım gerçekleştirmiş,³⁹⁰ halkı "halis Türk" olan Azerbaycan, bölgenin "en müterakki" devleti haline gelmek yolunda önemli bir adım atmıştır.³⁹¹ Anadolu Türkleri, "Türk

³⁸⁷ "Azerbaycan Şura Reisinin Mektubu", **Anadolu'da Yenigün**, 25 Ağustos 1920, s. 1.

³⁸⁸ "Azerbaycan'da Teşkilat", **Anadolu'da Yenigün**, 12 Eylül 1920, s. 2.

³⁸⁹ "Türkiye ve Azerbaycan", **Tevhid-i Efkâr**, 11 Mart 1922, s. 3.

³⁹⁰ **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Mart 1921, s. 1.

³⁹¹ "Azerbaycan'da En Son Vaziyet", **Anadolu'da Yenigün**, 25 Nisan 1921, s. 2.

tarihinde yeni bir fasıl açan” “Kardeş Azerbaycan’ın mukaddes kurtuluş günü”nü “derin iştiyakla” karşılamaktadır.³⁹²

Azerbaycan hakkındaki haberler İbrahim Abilov’un Ankara’ya gelmesiyle daha da yoğunlaşmıştır. Burada Abilov’un kişisel başarısının ve sosyal yönünün güçlü olmasının da etkisi büyüktür.³⁹³ Basın sık sık Abilov’un görüşlerine yer veriyor, çoğu kez Sovyet Rusya Büyükelçisi Aralof’la birlikte hareket etmiş olmasına rağmen, daima Abilov’u ön plana çıkartıyordu.³⁹⁴ Bu bağlamda Abilov’un, TBMM Hükûmeti’yle iyi ilişkiler kurmanın yanında güçlü bir kamuoyu yaratıcı rolü de oynadığı da söylenebilir.

Nerimanov döneminde Azerbaycan’ın yeni yönetimini eleştirmekten ve kamuoyuna olumsuz bir mesaj vermekten kaçınan basın, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bir federasyon çatısı altında birleşme kararından sonra bu tutumunu gözle görülür bir biçimde değiştirmeye başlamıştır.³⁹⁵ İbrahim Abilov’un İzmir İktisat Kongresi sırasında hayatını kaybetmesiyle birlikte de tamamen değişecektir. Daha önce, “Azerbaycan inkılâbı”nın erdemlerine geniş yer veren gazetelerde, “Rus komünistlerinin Azeri Türk milliyetpervaranını şiddetle taziyeye başlayarak en ileri gelenlerini habs ettikleri”,³⁹⁶ “...Küçük Türkiye namıyla yâd edilen sevgili Azerbaycan”ın ulusal bağımsızlığını bütünüyle kaybederek “bin türlü zulüm ve vahşetle Kızıl Rusya imparatorluğuna ilhak” edildiği³⁹⁷ biçimindeki haberler yer almaya başlayacaktır. Basının bu tutum değişikliğinde, Türkiye kamuoyunca kişiliklerine sempati duyulan Nerimanov ve Abilov’un olmayışlarının yanı sıra AHC yöneticilerinin, özellikle Mehmet Emin Resulzade’nin İstanbul’a gelmesi ve burada kamuoyu oluşturma faaliyetine girişmesi de önemli etken olmuştur.

AŞÇ kurulduktan sonra, Azerbaycan basını da Türkiye’deki gelişmeleri yakından izlemiş ve genelde Milli Mücadeleyi destekleyici bir tutum takınmıştır.

³⁹² “Azerbaycan Şuralar Hükûmetinin Yıldönümü”, **Anadolu’da Yenigün**, 28 Nisan 1922, s. 1.

³⁹³ Örneğin bkz. “Azerbaycan Gecesi”, **Anadolu’da Yenigün**, 11 Kanunievvel 1921, s. 1.

³⁹⁴ Örneğin bkz. “(Abilov:) Ordu Vazifesini İfaya Hazırdır”, **Vakit**, 11 Nisan 1922, s. 1.

³⁹⁵ “Kafkas Cumhuriyetlerinin Alâkadârlığı”, **Vakit**, 25 Mart 1922, s. 2

³⁹⁶ “Azerbaycan’da Tazyikat”, **Tevhid-i Efkâr**, 11 Ağustos 1923, s. 3.

³⁹⁷ **İleri**, 27 Nisan 1924.

Örneğin, Azerbaycan dilinde yayınlanan “Kommünist” gazetesi, İtilaf Devletlerinin Anadolu’yu işgal ederek “Yalnız Türkiye’nin ve Kemalistlerin değil, 350 milyon halkın hukuk-u diniye ve medeniyesine dokunduğunu” ifade etmektedir.³⁹⁸ Aynı gazeteye göre, Mustafa Kemal’in “özü [kendisi] bir cephedir”³⁹⁹ ve Türk halkının bağımsızlığını elinden almak isteyenleri asla affetmeyecektir. Türk ordusunun İzmir’i alması, “büyük askerî-siyasî önem taşıyan” bir olaydır ve Müslüman dünyasında TBMM’ye olağanüstü büyük bir güven kazandırmıştır.⁴⁰⁰

Dönemin Azerbaycan basını, konuya Bolşevik rejimin Anadolu’ya ilişkin hedefleri açısından da yaklaşıyordu. Bunun en tipik örneği “Kommünist” gazetesinde yer alan, Türkiye Milli Mücadelesi “Rusya fukaray-ı kesibesiyile birleştiği zaman, acaba hangi kuvvetle bunların karşısına çıkabilecek?” ifadesidir.⁴⁰¹ Kurtuluş Savaşı’nı “sömürgeciliğe karşı çevrilmiş” bir savaş olarak tanımlayan Azerbaycan basınına göre,⁴⁰² “Rusya proletaryası ile Türkiye milliyetçilerinin ittifakları Şark ile Garbın muvazene-i katiyesini temin edecektir”.⁴⁰³ “Savaş meydanlarında düşmanı ezen Anadolu köylüsünün karşısında şimdi yeni bir mücadele yolu daha vardır. O da, siyasî ve iktisadî istiklâlini elde etmektir. Bu mücadelede Sovyet halkları da kardeşlerinin yanında olacaktır”.⁴⁰⁴

Nerimanov dönemi Azerbaycan sosyalist basınının Türkiye Milli Mücadelesi’ni kendi kamuoyuna bu şekilde yansıtmasının bir başka amacı, ilişkilerin “milliyetçi” bir nitelik taşımadığı izlenimini vermek olduğu söylenebilir. Çünkü ilişkilerin milliyetçi dayanışma olarak algılanması Nerimanov yönetimini zor durumda bırakabilir ve yapılacak yardımları engelleyebilirdi. Nitekim Nerimanov’un iktidardan uzaklaşmasından sonra iki ülke ilişkileri hızla gerileyecek ve yeniden bağımsızlık dönemine kadar doğrudan ilişki kurulması mümkün olmayacaktır.

---

³⁹⁸ **Kommünist**, 20 Ekim 1920.

³⁹⁹ **Kommünist**, 16 Şubat 1920.

⁴⁰⁰ **Kommünist**, 20 Eylül 1922.

⁴⁰¹ **A. y.**

⁴⁰² **Bakinski Raboçi**, 29 Eylül 1922’den aktaran Hamit Z. Aliyev, **Türkiye’de Cumhuriyet’in Kuruluşunun Azeri Basınında Aksı**, 8. Türk Tarih Kongresi 3. ciltten ayrı basım, Ankara, TTK, 1983, s. 2103.

⁴⁰³ **Kommünist**, 18 Şubat 1920.

⁴⁰⁴ **Kommünist**, 10 Kasım 1922.

C. Kamuoyunun Durgunluk Dönemi Olarak 1922–1988 Yılları Arası Türkiye-Azerbaycan İlişkileri

Milli Mücadele'den sonra, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri hızla zayıflamaya ve kopmaya başladı. Bu bağlamda ilk olarak İbrahim Abilov'un 23 Şubat 1923'te ölümünden sonra, Transkafkasya SSCB onun yerine başka bir temsilci atamadı.⁴⁰⁵ Ardından aynı yılın sonlarında Türkiye de Bakü Temsilciliği'nin faaliyetine son verdi.⁴⁰⁶ Bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan'la ilişkiler Sovyetler Birliği'nin gölgesinde kalarak tamamen geri plana düştü. Her iki ülke basınının bu durumdan etkilenmesi gecikmedi. Türkiye'de Azerbaycan'la ilgili haberler istisna haline gelirken, Azerbaycan basınında da Türkiye'ye ilişkin gelişmeler resmî haberler çerçevesinde verilmeye başlandı.⁴⁰⁷

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde ise Türkiye tarafında görünen genel tablo şöyleydi: Ankara, Soğuk Savaş döneminin “blok” anlayışının da etkisiyle ilişkilerini Batı-SSCB ekseninde yürütmeye başlamıştı.⁴⁰⁸ Hem dış politikada hem de basında Sovyetler Birliği tek renk olarak görülüyordu ve bir anlamda “Rus” etnik grubuyla özdeşleştirilmişti. SSCB'de bulunan Türkler konusu iyice göz ardı edilmişti. Konuyla ilgilenmek Sovyetler Birliği'nin iç işlerine karışmak olarak görülüyor ve Türkiye'nin güvenliği bakımından tehlikeli bulunuyordu. “SSCB Türkleri” hakkında kamuoyunun dikkatini çekecek olayların gündeme getirilmesinden özenle kaçınılıyor, bu tür faaliyetler engellenmeye çalışılıyordu.⁴⁰⁹ Böylece, kamuoyunda Orta Asya bir yana Azerbaycan hakkında bile ciddi bir enformasyon eksikliği oluşmuştu. Bu coğrafyalarda yaşayanlar, bir tür “kadimde kalmış Türkler” anlayışıyla değerlendiriliyordu. Konu bir anlamda bilimsel çalışma alanının dışına çıkartılmış, ideolojik anlayışlar sahasına itilmişti.

⁴⁰⁵ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri..**, s. 284.

⁴⁰⁶ **Vakit**, 2 Teşrinisani 1923, s. 1.

⁴⁰⁷ Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), **Türk Cumhuriyetlerinin Tanışma ve Yakınlaşmasında Basının Rolü (Konferans): İstanbul, 20-21 Ekim 1993**, Ankara, TİKA, 1994, s. 24 (Azerbaycanlı Gazeteci Mustayev Amirgülbaloğlu'nun konuşmasından).

⁴⁰⁸ Büşra Eranlı Behar, “Bağımsızlık Kimliği: Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel/Siyasal Dönüşüm”, **Türkiye Günlüğü**, No: 31, Ankara, Kasım-Aralık 1994, s. 102.

⁴⁰⁹ Graham E. Fuller, “Türkiye'nin Yeni Doğu Politikası”, **Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Stratejik Konumu**, Haz. Ian O. Lesser, Graham E. Fuller, Çev. Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa, 2000, s. 58.

Söz konusu dönemde Türkiye basınında yer alan yazıları iki bölüme ayırmak mümkündür. Birincisi, genellikle Sovyetler Birliğini o bağlamda Azerbaycan'ı ziyaret imkânı bulan basın mensuplarının yazılarıdır ki, bunlar daha çok sosyalist dünya görüşüne sahiptiler ve gördüklerini bu perspektiften okuyucularına aktarıyorlardı.⁴¹⁰ İkinci grup basın mensupları da sosyalizm görüşüne muhalif kişilerden oluşuyordu. Bunlar da, öncekilerin zıddına konuya anti-komünist bir bakış açısından yaklaşıyor ve kamuoyuna da bu yönden aktarıyorlardı. Yani Türkiye basınına, genel hatlarıyla, siyah-beyaz bir bakış egemendi.

SSCB dönemi Azerbaycan basınıının Türkiye'ye bakışındaki değişimleri ise, "Azerbaycan'da Atatürk Merkezi" Başkanı Prof. Dr. Nizami Caferov aşağıdaki dönemlere ayırmaktadır:

- 1- Esas olarak olumlu bakış açısının egemen olduğu dönem: 1920'li yıllar.
- 2- Esas olarak olumsuz bakış açısının egemen olduğu dönem: 1930'lu yılların başlarından 1950'li yılların başına kadar.
- 3- "Liberal" bakış açısı dönemi: 1950'li yılların başlarından 1980'li yılların ortalarına kadar.
- 4- Romantik bakış açısı dönemi: 1980'li yılların ortasından 1990'lı yılların başına kadar.⁴¹¹

Azerbaycan basınıının Türkiye'ye bakışı, Türkiye-SSCB ilişkilerine paralel bir seyir göstererek 1930'lu yıllardan itibaren olumsuz bir niteliğe bürünmüşse de⁴¹²

---

⁴¹⁰ Zekeriya Sertel'in belirttiğine göre Türkiyeli yazarların Bakü'ye gidişleri ancak Moskova'nın izniyle mümkün olabiliyordu. Moskova, Türkiye'den davet ettikleri kişileri, mümkün olduğunca aleyhte propaganda yapmayacaklarından emin oldukları arasından seçmeye özen gösteriyordu. Ancak, Sovyetler'in övücü yazı beklentileri boşa çıkıyordu: "Çünkü Sovyetler'e karşı sempaticileri olan yazarlar da Sovyetler Birliği'nde olup bitenleri gördükten sonra, kalemlerini kırdılar. Ve hiçbir şey yazmadılar. Yazarlar da üstünkörü röportajdan ileri gitmediler". Sertel, **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, s. 60.

⁴¹¹ Nizami Cəfərov, "Azərbaycan Atatürkçülüüyü yahud Heydər Əliyev, Atatürk Haqqında", **Journal of Qafqaz University**, No: 11, Bakü, Spring 2003, s. 30.

⁴¹² Söz konusu dönemde Azerbaycan edebiyatında Türkiye'ye yaklaşımı konu alan bir çalışma için bkz. G. İ. Babaxanova, "1920-1950-ci İllərdə Azərbaycan Poemalarında Antütürkçülük və Antimüsavətçilik", **Hümanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri: Ali Məktəblərarası Elmi Məqalələr Məcmuəsi**, No: 2, Bakü, 2007, s. 97-100.

halka egemen olan olumlu kanaat varlığını sürdürmüştür. Bunu o yıllarda Azerbaycan'a seyahatte bulunmuş olan çeşitli Türk aydınlarının anılarında açıkça görmekteyiz. Bunların en önemlilerinden biri, geçirdiği bir ameliyat sonrası nekahet dönemini geçirmek üzere 1962 yılı sonlarında Bakü'ye giden ve altı yıldan fazla bir süre orada yaşayan Zekeriya Sertel'in kaleme aldıklarıdır.⁴¹³ Bu anılarda, Azerbaycan kamuoyunun Türkiye'ye bakışını gösteren çok ilginç saptamalar bulunmaktadır. Örneğin, "Türk Sevgisi" ara başlığını taşıyan bölümde şu satırlar yer almaktadır:

"...otelde ve lokantada benim Türk olduğumu öğrenenler, sevgilerini göstermekten geri kalmıyorlardı. Çok defa yemeği ödemek istediğim zaman, garson 'ödenmiştir' deyip benden para almıyordu. Ya masamda bulunanlar, ya yan masalardan benim Türk olduğumu öğrenenler, benim haberim olmadan hesabımı gördürüyorlardı.

...

Şehre taksi ile inerdim. Yolda şoför konuşmamdan Türk olduğumu öğrenince sevgi dolu gözlerle bakar, Türkiye hakkında bir şeyler öğrenmek isterdi. Sonra da varacağımız yere ulaşır da para vermek istediğim zaman, adeta utanarak 'misafirimsiniz efendim, biz misafirlerden para almamız' derlerdi."⁴¹⁴

1967 ve 1982 yıllarında iki kez Azerbaycan'a ziyarette bulunan Güner Samlı da anılarında, aynı şekilde, Azerbaycanlıların Türkiye'ye duydukları sevgiden söz etmekte ve halkın kendilerinin Türkiye'den geldiklerini öğrendiklerinde ayrı bir ilgi gösterdiklerinin altını çizmektedir.⁴¹⁵

Azerbaycan kamuoyunun Türkiye'ye duyduğu sempatinin açık olarak görüldüğü bir başka olay da Başbakan Süleyman Demirel'in 1967 yılında Bakü'ye gerçekleştirdiği resmî ziyarette yaşananlardır. Türk heyeti Bakü'de gittiğinde, o zamana kadar hiçbir yerde görülmemiş bir sıcaklık ve samimiyetle karşılanmıştır.⁴¹⁶ Gezide yer alan Fethi Tevetoğlu'nun aktardığına göre, havaalanından otele gelinceye

---

⁴¹³ Zekeriya Sertel'in eşi Sabiha Sertel Bakü'de hayatını yitirmiştir. Mezarı, "İkinci Fahri Hıyaban" denilen devlet mezarlığındadır. Kaldıkları ev de, Eski Bakü'nün İçeri Şehir bölgesinin karşısında yer alan mahallededir ve halen mesken olarak kullanılmaktadır.

⁴¹⁴ Sertel, **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, s. 21. Sertel anılarında Azerbaycan halkını tanımlarken ısrarla "Türk" sözcüğünü kullanmakta ve "halka Türk olduklarını unutturmaya çalıştığından dolayı" Sovyet yöneticilerini eleştirmektedir. Bkz. a. e., 39-48

⁴¹⁵ Güner Samlı, **Azerbaycan: Gezi İzlenimleri, Genel Bilgiler**, Ankara, Offset Matbaacılık, 1982, s. 51.

⁴¹⁶ Dr. (Fethi) Tevetoğlu, **Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya**, Ankara, y.y. 1968, s. 162.

kadar “23 kilometrelik yol boyu”, her yerde “dört bir taraftan ‘hoşgelmişsiniz kardaşlar!’ sadaları yükseliyordu. Manzara ‘azim’ kelimesiyle ifade olunamayacak kadar ‘müdhiş’ti.” Yazar, bu durum karşısında ne yollara, ne yol boyundaki tesislere bakabildiklerini, bu “heyecan ve sevgi selinin” içinde kaybolduklarını ifade etmektedir.⁴¹⁷

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan kamuoyunun Türkiye’ye olan sevgisinin, Caferov’un “Romantik bakış açısı dönemi” olarak tanımladığı 1980’li yılların sonuna geldiğinde ise bütünüyle gizlenemez bir hâl aldığı görülmektedir. 1989 yılında Azerbaycan’a bir ziyarette bulunan Taha Akyol ve beraberindeki heyet, Türkiye bayrakları ve Atatürk posterleriyle karşılanmış, gittikleri her yerde “Türk oldukları için” büyük ilgi görmüşlerdir.⁴¹⁸

Bu dönemde Azerbaycan’da Türkiye’ye olan sevginin boyutlarını gösteren önemli olaylardan biri de, 1983 yılında Türkiye’ye karayoluyla seyahatte bulunan Memmed Aslan’ın, seyahat anılarına yer verdiği kitabının gördüğü rağbettir.⁴¹⁹ Yazarının belirttiğine göre kitap bir ay içerisinde üst üste iki baskı yaparak 50 bin tirağa ulaşmıştır. İkinci baskı da kısa zamanda tükenmiş ancak başka baskı yapılmasına izin verilmemiştir.⁴²⁰

SSCB-Türkiye ilişkilerindeki gerginliğe karşın Azerbaycan kamuoyunda oluşan bu ilginin en önemli nedenlerinden biri, hem Zekeriya Sertel hem de Taha Akyol’a göre, 1918 yılında gerçekleşen Kafkasya harekâtının toplum belleğinde bıraktığı izdir. Bu harekât Azerbaycan insanının belleğinde derin bir minnet duygusu uyandırmıştır. Sertel bunu, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk Ordusu’nun “Azerbaycan üzerine saldırarak Türkleri yok etmeye kalkış[an]” Ermenilerin katliamından “Azerbaycan Türkleri’ni” kurtarması biçiminde ifade etmektedir.⁴²¹

---

⁴¹⁷ A. e.

⁴¹⁸ Taha Akyol, **Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi**, 2. bs., İstanbul, Burak, 1994, s. 16-62.

⁴¹⁹ Məmməd Aslan, **Ərzurumun Gədiyinə Varanda**, 2. bs., Bakü, Işıq, 1997. Yazar, Konya, İstanbul, Erzurum ve Ağrı izlenimlerini anlatmakta ve bu seyahatini “eski dostla yeniden buluşma” olarak tanımlamaktadır.

⁴²⁰ Məmməd Aslan’la Bakü’de yaptığımız görüşme, Bakü, 21 Mayıs 2005. Yapılan mülakat daha sonra TRT-İNT kanalında 14 Haziran 2005 tarihli “Ziyahılarla Kültür Gezileri” programında yayınlanmıştır.

⁴²¹ Sertel, **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, s. 22.

Akyol da bu sevginin bir göstergesi olarak, savaşta hayatını kaybetmiş Türk askerlerinin mezarlarının “Stalin’in şerrinden büyük bir gizlilikle” korunduğu ve birer “ziyaretgâh” haline getirilmiş olduğunu belirtmektedir.⁴²² Böylece bu olayın anısı kuşaktan kuşağa aktarılarak Azerbaycan kamuoyunun biçimlenmesinde önemli bir etken olmuştur.⁴²³

İlişkilerin keskin biçimde zayıfladığı Sovyetler Birliği döneminde kamuoyu yaratma sürecinde rolü olan iki önemli etken daha vardır: Bunların birincisi Nazım Hikmet, diğeri de Reşat Nuri Güntekin’in “Çalığışu” romanıdır.

Türkiye’de sosyalist düşüncenin simge isimlerinden biri olan Nazım Hikmet, Azerbaycan’da ise “Türkiye’nin, Türklüğün, Türk kardeşliğinin” ve iki ülke arasındaki dil birliğinin simgesi olarak görülüyordu.⁴²⁴ Nazım Hikmet’in varlığı, yalnızca Azerbaycanlılar için değil, SSCB’deki diğer Türkler için de aynı şeyi ifade ediyordu. Özbekistan’ın önde gelen muhalif liderlerinden Muhammed Salih, “Yolname” adıyla yayınlanan anılarında, Nazım Hikmet’i, “Özbek milliyetçilerinin sevimli şairi” olarak nitелеmekte ve onun kişiliğinde Türkiye’yi gördüklerini söylemektedir.⁴²⁵ Nedeni ise Türkiyeli olması, Türkçe yazması ve “açıkça Türk olduğunu söylemesi”dir. Bununla ilgili olarak babası Resul Rıza Nazım Hikmet’in en yakın dostlarından olan Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar şöyle demektedir:

“O yıllar Stalin rejiminin en soğuk, en sert devri idi. Azerbaycan’da Türk kelimesini kullanmak bile imkânsızken, Türkiye’yle her türlü ilişki kurmak yasakken dilimizin, tarihimizin ortak kaynakları inkâr edilirken, Nazım Hikmet, Bakü’de en yüksek kürsülerden, ‘Ben Türk’üm, siz de Türksünüz, dilimiz bir, geleneklerimiz ortak, milletimiz kardeşir’ derdi.⁴²⁶

⁴²² Akyol, **Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi**, s. 19-20.

⁴²³ Yüzbaşov, **Rəmz**, s. 18. KİO konusu edebiyatta da yaşatılmıştır. Örneğin Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatının önde gelen isimlerinden İlyas Efendiyev’in “Geriye Bakma İhtiyar” adlı romanında KİO askerlerinin yaşantısına yer verilmekte ve olumlu bir profil çizilmektedir. İlyas Efendiyev, **Geriye Bakma İhtiyar**, Türkiye Türkçesi’ne çev. Muhsin Kalkışım, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2005. Ayrıca bkz. Kurban Said, **Ali ve Nino**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Everest, 2004.

⁴²⁴ Anar, “Mücadele Bugün de Var”, **Çınar Ömrü**, Resul Rıza, Haz. Sabahattin Çağın, İstanbul, Ötüken, 1998, s. 22.

⁴²⁵ Muhammed Salih, **Yolname**, (Oslo), Erk, 2000, s. 29 (Özbekçe, Kiril harfleriyle).

⁴²⁶ Anar, “Mücadele Bugün de Var”, s. 22.

SSCB döneminde Türkiye ile gönül bağıını sürdürmek isteyenler Nazım Hikmet'i bayrak edinmişlerdi. Birçok aile, çocuklarına Nazım Hikmet'in eserlerini okutuyor, o Bakü'ye geldiği zamanlar şehirde büyük bir heyecan meydana geliyordu.⁴²⁷ Nazım Hikmet bir anlamda, Azerbaycan'la Türkiye arasındaki tek kültürel bağ olmuştu.⁴²⁸

Çalıkuşu romanı ise, Rusça olarak yayınlanmasına karşın, Azerbaycan başta olmak üzere, Sovyetler Birliği içindeki Türk dilli dünyada büyük bir ilgiyle karşılanmış ve Türkiye ilişkin olumlu bir kanaatlerin ifade zemini olmuştur. Haydar Aliyev'in şu ifadeleri bunun önemli bir kanıtıdır:

“Gənc ikən –indi mənim yaşımnda olan adamlar ola bilər ki, bunu xatırlasın, məsələn, Rəşat Nuri Güntəkinin ‘Çalıkuşu’ romanı bizim hamımızı heyran edən bir əsər idi... Ancaq mən ‘Çalıkuşunu 13-14 yaşımnda okumuştum. O mənə heyran etmişdi... Yəni mənim gənc yaşlarımda bu da təbiidir, burada hiç bir qəyri təbii şey yoxdur, içərimdən, kökümdən,

---

⁴²⁷ Anar, “Edebiyat Ufkunda Kısa Bir Gezinti”, **Aydınlarmın Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2007, s. 83. Anar'ın, Nazım Hikmet'in Sovyetler Birliğı dönemi hayatı ve kişiliğine ilişkin eserleri için bkz. Anar, **Dostum Nazım Hikmet**, Bakü, Azerbaycan Yazarlar Birliğı, 2006; Anar, **Nazım Hikmet: Kerem Gibi**, Çev. İmdat Avşar, Ankara, Bengü, 2009.

⁴²⁸ Türk sağının Sovyetler Birliğı'ne giden sol görüşlü aydınlara bakış açılarını ortaya koyan ilginç bir noktanın altının çizmek istiyorum. Türk sağına göre, SSCB'ye giden tüm solcular, beşinci kol görevi görmekte ve Türkiye ve Türklük aleyhine çalışmaktadırlar. Oysa, tablonun geneline bakıldığında durumun hiç de böyle olmadığı görülecektir. Bu bağlamda Bakü'de uzun süre yaşayan Zekeriyeye Sertel'in anıları oldukça ilginçtir. Örneğin Sertel milliyetçi bir bakış açısıyla Sovyetler'in Azerbaycan politikasını eleştirerek, Moskova'yı SSCB Türkleri'ni Ruslaştırmaya çalışmakla suçlamaktadır. Sertel, şöyle demektedir:

“Ruslar baskı ve korkutma ile, bilmeyerek bu milletleri Slavlaştırmaya kalkmışlardır. İlk yaptıkları şey Türkiye ile bütün bağlarını koparmaktır. Bu maksatla, bu milletlere önce Rus alfabesini kabul ettirmişlerdir. Böyle bir çözüm onların tarihlerini, köklerini izlemelerine imkân bırakmamıştır. Sonradan bunları adım adım Ruslaştırmaya başlamışlardır. / Azerbaycan bir Türk ülkesidir. Beş milyon nüfusun üçte ikisi Türk'tür”

Sertel, **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, s. 40.

Yine anılarından, Moskova'nın resmî politikasına meydan okuyarak Azerbaycanlı çocukları Türkçe konuşmaya teşvik ettiğini öğreniyoruz (a. e., s. 45). Ona göre komünizm, diğer ulusları Ruslaştırma aracı hâline gemiştir (a. e. s. 47). SSCB, birlik adını kullanarak Azerbaycan'ın zenginlik kaynaklarını sömürmektedir (a. e., s. 53). Sertel'in anılarında buna benzer pek çok anekdot bulunmakta ve Sovyet sistemi sert biçimde eleştirilmektedir.

Oysa, 1968 yılında Süleyman Demirel'le birlikte Bakü'ye giden Fethi Tevetoğlu, Sertel'i Bakü'de Türkiye'yi parçalama faaliyetlerini organize etmekle suçlamakta ve “Bugün dahi (Türkiye Komünist Partisi)'nin asıl merkezi Bakü'da idi ve başında da, gençliğimizde matbaalarını kafalarına yıktığımız kızıl *Tan* Gazetesi sâhipleri Yahûdî dönmesi M. Zekeriyaya ve bilhassa karısı Sabiha Sertel bulunuyorlardı” demektedir. Tevetoğlu, **Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya**, s. 182. Bu durum söz konusu dönemin ön yargıya dayalı bakış açısını göstermesi bakımından oldukça ilgi çekicidir.

qəlbimdən, manəviyatımdan gələn bir hissiyattır ki, Türkiyəyə böyük maraqla, heyranlıqla baxırdım.”⁴²⁹

Bunların yanı sıra Sovyet dönemi Azərbaycan'da Türkiyə algısının sürməsinde çeşitli bilimsel çalışmaları da etkisi olmuştur. Bunların başında Türk dili ve kültürünü araştıran “Sovietskaya Turchologica” dergisi geliyordu.⁴³⁰

III. Kamuoyu Yaratma Sürecinde 20. Yüzyıl Başlarındaki Türkiyə-Azərbaycan Kültürel İlişkilerinin Rolü

AŞC sonrası dönemde iki ülke arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkiler sona erdiyse de, halka egemen olan olumlu kanaat varlığını sürdürmüştür. Bunda 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan kamuoyu yaratma sürecinin somut olaylarla güçlendirilmesinin önemli bir rolü vardır. Halka egemen olan olumlu kanaatin böylesine güçlü olmasında rol oynayan bir başka etken de iki ülke arasında, özellikle 20. yüzyıl başlarında kurulan kültürel ilişkilerdir.

A. Kültürel İlişkilerin Yeniden Kurulma Aracı Olarak Aydınlar

Türkiyə-Azərbaycan arasındaki kültürel ilişkilerin kurulması, Rusya Türkleri arasında kültürel uyanışın ortaya çıkması ve ardından gelişen milliyetçilik düşüncesiyle başlamıştır. Bir anlamda Panislavist anlayışa karşı bir tepki olarak gelişen ve Rusya Türkleri arasındaki modernleşme hareketleriyle paralellik gösteren bu durum Rusya yönetimi altındaki diğer Türklerde olduğu gibi, Azərbaycanlılar arasında da Türkiyə'ye yakınlık duygusunu arttırmıştır. Bu süreçte, tıpkı siyasal ilişkilerin gelişmesinde olduğu gibi basın önemli bir rol üstlenmiştir. Kültürel ilişkilerin gelişmesindeki bir başka etken de Azərbaycanlı aydınların Türkiyə'ye gelmeleri ve düşünce akımlarına katılmalarıdır. Azərbaycanlı aydınlar Rusya Türkleri arasında kültürel uyanışın öncüleri arasında bulunuyorlardı ve bu özellikleri dolayısıyla 19 ve 20. yüzyıllarda hem Rusya hem de Türkiyə Türkleri üzerinde önemli etkilerde bulundular.⁴³¹

⁴²⁹ Qaley Allahverdiyev, Vəhdət Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq: Türkiyə**, C I, 2. bs., Bakü, Çəşioğlu, 2005, s. 82-83.

⁴³⁰ İlhan Başgöz, “Religion and Ethnic Consciousness among Turks in the Soviet Union”, **Islam in the Contemporary World**, Ed. by. Cyriac K. Pullopilly, Notre Dame Indiana, Cross Books, 1980, s. 247.

⁴³¹ Ak, “Azərbaycan Türkçülüğüne Tarihsel...”, s. 46.

Bu dönemde Azerbaycan-Türkiye kültürel ilişkilerinde rol oynayan en önemli aydınların başında Hüseyinzade Ali Bey geliyordu. Onun Azerbaycan’da yayınlamaya başladığı Füyüzat dergisi, “...sayfalarında Türk halklarından, onların tarihinden, edebiyatından, kültüründen büyük iftihar hissi ile söz eder... derin bir muhabbet uyandırmaya çalışırdı.”⁴³² Derginin en önemli etkisi Türkiye Türkçesi’nin Azerbaycan basınında yaygınlaşmasındaki rolü oldu. Aralarında Abdullah Cevdet’in de bulunduğu dergi, bütün Türklerin ortak bir edebi dil kullanmalarını savunuyordu ve bu da biraz değiştirilmiş Osmanlı Türkçesi idi.⁴³³

Aslında ortak dil sorunu, dönemin Azerbaycan aydınları arasında en çok üzerinde durulan konularından biriydi. Örneğin, o sırada Həyat gazetesinde yazan Hasan Bey Zerdabi, “İttihad-ı Lisan” adlı makalesinde Rusya’da yaşayan Müslümanların hepsinin Türk olduğunu belirterek, “Bizim asıl dilimiz Türk dilidir” diyordu. Zerdabi’ye göre, zamanla herkesin okuma yazma dili olabilmesi açısından, vakit geçirmeden “ittihadı-lisan” yoluyla “bir umumi dil bina edib” bu dilde yazıp okunmalıydı.⁴³⁴ Ancak Zerdabi, ortak dilin oluşmasına bir süreç olarak bakıyordu. Ortak dil, her Türk topluluğunun kendi lehçesini zamanla ortak bir paydaya getirmesi yoluyla, zaman içerisinde gerçekleşebilirdi.

Hüseyinzade Ali Bey de, Füyüzat’ın 9. sayısında yayınladığı “Türk Dilinin Vazifəyi Mədəniyyəsi” başlıklı yazısında, “Biz öz müxtəlif şivə və ləhçələrimizi ıslah ve təvhid ilə özümüzə məxsus mədəni [kültürel] və ədəbi bir umum türk dili vücudə getirəbiliriz” diyordu.⁴³⁵

Azerbaycan’da tartışılan ortak dil sorunu, 16–20 Ağustos 1906 tarihleri arasında Rusya’nın Nijni-Novgorod şehrinde toplanan “Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresi”nin de gündemine gelecektir. Kongre sonunda da, ilkokullarda öğretimin “ana” dilde, yani her bölgenin kendi lehçesinde verilmesi, orta öğretimde ise “Türk

---

⁴³² Ofeliya Bayramlı, “Milli Mədəniyyətimizin Böyük Abidəsi”, **Füyüzat**, Bakü, Çaşıoğlu, 2006, s. XVII.

⁴³³ Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde..**, s. 94.

⁴³⁴ Hasan Bey Zerdabi, “İttihadi Lisan”, **Hayat**, 11 Ocak 1906, s. 1.

⁴³⁵ Ali Bey Hüseyinzade, “Türk Dilinin Vəzifəyi-Mədəniyyəsi”, **Füyüzat**, No: 9, 6 Şubat 1907, s. 1.

edebi dilinde” yani Gaspıralı’nın Tercüman gazetesinde kullandığı ortak dilde yapılması karar altına alınmıştır.⁴³⁶

Türkler arasında ortak bir dilin kullanılması düşüncesi, Osmanlı Devleti’nde de daha 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştı. Örneğin Şemseddin Sami, “Lisan-ı Türkî” başlıklı yazısında ortak bir dil oluşturmanın yararlarından söz ediyor ve şunları söylüyordu:

“Bunun iki yönden yani edebi ve siyasi yönden faydası vardır. Edebi yönden Türk dili daha geniş ve daha zengin bir dil olacaktır. Siyasi yönden de 8–10 milyondan fazla olmayan Batı Türklerine, bundan aşağı olmayan Orta Asya ve Rusya Türkleri de katılacak. Bunların hepsi “tek bir lisan”la konuşacak, “tek millet” yerine geçerek Türk milleti 20 milyon nüfuslu büyük bir millet olacaktır.”⁴³⁷

Dolayısıyla, Osmanlı Devleti ve Rusya Türkleri arasında yaygınlaşan ortak dil anlayışı, kamuoyu ilgisinin diğer coğrafyalarda yaşananlara daha çok çekilmesini sağlamış, sorunların bilinmesini kolaylaştırmıştır. Bu durum, hem coğrafi yakınlık hem de ortak dil anlayışının daha çabuk yaygınlaşma zeminine sahip olmasından dolayı Türkiye ve Azerbaycan kamuoyları üzerinde daha güçlü bir etkide bulunmuştur. Bu nedenle, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci bakımından Azerbaycan ve Türkiye’deki ortak dil tartışmaları önemlidir. Çünkü dil, insanların duygu ve düşüncelerini ifade etmesini sağlayan temel iletişim aracıdır. Diller arasındaki farklılıklar kaybolduğu ve insanlar doğrudan birbirlerini anlamaya başladıkları takdirde etkileşim daha güçlü olacak, aynı zamanda benzerlik algısı güçlenecektir. Dil, kültür ve ideoloji gibi değerlerin de en önemli aktarma aracıdır. Bugün Türkiye ile Azerbaycan kamuoylarının biçimlenmesinde ve iki ülke arasındaki ilişkilerin diğer Türk dilli cumhuriyetlerden daha yakın olmasında bu iki ülke dilinin birbirine, diğerlerinden daha fazla benzer olmasının da önemli bir rolü vardır.

Bu dönemde kültürel ilişkiler bağlamında üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu da Azerbaycanlı aydınların Türkiye’nin düşünce hayatı üzerinde

⁴³⁶ Alexandre Benningsen-Chantal Quelquejay, **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Çev. Nezih Uzel, İstanbul, Hür, 1981, s. 47.

⁴³⁷ Nadir Devlet, “Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, No. 14, Ekim 1981, s. 150.

oynadıkları roldür. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden, bu bağlamda Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelen aydınların “ortak din, dil ve kültür” algısının yerleşmesinde önemli etkileri olmuştur. Bu aydınlar, tarih boyunca Türk uygarlığının tek bir uygarlık olduğunu söyleyerek Türklerin kardeşliğini hararetle bir biçimde savunuyorlardı.⁴³⁸ Bu bağlamda Bernard Lewis'in söz konusu dönemdeki Türk düşünce hayatına etkide bulunan Rusya Türkleriyle ilgili şu saptaması önemlidir:

“Rusya'dan gelen bu mülteciler, çok kez yüksek standardda eğitilmiş idiler: Bazıları Rus lise ve üniversitelerini bitirmişlerdi. Rus Türkolojisinin pek önemli başarılarına aşina idiler; Panislavizm hareketi ve mistiği ile karşı karşıya kalmışlar ve ona karşı tepki göstermişlerdi; Rus Çarlığının, mensubu oldukları intelligentsiyası arasında yaygın olan halkçı ve devrimci eğilimlerden etkilenmişlerdi. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'nda bazı çevrelerde geçerli olan yeni siyasal ve toplumsal fikirlerle de tanışık idiler.”⁴³⁹

Bu aydınlar arasında ikisinden, Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet'ten özellikle söz etmek gerekir.

Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet'in sonraki dönemlerde Türkiye'ye gelen diğer Azerbaycanlı aydınlardan –örneğin Mehmet Emin Resulzade'den- önemli bir farklılıkları vardır. Onlar, Azerbaycan kamuoyunun oluşumunda önemli rol oynadıkları gibi Türkiye politika, düşünce ve kültür hayatına da büyük katkıda bulunmuşlar ve “Dış Türkler” kamuoyu yaratılmasında etkin işlev görmüşlerdir. Bu iki aydının bir başka önemli özelliği de hem Azerbaycan hem de Türkiye siyasal ve kültür hayatında önemli görevler üstlenmeleridir. Onları farklılaştıran bir başka özellikleri de, olaylara Türkiye açısından bakmaları ve değerlendirmeleridir. Bu nedenle, bu iki aydına özel bir pencere açılarak, onların kişiliğinde dönem aydınlarının kamuoyu yaratıcı rollerine değinilecektir.

1. Hüseyinzade Ali

Hüseyinzade Ali Turan (Ali Bey Hüseyinzade)'nin, (1864–1940), Türkiye'ye ilgisi daha çocukluk yıllarında başlamış, özellikle Petersburg'da öğrenim gördüğü

---

⁴³⁸ Landau, *Pantürkizm*, s. 55-56.

⁴³⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, 3. Bs., Ankara, TTK, 1988, s. 345-346

yıllarda doruk noktasına ulaşmıştır. Bunun nedenleri araştırıldığında, kanaat oluşumuna etki eden psikolojik ve toplumsal etkenlerin birincil grubunda yer alan hemen tüm öğelerin rol oynadığı görülmektedir. Çarlık Rusyası'nın değişik Türk bölgelerinden gelen arkadaşlarıyla Türkiye üzerine yaptığı sohbetler, bir Gürcü arkadaşının Türkçe'nin dünyanın en güzel dili olduğunu söylemesi, derste Osmanlı Türklerinde vatan duygusunun güçlü olduğunun anlatılması ve oraya Rusça öğrenmek için İstanbul'dan gelen Ahmet Sedat Bey'le tanışması gibi farklı etkenler onun Türkiye'ye olan ilgisini arttırmıştır.⁴⁴⁰ Dedesi Şeyh Ahmet'le onun yakın dostu Mirze Fethali Ahundov da ona daha genç yaşlarında “Türkçe'ye, Türkçülüğe ve Türkiye'ye dayanmak gerektiği” hakkında öğütlerde bulunmuşlardı.⁴⁴¹ Bu duyguları, değinildiği gibi, Petersburg Üniversitesi'ndeki okul ve arkadaş çevresi içinde daha da güçlenerek Hüseyinzade Ali'de Türkiye'nin bütün Türklerin anavatanı olduğu düşüncesinin oluşmasına yol açmıştır. Bunun sonucu olarak, 1889'da üniversiteyi bitirdiğinde, kendisine yapılan yüksek maaşlı iş önerilerini kabul etmeyerek gizlice Rusya'yı terk etmiş ve İstanbul'a gelmiştir.

Hüseyinzade Türkiye'ye geldikten bir yıl sonra “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane”ye kaydolmuştur.⁴⁴² Burada öğrenim gördüğü dönem içerisinde Tıbbiye öğrencilerinin düşünceleri üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Öğrenciler, onun gelişile, o zamana kadar yalnızca birtakım ansiklopedik bilgiler çerçevesinde haberdar oldukları Batılı düşünürler hakkındaki bilgilerini artırma imkânı bulmuşlar, Batı siyasal düşüncesini daha yakından tanımaya başlamışlardır.⁴⁴³ Ayrıca, o dönemde Rusya'daki taraftarlarının en güçlü olduğu Petersburg Üniversitesi'nde tartışılan popülizm düşüncesi de onun aracılığıyla Tıbbiyeliler arasında

---

⁴⁴⁰ Bayat, **Hüseyinzade Ali Bey**, s. 10

⁴⁴¹ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 266-267.

⁴⁴² O dönem, Askeri Tıbbiye, dört yılı “ıdadi”, beş yılı “sunuf-ı ali” olmak üzere dokuz yıldır. Hüseyinzade, doğrudan sunuf-ı aliye kaydedilmiştir. Bayat, **Hüseyinzade Ali Bey**, s. 11.

⁴⁴³ M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, İstanbul, Üçdal, (1981), s. 22; Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 233.

yayılmıştır.⁴⁴⁴ Abdullah Cevdet, Hüseyinzade'nin öğrenciler üzerindeki etkisini anlatırken onu “mürsel” olarak tanımlayacaktır.⁴⁴⁵

Hüseyinzade, Mekteb-i Tıbbiye'de yalnızca Batı düşüncesini tanıtmakla kalmamış, Türklerin vatanlarının yalnız Türkiye olmadığı, Rusya, Çin ve İran'da da çok sayıda Türk yaşadığını anlatarak, “Dış Türkler” algısının yayılmasını da sağlamıştır.⁴⁴⁶ Ayrıca, o zamana kadar Osmanlı aydınlarının henüz yabancıları oldukları,⁴⁴⁷ bu yüzden İslamcılık ve Batıcılık akımları karşısında zayıf durumda bulunan “Türkçülük” düşüncesinin güçlenmesi ve yaygınlaşmasında da ciddi bir etkisi olmuştur.⁴⁴⁸

Hüseyinzade, başlangıçta “İttihad-ı Osmanî” adıyla faaliyete geçen ve kurucularının tümü Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri olan İttihat ve Terakki'nin bu ilk örgütlenmesinin kurucularından da biriydi.⁴⁴⁹ İttihad-ı Osmanî'nin bir öğrenci topluluğu halinden çıkartılması için harekete geçildiğinde de⁴⁵⁰ bu görevi üstlenen iki kişiden biri Hüseyinzade Ali olacaktır.⁴⁵¹

Hüseyinzade, İstanbul'a bu ilk gelişinde siyasal faaliyetler içerisinde yer almanın yanı sıra, 1897 Türk-Yunan Savaşına da katılmıştır. Bu olay, onun ne derece idealist bir tutum içerisinde olduğunun en açık göstergelerinden biridir. Savaştan sonra ise, deri ve frengi hastalıkları uzmanı olarak görev yapmaya başlamıştır.

⁴⁴⁴ Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet...**, s. 23.

⁴⁴⁵ Abdullah Cevdet'in sözleri şöyledir: “Ali Bey sakit, mütefekkir haliyle, esrarengiz vaz'-ı uzletperverisiyle üzerimizde bir resul tesiri icra ederdi. Evet o resulullah değildi, fakat bir resul-ül-hak idi. Hakka, hakikata perestij ve merbutiyet hiss-i bülendi onu Türkiye'ye mürsel kılmıştı.” Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet...**, s. 23.

⁴⁴⁶ Yusuf Sarıay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul, Ötüken, 1994, s. 58.

⁴⁴⁷ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 52.

⁴⁴⁸ Samirə Məmmədova, “Əlibəy Hüseynzadə (Turan)-140, **Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Bülleten**, S. 1-2, Bakü, 2005, s. 88.

⁴⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, C.I, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1998, s. 51.

⁴⁵⁰ 3 Haziran 1889'da kurulan “İttihad-ı Osmanî Cemiyeti”, aynı yıl Paris'teki Jön Türklerin lideri Ahmet Rıza ile ilişki kurmuş ve “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adını almıştır. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler...**, s. 51; M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C. I, İstanbul, İletişim, (1985), s. 175.

⁴⁵¹ Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad...**, s. 113. Diğer İshak Sukûtî'dir. Hüseyinzade Ali'ye bu görev, Rusya'da Çarlık yönetimine karşı nihilist gizli örgütlerin nasıl hücreler hâlinde harekete geçtiklerini anlatması üzerine Ubeydullah Efendi tarafından verilmiştir. Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 268.

Burada müderris yardımcılığı görevini üstlenmiş, ancak, sürekli olarak polis takibinde tutulduğundan bu durumdan kurtulabilmek için 1903 yılında Azerbaycan'a dönmek zorunda kalmıştır.

Hüseyinzade Ali Bey, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bağlamında, her iki kamuoyu üzerinde etkilerde bulunan tipik bir kamuoyu yaratıcı modeldir. Türkiye'de bulunduğu dönemde, Azerbaycan başta olmak üzere Dış Türkler olgusunu merkez alan bir kamuoyu yaratma başarısı gösterdiği gibi, Azerbaycan'a dönüşünden sonra da orada, Türkiye lehine bir kamuoyu yaratma faaliyetine girişmiş ve oldukça başarılı olmuştur.⁴⁵²

Daha önce kaydedildiği gibi, Hüseyinzade, Azerbaycan'da bulunduğu zaman içerisinde Həyat, Füyüzat gibi gazete ve dergiler yayınlamış, buralarda ortak dil olarak İstanbul Türkçesi'ni kullanmış ve bu yolla Türkiye Türkçesi'nin yaygınlaştırılması, Azerbaycan'da Osmanlı Devleti yanlısı bir kamuoyu yaratılması için etkili bir faaliyet göstermiştir. Azerbaycan kültürünün İran ve Rus etkisinden çıkması için de büyük uğraşlar vermiştir.⁴⁵³

Hüseyinzade Ali, 1910 yılında bu kez Çarlık baskısının artması, Türkiye'de ise kurucularından bulunduğu İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmiş olması dolayısıyla, Baha Şakir ve diğer İttihatçı dostlarının da daveti üzerine, yeniden İstanbul'a dönmüştür.⁴⁵⁴

Bu ikinci gelişinde Samet Ağaoğlu'nun deyimiyle, İttihat ve Terakki'de "birinci safın arkasında, fikir ve düşünce aşılardan" insanlardan ve "yaşadığı bütün o dönemin gizli hayat kaynaklarından biri" olmuştur.⁴⁵⁵ Kendisi de "Dış Türkler"den olan ve Türkçülük düşüncesinin önde gelen simalarından biri olan Yusuf Akçura'ya göre de, Hüseyinzade'nin "şairane Turancılığı", 1908'den sonra başta Ziya Gökalp olmak üzere "diğer Turancıları" yaratmıştır.⁴⁵⁶ Hüseyinzade Ali'yi "derin kültürüyle

---

⁴⁵² Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu...**, s. 18.

⁴⁵³ Sarınoy, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi...**, s. 58.

⁴⁵⁴ Bayat, **Hüseyinzade Ali Bey**, s.18.

⁴⁵⁵ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, s. 100-101.

⁴⁵⁶ Akçura, **Türkçülüğün Tarihi**, s. 231. Gökalp de, Hüseyinzade ile temas ettiğinden söz etmektedir. Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 8. bs., İstanbul, Varlık, 1969, s. 15.

Jön Türklerin saygısını kazanan” biri olarak tanımlayan Şerif Mardin ise onun, Türkler arasında bir birlik meydana getirmekten ve Turan’dan söz eden ilk düşünür olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁷

Hüseyinzade, Türkiye’ye geldikten sonra İttihat ve Terakki’nin “Merkez-i Umumî” üyeliğine getirildi. “Türk Derneği”⁴⁵⁸ ile “Türk Yurdu” dergisinin⁴⁵⁹ kurucuları arasında yer aldı, yazılar yayınladı. Türk Ocağı kurulunca da burada konuşmalar yapmaya, gençlere Türkçülük konusunda telkinlerde bulunmaya başladı. Hüseyinzade’nin asıl etkisi de burada ortaya çıkmaktadır. Çünkü o, kitlelerden daha çok düşünürler üzerinde etkiliydi.⁴⁶⁰ 1918 yılında AHC kurulduğunda da Hükûmet tarafından Azerbaycan’a gönderildi ve yeni cumhuriyetin ”millî” bir niteliğe sahip olması yolunda çaba gösterdi. İstanbul’a döndükten sonra AHC’nin İstanbul Temsilciliğine atanan Yusuf Vezirli’nin Azerbaycan’ın Türk edebiyatı tarihini yazması ve yayınlamasına yardım etti. Cumhuriyet kurulduktan sonra ise eskisi kadar ön planda olmamasına karşın, yine düşüncelerini ifade etmeye devam etti. 26 Şubat–6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü’de toplanan “Birinci Türkoloji Kurultayı”na Türkiye delegesi olarak katıldı⁴⁶¹ ve kurultayın aldığı kararlarda etkin rol oynadı.⁴⁶²

2. Ağaoğlu Ahmet

Ağaoğlu Ahmet, o dönemki söylenişle Ahmet Ağayev, -soyadı yasaının kabulünden sonra Ahmet Ağaoğlu- (1869–1939) ise, ilk ve orta öğrenimini Rus gimnazyasında tamamladıktan sonra, Paris Sorbon Üniversitesi’nde tarih ve filoloji eğitimi gördü, siyasal bilgiler dersleri aldı. 1894’te Azerbaycan’a döndü ve daha önce üzerinde durulduğu gibi, basın yoluyla Azerbaycan Türklerinin ulusal uyanışı için mücadeleye başladı. 1905 Ermeni olaylarından sonra, bir direniş örgütü olarak kurulan “Dıfai Partisi”nin kurucuları arasında yer aldı ve aktif biçimde siyasal hayata

⁴⁵⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1983, s. 199.

⁴⁵⁸ Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi..*, s. 95.

⁴⁵⁹ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 347.

⁴⁶⁰ Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 269.

⁴⁶¹ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, “Bakü’de yapılacak olan Türkiyat Kongresi’ne Üniversite profesörlerinden Köprülüzade Fuad ve Hüseyinzade Ali’nin katılmalarına izin verilmesi”, 14.02.1926, Sayı: 3154, Dosya: 410-6, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 17.91..9.

⁴⁶² Tofiq Hacıyev, “Azerbaycan’da Türkoloji”, **Aydınlarm Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2007, s. 73.

katıldı (1906).⁴⁶³ Rus makamları tarafından izlenmeye başlanması üzerine İkinci Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, 1909 yılında İstanbul'a geldi.

Ağaoğlu'yu bir süre sonra Türkçülük düşüncesinin önemli savunucuları arasında görüyoruz. Türk Ocağı'nın temeli onun evinde atılmış,⁴⁶⁴ Bilgi Mecmuası, Türk Yurdu gibi Türkçü yayın organlarında yazılar kaleme almıştır. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin "polemikçisi" olan Ağaoğlu, dönem aydınları üzerinde önemli bir etki meydana getirmiştir. Hatta o yıllarda kaleme aldığı "Türk Âlemi" başlıklı uzun yazısı 1980 sonrası güçlenen "Türk-İslam Sentezi"nin köklerini çağrıştırmaktadır.⁴⁶⁵ 1909'da Darülfünun Rusça öğretmenliğine, aynı yıl yeni kurulan Türk Tarihi Kürsüsü müderrisliğine getirilmiştir.

Ağaoğlu, Paris'te bulunduğu sırada Ahmet Rıza gibi İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle yakından tanışma imkânı elde etmişti. Türkiye'ye geldikten sonra yeniden Cemiyet'le bağlantı kurdu. Ardından 1912 yılında İttihat ve Terakki'nin Merkez-i Umumi üyeliğine yükseldi ve aynı yıl Afyonkarahisar'dan milletvekili seçilerek Meclis-i Mebusan'a girdi. Ağaoğlu'ya o dönemde, Türklük idealine bağlılığı ve kapasitesi dolayısıyla "memlekette maarif nazırı olacak bir adam" gözüyle bakılıyordu.⁴⁶⁶

1918 yılında KİO'ya siyasal danışman olarak atandı ve Azerbaycan'a gönderildi. AHC Parlamentosu'na milletvekili olarak seçildi. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında Türk ordusu çekildiğinde de Azerbaycan'da kaldı. İngiltere-Azerbaycan görüşmelerinde Azeri heyetine başkanlık etti. Paris Barış Konferansı'nda AHC'nin tanınması çalışmalarına katılmak üzere geldiği İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklanarak 1919'da Malta'ya sürgün edildi.

Sürgün sona erdikten sonra, Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katıldı. Ankara'da Matbuat Umum Müdürlüğü, Hakimiyet-i Milliye başyazarlığı görevlerinde bulundu, Anadolu Ajansı'nın kurucu başkanlığını yaptı. Daha sonra,

⁴⁶³ Dıfaî örgütünün nasıl kurulduğunu ilişkin bkz. Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden...**, s. 29-45.

⁴⁶⁴ Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s. 409.

⁴⁶⁵ Süleyman Seyfi Ögün, "Bir Türkçü-İslamcı Eklemlenme Figürü Olarak Ağaoğlu Ahmed", **Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye**, İstanbul, Bağlam, 1995, s. 195-196.

⁴⁶⁶ Hüseyin Cahit Yalçın, **Tanıdıklarım**, İstanbul, Yapı Kredi, 2001, s. 111.

Kars milletvekiliyken Atatürk'ün isteğiyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı.

Ahmet Ağaoğlu, özellikle yeni Türkiye'nin kurulması sırasında önemli hizmetleri olmuş bir aydındır. Cumhuriyet'in ilanından sonra onun birikim ve düşüncelerinden geniş ölçüde yararlanmış, Mustafa Kemal'e devrimler konusunda danışmanlık yapmıştır.⁴⁶⁷ Batılılaşma yolundaki reformların, özellikle de laikliğe ilişkin devrimlerin haklılaştırılmasında da önemli katkıları olmuştur.⁴⁶⁸

Hüseyinzade Ali ve Ağaoğlu Ahmet'in faaliyetlerinden söz etmenin asıl amacı, Türkiye ve Azerbaycan'da bugün var olan kamuoyunun nasıl oluştuğunu daha iyi anlayabilmek içindir. Çünkü bu iki aydının kişiliğinde dönemin birçok Azerbaycanlı aydını hem ülkelerinde hem de Türkiye'de önemli görevlerde bulunmuşlar ve her iki ülkede kamuoyu yaratıcı odak işlevi görmüşlerdir. Başta bu iki aydın olmak üzere Azerbaycanlıların Türkiye'deki faaliyetleri, Türkçülük düşüncesinde yeni bir anlayışın da filizlenmesine ortam sağlayacaktır.

“Diğer Türk toplulukları içinde Osmanlı Türkleri'ne en yakın olanlar Azerbaycanlılardır” biçiminde özetlenebilecek ve kabaca “Oğuzculuk” olarak tanımlanabilecek anlayışla, bu ülke daha özel bir ilgi alanı hâline getirilmiştir.⁴⁶⁹ Örneğin Ziya Gökalp, Oğuz Türklerini Türkler içerisinde kültürel olarak birleşmesi en kolay olan grup olarak nitelermektedir. Ona göre, Türkiye gibi Oğuz Türklerinden olan Azerbaycan, İran ve Harezm ülkelerinde yaşayanların birleşmesi “Oğuz İttihadı” Türkçülüğteki “yakın mefkûre” olmalıdır.⁴⁷⁰

---

⁴⁶⁷ S. İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları**, Çev. Hasan Ali Ediz, Ankara, Birey ve Toplum, 1985, s. 179-181.

⁴⁶⁸ Ağaoğlu, 1920'de Malta sürgünü sırasında kaleme aldığı “Üç Medeniyet” adlı eserinde, medeniyetin bölünemeyeceğini savunuyordu. Ağaoğlu'ya göre, medeniyeti bir bütün olarak almak istemeyenler ona çarpıp, çökmeye mahkûmdurlar. Türkiye'de yüzyıldan beri çabalayıp olumlu bir sonuca ulaşılamamanın nedeni de budur. “Batı hayatı bütünüyle bizim hayatımızın bütününe galebe çalmıştır. Bundan dolayı kurtulmak, yaşamak, varlığımızı devam ettirmek istiyorsak, hayatımızın bütünüyle –yalnız elbiselerimiz ve bazı müesseselerimizle değil- kafamız, kalbimiz, görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur”. Ahmet Ağaoğlu, **Üç Medeniyet**, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1972, s.13.

⁴⁶⁹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 105.

⁴⁷⁰ Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, s. 24-25.

Böylece, her iki ülke halkı diğeri kendine en yakın halk olarak görmeye başlamış ve bu algı 1991 sonrası dönemde yaygınlaşan “bir millet, iki devlet” anlayışının biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır.

B. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Azerbaycan’a Gönderilen Öğretmenlerin Rolü

20. yüzyıl başlarındaki Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde rol oynayan önemli etkenlerden biri diğeri, Azerbaycan’a gönderilen öğretmenler ve onların gösterdiği faaliyetlerdir.

Birçok bilim adamı 1905 Rus Devrimi’ni “otokrasiye karşı işçi, köylü ve radikal aydınların devrimi olduğu kadar Rus olmayanların Ruslara karşı bir devrimi” olarak tanımlamaktadırlar.⁴⁷¹ Gerçekten de, 1905 sonrası oluşan göreceli özgürlük ortamından diğeri Rus olmayan halklar gibi, Azerbaycanlı “entelijensiya” da⁴⁷² kendi halkının ulusal bilincinin güçlenmesi için yararlanmıştı.

Esas olarak bir modernleşme hareketi olan Ceditçiliğin etkileri özellikle toplumun eğitimli kesimlerinde hissediliyordu. Bu nedenle, İsmail Gaspıralı’nın kent burjuvazisine yaptığı Ceditçiliği destekleme çağrısı “entelijensiya” arasında daha büyük yankı bulmuştu. Özellikle ulusal dilde eğitimi güçlendirmek için çaba gösterilmeye başlanmıştır. Nitekim 1905’ten sonra bu tür faaliyetleri destekleyen kurum ve kuruluşların sayısı da hızla artış göstermiştir. Bu kurum ve kuruluşlar kendilerini Rus ve Ermeni örgütlerinden ayrı tutabilmek için adlarına “Müslüman” etiketi koyuyorlardı.⁴⁷³

Ancak, modern tarzda eğitim yapan (usul-ü cedit) okullarda ulusal dilde eğitim verebilecek öğretmen kıtlığı vardı. Bunun üzerine, bu ihtiyacın Türkiye’den davet edilecek öğretmenler yoluyla karşılanabilmesi için harekete geçildi.

Bu görevi de Bakü Cemiyet-i Hayriyesi üstlendi. Bakü’deki Müslüman okulunda öğretmenliğin yanı sıra “Taze Hayat” gazetesinde yazarlık da yapan Yusuf

⁴⁷¹ Anderson, **Hayali Cemaatler..**, s. 104.

⁴⁷² **A. e.**, s. 132.

⁴⁷³ Cengiz Çağla, **Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika**, İstanbul, Bağlam, 2002, s. 96.

Ziya Talıbzade, bu amaçla 1907 Ağustos ayında İstanbul'a gönderildi.⁴⁷⁴ Cemiyet, Talıbzade'ye resmî olarak görevlendirildiğini göstermek için bir de vekâletname düzenlemişti. Bu vekâletnamede, Rusya'da yaşayan Müslümanların kültür ve eğitim düzeylerinde ilerlemeler görüldüğü vurgulanıyor, ancak yeterli olmadığının altı çiziliyordu. Ana dilde eğitimin yaygınlaştırılabilmesi Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaç duyulmuştu.⁴⁷⁵ Bu vekâletnameyle İstanbul'a gelen Talıbzade, görüşmelerinde eğitimle ilgili başlıca şu taleplerde bulunmuştur:

- “Şimdiye kadar Kafkasya Türkleri yazışmalarında hep Farsça'yı kullanmışlardır. Bundan sonra Farsça'nın yerine anadil olan Türkçe'nin kullanılması ve geliştirilmesine yardım edilmesi,
- Bilumum mektep kitaplarının Osmanlı Türkçesi ile yazılması,
- Mektep müdürleri ve öğretmenlerin Osmanlı Hükûmeti'nin de uygun görmesi ile İstanbul'dan tedarik edilmesi.”⁴⁷⁶

Bakü Cemiyet-i Hayriyesi'nin bu girişiminden sonra Türkiye'den Azerbaycan'a öğretmenler, din adamları, matbaa malzemeleri gönderilmeye başlandığı görülmektedir. Böylece, Türkiye ile Azerbaycan arasında ciddi bir kültürel yakınlaşmanın yolu açılmış ve “Osmanlı Türklerinin lisanı ve edebiyatları... milli kitlelerin en derin tabakalarına kadar nüfuz etme[ye]” başlamıştır.⁴⁷⁷ Azerbaycan'a giden ilk öğretmenlerden biri de Muallim Cevdet (İnançalp)'tir.⁴⁷⁸

Muallim Cevdet, Bakü'ye 1907 yılında gitmiştir. Onun gidişi yerli halk üzerinde önemli bir etki uyandırmıştır. Çünkü o zamanlarda Bakü'de hiçbir Osmanlı temsilciliği yoktu ve Cevdet'in kişiliğinde halk, ilk kez resmî bir Türkiye temsilcisiyle tanışmış oluyordu.⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ Əsədli, **Yusif Ziya Talıbzadənin Həyatı...**, s. 43.

⁴⁷⁵ BOA, Yıldız Sadaret Hususi Ma'ruzatı, nr. 514/24.

⁴⁷⁶ BOA, Yıldız Sadaret Hususi Ma'ruzatı, nr. 514/24; Əsədli, **Yusif Ziya Talıbzadənin Həyatı...**, s. 45-46.

⁴⁷⁷ (Topçubaşov), **Azərbaycan'ın Təşəkkülü**, s. 26.

⁴⁷⁸ Muallim Cevdet Bakü'ye, Burhan-ı Terakki Müdürü Hakkı Bey aracılığıyla ve Bakü Cemiyet-i Hayriyesi'nin davetiyle gittiğini söylemektedir. Osman Ergin, **Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi**, 2. bs., İstanbul, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005, s. 11-12. Bu gidişe Maarif Nezareti de onay vermiştir. **A. e.**, s. 92.

⁴⁷⁹ Kəmalə Ələkbərova, “XX Əsrin Əvvəllərində Bakıda Bir Türk Müəllimi: Cəvdət Yinançalp”, **Yom**, No: 2 (4), Bakü, 2006, s. 98.

Cevdet, Bakü’de “Füyüzat-ı Darulmuallimin” adıyla bir okul kurmuş, burada edebiyat dersleri vermenin yanında okul müdürlüğünü de üstlenmiştir.⁴⁸⁰ İlkokul öğretmenleri yetiştirmek üzere açılan okulun ders programı da onun tarafından hazırlanmıştır.⁴⁸¹ Bu program daha sonra açılacak benzer okullara da örnek oluşturacaktır.⁴⁸²

Okullarda okutulan ders kitapları da İstanbul’dan temin ediliyordu. Böylece Türkiye’den giden öğretmenler aracılığıyla İstanbul ve Bakü kitapçıları arasında güçlü bir bağlantı kuruldu. Kısa zamanda “bütün Kafkasya İstanbul evrâk-ı matbûası ile dol[du].”⁴⁸³

Muallim Cevdet bu süre içerisinde “yaratırcasına” öğretmen yetiştirmeye çaba gösterdi. Ona, Ahmet Kemal, Baha Said ve Beşiktaşlı Küçük Fuad gibi Türkiye’den giden diğer öğretmenler de yardım ediyorlardı. En büyük endişeleri Çarlık Rusyası’nın kendilerini orada uzun süre bırakmayacaklarıydı.⁴⁸⁴

Korktukları gerçekleşti. Bu bağlamda Muallim Cevdet de, Azerbaycan’da yalnızca bir yıl görev yapabildi. Halk arasında meydana getirdiği etkiden rahatsız olan Rus yönetiminin baskısıyla,⁴⁸⁵ 1908’de yerini Hüseyinzade Ali’ye bırakarak Bakü’den ayrıldı.

Muallim Cevdet, Bakü’de çok kısa bir zaman görev yapabilmiş olsa da geride önemli bir iz bırakmıştır.⁴⁸⁶ Onun açtığı okul, Azerbaycan Türkleri’nin ulusal bilincinin uyanışında en etkili kurumlardan biri olacaktır.⁴⁸⁷ Bu eğitim düzeni içinde

---

⁴⁸⁰ Bayat, **Hüseyinzade Ali Bey**, s. 17; Ergin, **Muallim M. Cevdet’in Hayatı...**, s. 94.

⁴⁸¹ Ağaoğlu Ahmet, onun ölümü üzerine yazdığı bir yazıda Muallim Cevdet’in ders programını hazırlarken hangi zorluklarla başetmek durumunda kaldığına ilişkin ilginç bir anısını nakletmektedir. Buna göre Cevdet, en büyük zorluğu “molla” denen din adamlarının Türkçe öğrenimine karşı çıkmaları karşısında yaşamıştır. Bkz. Ergin, **Muallim M. Cevdet’in Hayatı...**, s. 471-473.

⁴⁸² Əsədli, **Yusif Ziya Talıbzadənin Həyatı...**, s. 100.

⁴⁸³ Ergin, **Muallim M. Cevdet’in Hayatı...**, s. 486.

⁴⁸⁴ **A. e.**, s. 487.

⁴⁸⁵ **A. e.**, s. 97.

⁴⁸⁶ Muallim Cevdet’in “muallim olduğu kadar mürebbî” olduğunu da söyleyen Ahmet Caferoğlu ise, onun kendisinden beklenen bütün hizmetleri “bilâ mübalağa” yaptığını ifade etmektedir. Ergin, **Muallim M. Cevdet’in Hayatı...**, s. 476-477.

⁴⁸⁷ Bayat, **Hüseyinzade Ali Bey**, s. 16.

yetişen öğretmenler kuşağı, iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerinin gelişmesinde, olumlu bir Türkiye imajının ulusal bilince yerleşmesinde önemli rol oynayacaktır.

Cevdet'in açılışına öncülük ettiği okulda, Türkiye'den sağlanan ders kitaplarının da etkisiyle Türkiye Türkçesini bilen bir öğretmen kuşağı yetişmiştir. Bu ise iki dilin birbirine daha çok yakınlaşmasını da sağlamıştır. Ahmet Ağaoğlu, Muallim Cevdet'in ölümü üzerine yazdığı bir yazıda, onun Azerbaycan'ın kültür ve sosyal hayatına etkilerine değinerek şunları söylemektedir:

“...Merhumun kurmuş olduğu “Füyûzât” nâmındaki darulmuallimîni kendinden sonra Hüseyinzâde Ali yürüttü ve bu mektep Azerbaycan Türklerinin uyanışında en müessir bir âmil oldu. Onun yetiştirdiği talebe sayesinde ki Azerbaycanca İstanbulcaya yaklaşıp yaklaşıp bugün iki lehçe arasında hemen fark kalmamış gibidir.”⁴⁸⁸

Konuyla ilgili olarak o dönemde kendisi de Bakü'de öğretmenlik yapan, ancak daha sonra Teşkilat-ı Mahsusa'da görev yaptığı anlaşılınca Rus yetkililerce tutuklanan ve idamla yargılanırken güçlükle kurtulan Ahmet Kemal'in anıları da oldukça aydınlatıcıdır. Ahmet Kemal, Türkiye'den giden öğretmenlerin iki ülke ilişkilerinde oynadıkları rolle ilgili şu ilginç saptamalarda bulunmaktadır:

“Neticede:

- 1- Gençler ve bilhassa çocuklar Osmanlıca konuşmaya başladılar. Hattâ iş büyükler arasında bile sohbet esnasında “Osmanlıca bir kelime, bir cümle söylemek”le bir zarafet yapmak derecesine vardı.
- 2- Talik bozması olan yazılar kâmilten yerlerini rikaya terk etti.
- 3- Şiilik, Sünnîlik yüzünden birbirine el vermeyen halkın çocukları bir arada okumaya başladı. Bu iki mezhep halkını daima ayrı bulundurmak için Tiflis'te Şiilere mahsûs bir Şeyhülislam ve Sünnîlere mahsûs bir Müftü vardı. Ve bunlar Çarlık Rusyası'nın elinde halkı idâre için bir âletti. Birincisi tarafından hattâ genç bir muharrir tekfir bile edilmişti.”⁴⁸⁹

1907 yılında başlayan, Azerbaycan'a Türkiye'den öğretmen gönderme uygulaması AHC kurulduktan sonra da devam etmiştir.⁴⁹⁰ Burada, devlet ilanıyla birlikte Rusya'nın toplum üzerindeki kültürel nüfuzunu ortadan kaldırabilme

⁴⁸⁸ Ergin, **Muallim M. Cevdet'in Hayatı...**, s. 473.

⁴⁸⁹ **A. e.**, s. 486.

⁴⁹⁰ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 181.

çabasının büyük rolü vardır. Bunun da en önemli adımı olarak eğitimin millileştirilmesi görülüyordu.⁴⁹¹

20. yüzyıl başlarında, henüz bağımsızlık elde etmeden Cemiyet-i Hayriye'ce başlatılan öğretmen yetiştirme çalışmalarına karşın, var olan tablo Cumhuriyet'in ihtiyaç duyduğu sayıya ulaşmaktan henüz uzaktı.⁴⁹² Acilen yeni öğretmen kadrolarının devreye girmesi gerekiyordu. Bunun için, daha önce olduğu gibi, yine Türkiye'den öğretmenler davet etmek ve kısa süreli kurslar düzenleyerek, Azerbaycan dilinde eğitim verebilecek insanlar yetiştirme formülünün hayata geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu nedenle, henüz KİO Bakü'ye ulaşmak için savaşmakta iken, 22 Temmuz 1918'de, Türkiye'den öğretmen ve ders kitapları sağlanması gündeme getirildi ve KİO Komutanı Nuri Paşa'nın siyasal danışmanı Ağaoğlu Ahmet'in aracılığına başvurulmasına karar verildi.⁴⁹³ Osmanlı Devleti'nce talebin uygun görülmesi üzerine, haber tüm ülkeye yayıldı ve her kentte Türkiye'den gelecek öğretmenler beklenmeye başlandı.⁴⁹⁴

Osmanlı Devleti'nin destek kararı üzerine, kısa süre içerisinde 50'ye yakın kadın ve erkek öğretmen Azerbaycan'a gelerek çeşitli okullarda görev yapmaya başlamıştı.⁴⁹⁵ Böylece öğretmen eksikliğinin, Türkiye'den sağlanan öğretmenlerin yetiştirdiği yeni kadrolarla tamamlanması sağlanmış,⁴⁹⁶ eğitim alanındaki personel kıtlığı belli bir oranda da olsa hafifletilmiştir.⁴⁹⁷ Nitekim AHC'nin kuruluşundan bir yıl sonra tüm ilkokullarda Türkçe eğitim verilmeye başlandığı görülmektedir.⁴⁹⁸

---

⁴⁹¹ "Kafkasya'da Son Vaziyet", **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1919, s. 3.

⁴⁹² 1919 yılının başlarında, Azerbaycan'da devlete bağlı 637 ilk, 23 orta öğretim okulu bulunuyordu. Ataxan Paşayev, "Azərbaycan Cümhuriyyəti və Xalq Maarifi", **Azərbaycan** (gazete), 6 Mart 1998, s. 4.

⁴⁹³ **A. y.** s. 4.

⁴⁹⁴ Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 144.

⁴⁹⁵ Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s. 65. Kendisi de gönüllü öğretmen olarak Azerbaycan'a giden Şevket Süreyya Aydemir, Türkiye'den gönderilen öğretmenlerin hemen hepsinin Bakü'de kalmak istediklerini, diğer kentlere gitmeyi kabul etmediklerini ifade ederek bunun önemli bir eksiklik olduğunu dile getirmektedir. Aydemir ise kendi arzusuyla Azerbaycan'ın en kuzeyinde bulunan Şeki kentinde görev almıştır. Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 144.

⁴⁹⁶ Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden...**, s. 161.

⁴⁹⁷ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe...**, s. 198.

⁴⁹⁸ "Kafkasya'da Son Vaziyet", **Vakit**, 14 Teşrinievvel 1919, s. 3.

Azerbaycan okullarının kütüphaneleri Türkiye'den sağlanan kitaplarla zenginleştirilirken, aynı zamanda ders kitapları ve yardımcı kitaplar da yine İstanbul'dan getirilmiştir.⁴⁹⁹ Gönderilen öğretmenler yoluyla Azerbaycanlılar arasında Türklük bilinci daha da yaygınlaşmış, "milli ruh" güçlenmiştir.⁵⁰⁰ Bu dönemde Türkiye'ye öğrenci de gönderilmeye başlandığı görülmektedir.⁵⁰¹

AHC Hükûmeti ise kültürel ilişkileri güçlendirmek ve Azerbaycan'ı tanıtmak için İstanbul'a bir tiyatro ekibini de göndermiştir. Örneğin, Anadolu'da Yenigün gazetesinde yer alan bir ilanda bu etkinlik şöyle duyurulmaktadır:

"Azerbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası bu akşam Beyoğlu'nda Odeon Tiyatrosunda saat dokuzda umuma "Arşın Mal Alan" nam dört perdelik meşhur operet, Ertuğrul Musiki-i Hümayunu ve tarzen Şehir Hüseyin Kasımof'un iştirakiyle oynanacaktır. Yarın gündüz ve gece Şehzadebaşı'nda Millet Tiyatrosunda "Aslı ve Kerem" operası."⁵⁰² Bu tiyatro ekibi, İstanbul'da uzun süre kalarak, çeşitli semtlerde "Arşın Mal Alan", "Aslı ve Kerem" "Evli İken Bekâr", "Meşedi İbad", "Peri Cadı", "Ölünün Hortlaması", "Horhor", "El-Mansur", "Elli Yaşında Cavan", "Aç Herifler", "Muhabbet Kurbanları" gibi çeşitli opera, komedi ve dram oyunları sahneye koymuşlar, Azerbaycan dansları, gelenekleriyle ilgili gösteriler yapmışlardır.⁵⁰³

Gazetelerden izleyebildiğimiz kadarıyla, 1919 yılının Şubat ayında İstanbul'a gelerek gösterilere başlayan tiyatro ekibi, son oyununu 5 Temmuz 1919'da oynamıştır. Bu dönem içerisinde çoğu günler Azerbaycan'la ilgili hiç haber yokken söz konusu tiyatro ekibinin faaliyetleri yoluyla bu konunun gündemde yer edindiği görülmektedir. Azerbaycanlı oyuncuların kendi dillerinde yazılmış bu oyunu, uzun bir süre devam ettirebilmeleri iki dilin birbirine ne kadar yakınlaştığını göstermesi bakımından da ilginçtir.

⁴⁹⁹ Paşayev, "Azərbaycan Cümhuriyyəti ...", s. 4.

⁵⁰⁰ Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 146.

⁵⁰¹ Təyyub Qurban, "Cümhuriyyət Tələbələri", **Ekspress**, 12-14 Mayıs 2007, s. 7; M. İ. Əmrahov, "Azərbaycanda Ali Məktəb Quruculuğu, Ali Pedagoji Təhsilin Təşkili və İnkişafı Tarixindən: 1917-1941-ci İllər", **Hümanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri: Ali Məktəblərarası Elmi Məqalələr Məcmuəsi**, No: 2, Bakü, 2007, s. 316.

⁵⁰² **Anadolu'da Yenigün**, 11 Mart 1919, s. 2. Ayrıca bkz. **Vakit**, 6 Şubat 1919, 9 Şubat 1919, 11 Şubat 1919; **Anadolu'da Yenigün**, 13 Mart 1919, 19 Mart 1919; **Tasvir-i Efkâr**, 9 Şubat 1919, 10 Şubat 1919, 23 Mart 1919, 9 Nisan 1919, 22 Nisan 1919, 2 Mayıs 1919, 7 Mayıs 1919, 16 Mayıs 1919, 1 Haziran 1919, 3 Haziran 1919, 5 Haziran 1919, 8 Haziran 1919, 12 Haziran 1919, 26 Haziran 1919, 5 Temmuz 1919.

⁵⁰³ **Tasvir-i Efkâr**, 24 Nisan 1919, s. 2.

Azerbaycan eğitim sistemine Türkiyeli öğretmenlerin katkısı sosyalist rejimin ilk yıllarında da sürmüştür. AŞC Hükûmeti de selefi olan AHC yönetiminin yolunu izleyerek öğretmen ihtiyacını karşılamak üzere Türkiye'ye başvurma kararı aldı. Bu talep, söz konusu dönemde Türkiye'nin kendinin de büyük ihtiyacı olmasına karşın kabul edildi ve 1920'li yılların ilk yıllarında Azerbaycan'a önemli sayıda öğretmen gönderildi.⁵⁰⁴ Bunların arasında Prof. Dr. İsmail Hikmet (Ertaylan) ve yeniden öğretmenlik görevini kabul eden Şevket Süreyya Aydemir gibi tanınmış isimler de vardı.

Bağımsızlıktan sonra bir süre Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı da yapmış olan Vilayət Quliyev, bunun nedenini değerlendirirken, söz konusu dönemde Azerbaycan'ın her şeyden çok "Türk müəlliminin və ziyalisinin" yardımına ihtiyaç duyduğunu belirterek şunları söylemektedir:

"N. Nərimanovun milli ruhu gücləndirdirməyə və 'Şərqdə nümunəvi bir respublikaya' çevirməyə çalışdığı Azərbycanda ana dilində təhsil verən məktəb və müəllim çatışmazlığı kəskin şəkildə hiss olunurdu."⁵⁰⁵

1 Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı'na katıldıktan sonra yeni görevine başlayan Şevket Süreyya Aydemir,⁵⁰⁶ Azerbaycan'daki yeni dönem öğrenci profilinin önemli bir özelliğinin altını çizmektedir. Buna göre, "kadınlar, köylüler gibi o zamana kadar sahneye çıkmamış olan sosyal tabakalardan birtakım insanlar" da artık eğitim-öğretim almaya başlamışlardı.⁵⁰⁷ Dolayısıyla Türkiye'den giden öğretmenlerin etki sahası daha da genişlemiş, daha çok insana ulaşma imkânı bulmuşlardır.

Bu öğretmenlerin çabalarıyla Azerbaycan'da Türkiye'yi yakından tanıyan bir kuşak yetişti. Örneğin, 1962 sonlarında Bakü'ye giden Zekeriya Sertel, "burada

⁵⁰⁴ Vilayət Quliyev, "Məmduh Şövkət Esendal: Bakıda İlk Türkiye Diplomatu-3", **525. Qəzet**, 3 Mart 2007, s. 17. İsmail Hikmet Ertaylan, Bakü'de görev yaptığı dört yıllık süre içerisinde (1923-1927), dört ciltlik "Türk Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Kısmı" (1925-1926) adlı eser ile iki ciltlik "Azerbaycan Edebiyat Tarihi" (1926) adlı bir çalışması da yayınlanmıştır. Nâzım Hikmet Polat, "Türk Edebiyatı Tarihçiliği Çalışmalarının Neresindeyiz?", (çevrimiçi), <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/14.php> , 1 Aralık 2009.

⁵⁰⁵ Guliyev, "Məmduh Şövkət Esendal: Bakıda İlk Türkiye Diplomatu-3".

⁵⁰⁶ Aydemir öğretmenlik görevine başlamadan önce TBMM Bakü Temsilcisi Memduh Şevket ile görüştüğünü ve anılarında yer verdiklerinin dışında "birşeyler daha konuştuklarını" söylemektedir. Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, s. 199-200.

⁵⁰⁷ **A. e.**, s. 200.

kadın erkek kiminle tanışsak, hepsi Fikret'i, Rıza Tevfik'i, bazıları Hamit'i ve Reşat Nuri'yi tanıyorlardı. Ve her ziyafette bize ezbere bildikleri Türk şiirlerini okurlardı” diye yazmaktadır. Ona göre, bunun nedeni sosyalist yönetimin kurulduğu ilk yıllarda buraya gelip eğitim veren Türkiyeli öğretmenlerdir.⁵⁰⁸ Sertel, bu öğretmenlerden birinin adını da vermektedir. Aktardığına göre, İsmail Hakkı⁵⁰⁹ adındaki bu öğretmen, Türkiye edebiyatını sevdirenlerin başında gelmektedir. O ve Anadolu'dan giden diğer öğretmenlerin yetiştirdiği öğrenciler bu sevgiyi sonrakilere bunları aktarmış ve böylece Azerbaycan'da Türkiye edebiyatı tanınmıştır. Bu öğretmenler aynı zamanda Türkiye'ye karşı da büyük bir sempatinin oluşturmasını sağlamışlardır.⁵¹⁰

Türkiye ile Azerbaycan arasında eğitim alanında sağlanan bu işbirliği sonucu, Azerbaycan'ın ilk öğretmen kuşağı Türkiye etkisinde yetişti. Bunun Türkiye'ye yönelik kamuoyunun niteliğini anlayabilmek açısından ne derece önemli olduğu açıktır.

C. Kamuoyu Yaratıcı Odak Olarak Azerbaycan “Siyasi Muhaceret”i

“Diaspora”, herhangi bir etnik grubun kendi ülkesinden ayrılarak başka ülkelerde yerleşmiş kolları olarak tanımlanabilir. Ancak, tarihsel yurtlarının dışında yaşamak zorunda kalan her topluluk diaspora kavramı içine girmektedir. Öncelikle söylenmesi gereken diasporaların oluşması için uzun bir sürecin gerekli

---

⁵⁰⁸ Sertel, **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, s. 22.

⁵⁰⁹ Sertel'in “İsmail Hakkı” olarak söz ettiği bu öğretmenin “İsmail Hikmet (Ertaylan)” olma ihtimali yüksektir. Çünkü Sertel, “İsmail Hakkı”nın Türk Edebiyatı'nı sevdirdiğinden söz etmektedir. Aynı zamanda İsmail Hikmet de bir edebiyat tarihçisidir. Hem görevindeki başarısı hem de diğer çalışmalarıyla Azerbaycan'da önemli bir iz bırakmıştır. Sertel'e, aradan geçen uzun yılların etkisiyle, “Hikmet” adı “Hakkı” olarak aktarılmış olabilir. Ertaylan'ın hayatı için bkz. Ömer Faruk Akün, “Ertaylan, İsmail Hikmet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995, s. 310

⁵¹⁰ Sertel, **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, s. 22. Ancak, sosyalist yönetim, özellikle Nerimanov'un ölümü ve Türkiye-SSCB ilişkilerinin bozulmasından sonra, AHC döneminde ve daha sonra Azerbaycan'a gelen öğretmenlere karşı olumsuz bir tutum takınmış ve onların görev yapmalarının Türkiye'ye karşı sempatiyi arttırdığı varsayımıyla ülkeyi terketmelerini sağlamaya çalışmıştır. Musa Qasımlı, “Azərbaycandakı Türk Təbələrinin Vəziyyəti”, **Turan**, No: 4, Bakü, 2005, s. 120. Ardından “Türkiyə polis idarəsinin və türk ordusunun keçmiş zabıtləri”, “tələbələr içərisində pantürkizm ideyalarını yayan casuslar” oldukları gibi suçlamalarla birçoğu tutuklanmıştır. Əmrahov, “Azərbaycanda Ali Məktəb Quruculuğu...”, s. 317.

olduğudur. Bunun dışında “belirli bir düşünce ve amaç için birleşerek” örgütlenmesi de gerekmektedir. Diasporaların başlıca şu özellikleri taşıdıkları söylenebilir:

1. Sahip oldukları etnik ve ulusal niteliklere göre, dillerini kaybetmiş bile olsalar, kendilerini ait oldukları etnosun üyesi olarak görmektedirler.
2. Belirli ulusal düşünce ve çıkarlar çerçevesinde ortaya çıkmaktadırlar.
3. Buldukları ülkelerde toplu olarak yaşamakta ve hiçbir özerkliğe sahip olmamaktadırlar.
4. Göçmenlikten farklı olarak diasporalar daha istikrarlı, uzun ömürlü olmaktadır. Buna rağmen içinde yaşadıkları toplumda etnik köken duygularını kaybetmemekte ve tarihsel yurtlarına bağlılıklarını sürdürmektedirler.
5. Diasporalar genelde kentlerde yaşamaktadırlar. Bunun temel nedenleri, güvenlik, aralarında daha kolay bağlantı sağlanabilmesi gibi etkenlerle birlikte farklı ülkelerde toprak edinme hakkındaki yasaların karmaşıklığı ve özel ölçütlere sahip olmasıdır.⁵¹¹

Diasporaların temsil ettikleri uluslar açısından kamuoyu yaratmada ne derece önemli bir rol oynayabildikleri, günümüzde özellikle Yahudi, Yunan ve Ermeni diaspora örneklerinde açık olarak görülmektedir. Bu rol, diasporaların yaşadıkları toplumlarla entegrasyonları ve ne derece kabul gördükleriyle de yakından ilgilidir.⁵¹²

Türkiye’de Dış Türklere olan ilginin ortaya çıkmasında “dışarıdan gelen” Türk kökenlilerin oluşturduğu, belli bir nüfuza sahip çeşitli grupların önemli etkisi vardır.⁵¹³ Bu grupların önde gelenlerinden biri de Azerbaycan diasporasıdır.

Türkiye’de kamuoyu yaratıcı odak olarak Azerbaycan diasporasının rolü daha 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkmıştı. Bu diaspora faaliyetlerini başlıca dört dönemde ele almak mümkündür.

---

⁵¹¹ Haleddin İbrahimli, “Azerbaycan Diasporası: Mevcut Durumu ve Geleceği Konusunda Bazı Notlar”, **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 475.

⁵¹² Robin Cohen, “Disaporas and the Nation-State: from Victims to Challengers”, **Journal of International Affairs**, Vol. III, No. 72, 1996, s. 513-514.

⁵¹³ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul, Afa, 1996, s. 219.

Birinci dönem, daha önce değinildiği gibi, Hüseyinzade Ali ve Ahmet Ağaoğlu gibi aydınların kamuoyu yaratma çabalarını kapsamaktadır. Ancak, birinci kuşak olarak adlandırabileceğimiz bu aydınlar, Türkiye'nin siyasal ve kültürel hayatında önemli bir iz bırakmış olmalarına rağmen, faaliyetlerini daha çok “genel Türklük” düşüncesi ve Türkiye merkezli bir bakış açısıyla yürütmüşler ve sonraki dönemde “tamamile meydandan çekilmiş ve susmuş”lardır.⁵¹⁴

İkinci dönem ise AHC'nin yıkılmasından sonra Azerbaycan'lı aydınların Türkiye'ye gelmeleriyle başlamış, Mehmet Emin Resulzade'nin 1931 yılında Türkiye'den sürgün edilmesiyle sona ermiştir. Bu bölümde, özellikle 27 Nisan 1920'de AHC'nin yıkılmasıyla ülkelerinden ayrılarak Türkiye'ye yerleşen ve kendilerini “Azerbaycan'ın muhaceretteki siyasi misyonu” olarak tanımlayan⁵¹⁵ bu grupların ortaya çıkışı ve kamuoyu yaratmadaki rolü üzerinde durulacaktır.⁵¹⁶

1920'den sonra Türkiye'ye gelen Azerbaycanlı aydınlar kendilerini “yıkılan” bir devletin temsilcileri olarak görüyorlardı ve bundan dolayı mücadelelerinin asıl hedefini bu devletin “işgal”den kurtarılması olarak belirlemişlerdi. Dolayısıyla faaliyetleri dışa dönüktü ve temel amacı Türkiye'de mücadelelerine destek verecek bir kamuoyu yaratmaktı. Kendilerini “muhaceretteki Azerbaycanlılar” olarak tanımlamalarını da bunu açık olarak göstermektedir.

Türkiye'deki Azerbaycan diasporası kamuoyu yaratmaya yönelik olarak kendilerine iki temel düzlem seçmiştir. Bunlardan birincisi sivil toplum örgütleri kurarak görüşlerini yaymak yoluydu. İkinci olarak da etkin bir basın faaliyetinde bulunmaya başlamışlardır.

Diaspora kendisine üç hedef belirlemişti. Birinci hedef, yurtdışındaki tüm Azerbaycanlıları örgütleme, bir araya getirme hedefiydi. İkincisi, Sovyetlere karşı

---

⁵¹⁴ Mirza Bala Kutluk, “Muhacerette Müsavat-XI”, **Türk Birliği**, Yıl 4, No: 45, Aralık 1969, s. 17.

⁵¹⁵ Muhammet Kengerli, “Sunuş”, **Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, (2000), s. 7.

⁵¹⁶ 1991 yılından itibaren yurtdışına çıkan Azerbaycanlılar kendilerini “muhaceret” değil, “diaspora” olarak adlandırılmaktadır. İbrahimli, “Azerbaycan Diasporası...”, s. 472.

tüm Kafkasya muhaceretini ortak bir örgüt içinde birleştirmek, son olarak da, Sovyetlere karşı tüm ulusal muhaceretleri bir araya getirmektir.⁵¹⁷

Azerbaycan diasporasının Türkiye’de kamuoyu yaratma faaliyetlerinde Mehmet Emin Resulzade’nin 1922 yılında Türkiye’ye gelişi bir dönüm noktası oluşturmaktadır.⁵¹⁸

AHC’nin diğer yöneticilerinin aksine, Stalin’in devreye girmesiyle Moskova’ya götürülen,⁵¹⁹ buradan Finlandiya’ya kaçırılan Resulzade, 1922 yılı sonlarında Türkiye’ye geldi. Karşılaştığı tabloyu, “İstanbul’a uğradığım günlerde oradaki Azerbaycan kolonisine dair gördüğüm manzara hiç de tahmin etmediğim bir fecaat arz ediyordu” biçiminde betimleyen Resulzade,⁵²⁰ ilk iş olarak başlangıcından sonuna kadar içerisinde yer aldığı AHC hakkında Türkiye kamuoyunu aydınlatmak üzere, “Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti” adlı eseri yayınladı.⁵²¹ Kitap, adı geçen cumhuriyetin kuruluşunda Türkiye’nin de katkısı ve kamuoyundaki anıların sıcaklığı nedeniyle büyük ilgiyle karşılandı. Hüseyinzade Ali, Resulzade’ye yazdığı bir mektupta söz konusu kitabın “iki ölkə arasında oluşmuş olan qalın sis pərdəsinin qalqmasında” önemli etkisi olduğunu ifade

---

⁵¹⁷ A. y., s. 471.

⁵¹⁸ Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi..**, s. 163; Sebahattin Şimşir, **Mehmet Emin Resulzade’nin Türkiye’deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995, s. 25-26.

⁵¹⁹ İsmail Aka, “1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurtdışındaki Kültürel Faaliyetleri”, **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2002, s. 57. Kimi Azerbaycanlı araştırmacılar, idam edilen diğer AHC yöneticilerinin aksine Resulzade’nin öldürülmeyle Moskova’ya götürülmesinin nedenini, Stalin’le olan yakın dostluğuna bağlamaktadırlar. 27 Nisan 1920’de 11. Kızıl Ordu’nun Bakü’yü ele geçirmesinden sonra Resulzade tutuklanmış ve yargılanmayı bekliyordu. Ancak Stalin’in emriyle cezaevinden çıkarılmış ve Moskova’ya götürülmüştür. Stalin onu “en yakın dostlarından biri” olarak görüyordu ve kendisine Resulzade’yi “alçaq və satqın” olarak niteleyen birini azarlayarak şöyle demişti:

“... həç vaxt tanımadığın insan haqqında pis danışma. əgər bu insan bizimlə birlikdə değılsə, bu onun alçaq olduğuna dəlalət etmir”.

Şirməmməd Hüseyinov, “Azərbaycan Talançısı Adlandırmaq... (Stalinin Bakılı Dostu Rəsulzadənin Taləyi)”, **Mənəvi İrsimiz və Gerçəklik**, Bakü, Adiloğlu, 2004, s. 473. Hüseyinov’a göreyse bu, Resulzade’nin yurtdışındaki nüfuzunu kırmak isteyen bir Sovyet propagandasıdır. (A. e., s. 470). Hüseyinov’un aynı yazısında Stalin’in Azerbaycan dilinde konuşabildiği de kaydedilmektedir.

⁵²⁰ Sebahattin Şimşir, **Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, (2000), s. 35.

⁵²¹ İlk baskısı için bkz. Resulzade Mehmed Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339-1340.

etmektedir.⁵²² Bu eser hakkında dönem basınında da birçok haber ve değerlendirme yazısı yayınlanmış,⁵²³ böylece Azerbaycan sorununun yeniden gündeme gelmesinde önemli bir işlev görmüştür.⁵²⁴

Rezulzade İstanbul'a geldikten sonra, ilk iş olarak "siyasi muhacereti" harekete geçirecek bir politika izlemeye başladı. AHC'nin iktidar partisi olan Müsavat'ın "Haricî Bürosu"nu kurdu. Büro, Azerbaycan'daki faaliyetini yeraltında sürdüren devrik Müsavat Parti'si mensuplarıyla bağlantı halindeydi, hatta kararların birçoğu Haricî Büro tarafından veriliyordu.⁵²⁵ Ardından AHC'nin yıkılışının yıldönümü olan 27 Nisan 1924'te, Azerbaycanlıların Türkiye kamuoyuna yönelik faaliyetlerini organize etmek üzere, "Azerbaycan Milli Merkezi" kuruldu. "... Azerbaycan'ın istiklalci ve milliyetçi faal unsurlarını birleştirmek, milli istiklal davasını hariçte temsil, sevk ve idare etmek maksadı ile" kurulan merkez kendini, "28 Mayıs 1918-27 Mayıs 1920 yılları arasındaki milli hükûmetin muhaceretteki devamı" ve "sürgündeki siyasi temsilcisi" olarak ilan etti.⁵²⁶ Merkezin ortaya çıkışı, Türkiye'deki Azerbaycan diasporasının daha güçlü ve sağlam bir biçimde örgütlenmesini ve faaliyetlerini belli bir hedef çevresinde yoğunlaştırarak güçlendirmesini sağladı.⁵²⁷

Rezulzade, sivil örgütler yoluyla siyasal faaliyetleri güçlendirmenin yanında, bu faaliyetlerini desteklemek ve kamuoyu yaratılmasına destek için çeşitli gazete ve dergiler yayınlamak için de yoğun çaba gösterdi. Gazetecilik geçmişi dolayısıyla basının kamuoyu yaratmadaki önemini farkındaydı.⁵²⁸ Böylece, ardı ardına çeşitli gazete ve dergiler yayınlamaya başladı. Bunların en önemlileri, "Yeni Kafkasya (1923-1927)", "Azeri Türk (1929-1930)" ve "Odlu Yurt (1929-1931)" dergileriyle

---

⁵²² Hüseyinzade Ali, "Bir Mütalie", **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, Bakü, Elm, 1990 içinde s. 7.

⁵²³ Örneğin, **Tanin**, 4 Mayıs 1923, **Yeni Mecmua**, S. 10 (76), 15 Mayıs 1923, **Akşam**, 23 Nisan 1923, **İkdam** 17 Mayıs 1923.

⁵²⁴ Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi...**, s. 168.

⁵²⁵ Ahmet Karaca, "Mirza Bala Mehmetzade'nin Azerbaycan Milli İstiklal ve Hürriyet Davasındaki Yeri", **Milli Azerbaycan Hareketi** içinde s. X.

⁵²⁶ Merkezin tüzüğü için bkz. Sebhattin Şimşir, **Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel...**, s. 36-39.

⁵²⁷ Vagif Sultanlı, **Azerbaycan Muhacerat Edebiyatı**, Çev. Enver Uzun, İstanbul, Avrupa Yakası Yayınları, 2007, s. 140.

⁵²⁸ Rezulzade'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Rezulzade, **Azərbaycan Cümhuriyyəti**, s. 22.

“Bildiriş Gazetesi (1930–1931)”dir. Bu yayın organları, diasporanın etkili kamuoyu yaratıcılarının “fikir ve kanaatlerini yaymada kullandıkları propaganda araçları olmuştur”.⁵²⁹

Azerbaycanlıların Türkiye’de yürüttükleri kamuoyu yaratma faaliyetleri iki yönlü bir etki meydana getirdi. Bir taraftan, Azerbaycan hakkında bilginin geniş kitlelere yayılması, Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi, iki halkın kardeşliği temasının pekiştirilmesini sağlarken, diğer taraftan toplumda Sovyet rejimine karşı olumsuz bir kanaat oluşturulmasına yol açtı. Çünkü diasporanın yayınlarında keskin bir Sovyet aleyhtarlığı görülmekteydi. Onlara göre “Sovyetler, halklar kardeşliği değil”di. Rus olmayan ulusları Ruslaştırma politikası yürütmekte, bu bağlamda Türk kimliğini unutturmaya ve yok etmeye çalışmaktaydı.⁵³⁰ Sovyetler’deki halk, dışa yansıtılanın aksine ekonomik ve sosyal olarak vahim bir durumdaydı. “Allahsızlar Cemiyeti”ne mensup “komünistler”, halka “Tanrı diye bir şeyin olmadığı” propagandası yapmakla görevliydi.⁵³¹ Dolayısıyla diaspora, Türkiye kamuoyunda antikomünist bir düşüncenin oluşması yolunda da önemli bir rol oynadı.⁵³²

Resulzade’nin Türkiye’deki bu faaliyetleri kısa zaman sonra Moskova yönetiminin büyük tepkisini çekmeye başlamış ve onun sınır dışı edilmesi için Türkiye Hükûmeti nezdinde harekete geçirmiştir.⁵³³ Bu girişim etkisini göstermiş ve Resulzade 1931 yılında Türkiye’den sürgün edilmiştir.⁵³⁴ Buna rağmen, Etienne Copeaux’ın da altını çizdiği gibi, SSCB’nin Türk kökenli göçmenleri, Avrupa’da

⁵²⁹ Belkıs Ulusoy Nalcıoğlu, **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul’daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü**, İstanbul, İ. Ü. İletişim Fakültesi, 2004, s. 64.

⁵³⁰ “Azerbaycan’da Kimler Hakim?” **Odlu Yurt**, C. III, No. 30-31, Temmuz-Ağustos 1931, s. 138.

⁵³¹ “Ekmek Yerine”, **Azeri Türk**, No: 17, Ekim 1928, s. 10.

⁵³² Dış Türkler olarak tanımlanan ve genel olarak Osmanlı coğrafyası dışındaki Türk kökenlilerin Türkiye’deki faaliyetlerinde dikkat çeken hususların en önemlilerinden birisi, ülkelerinin bağımsızlık mücadelelerini gölgede bırakacak ölçüde anti-komünist bir tutum takınmalarıdır. Örneğin Özbekistan’ın en önemli diaspora liderlerinden biri olan Baymirza Hayit, “Sovyet ahlak anlayışına karşı, milli ve an’nevî âdetlerin yaşatılması bile, aynı şekilde milli mücadele hareketine dahildir” demektedir. Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, 2. bs., Ankara, TTK, 1995, s. 305. Ayrıca bkz. İsa Yusuf Alptekin, **Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları**, Haz. Ömer Kul, C. II, Ankara, Berikan, 2007. Bu davranışın dış Türkler sorununu siyasallaştırdığı, bir insan hakları ve özgürlük mücadelesi olmaktan çıkarıp, Türk iç politikasının tarafı haline getirdiği söylenebilir.

⁵³³ Bu dönem Azerbaycan diaspora basınının kamuoyu yaratmadaki etkisi için bk. Nalcıoğlu, **Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin..**, s. 81-202.

⁵³⁴ Kengerli, “Sunuş”, s. 14.

yayınladıkları dergilerde dahi, -Türk hükümetlerinin uygulamaları kendi aleyhlerinde olduğu zaman bile-, bu politikaları asla açıktan eleştirmemişlerdir.⁵³⁵ Bunda, ortak etnik köken anlayışının yanında,⁵³⁶ “davalarına” en yakın kamuoyunun Türkiye’de olduğu ve onun küstürülmemesi endişesinin de etkili olduğu söylenebilir.⁵³⁷

Resulzade’nin yeniden Türkiye’ye geldiği 1947 yılından 1955’teki ölümüne kadar geçen süre, Azerbaycan “siyasi muhaceratı”nın Türkiye’deki faaliyetlerinin üçüncü dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemde, Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde bulunan Azerbaycanlıların büyük çoğunluğu Türkiye’ye yerleşmiş, böylece diasporanın gücü daha da artmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycanlı aydınların Türkiye ulusal basınındaki etkinliğinde de artış görülmektedir. Örneğin, 1947–1954 yılları arasında Mirza Bala Mehmetzade’nin Tanin, Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinde toplam 149 makalesi yayınlanmıştır.⁵³⁸

Bu dönemde 1 Şubat 1949’da kurulan “Azerbaycan Kültür Derneği”, Azerbaycan diasporasını temsil eden en önemli kuruluş olacak,⁵³⁹ Resulzade’nin 1955 yılında ölümünden sonra da faaliyetini sürdürecektir. Derneğin yönetiminde yer alan birçok kişi zaman zaman Türkiye’nin siyasal yönetimi ve bürokrasisinde de etkin görevlerde bulunacaktır.

1988’de başlayan Dağlık Karabağ olayları Türkiye’de yaşayan Azerbaycanlıların kamuoyu yaratma sürecinin dördüncü dönemini başlatmıştır. Sonraki bölümlerde üzerinde durulacağı üzere, bu tarihten itibaren Azerbaycan diasporası düzenlediği mitingler, kampanyalar vb. etkinliklerle siyasal iktidarlar üzerinde baskı oluşturacak ve Azerbaycan konusunda toplumsal duyarlılığın güçlenmesinde ve kamuoyunun “uyandırılması”nda önemli rol oynayacaktır.

---

⁵³⁵ Etienne Copeaux, “Prometeci Hareket”, **Unutkan Tarih – Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul, Metis, 1997, s. 27.

⁵³⁶ Afgan Veliyev, **Azerbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade: 1898-1959**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2006, s. 249.

⁵³⁷ Türkiye’de ve Almanya’daki Azerbaycan diasporası yayın organlarında Atatürk’e bakışı konu alan bir çalışma için bkz. Haver Aslan, “Azerbaycan Matbuatında Atatürk Sevgisi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 1981, s. 119-124.

⁵³⁸ Makale başlıkları ve yer aldıkları gazetelerle ilgili bkz. Sebahattin Şimşir, **Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel..**, s. 115-117.

⁵³⁹ Təhsil Nazirliyi, **Beynəlxalq Mədəni Əlaqələr**, Bakü, Sabah, 2008, s. 272.

Sonuç olarak, 20. yüzyıl başlarından itibaren ortaya çıkan ve her geçen gün gücünü arttıran Azerbaycan diasporası, Türkiye kamuoyunu etkilemek ve kendi görüşlerine destek sağlayabilme konusunda oldukça yoğun çaba göstermiş ve etkili olmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan diasporasının Türkiye'deki örgütlerinin, Sönmezoğlu'nun kamuoyu yaratıcılarını sınıflandırmasındaki “çıkar grupları” kategorisinde yer aldıklarını söyleyebiliriz. Çünkü bu gruba, dış politika konusunda faaliyet gösteren ya da o konuya çeşitli nedenlerle ilgi duyan çeşitli ulusal ya da uluslararası sivil toplum örgütlerinin yöneticileri girmektedir. Azerbaycan diasporasını oluşturan aydınlar ve toplum liderleri, siyasal iktidarların politikasını kendi çıkarları doğrultusunda etkileyebilmek için kayda değer bir çaba göstermişler ve bu konuda da başarılı olmuşlardır.

Türkiye ve Azerbaycan'da kamuoyu yaratılması ve bunun nasıl güçlenip derinleştiğinin somut olaylar bağlamında değerlendirildiği bu bölümden sonra, son bölümde Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrası kamuoyu olgusunu ve onu biçimlendiren etkenleri irdedeleyeceğiz.

III. BÖLÜM

I. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyunu Yeniden İnşa Süreci Olarak 1988 Yılı Sonrası Gelişmeler

“Dünyada Azərbaycanla Türkiyə qədər həm milli-etnik baxımdan, həm də siyasi cəhətdən bir-biri ilə yaxın olan başqa dövlətlər yoxdur.”¹

İlham Aliyev
Azerbaycan Cumhurbaşkanı

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri SSCB'nin dağılmasıyla birlikte hızla yakınlaştı, Azerbaycan, SSCB sonrası dönem Türk Dış Politikası'nda özel bir konum elde etti.² Burada, etnik ve kültürel benzerliğin yanı sıra bu yakınlaşmanın geniş toplumsal kesimler tarafından benimsenmesi ve desteklenmesinin de önemli rolü vardı.

“Dış politikayla ilgili bireyler ve bu bireylerin oluşturdukları gruplarca, çeşitli iletişim araçlarından da yararlanarak siyasal otoriteye yöneltilen ve onların alacakları dış politika kararlarında etki sağlamaya yönelik kanaatler” olarak tanımladığımız kamuoyu, Sovyetler Birliği döneminde, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin “yokluğuna” paralel olarak oldukça zayıflamış ve bir anlamda ortadan kalkmıştı. Kamuoyu yaratıcı odaklar, Soğuk Savaş dönemi uluslararası düzeni ve ülkelere egemen olan siyasal anlayışların etkisiyle Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine uzak kalmışlar, hatta ilgi oluşmasını engelleyici bir politika izlemişlerdir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin yeniden canlanması Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkışıyla başlamıştır. 1988 yılı başlarında patlak veren bu sorun kısa zamanda kamuoyunu uyandırarak iki ülke arasındaki ilişkilerde yeniden etkin bir rol almasına yol açmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan, hakkında pek fazla bilgi sahibi olunmayan bir coğrafya hâline gelmişti. Ortak dil, kültür ve inanç algısı zayıflamış; Azerbaycan, kamuoyu oluşumu için zorunlu olan “tartışılacak bir konu” olmaktan çıkmıştı.

---

¹ Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 9 Mart 2007 tarihinde Bakü'de gerçekleştirilen “Azerbaycan ve Türkiye Diasporalarının Birinci Forumu”nda yaptığı konuşma. **Xalq**, 10 Mart 2007, s. 1.

² Faruk Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der, 2006, s. 710; Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in beyanati, **Xalq**, 10 Mart 2007, s. 1.

Azerbaycan'da ise, 20. yüzyıl başlarında yaşanan olayların etkisiyle, “romantik” bir kamuoyu söz konusuydu. Resmî söylem Türkiye’yi emperyalist Batı’nın bir üyesi olarak görürken, geniş halk kesimleri ise Türkiye’yi sığınılacak bir liman ve kurtarıcı bir güç olarak görüyorlardı. Türkiye hakkındaki tasavvur gerçeklik bağlamından kopmuş, zihinlerde hayali bir ülke yaşatılmaya başlanmıştı.

Dolayısıyla Dağlık Karabağ olaylarıyla birlikte Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu oluşumu bakımından yeni bir süreç başlamıştır. Bunu “kamuoyunu yeniden inşa etme süreci” olarak adlandırmak mümkündür.

Yeni inşa sürecinde, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma bağlamında iki önemli olaydan söz edilebilir. 28 Şubat 1988’de Azerbaycan’ın Sumgayıt kentinde meydana gelen etnik çatışmalar ve 20 Ocak 1990 tarihinde Sovyet Kızıl Ordu birliklerinin Bakü’ye müdahalesi.

Bu olayların etkilerini ele almadan önce, ortaya çıkmalarına yol açan Dağlık Karabağ sorununun ne olduğunu ana hatlarıyla ortaya koymanın yararlı olacağı düşünülmektedir.

1988 yılı başlarında patlak veren Dağlık Karabağ sorunu, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerle sınırlı kalmamış, Türkiye-Ermenistan başta olmak üzere, bölgesel ve uluslararası ilişkilere de etki eden bir nitelik kazanmıştır.³ Daha da önemlisi, kamuoyunun büyük etkisiyle, adeta Türkiye’nin kendi sorunu görünümü almış ve siyasal iktidarların dış politikalarını etkileyen “kırmızı çizgiler”den biri olmuştur. Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkışını ve kamuoyuna nasıl yansıtıldığını anlamak, sorunun niçin böyle bir nitelik kazandığını çözümleyebilmek açısından önemlidir.

A. Kamuoyunu Yeniden İnşa Sürecinde Dağlık Karabağ Sorunu

Dağlık Karabağ sorununun kökeni, 1805 yılında Rusya’yla İran arasında yapılan Kürekçay Antlaşması’na dayanmaktadır. O sırada bağımsız bir Azerbaycan

---

³ Güner Özkan, “Nagorno-Karabakh Problem: Claims, Counterclaims and Impasse”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, C. I, No: 1, 2006, s. 120.

hanlığı olan Karabağ,⁴ bu antlaşmayla Rus Çarlığı'na bağlanmıştır. Ardından, yine Rus Çarlığı'yla İran arasında yapılan 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay antlaşmalarıyla Azerbaycan coğrafyası, Aras Irmağı sınır olmak üzere, bugünkü İran sınırından kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölünmüştür.⁵

Antlaşmaların bir başka önemli sonucu da -örneğin, Türkmençay Antlaşmasınının 15. maddesi- Kuzey Azerbaycan'a Ermeni nüfusunun göçüne kapı aralamasıydı. Antlaşmanın imzalanmasından sonraki bir yıl içerisinde İran'dan gelerek Karabağ'a yerleşen Ermenilerin sayısı 45.000'e ulaşmıştı.⁶ Aynı dönemde Ruslarca işgal edilen Osmanlı topraklarından göç ettirilen Ermeni nüfusun sayısı da 84.600'dü.⁷ Bu nüfus, Rus Kafkasyası'na kaydırıldı⁸ ve genel olarak, bugünkü Erivan, Dağlık Karabağ, Nahçıvan, Zengezur ve Ordubad bölgelerine yerleştirildi. Aynı tarihlerde, 20 Mart 1828'de, Çar I. Nikola tarafından Erivan (Revan) ve Nahçıvan hanlıklarını kapsayan topraklarda Ermeni Bölgesi (oblast) ihdas edildi.⁹ Ermeni bölgesinin sınırları içerisinde Karabağ yoktu.¹⁰ Yeni oluşturulan bölge tamamen idari bir bölgeydi ve siyasal sınırları bulunmuyordu. Ancak, Osmanlı sınırlarının hemen yanında tampon bir bölge oluşturma yönünde atılan önemli bir adım olmuş, Ruslarla ittifak içinde hareket edecek siyasal bir yapının temelleri

---

⁴ Osmanlı arşiv belgelerinde bugünkü Dağlık Karabağ'dan Şuşa olarak söz edilmektedir. Bkz. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, "Şuşa ve Karabağ Hanı Halil İbrahim Han'ın Ruslara Karşı Yaptığı Savaşta Yardım İsteği", 1790, BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 57046, **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, (1574-1914)**, C. I, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri, 1992, s.131-132.

⁵ Lalig Papazian, "A People's Will: Armenian Irredentism over Nagorno-Karabagh", **The Making of Nagorno-Karabagh –from Secession to Republic**, Ed. by. Levon Chorbajian, New York, Palgrave, 2001, s. 63; "İranlılar ve Ruslar Arasında Yapılan Savaşlar ve Sulhun Neticeleri", 14 Ekim 1827, BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 34805, **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları..**, s. 208-211.

⁶ Levon Chorbajian, "Introduction", **The Making of Nagorno-Karabagh The Making of Nagorno-Karabagh –from Secession to Republic**, Ed. by. Levon Chorbajian, New York, Palgrave, 2001, s. 36.

⁷ Ataxan Paşayev, **Açılmamış Səhifələrin İzi ilə**, Bakü, Azərbaycan, 2001, s. 157.

⁸ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, Çev. Şirin Tekeli, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1995, s. 440.

⁹ Paşayev, **Açılmamış Səhifələrin İzi ilə**, s. 153.

¹⁰ Aygün Attar (Haşimzade), **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005, s. 40.

atılmıştır. Çünkü Ruslar bölgedeki Müslümanlara güvenmiyorlar ve Ermenileri kendilerine daha yakın hissediyorlardı.¹¹

Rusya'nın bu göç politikasını uygulamaya koyduğu yıllarda, söz konusu bölgelerde, bu bağlamda Dağlık Karabağ bölgesinde, çoğunluğu Türkler –Azeriler- oluşturuyordu. Dönemin Rus ordusu komutanı Yermalov tarafından 1823'te hazırlanan bir istatistiğe göre, Karabağ nüfusunun yalnızca yüzde 8'i Ermenilere aitti.¹² 19. yüzyılın 30'lu yıllarına gelindiğindeyse Karabağ bölgesinde yaşayan Ermenilerin nüfusunun oranı yüzde 34,8'e yükselmiştir.¹³ Bu büyük değişimin temel nedeni Rusya'nın göç politikasıdır. Dağlık Karabağ Ermenileri de bu gerçeğin farkındaydılar. Örneğin Ermeniler, 1978 yılında Dağlık Karabağ'ın Maraga köyüne, bölgeye gelişlerinin 150. yıldönümü nedeniyle bir anıt dikmişler ve üzerine “Maraga 150” ibaresini yazmışlardır.¹⁴

Bölgenin bugünkü etnik yapısını oluşturma yönünde en önemli gelişme Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşandı. Ermeniler, “Rusların desteğiyle her fırsatta isyan çıkararak”, “yerli nüfusu buradan kaçırdılar”.¹⁵ Bunun yanı sıra yalnızca 1918 yılında, Türkiye'den bugünkü Ermenistan topraklarına 300 bin Ermeni göç etti.¹⁶ Böylece savaş sona erdiğinde bölgenin nüfus dengesi bütünüyle değişmişti.

Daha önce söz edildiği gibi, Ekim Devrimi sonrası Rusya'nın savaştan çekilmesiyle birlikte, Güney Kafkasya bölgesinde, Rusya Duması'na seçilen ancak devrim nedeniyle St. Petersburg'a gidemeyen milletvekillerinin katılımıyla

---

¹¹ Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam, 1988, s. s.24. O dönemde Rus aydınları, Doğu'yu –Müslüman dünyayı- tarihsel düşman olarak görüyorlardı. Rusya'daki Doğu algısı ve nedenleri için bkz. Seymour Becker, “Russia Between East and West: the Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands”, **Central Asian Survey**, Vol. X, No: 4, 1991, s. 47-64.

¹² Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler..**, s. 33; (Ahmet Karaca), “Sovyetler Birliğindeki Gelişmeler ve Ermeni Azgınlığı”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 265, Temmuz-Ağustos-Eylül 1988, s. 6.

¹³ Wolfgang Günter Lerch, **Frankfurter Allgemeine Zeitung**, 14 Temmuz 1988'den aktaran Süleyman Aliyarov, “Buz Kırıldı mı?: Wolfgang Günter Lerch'in Mektubu Haggında”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, Haziran 1989, s. 91.

¹⁴ Dağlık Karabağ sorunu ortaya çıkınca, bu ibare çimentoyla kapatılmıştır. Bahtiyar Vahabzade, **Vatan, Millet, Anadili**, Çev. Fatih Ordu, Melahet İbrahimova, Seriy Ağayeva, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999, s. 114.

¹⁵ Nazım Güvenç, “Sorun Ne?: Karabağ'da Patlayan Saatli Bomba”, **Cumhuriyet**, 24 Mart 1988, s. 10.

¹⁶ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları..**, s. 440–441.

“Transkafkasya Seymi” adıyla yeni bir siyasal yapı oluşturulmuştu. “Meclis hükûmeti” olarak adlandırılabilen bu yönetim, varlığını ancak altı ay kadar sürdürebildi. 26 Mayıs 1918’de, Almanya’nın desteğini alan Gürcülerin bağımsızlık ilan etmeleri üzerine dağıldı.

Azerbaycanlılar ise Seym’in varlığını sürdürmesi taraftarıydılar. Bunun en önemli nedenlerinden biri Ermenilerin durumuydu. Gürcülerin devlet kuracakları bir toprakları varken Ermeniler için bu söz konusu değildi. Transkafkasya Seymi’nin ortadan kalkması durumunda, Azerbaycan bir Ermeni sorunuyla karşı karşıya kalacaktı.¹⁷

Ermeniler de, kendilerine ait belli bir toprağa sahip olmadıklarından bir çıkmaz içerisindeydiler. Yapılacak tek şey vardı. Onlar da bu yola başvurdular ve Azerbaycan Milli Şurası (AMSŞ)’den o zamana kadar Azerbaycan toprağı olan Erivan’ın kendilerine verilmesini istediler. Buna, AHC’nin ilk başbakanı olacak olan Fethali Han Hoyski ve kabinede yer alacak arkadaşları sıcak bakıyordu. Ancak, aralarında Neriman Nerimanov’un da bulunduğu bazı Milli Şura üyeleri Ermenilerin taleplerine karşı çıktılar. Onlara göre, Erivan’ın bir imtiyaz olarak Ermenilere bırakılması “kaçılmaz bir bela” demektir.¹⁸ Böylece, Gürcüler 26 Mayıs’ta bağımsızlığını ilan ederken, Azerilerle Ermenilerin bağımsızlık ilanları gecikti.

Osmanlı Devleti ise başlangıçta, Transkafkasya Seymi’nin Türkiye ile Rusya arasında tampon bir bölge olmasını istediğinden bölgede etnik bölünmelere dayalı bir siyasal oluşuma karşı çıkıyordu.¹⁹ Geline aşamada Osmanlı Devleti de politikasını değiştirdi ve Güney Kafkasya’daki her üç etnik grubun bağımsız devletler kurmasını destekleme kararı aldı. Bu, özellikle Ermeniler için son derece önemliydi. O sıralarda Gürcülerin Almanya, Azerbaycanlıların Osmanlı’yla dayanışmalarına benzer bir dış

---

¹⁷ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi (1918–1920): Türkiye’nin Yardımından Rusya’nın İşgaline Kadar**, Çev. Aslan Erturun, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1998, s. 99.

¹⁸ A. e., s. 99.

¹⁹ Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe..**, s. 163.

dayanak Ermeniler için yoktu.²⁰ Dolayısıyla, Osmanlı politikasındaki bu değişiklik Ermenistan'a bağımsızlık yolunda önemli bir kolaylık sağlayacaktır.

Osmanlı Devleti'nin yeni yaklaşımı, Erivan'ın Ermenistan'a bırakılma talebine sıcak bakan müstakbel Azerbaycan Hükûmeti'nin de elini güçlendirdi. AMŞ'de yapılan sert tartışmalar sonunda onların görüşü ağır bastı ve Gümrü (Aleksandrapol) sınırlarında kurulacak Ermenistan devletine Erivan'ın verilmesi kabul edildi.²¹ Azerbaycan'la aynı tarihte, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan edecek bu yeni devletin sınırları yaklaşık 9.000 km² olacaktır.

Osmanlı ve Azerbaycan hükûmetleri böyle davranmakla Güney Kafkasya'da sağlanacak siyasal bir uzlaşmanın Ermeni sorununu ortadan kaldıracığı düşüncesindeydiler. Başbakan Hoyski, Hükûmet'in Erivan kararı karşılığında, Ermenilerle, tartışmalı tüm sorunların sona erdirilmesi konusunda uzlaşmaya vardıklarını söylemesi bunu doğrulamaktadır.²²

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da iktidara sosyalistler gelmişlerdi. Bu, daha önce belirtilen nedenlerle, hiçbir direniş olmadan kolay bir biçimde gerçekleşmişti. Ermenistan Cumhuriyeti ise Sovyetleşmeyi kabul etmemiş ve direnmeye başlamıştı. Bunun üzerine Nerimanov, Ermenilere hitaben bir bildiri yayınlarak, Bolşevikliği kabul ederlerse, Nahçıvan'la bugünkü Azerbaycan sınırları arasında bulunan Zengezur bölgesinin Ermenistan'a terk edilebileceğini duyurdu.²³ Bu Stalin'in de desteklediği bir politikaydı.²⁴ Stalin, Zengezur'un Ermenistan'a verilmesini, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki bağlantıyı kesme ve "potansiyel bir tehlike"nin önünü alma yöntemi olarak görüyordu.²⁵

---

²⁰ Bülent Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1818–1923)**, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2006, s. 5.

²¹ Musa Qasimov, **Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində**, Bakü, Gənçlik, 1996, s. 151.

²² Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi..**, s. 99-100.

²³ Araz Aslanlı, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 397–398.

²⁴ Stalin, 9 Kasım 1920 tarihinde Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkasya Bürosu, Azerbaycan İnkılâp Komitesi ve Bakü Sovyeti'nin ortak toplantısında şunları söylüyordu: "Sovyet Zengezur ve Nahçıvan'ın kime verileceğini merak ediyorsanız söyleyim ki, şimdi değil Ermenistan Sovyet Hükûmetini kurarsa o zaman bu toprakları onlara verebiliriz." Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler..**, s. 87.

²⁵ Chorbajian, "Introduction", s. 37.

Bu gelişmeden kısa bir süre sonra, 29 Kasım 1920’de, Ermenistan Devrim Komitesi²⁶ ülkede yönetimi ele geçirdiklerini duyurdu. Bu, Azerbaycan yönetiminde de büyük bir sevinç uyandırdı. Derhal Ermenistan’a çeşitli ekonomik yardımlar yapılmaya başlandı.²⁷ Daha da önemlisi, Nerimanov ve Dışişleri Halk Komiseri Mirza Davut Hüseyinov, daha önceki vaatlerine uygun olarak, Zengezur’un Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti (ESC) topraklarına katılmasını kabul ettiklerini ilan ettiler (30 Kasım 1920).²⁸ Böylece, AŞC’nin ilanı sırasında bu cumhuriyetin sınırları içerisinde olan Göğçe (Sevan) Gölü’nün güneyinden İran sınırına kadar uzanan ve Nahçıvan’ı Azerbaycan ana karasına bağlayan Zengezur bölgesi Ermenistan’a terk edildi.

Bu kararın alınmasında, ortak Sovyet ülküsü etrafında toplanan ulusların kendi aralarında coğrafi sınırların anlamının olmayacağı görüşünün önemli rol oynadığı söylenebilir. Bu gelişmeden sonra, Türkiye’yle Azerbaycan arasındaki karasal bağlantısı da ortadan kalkmış, aynı zamanda Nahçıvan’ın statüsü tartışmalı bir durum almıştır. ESC’nin ilanı ile birlikte Erivan ve çevresinde yaşayan Türk ve Kürtlerin önemli bir bölümü de bölgeyi terk etmek durumunda kalmışlardır.²⁹

Zengezur’un ESC’ye verilmesi, Ermenilerin toprak taleplerini sona erdirmeydi. Karabağ Ermenileri de Ermenistan’a bağlanmak üzere harekete geçtiler. Bunun üzerine, “Kafkasya İşleri Bürosu”nun 5 Temmuz 1923’te yaptığı toplantıda Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a verilmesi kararı alındı. Ancak, uyandırdığı hoşnutsuzluk nedeniyle Stalin’in de katıldığı 7 Temmuz 1923 tarihli bir başka toplantıda iptal edildi ancak, Karabağ’ın önceki statüsü de iade edilmedi. Daha önce Azerbaycan’ın

---

²⁶ Ermeni Devrim Komitesi Bakü’de kurulmuştur. Bkz. “Ermenistan Sovet Sosyalist Respublikası”, **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, 10 C., Bakü, Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı, 1980, C. IV, s. 85.

²⁷ A. y.

²⁸ Firuz Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia**, New York and Oxford, 1951, s. 291-292’den aktaran Cemalettin Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1995, s. 135.

²⁹ Bkz. Kinyas Kartal, **Erivan’dan Van’a Hatıralarım**, Ankara, Anadolu Basın Birliği, 1987.

herhangi bir bölgesi konumundaki Dağlık Karabağ, Azerbaycan sınırları içinde kaldı ancak özerk bölge hâline getirildi.³⁰

Dağlık Karabağ'ın özerk bölge yapılması³¹ da Ermeni nüfusu tatmin etmedi. Dağlık Karabağ sorunu, SSCB döneminde meydana gelen her göreceli serbestleşme sırasında su yüzüne çıkmayı sürdürdü.³² Erivan, tüm fırsatları değerlendirerek bölgenin anayasal statüsünü tartışmaya açıyordu.³³ Bu gelenek Gorbaçov döneminde de devam etti. “Glasnost” ve “perestroika” politikalarının uygulanmaya başlamasıyla birlikte³⁴ Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a katılması talepleri yeniden gündeme taşındı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte de bölgesel, hatta uluslararası bir soruna dönüştü.³⁵

1. Kamuoyunu Yeniden İnşa Sürecinde Sumgayıt Olaylarının Rolü

“Glasnostun hoşgörülü havası etnik gerginlikleri su yüzüne çıkarmaya başladı. [Sovyetler Birliği'ndeki uluslar içinde] bu yeni özgürlükten ilk yararlananlar Ermeniler oldu. Onların protestolarının merkezi ise Dağlık Karabağ'dı.”³⁶

³⁰ “Dağlık Qarabağ Muhtar Vilayəti”, **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, 10 C., Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı, Bakü, 1979, C. II, s. 308; H(aver) A(slan), “Ermeni Genişleme Siyaseti ve Dağlık Karabağ”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, Haziran 1989, s. 96.

³¹ Sovyetler Birliği'nde idari yapı “birleşik cumhuriyetler”, “özerk cumhuriyetler”, “özerk bölgeler (oblast)” ve “özerk alanlar (okrugi)” olarak dörde ayrılıyordu. Özerk bölgeler birleşik cumhuriyetin parçasıydı. Özerk bölgelerde yasalar, halkın seçtiği Sovyet vekillerin katılımıyla birleşik cumhuriyetin Yüksek Sovyeti tarafından yapılırdı. Özerk bölgede yargı organı da halkın seçtiği Sovyet vekilleriydi. Shirin Akiner, **Sovyet Müslümanları**, Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İstanbul, İnsan, 1995, s. 22. Özerk cumhuriyet ve özerk bölge yaratma politikalarının SSCB'nin dağılmasından sonra, özellikle Kafkasya'da tartışmalı bölge ve sınırlar ortaya çıkarma ve etnik çatışmalara zemin hazırlamadaki etkisi hk. bkz. Paul B. Henze, “Russia and the Caucase”, **SAM Journal of International Affairs**, V.1, June-August, Ankara, 1996, s. 56.

³² Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları..**, s. 441; Nazim Məmmədov, “Ötən Əsrin 50–60-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Ərazi İddiaları”, **Dirçəliş XXI Əsr**, Bakü, Ekim-Kasım 2007, s. 125- 134.

³³ Emin Gürses, **Uluslararası Hareketler ve Uluslararası Sistem**, İstanbul, Bağlam, 1998, s. 160.

³⁴ Bu politikalarla ilgili Gorbaçov'un görüşleri için bkz. Mihail Gorbaçov, **Perestroika: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce**, Çev. Kasım Yargıcı, 2. bs., İstanbul, Güneş, 1988.

³⁵ 19. yüzyıl başlarından itibaren Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Rusya ve İran'ın yaklaşımı konusunda yapılan bir çalışma için bkz. Emin Şihaliyev, “Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Rusya ve İran Faktörü: 1828–2000”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

³⁶ David R. Marples, **The Collapse of the Soviet Union: 1985-1991**, Harlow, Pearson-Longman, 2004, s. 50.

Gorbaçov döneminde Ermenilerin toprak talepleri ilk kez, 5 Mart 1987’de, Ermenistan Komünist Partisi (EKP) üyesi Suren Ayvaziyan’ın Gorboçov’a yazdığı mektupla gündeme gelmiştir. Ayvaziyan bu mektubunda, uzun gerekçeler ortaya koyarak, Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanmasını istiyordu.³⁷ Bu olay, Juan Linz’in “totalitarizm sonrası otoriter rejimler” olarak tanımladığı sistemlerde kamuoyunun etkisini ortaya koyacak bir dizi gelişmenin miladı oldu.

a. Sumgayıt Olaylarının Azerbaycan’da Kamuoyu Oluşumuna Etkileri

Suren Ayvaziyan’ın Gorbaçov’a yazdığı mektuptan birkaç ay sonra, Ağustos 1987’de, Ermenistan Bilimler Akademisi’nin öncülüğünde bir imza kampanyası başlatıldı. Kısa süre içinde imza sayısı yüz binlere ulaşan kampanyada, Azerbaycanlıların, “Türklerin SSCB’deki beşinci kolu” oldukları ileri sürülerek Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a bağlanması isteniyordu.³⁸ Bunu, tüm Sovyet toplumunca tanınan bir grup Ermeni aydınının yayınladıkları bildiri izledi. Ardından, Zori Balayan’ın Nahçıvan ve Karabağ konusunda harekete geçilmesini isteyen ünlü çağrısı geldi. Balayan Ermeni toplumuna hitaben, “sessiz mi kalmalıyız?” diyordu.³⁹ Ardı ardına yaşanan bu olaylar Ermeni kamuoyunda geniş yankı buldu. Ermeniler harekete geçerek Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’la birleşmesi yönünde gösteriler yapmaya başladılar.

Gorbaçov, yeni bir “Sovyet vatandaşı”nın yaratıldığına inanıyordu ve bunun da etkisiyle kışkırtılan etnik gerginliklerin nereye varabileceğini kavrayamamıştı.⁴⁰

---

³⁷ Claude Mutfian, “Karabagh in the Twentieth Century”, **The Caucasian Note: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh**, Ed. by. Levon Chorbajian, Patrick Donabedian, Claude Mutfian, London and New Jersey, Zed Books, 1994, p. 147.

³⁸ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları...**, s. 442. Gürses’e göre imza sayısı 75 bindir. Gürses, **Uluslararası Hareketler ve Uluslararası Sistem**, s. 158.

³⁹ Mutfian, “Karabagh in the Twentieth Century”, s. 148.

⁴⁰ Marples, **The Collapse of the Soviet Union...**, s. 52; İdris Bal, “Sovyetlerin Ulusları Kontrol Yöntemleri: Türk Kökenli veya Müslüman Uluslara Özel Referanslar”, **Türkler**, Haz.Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 21 C., Ankara, **Yeni Türkiye**, 2002, C. XVII, s. 833. Brzezinski, ilk kez 1989 yılında yayınlanan “Büyük Çöküş” adlı eserinde, perestroikanın zayıf noktalarına dikkat çekiyordu. Ona göre, Gorbaçov’un perestroika politikasının başarıya ulaşmasını beklemek “biraz hayalperestlik”ti, hatta perestroika SSCB’nin parçalanmasına bile yol açabilirdi. Bkz. Zbigniew Brzezinski, **Büyük Çöküş**, Çev. Gül Keskil, Gülsev Pakkan, 4. bs., Ankara, Türkiye İş Bankası, 1997, s. 115-125.

Örneğin, Gorbaçov'un Ermeni asıllı danışmanlarından Abel Aganbegyan, Paris'te temaslarda bulunduğu sırada yaptığı bir konuşmada, "Karabağ'ın Ermenistan'a geri verildiğini duymak istiyorum. Bir ekonomist olarak, bu bölgenin Azerbaycan'dan daha çok Ermenistan'la bağları olduğunu düşünüyorum" diyor ve sorunun perestroika içinde çözüleceğini ifade ediyordu.⁴¹ Yine, Sovyet Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Gennady Gerasimov, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanmasının "65 yıl önce yapılan bazı yanlışlıklardan" kaynaklandığını açıklıyordu.⁴² Abel Aganbegyan ve bir dönem Azerbaycan'da da görev yapan dönemin önde gelen Bolşevik liderlerinden Anastas Mikoyan'ın oğlu Sergey Mikoyan'ın "perestroikanın öncüleri" olarak Gorbaçov'un yakınında bulunmaları da Erivan'ı cesaretlendiriyordu.⁴³ Bu arada, Ayvaziyan'ın mektubunda "Ermeni düşmanı" olduğunu ileri sürerek yönetimden uzaklaştırılmasını istediği⁴⁴ Azerbaycan'ın Kremlin'deki güçlü adamı Haydar Aliyev, bu mektuptan kısa bir süre sonra Politbüro'daki görevinden alındı. Ruslarla Ermeniler arasında yapılan gizli bir anlaşmanın sonucu olarak değerlendirilen bu gelişme de,⁴⁵ Erivan'ın Dağlık Karabağ konusundaki tutumunu güçlendiren bir başka etken oldu.⁴⁶ Sonunda, olaylar Moskova'nın denetiminden çıkmaya ve SSCB içinde etnik gerginlikleri önü alnamaz bir duruma getirmeye başladı.

Ermenilerin birleşme yolundaki ilk büyük çaplı gösterisi 11 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'ın başkenti Stapanekert'te (Hankendi) yapıldı. Bu gösteriye binlerce Ermenistanlı Ermeni de destek verdi.⁴⁷

Ermeni ulusal liderlerinin Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'la ilgili politikaları yalnızca yaşadıkları toprakları genişletme hedefiyle sınırlı değildi. Hatta bu hedeften daha çok, bu sorunları Ermeni ulusal kimliğini oluşturmanın bir aracı olarak

---

⁴¹ Dursun Yıldırım, M. Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, 2 bs., Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991, s. 83; Mutafian, "Karabagh in the Twentieth Century", s. 148.

⁴² **Cumhuriyet**, 2 Mart 1988, s. 3.

⁴³ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar...**, s. 442.

⁴⁴ Mutafian, "Karabagh in the Twentieth Century", s. 147.

⁴⁵ Oliver Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, İstanbul, Metis, 2000, s. 191. Haydar Aliyev'in görevden ayrılması konusundaki çeşitli değerlendirmeler için bkz. Hüseyin Adıgüzel, **Zirve: Haydar Aliyev'in Hayatı**, İstanbul, İleri, 2007, s. 93-104.

⁴⁶ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları...**, s. 442.

⁴⁷ Marples, **The Collapse of the Soviet Union...**, s. 50.

görüyorlardı.⁴⁸ Bu konuda yapılacak mücadele, “11. yüzyılda Türkler tarafından işgal edilen topraklar”ın geri alınması çerçevesinde biçimlenen Ermeni ulusal ütopyasının gerçekleşmesi yolunda önemli bir adım olarak da değerlendiriliyordu.⁴⁹ Ermeni milliyetçiliğiyle Karabağ sorunu arasında -Sovyet döneminde daha da güçlenen- özel, hatta “mitsel” bir bağ meydana gelmişti.⁵⁰ Burada Azeriler, “öteki”leri oluşturuyordu. Ermenilere göre, Azeriler Türk olduklarından, Ermeni ulusu iki Türk halkı arasında kalmıştı. Bu yüzden varlıklarını sürdürebilmek için bu iki Türk halkıyla mücadele etmek gerektiğini düşünüyorlardı.

20. yüzyıl başlarından itibaren Türk-Ermeni ilişkilerini tanımlayabilmek için kullanılabilecek iki temel kavramın “güvensizlik” ve “korku” olduğu söylenebilir. Amin Maalouf, bu iki kavramın yol açabileceği sonuçları değerlendirirken ilginç bir saptamada bulunur. Ona göre, güvensizlik ve korku duygularının kökeni her zaman akılcı gerekçelere dayanmaz, abartıldığı hatta paranoyaya dönüştüğü de görülebilir. Ancak bu duyguların ortaya çıkmasından sonra, dikkate alınması gereken, “bu tehdidin gerçekliğinden çok, korkunun gerçekliğidir”.⁵¹

Ermeniler arasında Sovyet Ermenistanı’nda yaşayan “Türkler”e karşı olumsuz bir yaklaşım varlığını hep korumuştur.⁵² Buna Gorbaçov döneminde Moskova’nın Ermeni isteklerine sıcak bakıldığı izlenimi veren tutumuyla, Erivan’ın etnik temizlik amacı şüphesi taşıyan⁵³ politikaları da eklenince, 1987 sonundan itibaren Ermenistan’da yaşayan Azeriler kitleler halinde yaşadıkları toprakları terk

---

⁴⁸ Mark Sorayan, “Beyond the Nation-State: Culture and Ethnic Politics in Soviet Transcaucasia”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, Ed. by. Ronald Grigor Suny, 2nd ed., The University of Michigan, 1996, p. 417.

⁴⁹ Charles Urjewicz, “Güney Kafkasya: Toprak, Ülke ve Ulusal Kimlik”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis, 1998, s. 103.

⁵⁰ Razmik Panossian, “The Diaspora and the Karabagh Movement: Oppositional Politics between the Armenian Revolutionary Federation and the Armenian National Movement”, **The Making of Nagorno-Karabagh: From Secession to Republic**, Ed. by. Levon Chorbajian, Hampshire and New York, Palgrave, 2001, s. 156.

⁵¹ Amin Maalouf, **Ölümcül Kimlikler**, Çev. Aysel Bora, İstanbul, Yapı Kredi, 2000, s. 28-29.

⁵² Sorayan, , “Beyond the Nation-State...”, s. 419; Bəxtiyar Əhmədov, “Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanlıların Deportiyası və Soyqırımı: Göyçə Mahalının Tarixi Materialləri Əsasında”, **Dirçəliş XXI Əsr**, No: 116-117, Bakü, Ekim-Kasım 2007, s. 120-124.

⁵³ Urjewicz, “Güney Kafkasya: Toprak, Ülke ve Ulusal Kimlik”, s. 104.

etmeye,⁵⁴ Azerbaycan'a yerleşmeye başladılar.⁵⁵ Azerbaycan'a ilk mülteci kafilesi 25 Ocak 1988'de giriş yaptı. Bunu 18-23 Şubat tarihleri arasındaki ikinci dalga izledi. Gelenlerin çoğu Bakü ve Sumgayıt civarında oluşturulan çadır kentlere yerleşiyordu.⁵⁶

Aynı tarihlerde "tarihî bir adım" atıldı⁵⁷ ve Dağlık Karabağ Sovyeti, 20 Şubat 1988'de bölgenin Ermenistan'la birleşmesi kararı aldı. Bu gelişme, Dağlık Karabağ ve Ermenistan'daki gösteriler, Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalan göçmenlerin durumu, SSCB yönetiminin konuya yaklaşımından doğan tedirginlikleri daha da arttırdı. Azerbaycanlılar Ermenilerin "Azeri toplumuna karşı insanlık dışı davranışlar"da bulunduğu ve Sovyet yönetiminin de buna göz yumduğuna inanıyordu.⁵⁸ Örneğin, Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin yayın organı "Azerbaycan" dergisinde yayınlanan bir yazıda Aganbegyan ve Mikoyan'ın tutumları sert bir biçimde eleştiriliyor ve Moskova, "fitnekar karakter taşıyan" bu beyanatlara sessiz kalarak anayasal ilkeleri sarsmakla itham ediliyordu.⁵⁹ Azerbaycan toplumunda da belli bir öfke ortaya çıkmaya,⁶⁰ anti-Ermeni duygular yeniden güçlenmeye

---

⁵⁴ İstatistiklere göre, büyük oranda 1988 sonrası olmak üzere, 1979–1989 arasındaki on yıllık dönemde, Ermenistan'da yaşayan Azerilerin yüzde 47'si, Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin ise yüzde 17'si yaşadıkları bölgeleri terk etmişlerdir. Barbara A. Anderson, Brian D. Silver, "Population Redistribution and Ethnic Balance in Transcaucasia", **Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, Ed. By. Ronald Grigor Suny, 2nd ed., Michigan, The University of Michigan, 1996, s. 489.

⁵⁵ Human Rights Watch/Helsinki, **Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh**, New York, Human Rights Watch, 1994, s. 1.

⁵⁶ Bu dönemde göçe zorlananlar, Dağlık Karabağ bölgesinin hemen yakınındaki Kafan ve Mehri kentlerinde yaşadıklarından Sovyet Ermenistan'ından göç eden Azerilerin ilk durağı Dağlık Karabağ olmuştu. Attar, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler..**, s. 123. Ancak, dönemin Azerbaycan Komünist Partisi yetkilileri başta olmak üzere Sovyet yöneticiler buna izin vermediler ve göçleri Dağlık Karabağ dışına yönlendirdiler. Sinan Oğan, "Yüzyılın Dramı: Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu", **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 434–435

⁵⁷ Mutafian, "Karabagh in the Twentieth Century", s. 149.

⁵⁸ Papazian, "A People's Will: Armenian Irredentism...", s. 69

⁵⁹ Yazının bütünü için bkz. Bahtiyar Vahabzade, Süleyman Əliyarov, "Açıq Məktub", **Azərbaycan Jurnalı**, Şubat 1988'den aktaran Yıldırım, Özönder, **Karabağ Dosyası**, s. 83-88. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'nde öğretim üyesi olan Ebulfez Elçibey de ilk olarak Şubat 1988 tarihindeki bu gelişmelerden sonra siyasal bir figür olarak sahneye çıkacaktır. Bkz. Ədalət Tahirzadə, "İmanın Ön Yüksək Dərəcəsi", **Deyirdim ki, Bu Quruluş Dağılacaq**, Bakü, Gənçlik, 1992, s. 12 (Kiril harfleri ile).

⁶⁰ Thomas De Waal, **Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War**, New York and London, New York University, 2004, s. 19.

başlamıştı. Sonunda, Ermenistan'da Azerilerin yoğun olduğu bölgelerde başlayan, ardından Dağlık Karabağ başta olmak üzere Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki çeşitli yerleşim yerlerine yayılan iki toplum arasındaki gerginlik⁶¹ yoğun bir Ermeni nüfusun yaşadığı Bakü yakınlarındaki Sumgayıt kentinde kanlı çatışmalara dönüştü.

28 Şubat 1988 günü Ermenistan Azerilerinin sürgün edilmelerini protesto amacıyla başlayan gösteriler sırasında patlak veren olaylarda 26'sı Ermeni, 6'sı Azeri olmak üzere 32 kişi hayatını kaybetmişti.⁶² “Fakat Ermenilerin gözünde ezeli Türk barbarlığının yeni bir kanıtını oluşturan ve bundan böyle Türklerin kesin olarak mahkûm olmalarına yol açan olaylar sayısal olarak bu kadar ‘gülünç’ bir bilânçoyla sonuçlanamazdı.”⁶³ Bunun için, -her ne kadar Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra işbaşına gelen yöneticiler Sumgayıt'ta ölenlerin sayısına ilişkin olarak verilen resmî rakamlardan bir düzeltmede bulunmadılarsa da- Ermeni yazarlar ölü sayısını sürekli arttırmada “ağız birliği” yaptılar.⁶⁴ Başlangıçta, “100'den fazla” Ermeni'nin öldüğü iddia edilirken,⁶⁵ daha sonra bu sayı 300'e yükseltildi.⁶⁶

Sumgayıt'ta yaşananlar Dağlık Karabağ sorununu uluslararası toplum gündemine taşıdı. Ermenistan, çeşitli ülkelerdeki diasporasının da yardımıyla, Rusya'nın yanı sıra ABD, Fransa ve diğer bazı Batı ülkelerinin de -az ya da çok- “gizli biçimde” desteğini almayı başardı⁶⁷ ve olayları “Ermeni soykırımı” olarak sunma imkânı elde etti.⁶⁸ Batılı basın organları ve kamuoyu yaratıcıları da, Sumgayıt'ta yaşananları “Ermeni-Türk çatışması” ve “Ermenilerin yeniden katliama

---

⁶¹ Bu çatışmalarla ilgili bkz. De Waal, **Black Garden: Armenia and Azerbaijan...**, s. 18-28.

⁶² Human Rights Watch/Helsinki, **Azerbaijan: Seven Years of...**, s. 1; Aslanlı, “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, s. 400.

⁶³ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları...**, s. 444. Yerasimos, “gülünç bir bilanço” teriminin Ermeni yazar Patrick Donabedian'a ait olduğunu ifade etmektedir.

⁶⁴ A. e.

⁶⁵ “Sumgayıt'teki Azeri-Ermeni Çatışmasından 100 Kişi Öldü”, **Türkiye**, 7 Mart 1988, s. 8.

⁶⁶ “Gösterilerde 300 Kişi Ölmüştü: Karabağ İhtilafı Özel Komisyonunda”, **Türkiye**, 11 Mart 1988, s. 5; “Azerbaycan Hadiseleri Videoya Alınmış”, **Türkiye**, 13 Mart 1988, s. 5. Çeşitli Ermeni yazarların verdiği rakamlar için bkz. Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları...**, s. 444 (26. dipnot).

⁶⁷ Semih Vaner, “Türkdilli Dünyada Demokrasi Sorunu”, **Unutkan Tarih-Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Semih Vaner (haz), Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul, Metis, 1997, s. 233.

⁶⁸ Papazian, “A People's Will: Armenian Irredentism...”, s. 69. Yazarın burada kullandığı İngilizce sözcük, Yahudi soykırımını da ifade eden “pogrom”dur. Ayrıca bkz. “Azerilerin Soykırım Yaptıklarını İleri Sürüyorlar: Ermeniler Dün de Gösteri Yaptı!”, **Türkiye**, 14 Mart 1988, s. 5.

maruz kalması” biçiminde değerlendirilerek buna katkı sağladılar.⁶⁹ Yaşananlar, dünya kamuoyunun olaylara bakışını etkilemeye yönelik bir propagandaya dönüştürülmüş oldu.⁷⁰ Sumgayıt olaylarının en önemli sonucu ise, Sovyet döneminde belli bir olgunluk düzeyine gelmiş olan Azeri-Ermeni ilişkilerini yeniden SSCB öncesine döndürmesi ve iki ulus arasındaki sorunun “dünya kamuoyunun önüne yem olarak atıl[masına]” yol açılması oldu.⁷¹

Sumgayıt olayları, başlangıçtan beri Ermenilerin Dağlık Karabağ konusundaki taleplerine ve bu konuda yapılan kitlesel gösterilere belli bir hoşgörü gösteren Moskova’nın politikasını da etkiledi. Bunun en önemli nedeni, Sumgayıt olayları sonrası Batı’nın sergilediği tutumdur. Olaylar sırasında Ermenilerin kışkırtıldığını düşünen Moskova, Ermenileri eleştirmeye başladı. Örneğin 21 Mart 1988 tarihli Pravda gazetesinde Ermenilerin Karabağ’la ilgili taleplerinin tamamen “anti-sovyet bir renk” taşıdığını belirten bir yazı yayınlandı.⁷² Aynı gazetede yer verilen bir başka yazıda da, Batılı basın organları, “Ermeni militanlarının yalanlarına dayanarak kasıtlı ve tahrik edici yayınlar” yapmakla suçlanıyordu. Olaylar, hem iç hem de dış odaklar arasında işbirliği yapılarak kışkırtılıyordu. “İç kışkırtıcılar”la “dış kışkırtıcılar” arasındaki ilişki “yapışık kardeşler arasındaki bağa” benziyordu. İç kışkırtıcılar yalanlar yayıyor, dışarıdakiler ise bunu kullanarak, Sovyet kamuoyunu etkilemeye çalışıyorlardı.⁷³

Moskova çeşitli yaptırımlar da uygulamaya başladı. İlk olarak, olaylarda yetersiz kaldığı düşünülen Ermenistan’la Azerbaycan Komünist Parti Genel Sekreterleri görevlerinden alındı.⁷⁴ Ardından sorunun çözümü için, SSCB Politbüro üyelerinden Aleksandr Yakovlev Erivan’a, İgor Ligaçev Bakü’ye gönderildi. Ancak, bu karar beklenenin tersi bir sonuca yol açarak, Gorbaçov açısından bir dizi yanlışlıkların başlangıcı olacaktır.

---

⁶⁹ “Ermeni Diasporası Devrede”, **Cumhuriyet**, 12 Mart 1988, s. 3.

⁷⁰ Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller, **Armenia: Portrait of Survival and Hope**, Berkeley-Los Angeles- London, University of California, 2003, s. 41-48.

⁷¹ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları..**, s. 444-445.

⁷² **Cumhuriyet**, 22 Mart 1988, s. 3.

⁷³ “Pravda’dan Batıya Kınama”, **Cumhuriyet**, 5 Nisan 1988, s. 3.

⁷⁴ 21 Mart 1988 tarihindeki bu kararla, Ermenistan’da Karen Demirciyan’ın yerine Suren Arutyunyan, Azerbaycan’da ise Kamuran Bağirov’un yerine Abdurrahman Vezirov atandılar.

Yakovlev, Politbüro'nun liberal sağ kanadına mensuptu ve glasnost politikasının mimarı olarak biliniyordu.⁷⁵ Ligaçev ise, muhafazakârların önde gelen isimlerindendi. Dolayısıyla, olaylara bakışları farklıydı. Muhataplarına verdikleri mesajlar da buna göre oldu. Ligaçev, Bakü'de Dağlık Karabağ'ın hiçbir zaman Azerbaycan'dan ayrılmayacağını ifade ederken, Yakovlev Erivan'a bunun tersi bir mesaj veriyordu.⁷⁶ Bu da sorunları çözmek yerine, her iki cumhuriyetin konumlarını pekiştirmesine yol açtı.

Bu arada 23 Mart günü özel gündemle toplanan Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi (SBKPMK) "her iki cumhuriyetin halklarının çıkarlarına ters düştüğü" gerekçesiyle,⁷⁷ Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlama talebini reddetti. SSCB anayasasına göre, Birlik içinde sınır değişimlerinin gerçekleşebilmesi için hem Kremlin'in hem de ilgili devletler yüksek sovyetlerinin onayının alınması gerekiyordu.

Buna Ermenilerin tepkisi sert oldu ve neredeyse Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar sürecek dev gösteriler yapılmaya başlandı. 13 Haziran 1988'de Erivan'da düzenlenen genel greve 500 bine yakın insan katılmıştı.⁷⁸ O tarihte Ermenistan nüfusunun yaklaşık 3 milyon civarında olduğu düşünülürse, ülkedeki yetişkin nüfusun büyük bir bölümünün eyleme destek verdiği anlaşılmaktadır.

Genel grevin engellenememesi üzerine Gorbaçov, Dağlık Karabağ'ın başkenti Stapanakert ve Erivan'a Kızıl Ordu birlikleri gönderilmesine karar verdi. Ancak, gönderilen birlikler olayları engellemede yetersiz kalırken, Ermenilerin öfkesinin artmasına ve Moskova'ya karşı açıkça meydan okumaya başlamalarına yol açtı.⁷⁹ Erivan Havaalanı'nda konuşlanan Kızıl Ordu birliklerine saldırı düzenlendi, çıkan çatışmalarda 3 kişi öldü. Olaylar kısa zamanda Erivan dışına da yayıldı. Ağustos başlarına gelindiğindeyse hemen her Ermenistan kentinde Sovyet aleyhtarı

---

⁷⁵ **Ayn Tarihi**, 18 Ağustos 1991, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=219&Yil=1991&Ay=8>, 17 Ağustos 2009.

⁷⁶ De Waal, **Black Garden: Armenia and Azerbaijan..**, s. 59-60.

⁷⁷ Papazian, "A People's Will: Armenian Irredentism...", s. 75; Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, s. 149.

⁷⁸ "Erivan'a Yine Asker Sevkiyatı", **Hürriyet**, 10 Temmuz 1988, s. 12.

⁷⁹ "Ermenistan İsyanda", **Hürriyet**, 7 Temmuz 1988, s. 12.

gösteriler yapılmaya başlanmıştı.⁸⁰ Olayları dizginleyemeyen Kızıl Ordu birlikleri ise Eylül ayı sonlarında geri çekilmek zorunda kaldı.

Kızıl Ordu'nun müdahalesi Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin de tutum değiştirmesine yol açtı. O zamana kadar Dağlık Karabağ konusunda açıktan taraf olma görüntüsü vermemeye çalışan Yüksek Sovyet, 15 Haziran 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni ilhak kararı aldı. Bu, Mart'ta Dağlık Karabağ Sovyeti'nin bu yöndeki talebini reddeden Kremlin'e açık bir başkaldırı anlamına geliyordu.

Ermenistan'ın politikasındaki sertleşmeye karşın Azerbaycan yönetiminin temkinli bir tutum takındığı görülmektedir. Her ne kadar Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşme kararını tanımayı reddetse de, tepkisi yalnızca, Ermenistan'ın "Anayasaya ve Ermeni-Azeri halkları arasındaki geleneksel dostluğa aykırı" davrandığını söylemekle sınırlı kaldı.⁸¹ Bu açıklamanın üslubundan da anlaşılacağı gibi Azerbaycan yönetimi, gerginliği arttırmaktan kaçınıyordu. Bu tutumun Azerbaycan tarafının sorunun Kremlin tarafından çözümleneceğine olan inancından kaynaklandığı söylenebilir. Bu inanç ise, Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan aleyhine gelişmesinin ilk basamağı olacaktır.

Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan'a güvence veren Ligaçev, Gorbaçov'un açıklık ve yeniden yapılanma politikalarına muhalif bir isimdi. Kısa zaman sonra da tasfiye edildi. Öte yandan Batı kamuoyunun artan baskıları, tam da bu nedenle, başlangıçtaki tutumunu değiştirerek Ermenilere yaptırım uygulamaya başlayan Moskova'nın yeniden eski politikasına dönmesine neden oldu. SSCB'nin merkezî yayın organlarının çoğu Dağlık Karabağ sorusunda Azerbaycan'a karşı bir tutum almaya başladı.⁸²

Kremlin'in bu aşamada bölgenin Ermenistan'a bağlanmasına karşı olmaktan çok, ortaya çıkabilecek siyasal ve hukuksal sorunlardan endişe duyduğu görülüyordu. Değinildiği üzere Sovyet Anayasası, birlik içindeki sınır değişikliklerinin ancak ilgili cumhuriyetler tarafından da onaylanması halinde gerçekleşebilmesini öngörüyordu.

⁸⁰ "Olaylar Kentten Kente Sıçıyor: Ermenistan, Kaynıyor", **Hürriyet**, 8 Temmuz 1988, s. 12.

⁸¹ "Azeriler Karabağ'ı Vermiyor", **Hürriyet**, 18 Haziran 1988, s. 10.

⁸² **Kommünist**, 17 Kasım 1988 (Moskova Televizyonu spikeriyle yapılan röportajdan).

Ermeniler ise aynı anayasanın uluslara kendi kaderini tayin hakkı tanıdığını ileri sürerek taleplerinin kabulünü istiyorlardı. İçine düşülen bu durumu, Sovyet Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Gerasimov, “Karabağ sorunu anayasal bir çelişkiye dönüşmüştür” sözleriyle dile getirecektir.⁸³

Sumgayıt sonrası yaşanan gelişmeler Azerbaycan kamuoyunu da harekete geçirmiş, kitlesel protesto gösterileri düzenlenmeye başlanmıştır. Bunların en önemlisi 16 Mayıs 1988’de Bakü’de düzenlenen gösteri oldu. Bu gösteri sırasında iktidar ilk kez sert bir dille eleştirildi ve siyasal talepler dile getirildi. Gösterilerin önemli sonuçlarından biri de Ebulföz Elçibey’in*, politika sahnesine çıkmasını sağlamasıdır.

Gösterileri, “Azerbaycan Gönüllü Müdafaa Cemiyeti” adlı yeni kurulan bir sivil örgüt düzenlemişti.⁸⁴ Örgüt adına dağıtılan 78 maddelik, “Nümayişdə Tələblərimiz” başlıklı bildiri, “Azerbaycan dili”nin sözde değil gerçekte resmî devlet dili olarak kabul edilmesinden, Ermenistan ve Derbent’te yaşayan “Azərbaycan Türkələrinə milli muxtariyyət” verilmesine kadar çok çeşitli talepler yer alıyordu.⁸⁵ Göstericilere göre Hükümet, Dağlık Karabağ konusunda üzerine düşeni gereğince yerine getirmekten uzak davranıyordu. “Gaflet” içinde bulunuyor, Ermenilerle uğraşmak istemiyordu.⁸⁶ Bu ise halkın “tahammül güçlerini” zorlamaya başlamıştı.⁸⁷ Gösteriler sırasında yaptığı konuşmaya, Azerbaycan halkının Dağlık Karabağ için “kanının son damlasına kadar” savaşağını söyleyerek başlayan Elçibey de, “Topraktan pay olmaz. Vatan mukaddestir” diyerek siyasal iktidarın pasif tutumunu eleştirecektir. Ona göre, iktidar harekete geçmezse bunu halk gücüyle sağlayacaklardır, çünkü “Halk gücü büyük şeydir”.⁸⁸

---

⁸³ “Kremlin Bocalıyor”, **Hürriyet**, 19 Haziran 1988, s. 10.

* Elçibey’in ilk soyadı “Aliyev”di. Halk Hareketi’nin önderi konumuna gelince soyadını “Elçibey” olarak değiştirecektir.

⁸⁴ Ebulföz Elçibey, **Azatlık ve Demokrasi**, Haz. Halil Açıkgöz, İstanbul, Veli, 1993, s. 22.

⁸⁵ 18 Mayıs 1988’de Bakü’de yapılan gösteriler sırasında dağıtılan bildirin orijinal metni için bkz. Yıldırım, Özönder, **Karabağ Dosyası**, s. 101-110.

⁸⁶ Elçibey, **Azatlık ve Demokrasi**, s. 34.

⁸⁷ Ertuğrul Özkök, “Tahammül Bardağı”, **Hürriyet**, 24 Kasım 1988, s. 10.

⁸⁸ Elçibey, **Azatlık ve Demokrasi**, s. 22.

Sumgayıt olayları, sonrasında Azerbaycan'da başlayan kitlesel tepki hızla yayılarak 1988 yılı sonlarında büyük bir güç hâline gelmişti. Bakü'de 17 Kasım 1988'de başlayan eylemler ancak 19 gün sonra, 5 Aralık 1988'de, güç kullanılarak dağıtılabildi. O zamanki adıyla Lenin Meydanı'nda yapılan bu eyleme katılanların sayısı, zaman zaman, 500 bine kişiye ulaşıyordu.⁸⁹

Böylece, kendilerini SSCB'nin en "temkinli" ve "beynelmileci" halkı olarak tanımlayan⁹⁰ Azerbaycanlılar da harekete geçmiş, "pasif halk", kamuoyu yaratıcı odak olarak sahneye çıkmış, yönetimin kararlarını da etkileyecek önemli bir güç merkezi olmuştur. Gösteriler sonucunda, modern Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynayacak olan "Azadlık" hareketi ortaya çıkmış,⁹¹ Azerbaycan Halk Cephesi (AzHC)'nin doğuşuna zemin oluşturmuştur.⁹²

Gösteriler basının tutumunu da değiştirmiştir. O zamana kadar hükûmetin resmî söylemleri dışındaki haberlere yer vermeyen gazeteler, göstericilerle röportajlar yapmaya, aydınların ve halkın temsilcilerinin Dağlık Karabağ konusundaki görüşlerini yansıtmaya başlamışlardır. Basının etkisiyle, Azerbaycan ulusal tarihinin yanı sıra, diğer Türk dili konuşan halkların hayatına olan ilgi de artmıştır. Özellikle "Azadlık", "Azərbaycan", "Gənçlik", "Aydınlıq" gibi yeni yayınlanmaya başlayan gazetelerde SSCB'de yaşayan Türklerin yanı sıra diğer dünya Türkleri hakkında da yazılar, araştırmalar yayınlanmaya, ortak geçmişten söz edilmeye başlamıştır. Büyük rağbetle karşılanan bu yazılar⁹³ etnik bilincin güçlenmesinde önemli rol oynarken, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde de etkili bir kanaat oluşturuca etken olmuştur.⁹⁴

---

⁸⁹ **Cumhuriyet**, 24 Kasım 1988, s. 1; **Hürriyet**, 25 Kasım 1988, s. 11.

⁹⁰ "Həqiqət Bizimlədir", **Kommünist**, 26 Kasım 1988 (Azerbaycan Vatan Cemiyeti Başkanı Elçin Efendiyev'le yapılan röportaj).

⁹¹ Rızvan Genberli, "Azerbaycan'da Bitmeyen Geçiş Süreci ve Medya Çıkmazı", **Avrasya Dosyası**, C. VII, No:1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 201.

⁹² Hüseyin Adıgüzel, **Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri: Özbekistan Birlik Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi**, İstanbul, İnsan ve Demokrasi Vakfı, 2000, s. 167.

⁹³ Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), **Türk Cumhuriyetlerinin Tanışma ve Yakınlaşmasında Basının Rolü (Konferans): İstanbul, 20-21 Ekim 1993**, Ankara, TİKA, 1994, s. 25 (Azerbaycanlı Gazeteci Mustayev Amirqübalaoğlu'nun konuşmasından).

⁹⁴ Nazif Kahramanlı, "Azerbaycan Basını", **Sazın, Sözü, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, Haz. Büşra Ersanlı, Hüsamettin Mehmedov, İstanbul, Da, 2004, s. 54.

Sumgayıt olayları sonrası, tezimizin kuramsal çerçevesi bağlamında, üç önemli etkenin ortaya çıktığı ve kamuoyu yaratmada etkin olduğu görülmektedir. O zamana kadar ilgisiz bir tutum sergileyen “pasif halk”, Dağlık Karabağ sorununun ağır bir bunalım görünümünü alması üzerine harekete geçmiş ve siyasal iktidarın kararlarında rol oynayan bir etken olmuştur. Bunun yanı sıra, Hükûmet’in sorun karşısında duyarsız olduğunu düşünen bir grup aydın ve toplum önderi kamuoyu oluşturarak kitleleri harekete geçirmiş ve siyasal iktidarın politikalarını etkilemiştir. Bu aydın grubunu ve kurulmasına önderlik ettikleri “Azadlık” hareketini, tehlikede gördükleri toprak bütünlüğünü korumak için ortaya çıkmış bir tür çıkar grubu olarak nitelendirebiliriz.

Sumgayıt olayları sonrası kamuoyu yaratma bağlamında ortaya çıkan üçüncü etken ise basın olmuştur. Hem resmî basın, hem de hareketin ortaya çıkardığı “muhalif” basın, Dağlık Karabağ sorununu konulaştırıp önemsetmek yoluyla gündem oluşturmuş ve kitlelerin ilgisinin soruna yönelmesinde etkin bir rol oynamıştır. Tek sesli basının egemen olduğu uzun yıllardan sonra gösterilen bu tutum, “Ermenilerin haksızlığı” konusunda genel bir kanaatin oluşmasına yol açarak farklı düşüncelerin ifade imkânını ortadan kaldırmıştır.

Bütün bu gelişmelerse, 20. yüzyıl başlarında olduğu gibi, halkın bakışının Türkiye’ye dönmesine yol açarak, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde önemli bir basamak olacaktır.

b. Sumgayıt Olaylarının Türkiye’de Kamuoyu Oluşumuna Etkileri

Türkiye kamuoyu Dağlık Karabağ sorunuyla Sumgayıt olayları dolayısıyla “tanıştı”. Bu konuda en büyük rolü basın oynadı.

Basın, Ermenistan’da yapılan gösterileri başlangıçta, Gorbaçov’un glasnost ve perestroika politikaları sonucu ortaya çıkan özgürlük talepleri olarak görüyordu. Bu anlamda Sovyetlerin işçileriydi ve Türkiye’yi doğrudan ilgilendiren bir yönü

yoktu. Sumgayıt olaylarından sonraysa bu tablo değişti.⁹⁵ Basının yanı sıra Türkiye’deki Azerbaycan diasporası başta olmak üzere siyasal partiler, çeşitli baskı grupları ve diğer kamuoyu yaratıcı odakların çabalarıyla kamuoyunun Dağlık Karabağ sorununa olan ilgisi arttı. Kısa sürede Türk-Ermeni sorununun bir parçası görünümü alarak⁹⁶ neredeyse Türkiye’nin iç politika sorunu niteliği kazandı.

Sumgayıt’ta yaşananlar ancak iki gün sonra Türkiye basınında yer almaya başlamıştır. Bu gelişme, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinin kilometre taşlarından biri olacaktır. O zamana kadar bölgede yaşananları genel eğilime uygun olarak, SSCB’nin iç sorunu olarak gören kamuoyu, basının olayla ilgili gündem oluşturmaya başlamasıyla birlikte tutumunu değiştirecek ve Azerbaycan’dan yana davranmaya başlayacaktır.

Türkiye gazetelerinin Sumgayıt olayları hakkındaki değerlendirmeleri, sayfalara yansımaya başlamasından itibaren Azerileri savunur bir nitelikteydi. Olaylar, “birkaç serserinin” işi olarak tanımlanıyordu.⁹⁷ Gazetelere göre, çatışmalarda hayatlarını kaybedenler, iddia edildiğinin aksine yalnızca Ermeniler değildi, içlerinde başka etnik gruplardan insanlar da bulunuyorlardı. Gösteriler, Dağlık Karabağ’ın ilhakı konusunda Ermenistan’da yapılan ve iki Azeri’nin öldürüldüğu olaylara bir tepki olarak ortaya çıkmıştı.⁹⁸ Hatta olayların arkasında “Ermeni kışkırtıcıları” bulunmaktaydı.⁹⁹

Basının Sumgayıt’ta yaşananlarla ilgili haberleri kamuoyuna aktarma biçiminde, gelişmelerde Azerilerin herhangi bir sorumluluğu olabileceği düşüncesine imkân vermeyen bir tutum dikkat çekmektedir. Burada, kitle iletişim araçlarında editör olarak görev yapan bireylerin, bir haber konusunun işlenmesi veya reddedilmesi noktasındaki inisiyatiflerini ifade eden “eşik bekçiliği”nin devreye

⁹⁵ Svanta E. Cornell, “Regional Politics in the Caucasus and Central Asia: The Position of the USA, Turkey and Israel”, **Security and Cooperation in the Eastern Mediterranean**, Arı Movement, Friedrich Naumann Foundation, Begin-Sadat Center for Strategic Studies, International Conference, Istanbul, June 9–10, 1999, s. 66.

⁹⁶ Nazmi Gül, Gökçen Ekici, “Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası”, **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 383.

⁹⁷ “Bu Kez Azerbaycan Karıştı”, **Cumhuriyet**, 1 Mart 1988, s. 3.

⁹⁸ **Cumhuriyet**, 1 Mart 1988, s. 3.

⁹⁹ “Büyük Ermenistan Hayali”, **Hürriyet**, 12 Mart 1988, s. 10.

girdiği görülmektedir. Haberlerin üslubu da oldukça öznelmiş ve kamuoyundaki “Ermeni” karşıtlığını körükler bir görünüm almıştır. Basına göre, ortada siyah-beyaz bir tablo vardı. Ermeniler potansiyel olarak suçluluğa yatkındı. Azeriler sorumlulukları yokken mağdur edilmişlerdi. 6 Temmuz 1988’de Erivan Havaalanı’nda konuşlanan Sovyet Kızıl Ordu birliklerine yapılan saldırıların kamuoyuna duyurulması bu konuda ilginç bir örnek oluşturmaktadır. Basına göre bu olay, “Ermeni azgınlığının başlangıcı”ydı.¹⁰⁰ Ermeniler, “perestroika düşmanı”ydılar,¹⁰¹ Gorbaçov’un Sovyetler Birliği’ni demokratikleştirme ve yeniden yapılanma politikasına darbe vuruyorlardı.¹⁰²

Böylece basında, kamuoyundaki Ermenilere karşı var olan olumsuz kanaatleri besleyici, Azerbaycan’a ise sempati oluşturmaya yönelik bir politika izlenmeye başlanmış, bu tutum aynı zamanda bir suskunluk sarmalı oluşturarak farklı düşünceleri ifade imkânını ortadan kaldırmanın yolunu açmıştır. Ayrıca, “kötü Ermeni” kanaatini “durağanlaştırarak”, “kalıplaştırma” yönünde önemli bir etken olmuştur. Bunun çeşitli nedenlerden kaynaklandığı söylenebilir.

Bu nedenlerin ilki, 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan “soy, dil ve kültür birliği” anlayışıdır. Sumgayıt olaylarından hemen sonra, Türkiye’deki sol anlayışın önemli bir yayın organı olan Cumhuriyet gazetesi Azerbaycan’la ilgili istatistik bilgilere yer verdiği “Kimlik Kartı” başlıklı sütunda, ülkenin “etnik yapısı”ni “Azeri Türkleri”, “dini”ni “İslam” ve “dili”ni “Türkçe” olarak gösteriyordu.¹⁰³ Oysa o zamanki resmî ifade biçimine göre, milliyet “Azerbaycanlı”, dil “Azerbaycanca” idi. Türk ve Türkçe kavramları 1936’dan beri kullanılmıyordu. Buna karşın, Cumhuriyet gazetesinin “Türk” ve “Türkçe” terimleriyle Türkiye ile Azerbaycan’ın etnik benzerliğine vurguda bulunması dikkat çekicidir. Aynı şekilde, dönemin tüm basın organları Azerbaycanlılarla ilgili tanımlamalarda “Türk” terimini kullanıyorlardı. Bu bile, genel bir Ermeni karşıtlığının egemen olduğu, aynı zamanda “Türk” kavramına bağlılığı güçlü olan Türkiye kamuoyunun, neredeyse bir bütün olarak, Azerbaycan-

¹⁰⁰ **Hürriyet**, 7 Temmuz 1988, s. 10. Benzer bir tanımlama için bkz. “Kafkaslar Kaynıyor”, **Zaman**, 24 Eylül 1988, s. 1.

¹⁰¹ “Moskova’dan Sert Uyarı”, **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1988, s. 3.

¹⁰² “Karabağ Bunalımı”, **Cumhuriyet**, 16 Haziran 1988, s. 1.

¹⁰³ **Cumhuriyet**, 2 Mart 1988, s. 3.

Ermenistan sorununda neden Azerbaycan'dan yana tutum takındığını açıklayabilecek önemli bir olgudur.

Türkiye basınının Ermeni-Azeri çatışmasındaki tutumunu etkileyen ikinci önemli etken, Ermeni taleplerinin Dağlık Karabağ'la sınırlı kalmayacağı yolunda oluşan endişedir. Eskiden beri “Moskova'nın göz yummasıyla”, Türkiye karşıtı güçlü bir Ermeni milliyetçiliği varlığını sürdürüyordu.¹⁰⁴ Bu milliyetçiliğin kışkırttığı Ermeniler her fırsatta Türkiye'den toprak talebinde bulunuyorlardı. Azerilerle çatışmadan kazançlı çıkarlarsa, bu talepleri daha da güçlenebilirdi.

Basında bu yönde sık sık haber ve değerlendirmelerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Hürriyet gazetesi tarafından “Büyük Ermenistan Hayali” manşetiyle duyurulan bir haberde,¹⁰⁵ Ermenilerin hedefinin “Türkiye, İran ve Gürcistan'dan toprak koparmak” olduğu iddia ediliyordu. Gazeteye göre, Ermeni milliyetçilerinin toprak ilhakı yoluyla Büyük Ermenistan kurmak hayallerinin birinci aşaması “ülke içinde” yayılmak ve güçlenmekti. Bunun için, Sovyetler nezdindeki güçlü konumlarını da kullanarak, Karabağ ve diğer bölgelerdeki olayları başlattılar. Eğer Ermeniler, bu konuda başarılı elde ederlerse, gelecekte, Ermenistan'a komşu ülkeler bir toprak talebi sorunuyla karşı karşıya kalacaklardır.

Cumhuriyet gazetesi yazarı Ergun Balcı da benzer endişeyi dile getiren bir yazı kaleme alıyor ve Ermenileri destekleyen Batı basınının olayları, “Türkler, Ermenileri katlediyor” biçiminde sunarak, Sovyetler Birliği'ndeki Ermenilerin Türkiye'den toprak talep etme cesaretini arttırdığını ileri sürüyordu.¹⁰⁶ Konuya Balcı'yla aynı perspektiften yaklaşan Türkiye gazetesi yazarı M. Necati Özfatıra da, New York Times'ın, “Ermeniler, Karabağ'ı istemek konusunu, ileride Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Türkiye'den toprak taleplerine zemin hazırlamak için başlatmışlardı” iddiasını satırlarına taşıyarak, bu yöndeki endişeyi arttırıcı tutum takınacaktır.¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ Nazım Güvenç, “Ermeni Diasporası Devrede”, **Cumhuriyet**, 12 Mart 1988, s. 3.

¹⁰⁵ “Büyük Ermenistan Hayali”, **Hürriyet**, 12 Mart 1988, s. 10.

¹⁰⁶ Ergun Balcı, “Ermenistan, Türkiye ve Sovyetler Birliği”, **Cumhuriyet**, 14 Mart 1988, s. 3

¹⁰⁷ M. Necati Özfatıra, “Niçin Karabağ?”, **Türkiye**, 9 Nisan 1988, s. 5.

Basının, Ermeni toprak iddialarının yalnızca Azerbaycan'la sınırlı kalmayıp Türkiye'ye de yansıtacağı endişesini arttıran etkenlerden biri de diaspora Ermenilerinin tutumuydu. Karabağ olayları onlar açısından da bir dönüm noktası olmuş, Kanada'dan ABD'ye, Avustralya'dan Lübnan'a yaşayan tüm Ermeniler arasında büyük bir heyecan meydana getirerek Büyük Ermenistan düşüncesi güçlendirmişti.¹⁰⁸

Gazetelerin Sumgayıt olaylarından sonra Ermeni-Azeri çatışmalarındaki tutumunu etkileyen üçüncü husus da, ABD ve Avrupa basınının konuya yaklaşımları olmuştur.¹⁰⁹ Batı basını olayları Türk-Ermeni çatışması biçiminde sunmaya ve 1915 olaylarıyla bağlantılı bir süreç olarak göstermeye çalışıyordu. Örneğin BBC'ye göre, Karabağ olayları, Türklerle Ermeniler arasındaki tarihsel gerginliğin Sovyetler Birliği'nde Azeri-Ermeni gerginliğine dönüşmesiydi.¹¹⁰ International Herald Tribuna, Time, Newsweek, Le Monde, L'Express gibi yayın organları da çatışmaları okuyucularına aktarırken sözü bir biçimde, 1915'te "1,5 milyon Ermeni'nin Türklerce katline" getiriyor ve Ermeni tezlerini gündeme taşıyorlardı.¹¹¹ Ergun Balcı, "Ermenistan, Türkiye ve Sovyetler Birliği" başlıklı yazısında, "iki haftadır" izlediği Time ve Newsweek dergilerinden edindiği izlenimi şu sözlerle aktarmaktadır:

"Tablo şöyle: Bu yüzyılın başında Türklerin büyük gazabına uğrayan, 1,5 milyon insanı Türkler tarafından kesilen Ermeniler şimdi yeni bir Türk tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyor! Bu kez tehlike Azeri Türklerinden geliyor. Ve Ermeniler soykırımın üzerinden 70 yıl geçtikten sonra, tekrar korku ve dehşet içinde yaşıyorlar"¹¹²

Balcı'ya göre, Batı basınının bu tutumu güçlenerek devam edecektir. Çünkü Batılı bazı çevrelerin amacı olayları kışkırtmak, Sovyetler Birliği'ndeki huzursuzluğu körüklemektir.

¹⁰⁸ Sabatay Varol, "Ermenistan Dönüm Noktasında", **Cumhuriyet**, 9 Mart 1988, s. 3. (Ermeni diasporasının önde gelen aydınlarından Terminassian'la yapılan röportaj).

¹⁰⁹ Uluslararası habercilikte tekelleşme ileri süren Atilla Girgin'e göre, bu tekeli elinde tutan Batılı haber kaynakları dış haberleri, özellikle "gelişmemiş" ülkelerden elde ettikleri haberleri, kamuoyuna duyururken seçmeci davranmakta ve haberleri saptırabilmektedirler. Bkz. Atilla Girgin, **Uluslararası İletişim: Haber Kaynakları ve A.A.**, İstanbul, Der, 2002, s. 44-45.

¹¹⁰ **Cumhuriyet**, 13 Haziran 1988, s. 3.

¹¹¹ Güvenç, "Ermeni Diasporası Devrede".

¹¹² Balcı, "Ermenistan, Türkiye ve Sovyetler Birliği".

Türkiye basınının Batılı yayın organlarında, Türkiye kamuoyunu tedirgin edecek bu tür haber ve yorumları sayfalarına taşıması, basının eşik bekçileri işlevinin önemli bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Söz konusu dönemde Batı basınında Ermenilerle ilgili başka haberler, Dağlık Karabağ konusundaki çatışmalara Türkiye'deki bakış açısından farklı bakan görüşler de yer alıyordu.

Türkiye basınının tutumunu etkileyen dördüncü etken ise terör örgütü ASALA'nın Ermeni-Azeri çatışmasına taraf olmasıdır. ASALA, Sumgayıt olayları nedeniyle yaptığı açıklamada Azerileri tehdit ederek, onları da hedeflerine aldıklarını açıklamıştı. Bu haberi Hürriyet gazetesi, "Dünyadan" sayfasının manşetinden "ASALA'dan Azeriler'e Tehdit" başlığı vermiştir. Gazeteye göre ASALA "yine öç çığılıkları" atıyor ve Azerileri öldürmekle tehdit ediyordu.¹¹³ Cumhuriyet gazetesinin Azerbaycanlı gazeteci Abbas Abdulla'ya dayanarak verdiği bir başka haberde ise ASALA'nın Karabağ'a yerleşmekte olduğu iddia ediliyordu.¹¹⁴ Bu haberlerin verdiği mesaj açıktı. Pek çok Türk diplomatını ve masum vatandaşları öldüren, Türkiye'yi bölmek isteyen ASALA'nın Sovyet Ermenilerine yardım etmesi karşısında seyirci kalmamalıdır. Onun Karabağ'a yerleşmesi Azerbaycan için olduğu kadar Türkiye için de büyük tehdittir. Bu nedenle Azeriler yalnız bırakılmamalı ve desteklenmelidir.

Sovyet Ermenilerinin söylemleri de Türkiye kamuoyunda oluşan endişeyi arttırıcı nitelikteydi. Ermeniler, Türkiye'yi "düşman" olarak göstermekte ısrar ediyordu. Batının "Hıristiyan duyguları"ni harekete geçirebilmek için Türkiye'yi Pantürkizm'i kışkırtmakla suçlamaya başladılar. Örneğin Ermeni Ulusal Hareketi'ne göre, "tüm Türkler", "Pantürkizm" duygusu içinde Ermenilere karşı ortak bir hareket içindeydi ve bu, Ermeni ulusunun geleceği açısından ciddi bir tehlike oluşturuyordu.¹¹⁵ Sumgayıt olayları da "Pantürkizm'in saldırısı"ndan başka bir şey değildi.¹¹⁶

---

¹¹³ **Hürriyet**, 29 Kasım 1988, s. 12.

¹¹⁴ "ASALA Karabağ'a Yerleşiyor", **Cumhuriyet**, 22 Ağustos 1989, s. 3.

¹¹⁵ Panossian, "The Diaspora and Karabagh Movement..", s. 162.

¹¹⁶ "Moskova'da Ermeni Sancısı", **Hürriyet**, 14 Mart 1988, s. 10.

Bu iddialar Batı basınında kabul görmekte gecikmedi. Örneğin, Belçika televizyonunda yayınlanan bir programda, Ermeni-Azeri gerginliğinin ardında “1920’lerde Azerbaycan’da ortaya çıkan” “Türkçülük-Turancılık” düşüncesinin yatmakta olduğu iddia ediliyordu.¹¹⁷ Fransız basını ise, SSCB’de yaşayan Türklere dikkat çekiyor ve Sovyet ordusundaki “Türk lobisi”nin, Karabağ’ın Ermenistan’a verilmesi halinde ülkede yaşayan “tüm Türkler”in kendilerine karşı tavır alacağı konusunda Kremlin’i uyardığını ileri sürüyordu.¹¹⁸ Paris’te yaşayan Ermeni tarihçi Anahid Terminassian da benzer bir iddiada bulunuyor, Gorbaçov’un Karabağ dolayısıyla, “Sovyetler’deki Türkler” gibi, hassas bir sorunla karşı karşı kaldığını söylüyordu. Bu yüzden onun Ermenilere hak vermesini beklemek mümkün değildi:

“Ermenilere taviz verirse 40–50 milyon Türk’ün tepkisiyle karşılaşacak. Bu durumda 4 milyon Ermeni’nin ne ağırlığı olur?”¹¹⁹

Hâlbuki Türkiye basını bunun tam tersi bir düşüncededeydi. SSCB’de yaşayan 3,5 milyon Ermeni, “aynı topraklar üzerinde yaşayan 60 milyon Türk’ü sindirmek” istiyordu. Hatta Ermeniler kendilerine dünyanın her yerinde destek bulurken Türkiye’deki resmî yayın organları olan TRT ve Anadolu Ajansı bile Azerbaycan’ın çıkarlarına uygun olmayan bir politika izlemekteydi.¹²⁰ Türkiye dışında “Türk asıllı” insanların yaşadıkları bir gerçektir ve bu Türk asıllı insanlar, “hangi topraklarda yaşarlarsa yaşasınlar, hangi devletin uyuğu olurlarsa olsunlar, insanlık onuruna, dillerine, kökenlerine, kültürlerine saygı göstererek” yaşamalarının sağlanması Türkiye’nin sorunu olmalıydı.¹²¹

Sumgayıt olaylarından sonra, Türk basınında görülen ilginç bir gelişme de, Hükûmeti, olaylara doğrudan müdahale etmeye davet eden bir tutumun ortaya çıkmasıdır. Basına göre, Dağlık Karabağ sorununda uluslararası antlaşmalar Türkiye’ye olaylara doğrudan taraf olma imkânı vermektedir. 1921 yılında

---

¹¹⁷ “Ermeni Çatışmasında Türkçülük Harekatı”, **Hürriyet**, 29 Kasım 1988, s. 10. Bu dönemde birçok Batılı uzman, SSCB’deki gelişmeler dolayısıyla Türkiye’de Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra öldüğü düşünülen Pantürkist düşüncelerin yeniden canlanmaya başladığını ileri sürüyordu. Örneğin bkz. Graham E. Fuller, “The Emergence of Central Asia”, **Foreign Policy**, No: 78, Spring 1990, s. 51.

¹¹⁸ “Sovyet Ordusunda Türk Lobisi”, **Cumhuriyet**, 8 Mart 1988, s. 3.

¹¹⁹ Varol, “Ermenistan Dönüm Noktasında”.

¹²⁰ Sabri Aras, “Karabağ, Nahçıvan ve Türk Birliği”, **Türkiye**, 2 Nisan 1988, s. 2.

¹²¹ Ali Sirmen, “İç Türkler-Dış Türkler”, **Cumhuriyet**, 26 Mart 1988, s. 3.

Türkiye'nin Azerbaycan ve Ermenistan'la imzalamış olduğu antlaşmalar sınırlarda değişiklik olması durumunda Türkiye'ye taraf olma hakkı tanımakta, hatta sorumluluk yüklemektedir.¹²²

Burada basının gündem oluşturma işlevlerinin ilginç bir örneğini görmekteyiz. Basın, olayları kendi amaçladığı doğrultuda vererek kamuoyu kanaatini yönlendirici bir tutum takınıyor ve siyasal iktidar üzerinde baskı oluşturmaya çalışıyordu. Verilen mesaj açıktı. İktidarın ileri sürdüğü gibi, Türkiye'nin gelişmelerde tarafsız kalmak gibi bir zorunluluğu bulunmuyordu. Aksine uluslararası hukuk olaylara doğrudan müdahale hakkı tanıyordu.

Türkiye Hükûmeti ise, 20 Ocak 1990 tarihinde Kızıl Ordu'nun Bakü'ye müdahalesine kadar, gelişmeleri, Sovyetlerin içişleri olarak değerlendirmeye devam etmiş ve bu konuda aktif bir tutum takınmaktan kaçınmıştır. İktidar, SSCB ile oluşan “bahar havası”nı bozacak bir davranış sergilemek istemiyordu. Bu nedenle, antlaşmalar Dağlık Karabağ'ın statüsünde yapılacak herhangi bir değişiklikte Türkiye'nin mutabakatının aranmasını öngörüyorsa da, Türkiye bu konuyu gündeme getirmekten “özenle sakın[maya]” çaba göstermiştir.¹²³ Bakü'ye Kızıl Ordu müdahalesi ve bunun Türkiye kamuoyunda meydana getirdiği büyük tepki karşısında bu politikasını göreceli de olsa değiştirmek durumunda kalacaktır.

Sumgayıt olayları sonrasında yaşanan gelişmelerin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci açısından bir başka önemli sonucu Azerbaycanlılarla etnik dayanışma bilincini güçlendirmesidir.

Olayların başladığı 1988 yılında bölgeyle ilgili haberler neredeyse bütünüyle BBC, CNN, AFP, Reuters, Tass, New York Times gibi gazete ve haber ajanslarına dayandırılıyordu. O günlerde yapılan bir araştırmaya göre Türkiye basınında yer alan

---

¹²² “Karabağ: 70 Yıllık Sorun”, **Cumhuriyet**, 16 Haziran 1988, s. 13. Türk Dışişleri ise bu müdahale hakkının yalnızca Nahçıvan'la sınırlı olduğunu ileri sürüyordu. Sumgayıt olaylarının hemen ardından yapılan Dışişleri Bakanlığı açıklamasında Bakanlık Sözcüsü İnal Batu, “1921 tarihli Gümri ve Moskova antlaşmaları uyarınca Türkiye'nin Nahçıvan konusunda söz hakkı vardır” diyecektir. “İnal Batu: Azerbaycan'ı Yakından İzliyoruz”, **Türkiye**, 17 Mart 1988, s. 5.

¹²³ Hasan Cemal, “Moskova, Azeriler, Ermeniler ve Ankara”, **Cumhuriyet**, 8 Aralık 1988, s. 10.

dış haberlerin yüzde 83,5'i söz konusu yabancı kaynaklardan elde ediliyordu.¹²⁴ Dolayısıyla Batılı basın organlarının Azerbaycanlıları tanımlamak için kullandığı “Türk” nitelemesi,¹²⁵ dış Türkler konusuna uzak duran gazetelerin bile tutumunu etkilemiştir. Böylece tüm basın, başlangıçta -tıpkı Kıbrıs'ta olduğu gibi- Azerbaycanlılar için de “Türk” tanımlamasını kullanmışlardır. Böylece yalnız milliyetçi ve İslamcı gazeteler değil, merkez ve sol görüşlü gazeteler bile, konuya etnisite açısından yaklaşmaya başlamışlar, iki halkın ortak etnik bağlarına özel vurgu yapmaya özen göstermişlerdir.¹²⁶

Böylece, Ermenilerin ve Batılı yayın organlarının, Pantürkizm iddialarına dayanak yapabilmek arzusunun da etkisiyle, Azerbaycanlıları “Türk” olarak tanımlamaları, iki halk arasındaki “kardeşlik” algısını uyandırma ve yeniden güçlenmesini sağlamada önemli bir rol oynamıştır.

Basının Sumgayıt olaylarıyla birlikte izlemeye başladığı politika, Türkiye kamuoyunda Ermenilere karşı, daha başlangıçta, öfke uyanmasına yol açmış, bu da kanaatleri olumsuz yönde etkilemiştir. Sovyet Ermenilerinin Türkiye'ye yönelik söylem ve davranışları da bu kuşkunun derinleşmesine ve Ermenilerin haksız olduğu konusunda genel anlayış oluşmasını sağlamıştır. Bu nedenle, aradan uzun bir dönem geçtikten sonra kamuoyunun yeniden inşa sürecinde en önemli rolü basının oynadığı söylenebilir.

2. Kamuoyunu Yeniden İnşa Sürecinde 20 Ocak Bakü Olaylarının Rolü

7 Aralık 1988 tarihinde Ermenistan'da meydana gelen deprem büyük bir yıkıma yol açmıştı. Bu olay, Dağlık Karabağ sorununun bir süre de olsa gündemden düşmesine yol açtı. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'le Başbakan Turgut Özal

---

¹²⁴ İdris Adil, **Haberde Dışa Bağımlılık: Uluslararası İletişim Düzeni ve Ulusal Basının Dışa Bağımlılığında Türkiye Örneği**, İstanbul, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, 1991, s.136.

¹²⁵ Örneğin, Reuters'a göre, Bakü'de 100 bin Azeri Türk'ü gösteri yapmıştır. **Hürriyet**, 20 Mayıs 1988, s. 10; CNN'e göre, Stepanakert'in merkezinde “Türkler”le Ermeniler çatışmaktadır. **Hürriyet**, 23 Eylül 1988, s. 12.

¹²⁶ Graham E. Fuller, “Türkiye'nin Yeni Doğu Politikası”, **Balkanlardan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu**, Haz. Graham E. Fuller, Ian O. Lesser, Çev. Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa, 2000, s. 88.

Gorbaçov'a başsağlığı mesajları gönderdiler.¹²⁷ Azerbaycan, Ermenistan'a yardım önerisinde bulundu. Azeri yetkililere göre, "Felaket insanları birleştirir"di.¹²⁸

Deprem sonrası, Moskova'nın Ermeni politikası da değişti. 12 Ocak 1989'da alınan bir kararla, Dağlık Karabağ doğrudan Moskova'ya bağlandı ve bunun Azerbaycan Yüksek Sovyeti (AYS) tarafından onaylanması sağlandı. Ermenilere verilen bu ödün¹²⁹ onları memnun etmek yerine, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'la birleştirmek yolundaki umutlarını arttırdı. Erivan ve Stepanakert'te yeniden büyük gösteriler düzenlenmeye genel grev çağrıları yapılmaya başlandı.¹³⁰

Bu gelişmeler, deprem sırasında tutumunu oldukça yumuşattığı görülen Türkiye basınına eski konumuna döndürdü ve yeniden Ermeniler aleyhine bir davranış sergilemeye, olumsuz duyguları pekiştirici yayınlar gazete sayfalarında görülmeye başlandı. Ermenistan'ın Azerbaycan'ın yardım önerisini reddetmesi kamuoyuna, "Deprem bile nefret duygularını silemedi" biçiminde yansıtıldı.¹³¹ Ardından, deprem sırasında yardım adı altında Fransa, Lübnan ve ABD'den Ermenilere silah gönderildiği iddiaları gündeme taşındı.¹³² Bu iddialar Türkiye resmî makamlarınca da ciddiye alınacak ve Ermenistan'a Türkiye üzerinden yapılan yardımlar sıkı biçimde denetlenmeye başlanacaktır.¹³³

Hürriyet gazetesi, Türkiye'ye sığınan Mihriban Vezirova adlı bir gazeteciyle yedi gün süren uzun bir röportaj gerçekleştirerek, Ermenistan ve Ermenilerle ilgili birçok olumsuz görüşü gündeme taşıdı. İlk gün birinci sayfadan verilen ve ardından 5 ve 16. sayfalarda sürdürülen dizi röportaja göre, Ermenistan Rusya tarafından Azerbaycan'la Türkiye arasındaki coğrafi bütünlüğü ortadan kaldırmak için yaratılan

---

¹²⁷ "Ermenistan'da Onbinlerce Ölü", **Cumhuriyet**, 9 Aralık 1988, s. 1.

¹²⁸ "İnanılmaz Rakam: 100 Bin Ölü", **Cumhuriyet**, 10 Aralık 1988, s. 1.

¹²⁹ "Ermenilere Ödün", **Hürriyet**, 16 Ocak 1989, s. 10.

¹³⁰ Human Rights Watch/Helsinki, **Azerbaijan: Seven Years of..**, s.1.

¹³¹ "Ermenilerden Azeri Yardımına Ret", **Hürriyet**, 18 Aralık 1988, s. 12.

¹³² **Hürriyet**, 26 Eylül 1991, s. 1.

¹³³ Daha sonraki çatışmalarda Ermenilerin kullandığı modern silahlar bu iddiaları destekler niteliktedir. Bkz. Mediha Akarlan, **Değişen Dünya Dengeleri, Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri**, Bursa, Ezgi Kitabevi, 1994, s. 97.

“yapay bir yama”ydı.¹³⁴ Ermeniler, üstün ırk iddiası taşıyan bir ulustu. Amaçları, bu üstün ırkın yaşayacağı Hazar’dan Karadeniz’e uzanan, “denizden denize” büyük Ermenistan devletini kurmaktı.¹³⁵ Sumgayıt olayları da yeni bir soykırım imajı oluşturup dünyanın desteğini sağlayabilmek için Ermeniler tarafından gerçekleştirilmişti. Olayların elebaşı, Paşa Gregoryan adında çok iyi “Azeri Türkçesi” konuşan bir Ermeni’ydi. Evleri yakılan ve hayatlarını kaybeden 26 Ermeni de, Gregoryan’ın örgütüne haraç vermeyi kabul etmedikleri için öldürülmüşlerdi.¹³⁶

Benzer görüşler Cumhuriyet gazetesinde de yer almaktadır. Londra’da yayımlanan “Impact International” dergisinden alıntılanan ve Bakü Üniversitesi’nden 26 profesörün yayımladığı bir bildiriye yer veren gazete, tıpkı Hürriyet gibi, Sovyet Ermenilerinin gerçek amacının Karadeniz’le Hazar Denizi arasında bir büyük Ermenistan devleti kurmak olduğu iddiasını sayfalarına taşıyordu. Hatta Ermeniler, “utanmadan” tüm Kafkasya’yı büyük Ermenistan devleti olarak gösteren haritalar yayınlıyorlardı.¹³⁷ Haberde, Ermenistan’da çok sayıda Azeri yaşamasına karşın, sistematik olarak tüm Türkçe yer adlarının Ermenice adlarla değiştirildiği de ileri sürülüyordu.

Birinci bölümde değinildiği gibi, Walter Lippmann’a göre, kamuoyu kanaatlerinin temelinde görünmeyen bir çevre vardır. Bireyler, bu çevrenin oluşturduğu özel dünyalarında yaşarlar ve kanaatleri bu çevre içerisinde biçimlenir. Kamuoyu da, bu görünmeyen çevrede yaşayan insanların tasavvurları, hedefleri ve aralarında süre giden ilişkilere dair varsayımlara göre oluşur. Dolayısıyla, bir kamu kanaatinden değil, kamu hayalinden söz etmek gerekir. Basının Sumgayıt’la ilgili yaşananlardan sonra 20 Ocak 1990 olaylarıyla birlikte takındığı tutum ve bunun nedenini Türkiye kamuoyunun son derece duyarlı olduğu toprak talebi bağlamında

---

¹³⁴ Engin Bilginer, “Türk Asıllı Mihriban Vezirova’nın Rusya Günlüğü: Glasnostu Delip Geçen Kadın-2”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1989, s. 5. Ermenistan’ın yapay bir biçimde kurulduğu iddiası, daha önce Zaman gazetesinde de dile getirilmişti. Gazetenin Prof. Mehmet Saray’ın Aydınlar Ocağı’nda yaptığı konuşmaya atfen verdiği bilgilere göre Rusya, “Dağınık bir şekilde yaşayan Ermenileri zorla ve bin bir vaatle Azerbaycan’a taşımış[ır]”. Amacı ise Türkiye ile arada tampon bir bölge oluşturmaktı[r].” “Azerbaycan Tampon Bölge”, **Zaman**, 30 Ekim 1988, s. 3.

¹³⁵ Engin “Türk Asıllı Mihriban Vezirova’nın Rusya Günlüğü: Glasnostu Delip Geçen Kadın-7”, **Hürriyet**, 29 Ocak 1989, s. 5.

¹³⁶ Bilginer, “Türk Asıllı Mihriban Vezirova’nın Rusya Günlüğü: Glasnostu Delip Geçen Kadın-7”.

¹³⁷ “Büyük Ermenistan”, **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1989, s. 3.

sunması, görünmeyen çevrede Ermenilere karşı “kamu hayali”ni daha da pekiştirmiş ve olumsuz bakışı güçlendirerek kamuoyunun bu yönde oluşmasını sağlamıştır. Oluşan bu kamuoyunun Ermenilerin haksız olduğu konusunda genel bir uzlaşmaya sahip olduğu söylenebilir.

Noelle-Neumann’ın “Suskunluk Sarmalı” kuramında ortaya konulduğu gibi, genel uzlaşmanın dışında kalan bireyler sürekli bir dışlanma korkusu içine düşmekle karşı karşıyadırlar. Dolayısıyla farklı kanaat taşıyan bireyler, azınlıkta kaldıklarını görerek, kendi görüş ve düşüncelerini saklamak biçiminde bir tutum takınacaklar, Azerileri desteklemek/Ermenilere karşı olmak genel bir kanaat görünümü alacaktır.

a. Bakü Olaylarına Yol Açan Nedenler

Kamuoyu yaratmak bağlamında irdeleneceğimiz 20 Ocak Bakü Olayları öncesi, Azerbaycan iç politikasında dikkat çekici gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Bunların en önemlisi 16 Temmuz 1989’da, “Varlık” ve “Halk Cephesi” hareketlerinin “Azerbaycan Halk Cephesi (AzHC)” adıyla, Ebulfez Elçibey’in liderliği altında birleşmesiydi.¹³⁸ Bu birleşme Sumgayıt’tan sonra uyanmaya başlayan Azerbaycan kamuoyunun yeniden inşasında önemli bir kilometre taşı olacaktır.

AzHC kurulduktan sonra ilk icraatı doğrudan Moskova’ya bağlanan Dağlık Karabağ’ın yeniden Azerbaycan’a verilmesi için büyük çaplı gösteriler düzenleme çağrısı oldu.¹³⁹ Bunun üzerine demiryolu işçileri greve gitti.¹⁴⁰ Grev, gıda sevkiyatı Azerbaycan demiryolu hattıyla yapıldığından, Ermenistan için fiilî bir ekonomik abluka demektir.¹⁴¹ Deprem sonrası büyük ekonomik zorluk içine düşen Ermenistan, gıda sevkiyatının durmasıyla daha da güç durumda kaldı. Bu durum, AzHC’nin eylemden istediği sonucu almasını kolaylaştırdı. 15 Eylül 1989’da, daha önce bölgenin Moskova yönetimine bırakılmasını kabul eden AYS, bu kararın lağvedilmesi ve Dağlık Karabağ’ın yeniden Azerbaycan’a bağlanmasına karar verdi.

¹³⁸ Adıgüzel, **Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri..**, s. 168.

¹³⁹ **Hürriyet**, 22 Ağustos 1989, s. 14.

¹⁴⁰ AzHC lideri Elçibey, grevin etkili olabilmesi için “Herkes greve katılmalıdır” diyordu. Elçibey, **Azatlık ve Demokrasi**, s. 39.

¹⁴¹ Mutafian, “Karabagh in the Twentieth Century”, s. 156.

Zaten, Dağlık Karabağ için Moskova yönetimince atanan komitenin çalışmaları hiçbir sonuç vermemiş ve komite başarısız olmuştu.¹⁴²

Demiryolu grevinden istediği sonucu alan AzHC, AYS'nin kararının Moskova tarafından da onaylanmasını sağlamak için, bu kez genel grev kararı aldı.¹⁴³ Bu eyleminde de başarılı oldu. Moskova, genel grev kararının hemen ertesi günü Bölge'nin eski statüsünün iade edilmesini kabul etti.¹⁴⁴

Bu gelişmeyle birlikte SSCB merkezi yönetimi Dağlık Karabağ sorununda inisiyatif elinden kaçırmış, Moskova, Bakü ve Erivan arasında kısır bir döngü oluşmuştu. Merkezi yönetimin kararını hangi cumhuriyet beğenmezse oradan Moskova'ya ağır eleştiriler yükseliyor, aynı zamanda Karabağ'daki çatışmalar alevleniyordu. Bu kez de öyle oldu. Moskova'nın Bölge'ye eski statüsünü iade kararı üzerine etnik çatışmalar şiddetlendi.¹⁴⁵ Dağlık Karabağ'a yakın yerlerde yaşayan Azerilere karşı silahlı saldırılar arttı.¹⁴⁶ Ermeniler bölgeye insanî yardım adı altında silah depolamaya başladılar.¹⁴⁷

AzHC'nin Dağlık Karabağ konusundaki politikasının başarısı, toplum nezdindeki etkinliğini arttırarak, önemli bir kamuoyu yaratıcı odak haline gelmesini sağladı. Bu durum Cephe'nin beklenmedik bir adım atmasına yol açtı. O güne kadar düzenlenen gösterilerin amacının Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilme çabalarını protesto etmek olduğunu söyleyen AzHC, bağımsızlık sözcüğünü telaffuz etmeye başladı. AzHC sözcülerine göre bu konuda referandum yapılmalıydı.¹⁴⁸

Hâlbuki gösteriye katılanların amaçları bağımsızlık değildi. Onlar, Dağlık Karabağ konusunda seslerini duyurabilmek için meydana çıkmışlardı. AzHC'nin politikasındaki bu değişiklik, halkın büyük çoğunluğunun böyle bir talebe henüz

---

¹⁴² “Karabağ Açlık Sınırında”, **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1989, s. 3.

¹⁴³ **Hürriyet**, 27 Kasım 1989, s. 12.

¹⁴⁴ **Hürriyet**, 29 Kasım 1989, s. 13.

¹⁴⁵ **Hürriyet**, 30 Kasım 1989, s. 12.

¹⁴⁶ “Karabağ Karışık”, **Hürriyet**, 11 Aralık 1989, s. 12; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları..**, s. 446.

¹⁴⁷ “Karabağ'a Vagon Dolusu Bomba”, **Cumhuriyet**, 17 Aralık 1989, s. 3. Gazetenin konuyla ilgili görüşlerine yer verdiği bir Azerbaycanlı, bu olayın ilk olmadığını her gün “10 helikopter dolusu” silah gönderildiğini iddia etmekte, bunun Ermenilerin akıttıkları gözyaşlarının “timsah gözyaşı” olduğunu kanıtlandığını söylemektedir.

¹⁴⁸ “Bakü'de 500 Bin Kişi, Türk Bayraklarıyla Yürüdü”, **Hürriyet**, 6 Aralık 1989, s. 14.

sıcak bakmadığını ortaya koymuştur. Azadlık Meydanı gösterilerinin ilk gününden itibaren olaylara tanıklık eden bir Azerbaycanlı yazar, yarım milyona ulaşan kalabalığın gösterilerin düzenleyicilerinden Nimet Penahov'un "Biz SSCB'den ayrılacağız" sözü üzerine ciddi bir azalma gösterdiğini kaydetmektedir.¹⁴⁹

Düşünülmeden ve belirli bir strateji geliştirilmeden ortaya atılan "bağımsızlık" söylemi, Moskova'nın da tutum değiştirmesi ve Azerbaycanlılara karşı sert tutum almasına gerekçe oldu. İlk olarak, yaklaşık 20 gün aralıksız süren Azadlık Meydanı gösterileri zor kullanılarak dağıtıldı. Ardından, Elçibey başta olmak üzere AzHC'nin lider kadrosundan birçok insan gözaltına alındı.

AzHC, lider kadrosunun gözaltına alınması karşısında izlenecek yeni politikayı belirlemek için Bakü'de bir kurultay toplamaya karar verdi. Kurultayın düzenlenmesini engellemeyeceğini gören yönetim ise, bu gelişmenin etkisini sınırlı tutabilmek için kentin çevresinde önlemler almış, yabancı gazetecilerin kente girişini yasaklamıştı.¹⁵⁰ Buna karşın Kurultay'da sertlik yanlıları ılımlılara üstünlük sağladı.¹⁵¹ AzHC'nin tepkileri bununla da sınırlı kalmadı. Azerbaycan'ın İran sınırında bulunan Lenkeran'da, hükümet ve parti binaları kuşatıldı ve kentin yönetimi Cephe'nin eline geçti.¹⁵²

Aynı günlerde, Azerbaycan'dan Türkiye'ye ilk kez üst düzey bir ziyaret gerçekleştirildi. Daha sonra cumhurbaşkanlığı görevini üstlenecek olan Ayaz Muttalibov, başbakan sıfatıyla dört günlük resmî bir ziyaret için Türkiye'ye geldi. Bu ziyaretin gerçekleşmesinde iki zıt etkenin rol oynadığı söylenebilir. Bu anlamda ziyaretin bir nedenini, Azerbaycan kamuoyunun siyasal iktidarın kararları üzerinde etkili olmaya başlaması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu ziyaret aynı zamanda Azerbaycan dış politika yapımcılarının ülke kamuoyunda Türkiye'nin etkisini anladıklarını ortaya koymaktadır. AzHC'nin söylemlerinde Türkiye'ye, Atatürk'ün sözlerine vurgu yapılıyor, Türkiye'nin kendilerini destekledikleri izlenimi

¹⁴⁹ Tahirzadə, "İmanın Ən Yüksək Dərəcəsi", s.14. Yazar, Penahov'un davranışının provakasyon olduğu görüşündedir.

¹⁵⁰ "Sovyet Tankları Azerbaycan Kapısında", **Türkiye**, 5 Ocak 1990, s. 6.

¹⁵¹ "İran-Sovyet Sınırında Kur'an Sesleri", **Hürriyet**, 9 Ocak 1990, s. 12.

¹⁵² "İlk Bağımsızlık Ateşi Azerbaycan'da Yandı: Lenkeran'da Yönetim Halkın Eline Geçti", **Türkiye**, 13 Ocak 1990, s. 1.

veriliyordu.¹⁵³ Azerbaycan yönetiminin Türkiye ile doğrudan ilişki kurma kararında, muhalefetin bu propagandasının önüne alabilmek çabasının etkili olduğu, bu yolla kendilerinin de Türkiye'ye karşı olmadıkları ve desteğini sağlayabildiklerini göstermek istedikleri söylenebilir.

Dönemin Azerbaycan Başbakanı Muttalibov gezinin amacını, aralarında ortak tarihsel bağlar bulunan Türkiye ile Azerbaycan arasında kültürel ve ticarî ilişkileri geliştirmek olarak açıklıyordu.¹⁵⁴ Dünyaya açılırken, ilk ziyarete “din, dil, inanç birliği olan Türkiye ile başlamaları” normal karşılanmalıydı.¹⁵⁵ Sovyet sisteminin önemli siyasal figürlerinden biri olarak propagandanın önemini iyi bildiği söylenebilecek olan Muttalibov’un böyle bir üslup kullanmasında Azerbaycan kamuoyuna mesaj vermenin yanı sıra “sevileni kullanma” yoluyla Türkiye kamuoyunu da etkileme çabası görülmektedir. Çünkü Muttalibov, bu sözlerinin aksine Türkiye’den çok Rusya ile dayanışma yanlısıydı. Devlet başkanı olduğunda bu tutumunu daha da belirginleştirecek, yönetimden düştükten sonra da Moskova’ya kaçarak, orada yaşamaya başlayacaktır.

Muttalibov’un Türkiye ziyareti Azerbaycan açısından önemli bir gündem oluşturma fırsatı sağladı. Hemen tüm basın organları bu ziyarete önemli yer ayırdılar. Azerbaycan yanlısı sivil toplum örgütleri de daha etkin faaliyet göstermeye başladılar. Örneğin ziyaretin hemen ardından Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı tarafından “Azerbaycan Şenlikleri” düzenleme kararı alındı. Şenlikte, çeşitli kültürel ve sanatsal etkinlikler yapılacak, Azerbaycan mutfağından örnekler sunulacaktı.¹⁵⁶ Böylece, Muttalibov’un Türkiye ziyareti kamuoyu yaratma bağlamında Azerbaycan’a önemli bir fırsat sağlamış oldu.

Muttalibov’un Türkiye ziyaretinin yansıtılma biçimi, AzHC’nin güçlenmesi ve Türkiye’ye ilişkin söylemleri Azerbaycan kamuoyunun beklentilerini de artırıyor,

---

¹⁵³ Örneğin AzHC lideri Elçibey, 12 Kasım 1989’da Azadlık Meydanı’nda yaptığı bir konuşmada şöyle diyordu: Halkımızın geçmiş âdetlerini, benliğini kendisine iade etmek bizim birinci maksadımızdır. Atatürk diyor ki, “Ey millet sen şereflişin. Sen geçmişini, babaların âdetini öğrensen, o zaman iki defa daha şerefli olacaksın. Elçibey, **Azatlık ve Demokrasi**, s. 72.

¹⁵⁴ “Azerbaycan Başbakanı İstanbul’da”, **Türkiye**, 6 Ocak 1990, s. 3.

¹⁵⁵ “(Muttalibov): Sınırlar Açılmaz”, **Hürriyet**, 8 Ocak 1990, s. 10.

¹⁵⁶ “Azerbaycan Şenlikleri”, **Türkiye**, 10 Ocak 1990, s. 7.

Türkiye'nin Azerbaycan'a fiilî destek vermesi için çağrılar yapılmasına yol açıyordu. Örneğin AzHC lideri Elçibey, Gorbaçov'un Ermenileri desteklediğini, aynı şekilde ABD, Fransa ve İtalya'nın da yardımlarda bulunduğunu ileri sürerek, Türkiye'nin de kendilerinin yanında olması gerektiğini dile getirmeye başlamıştır.¹⁵⁷ Türkiye kamuoyunca yakından tanınan ünlü şair Bahtiyar Vahabzade de benzer bir talebi seslendirerek Türkiye'nin uluslararası alanda destek olmasının kendilerine büyük bir manevi güç vereceğini ifade ediyordu.¹⁵⁸

Azerbaycan siyasal iktidarının yeni Türkiye politikası ve muhalefetin sergilediği tutum, üçüncü ülkeleri ise tedirgin etmeye başlamıştı. Sovyetler Birliği'nde, Dağlık Karabağ olaylarının başlangıcından beri rastlanmayan bir biçimde, doğrudan Türkiye'yi suçlayıcı açıklamalar yapılmaya başlandı. Örneğin, Sovyet Yazarlar Birliği Sendikasının yayın organı olan Literatura Gazeta, Türkiye'yi Pantürkist duyguları cesaretlendirmekle itham ediyordu.¹⁵⁹

Batı'da yapılan yorumlarda da, Türkiye'nin er ya da geç Karabağ sorununa taraf olmak zorunda kalacağı ifade ediliyordu. "Amerikan İstihbarat Konseyi Eski Başkan Yardımcısı" Graham Fuller'e göre, "Azeri" denilen insanlar Türk'tü ve bundan dolayı Türkiye bu duruma çok fazla ilgisiz kalamazdı.¹⁶⁰ Frankfurter Allgemeine gazetesinde de, Türkiye'nin Azeriler için "dayanak" ve "güven kaynağı" oluşturduğu ileri sürülüyordu. Bunun kanıtı da gösterilerde Osmanlı Bayrağı taşınmasıydı.¹⁶¹ Alman gazetesi ayrıca, Türk kökenlileri ilgilendiren siyasal olaylara duyarsız kalamayacağı ve tavır almak zorunda olduğunu Türkiye'nin [kendisinin] de" bildiğini iddia ediyordu".¹⁶² Başka Batılı gözlemciler de benzer kanaatlehdiler ve Azerilerin kendilerini "önce Türk" kabul ettiklerini ve Türkiye ile yakınlaşma umudu

---

¹⁵⁷ "Türkiye'den Yardım Bekliyoruz", **Hürriyet**, 18 Ocak 1990, s. 12.

¹⁵⁸ **A. y.**

¹⁵⁹ "Sovyet Gazetesinden Ankara'ya Ağır Suçlama: Türkiye, Azerileri Kışkırtıyor", **Hürriyet**, 11 Ocak 1990, s. 12.

¹⁶⁰ "Kafkasya, Türkiye'yi Doğrudan İlgilendirir", **Hürriyet**, 18 Ocak 1990, s. 12.

¹⁶¹ Gazete, bu bayrak taşıma olayını "dikkat çekici" buluyor ve şunları yazıyordu: "Azeriler, Türkiye'yi bir dayanak olarak görüyorlar ve bu ülkede büyük, güçlü Osmanlı mirasını buluyorlar." Oysa gösterilerde hiçbir zaman "Osmanlı bayrağı" taşınmamıştır. Gazetenin gösterilerde açılan 1918'de kurulan AHC'ye ait olan bayrağı Osmanlı bayrağı olarak yorumladığı anlaşılmaktadır.

¹⁶² "Azeriler, Türkiye'ye Güveniyor", **Hürriyet**, 17 Ocak 1990, s. 12.

taşıdıklarını, dolayısıyla Türkiye'nin olaylara daha fazla ilgisiz kalamayacağını söylüyorlardı.¹⁶³

Batı basınına göre, Türkiye'den Çin Seddi'ne uzanan coğrafyada yaşayan 100 milyon Türkçe konuşan halk içerisinde "Pantürkizm yeniden canlan[mıştı]".¹⁶⁴ Bu durum, Moskova'yla İran'ı işbirliğine yöneltebileceği gibi, Hıristiyan olan Ermeni ve Gürcüleri de "aralarındaki eski düşmanlıklara son vererek" ortak hareket etmelerini sağlayabilecekti. Her halükârda gelişmelerden en çok etkilenecek ülke Türkiye olacaktır.

Oysa Türkiye, cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarından itibaren Pantürkizm adlandırılabilir bir politikadan özenle kaçınmaya çalışmıştı.¹⁶⁵ Hatta SSCB'nin duyarlılıklarını dikkate alarak, bu akımların yükselmesini önlemeye yönelik çeşitli adımlar da atmıştı.¹⁶⁶ Türkiye, Doğu ile Batı arasındaki tereddütlü politikasına bir de "Türkafon" dünyayı eklerse, kimlik bunalımını uluslararası plana yansıtmış, kendisinden kuşku ve güvensizlik duyulan bir ülke durumuna gelmiş olacaktır.¹⁶⁷ Bu nedenle Türkiye, kendine yöneltilen Pantürkizm iddialarından büyük rahatsızlık duymaya başlamıştı. Ankara'da, bu tür yorumlar, Türkiye'yi uluslararası kamuoyu önünde yayılcı bir ülke olarak göstermeve çalışmak ve SSCB ile arasında gerginlik oluşturmaya yönelik çabalar olarak değerlendiriliyordu. Adı açıklanmayan bir diplomatik kaynağa göre, tıpkı, İran-Irak Savaşı sırasında "Türkiye, İran'ı parçalamak istiyor" diye İran, "Türkiye'nin Musul ve Kerkük'te gözü var" diyerek Irak'ın Türkiye'ye karşı kışkırtıldıkları gibi, şimdi de Azeriler'den hep "Türk" diye

---

¹⁶³ "Batılı Gözlemciler Değerlendirdi: Azerilerin Umudu Ankara", **Hürriyet**, 6 Ocak 1990, s. 12.

¹⁶⁴ "Los Angeles Times'in İddiası: Azeriler yüzünden Türkiye ile İran Kapışacak", **Hürriyet**, 11 Ocak 1990, s. 12.

¹⁶⁵ Oral Sander, "Türkiye ve Türk Dünyası", **Türkiye'nin Dış Politikası**, Der. Melek Fırat, İmge, Ankara, 1998, s. 263; Fuller, "Türkiye'nin Yeni Doğu Politikası", s. 58.

¹⁶⁶ Örneğin, Türk Ocakları'nın kapatılmasındaki en önemli dış etkenlerden birisi, SSCB'nin Ocaklar içindeki Pantürkist eğilimleri kendine bir tehdit olarak algılamasıdır. Füsun Üstel, "Türk Ocakları ve Dış Türkler", **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, Ankara, Metis, 1997, s. 62.

¹⁶⁷ Cemil Oktay, "Nasıl Bir Dış Türkler Politikası", **Siyaset Yazıları: 'Hum Zamirinin Serancamı' ve Diğerleri**, İstanbul, Der, 1998, s. 141.

bahsedilerek Moskova ile Türkiye'nin arası açılmak isteniyordu. Buna karşın Ankara, bölgedeki soğukkanlı politikasını sürdürecektir ve oyuna gelmeyecektir.¹⁶⁸

Gerçekten Kızıl Ordu'nun Bakü müdahalesine kadar Türkiye'nin Güney Kafkasya'da dikkatli bir denge politikası izlediği görülmektedir. Örneğin, Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz 18 Ocak 1990'da yaptığı bir açıklamada Azerbaycan'la Ermenistan arasında ayırım yapmayacaklarını, Türkiye'nin her iki ülkeye yardıma hazır olduğunu söylüyordu. Hatta Yılmaz "Azeriler"i, tahriklere ve kurulan tuzaklara karşı dikkatli davranmaya, Sovyet yönetiminin istikrarını sağlamak için atacağına inandıkları adil adımlara yardımcı olmaya çağırmıştır.¹⁶⁹

Hükûmet her ne kadar Ermeni-Azeri çatışmasında doğrudan taraf olmamaya çalışsa da Sumgayıt olaylarından sonra yaşanan gelişmeler bu politikasını uygulamasını zorlaştırmaktaydı. Bölgedeki çatışmanın derinleşmesinin Türkiye'ye çeşitli yansımaları olacağı da açık olarak ortaya çıkmıştı.¹⁷⁰ Basının izlediği yayın politikasına ek olarak, Türkiye'de yaşayan Azerbaycan diasporası da etkin bir faaliyet göstermeye başlamıştı. Azerbaycan diasporası iyi organize olmuş, özgüveni yüksek, ülkenin siyasal ve ekonomik hayatında söz sahibi bir lobiye sahipti. Dolayısıyla güçlü bir kamuoyu yaratma yeteneği vardı.¹⁷¹ Bütün bunlar Hükûmet üzerinde ciddi bir baskı oluştuyordu.

Ermenilerin Dağlık Karabağ konusundaki ödün vermez tutumu da Hükûmet'in denge politikasını yürütmesini zorlaştıran bir başka etkendi. Örneğin 1 Aralık 1989'da toplanan EYS, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesini resmen onaylamış ve Ermenistan'ın 1990 yılı bütçesine Dağlık Karabağ'ın gelir ve giderlerinin de dâhil etmişti.¹⁷² Ardından, Dağlık Karabağ'da Ermenistan Parlamentosu için milletvekili seçimleri yapıldı.

¹⁶⁸ "Azerilerin Umudu Ankara", **Hürriyet**, 6 Ocak 1990, s. 12.

¹⁶⁹ "Mesut Yılmaz: Azeri ve Ermeniler Yardıma Hazırız", **Hürriyet**, 19 Ocak 1990.

¹⁷⁰ Philip Robins, "Between Sentiment and Self-Interest: Turkey Policy toward Azerbaijan and Central Asian States", **The Middle East Journal**, V. XLVII, No: 4, Autumn 1993, s. 596.

¹⁷¹ Robins, "Between Sentiment and Self-Interest...", s. 597; Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, s. 708.

¹⁷² Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ..**, s. 132.

Bu gelişmeler Türkiye'deki siyasal iktidarın denge politikasını yürütmesini bir başka açıdan daha etkiliyordu. Çünkü Bakü'de de büyük tepkilere yol açıyor, etnik gerginliği arttırmasının yanı sıra olaylara seyirci kaldığı ileri sürülen iktidarla AzHC arasındaki ilişkileri de kopma noktasına doğru sürüklüyordu. Çok geçmeden Bakü'de yeniden büyük çaplı gösteriler düzenlenmeye başlandı. Göstericiler bu kez doğrudan yönetimin istifasını istiyordu. Kentte yaşayan Ermenilerle Azeriler arasındaki gerginlik de son haddine ulaşmıştı. Sonunda, 13 Ocak 1990 tarihinde yapılan büyük bir miting sonrası Ermenilerle Azeriler arasında çatışma çıktı.¹⁷³ İzvestiya gazetesine göre olaylarda 27'si Ermeni, 9'u Azeri, 2'si güvenlik güçlerinden olmak üzere 38 ölü, 156 yaralı vardı ve binlerce Ermeni'ni de gemilerle Hazar'ın doğu kıyısındaki Krasnovodsk'a kaçırmıştı.¹⁷⁴

Türk basınına göre, çatışmaları başlatanlar Ermenilerdi. Olaylarda AzHC'ye bağlı grupların rolü yoktu. Cephe liderleri de bu tür eylemleri ve terörü kesinlikle reddediyorlardı.¹⁷⁵ Çatışmalar "paralı" kışkırtıcılar tarafından gerçekleştirilmişti. Ermenilerin ellerinde Rus ordusundan çaldıkları "süper silahlar" bulunuyordu.¹⁷⁶ Ayrıca "Türk köylerine yapılan baskınlarda" "Ermeni militanlar"a, Afganistan'dan dönmüş Rus askerleri de yardım ediyorlardı.¹⁷⁷

Böylece 1990 yılının Ocak ayı ortalarından itibaren Bakü'deki olaylar kontrol edilemez bir boyuta ulaşırken, Türkiye kamuoyunda, "tereddütsüz" olarak, Ermenilerin saldırgan, Azerilerin mağdur taraf olduğuna dair bir kanaat oluşmuştu. Bu kanaat 20 Ocak Olayları'nın başlamasından hemen önce yapılan yayınlarla daha da pekiştirilecektir. Buna göre Bakü'ye 11 bin kişilik yeni bir Kızıl Ordu birliği gönderilmiş, KGB görevlilerine silah kullanma izni verilmişti. Ordunun içinde Türk

---

¹⁷³ "Azerbaycan Kan Gölüne Döndü", **Hürriyet**, 15 Ocak 1990, s. 12.

¹⁷⁴ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları..**, s. 450; "Azeri-Ermeni savaşında 56 Ölü Var", **Hürriyet**, 17 Ocak 1990, s. 1.

¹⁷⁵ "Azerbaycan Kan Gölüne Döndü", **Hürriyet**, 15 Ocak 1990, s. 1.

¹⁷⁶ "Kızıl Ordu Azerbaycan'da", **Türkiye**, 17 Ocak 1990, s. 1.

¹⁷⁷ "Azeri-Ermeni savaşında 56 ölü var", **Hürriyet**, 17 Ocak 1990, s. 1.

asilli askerlerin olmamasına özen gösterilmiş¹⁷⁸ ancak Bakü'ye Kızıl Ordu içinde pek çok Ermeni asker sevk edilmişti.¹⁷⁹

b. Azerbaycan Kamuoyunun Yeniden İnşa Sürecinde Bakü Olayları

“... AZERBAYCAN milletinin AZATLIK hakkını müdafaa etmekte kuvvetinizi esirgemeyin! Bugün vatan aşkından bizim canımızda açık bir derdimiz var, dermanı AZATLIKTIR.”¹⁸⁰

Ebulfez Elçibey
AzHC Lideri

Azerbaycan muhalefetinin her geçen gün daha da yükselmesi ve kamuoyunu yönlendiren bir güç konumunu alması, buna paralel olarak yönetime karşı direnişlerin başlaması üzerine SSCB Savunma Bakanı, bir açıklama yaparak Azerbaycan'daki durumun dizginlenemediğini söyledi.¹⁸¹ Açıklamanın hemen ardından, ertesi gün, Kızıl Ordu'ya ait zırhlı birlikler yollara kurulan barikatları yıkarak, çeşitli yönlerden Bakü'ye doğru harekete geçti. Tanklar ve zırhlı araçların plakaları gizlenmişti.¹⁸² 19 Ocak 1990 akşamı saat 19.20 sularında Azerbaycan Radyo Televizyonu'nun enerji trafosu Sovyet özel birliklerince havaya uçuruldu. Gece yarısına doğru da diğer birlikler de kente girmeye başladılar. Yapılan müdahale çok kanlı oldu. Olaylarda 100'den çok insan öldü. Sivillerin yaşadığı binalara ateş açılmış, tanklar, yollara kurulan insan ve araç barikatlarının üzerinden geçmişti.¹⁸³

Azerbaycan tarihine “20 Ocak (20 Yanvar) Faciası” olarak geçen Kızıl Ordu'nun bu kanlı müdahalesi, beklenenin tam tersi bir sonuca yol açtı. Azerbaycan'da Dağlık Karabağ sorununun Moskova aracılığıyla çözülebileceğine

¹⁷⁸ “Kızıl Ordu Azerbaycan'da”, **Türkiye**, 17 Ocak 1990, s. 1.

¹⁷⁹ **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1 ve 14.

¹⁸⁰ Elçibey'in Kızıl Ordu'nun Bakü müdahalesi sonrası dünyaya yaptığı çağrıdan. Elçibey, **Azatlık ve Demokrasi**, s. 99.

¹⁸¹ “Sovyet Savunma Bakanı: Azerbaycan'da Durum Felaket”, **Hürriyet**, 19 Ocak 1990, s. 1.

¹⁸² Olayın tanıklarıyla görüşmemizde anlatılanlardan. TRT-INT, “20 Yanvar”, **Adım Adım Kafkaslar**, 20 Ocak 2005. Ayrıca, **Kommünist**, 26 Kasım 1990.

¹⁸³ **Ədəbiyyat və İncəsənət**, 16 Şubat 1990; Yasin Aslan, **Azatlık ve Yenidenkurma Döneminde Azerbaycan'ın Bağımsızlık Mücadelesi**, Ankara, Yağmur Basın-Yayın, 1992, s. 22. Bakü'de görüştüğümüz olayın tanıkları niçin tankların önünden kaçmadıkları sorusunu, hiçbir zaman bayrağı altında yaşadıkları devletin, kendi vatandaşlarının üzerine tanklarla, ağır silahlarla yürüebileceğini akıllarına getirmedikleri inancıyla açıklamışlardır. TRT-INT, “20 Yanvar”, **Adım Adım Kafkaslar**, 20 Ocak 2005.

olan güven büyük ölçüde sarsıldı.¹⁸⁴ SSCB yönetimi, olayları kışkırtmak ve askerî müdahale için olayları provoke etmekle suçlanıyordu.¹⁸⁵ Daha önce Müslümanların Gorbaçov'a duacı olduğunu söyleyen¹⁸⁶ Kafkasya Müslümanları Dinî İdaresi Başkanı Allahşükür Paşazade bile tutumunu değiştirmiş, Gorbaçov'a, Bakü müdahalesini kınayan bir mektup yazmıştı. Mektupta, olayların Hıristiyan-Müslüman çatışmasına dönüştürüldüğü ileri sürülerek, "Kendinizi rezil ettiniz. İflâsa uğradınız" deniliyordu.¹⁸⁷ Aynı gün toplanan Azerbaycan Parlamentosu Kızıl Ordu'nun derhal geri çekilmesini isteyen bir bildiri yayınladı.¹⁸⁸ Devlet Başkanı Vekili¹⁸⁹ Elmira Gafarova, akan kandan Moskova'nın sorumlu olduğunu ve Azerbaycan halkının bu yapılanları hiçbir zaman affetmeyeceğini söyledi.¹⁹⁰ Nahçıvan Parlamentosu ise bağımsızlık kararı aldı.

Müdahale, muhalefetin de daha çok güçlenmesine, bağımsızlık taleplerinin taraftar toplamasına yol açtı. AzHC, 21 Ocak günü Bakü'de büyük bir miting düzenledi. Sovyet yönetimi şiddetle protesto edildi. Mitingin en dikkat çekici yönlerinden biri Azerbaycan'ın SSCB'den ayrılmasını isteyen sloganlara tüm göstericilerin katılmasıydı.¹⁹¹ Hâlbuki birkaç ay önce, benzer sloganların atılmasından dolayı halk miting meydanını terk etmişti. Gorbaçov, Bakü'deki protestoları silahla bastırma politikasıyla Azerbaycan'da henüz bağımsızlık taraftarı olmayan geniş kitleleri de bunu savunmaya yöneltmiştir. Bir ay önce Nimet Penahov tarafından Azadlık Meydanı'nda seslendirilen bağımsızlık talebini vaktin erken

---

¹⁸⁴ Vaner, "Türkdilli Dünyada Demokrasi Sorunu", s. 232.

¹⁸⁵ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırları..**, s. 450.

¹⁸⁶ "Sovyet Müslümanları Gorbaçev'e Duacı", **Hürriyet**, 20 Ekim 1988, s. 12.

¹⁸⁷ "İflas Ettiniz", **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 12.

¹⁸⁸ Bu bildirin yayınlamasında önemli rol oynayan Bahtiyar Vahabzade'nin anlattığına göre, dönemin Parlamento Başkanı, olaylar üzerine Meclis'i terk edince, kendileri mevcut parlamenterlerin Meclis'ten ayrılmalarına izin vermemiş ve söz konusu bildirin yazılmasını sağlamışlardır. Vahabzade ayrıca, Olcas Süleymanov ve Cengiz Aytmatov gibi, SSCB Duması'nda milletvekili olan Türk asıllı aydınları olaydan haberdar ederek konunun Moskova'da da tartışılmasını sağlamıştır. Bahtiyar Vahabzade ile Bakü'deki görüşmemizden, TRT-INT, "**Bahtiyar Vahabzade-I**", 10 Şubat 2005.

¹⁸⁹ 20 Ocak günü Vezirov görevden alındığından Meclis Başkanı Gafarova, vekâleten Devlet Başkanlığına üstlenmişti.

¹⁹⁰ "Akan Kanın Sorumlusu Moskova'dır", **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 12.

¹⁹¹ 20 Ocak 1990 olaylarının Azerbaycan'daki bağımsızlık duygusunun güçlenmesinde oynadığı role ilişkin bkz. Yasin Aslan, **Azadlık ve Yenidenkurma Döneminde..**, s. 22-37.

olduğunu söyleyerek eleştiren Elçibey de, 30 Ocak 1991’de “dünyanın bütün demokratik kuvvetlerine ve BM’ye” hitaben yayınladığı bir bildiriye artık tek hedeflerinin “azadlık” olduğunu dile getirecektir.¹⁹² Böylece, 20 Ocak olayları sonucunda, kamuoyunda bağımsızlık talepleri daha da güçlenmiş ve “geri dönülmez bir hal” almıştır.¹⁹³

Bir başka önemli gelişme de Moskova’da ortaya çıktı. Gorbaçov’la ters düşerek görevinden ayrılan bir dönemin güçlü Politbüro üyelerinden Haydar Aliyev, bir basın toplantısı düzenleyerek Kızıl Ordu’nun Bakü müdahalesini kınadı. Aliyev’e göre olayların bu noktaya gelmesinde Kremlin’in olduğu kadar Azerbaycan Komünist Partisi (AzKP) Genel Sekreteri Vezirov’un da sorumluluğu bulunmaktaydı.¹⁹⁴ O, AzHC’nin verdiği mücadeleyi ise “haklı bir eylem” olarak niteliyor ve desteklediğini belirtiyordu.

Aliyev’in Moskova’da düzenlediği basın toplantısı onun Azerbaycan siyasal hayatına yeniden dönüşünü sağlayan önemli etkenlerden biri olacaktır. Sonraki dönemde, bu tutumunu gerekçe göstererek kendini Kremlin’den soyutlayacak ve basın toplantısında dile getirdiklerini her zaman ülkesinin çıkarlarını savunan “millî bir politika adamı” olduğunun kanıtı olarak kullanacaktır.¹⁹⁵

Kızıl Ordu’nun kanlı Bakü müdahalesine Müslüman ülkelerden de büyük tepkiler geldi. Özellikle İran, daha durumun gerginleştiği 19 Ocak günü harekete geçmiş ve müdahale durumunda İslam dünyasını ayağa kaldırma tehdidinde bulunmuştu.¹⁹⁶ Müdahaleden sonra da olaya ilk tepki gösteren ülkelerden biri İran olacaktır. İran Dışişleri Bakanlığı, “sert bir ifadeyle”, Moskova’yı halka karşı şiddete son vermeye çağıracaktır.¹⁹⁷ Tebriz Radyosu ise, İstiklâl Marşı’nı, bir dizesini değiştirerek “Çatma kurban olayım çehreni ey nazlı Bakü” biçiminde okuyarak

---

¹⁹² Elçibey, **Azadlık ve Demokrasi**, s. 99.

¹⁹³ Cahangir X. Cahangirli, **Müasir Dövrədə Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri**, Bakü, Araz, 2006, s. 15.

¹⁹⁴ “Haydar Aliyev, Azerbaycan İçin Moskova’yı Eleştirdi”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 12.

¹⁹⁵ Örneğin bkz. Haydar Aliyev, “20 Yanvar Fəciəsinə Tam Siyasi-Hüquqi Qiymət Verilməlidir”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir: Çıxışlar, Nitqlər, Bəyanatlar, Məktublar, Müsahibələr**, Haz. Ramiz Mehdiyev, Hidayət Orucov, C.I, Bakü, Azərənəşr, 1997, s. 326-333.

¹⁹⁶ “Kızıl Ordu Azerilere Ateş Açtı”, **Hürriyet**, 20 Ocak 1990, s. 12.

¹⁹⁷ “Azerbaycan Olaylarına Tepkiler”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 12.

başladığı yayınında, yapılanlardan “Hz. İsa’nın bile utanacağını” ileri sürecektir.¹⁹⁸ Ardından İran Parlamentosu özel gündemle toplanacak, müdahaleyi sert sözlerle eleştirerek, Gorbaçov’u, “Batı’nın ve Amerika’nın oyununa gelmeme[si]” konusunda uyacaktır.¹⁹⁹ Diğer Müslüman ülkelerden de, Moskova’ya sert tepkiler gelecek ve müdahale, “kanlı bir katliam” olarak nitelendirilecektir.²⁰⁰

Kızıl Ordu’nun Bakü müdahalesi ve sonrası yaşanan olaylar kamuoyunu psikolojiyi eksen olarak açıklayan Harold D. Lasswell’in öngörülerini doğrular niteliktedir. Lasswell, talep ve beklentilerinin karşılanıp karşılanmamasına göre kamuoyunun etkisini üç biçimde göstereceğini ifade ediyordu. Öncelikle söylenmesi gereken Bakü olaylarına yol açan süreçte yaşananlar nedeniyle, bu etkilerin birincisi olan, kamuoyunun kendi lehinde bir uyum göstermek imkânının ortadan kalktığıdır. Müdahaleye kadar, daha doğrusu Azadlık Meydanı’ndaki gösteriler zor kullanılarak dağıtılana kadar, bireyler kendi duygu ve heyecanlarını kamunun karşısında ifade fırsatı buldukları için, Lasswell’in öngörüsündeki ikinci etkinin, kamuoyunun gevşetici etkisinin ortaya çıktığı görülmüyordu. Kalabalıklar, meydana sloganlar atarak, hareket önderlerinin konuşmasını dinleyerek ancak herhangi bir şiddete başvurmadan taleplerini dile getiriyordu. Gösterilerin zor kullanılarak dağıtılması, AzHC’nin önderleri başta olmak üzere çok sayıda insanın gözaltına alınması ve Bakü’ye yapılan kanlı müdahale sonrası ise, toplumsal bunalım artmış, istikrarsızlık duyguları çoğalmış ve şiddete kapı aralanmıştır. Azerbaycan kamuoyundaki hayal kırıklığını arttıran bir başka etken de, Ermenistan’daki benzer olaylar karşısında Kızıl Ordu’nun farklı davranması ve “Ermenileri kayırma” algısı olmuştur.

c. Türkiye Kamuoyunun Yeniden İnşa Sürecinde Bakü Olayları

“Azerbaycan katliamı sırasında yüzlerce insanı öldüren ve yüzlercesini de yaralayan Rus askerlerinin yarattığı dehşet tablosu, içler ürperiyor. İşte, yaralanan bir Azeri genç... Acısı yüzünden okunuyor...

¹⁹⁸ “İç Savaşta Radyo Yorumları”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 14.

¹⁹⁹ “İran Meclisinde Gorbaçov’a Eleştiri”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 12.

²⁰⁰ “Azerbaycan Olayına Tepkiler”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 12.

Ancak sıkılan her kurşun, Azerilerin özgürlük ateşini biraz daha körüklüyor.”²⁰¹

Kızıl Ordu'nun Bakü'ye müdahalesi ve yaşanan kanlı olaylar, Türkiye kamuoyunda tam bir infiale yarattı. Ülkenin her tarafında düzenlenen mitinglerde Hükûmet'in Azerbaycan politikasına yönelik eleştiriler yapılmaya, daha etkin tutum takınması yolundaki baskılar artmaya başladı. Bu olay, Hükûmet içinde de görüş ayrılıkları ortaya çıkardı. Konu, iç politikanın tartışma alanına girdi ve muhalefet Bakü'ye yapılan müdahaleyi Türkiye Hükûmeti'nin tepkisizliğine bağlayarak sert açıklamalar yapmaya başladı. Bakü olaylarının Türkiye'de yol açtığı gelişmelerde iki önemli kamuoyu yaratıcı odağın başat rol oynadığı söylenebilir: Azerbaycan diasporası ve basın.

20 Ocak 1990 olaylarının duyulmasıyla birlikte, Türkiye'deki Azerbaycanlıların hemen harekete geçtikleri görülmektedir. Konuyu kamuoyuna mal etmek için bildiriler yayınlanmaya, gösteriler, konferanslar düzenlenmeye ve siyasal iktidar nezdinde girişimlerde bulunulmaya başlandı. Yaşananlar, Azerbaycan diasporasına –siyasi muhaceret- kamuoyu yaratmak faaliyetleri açısından önemli bir imkân sağlıyordu. Örneğin, Azerbaycan Kültür Derneği'nin yayın organı “Azerbaycan” dergisinin Ocak-Şubat 1990 tarihli sayısı büyük oranda 20 Ocak olaylarına ayrılmıştı. Müdahaleyi “katliam” olarak tanımlayan derginin başyazısında, Ruslar “kan içici” bir ulus olarak tanımlanıyor ve masum kitleleri, kadın-çocuk, genç-yaşlı demeden tanklar altında ezmek, kurşun yağmuruna tutmakla suçlanıyordu. Başyazara göre Gorbaçov, “modern kılığa bürünmüş Stalin”di.²⁰²

Azeri kökenli Kars Milletvekili Sabri Aras da, konuyu gündem dışı yaptığı bir konuşmayla TBMM'ye getirdi. Aras'a göre, Kızıl Ordu'nun yaptığı, Azerbaycan'ın Türk-Müslüman halkına karşı bir soykırımdı. Burada Batılıların da payı vardı. Malta'da Gorbaçov'un “sırtını sıvazlamasaldı”, Azerbaycan Türkleri bu

---

²⁰¹ “Kızıl Ordu'nun Vahşeti”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1.

²⁰² Ahmet Karaca, “Perestroyka-Glasnost'un Azerbaycan Katliamı ve İnsanlık”, **Azerbaycan Dergisi**, No. 271, Ocak-Şubat 1990, s. 3-4.

soykırımı maruz kalmayacaklardı. Azerbaycan'ın tek suçu ise Türk ve Müslüman olmasıydı.²⁰³

Azerbaycan Kültür Derneği de, “İnsan Haklarını Savunanlara Sesleniyoruz” başlıklı bir bildiri yayınlarak, dünya kamuoyunun değişik olaylar karşısında çifte standart uyguladığını iddia ediyor, “haklı istekleri katliamla bastırılan Azerbaycan Türkleri”nin sesine kulak verilmesi çağrısında bulunuyordu.²⁰⁴

Azerbaycan Milli Merkezi ve Azerbaycan Kültür Derneği'nin başlattığı girişimlerle pek çok sivil toplum örgütü ardı ardına kınama mesajları yayınlamaya başladı. Örneğin, içlerinde Türkiye Barolar Birliği, Ankara Ticaret Odası, Gazeteciler Cemiyeti, Türkiye Esnaf ve Sanatkârlar Konfederasyonu, Hak-İş gibi meslek örgütlerinin de bulunduğu 52 sivil toplum örgütü ve bu örgütlere bağlı 1000 yan kuruluş yayınladıkları ortak bildiride, Kızıl Ordu'nun müdahalesini katliam ve insan haklarının ihlâli olarak nitelendirdiler.²⁰⁵ Ortadoğu Teknik Üniversitesi Rektörlüğü ve öğretim üyeleri de olayları şiddetle kınayan bir bildiri yayınlarken,²⁰⁶ akademik dünyadan bir başka tepki de Ankara'da çeşitli üniversitelerde görev yapan 517 öğretim üye ve görevlisinden geldi.²⁰⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı da o haftaki Cuma hutbesini Bakü'deki olaylara ayırdı. Gerekçesi “Aramızda din, kan, tarih ve kültür bağımız olan” Azerbaycanlıların maruz kaldığı durumun “üzücü ve ibret verici” olmasıydı.²⁰⁸

Böylece “siyasi muhaceret” Türkiye kamuoyunun Azerbaycan'ın yanında yer alması için etkin bir faaliyet göstermeye başlamış, konunun toplumun çeşitli katmanları arasında yankı bulmasını sağlayarak, genellikle dış politika konusuna ilgisiz olan pasif halkın Azerbaycan'a destek vermesinde önemli rol oynamıştır.

---

²⁰³ Sabri Aras, “Kan Kusan Rus Silahları Azerbaycan'ı Kana Buladı”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 9-10.

²⁰⁴ **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 61-62; “Azerbaycan Kültür Derneği: Türkiye'deki Azeriler Rus katliamını Kınadı”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 21.

²⁰⁵ **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 75.

²⁰⁶ **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 76.

²⁰⁷ **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 77.

²⁰⁸ **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 69; “Azerbaycan İçin Bugün Camilerde Hatim İndirilecek”, **Hürriyet**, 26 Ocak 1990, s. 1; “Sovyet Zulmü, Cuma Hutbelerinde”, **Türkiye**, 26 Ocak 1990, s. 1.

Kızıl Ordu'nun Bakü'ye kanlı müdahalesinin duyulmasıyla birlikte basın da, konuya geniş yer vererek, yoğun bir gündem oluşturmaya başladı. Gazeteler, yaşananları birinci sayfadan, ölenlerin fotoğrafları ve Sovyet yönetimine öfkeyi arttıracak ifadelerle veriyorlardı.²⁰⁹ O güne kadar Ermenistan-Azerbaycan arasında yaşanan çatışmalarla ilgili makalelerin sayısı parmakla sayılacak kadar azken, bu gelişme üzerine hemen tüm önde gelen yazarların da konuyla ilgili yorumlar yaptıkları görülmektedir.

Türkiye basınına göre, Bakü'deki çatışmalarda ölü sayısı iki bini aşmıştı.²¹⁰ Sovyet askerleri işgal ordusu gibi davranmış, tanklar, sivillerin üzerine yürümüştü. Ölenlerin çoğu tanklar tarafından ezilmişti. Kent kanlar içindeydi.²¹¹ Bu yapılanların tek amaç, haklarını arayan Türkleri katliam yoluyla sindirmektir.²¹²

Türkiye gazetesi birinci sayfada manşetten duyurduğu haberde, katledilen Türklere ait cesetlerin Hazar Denizi'ne dökülmek istendiğini ancak, AzHC'nin buna engel olduğunu ileri sürüyordu.²¹³ Hürriyet gazetesi de birinci sayfasının geniş bir bölümünü ayırdığı haberde, yaşananları "vahşet" olarak tanımlıyordu.²¹⁴ Haber fotoğraflarla da desteklenmişti. Fotoğraflardan birinin altında, "Sovyetlerin Vurduğu Bir Azeri Genç" başlığı yer alıyor ve "Azerbaycan katliamı sırasında yüzlerce insanı öldüren ve yüzlercesini de yaralayan Rus askerlerinin yarattığı dehşet tablosu, içler ürpertiyor. İşte, yaralanan bir Azeri genç... Acısı yüzünden okunuyor... Ancak sıkılan her kurşun, Azerilerin özgürlük ateşini biraz daha körüklüyor" ifadesine yer veriliyordu. Ağlayan yaşlı bir kadınının bulunduğu diğer fotoğrafın altındaysa "Bakü'de analar kan ağlıyor" başlığı kullanılmıştı. Böylece, fotoğrafın ilgi

---

²⁰⁹ Basının olaylara yaklaşımı Azerbaycan diasporası tarafından memnunlukla karşılanacaktır. Bkz. "Bakü'deki Kızıl Ordu Katliamı Haberi Türkiye'yi Ayağa Kaldırdı", **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 78.

²¹⁰ "Her Yer Tabut Dolu", **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 1. Oysa Bakü'deki Şehitler Hıyabanı'nda 20 Ocak'ta öldürülenlere ait 110 mezar yer almaktadır. Resmî makamlara göre, ailelerin kendileri tarafından gömülenler ve daha sonra hayatını kaybeden yaralılarla birlikte, toplam 170 insan ölmüştür. Tıpkı, Sumgayıt olaylarında Ermenilerin yaptıkları gibi, burada da Azeriler kamuoyu desteği sağlayabilmek amacıyla ölü sayısını yüksek göstermişlerdir.

²¹¹ "Bakü Cehennem Gibi" **Hürriyet**, 20 Ocak 1990, S. 12; "Her Yer Tabut Dolu", **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, S. 1.

²¹² M. Necati Özfatura, "Rusya'nın Azerbaycan Katliamı", **Türkiye**, 22 Ocak 1990, s. 6.

²¹³ "Şehitler Toprağa Verildi", **Türkiye**, 23 Ocak 1990, s. 1.

²¹⁴ "Kızıl Ordu'nun Vahşeti", **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1.

uyandırarak toplumsal duyarlılığı harekete geçirmekteki gücünden yararlanılarak,²¹⁵ kamuoyundaki Azerbaycan yanlısı kanaat güçlendiriliyor, dayanışma duygusu arttırılmaya çalışılıyordu.

Hürriyet, üç gün sonra ise ilk sayfasının tümünü bu olaya ayıracaktır. Sekiz sütun olarak verilen manşette “İşte Azerbaycan Katliamı” ifadesi yer alıyordu.²¹⁶ Manşetin üstündeki ibare de yine aynı büyüklükteydi ve “Çoluk çocuk, kadın-erkek demeden acımasızca kurşunladılar” deniliyordu. Sayfada dört de büyük fotoğrafa yer verilmişti. Bu fotoğrafların altlarında, “Azeri kızını hem kurşunladılar, hem tankla ezdiler”, “Sovyet tanklarının ezdiği Azeri gençlerden bir kısmı”, “Sovyet askerleri çocuklara bile acımadan kıydılar” ve “Bakü sokakları ceset dolu” başlıkları bulunuyordu. Sayfanın tam ortasına ise, göğsünden kan akan bir Azerbaycanlı karikatürü çizilmişti. Akan kan, Gorbaçov’un alnına dökülüyor ve orada bir lekeye dönüşüyordu.

Ülkenin en etkin gazetelerinden biri olan Hürriyet’e göre Bakü’de yaşanan olaylar “soykırım”dı.²¹⁷ Gazete, 25 Ocak 1990 tarihli sayısında da, birinci sayfadan ve sekiz sütuna manşet olarak, Bakü’ye giren Sovyet askerlerini “işgalci” olarak nitelendiriyor ve Moskova’yı Azerbaycan’da insan avı başlatmakla suçluyordu.²¹⁸ Birinci sayfanın hemen hemen yarısını kaplayan bu haberin içine konulan karikatürde ise, Rusların ünlü Balalayka oyununu oynayan bir Kızıl Ordu askeri Azerilere tekme atarken, hemen yanında bulunan bir Ermeni ise buna alkış tutuyordu. Karikatürün altında, “Rus geldi aşka/Rus’un aşkı başka” ibaresi yer alıyordu. Böylece kamuoyunda Moskova’nın Azerbaycan’la Ermenistan arasında taraf tuttuğu, Ermenileri destekleyerek Azerileri sindirmek istediği algısı yaratılmaya çalışılıyordu.

Hürriyet, Kızıl Ordu’nun Bakü’ye müdahalesinden yararlanan Ermenilerin Azeri çocukları da kaçırdıkları bilgisini de kamuoyuna duyuruyordu. “Ermeniler,

---

²¹⁵ Edward S.Herman, David Peterson, “New York Times Terörü Nasıl Koruyor”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı –Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları , 2004, s. 227.

²¹⁶ “İşte Azerbaycan Katliamı”, **Hürriyet**, 26 Ocak 1990, s. 1.

²¹⁷ “Azerbaycan’da Soykırım Var”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 1.

²¹⁸ “Azerbaycan’da İnsan Avı”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1990, s. 1.

çocuklarını kaçırdı” başlıklı bir fotoğrafla da desteklenen haberde, “Azerbaycan’ın yaşadığı dramı, yabancı ajansların geçtiği bu anlamlı fotoğraf belgeliyor” denilerek, kamuoyunun öfkesi Sovyet yönetiminin yanında Ermenilere de yöneltiyordu.²¹⁹

Haberlerin bu yansıtılış tarzının yanında yazarların üsluplarında da sertleşme görülmektedir. Örneğin, Hürriyet başyazarı Oktay Ekşi’ye göre, Azerbaycan-Ermenistan sınırında bir ihtilaf olduğu iki yıl öncesine kadar duyulmuş bir şey değildi. Bunu başlatan 1988’de Dağlık Karabağ’ı Ermenistan’a bağlamak için harekete geçen Ermenilerdir. Ermeniler, Kızıl Ordu’nun kanlı müdahalesinden kısa bir süre önce de helikopterlerle Azerbaycan’ın bazı bölgelerine modern silahlarla donatılmış komandolar indirerek Azerilere saldırmış ve 12 kişiyi öldürmüşlerdir. Azerbaycanlılar buna karşılık verince de, Ermeniler, “-mutat üzere- ‘Türkler bizi öldürüyor’ diye yaygara koparıp” dünya kamuoyunu ayağa kaldırmışlardır. Bunu Sovyet askerlerinin Bakü’ye girişi izlemiştir.²²⁰ Böylece Ekşi, olaylardan Ermenileri sorumlu tutuyor ve Kızıl Ordu’nun Bakü müdahalesini buna bağlıyordu.

Ekşi’ye göre, hem Moskova hem de Batı, Azerbaycan konusunda ikiyüzlü davranmaktadır. Daha önce Baltık cumhuriyetlerinde yaşanan benzeri olaylar karşısında oldukça hoşgörülü davranan Gorbaçov, “sıra Azerbaycan’a gelince son derece sert önlemler almaktadır”. Tiananmen olayları sırasında Çin’le diplomatik ve ticarî ilişkilerini sınırlayan ABD ile Batı Avrupa ülkeleri de, bu olaydan bir farkı olmayan, “sadece meşru haklarını korumaya çalışan” insanlara yapılan şiddete, konu “Azeriler olunca” tepki göstermekten sakınmışlardır. Bunu, İsrail-Filistin çatışmasında İsraili bir çocuk “kazaen ölse” “kıyameti koparıp”, “Filistinli yavruların” “İsrail askerleri tarafında kurşunlanmasına” ses çıkarmayan tutuma benzeten Hürriyet başyazarı daha sonra şöyle demektedir:

“Galiba görülmesi gereken gerçek, Batı dünyasının ‘İsrail’den sonra Ermenileri koruyalım’ düşüncesinde olduğudur. Azeri’lerin başına örülen çorap bu tertibin ilk aşamasının uygulamaya konduğunu düşündürmektedir.”²²¹

²¹⁹ “Azerbaycan’da Soykırım Var”, **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 1.

²²⁰ Oktay Ekşi, “Önümüzdeki Tuzak”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 21.

²²¹ A. y.

Ertuğrul Özkök de benzer bir yaklaşım gösteriyor ve olaylardan kazançlı çıkan tek tarafın Ermeniler olduğunu ileri sürüyordu. Hiçbir Batı gazetecisi çıkıp, bütün bu olayların Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı kendi topraklarına katmak istemesinden kaynaklandığını dile getirmemiştir. “Bu insafsızlık karşısında” ise, insanın “hançeresini çatlatarak haykırması” gelmektedir.²²²

Cumhuriyet gazetesinin “Olaylar ve Görüşler” sayfasında “Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye” başlıklı bir yazı kaleme alan Prof. Dr. Suna Kili de, “tutarsız, gerçek dışı, bilimsellikten uzak sözler sarf etmek artık bazı Avrupalıların ‘hobisi’ haline geldi” diyerek yine Batılı ülkeleri eleştirmektedir.²²³ Kili’ye göre, bu davranışıyla Gorbaçov da kendi üretmek istediği politikalara ters düşerek, çifte standart uygulamıştır. Benzer olayların yaşandığı Ermenistan’a, Batı’nın tepkisini dikkate alarak müdahaleden çekinirken, fazla tepki göstermeyeceği sanılan Azerbaycan’a kanlı bir müdahaleden kaçınmamıştır.

Türkiye gazetesi dış politika yazarı M. Mustafa Özfatura’ya göreyse, Bakü katliamı aslında Azerilerin Rus-Ermeni cephesiyle savaşmakta olduğunu bir kanıttır. “Bakü katliamı”nı yapanların Kızıl Ordu’daki Ermeni askerler olduğu iddiası da bunu göstermektedir. Sovyetler, Bakü’ye bilerek Ermeni askerler sevk etmişlerdir²²⁴

Kızıl Ordu’nun Bakü’deki olaylara müdahalesini Afganistan’a müdahalesiyle karşılaştıran Türkiye gazetesi yazarlarından Vecihi Ünal ise, asıl amacın Müslümanları ezmek olduğunu savunuyordu.²²⁵ Benzer bir değerlendirmede bulunan Zaman gazetesinden Nevzat Yalçıntaş da kaleme aldığı bir yazıda Bakü olaylarından sonra, Azerbaycan halkının elleri ve ayaklarının sıkıyönetim tarafından bağlandığını ileri sürüyordu. Yalçıntaş’a göre bu tutum Ermenileri daha da cesaretlendirmiş ve saldırılarını arttırmalarını sağlamıştır.²²⁶

---

²²² Ertuğrul Özkök, “Bakanlar Kurulu’nda Azerbaycan İçin Kim Ne Dedi?”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 21.

²²³ Suna Kili, “Azerbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye”, **Cumhuriyet**, 1 Mart 1990, s. 2.

²²⁴ M. Necati Özfatura, “Azeri- (Rus-Ermeni) Savaşı”, **Türkiye**, 24 Ocak 1990, s. 6; “Kızıl Ordu-Ermeni Vahşeti”, **Türkiye**, 30 Ocak 1990, s. 6.

²²⁵ Vecihi Ünal, “Afganistan ve Azerbaycan”, **Türkiye**, 26 Ocak 1990, s. 11.

²²⁶ Nevzat Yalçıntaş, “Azerbaycan’a Ermeni Tehdidi”, **Zaman**, 22 Ağustos 1990, 1.

Türk basınının 20 Ocak olaylarına yaklaşımında, basın üzerinde durduğumuz kamuoyu yaratma işlevlerinin tümünün devreye girdiği, kamuoyunun yeniden inşa sürecinde Türkiye kamuoyunun Azerbaycan'la özdeşleşmesini sağlayıcı bir tutum izlediği görülmektedir.

İlk olarak, konuyla ilgili yoğun bir gündem oluşturulmuştur. Bunu yaparken, kamuoyunun Moskova ve Erivan aleyhtarı bir kanaat edinmesi yönünde bir tutum takınılmıştır. Burada, gazetelerde eşik bekçiliği yapan editörlerin ve yine önemli birer eşik bekçisi olarak tanımlayabileceğimiz yazarların önemli rolü olmuş, olayları Azerbaycan perspektifinden sunan haberleri ön plana çıkarmışlardır. Aynı zamanda, gelişmeler basından fikir öncülerine onlardan da daha geniş halk kitlelerine akarak geniş bir kamuoyu yaratılması sağlanmıştır. Basının bu tutumu bir suskunluk sarmalı da oluşturarak konuya farklı yaklaşımların önüne set çekmiştir. Türkiye'de, bu sorunda haklı tarafın Azerbaycan olduğuna dair yoğun bir enformasyon akışı sağlanmış, farklı düşünenleri dışlayıcı bir ortam oluşturulmuştur. Farklı düşünce sahipleri dışlanma korkusuyla suskun kalmayı tercih etmişler, görüşlerini dile getirmekten kaçınmışlardır.

Basında Rusya ve Ermeniler hakkında takınılan tutum, üçüncü kişi etkisine de yol açarak, konuya farklı bir açıdan bakmak isteyen bireylerin üzerinde Rus ve Ermenilerle özdeşleştirilme endişesi de oluşturmuştur. Burada suskunluk sarmalıyla üçüncü kişi etkisinin iç içe geçtiği görülmektedir.

Diaspora ve basının tutumu, Türkiye kamuoyunda da bir istikrarsızlık duygusu oluşumuna yol açmıştır. Bunun sonucu olarak Türkiye'nin çeşitli yerlerinde kitleler de harekete geçmeye başlamış, "millet, artık patlama noktasına" gelmiştir.²²⁷ SHP Genel Sekreteri Deniz Baykal, DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel ve

---

²²⁷ "Yardım Niçin Engelleniyor?", **Türkiye**, 27 Ocak 1990, s. 1. Ayrıca bkz. "İstanbul'da Azerilerle İlgili Gösteri Yapıldı", **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 1; "Azerbaycan Katliamı İçin 3 Günlük Yas", **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 20; "Türkiye'de Yapılan Protesto Gösterileri", **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 18; "Ankara'da Olaylı Miting", **Hürriyet**, 25 Ocak 1990, s. 1; "Rusya ve Amerika Protesto Edildi", **Hürriyet**, 27 Ocak 1990, s. 1;" Azerbaycan Olayları, Dün de Bayburt ve Tuzluca'da Protesto Edildi", **Hürriyet**, 30 Ocak 1990, s. 18.

Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) Genel Başkanı Alpaslan Türkeş 20 Ocak müdahalesini kınayan açıklamalar yapmışlardır.²²⁸

Ermeni-Azeri çatışmasının başlamasından sonra, Türkiye'deki ilk protesto hareketleri Azeri kökenlilerin yoğun olarak yaşadıkları Iğdır'da başlamıştır.²²⁹ Buradan yola çıkarak, kamuoyu oluşumunda psikolojik etkenlerin ne derece etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Iğdır, gerek dil, gerekse kültürel anlayış bakımından Türkiye'nin diğer bölgelerine göre Azerbaycan'a daha çok benzerlik gösteren bir bölgedir. Iğdır'ın ardından gösteriler ülkenin çeşitli yerlerine sıçrayarak, 12 Eylül 1980 sonrası görülmeyen çapta kitlesel protestolara dönüşmüştür. Üniversite öğrencileri meydanlara çıkmış, çeşitli kuruluşlar bildirimler yayınlarak Sovyetler Birliğini kınamaya başlamışlardır. Gösterilerde, "Mehmetçik Kafkasya'ya", "Katil Gorbacov", "Bütün Türkler Bir Ordu/Katılmayan Alçaktır" gibi sloganlar atılıyor, pankartlar taşınıyordu.²³⁰ Basına göre, "millî heyecan" yeniden ayağa kalkmıştı ve alkışlanmalıydı.²³¹

Bakü olaylarından sonra en dikkat çekici gelişmelerden birisi, Sovyetler Birliği'nin Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev'in yaptığı açıklamalar oldu. Çernişev, TRT Genel Müdürü Kerim Aydın Erdem'i makamına davet ederek, TRT bültenlerinde dayanak olarak kullanılan Batı kaynaklı haberlerin tek taraflı ve Ermeni yanlısı olduğunu söyledi.²³² Büyükelçi'ye göre, olayları Ermeniler başlatmışlardı ve Azeriler tepkilerinde haklıydılar.²³³ Çernişev daha sonra da, Ertuğrul Özkök ve Aziz Utkan'a verdiği mülakatta, Karabağ'ın Azerbaycan'a ait

---

²²⁸ **Ayın Tarihi**, 20 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

²²⁹ **Türkiye**, 23 Ocak 1990, s. 13.

²³⁰ "İstanbul'da Azeriler İçin Gösteri Yapıldı", **Hürriyet**, 22 Ocak 1990, s. 1; "Milletçe Lanetliyoruz", **Türkiye**, 25 Ocak 1990, s. 1; "İstanbul, Bursa, Yozgat ve Adana Kükredi: Azerbaycan Seninleyiz", **Türkiye**, 29 Ocak 1990, s. 1.

²³¹ Ergün Göze, "Millî Heyecan", **Türkiye**, 26 Ocak 1990, s. 3.

²³² **Ayın Tarihi**, 22 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

²³³ "Rus Büyükelçisi: Olayları Ermeniler Başlattı", **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1. Ayrıca bkz. Ergün Göze, "Rus Elçisine Teşekkür", **Türkiye**, 24 Ocak 1990, s. 3.

olduğunu vurgulayacak, “Türk Halkının etnik yakınlığından dolayı Azeri halkına karşı duyduğu yakınlığı” normal karşıladıklarını söyleyecektir.²³⁴

SSCB Büyükelçisinin TRT'nin olaylara ilişkin yayınlarından rahatsız olarak, böyle bir girişimde bulunması ilginçtir. Ancak, bunun Çernişev'in kişisel bir davranışı olduğu görülmektedir. Bu görüşmenin yapıldığı gün bir açıklama yapan Büyükelçilik Müsteşarı, müdahaleden Azerileri sorumlu tutuyor ve Ankara'nın olaylar karşısındaki tepkisizliğini "gerçekçi ve dengeli" bulduklarını ifade ediyordu.²³⁵ Moskova'nın tutumu da müsteşarın görüşleri paralelindeydi.²³⁶

Kızıl Ordu'nun Bakü müdahalesi Türkiye'nin iç politikasında da önemli etkiler meydana getirdi.

Tartışmaların iç siyasal alana taşınması dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Azerbaycan'la ilgili açıklamalarıyla başlamıştır. 20 Ocak olayları sırasında ABD'de bulunan Özal, kendisine yöneltilen bir soruya, “Azerbaycanlılar, Anadolu'daki Türk halkından çok, İran'daki Azerilere yakındır. Onlar Şii, biz Sünni'yiz” karşılığını vermişti.²³⁷ Aslında Özal'ın bu sözleri, Batı kamuoyuna yönelik ve Türkiye'nin Pantürkist bir yaklaşımı benimsemediğini, Azerbaycan'daki gelişmelere bu açıdan yaklaşmadığını ortaya koymayı hedefliyordu. Nitekim Özal, dönemin Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek'e “Ben soru üzerine orada Ermeni gazetecilere söyledim. Nereden bilecektim bizim gazetelerin yazacağını...” diyecektir.²³⁸ Bu olay, “tarafsız” ve “düşman” devletlerin halklarını etkileyebilmek amacıyla yapılmış, iyi düşünülmemiş bir propaganda faaliyetinin “devletlerin kendi halkı” ve “dost devletlerin halkı” arasında ne gibi olumsuz yansımaları olabileceğinin çarpıcı bir örneğidir.

Özal, konunun basında yer alması üzerine bir basın açıklaması yaparak sözlerinin yanlış anlaşıldığını savundu. Cumhurbaşkanı'na göre, Azerbaycan'da

---

²³⁴ “Sovyet Büyükelçisi Olayları Hürriyet'e Değerlendirdi: Dağlık Karabağ Azerbaycan'ındır”, **Hürriyet**, 28 Ocak 1990, s. 1 ve 19.

²³⁵ **Aym Tarihi**, 22 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

²³⁶ “Sovyetlerin Mesajı Teşekkür mü, Tehdit mi”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 1.

²³⁷ “Azeri Türkleri, Özal'ı Protesto Etti”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 21.

²³⁸ Namık Kemal Zeybek, “Özal'ın Sözleri”, **Halk'a ve Olaylara Tercüman**, 9 Mart 2005.

olanlara üzülmemek mümkün değildi. Ancak, Sovyetler Birliği'nin içişlerine de karışmamak gerekirdi.²³⁹

Bu açıklamada en dikkat çeken nokta, Özal'ın Sovyetlerin içişleri konusuna değinirken dile getirdiği, “Hele aynı lisanı konuşan, aynı etnik gruba mensup olduğumuz insanlar bakımından, Sovyetler Birliği'nin içişlerine bizim karışmamız mümkün değildir” sözleriydi. Böylece Özal'ın diliyle, SSCB döneminde Türk Dış Politikası'nın Orta Asya ve Kafkasya'ya yönelik ipuçları ortaya çıkmaktadır. Türkiye, Türk kökenli devletlere mesafeli duracak ve muhtemel bir Pantürkizm suçlamasına maruz kalmaktan kurtulacaktı. Özal bu düşüncesini Washington'da yaptığı bir başka konuşmada da açık olarak dile getirmiştir. Buna göre Türkiye, büyük Türk imparatorluğu peşinde değildir. Kendine yetecek kadar toprağı ve nüfusu vardır. Sovyetler Birliği'nin içişlerine karışmak niyeti taşımamaktadır.²⁴⁰ Moskova'nın güç kullanırken “ihtiyatlı davranması kaydıyla”, Azerbaycan'dakine benzer müdahaleleri Türkiye tarafından anlayışla karşılanacak ve Türkiye'de büyük sorunlar yaratmayacaktır.²⁴¹

Ne var ki özellikle Özal'ın “Şii-Sünni” eksenli sözleri, hem Türkiye ve Azerbaycan kamuoyunda, hem de Hükûmetin kendi içinde büyük bir tartışma yaratacak ve Azerbaycan olaylarının iç politikayı da etkileyecek bir boyut almasının önünü açacaktır.

Öncelikle Hükûmet, bu açıklama sonrası ciddi bir sıkıntıyla karşı karşıya kalmış, kendi içinde görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Örneğin Turizm Bakanı İlhan Aküzüm'e göre, Azerbaycan'la Türkiye arasında bir bağ bulunmadığını söylemek “millî kültürümüzü inkâr etmek” demektir. “Azerbaycan'da yaşayanlar Türkiye Türkleri'nin soydaşları”dır. “Bunlar gösterilerde ellerinde Türk bayrakları ve Atatürk posterleri” taşıyan insanlardır. “Azeriler, Müslüman Türkler”dir, “olaylara bunun

---

²³⁹ “Özal: Azerilerle İlgili Sözlerim Yanlış Anlaşıldı”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 1 ve 21. Ayrıca bkz. **Aym Tarihi**, 20 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

²⁴⁰ Sedat Ergin, “Gorbaçov'a Anlayış Gösterelim”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 20.

²⁴¹ “Özal: Bu İşe Karışmayacağız”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1990, s. 18; **Aym Tarihi**, 24 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

dışında bakmak çok yanlış[r]”.²⁴² Başbakan Yıldırım Akbulut da Aküzüm’ün görüşlerini destekler nitelikte bir açıklama yapacak ve Azerbaycan’la Türkiye halkları arasında kültürel ve manevî bağlar olduğunu söyleyecektir.²⁴³

İktidardaki Anavatan Partisi (ANAP)’ın Genel Başkan Yardımcısı Metin Gürdere de, Özal’ın sözlerinin “maksadını aşan bir tarzda” değerlendirildiğini ileri sürecektir.²⁴⁴ Devlet Bakanı ve Hükûmet Sözcüsü Mehmet Yazar ise Özal’ın sözlerini, devlet başkanının devletin görüş ve düşüncelerini “dost ve müttefik ülkelere anlatmaya çalışması” olarak görülmesi gerektiğini, bu nedenle bundan üzölmek değil, aksine sevinmek gerektiğini ifade ediyordu.²⁴⁵

Mehmet Yazar’ın açıklamalarından Hükûmet içinde Azerbaycan sorununa müdahil olmaktan kaçınılması yanlış görüş sahiplerinin üstün çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz da SSCB Ankara Büyökelçisi Albert Çernişev’e 20 Ocak olaylarını Sovyetlerin içişleri olarak gördüklerini söyleyecektir.²⁴⁶

Özal’ın, “Şii-Sünni” karşıtlığına dayanan sözlerine en büyük tepkilerden biri Azerbaycan’dan gelmiştir. AzHC Lideri Ebulfez Elçibey, Özal’ın yanıldığını söyleyerek, Azerilerin laik bir toplum olduğunu ve “dinci” bir anlayışlarının bulunmadığını ifade etmiştir. Elçibey’e göre, “din ayrı, millet ayrı”ydı ve Azeriler Şii de olsalar, “önce Türktü”ler.²⁴⁷ Azerbaycanlılar, Türkiye’den “para-pul” değil yalnızca manevi destek bekliyordardı ve böyle açıklamalar bu tür beklentilere darbe vuruyordu.²⁴⁸ Özal’ın sözlerinden sonra dikkat çekici bir gelişme de Azadlık Meydanı’nda yaşandı. O zamana kadar gösterilerde taşınan Türk bayrakları ortadan kayboldu.²⁴⁹

²⁴² “Bakan Aküzüm, Özal ile Ters Düştü”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 19.

²⁴³ “Akbulut: Azerbaycan’da Katliamlar Durdurulsun”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1.

²⁴⁴ **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 17.

²⁴⁵ **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 17.

²⁴⁶ **Ayın Tarihi**, 21 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

²⁴⁷ “Azeri Türkleri Özal’ı Protesto Etti”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 1.

²⁴⁸ “Azerilerden Özal’a Sitem”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 19. (ABD’deki Azerbaycan Cemiyeti 2. Başkanının açıklaması).

²⁴⁹ **Hürriyet**, 29 Ocak 1990, s. 1.

Özal'ın sözleri asıl fırtınayı ise iç politikada kopardı ve muhalefetin Azerbaycan konusunda açık bir tutum takınmasına yol açtı.

Demokratik Sol Parti (DSP) Genel Başkanı Bülent Ecevit, Özal'ı, bu sözleriyle bir yandan Sovyet yönetiminin müdahalesine yeşil ışık yakmak diğer yandan da “Azerbaycan Türkleri”ni İran'ın kucağına atmak”la suçladı.²⁵⁰ DSP liderine göre Özal bu yolla Hükûmet'in de “elini-dilini bağlamış”, hareket alanını daraltmıştır.²⁵¹ Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) Genel Başkanı Erdal İnönü'ye göre, Özal yangına körükle gidiyordu. Bunun çaresi “Özal'ı konuşturmamaya çalışmaktır”.²⁵² Doğru Yol Partisi (DYP) Genel Başkanı Süleyman Demirel de Özal'ı mezhep ayrımcılığı yapmakla suçluyor ve Azerbaycan'a kayıtsız kalacaksa Hükûmet'in gerekçesinin bu olmaması gerektiğini söylüyordu.²⁵³

Siyasal partilerin Azerbaycan konusunda ilk kez böylesine açık bir tutum takınması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma, yeniden inşa süreci bakımından önemli bir aşamayı göstermektedir. Çünkü siyasal partiler kamuoyunu ifade ettikleri gibi, aynı zamanda onu biçimlendirirler. Bu nedenle, benzer kanaatleri birbirleriyle kaynaştıran partiler, bireysel farkları azaltmak ve kişisel özellikleri törpülemek yoluyla bu kanaatleri birkaç büyük “manevi aile” içinde toplarlar. Onları özel kanaatler yığımından ayırır, yol gösterir ve yönlendirirler. Değişik dünya görüşlerini savunan parti liderlerinin belli bir konuya ilişkin açıklamalarda bulunmaları ve bir tutum ortaya koymalarının, o zamana kadar gelişmelere uzak duran kesimlerin dikkatinin çekilmesi ve ilgilerinin uyandırılmasını sağlamak bakımından da önemli bir işleve sahip olduğu açıktır.

Siyasal iktidar, Özal'ın “Şii-Sünni” ayrımı sözleri karşısında sergilediği çelişkili tutumu, 20 Ocak olayları karşısında da göstermiştir. Başbakan Yıldırım Akbulut, Hükûmet olarak olayları “katliam” olarak nitelediklerini ve kınadıklarını belirtirken,²⁵⁴ TBMM'de bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz ise

²⁵⁰ “Ecevit: Sovyet İşgaline, Özal'ın Sözleri Işık Yaktı”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1.

²⁵¹ “Ecevit: Özal, Hükûmetin Elini-Dilini Bağladı”, **Hürriyet**, 26 Ocak 1990, s. 18.

²⁵² “İnönü: En İyisi, Özal'ı Konuşturmamak”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 1.

²⁵³ “Demirel: Gorbaçov Elini Kana Buladı”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 1.

²⁵⁴ “Akbulut: Azerbaycan'da Katliamlar Durdurulsun”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990, s. 1.

"Türk-Sovyet ilişkilerine karşı kurulmuş olabilecek tuzaklara karşı dikkatli olmayı sorumluluğumuzun gereği addediyoruz" diyordu.²⁵⁵ Sovyet müdahalesinden bir gün önce yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında da bütün bakanların Azerbaycan için Sovyetler Birliği nezdinde arabuluculuk yapmayı önermelerine karşın, Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, "Sovyetlerin içişlerine karışmak demek olur" gerekçesiyle buna karşı çıkmıştı.²⁵⁶ 20 Ocak olaylarının gerçekleştiği gün Kars'ta yapılmak istenen SSCB'yi protesto gösterisine de izin verilmemiştir.²⁵⁷

Ancak, muhalefet partilerinin sert tutumu, basının konuya yaklaşımı ve ülkenin her yerinde başlayan gösteriler üzerine Hükûmet uyguladığı politikayı gözden geçirmek durumunda kalacaktır. Örneğin Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, TBMM'de yapılan gündem dışı konuşmalar sırasında Bakü'de yaşananları, insan hakları ekseninde de olsa, ilk kez eleştirecek,²⁵⁸ ardından Yılmaz'ın konuyla ilgili Moskova nezdinde çeşitli girişimlerde bulunması ve Türkiye'nin olaylardan duyduğu rahatsızlığı Sovyet meslektaşına aktarması kararlaştırılacaktır.²⁵⁹

Hükûmet'in konuyu insan hakları bağlamına oturtarak bir çıkış yolu bulması, özellikle sağ görüşlü gazeteleri memnun etmedi. Onlara göre iktidar, olaylara gereken tepkiyi göstermekten çekiniyor ve pasif bir politika izlemekte ısrar ediyordu. Bir örnek olması bakımından Altumur Kılıç şu ifadesi ilginçtir:

"Türkiye'nin Azeri Türkleri'nin "mukadderatları" konusunda dikkatli olması zorunludur ama "bulaşmamak" nereye kadar mümkündür? Dünyanın bildiği büyük Türk potansiyeli nereye kadar göz ardı edilebilir? Şimdi, Azeri Türkleri'nin "mukadderatları" ile ilgilenmenin faturasından korkuluyorsa, ilgilenmemenin de ileride bir faturası olmayacak mıdır?²⁶⁰ Unutulmamalıdır ki, Azerbaycan Türkiye için, "diplomatlara bırakılmayacak kadar hayati bir konudur".²⁶¹

²⁵⁵ **Ayın Tarihi**, 23 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

²⁵⁶ Azerbaycan, Bakanlar Kurulunu Karıştırdı", **Hürriyet**, 20 Ocak 1990, s. 12.

²⁵⁷ **Ayın Tarihi**, 20 Ocak 1990, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=240&Yil=1990&Ay=1>, 15 Ağustos 2009.

²⁵⁸ "Ankara'da Azeriler İçin Kritik Toplantı", **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 1.

²⁵⁹ Ertuğrul Özkök, "Azerbaycan için Yılmaz- Şevardnadze Zirvesi", **Hürriyet**, 31 Ocak 1990, s. 17.

²⁶⁰ Altumur Kılıç, "Azerbaycan Olayları", **Türkiye**, 24 Ocak 1990, s. 2.

²⁶¹ Altumur Kılıç, "Gene Azerbaycan", **Türkiye**, 31 Ocak 1990, s. 2.

Merkez basında ise, daha ihtiyatlı bir dil kullanılmakla birlikte yine de olaylar karşısında aktif bir politika izlenmesi gerektiği konusunda sağ basına yakın bir tutum ortaya konuluyordu. Kendi toprakları içerisinde “Ermenistan adı altında yeni bir İsrail, Azerbaycan’da ise yeni bir Lübnan yaratmaması” için SSCB’ye yardım edilmeliydi.²⁶² “Azeri’ler, kendilerine Azeri Türk’ü denecek kadar bizden olan insanlar”dır.²⁶³ Bu nedenle, Türkiye’nin Azeri halkını düş kırıklığına uğratma hakkı yoktur ve Karabağ için Azerilere güvence verilmelidir.²⁶⁴ Aksi takdirde bu durum İran’ın işine yarayacaktır.

Sonuç olarak, Sumgayıt’ta başlayıp 20 Ocak olaylarıyla devam eden gelişmeler, Türkiye’nin Azerbaycan politikası açısından bir dönüm noktası olmuştur. Her ne kadar Türkiye, izlediği Sovyetler Birliği’yle gerginlik yaratmama politikasından büyük bir sapma göstermese de, gelişmeler karşısında tepkisiz kalma tutumunu değiştirmiş, konuyla ilgili çeşitli girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Burada, Türkiye basınının olayları aktarma biçimi ve Azerbaycan diasporasının faaliyetlerinin yanında, siyasal partilerin tutumlarının da önemli rolü olmuştur. Böylece yaratılan kamuoyu, siyasal iktidarın kararlarını etkilemiş ve Azerbaycan politikasını değiştirmesine yol açmıştır.

B. Azerbaycan’ın Bağımsızlık Kararının İki Ülke İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkileri

19 Ağustos 1991’de Gorbaçov’a karşı yapılan darbe girişimiyle birlikte, diğer birçok Sovyet cumhuriyeti gibi, Azerbaycan’da da yeni bir dönem başlayacaktır. Moskova’daki darbe, Azerbaycan kamuoyunda AzHC’nin gücünü pekiştirirken, siyasal iktidarın durumu zorlaştırıcı bir sonuç doğuracaktır.

Moskova’daki darbenin hemen ardından Azerbaycan Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov’un bu girişimi desteklediğine dair haberler yayılmıştı. Oysa onun Moskova’daki darbe girişimini destekleyen bir bildiri yayınlayıp yayınlamadığı tartışmalıdır. Muttalibov, darbe sırasında Tahran’da temaslarda bulunuyordu. İran’ın

²⁶² Ertuğrul Özkök, “Hükümet, Özal’ı Devre Dışı mı Bırakıyor?”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990, s. 19.

²⁶³ Ekşi, “Önümüzdeki Tuzak”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990, s. 21.

²⁶⁴ Ertuğrul Özkök, “Azerbaycan’dan Sağduyu İşaretleri”, **Hürriyet**, 27 Ocak 1990, s. 17.

resmî haber ajansı İRNA, kendisiyle yaptığı bir röportajda, Muttalibov'un darbeyi memnunlukla karşıladığını, bunun Gorbaçov'un birkaç yıldır sürdürdüğü ve ülkeyi uçuruma götüren politikasının doğal bir sonucu olduğunu söylediğini duyurdu.²⁶⁵ Muttalibov, 21 Ağustos 1991'de, resmî haber ajansı Azerinform aracılığıyla İRNA'nın bu açıklamasını reddeden bir açıklama yayınladı. Ardından Kommünist gazetesine yeni bir açıklama daha yaparak, Azerbaycan yetkililerinin darbecilerin hiçbir emrine uymadıkları ileri sürüldü. Açıklamada, "Muttalibov'un Gorbaçov'un devrilmesini memnunlukla karşıladığı konusundaki yalan Batılı basın yayın organları tarafından TASS'a aktarılmıştır. Rusya Federasyonu Parlamentosundaki Ermeni lobisi ise bundan çok iyi bir şekilde faydalanmıştır" deniliyordu.²⁶⁶

Muttalibov, 22 Ağustos tarihinde de Yeltsin'e bir kutlama telgrafı göndererek darbeyi önlemedeki başarısından dolayı kutlamıştır. 23 Ağustos'ta Kommünist gazetesinde yayınlanan bu telgrafta darbenin önlendiği gün "demokrasinin kurtarıldığı gün" olarak tanımlanıyor ve Muttalibov, "Azeri Türkleri ve şahsı" adına Yeltsin'e şöyle sesleniyordu:

"Dramatik ve feci günlerde, demokrasi, halk ve ülke geleceğinin hal edildiği günlerde siz, silahdaşlarınız ve Rusya Parlamentosunun milletvekilleri, kendinizde kuvvet bulup, metanet göstererek olayların akışını değiştirmeyi, namertlerce ortaya sürülen ölüm makinesini durdurmayı ve yaklaşan felaketi önlemeyi başardınız."²⁶⁷

Muttalibov'un bu açıklamaları bir sonuç vermemiş, darbeyi destekleyen bir lider olarak anılmaya devam edilmiştir. Cephe liderleri bunun nedenini, Muttalibov'un bu açıklamaları yapmak için geç kalmasına, zaten böyle bir "cunta" yönetiminin "kendine uygun rejimleri alkışlaması"nın normal olmasına bağlamışlardır.²⁶⁸

Öte yandan AzHC lideri Elçibey, darbeyi derhal kınamış ve bunun SSCB'deki demokrasi taleplerine yönelmiş bir hareket olduğunu söylemiştir.²⁶⁹ Cephe'nin yayın organı olan "Azadlıq" gazetesinde Muttalibov'un darbeyi

²⁶⁵ Aslan, **Azatlık ve Yenidenkurma Döneminde...**, s. 101.

²⁶⁶ **Kommünist**, 23 Ağustos 1991.

²⁶⁷ Aslan, **Azatlık ve Yenidenkurma Döneminde ..**, s. 102.

²⁶⁸ Elçibey, **Azatlık ve Demokrasi**, s. 246.

²⁶⁹ Adıgüzel, **Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri...**, s. 179.

desteklemesini kınayan sert bir bildiri yayınlamış,²⁷⁰ aynı gün yapılan mitingde de Muttalibov'un istifası istenmiştir. Ardından AzHC, sıkıyönetimin kaldırılması, Komünist Partisi'nin feshedilmesi ve mal varlığının millileştirilmesi çağrısında bulunmuştur.²⁷¹ Yayımlanan bildiride, komünistlerin bundan sonra ne SSCB çapında ne de Azerbaycan'da eskisi kadar güçlü olamayacakları da ileri sürülüyordu.

Sonuç olarak 21 Ağustos günü darbe girişiminin başarısız olması, muhalefeti güçlendirmiş, AzHC'nin halk arasındaki saygınlığını arttırmıştır. Bu durum, Azerbaycan Parlamentosu'nun "Bağımsızlık Bildirgesi"ni kabulünü hızlandıran bir etken olmuştur.

1. Azerbaycan'ın Bağımsızlık İlan Etme Nedenleri

AYS, 23 Eylül 1989 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC)'nin devlet egemenliği hakkında bir yasa kabul etmişti. Buna göre ASSC, kendi sınırları içerisinde bağımsız hareket edecek ve geleceğiyle ilgili kararları kendisi verecekti.²⁷² Aslında bu karar, Dağlık Karabağ olaylarıyla ortaya çıkan ulusal tepkinin sonucu olarak alınmıştı ve yönetime karşı yükselen muhalefetin etkisini azaltma amacı güdüyordu. Dolayısıyla, AzHC'nin başarısıydı.²⁷³

Azerbaycan yönetimi, ortaya çıkan yeni durum karşısında da benzer bir tutum takındı. İlk adım olarak Bakü Kent Sovyeti'nin kararıyla, o zamanki adı "Lenin Meydanı" olan hükûmet binası önündeki dev Lenin heykelinin kaldırılmasına karar verdi ve buranın adını "özgürlük" anlamına gelen "Azadlık Meydanı" olarak değiştirdi.²⁷⁴ Yayımlanan bir kararnameyle, Cumhuriyet'teki tüm devlet daireleri, işyerleri ve ekonomik işletmelerde Komünist Partisi ve örgütlerinin faaliyetleri yasaklandı. Ardından Azerbaycan Parlamentosu'nun bağımsızlık konusunu görüşmek üzere toplanmasına karar verildi ve 30 Ağustos 1991 tarihinde yapılan

---

²⁷⁰ **Azadlıq**, 23 Ağustos 1991, s. 1.

²⁷¹ "Azerbaycan Çatırıyor", **Hürriyet**, 26 Ağustos 1991, s. 14; "Azerbaycan'da KP ve Muttalibov'a Protesto", **Zaman**, 26 Ağustos 1991, s. 1.

²⁷² **Kommünist**, 23 Eylül 1989.

²⁷³ Adıgüzel, **Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri..**, s. 170.

²⁷⁴ "Bakü Artık Leninsiz", **Hürriyet**, 27 Ağustos 1991, s. 16.

toplantıda, oybirliğiyle, “Bağımsızlık Bildirisi” kabul edildi.²⁷⁵ Ağustos’taki darbe girişiminden sonra, SSCB’ye bağlı cumhuriyetlerin bağımsızlığını güçlendirecek yeni bir birlik sözleşmesinin imzalanarak Sovyetlerin “egemen devletler birliği” biçiminde yeniden örgütlenmesinin gündeme gelmesi de bu kararın alınmasını kolaylaştırıcı bir etken olmuştur.

Bağımsızlık Bildirisi’nde, ilan edilen devletin 1918’de kurulan AHC’nin devamı olduğuna da yer veriliyordu.²⁷⁶ AHC’nin bayrağı, ulusal marşı ve devlet armaları yeni devletin de simgeleri olarak benimsenmişti.²⁷⁷

Azerbaycan yönetiminin bağımsızlık kararı almasında, muhalefetin güçlenmesi karşısında Muttalibov’un kaybettiği saygınlığı telafi etme ve artan baskılar karşısında iktidarını sürdürebilme endişesinin önemli rol oynadığı söylenebilir. 8 Eylül 1991 tarihinde ilk kez halkoyuyla devlet başkanı seçimleri yapılacaktı. Bu nedenle, halkın desteğini kazanmak önemliydi.²⁷⁸ Karar, Muttalibov’un Moskova taraftarı olduğu iddialarına karşı da iktidarın elini güçlendirecek bir nitelik taşıyordu.

Bağımsızlık kararının bir politik manevra olduğuna dair savımızı destekleyen bir başka kanıt da iktidar ve muhalefetin bağımsızlık kararı sonrası sergilediği davranışlardır. Hem iktidar hem de muhalefet bu dönemdeki tutumlarıyla aslında böyle bir karara taraftar olmadıklarını ortaya koymuşlardır. Azerbaycan Parlamentosu Başkanı Elmira Gafarova, Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Volkan Vural’a, “Şu anda bizi tanırsanız kötülük edersiniz” derken,²⁷⁹ Hükûmet de bağımsızlık kararının iç hukuk bakımından tamamlanması için gerekli süreci

---

²⁷⁵ “Yeni Bir Türk Devleti Doğdu”, **Zaman**, 31 Ağustos 1991, s. 1; “Azerbaycan Bağımsızlığını İlan Etti”, **Türkiye**, 31 Ağustos 1991, s. 1.

²⁷⁶ **Ayın Tarihi**, 30 Ağustos 1991, (çevrimiçi),

<http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=219&Yil=1991&Ay=8>, 22 Ağustos 2009. “Ayın Tarihi” dergisinde “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti” yerine “Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti” terimi kullanılmaktadır. Oysa bu kullanım sonraki dönemlerde Azerbaycan diasporasının çabalarıyla ortaya çıkmıştır. Çünkü 1918 yılında kurulan devletin resmi adı “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti”dir. Buradaki “halk” sözcüğü demokrasi anlamına geliyorsa da, “demokrasi” devletin resmi adında yer almamaktadır. Bu nedenle, biz “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti” adını tercih ettik.

²⁷⁷ Cahangirli, **Müasir Dövrde Azərbaýcan-Türkiyə..**, s. 16.

²⁷⁸ Ali Faik Demir, “SSCB’nin Dağılımından Sonra Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Değişen Dünya ve Türkiye**, Haz. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Bağlam, 1996, s. 227.

²⁷⁹ Ertuğrul Özkök, “Türkiye Azerbaycan’ı Neden Tanımadı?”, **Hürriyet**, 4 Eylül 1991, s. 16.

başlatmamıştır. Kararı, hukuksal bir metin hâline getirecek olan, “Bağımsızlık Hakkında Anayasa Sözleşmesi” yasası, bildirinın yayınlanmasından 1,5 ay sonra kabul edilirken, hukuksal sürecin tamamlanması için gerekli referandum da ancak, SSCB’nin resmen dağılmasından sonra, 29 Aralık 1991 tarihinde yapılacaktır.²⁸⁰ Bildirinın kabulünün Azerbaycan için bağımsızlık anlamına gelmediğini ortaya koyan bir başka gösterge de, bağımsızlık gününün 18 Ekim olarak kabul edilmesi ve kutlamaların bu tarihte yapılmasıdır. Hâlbuki 31 Ağustos 1991 tarihinde benzer bir bildiri kabul eden Özbekistan, hukuksal süreci tıpkı Azerbaycan gibi sonradan tamamlamış olmasına karşın, kararın alındığı tarihin hemen ertesi gün olan 1 Eylül’ü bağımsızlık günü olarak kabul etmekte ve her yıl kutlamaları bu tarihte yapmaktadır.

Muhalefet de Bağımsızlık Bildirisi’nin aleyhinde bir tutum takınmıştır. AzHC lideri Elçibey, bu kararı bir “aldatmaca” olarak niteliyor²⁸¹ ve Türkiye’ye, “sahte bağımsızlık ilan eden bu Sovyet maşası hükûmeti” tanımama çağrısında bulunuyordu.²⁸² AzHC, ayrıca beş maddelik bir bildiri yayınlayarak, Türkiye’nin bağımsızlık kararını tanımaması çağrısında bulunmuş, “tanımama”nın Azerbaycan halkının yararına olacağını ilan etmiştir.²⁸³

Cephe’nin böyle bir politika izlemesindeki asıl amacının, Muttalibov’un bu kararı 8 Eylül’de yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bir koz olarak kullanmasını engellemek olduğu anlaşılmaktadır.²⁸⁴ Çünkü AzHC, bu tutumunu cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra değiştirecek ve Türkiye’nin Azerbaycan’ı tanımamasını savunan bir politika izlemeye başlayacaktır.

Türkiye’de ise, daha Bağımsızlık Bildirisi yayınlanır yayınlanmaz, Azerbaycan’ın tanınması için yoğun bir kamuoyu yaratma faaliyetine girişilmiştir. Hükûmet de, konuya sessiz kalması üzerine, “kardeş devletin” bağımsızlığını kabul konusunda direnç göstermekle eleştirilmeye başlanmıştır.

---

²⁸⁰ Əli Həsənov, **Azərbaycanın Xarici Siyasəti: Avropa Dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**, Bakı, Azərbaycan, 1998, s. 18.

²⁸¹ **Azadlıq**, 1 Eylül 1991, s. 1; Elçibey, **Azadlıq və Demokrasi**, s. 251.

²⁸² “Azerbaycan’da Bağımsızlık Sancısı”, **Türkiye**, 5 Eylül 1991, s. 1; **Aynı Tarihi**, 4 Eylül 1991, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=222&Yil=1991&Ay=9>, 22 Ağustos 2009.

²⁸³ “Azerilerden Ankara’ya Destek”, **Hürriyet**, 7 Eylül 1991, s. 13.

²⁸⁴ Elçibey, **Azadlıq və Demokrasi**, s. 251.

Öte yandan, Azerbaycan Parlamentosu bağımsızlık kararı aldığı sırada, Türkiye, 20 Ekim 1991 tarihinde yapılacak genel seçimin atmosferine girmişti. Bu ise kamuoyunun hem iktidar hem de muhalefetin üzerindeki etkisini arttırıcı bir rol oynuyordu. Dolayısıyla iktidar ve muhalefet kamuoyunu dikkate alan bir tutum izlemek durumunda kalacak, “egemenlik” kavramının “belli ve reel bir sujeye” bağlanabilmesi için büyük önem taşıyan kamuoyunun etkisiyle Azerbaycan konusu, bir kez daha iç politikayı da etkileyen bir konum alacaktır.

2. Bağımsızlık İlanı Karşısında Türkiye Kamuoyunun Tutumu

“Basının gündem oluşturma” işlevi bağlamında üzerinde durulduğu gibi, haber değerleri ya da okuyucu-izleyici tercihleriyle belirlenen “medya gündemi”, “kamu” ve “politika” gündemlerinin her ikisini birden etkiler. Medya gündeminin oluşmasına etki eden öğelerin birincisi, muhabirden editöre, oradan genel yayın yönetmenine uzanan bir sıra kimsenin konuya bakış açısı ve önem değerlendirilmeleriyle ortaya çıkar. Medya gündemini belirleyen bir başka öğe de, gündem maddesi olabilecek olaylardır. Önemli olayların görmezlikten gelinmesi ve yer verilmemesi pek düşünülemez. Dolayısıyla, uzun süredir basının gündemini işgal eden Azerbaycan konusunda yaşanan son gelişmenin de basının gündeminde yer alması doğaldı. Ancak, özellikle ilk günlerde merkez ve sol basında, Azerbaycan’ın bağımsızlık kararına çok fazla yer verilmediği görülmektedir. Nitekim ele aldığımız gazetelerden Hürriyet ve Cumhuriyet bunu önemli bir gelişme olarak görmeme eğilimi sergilemiştir.²⁸⁵ Bu tutum siyasal iktidarın politikasıyla da paralellik gösteriyordu. Türkiye konuyu SSCB’deki gelişmeler ve hukuksal yönlerden incelemeye devam ettiğini ve “Azerbaycan’a yararı olduğunu” gördüğü anda tanımaktan da çekinmeyeceği, bu devleti tanıyan ilk ülke olacağını açıklamıştı²⁸⁶ ancak, Azerbaycan’ın bağımsızlık ilanını tanımak için henüz erken olduğu ve tanımının bu ülkenin “yararına olmayacağı” kanaatindeydi.²⁸⁷ Böylece aslında

²⁸⁵ Bu konuda TRT’nin tutumu da ilginçtir. TRT, Azerbaycan’ın bağımsızlık kararını ana haber bültenlerinde görmemezlikten gelmiş, olayı ancak gece haberlerinde kamuoyuna duyurmuştur. **Zaman**, 5 Eylül 1991, s. 10.

²⁸⁶ Başbakan Mesut Yılmaz’ın açıklaması. **Hürriyet**, 5 Eylül 1991, s. 14.

²⁸⁷ Dışişleri Bakanı Safa Giray’ın açıklaması. **Zaman**, 4 Eylül 1991, s. 1.

tanımaktan yana olmayan tutumunu, kamuoyunu da göz önüne alan bir gerekçeyle meşrulaştırmaya çalışıyordu.

Merkez ve sol basınla iktidarın bu temkinli politikasına karşın sağ görüşlü basın, bağımsızlık kararını “tarihî” bir gelişme olarak nitelendirilmiş ve hemen ilk günden itibaren Türkiye’nin Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanınması gerektiğini ileri sürmeye başlamıştır. Bu anlamda milliyetçi ve İslamcı gazetelerin tutumları arasında bir farklılık da bulunmuyordu.²⁸⁸

Zaman gazetesi, Bağımsızlık Bildirisi’nin kabulünün hemen ertesi günü, birinci sayfasının önemli bir bölümünü bu habere ayırmıştı. Sekiz sütuna manşet olarak verilen haber, “Yeni Bir Türk Devleti Doğdu” başlığını taşıyordu.²⁸⁹ Haberde, AHC’nin üç renkli bayrağı ve Sovyetler Birliği’nde bulunan Türk soylu cumhuriyetlerin sınırlarını gösteren bir haritanın yanı sıra Mehmet Emin Resulzade’nin fotoğrafıyla onun “Bir kere yükselen bayrak bir daha inmez” sözlerine de yer verilmişti. En önemlisi de, “Türkiye’nin geç kalmadan ve İran gibi komşu ülkelerden önce” Azerbaycan’ı tanınması gerektiği ifadesiydi. Gazete, Türkiye kamuoyunun önüne İran olgusunu koyarak, bir rekabet duygusu yaratmak ve iktidar üzerinde baskı kurmak istiyordu. Nitekim 1990’ların başından itibaren, Türkiye’nin yeni bağımsızlığa kavuşan cumhuriyetlere ilişkin politikalarının biçimlenmesinde en önemli etkenlerden biri İran’la rekabet duygusu olacaktır. Türkiye birçok durumda, İran etkenini göz önüne alarak hareket edecek ve kararlar alacaktır.

Sağ görüşlü basına göre Azerbaycan, on yıllardır karşı karşıya kaldığı haksız işgali kaldırmak yolunda ilk adımı atmış ve bağımsız bir Türk devleti haline gelmişti.²⁹⁰ Bu, “milletimizin geleceğine yeni ufuklar aç[acak]” bir gelişmeydi.²⁹¹ Azerbaycan’ın başlattığı bağımsızlık hareketi, diğer Türk cumhuriyetleri tarafından da izlenecek ve böylece Türk tarihi yeniden yazılacaktı. Bu nedenle Türkiye Hükûmeti bunu görmemezlikten gelmemeli, Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımalıydı.

²⁸⁸ Fuller, “Türkiye’nin Yeni Doğu Politikası”, s. 88.

²⁸⁹ **Zaman**, 31 Ağustos 1991, s. 1. Ayrıca bkz. **Türkiye**, 31 Ağustos 1991, s. 1.

²⁹⁰ Ayhan Songar, “Can Azerbaycan”, **Türkiye**, 3 Eylül 1991, s. 11.

²⁹¹ “Türk Tarihi Yeniden Yazılıyor”, **Türkiye**, 2 Eylül 1991, s. 3.

Azerbaycan'ın bağımsızlık bildirisi kabul etmesini kamuoyuna bu bakış açısıyla sunan sağ basın, hemen ardından, -henüz Azerbaycan Parlamentosu'nun aldığı bağımsızlık kararı hukuken tamamlanmamış ve kendileri tarafından uygulamaya konma kararı alınmamışken-, Hükûmet'i, bağımsızlık ilanına kayıtsız kalmakla itham etmeye başlamıştır. Hatta Batı'nın Azerbaycan'ın bağımsızlık kararına karşı ilgisiz davranışının da nedenini de Türkiye Hükûmeti'nin tutumuna bağlıyorlardı. Örneğin Zaman gazetesine göre, bağımsızlıklarını ilan eden Türk cumhuriyetlerine karşı akıl almaz bir kayıtsızlık içinde bulunan Türkiye'nin bu tutumu Batılı ülkeleri de etkilemekte ve onların hareketsiz kalmalarına yol açmaktadır.²⁹² Oysa aynı durumdaki Baltık cumhuriyetlerini yirmiye yakın ülke tanımıştır. Hükûmet kamuoyunda büyük tepkiye yol açan bu umursamaz tutumunu değiştirmelidir.²⁹³

Gazete bu eleştirilerle de yetinmemiş, iktidarı kamuoyu önünde zor durumda bırakacak ajite edici bir tutum sergilemekten de kaçınmamıştır. İktidarın, Azerbaycan'ı tanımada gösterdiği kayıtsızlık, 1946 yılında “Stalin'in zulmünden kaçarak” Türkiye'ye sığınmak isteyen Azerilere takınılan tutuma benzemektedir. Söz konusu tarihte Türkiye'ye sığınan bu insanlar, “İsmet İnönü'nün talimatıyla”, SSCB'ye iade edilmişler ve daha sınırdayken kurşuna dizilmişlerdir. Bugün, bağımsızlık kararı karşısında takınılan tutum da benzer bir sonuca yol açma potansiyeli taşımakta, Türk halkının vicdanını rahatsız etmektedir. Oysa Türkiye, İslam âlemini de yanına alarak, SSCB'deki Türk cumhuriyetlerinin bütün dünyada tanınması için ağırlığını koymalıydı. Eğer, Azerbaycan'ı “önce ABD'nin tanımmasını bekliyorsak” daha çok beklememiz gerekir. “Dış politikamızda ölçü nedir ve bu ölçüyü kim belirliyor?” Bu husus bir an önce açığa kavuşturulmalıdır.²⁹⁴

Gazetenin Türk Dış Politikası'nın Batı'nın güdümünde olduğu iddiası gazete yazarları tarafından da destekleniyordu. Örneğin Fehmi Koru'nun iddiasına göre, Türkiye'nin ABD'den bağımsız bir “Dış Türkler” politikası olmadığı ortaya çıkmıştı.

²⁹² “Büyük Tarihi İhmal”, **Zaman**, 1 Eylül 1991, s. 1. Azerbaycan'dan hemen sonra 31 Ağustos 1991 tarihinde Özbekistan ve Kırgızistan da bağımsızlık kararı almışlardır.

²⁹³ “Türk Cumhuriyetleri Tanınmayı Bekliyor”, **Zaman**, 2 Eylül 1991, s. 1.

²⁹⁴ “1946 Trajedisi mi?”, **Zaman**, 5 Eylül 1991, s. 1.

Türkiye, Baltık cumhuriyetlerini sırf ABD tanıdı diye tanımış, Azerbaycan, Özbekistan ve Kırgızistan'ı ise ABD tanımadığı için tanımamıştır. Bunun dışında getirilecek hiçbir açıklama “makbul” değildir.²⁹⁵ Oysa Türkiye, tıpkı İngiltere'nin üç Baltık cumhuriyeti için devreye girmesi gibi, Sovyetler Birliği'ndeki Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlık sürecinin sorumluluğunu üzerine alabilirdi. Türkiye'nin yıllardır gösterdiği uyum, kendisine Batı gözünde bu kadar da olsa bir güvenilirlik sağlamış olmalıydı.²⁹⁶

Türkiye gazetesi yazarı Ömer Öztürkmen de Türk Dış Politikası'nın bağımsız olmadığını iddiasını dile getiren yazarlar arasındaydı. Ona göre, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanıma ya da tanımama konusundaki tutumunun netleşmesi bir süre daha gecikecekti. “Çünkü, Türk Dış Politikasını idare eden kafanın, Washington, Londra ve Paris hükûmetlerinin onayını almadan kendiliğinden bir karar vermesi mümkün değil[di].”²⁹⁷ Aynı gazetenin yazarlarından Murat Yeşil Azerbaycan'ı tanımamanın “ABD'yi körü körüne taklit” olduğunu iddia ederek, bunu “İşte bizim dış politikasının temel dayanağı” sözleriyle eleştiriyordu.²⁹⁸

Oysa ABD ve Batı Avrupa ülkeleri Baltık cumhuriyetlerini tanımış olmalarına karşın, Azerbaycan ve bağımsızlıklarını ilan eden diğer Türk cumhuriyetleri Özbekistan ve Kırgızistan'la aynı durumdaki Ukrayna, Moldavya, Ermenistan, Beyaz Rusya, Tacikistan ve Gürcistan'ı da tanımamışlardı. Çünkü Sovyetler Birliği'nin yeniden yapılanma çalışmalarının sonucunu bekliyorlardı. Bağımsızlık ilan eden Sovyet cumhuriyetlerini hemen tanımak bu süreci baltalayabilirdi. Baltık cumhuriyetlerinin tanınmasına ise Moskova bile yeşil ışık yakmıştı.²⁹⁹ Zaten kısa süre sonra kendisi de bu cumhuriyetleri tanıyacaktı.

Buna karşın sağ görüşlü basın, siyasal iktidarı Azerbaycan'ın bağımsızlığına kayıtsız kalmakla ve kendi başına dış politika kararı alamayan bir yönetim görüntüsü sergilemekle itham etmekten çekinmemiştir. Bunda, söz konusu gazetelerin Yıldırım

---

²⁹⁵ Fehmi Kuru, “Azerbaycan'ı Tanımamak”, **Zaman**, 5 Eylül 1991, s. 10.

²⁹⁶ **A. y.**

²⁹⁷ Ömer Öztürkmen, “Azerbaycan'ı Nasıl Tanıyacağız?”, **Türkiye**, 4 Eylül 1991, s. 1.

²⁹⁸ Murat Yeşil, “Azerbaycan'ı Yalnız Bırakmayalım”, **Türkiye**, 6 Eylül 1991, s. 2.

²⁹⁹ Ertuğrul Özkök, “Türkiye, Azerbaycan'ı Neden Tanımadı?”, **Hürriyet**, 4 Eylül 1991, s. 16.

Akbulut'un yerine başbakanlığı üstlenen Mesut Yılmaz'ın liberal kişiliğine duydukları soğukluğun da etkisiyle yaklaşan seçimlerde Yılmaz'ı yıpratma amacının da önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Söz konusu basının Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması için ileri sürdüğü bir başka gerekçe de İran'ın Türkiye'den önce Azerbaycan'ı tanıyacağı savıydı. İranlı yetkililer böyle bir sonuç elde edebilmek için yoğun bir çaba göstermekteydiler. Bu ihtimal Azerbaycan Türklerini "mahcup ve mutsuz" etmekteydi.³⁰⁰ Hâlbuki Azeriler, bağımsızlıklarını "Türk'ün zaferler ayı olan Ağustos'ta, hem de 30 Ağustos gününde" ilan etmişlerdi.³⁰¹ Ayrıca, Azerbaycan'ın bayrağındaki mavi renk Türklüğün, yeşil İslamiyet'in kırmızıysa uygarlığın işaretiydi. Bayrağın ortasında yer alan sekiz köşeli yıldız da Osmanlı sancağından alınmaydı. Böylece Azerbaycanlılar, "Biz Türk'üz! Müslümanız! Medeniyet yolundayız! Anadolu'da üç kıtaya yayılan büyük Osmanlı İmparatorluğu'nu kuran ve yaşatan Oğuz boyuyla da gönül ve kültür birliği içindeyiz" mesajı vermekteydiler.³⁰² Bu nedenle Türkiye, İran'dan önce harekete geçerek Azerbaycan'ı tanımalıydı. Şayet, İran inisiyatifi ele geçirirse, Türkiye Türk dünyasını yeniden kaybetmeyle karşı karşıya kalacaktı

Sağ görüşlü basının olayı "Müslüman-Hıristiyan" ikilemine yerleştirmeye çalıştığı da dikkat çekmektedir. Buna göre Batı, kendisiyle yalnızca dinsel benzerliği olan Ermenistan'ın tanınması için hemen harekete geçmiştir. Bu bağlamda Zaman gazetesi, sekiz sütuna manşet olarak verdiği konuyla ilgili bir haberinde, Fransa Dışişleri Bakanı'nın Ermenistan'ın tanınması ve Karabağ sorununun bu ülkenin istekleri doğrultusunda çözümlenebilmesi için harekete geçtiği ve bunun Batı uygarlığının borcu olduğunu açıkladığı bilgilerine yer veriyordu.³⁰³ Oysa aynı Batı, Azerbaycan'ı kolaylıkla tanımayacak, hatta tanınmamasına çalışacaktı. Çünkü

---

³⁰⁰ Vekil Muhammed, "Gerçek Dostluk Üzerine", **Zaman**, 9 Eylül 1991, s. 5.

³⁰¹ İlhan Murad, "Türklük Dünyasını Yeniden Kaybetmeyelim", **Zaman**, 5 Eylül 1991, s. 1.

³⁰² Yavuz Bülent Bakiler, "Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti", **Zaman**, 2 Eylül 1991, s. 3.

³⁰³ "Her Zamanki Haçlı Zihniyet", **Zaman**, 4 Eylül 1991, s. 1.

Azerilerin Türk ve Müslüman oluşları çeşitli çevreleri endişelendirmekte ve onların Müslüman Türk cumhuriyetlerini tanımayı çok görmelerine yol açmaktadır.³⁰⁴

Söz konusu dönemde, sağ görüşlü basınla birlikte Azerbaycan diaspora örgütleriyle milliyetçi görüşlü sivil toplum örgütlerinin de Azerbaycan'ın tanınması için kamuoyu yaratmak üzere harekete geçtikleri görülmektedir. Türkiye'deki en güçlü iki Azerbaycanlı diaspora örgütü, "Azerbaycan Kültür Derneği" ile "Azerbaycan Milli Merkezi" bağımsızlık kararının acilen tanınmasını isterken,³⁰⁵ Aydınlar Ocağı da benzer bir çağrıda bulunuyordu.³⁰⁶ Aydınlar Ocağı bu durumu, Türkiye'nin Azerbaycan sınavı olarak da niteleyecektir. Türkiye Türkleri, yıllardır bu günü beklemiştir. Şimdi ise, "bütün millet bağımsızlığı kutlarken", devlet hâlâ susmaktadır. Hâlbuki aynı devlet, üç Baltık cumhuriyetini tanımakta tereddüt etmemiştir.³⁰⁷ Hükûmet'e bir başka eleştiri de MÇP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş'ten gelmiştir. Türkeş'e göre, Türkiye, Azerbaycan'ın bağımsızlığını derhal tanınması bir "Türklük görevidir, tarihî bir görevidir".³⁰⁸

Oysa değinildiği gibi, 30 Ağustos tarihinde alınan karar, henüz kendi iç hukuk sürecini tamamlayarak belge niteliği kazanmamıştı. Onun ötesinde, söz konusu dönemde hem Azerbaycan yönetimi hem de muhalefeti bu bağımsızlık ilanının başka ülkelerce tanınmasını istemiyorlardı. Hatta Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Murat Sungar, tanınma konusunda Azerbaycan tarafından herhangi bir talep gelmediğini de açıklamıştı.³⁰⁹ Sözcüye göre, Türkiye, SSCB'nin yeniden yapılanması konusundaki gelişmeleri yakından izliyordu ve çıkacak sonuca göre Azerbaycan dâhil tüm cumhuriyetlerle ilgili değerlendirme yapılacaktı. Sözcü ayrıca, Türkiye'nin Baltık cumhuriyetlerinin tanınması konusuna da açıklık getirmiş ve bunun ayrı bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler tarafından yapılan ilhakı hiçbir zaman kabul etmemişti. Dolayısıyla Baltık devletlerinin tanınması doğaldı.

---

³⁰⁴ A. y.

³⁰⁵ "Türk ve İslam Dünyası Azerbaycan'ı Tanımalı", **Zaman**, 2 Eylül 1991, s. 10.

³⁰⁶ "Azerbaycan Tanınsın", **Hürriyet**, 1 Eylül 1991, s. 19.

³⁰⁷ "Türkiye'nin Azerbaycan İmtihanı", **Zaman**, 7 Eylül 1991, s. 10.

³⁰⁸ "Türkeş'ten Sert İkaz", **Zaman**, 7 Eylül 1991, s. 10.

³⁰⁹ "Sungar'ın Açıklaması", **Zaman**, 5 Eylül 1991, s. 10.

Sonuç olarak 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu'nun "Bağımsızlık Bildirisi"ni kabul etmesiyle başlayan ancak bunun hayata geçirilmesinin gerek iktidar gerekse muhalefetçe arzu edilmediği bir dönemde, özellikle sağ görüşlü basınla Azerbaycan diasporası, milliyetçi parti ve sivil toplum örgütleri siyasal iktidarın Azerbaycan'ı tanıması yönünde bir politika izlemişlerdir. Bunun, iktidardaki ANAP'ın genel tabanı itibarıyla sağ seçmene dayanması ve genel seçim tarihinin de yaklaşmış olması nedeniyle ne derece önemli olduğu açıktır. Merkez ve sol görüşlü basın ise bağımsızlık bildirgesine daha temkinli yaklaşmış, bu konuda siyasal iktidarın politikasına yakın bir görüntü sergilemiştir.

Azerbaycan'daki cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası bu ülkenin hem iktidar hem de muhalefetinin bağımsızlık kararı konusundaki tutumlarını değiştirmesi ve uluslararası konjonktürdeki gelişmelere kamuoyunun baskısı da eklenince Hükümet izlediği politikayı değiştirecek, Azerbaycan'ın bağımsızlık kararını tanıma yönünde harekete geçmek durumunda kalacaktır.

3. Azerbaycan'ın Tanınmasında Türkiye Kamuoyunun Rolü

Haydar Aliyev, cumhurbaşkanlığı döneminde yaptığı bir konuşmada Türkiye'nin Azerbaycan'ı ilk tanıyan devlet olmasına ilişkin olarak, "Bu, Türkiyenin cəsarətli addımı və Azərbaycanı qarşılaşq münasibətinin nəticəsi idi. Azərbaycanın öz müstəqilliyinə nail olması və bütün dünya dövlətlərinin Azərbaycanı tanıması üçün Türkiyenin çox böyük köməyi olmuşdur" diyerek Azerbaycan açısından önemini vurguluyordu.³¹⁰ Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma kararı, iki ülke arasındaki siyasal ilişkiler açısından taşıdığı önemin yanı sıra Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma süreci bakımından da önemlidir.

Azerbaycan'da muhalefetin boykot kararı ve sert itirazlarına karşın ilk devlet başkanlığı seçimi, kararlaştırılan tarih olan 8 Eylül 1991'de yapıldı. Seçime katılma oranı yüzde 83 oldu.³¹¹ Ayaz Muttalibov, tek aday olarak katıldığı seçimde³¹²

³¹⁰ Haydar Aliyev, "Türkiyə Böyük Millət Məclisində Çıxış", **Müstəqilliyimiz Əbədidir..**, C. I, s. 369.

³¹¹ **Ayın Tarihi**, 9 Eylül 1991, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=222&Yil=1991&Ay=9>, 22 Ağustos 2009.

³¹² "Azerbaycan'da Boykotlu Seçim", **Hürriyet**, 8 Eylül 1991, s. 1.

oyların yüzde 90'dan fazlasını aldı ve seçimle işbaşına geçen ilk cumhurbaşkanı oldu. Buna karşın seçimler Azerbaycan iç politikasındaki gerginlik ve istikrarsızlığı daha da arttırdı ve uzun sürecek çalkantılı bir dönemin başlangıcı oldu.

Seçim sonuçlarının ortaya çıkardığı bu karmaşaya karşın, ilginç bir biçimde, 30 Ağustos 1991 tarihinde Parlamento'nun aldığı bağımsızlık kararının Türkiye tarafından tanınması konusunda hem iktidar hem de muhalefet, önceki politikalarını terk ederek, aynı çizgide hareket etmeye başladılar.

Azerbaycan'da meydana gelen bu tutum değişikliği en önemli etkisini Türkiye kamuoyu ve siyasal hayatı üzerinde göstermeye başladı. Daha önce bağımsızlık kararı karşısında sessiz bir kalmayı yeğleyen basın bile, öncekinden farklı bir yol izlemeye başladı. Örneğin Hürriyet gazetesi, 9. sayfasının bütünü ayırdığı bir dizi yazının bir bölümüne, büyük puntolarla "İşte Azerilerden Yükselen Ses: Türkiye Bizi Tanıyan İlk Ülke Olmalı" başlığı koyuyordu. Yazıda, bu konudaki görüşlerine yer verilen muhalefetin iki önemli isminden Ebulfez Elçibey'e göre, Azerbaycan'ın tanıyacak ilk ülke Türkiye olmazsa halkta bir burukluk olacaktı. "Bunu Türk yöneticiler çok iyi bilmeli[ydi]". İtibar Memmedov ise Türkiye'nin Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke olmasının "Türkiye'nin Türk dünyasına karşı boynunun borcu olduğu"nu ileri sürüyordu. Ona göre "Türkiye, dünyadaki Türklerin manevî lideri olduğunu hiçbir zaman unutmamalı[ydı]".³¹³

Aynı günlerde hem ABD hem de SSCB'den Türkiye'nin Türk cumhuriyetleriyle ilişki kurmasına karşı olmadıkları biçiminde yorumlanacak mesajlar da gelmeye başlamıştı. ABD'ye göre Türkiye potansiyel bir istikrarsızlık bölgesinin yanı başında yer alan önemli bir bölgesel güçtü. Kafkasya'da model ülke rolü oynayabilirdi.³¹⁴ SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Albert Çernişev de yaptığı açıklamada, "Türkiye ile Türk kökenli" cumhuriyetler arasındaki aktif ilişkileri desteklediklerini ifade ediyordu.³¹⁵ Bu mesajlar Türkiye Azerbaycan'ı tanıdığı

³¹³ Elveren, "Kaynayan Kafkasya-5", **Hürriyet**, 30 Eylül 1991, s. 9.

³¹⁴ Sedat Ergin, "ABD, Türkiye'nin Bölgedeki Nüfuzunun Artmasını Teşvik Ediyor", **Hürriyet**, 5 Eylül 1991, s. 14.

³¹⁵ "Çernişev: Türk Cumhuriyetleri ile İlişkilerinizi Destekliyoruz", **Zaman**, 9 Eylül 1991, s. 5.

takdirde bir tepki gösterilmeyeceği anlamı taşıyorsa da, Türkiye'nin endişelerini azaltacak bir nitelikteydi.

Türkiye kamuoyunun talepleri, Azerbaycan tarafında görülen tutum değişikliği ve dış dünyadan alınan mesajları sonucu, Hükûmet'in kararı da değişecek ve bunun zeminini oluşturmak üzere harekete geçecektir.

İlk önemli adım olarak, Azerbaycan başta olmak üzere, Türk cumhuriyetlerine bir "Nabız Yoklama Heyeti" gönderildi. Büyükelçi Bilal. N. Şimşir başkanlığındaki üç kişilik bu heyetin amacı, "kardeş Sovyet cumhuriyetlerine Türkiye'nin yakın ilgisini teyit edip, beklentilerini belirlemek"³¹⁶ ve bağımsızlıklarını ilan eden cumhuriyetlerin tanınmaya hazır olup olmadıkları hakkında rapor hazırlamaktı.³¹⁷

Heyet, Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov, Başbakan Hasan Hasanov'un yanı sıra AzHC lideri Ebulfez Elçibey ve Sosyal Demokrat Parti Başkanı Zerdüş Alizade ile de görüşmelerde bulundu. Dönüşünde Azerbaycan'ın tanınması gerektiğine dair bir rapor hazırladı.³¹⁸

Ancak ortada, Azerbaycan'ın kendisinden kaynaklanan önemli bir sorun vardı. Bağımsızlığının resmen tanınması için çağrı yapmak konusunda tereddüt yaşıyordu. Bu tereddüt Parlamento'nun kabul ettiği bağımsızlık kararıyla ilgili hukuksal süreci de etkiliyordu. Sonunda 30 Ağustos'ta alınan bağımsızlık kararı 18 Ekim 1991 tarihinde resmen onaylanabildi.³¹⁹ Bu amaçla çıkarılan yasada, yeni devletin 1918 yılında kurulan AHC'nin meşru devamı olduğu ifadesi teyit ediliyor ve 28 Nisan 1920'de ilan edilen AŞC ise Kızıl Ordu tarafından gerçekleştirilen bir işgal

---

³¹⁶ Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Murat Sungar'ın basın açıklaması. "Türk Cumhuriyetlerine Heyet Gönderiyoruz", **Zaman**, 12 Eylül 1991, s. 1.

³¹⁷ Bilal (N.) Şimşir, "Türkiye ile Azerbaycan Arasında Diplomatik İlişkileri Tarihinden", **Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası Arasında Diplomatik Əlaqələrin Qurulmasının 10 İlliginə Həsr Olunmuş Elmi-Praktik Konfrans: Bakü, 14 Yanvar 2002 (Materiallər)**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2002, s. 26.

³¹⁸ A. e.

³¹⁹ Əli Həsənov, **Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti**, Bakü, Azərbaycan, 2005, s. 211.

eylemi olarak tanımlanıyordu. Yasa, AŞC'nin kurulmasından sonra imzalanan tüm anlaşmalarında geçersiz olduğunu da karar altına alıyordu.³²⁰

Azerbaycan yönetimi, bu aşamada bile, uluslararası topluma tanınma çağrısı yapma konusunda tereddütler yaşıyordu.³²¹ Burada Muttalibov'un hâlâ Moskova'ya göre hareket etme eğilimi göstermesi, bu bağlamda SSCB'nin yeniden yapılanması çalışmalarının sonucuna göre tutum takınmak istemesinin de büyük rolü olduğu söylenebilir.³²² En sonunda, 29 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu, Birleşmiş Milletler (BM) ile tüm egemen devletler ve Sovyet cumhuriyetlerini Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaya çağırarak bir karar aldı.³²³

Bu kararla birlikte tanıma konusunda hedef ülke olarak Türkiye'nin seçildiği görülmektedir. Başbakan Hasan Hasanov 3-4 Kasım 1991 tarihleri arasında Türkiye'ye resmî bir ziyarette bulunarak tanıma taleplerini Hükûmet'e iletti. Aynı tarihlerde Azerbaycan Milli Güvenlik Konseyi üyesi İtibar Memmedov da Azerbaycan Parlamentosu'nun benzer içerikteki mektubunu iletmek üzere Ankara'ya geldi.

Azerbaycan Hükûmeti tanıma talebi konusundaki tereddüdünü henüz yeni aşmış olmasına karşın Hasanov'un bu ziyaret sırasında sergilediği tutum oldukça dikkat çekicidir. Hasanov'a göre, Türkiye'den beklentileri dolayısıyla SSCB'nin yeni birlik çalışmalarına uzak kalmış ve herhangi bir siyasal ya da ekonomik anlaşmaya imza atmamışlardı. Buna karşılık Türkiye'den tanımayla ilgili, "menfi veya müspet", herhangi bir hareket görmemişlerdi. Hasanov'a göre Türkiye'nin nasıl davranacağını belli etme zamanı gelmiştir:

"... [Türkiye] bu işe nasıl baktığını açıklamak zorundadır. Biz bunu isteriz. Yeni hükûmet Azerbaycan'a münasebet bildirsin. Müspet destek gösterebilir de..."³²⁴

Bu sözlerin Türkiye Hükûmeti'nin baskı altına almak amaçlı olduğu açıktır. Hasanov'un kamuoyu yaratmak konusunda başarılı bir propaganda yöntemi

³²⁰ "Bağımsızlık Onaylandı", **Cumhuriyet**, 20 Ekim 1991, s. 1.

³²¹ Şimşir, "Türkiye ile Azerbaycan Arasında Diplomatik...", s. 26.

³²² Həsənov, **Azərbaycanın Xarici Siyasəti..**, s. 18.

³²³ "Bakü'den Tanınma Çağrısı", **Cumhuriyet**, 31 Ekim 1991, s. 8.

³²⁴ "Hasanov: Türkiye'den Tanınma Bekliyoruz", **Zaman**, 4 Kasım 1991, s. 1.

izlediğini de ortaya koymaktadır. Propaganda da önemli olan hedef kitlenin dikkatinin çekilebilmesidir. Bundan sonra propaganda yapıcısının kanaat oluşumuna etkisi, hedef kitlenin duygularıyla oynayabilmesi daha kolay bir hâle gelir. Hasanov da, Sovyetler Birliği'ne rağmen Türkiye'nin tutumuna önem verdiklerini ileri sürerek bu dikkati çekmeyi başaracaktır.

Hasanov, bu çıkışıyla Türkiye'nin içinde bulunduğu tereddütlü durumu da iyi analiz ettiğini göstermiştir. O sıralarda Türk Dışişleri'nde Azerbaycan'ı tanıma kararı alınmasının nasıl bir sonuca yol açabileceğine karar verilemiyordu.³²⁵ Bir taraftan yeni cumhuriyetlere Nabız Yoklama Heyeti gönderilerek onların tanınmaya hazır olup olmadıkları araştırılırken, diğer taraftan Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk bir basın toplantısı düzenleyerek, “Ankara-Moskova ilişkileri, Ankara-yeni bağımsız cumhuriyetler ilişkilerinden daha önemlidir... Türkiye bağımsızlık ilan eden cumhuriyetleri tanıma konusunda kimseyle yarışa girmeye niyetli değildir” diyordu.³²⁶ Sanberk'in bu açıklamasının kuzey komşusunu tahrik etmeme endişesinden kaynaklandığı söylenebilir. Çünkü Soğuk Savaş döneminde Türk Dış Politikasına egemen olan kaygılardan birisi buydu.³²⁷

Türkiye'nin yaşadığı tereddüt Türkiye ile Azerbaycan başbakanlarının yaptığı görüşmeden sonra aşılabacak ve “Azerbaycan'ın tanınması konusundaki farklı düşünceler” ortadan kalkacaktır.³²⁸ Başbakan Yılmaz görüşmeden sonra yaptığı açıklamada bağımsızlık kararının ilk Bakanlar Kurulu toplantısında tanınacağını söyleyecektir.³²⁹

Mesut Yılmaz Azerbaycan'ın tanınacağını açıkladığında seçimleri kaybetmiş bir partinin lideriydi. Başbakanlık görevini yeni hükûmet kuruluncaya kadar geçici olarak yürütme durumundaydı. 20 Ekim 1991'de yapılan genel seçimlerden galibiyetle çıkan ve kendisine hükûmet kurma görevi verilen Süleyman Demirel ise

---

³²⁵ Şimşir, “Türkiye ile Azerbaycan Arasında Diplomatik...”, s. 26.

³²⁶ Ülku, **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan...**, s. 20.

³²⁷ Ercüment Yavuzalp, **Dış Politikada Oyunun Kuralları**, Ankara, Bilgi, 1998, s.145.

³²⁸ Başbakanlık Sözcüsü Yalım Eralp'in açıklaması. Kadir Dikbaş, **Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Olaylar Kronolojisi:1990–1996**, İstanbul, Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği, 1997, s. 55.

³²⁹ “Azerbaycan'ı Tanıyoruz”, **Hürriyet**, 4 Kasım 1991, s. 1.

Azerbaycan'ın hemen tanınmasına karşıydı. Yılmaz'a, "Giderayak Moskova'yla aramızı bozacak bir tanıma kararı almamaları" tavsiyesinde bulunmuştu.³³⁰ Demirel, Türkiye'nin Azerbaycan'ı hemen tanımmasının onu Sovyetlerle çatışmaya sürükleyebileceğinden endişe ediyordu.³³¹ Türkiye'de bulunan İtibar Memmedov başkanlığındaki Azerbaycan heyetinin "Demirel bize tanıma sözü verdi"³³² açıklamalarını da reddediyor, "Büyük devletler o yöne gitmedikçe bizim de adımlarımızı çok iyi atmamız lazımdır" diyordu.³³³

Demirel'in bu çabalarına karşın yeni hükûmet kurulmadan kısa bir süre önce, 9 Kasım 1991 tarihinde Türkiye Azerbaycan'ı resmen tanıdı.

Burada şu konunun altını özellikle çizmek gerekir. Türkiye'nin Azerbaycan'ı, hem de Sovyetler Birliği dağılmadan tanımış olması gerek geleneksel Türk Dış Politikası gerekse de uluslararası konjonktür açısından kolay değildi. Çünkü bu karar, bir anlamda Sovyetler Birliği'yle karşı karşıya gelme anlamı taşıyordu. Buna ek olarak NATO, ABD ve İngiltere de, bu aşamada Azerbaycan'ın tanınmasına karşıydılar. O günkü olayların yakın tanıklarından Bilal N. Şimşir bu gerçeği, Azerbaycan'da yaptığı bir konuşmada şu sözlerle dile getirmektedir:

"... 9 Kasım 1991'de... bizim Bakan, müsteşar ve benim yardımcım, bir de Bakanın danışmanı... altı saat Azerbaycan'ı tanımak konusunu çektik [ele aldık]... Çok çetin bir mevzuymuştu ve bilir misiniz, kimse bilmez belki, NATO Azerbaycan'ın tanınmasına karşıydı. Biz toplantı sırasındayken Amerika Büyükelçiliği mektup yetiştirdi, önce NATO'da konuşalım, sonra tanımayı düşünürüz. Sovyet Büyükelçisi Çerişov ve onun yardımcısı Valter Şoniya, Azerbaycan'ı tanımayın diye bana geldiler. İngilizler tanımağı bekleyin dediler. Türkiye yalnız kalarak hep yap[a]yalnız tanımaya karar verdi."³³⁴

Taşıdığı bütün risklere karşın bu Türkiye'nin aldığı bu karar, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bakımından çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle Türkiye, Azerbaycan kamuoyunu etkileyebilmek için, bu olaydan sıklıkla

³³⁰ Ülkü, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan...*, s. 19-20.

³³¹ Ertuğrul Özkök, "Azerbaycan'ı Tanımının Perde Arkası", *Hürriyet*, 4 Kasım 1991, s. 19.

³³² Azerbaycan Milli Konseyi üyesi İtibar Memmedov, Türkiye basınına yaptığı bir açıklamada Demirel'le daha önce yaptıkları bir görüşmede, kendilerine iktidar olduklarında Azerbaycan'ı tanımak için söz verdiğini söylemişti. *Zaman*, 3 Kasım 1991, s. 1.

³³³ Özkök, "Azerbaycan'ı Tanımının Perde Arkası".

³³⁴ Şimşir, "Türkiye ile Azerbaycan Arasında Diplomatik...", s. 26.

yararlanmakta ve kamuoyuna yönelik hemen tüm açıklamalarda bunu vurgulamaya özen göstermektedir. Azerbaycan yetkilileri de, ülkelerinin Türkiye'ye ilişkin politikalarını anlamlandırmada bu olaya özel önem vermektedirler. Haydar Aliyev'in 9 Şubat 1994 tarihinde TBMM'deki konuşmasında yer verdiği, yukarıda alıntılanan konuşmasının yanı sıra yine Aliyev'in şu sözleri, tanıma kararının taşıdığı önemi açık olarak ortaya koymaktadır: “[Bu tanıma], aynı zamanda, büyük bəxtiyarlıq olmuşdur. Əslində aralarında “dərın köklər” olan iki xalq üçün belə olması da təbiidir.”³³⁵

a. Azerbaycan'ı Tanıma Kararının Türkiye İç Politikasındaki Yankıları

Demirel'in yeni hükûmet kurma çabalarının yoğunlaştığı bir dönemde, seçimleri kaybetmiş Mesut Yılmaz kabinesinin Azerbaycan'ı tanıma kararı alması ilginçtir. Tanıma kararı oybirliğiyle alınmışsa da, başlangıçta Hükûmet'in bazı üyeleri bu konuda tereddütlüydü. Bu sorun Başbakan Mesut Yılmaz ile Dışişleri Bakanı Safa Giray'ın güvence vermeleri ile aşılmıştır.³³⁶ Yılmaz ve Giray'ın yaptıkları açıklamalar tanımanın gerekçelerini ortaya koymanın yanı sıra Türk Dış Politikası'nın kısa bir dönem içerisinde nasıl konjonktürel değişimler yaşayabildiğini ve reaksiyoner niteliğini göstermesi bakımından da önemlidir.

Başbakan ile Dışişleri Bakanı'nın tanıma bağlamında ileri sürdükleri en önemli argüman Azerbaycan'ı İran'ın daha önce tanıma ihtimali olmuştur. Yılmaz bunu, “Biz tanımasaydık İran'ın tanınması söz konusu olabilirdi” sözleriyle dile getirmektedir.³³⁷ Buna göre İran, Azerbaycan hakkında değişik emeller içindeydi ve Türkiye'nin ilk tanıyan ülke olması bir ölçüde bunun önüne geçmiştir.

---

³³⁵ Haydar Aliyev, “Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Çıxışı”, **Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası Arasında Diplomatik Əlaqələrin Qurulmasının 10 İllərinə Həsr Olunmuş Elmi-Praktik Konfrans: Bakü, 14 Yanvar 2002 (Materiallər)**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2002, s. 11.

³³⁶ “Türkiye Azerbaycan'ı Tanıdı”, **Hürriyet**, 10 Kasım 1991, s. 1 ve 21.

³³⁷ İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti ise bu tanıma kararından yaklaşık iki hafta sonra yaptığı açıklamada, “Sovyet cumhuriyetleriyle ilişkilerimizi Sovyetler Birliği ile ilişkilerimiz çerçevesinde geliştirmek istiyoruz. Bu nedenle Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımayacağız” diyecektir. **Aynı Tarihi**, 21 Kasım 1991, (çevrimiçi), <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=224&Yil=1991&Ay=11>, 14 Ağustos 2009.

Dışışleri Bakanı Giray ise Bakanlar Kurulu'nda yaptığı konuşmada Türkiye'nin tanıma kararının gerekçesi konusunda bir başka tarihsel olguya göndermede bulunmuştur. Giray'a göre, Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'yi ilk tanıyan ülke Azerbaycan olmuştu. Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke de Türkiye olmalıydı. Baltık ülkelerinin bağımsızlığını tanımak, zaten Azerbaycan'ı da tanımayı zorunlu hâle getirmişti. Giray, kendilerini harekete geçiren bir başka önemli neden olarak da Azerbaycan Parlamentosu'nun 29 Ekim 1991 tarihinde uluslararası toplumun eşit haklara sahip bir üyesi olma yolunda irade beyanında bulunması ve bunun için bütün dünya devletlerine çağrı yapmasını göstermektedir. Bununla Azerbaycan Hükûmeti, tanınma talebiyle ilgili uluslararası hukuk sürecini de tamamlamıştır. Karar, Azerbaycan Parlamentosu tarafından görevlendirilen bir özel temsilci aracılığıyla TBMM'ye iletilmiş, aynı zamanda bu, Azerbaycan Dışışleri Bakanlığı'nca Bakü Konsolosluğu nezdinde yapılan resmî bir girişimle de teyit edilmiştir. Bakanlar Kurulu'nun önüne resmî bir talep olarak gelmiş ve Türkiye tarafından da gereği yerine getirilmiştir.³³⁸

Tanıma kararının alınmasında kamuoyunun da önemli etkisi olmuştur. Dışışleri Bakanı Safa Giray bunu, "millet iradesinin zaferi" olarak ifade ederken,³³⁹ basın da Türk Hükûmeti'nin aldığı kararda kamuoyunun etkisinin unutulmaması gerektiğini ileri sürmüştür.³⁴⁰

Hükûmet'in tanıma kararına en olumlu tepkiler beklenebileceği gibi sağ görüşlü basından gelmiş, karar, Mesut Yılmaz'ın başbakanlığı döneminde yapılan en "hayırlı" icraat olarak değerlendirilmiştir. Söz konusu basına göre, Türkiye Azerbaycan'ı tanımak zorundaydı ancak bu konu yeni hükûmetin kurulmasından sonraya bırakılsaydı çok gecikilmiş olacaktı. Süleyman Demirel'in hükûmetini açıklaması, güvenoyu alması vb. nedenlerle tanıma konusu 1992 yılının sonralarına

---

³³⁸ "Dışışleri Bakanı Safa Giray, Azerbaycan'ı Tanımamızı Değerlendirdi: Millet İradesinin Zaferi", **Zaman**, 11 Kasım 1991, s. 1.

³³⁹ **A.y.**

³⁴⁰ "Azerbaycan'ı Tanımak", **Zaman**, 11 Kasım 1991, s. 2.

sarkabilirdi. Hâlbuki Azerbaycan'ı tanıyan ilk ülkenin Türkiye olması, iki ülke ilişkilerinin geleceği açısından son derece önemliydi.³⁴¹

Türkiye gazetesi yazarının, tanımanın yeni hükûmete bırakılması durumunda gecikme yaşanacağı görüşünde haklılık payı olduğu söylenebilir. Değınildiği üzere, Demirel tanıma kararı için henüz erken olduğu kanaatindeydi. Ona göre, büyük devletler tanıma yanlısı bir tutum almadıkça, Türkiye adımlarını dikkatli atmalıydı. Demirel, Azerbaycan'ı tanımada acele edildiği takdirde, Kıbrıs'ta olduğu gibi, Türkiye'nin yalnız başına kalacağından da endişe ediyordu.³⁴² En önemlisi de, kararın ülkeyi Sovyetler Birliği'yle bir çatışma noktasına sürükleyebileceği korkusuydu.³⁴³

Hâlbuki ABD ve SSCB başta olmak üzere tüm büyük devletler Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımamasına karşıydılar. Hatta bu konuda Türkiye üzerinde baskı dahi uyguluyorlardı. Dolayısıyla, kurulacak Demirel Hükûmeti'nin böyle bir ortamda Azerbaycan'ı hemen tanımayacağı açıktı.

Demirel bu konudaki düşüncelerini, 3–4 Kasım 1991 tarihlerinde Ankara'ya resmî bir ziyarette bulunan Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov'a da iletmişti. Ona, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması isteği içinde olmasının doğal olduğunu, ancak bunun Sovyetler Birliği'yle bir çatışmaya meydan vermeden “barış içinde” gerçekleştirilmesi gerektiğini söylemişti. Demirel'e göre zaten Sovyetler Birliği, egemen cumhuriyetlerin gönüllü birliğinden oluşmakta ve bu birlikten kim ayrılmak istiyorsa ayrılabilir kaydını getirmekteydi. Ancak bu, Sovyetler Birliği'yle konuşarak, uzlaşarak gerçekleştirilmeliydi.³⁴⁴

Demirel bu görüşünü Yılmaz Hükûmeti'ne de iletmiş ve tanıma kararının yeni kabineye bırakılmasını istemişti. Bu nedenle Demirel, mevcut hükûmetin “Türkiye'yi bağlayacak” bir karar alacağını sanmadığını ileri sürüyordu.³⁴⁵ Demirel, tanıma kararının açıklanmasından sonra, Yılmaz'a niçin bunu yeni hükûmete

---

³⁴¹ M. Necati Özfatura, “Azerbaycan'ın Tanınması”, **Türkiye**, 13 Kasım 1991, s. 6.

³⁴² Demirel'in basına yaptığı açıklama, **Zaman**, 11 Kasım 1991, s. 10.

³⁴³ Özkök, “Azerbaycan'ı Tanımanın Perde Arkası”.

³⁴⁴ “Bağımsızlık Barış İçinde Sağlanmalı”, **Zaman**, 4 Kasım 1991, s. 9.

³⁴⁵ A. y.

bırakmadıklarının nedenini de sormuş, konuya Dışişleri'nin nasıl baktığı konusunda bir değerlendirme yapıp yapmadıklarını öğrenmek istemiştir.³⁴⁶

Sağ görüşlü basındaki sevincin aksine merkez ve sol görüşlü basın, Demirel'le paralellik gösteren bir davranış sergilemiştir. Merkez ve sol görüşlü gazetelere göre de Azerbaycan'ı tanıma kararı alınmasında acele edilmişti. Ertuğrul Özkök, bu acelenin nedenini tanıma kararının bir tür siyasal rekabete konu olmasına bağlıyordu. Bu yüzden oldubittiye getirilmişti. Gerçi, Azerbaycan'ı tanımak, er ya da geç, yapılması gereken bir şeydi. Ancak, “bunun zamanı şimdi miydi yoksa üzerinde düşünmek gerekir miydi?” gibi soruların sorulmasına fırsat bırakmadan Türkiye'yi bağlayıcı bir karar alınmıştı.³⁴⁷

Aynı gazete yazarlarından Fatih Çekirge de, Azerbaycan'ın tanınmasını “Acaba, İran bizden önce tanır mı?” endişesiyle alınan aceleci bir karar olarak eleştiriyordu. Oysa Moskova Büyükelçisi Volkan Vural, “acele etmeyelim!” mesajları gönderiyordu. Çünkü Sovyetler Birliği bu konuda son derece duyarlıydı. “Üstüne atlar” gibi böylesine acele bir tanıma Moskova'da büyük rahatsızlık meydana getirecekti. Zaten el altından, “Güneydoğu'da, benzeri bir Kürt hareketi için Sovyetler, Türkiye'nin yaptığını yapsa iyi olur mu?” mesajı veriyorlardı. Büyük devletler böyle “tanıma”, “tanımama” gibi şekle dayalı diplomasiden uzak dururlardı. ABD, İngiltere, Fransa Azerbaycan'ı tanımadılar diye kötü mü olmuşlardı. Aksine, “göreceksiniz, Azerbaycan'da en büyük işleri o ülkeler yapacaktır”.³⁴⁸

Sonuç olarak, Türkiye kamuoyu Azerbaycan'ın tanınması konusunda siyasal iktidar üzerinde etkili bir rol oynarken aynı zamanda bu karar, kamuoyunun bölünmeye ve çeşitlenmeye başlaması yolunda da ilk adım olacaktır. Bir yanda her şeye rağmen Azerbaycan'ın yanında yer alınmasını savunan kamuoyu varlığını sürdürürken, Dağlık Karabağ sorunu bağlamında oluşan bu kamuoyundan farklı olarak, gerektiğinde Türkiye'nin çıkarlarının da göz önüne alınmasını isteyen yeni bir kamuoyu ortaya çıkıyordu. Burada da en önemli rollerden birini basın oynamıştır.

³⁴⁶ Demirel'in basına yaptığı açıklama, **Zaman**, 11 Kasım 1991, s. 10.

³⁴⁷ Özkök, “Azerbaycan'ı Tanımının Perde Arkası”.

³⁴⁸ Fatih Çekirge, “İşte Böyle Azerbaycan”, **Hürriyet**, 10 Kasım 1991, s. 21.

b. Tanıma Kararı'nın Azerbaycan Kamuoyuna Etkileri

Türkiye'nin tanıma kararı ve ardından yaşananlar Azerbaycan açısından da önemli sonuçlar ortaya çıkardı. Azerbaycan kamuoyunun “romantiklik”ten sıyrılarak, daha gerçekçi bir nitelik kazanması bu olaydan sonra başladı.

Türkiye'nin tanıma kararının duyulmasıyla, Azerbaycanlılar sokaklara dökülüp “yaşasın Türkiye!” tempoları arasında birbirlerine sarılıp bayram havası yaşadılar.³⁴⁹ Karar, Azerbaycan Parlamentosu'nda da dakikalarca alkışlandı.³⁵⁰ Hatta bu karar, Azerbaycan aydınlarınca, Parlamento'nun aldığı bağımsızlık kararından daha büyük bir olay olarak değerlendirildi.³⁵¹ Kararın alındığı 9 Kasım gününün ulusal bayram ilan edilmesi bile gündeme geldi.³⁵²

Azerbaycan yetkilileri ise, Türkiye'nin tanınmasıyla başka devletlerce de tanınmalarının önünün açıldığını düşünüyorlardı. Cumhurbaşkanı Muttalibov, “Diğer dünya devletlerinin de Azerbaycan'ı tanınması için kapı aralamıştır” derken,³⁵³ Başbakan Hasanov da, “Sanırım kardeş Türkiye'yi kardeş İran izleyecek. Daha sonra diğer Müslüman devletler ve bazı Batı devletleri bağımsızlığımızı tanıyacaklar” sözleriyle bundan sonraki beklentilerini dile getiriyordu.³⁵⁴

Ancak, Türkiye'nin tanıma kararının meydana getirdiği bu olumlu hava beklenmedik yeni durumlara da zemin hazırlayacak, Azerbaycan'ın siyasal geleceği açısından çok çeşitli etkilerde bulunacaktır. Bu etkilerin en önemlilerinden biri Dağlık Karabağ sorunu bağlamında yol açtığı sonuçlardır.

Başbakan Hasanov, Türkiye'nin tanıma kararından sonra önlerinden üç temel hedeflerinin bulunduğunu ve bunları gerçekleştirebilmek için harekete geçeceklerini açıklamıştı. Bu temel hedefler ulusal para, ulusal banka ve ulusal orduydu.

³⁴⁹ “Azerbaycan'da Şükran Şenliği”, **Hürriyet**, 11 Kasım 1991, s. 1.

³⁵⁰ “Azerbaycan'ı Tanıma Yürüyüşü”, **Zaman**, 11 Kasım 1991, s. 9.

³⁵¹ Bahtiyar Vahabzade'nin açıklaması, **Zaman**, 13 Kasım 1991, s. 10.

³⁵² Azerbaycan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Tamerlan Karayev'in değerlendirmesi. **Zaman**, 11 Kasım 1991, s. 9.

³⁵³ “Türk Dünyasında Meltemli Günler”, **Zaman**, 12 Kasım 1991, s. 1.

³⁵⁴ “Yılmaz'ın Tanıdık Telefonu, Ülkeyi Ayağa Kaldırdı”, **Hürriyet**, 11 Kasım 1991, s. 1 ve 21.

Hasanov'a göre özellikle ulusal ordunun kurulması son derece önemliydi ve bunu başarmak zorundaydılar.³⁵⁵

Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını Sovyetler Birliği'ne rağmen tanınması, bunun hemen ardından Başbakan Hasanov'un ulusal ordu kuracaklarını açıklaması Azerbaycan kamuoyunda, Türkiye'nin Dağlık Karabağ konusunda da kendilerine aktif destek vereceği algısını yol açmıştı. Örneğin Bakü Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Süleyman Aliyarlı, tanıma kararının Karabağ'a yönelen "Ermeni hançeri"ni saf dışı bırakacağını ileri sürüyordu.³⁵⁶

Türkiye'nin tanıma kararı Ermenistan tarafında ise kaygıya yol açmıştı. Bunun üzerine Ermenistan Dışişleri Bakanı bir açıklama yaparak, bu kararın Türkiye'nin sorumluluk altına girdiğini iddia etti.³⁵⁷ Daha sonra Türkiye'ye gelen bir Ermeni işadamı delegasyonu da Başbakan Demirel'e, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımamasının, bu ülkeyi özellikle Karabağ konusunda daha saldırgan bir politika izlemesi için cesaretlendirebileceği ihtimaliyle, tanımanın "yanlış zamanlandığını" ileri sürecektir.³⁵⁸

Bu arada, hükümet kurma görevini alan DYP Genel Başkanı Süleyman Demirel, Mesut Yılmaz'dan başbakanlığı devralmıştı. Ardından, SHP ile oluşturulan koalisyon hükümeti 30 Kasım 1991'de TBMM'den güvenoyu aldı. Dışişleri Bakanlığına da Hikmet Çetin getirildi.

Bunlar yaşanırken, Dağlık Karabağ'da meydana gelen bir gelişme dikkatlerin yeniden bu soruna çevrilmesine yol açtı. Azerbaycan Başbakan Yardımcısı ve bazı bakanlarla, arabuluculuk görevi üstlenen Kazakistan İçişleri Bakan Yardımcısı ve Rusya yetkililerinin de bulunduğu bir helikopter, Dağlık Karabağ'da düştü. Olayda 20 kişi hayatını kaybetti.³⁵⁹ Başlangıçta kaza olduğu açıklanan olay, Azerbaycan tarafından Ermenilerce düzenlenen bir suikast olarak değerlendirildi ve büyük tepki

---

³⁵⁵ "Azerbaycan'da Tanınma Coşkusu", **Zaman**, 13 Kasım 1991, s. 10.

³⁵⁶ **Zaman**, 13 Kasım 1991, s. 10.

³⁵⁷ **A. y.**

³⁵⁸ "Armenian Special Envoy Brings Message to Demirel", **Turkish Times**, 1 Aralık 1991'den aktaran Fuller, "Türkiye'nin Yeni Doğu Politikası", s. 108.

³⁵⁹ "Azerbaycanlı Bakanlar Kazada Öldü", **Hürriyet**, 21 Kasım 1991, s. 27.

gösterildi.³⁶⁰ Ardından 27 Kasım 1991 tarihinde toplanan Azerbaycan Parlamentosu Ermenilerle bütün siyasal ve ekonomik ilişkilerin kesilmesine ve Dağlık Karabağ'ın özerkliğinin lağvedilmesine karar verdi.³⁶¹ Ermenistan ise, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'ın özerkliğini kaldıran kararının “savaş ilanı” anlamına geldiğini bildirdi.

Bu gelişmeler öncesi Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde belli bir yumuşama başlamıştı. Örneğin, 1991 Eylül ayı sonlarında Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in girişimleriyle iki ülke arasında, sorunların çözümü için bir anlaşma imzalanmış,³⁶² Rusya ve Kazakistan garantör devletler olmuşlardı. Ancak, görüşmeleri yürüten heyet üyelerini taşıyan helikopterin düşürülmesiyle anlaşma hayata geçirilemeyecektir.

Bu sırada Türkiye tarafında da ilginç bir gelişme yaşandı. Başbakan Süleyman Demirel, Azerbaycan yönetimine bir mektup göndererek, Dağlık Karabağ'ın statüsü hakkında alınan kararın gözden geçirilmesini istedi. Mektupta şu görüşlere yer veriliyordu:

“- Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması, Azeri yönetiminin bölgede istikrarı bozucu tutum ve davranışlarını desteklediği anlamına gelmemelidir.

- Türkiye, kardeş Azerbaycan'ın ciddi bir devlet anlayışı içinde, bölgesel sorunların diyalog yolu ile ve sağduyulu bir tutumla çözümlenmesi için aldığı kararları yeniden gözden geçirmesini beklemektedir.

- Bu konuda Türkiye, bölgede hakemlik de dahil, üzerine düşeni yapmaya hazırdır.”³⁶³

Türkiye, aynı konuda SSCB Dışişleri Bakanlığı'na da bir mesaj gönderme gereği duymuştu. Mesajda, Azerbaycan'ın bölgedeki gerginliği arttırıcı bir politika izlemeye başladığı kabul ediliyor ve Moskova'ya, “Kafkasya'da istikrarın korunması için her türlü desteğin sağlanacağı” güvencesi veriliyordu.³⁶⁴

³⁶⁰ “Azerbaycan Teyakkuzda”, **Zaman**, 23 Kasım 1991, s. 1.

³⁶¹ “Karabağ'ın Özerklik Statüsü Lağvedildi”, **Hürriyet**, 28 Kasım 1991, s. 16.

³⁶² Cemalettin Taşkiran, “Karabağ'da Son Durum”, **Yeni Türkiye**, C. II, No: 16, Türk Dünyası Özel Sayısı, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1194.

³⁶³ “Hasanov'a Mesaj”, **Hürriyet**, 28 Kasım 1991, s. 16.

³⁶⁴ “Ankara, Sovyetler'e Kafkasya İçin Güvence Verdi”, **Hürriyet**, 28 Kasım 1991, s. 16.

Bu tutum, Demirel döneminde uygulanmaya konulan Azerbaycan'la tarihsel ve kültürel bağların varlığının kabulü, ancak Azerbaycan ve Ermenistan ihtilafı konusunda dengeli dış politika yürütme ilkesinin ilk örneklerinden biridir.

Azerbaycan tarafına iletilen mesajdan da anlaşılacağı gibi Demirel Hükûmeti, Azerbaycan'ın bu tutumunun, Türkiye'nin tanıma kararından aldığı cesarete dayandığını düşünüyordu. Bu nedenle, bu tür davranışların kendileri tarafından desteklenmeyeceğini açık olarak ortaya koyuyordu. Türkiye'nin bu uyarısı hemen sonuç da verecek, Gorbaçov'un girişimlerinin de etkisiyle özerkliğin kaldırılması kararının üzerinden iki gün bile geçmeden, Azerbaycan Devlet Konseyi, Parlamento'nun kararını feshederek Dağlık Karabağ'ın özerkliğini iade edecektir.³⁶⁵

Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma kararının hemen ardından böyle bir tutum takınması, Azerbaycan'ın cesaretini kırarken, tanıma kararının Ermenistan üzerinde meydana getirebileceği baskıyı da ortadan kaldıracak bir nitelik taşıyordu. Dağlık Karabağ'ın özerkliğinin iadesi Ermeni-Azeri gerginliğini sona erdiremedi. Karabağ bölgesinde çatışmalar yeniden alevlendi.³⁶⁶ İlginç bir biçimde, Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımamasının, sınırsız bir siyasal destek anlamına gelmediği, askerî işbirliğini öngörmediği ve Türkiye'nin Ermenistan'la mevcut ilişkilerini değiştirmeyeceğinin ortaya çıkmasından sonra,³⁶⁷ Ermeni güçlerinin Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'ın diğer yakın bölgelerindeki işgal hareketleri daha da güçlenmeye başladı. Bu durum, Türkiye'nin Azerbaycan'a açık destek vermesini talep eden kamuoyu çoğunluğuyla dengeli dış politika uygulamak isteyen siyasal iktidar arasında belli bir gerginliğin ortaya çıkmasına neden olurken, değinildiği gibi, o zamana kadar "romantik" bir Türkiye algısına sahip olan Azerbaycan kamuoyunun daha gerçekçi bir biçimde oluşma sürecinin önemli bir aşaması olmuştur.

Bu arada, yapılan incelemelerde helikopterin ateş açılması sonucu ortaya çıktı. Bunun üzerine Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde yeniden büyük protestolar yapılmaya başlandı. "Bakü caddelerinde insan selleri

³⁶⁵ "Ermeni-Azeri Çatışmasına Süper Müdahale", **Hürriyet**, 28 Kasım 1991, s. 16.

³⁶⁶ "Kafkasya'da Savaş Çanları", **Hürriyet**, 27 Kasım 1991, s. 16; "Azeri Köyüne Saldırı", **Hürriyet**, 3 Aralık 1991, s. 16; "Azerbaycan Seferberlik İlan Etti", **Hürriyet**, 7 Aralık 1991, s. 16.

³⁶⁷ Fuller, "Türkiye'nin Yeni Doğu Politikası", s. 100.

akıyor. Bir öfke yumağı halinde meydanları dolduran on binlerce kişi Ermenileri ve Hükûmeti protesto ediyor. Bakü semaları kana kan sloganlarıyla çınıyor[du]”.³⁶⁸ Bu gerginlik, Bakü’den Nahçıvan’a giden bir yolcu trenindeki 800 Azeri’nin Ermenilerce rehin alınması üzerine daha da arttı.³⁶⁹ 26 Şubat 1992 tarihinde Dağlık Karabağ’ın Hocalı kentinde sivil halka karşı yapılan katliamla birlikte doruk noktasına ulaştı.

Türkiye’nin Azerbaycan’la Ermenistan arasında dengeli politika uygulama çabalarına karşın Ermenistan, Rusya’nın açık sayılabilecek desteğinin yanında, çeşitli ülkelerdeki diasporalarının yardımıyla ABD, Fransa ve diğer bazı Batı ülkelerinin de “az-çok gizli” desteğini almaktaydı.³⁷⁰ Bu nedenle çatışmalardan Ermeniler kazançlı çıktı. 1994 yılında imzalanan ateşkes antlaşmasına kadar Dağlık Karabağ dışında yedi kent daha Ermenilerin eline geçti. Azerbaycan topraklarının yüzde 20’si işgal edilmiş, bir milyona yakın Azerbaycanlı yaşadıkları bölgeleri terk ederek daha içerilere göç etmek zorunda kalmış oldu.

Sonuç olarak, Azerbaycan Parlamentosu’nun 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlık bildirgesini kabul etmesiyle başlayıp 9 Kasım’da Türkiye’nin tanıma kararı almasıyla devam eden süreçte Türkiye kamuoyu gelişmeleri yakından izlemiştir. Burada özellikle sağ görüşlü basın, henüz Azerbaycan tanınmayla ilgili hukuksal süreç tamamlanmamış olmasına karşın Hükûmet’in konuya kayıtsız kaldığı yönünde bir kamuoyu yaratma çabası içine girdiği görülmektedir. Bunun, tabanı genel yapısı itibariyle sağ seçmene dayanan ANAP Hükûmeti’ni baskı altına almak ve tanıma yolunda adım atmaya zorlamak amacıyla yapıldığı açıktır. Buna paralel olarak, Türk kamuoyunun duyarlılığını iyi çözümleyen Azerbaycan yönetimi de, tanıma için yoğun bir kamuoyu yaratma çabası içine girmiş ve siyasal iktidarı bu yolla etkilemeye çalışmıştır. Sonunda, Hükûmet harekete geçmek durumunda kalmış,

---

³⁶⁸ “Yaşlı Azerilerden İntikam Yemini”, **Hürriyet**, 30 Kasım 1991, s. 1; “Kafkaslarda Savaş Rüzgarları”, **Zaman**, 27 Kasım 1991, s. 5.

³⁶⁹ “Ermeni Militalar 800 Azeri’yi Rehin Aldı”, **Hürriyet**, 17 Aralık 1991, s. 16.

³⁷⁰ Vaner, “Türkdilli Dünyada Demokrasi Sorunu”, s. 233. ABD Dış Politikasında dinin etkilerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. William Martin, “The Christian Right and American Foreign Policy”, **Foreign Policy**, No: 114, Spring 1999, s. 66-80.

bir heyet göndererek yaptırdığı nabız yoklamaları sonucunda, Azerbaycan'ı tanıma kararı almıştır.

Buna karşılık, tanımanın Azerbaycan kamuoyunda yaratacağı etki yeterince düşünülmediği, tanımanın hangi çerçevede kalacağı karşı tarafa yeterince anlatılmadığı, aynı zamanda, kısa bir süre sonra “hemen tanımaya” karşı olan Süleyman Demirel kabinesinin işbaşına geçmesi beklenmeyen gelişmelere kapı araladı.

Türkiye'nin Azerbaycan'ın yanında aktif yer almayacağına ortaya çıkması Ermenistan üzerindeki Türkiye baskısını ortadan kaldırmış, Azerbaycan'a karşı daha sert bir politika izlemeye başlamasına yol açmıştır. Buna Türkiye'nin tanınmasıyla oluşan atmosferi farklı değerlendiren Azerbaycan yönetiminin kimi yanlış politikaları da eklenince Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki gerginlik daha da artmış ve şiddetli çatışmalara dönüşmüştür. Bu tabloya Azerbaycan iç politikasında yaşanan çalkantılar da eklenince Azerbaycan, tanıma öncesi Karabağ'da elinde bulundurduğu pozisyonu dahi koruyamamış ve Dağlık Karabağ'la birlikte çevresindeki yedi kent Ermenilerin eline geçmesini engelleyememiştir.

II. Haydar Aliyev'in İktidara Gelişinin Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkisi

Haydar Aliyev'in 1993 yılının Haziran ayında Azerbaycan'da iktidarı ele alması, bu ülkenin tarihinde olduğu kadar, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde de tarihsel dönemeçlerden biri olmuştur.

Uzun yıllar Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliği ve SSCB Politbüro üyeliği yapan Aliyev, güçlü bir politikacıydı. 15 yıl Azerbaycan'ın birinci adamı mevkiinde oturan Aliyev, Moskova'ya gittikten sonra da gücünü korumuş, Başbakan Birinci Yardımcılığına kadar yükselmiştir. Bu, Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman cumhuriyet temsilcileri açısından nadir görülen bir durumdur.

Aliyev, Gorbaçov'un iktidara gelmesinden sonra onunla ters düşmüş, Ermenilerin kendisinin görevden alınması için yürüttükleri kampanyaların da etkisiyle 1988 yılında Politbüro'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Çalışmamızın bu bölümünde Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecine etkilerini somut olaylar bağlamında değerlendireceğiz. Ancak daha önce, tablonun daha iyi anlaşılabilmesi için Aliyev öncesi gelişmeler ana hatlarıyla ele alınacaktır.

A. Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Siyasal Aktör Olarak Haydar Aliyev

9 Kasım 1991'de, henüz Sovyetler Birliği resmen dağılmadan Azerbaycan'ı tanıyan Türkiye, 14 Ocak 1992'de de Azerbaycan'la diplomatik ilişki kurarak Bakü'de ilk büyükelçilik açan ülke oldu. Kimi Azerbaycanlı uzmanlar da bağımsızlık ilanı düşüncesinin oluşmasında, Cumhurbaşkanı Özal'ın 1991 Mart'ında Bakü'ye yaptığı ziyaretin önemli bir kilometre taşı olduğu düşüncesindedirler.³⁷¹

Türkiye'nin Azerbaycan'ı tanımasıyla başlayan süreçte, özellikle 1991 yılı sonunda Sovyetler Birliği'nin feshedilmesinden sonra, iki ülke ilişkilerinin önünde geniş bir perspektif açılmıştı.³⁷² Ancak bu imkâna rağmen, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Türkiye'nin yukarıda değinilen denge politikası ve Devlet Başkanı Ayaz Muttalibov'un Rusya yanlısı tutumundan dolayı istenilen hızda gelişmemiştir.³⁷³

Azerbaycan'ın dış politikasında Rusya ve İran'a daha ağırlık veren bir politika yanlısı olan Muttalibov iktidarda fazla kalamadı. 26 Şubat 1992'de Hocalı'da yaşanan katliamdan sonra, Azerbaycan Milli Meclisi'nin baskısıyla istifa etmek zorunda kaldı (6 Mart 1992).³⁷⁴ Devlet başkanlığı görevini, geçici olarak, Yakup Memedov üstlendi.

Hocalı'nın kaybedilmesinden sonra, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi içindeki yerler içerisinde yalnızca Şuşa kenti Azerbaycanlıların elinde kalmıştı. Buranın kaybedilmesi, tüm Dağlık Karabağ'ın Ermenilerin denetimi altına geçmesi anlamına

---

³⁷¹ Mahir Abdullayev, *Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri: XX Əsrin 90-nci İlləri*, Bakü, Mütərcim, 2000, s. 56 (Kiril harfleri ile); Qasımov, *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində*, s. 68.

³⁷² Həsənov, *Müasir Beynəlxalq Münasibətlər...*, s. 565.

³⁷³ Dilara Mehmetoğlu, Buket Önal, "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", *Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya İktisadi və Beynəlxalq Münasibətlər II Beynəlxalq Konqres Materialları, Bakü, 2-5 Mayıs 2007*, C. III, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2007, s. 1238.

³⁷⁴ "Ve Karabağ Muttalibov'un Başını Yedi", *Hürriyet*, 7 Mart 1992, s. 1.

geliyordu. 1988 yılında olaylar patlak verdikten sonra, Stapanakert (Hankendi)'nde yaşayan Azeriler Şuşa'ya, buradaki Ermeniler de Stapanakert'te göç etmişlerdi. Bir anlamda Kıbrıs'ta yaşananlara benzer bir durum ortaya çıkmış, fiilen iki ayrı bölge oluşmuştu. Bunun yanı sıra Şuşa, coğrafi özelliği nedeniyle de stratejik bir konuma sahipti. Örneğin buradan topraklarla Dağlık Karabağ'ın başkenti Stapanakert'i vurmak mümkündü. Bu, askerî yönden Ermenilere karşı daha zayıf olan Azerilere üstünlük sağlıyordu.

Şuşa'nın stratejik değerini gören ve Azerbaycan açısından öneminin farkına varan Türkiye, kent in Ermenilerin eline düşme tehlikesine karşı bir an önce ateşkes sağlayabilmek amacıyla diplomatik çabalarını arttırdı. Bir çözüm planı hazırlanarak o sırada Ankara'da bulunan ABD Dışişleri Bakanlığı Birinci Yardımcısı Arnold Konter'e sunuldu. Planda şu önerilere yer veriliyordu:

“Çekoslovakya'nın başkenti Prag'da, AGİK* üyeleri acil toplantıya çağrılınsın. AGİK'te daha önce Karabağ'ın Azerbaycan topraklarında olduğuna ilişkin alınan karar doğrultusunda, Ermenistan–Azerbaycan meselesi gündeme getirilsin. Üye ülkelerden süratle bir komisyon kurulsun. Bu komisyon, Karabağ'da cepheye giderek ateşkesi sağlasın.”³⁷⁵

Türkiye, ateşkes sağlama konusundaki çabalarından somut bir sonuç elde edememiştir. Bunun üzerine Ankara'da, “Acaba Batılı ülkeler ve Amerika, Türkiye'nin Karabağ için ateşkes girişimlerine cevap vermeyi ağırdan alarak, Ermenilere Şuşa'yı ele geçirmeleri için zaman kazandırmayı mı amaçlıyor” biçiminde bir değerlendirme de yapılmaya başlanmıştır.³⁷⁶

Öte yandan Türkiye Hükûmeti'nin sorunu müzakereler yoluyla çözüme kavuşturma politikasının ateşkes sağlamada yetersiz kalması, ülke içinde de sıkıntı çıkarıyor, muhalefetin iktidarın eleştirmesine yol açıyordu. Yürütülen politika konusunda Cumhurbaşkanı Özal ile Başbakan Demirel arasında bile ciddi bir görüş ayrılığı ortaya çıkmıştı. Özal, Ermenistan'a biraz korku vermek ve ileri gitmesini

---

* 1975 yılında Doğu Batı ilişkilerini yakınlaştırmak için 35 Avrupa devletinin katılımıyla Helsinki'de kurulan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK), SSCB'nin dağılmasından sonra, 1994 Budapeşte Zirvesi'nde alınan kararların bir sonucu olarak, Ocak 1995'te uluslararası bir örgüt niteliği almış ve adı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) olarak değiştirilmiştir.

³⁷⁵ “Karabağ İçin Ankara Planı”, **Hürriyet**, 5 Mart 1992, s. 3.

³⁷⁶ Ertuğrul Özkök, “Şuşa İçin Zamana Karşı Yarış”, **Hürriyet**, 7 Mart 1992, s. 23.

engelleyeabilmek için, gerekirse bazı askerî girişimlerde bulunulması gerektiğini savunurken,³⁷⁷ Demirel buna, “Maceracı olmayacağız. Askerî müdahale söz konusu olamaz” biçiminde karşılık veriyordu.³⁷⁸ Demirel, her şeye karşın sorunun diplomatik yollarla çözülmesi gerektiğine inanıyordu. Başbakana göre, Karabağ sorunu Azerbaycanlıların kendilerinin çözmeleri gereken bir sorundu. Azerbaycan tarafını, “Kendi içinizde iktidar mücadelesine girmeyin. Biz kocaman bir ülkeyiz. Zaten kendimizi idarede zorluklarımız var. Bir de sizi idare etmemizi istemeyin” şeklinde birkaç kez mektupla ve sözlü olarak uyarılmışlardı.³⁷⁹ Takınılacak farklı bir tutum Rusya’yla ilişkilerin gerginleştirmesine de yol açabilirdi.³⁸⁰ Böylece, daha önce öne sürülen SSCB argümanının yerini Rusya’ya bıraktığı görülmektedir.

Demirel, Ermeni güçlerin çatışmalardaki başarılarının temel nedeninin Azerbaycan’ın iç politikasındaki kargaşa olduğu görüşündeydi. Demirel’e göre Azerbaycan’da yaşanan istikrarsızlık Ermenilere cesaret veriyordu.³⁸¹ Ermeni-Azeri çatışmasında aktif bir tutum almamalarının bir başka nedeni de Azerbaycan Hükûmeti’nin böyle bir olaya sıcak bakmamasıydı. Demirel’e göre, Azerbaycan Devlet Başkanlığını üstlenen Yakup Mamedov kendilerine, “Buraya kimse gelmesin. Barışçı yollar denensin” demişti. Ancak başka bir talep gelse bile “Bizim yapacağımız Ermenistan’dan girip, Karabağ’dan çıkmak olamaz”dı.³⁸²

Aynı günlerde TBMM’de meydana gelen bir tartışma da, Ermenileri cesaretlendirecek “ciddi bir gaf” olarak değerlendirildi.

DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit’in gündem dışı söz alarak, sınıra asker yığılması önerisinde bulunduğu oturumda, buna cevap vermek üzere Dışişleri Bakanı Vekili sıfatıyla Onur Kumbaracıbaşı kürsüye gelmişti. Bu sırada Meclis sıralarından

---

³⁷⁷ “Özal: Ermenileri Biraz Korkutmak Lazım”, **Hürriyet**, 6 Mart 1992, s. 1. Bu konuda muhalefet liderleri Ecevit ve Erbakan da Özal’a destek niteliğinde açıklamalarda bulundular. Ecevit, sınıra asker yığılmasını önerirken, (**Hürriyet**, 14 Mart 1992, s. 24) Erbakan, Azerbaycan’a askeri yardım başlamalı açıklaması yaptı. (**Hürriyet**, 9 Mart 1992, s. 23)

³⁷⁸ “Ankara’da Şuşa Korkusu”, **Hürriyet**, 7 Mart 1992, s. 1.

³⁷⁹ “Demirel: Azerileri Uyarıştık”, **Hürriyet**, 10 Mart 1992, s. 25.

³⁸⁰ Musa Qasımlı, **Azərbaycanın Xarici Siyasəti: Konsepsiya Məsələləri**, Bakü, Mütərcim, 1997, s. 71. (Kiril harfleriyle).

³⁸¹ “Demirel: Azerileri Uyarıştık”, **Hürriyet**, 10 Mart 1992, s. 25.

³⁸² A. y.

kendisine atılan “Karabağ elden gidiyor” sözlerine karşılık olarak, “Karabağ’ın gidip gitmemesi Azerbaycan’ın sorunudur” cevabını verdi.³⁸³ Bu sözler, hem iktidar hem de muhalefet partisi milletvekillerinden büyük tepki aldı. Bunun üzerine Kumbaracıbaşı yeniden söz alarak Türkiye’nin Karabağ konusunda kayıtsız kalamayacağını açıkladı. Ancak, “Dışişleri Bakanı Vekili” olarak sarf edilen bu söz o günlerde Dışişleri’ne egemen olan genel atmosferi ortaya koyuyordu.

Bu sırada ilginç bir gelişme daha yaşandı. Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov, Özal ve Demirel’e gönderdiği bir mektupla, ilk kez resmen, “acil yardım” çağrısında bulundu.³⁸⁴ Bu mektup da çeşitli tartışmalara yol açtı. Dışişleri Bakanı Çetin, mektuptan Hürriyet gazetesinde yayımlandıktan sonra haberdar olduğunu ifade ederken, Demirel, kendisine gelen mektupta yalnızca ekonomik yardım talebinde bulunulduğunu söylüyordu.³⁸⁵ Bundan da somut bir sonuç çıkmadı ve bu yardım talebi Hükümet’in politikasını değiştirici bir etki yapmadı.

Aynı günlerde Orta Asya turunda son olarak Azerbaycan’ı ziyaret eden Özal, 17 Nisan 1993 tarihinde geçirdiği bir kalp krizi sonucu vefat etti. 16 Mayıs’ta Süleyman Demirel Cumhurbaşkanı seçildi. Yeni hükümet ise Tansu Çiller tarafından kuruldu. Hikmet Çetin, Dışişleri Bakanlığı görevini yeniden üstlendi.

Bu gelişmeler yaşanırken, düşmesinden büyük endişe duyulan Şuşa, 8 Mayıs 1992’de Ermenilerce işgal edildi.

Muttalibov’dan boşalan devlet başkanlığı seçimleri ise 7 Haziran 1992’de gerçekleştirildi ve AzHC lideri Ebulfez Elçibey cumhurbaşkanı seçildi. Böylece Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönem başladı.

---

³⁸³ “Kumbaracıbaşı’nın Karabağ Gafı”, **Hürriyet**, 6 Mart 1992, s. 22.

³⁸⁴ Ertuğrul Özkök, “İmdat Çağrısı”, **Hürriyet**, 19 Mart 1992, s. 1. Mektupta şöyle deniliyordu:

“Dağlık Karabağ ve Azerbaycan-Ermenistan sınırında durum her geçen gün daha vahim hale gelmektedir. Bu gelişmenin seyri, sonuçta Azerbaycan halkı için bir faciann kaçınılmaz olduğunu göstermektedir. Hâlen 40’a yakın şehir ve köy Ermeniler tarafından yerle bir edilmiştir. Ermeni çeteler iki devlet arasındaki sınırı sürekli olarak geçmekte, savaşı Dağlık Karabağ dışına taşımakta ve Azerbaycan topraklarına da yaymaktadır. Dağlık Karabağ’ın elden gitmesinin artık an meselesi olduğunu ifade etmek isterim. Bu durumu dikkate alarak bütün kardeşlerimizi, dostlarımızı ve medeni dünya ülkelerini acil yardıma çağırıyoruz.”

³⁸⁵ “Dışişlerinde Mektup Şoku”, **Hürriyet**, 20 Mart 1992, s. 1.

Elçibey, yaklaşık bir yıl süren iktidarı döneminde uyguladığı dış politikasında Türkiye'ye özel bir önem verdi.³⁸⁶ İki ülke arasında karşılıklı birçok üst düzey ziyaretler gerçekleştirildi. İlişkilerin çok yönlü geliştirilmesi ve derinleştirilmesine yönelik çok sayıda anlaşmalar imzalandı.³⁸⁷ İki ülke arasında kurulan askerî ilişkiler çerçevesinde Azerbaycan'a eğitim desteği verilmeye başlandı.³⁸⁸ Bu yakınlaşma Türkiye'nin müttefikleri arasında bile tedirginlik yaratmış, hatta bunun ABD ile Türkiye arasında çatışmaya yol açma potansiyeli taşıdığı öne sürülmeye başlanmıştır.³⁸⁹

Ne var ki siyasal yapıdaki bozukluk, Karabağ çatışmalarındaki başarısızlıklar ve yine "askerî başarısızlık" gerekçesiyle görevden alınan Suret Hüseyinov'un başlattığı isyan gibi nedenlerle, Elçibey iktidarını fazla sürdürememiş,³⁹⁰ Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet ettikten sonra, 18 Haziran 1993 günü Nahçıvan'a gitmiştir.³⁹¹

Elçibey'in iktidarı döneminde başarısız olmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunların başında Rusya'nın tutumu gelmektedir. Elçibey döneminin Devlet Sekreteri Ali Kerimli'nin belirttiğine göre, Rusya, Rus askerinin barış gücü olarak yeniden Azerbaycan'a dönmesine izin verilmesi karşılığında Ermenilerin ele geçirdiği tüm toprakların yeniden Azerbaycan'a iadesini sağlamayı önermiş, ancak Elçibey bunu reddetmiştir.³⁹² Elçibey ise kendisiyle yapılan bir röportajda, başarısızlığının iç nedenlerini olarak cephede yaşanan başarısızlık, iç politik çekişmeler, halkın demokrasiyi sadece "aş, ekmek sanması" ve bunları vaat eden eski

³⁸⁶ Abdullayev, **Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri...**, s. 57.

³⁸⁷ Örneğin bkz. **Azərbaycan** (gazete), 10 Ekim 1992, s. 1; 3 Kasım 1992, s. 1; 10 Kasım 1992, s. 1; 8 Aralık 1992, s. 1; 10 Aralık 1992, s.1; 12 Mart 1993, s. 1.

³⁸⁸ **Hürriyet**, 17 Haziran 1992, s. 16.

³⁸⁹ Graham E. Fuller, "Sonuçlar: Dünyada Türkiye'nin Artan Rolü", **Balkanlardan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu**, Haz. Graham E. Fuller, Ian O. Lesser, Çev. Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa, 2000, s. 234.

³⁹⁰ Elçibey'in başarısız olmasının iç politik nedenleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Sinan Ogan, "Elçibey İktidarının Başarısızlığının Bazı İç Sebepleri", **Yeni Forum**, No: 302, Temmuz 1994, s. 37-40.

³⁹¹ Elçibey dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri hakkında yapılan bir çalışma için bkz. Ferhat Mutsel Ayhan, "Ebulfez Ali Elçibey Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997.

³⁹² Stephan J.Blank, **Energy Security in Transcaucasia**, Strategic Studies Institute United States Army War College, 1994, (s. 12), (çevrimiçi), <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?PubID=171>, 18 Ağustos 2009.

komünistlere kanmasıyla, halkta “özgürlük ve devlet bilincinin olmamasına” olarak sıralayacaktır.³⁹³ Elçibey, başarısızlığına neden olan dış etkenler arasında ise Batı ülkeleriyle yaptığı petrol anlaşmalarından rahatsızlık duyan Rusya ve İran’ın rolüyle, Türkiye’den beklentilerinin tam olarak karşılanmamasını saymaktadır.³⁹⁴

1. İktidara Gelişinden Önce Türkiye’nin Haydar Aliyev Politikası

“İnsanlık tarihinde kişiler her zaman milletlerine hizmet eder ancak bazen lazım olur. Roosevelt’in 1942’de, De Gaulle’ün 1958’de, Adenauer’in 1946’da lazım olduğu gibi... Sayın Haydar Aliyev Azerbaycan milletine çok hizmetler yapmıştı ama 1993’te lazımdı. Onun gördüğü hizmeti görecek başka kimse yoktu. İyi ki vardı! Biz böyle düşündük ve haklı çıktık!”³⁹⁵

Süleyman Demirel
Cumhurbaşkanı

Azerbaycan siyasal hayatının en önemli figürlerinden biri olan Haydar Aliyev, Nahçıvan Milli Meclisi Başkanı olduğu sırada verdiği bir röportajda, KGB’de çalışırken çok şey gördüğünü, Moskova’nın “Türk milletlerini esarete tutmak isteyen” politikasına yakından tanıklık ettiğini söylüyordu. Aliyev bu duruma isyan etmesine karşın duygularını dışarı vuramamıştı:

“Azerbaycan Komünist Partisi, genel sekreteryken Moskova’ya başkaldırmam, çalışmam mümkün değildi. Moskova tam bir emperyalist siyaset uygulardı. Eğer karşı çıksam, hem bunun hiçbir önemi olmayacak, hem de Aliyev kaybolup gidecekti, ülkemdeki öteki genel sekreterler gibi... Ben de halkımın, öz milletimin içindeki millî duyguları yavaş yavaş hayata geçirmeyi denedim. Halkın millî içgüdülerini, Azerbaycan Türklüğünün millî uyanışını, silkinişini gerçekleştirmek istiyordum. Moskova’yı rahatsız edip fark ettirmeden. Bunu da başardığıma inanıyorum.”³⁹⁶

³⁹³ “Elçibey: Bensiz Olmaz”, **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1993, s. 1 ve 17 (Kenan Biliz’in röportajı).

³⁹⁴ Başarısızlığın nedenlerine ilişkin Elçibey’in kendi değerlendirmeleri için bkz. Ebulfez Elçibey, “Müstakillik: İkinci Ceht”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 296, Mart-Nisan 1994, s. 6-18.

³⁹⁵ Süleyman Demirel, “Tarihe Mektup”, **Hürriyet**, 24 Aralık 2003, s. 1.

³⁹⁶ İrfan Ülkü, **Kızılyıldız’dan Hilâle: Haydar Aliyev’in Fırtınalı Hayatı**, İstanbul, Otopsi, 2003, s. 183-184.

Bu sözler, Haydar Aliyev'in eskinin önde gelen komünist liderlerinden bir olarak Türkiye kamuoyunda sahip olduğu olumsuz imajı ortadan kaldırmak için nasıl bir strateji izlediğini ortaya koyan ilginç bir örnektir.

Aliyev, yeniden siyasal hayata döndüğü 1991 yılı sonlarından itibaren Azerbaycan iç politikasında ve kamuoyu üzerinde Türkiye'nin ne ölçüde güçlü bir konuma sahip olduğunu çok iyi anlamıştı. Bu nedenle, Elçibey'in yerine Azerbaycan cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturuncaya kadar benzer söylemlerini sürdürecektir.

Haydar Aliyev'in yeniden politika sahnesine çıkışı, Azerbaycan iç politikasının karmaşa içinde olduğu bir döneme rast gelmektedir.

Aliyev, Politbüro'daki görevinden ayrıldıktan sonra Moskova'da yaşamaya başlamıştı. Daha önce değinildiği gibi, 20 Ocak 1990 olaylarının ardından bir basın toplantısı düzenleyerek Moskova ve Bakü yönetimlerini sert biçimde eleştirmiş, sorumluların cezalandırılmasını istemişti. Ardından 21 Temmuz 1990'da Bakü'ye dönmüş, ancak can güvenliğinin olmadığı gerekçesiyle burada kalmayarak ertesi gün Nahçıvan'a gitmişti.³⁹⁷

30 Eylül 1990 tarihinde yapılan genel seçimlerde AYS'ye Nahçıvan'dan milletvekili seçilen Aliyev, ardından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Parlamentosu tarafından Ayaz Muttalibov yanlısı Ekber Aliyev'in yerine Meclis Başkanlığına getirildi.

Aliyev'in politikaya dönmesiyle birlikte Türkiye Hükûmeti ona özel önem vermeye başlamıştır.³⁹⁸ Aliyev, Ankara'ya resmî olarak davet edilmiş, meclis başkanı olmasına karşın cumhurbaşkanı sıfatıyla karşılanmıştır. Ziyaret sırasında, daha sonra değinileceği üzere, Nahçıvan'a önemli yardımlarda bulunma kararı da alınmıştır.³⁹⁹ Türkiye'nin bu politikası Aliyev'in merkezî hükûmetten bağımsız

---

³⁹⁷ Adıgüzel, **Zirve: Haydar Aliyev'in Hayatı**, s. 108.

³⁹⁸ İrfan Ülkü, **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2000, s. 17-19.

³⁹⁹ B. Zakir Avşar, Ferruh Solak, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, 2. bs., Ankara, Vadi, 1998, s. 27.

hareket etmesini kolaylaştıracak, Azerbaycan kamuoyunun desteğini sağlaması yönünde önemli bir etken olacaktır.⁴⁰⁰

Türkiye basınının tutumunun da Hükûmetle paralellik gösterdiği dikkat çekmektedir. Örneğin, 1988 yılı ortalarında Hürriyet gazetesinde yer alan bir haberde, Haydar Aliyev bir savaş kaçkını ve yalancı olarak tanımlanıyordu. Habere göre o, İkinci Dünya Savaşı'ndan kaçtığı hâlde kendini savaş kahramanı olarak tanıtmıştı. Arşiv belgelerinin açılmasıyla Aliyev'in "ipliğini pazara çık[mıştı]".⁴⁰¹ Cumhuriyet gazetesi de benzer bir yaklaşımla onun rüşvetçi ve nepotist olduğunu ileri sürüyordu. Azerbaycan Enformasyon Bakanlığı'na dayanılarak verilen habere göre Aliyev, Azerbaycan Komünist Partisi Genel Sekreterliği yaptığı dönemde akraba kayırmacılığı ve rüşveti teşvik etmiş, halkın zararına bir yönetim sergilemişti. "Artık Aliyev devrinden çıkılması" gerekliydi. "Çünkü o bir canavar"dı.⁴⁰²

Aliyev Nahçıvan'a döndükten ve Azerbaycan siyasal hayatında yeniden güçlenmeye başladıktan sonra Türkiye basınının eski tutumu bütünüyle değişmiştir. Bunun en tipik örneği Hürriyet gazetesinde kendisiyle yapılan röportajdır. Bu röportajda Aliyev, "Brejnev döneminin ikinci adamı" olarak tanıtılıyordu. O, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (SBKP) zirvesine kadar ulaşan "ilk Azeri Türk'ü" idi ve "Azerbaycan üzerinde oynanan oyunları" Hürriyet'e anlatmıştı.⁴⁰³

Röportajda Aliyev'in Türkiye kamuoyuna sıcak mesajlar vermesi de sağlanıyordu. Aliyev'e göre, Azerbaycanlılar "Türk"tür. Kendilerine tarih boyunca "Azeri Türkleri" denilmiştir. "Azeri" ise Stalin'in zorla "dedirtmeye başla[dığı]" bir tanımlamadır. Türkiye ve Azerbaycan halkları kardeştir ve kardeşler arasında sıcak ilişkiler olmalıdır. Röportajda Aliyev'e, bir anlamda, Türkiye'de sahip olduğu olumsuz imajı ortadan kaldırmak için de fırsat verildiği de dikkat çekmektedir. Aliyev'e göre, bazı gerçekler ancak sonradan anlaşılabilirdi. Görevde bulunduğu

---

⁴⁰⁰ Nizami Xudiyev, "Heydər Əliyev: Müasir Azərbaycanın Qurucusu", **Heydər Əliyev İrsi, Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 48.

⁴⁰¹ "Aliyev'in İpliği Pazarda", **Hürriyet**, 23 Eylül 1988, s. 12.

⁴⁰² "Aliyev'e Ağır Suçlama", **Cumhuriyet**, 25 Ekim 1988, s. 3.

⁴⁰³ "Moskova, Azeri'yi Ermeni'ye Kırdırmak İstiyor", **Hürriyet**, 27 Temmuz 1991, s. 14 (Nerdun Hacıoğlu'nun röportajı).

yıllarda pembe hayaller içinde, camdan dışarısını görmekten aciz yaşamıştı. Ama artık gerçeğin ne olduğunu biliyordu. Bundan sonra yalnızca “Azeri Türkleri” için mücadele edecekti.

Hürriyet gazetesi Aliyev’in milliyetçi söylemlerini daha sonra da kamuoyuna aktarmaya devam edecektir. Bu bağlamda 29 Eylül 1991 tarihinde yer verilen bir haberde Aliyev, Bakü yönetimini ulusal duyarlılıktan uzak olmakla suçlayacaktır. Azerbaycan merkezî yönetimini eleştirirken “Türk” olgusunu ön plana çıkartacak, örneğin, Azerbaycan Parlamentosu Başkanı Elmira Gafarova’yı “Türkçe bilmez” diyerek eleştirecektir.⁴⁰⁴

Bu gelişmeler, siyasal iktidarın Aliyev’e karşı gösterdiği yakınlıkla birlikte düşünüldüğünde, Türk Dış Politikası karar vericilerinin, halk üzerindeki otoritesi zayıflayan Muttalibov yönetimine karşı daha o günlerde Aliyev’i bir seçenek olarak düşünmeye başladığını göstermektedir. Nitekim 6 Mart 1992’de Muttalibov’un istifasıyla birlikte bu niyetini açık olarak ortaya koyacaktır.

Aliyev, 22 Mart 1992 tarihinde 4 günlük resmî bir ziyaret için Türkiye’ye davet edilmiştir. Azerbaycan’a bağlı bir bölge olmasına karşın Nahçıvan’la işbirliği protokolü imzalanmış,⁴⁰⁵ Elçibey liderliğindeki merkezi yönetime sağlanmayan imkânlar Aliyev’in meclis başkanı olduğu Nahçıvan’a sağlanmıştır. Demirel ve Aliyev tarafından imzalanan söz konusu protokole göre, özerk cumhuriyete 100 milyon dolarlık kredi açılıyor, bütün masrafları Türkiye’ye ait olmak üzere 100 Nahçıvanlı öğrencinin Türkiye’de eğitim görmesi, bölgeye telefon şebekesi kurulması, hava ve demiryolu ulaşımı sağlanması taahhüt ediliyordu. Daha da önemlisi, Nahçıvan’ın statüsünde herhangi bir değişiklik meydana geldiği takdirde, Türkiye’nin antlaşmaların kendine verdiği yetkiyi kullanacağını kayıt altına alınmasıydı.⁴⁰⁶ Bu, çok önemli bir gelişme olarak görülmelidir. Kars Antlaşması’nın,

⁴⁰⁴ Muammer Elveren, “Kaynayan Kafkasya-4”, **Hürriyet**, 29 Eylül 1991, s. 9.

⁴⁰⁵ 24 Mart 1992’de imzalanan protokol metni için bkz. Misir C. Mərdanov (haz), **Azərbaycan-Türkiyə Əlaqələri və Heydər Əliyev (1991–2001)**, C. I, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2002, s. 30-33.

⁴⁰⁶ Qaley Allahverdiyev, Vahdet Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq**, C. I, 2. bs., Bakü, Çəşioğlu, 2005, s. 99.

bu konuda yapılacak değişikliklerde kendisini de taraf kabul etmesine karşın Türkiye, o zamana kadar böylesine kesin bir tutum ortaya koymamıştı.⁴⁰⁷

Hükümet, Aliyev için gösterdiği bu desteğin benzerini en zor dönemlerde bile Elçibey için göstermeyecektir. Nitekim Aliyev, bu tutumun kendi politik kariyeri açısından ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu Demirel'e şöyle ifade edecektir: "Benim en kötü zamanımda yardımcı oldun. Bakü'ye bir kuruş vermezken bana 100 milyon dolarlık kredi vererek prestijimi kurtardın."⁴⁰⁸

Azerbaycan kamuoyu nezdinde Aliyev'in saygınlığını arttırmaya yönelik bu jestin arkasında çok önemli bir başka düşünce yatıyordu. Aslında protokolün imzalandığı söz konusu ziyaret, Aliyev'le Azerbaycan'ın geleceğine yönelik görüşmeler yapmak,⁴⁰⁹ daha doğrusu Demirel tarafından Aliyev'e cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olma önerisi yapılmak için düzenlenmiştir. Çünkü Demirel'in kafasında, Aliyev'i "vakit geçirmeden Azerbaycan cumhurbaşkanı görme planı yatıyordu".⁴¹⁰ Ziyaret sırasında Aliyev'in itibarını arttırmaya yönelik protokol jestinin yanı sıra öneriyi kabul etmesi durumunda Türkiye Devleti'nin açık olarak kendisini destekleyeceği de söylenmiştir. Buna göre Aliyev Türkiye Başbakanı'nın özel uçağıyla doğrudan Bakü'ye gidecek, Ankara'nın himayesinde seçim çalışmalarına başlayacaktı. Ancak öneri, daha zamanın erken olduğu gerekçesiyle Aliyev tarafından kabul edilmedi.⁴¹¹

Buna karşın Demirel Hükümeti'nin Aliyev'i Azerbaycan Cumhurbaşkanı görme politikasından vazgeçmediği görülmektedir. Bunun bir göstergesi olarak, söz konusu önerinin yapıldığı ziyaret sonrası Nahçıvan'a dönüşünde kendisine Başbakanlık özel uçağı tahsis edilmiştir.⁴¹² Yine, aday olmayı kabul etmediği 7 Haziran 1992 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinden kısa bir süre önce, 1 Haziran'da, Aliyev, Demirel'in resmî daveti üzerine yeniden Türkiye'ye gelmiş,

⁴⁰⁷ **Kars Antlaşması**, madde II ve V. Antlaşma metni için bkz. **Kars Muahedənaməsi, Bakü**, AzAtaM, 2004, s. 55- 58.

⁴⁰⁸ "Aliyev'den Demirel'e Güvence", **Hürriyet**, 9 Ağustos 1993, s. 18.

⁴⁰⁹ Ziyaretin perde arkası gelişmeleri için bkz. İrfan Ülkü, **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan..**, s. 16-18.

⁴¹⁰ **A. e.**, s. 26.

⁴¹¹ **A. e.**

⁴¹² Mərdanov (haz), **Azərbaycan-Türkiyə Əlaqələri..**, s. 35.

Ankara ve İzmir’i ziyaret ederek Başbakan Demirel ve Cumhurbaşkanı Özal’la görüşmelerde bulunmuştur.⁴¹³

Aliyev’i Azerbaycan’daki cumhurbaşkanlığı seçiminin hemen sonrasında da yine Türkiye’de görüyoruz. Kalabalık bir heyetle birlikte, “Nahçıvan Cumhurbaşkanı” sıfatıyla⁴¹⁴ İstanbul, Erzurum ve Kars başta olmak üzere çeşitli kentleri ziyaret eden Aliyev’e, bu ziyaret sırasında sık sık halkla ve sivil toplum temsilcileriyle bir araya gelme⁴¹⁵ ve kendisi hakkında olumlu kanaat oluşturma imkânı sağlanmıştır. Erzurum’da Vali Mehmet Ağar tarafından onuruna verilen yemekteki davranışları buna ilginç bir örnek oluşturmaktadır:

“Nahçıvan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Türkiye’den ayrılmadan önce Erzurum Valisi Mehmet Ağar’ın onuruna verdiği yemekte bar tutan dadaşların elbiselerinden giydi ve çocuklar gibi sevindi. Aliyev, ‘Sovyet üniformasını zindana attım. Şimdi göğsümde ay yıldız var. Kendimi çok güçlü hissediyorum. Fotoğrafım güzel ve büyük çıksın ki düşmanım Ermenistan Devlet Başkanı Petrosyan çatlasın’ dedi. Atatürk ilke ve inkılâplarına sahip çıkacaklarını kaydeden Aliyev, şunları söyledi: Önce Türkiye ile Avrupa Birliğini sağlamaya çalışacağım. Nahçıvanlı Türkçe okuyup yazacak. Bunun için alfabe ihtiyacımız var. Okullar, kuruluşlar bize Türkçe alfabe gönderilmesi konusunda yardımcı olurlarsa çok sevinirim”.⁴¹⁶

Elçibey ise, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi (KEİK) zirvesine katılmak üzere, cumhurbaşkanı sıfatıyla ilk kez geldiği Türkiye’den ayrılırken ilginç bir açıklamada bulunarak, Özal’la görüşmek istediğini, ancak telefonlarına bile çıkmadığını söyleyecektir.⁴¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Kaya Toperi, bir açıklama yaparak Elçibey tarafından “ne Çankaya Köşkü santrali, ne Marmaris’teki Cumhurbaşkanlığı yazlık konutu santraline herhangi bir görüşme talebi vaki olmadığını” ifade etmişse de,⁴¹⁸ daha cumhurbaşkanlığının ilk günlerinde Elçibey’in saygınlığı için hoş olmayan bir durum ortaya çıkmıştır.

⁴¹³ Allahverdiyev, Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərqlər**, C. I, s. 108-109.

⁴¹⁴ “Aliyev Erzurum’da”, **Cumhuriyet**, 11 Haziran 1992, s. 8.

⁴¹⁵ Allahverdiyev, Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərqlər**, C. I, s. 108.

⁴¹⁶ “Dadaş Aliyev”, **Hürriyet**, 16 Haziran 1992, s. 1.

⁴¹⁷ **Hürriyet**, 28 Haziran 1992, s. 23.

⁴¹⁸ “Toperi: Elçibey’in Görüşme Talebi Vaki Olmamıştır”, **Hürriyet**, 29 Haziran 1992, s. 25.

Türkiye ile ilişkiler bağlamında, Elçibey'in kendi kamuoyu nezdindeki saygınlığını zedeleyecek bir başka gelişme de 1993 Ocak ayı sonlarında yaşanacaktır.

26 Şubat 1992'de Hocalı'da gerçekleştirilen katliam üzerine Ermenistan'a Türkiye üzerinden gönderilen yardımların geçişini engellemeye başlayan Demirel Hükûmeti, 1993 yılıyla birlikte bu uygulamaya son verme kararı aldı.⁴¹⁹ Buna neden Ermenistan'dan gelen talepti. Söz konusu günlerde ciddi bir yıl sonra enerji kriziyle karşı karşıya kalan Ermenistan, 16 Ocak 1993'te, 7 fabrika dışında ülkedeki tüm sanayi kuruluşlarının faaliyetlerine ara verdiğini açıklamış,⁴²⁰ ardından Türkiye'den gıda ve elektrik yardımı isteğinde bulunmuştu. Bu, Türkiye tarafından uygun görüldü. Başbakan Demirel bunun gerekçesini,

“Biz Ermenistan'la siyasi münasebetlerimizde husûmete gitmeyeceğiz... Şimdi Ermenistan sıkışmıştır. Bugüne kadar da 35 bin ton buğday nakledildi. Komşumuz açken, biz burada duramayız. Bosna Hersek katliamını dünyanın durduramaması yanlıştır. Ama Ermenistan'a bizim yardım etmememiz de yanlıştır”

sözleriyle açıklayacaktır.⁴²¹

Türkiye Hükûmeti'nin Ermenistan'a yardım kararı Azerbaycan'da ise büyük bir hayal kırıklığı meydana getirdi. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Basın Merkezi, yapılan yardımı “saldırgana destek” olarak tanımlayan bir açıklama yaptı.⁴²² Bazı partiler ve sivil toplum örgütleri Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliği önünde gösteri düzenleyerek olayı protesto ettiler. Azerbaycan'ın tepkisi bununla da sınırlı kalmadı. 1 Mart 1993 tarihinden itibaren Türkiye vatandaşlarına vize uygulama kararı aldı.⁴²³

Bu sırada Azerbaycan tarafınca sergilenen tutumun Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyunun önemini göstermesi bakımından dikkat çekici olduğu düşünülmektedir. Azerbaycan yetkilileri, siyasal iktidarla halkı birbirinden ayrı tutmuş, Ermenistan'a yardım kararının geri alınmasını sağlamak için Türkiye kamuoyunu harekete geçirecek bir politika izlemiştir. Başbakan Birinci Yardımcısı

---

⁴¹⁹ **Zaman**, 27 Ocak 1993, s. 4.

⁴²⁰ **Hürriyet**, 17 Ocak 1993, s. 25.

⁴²¹ “Ermenistan'a Yardımda Bulunacağız”, **Hürriyet**, 1 Şubat 1993, s. 25.

⁴²² “Ankara Hükûmeti İhanetle Suçlandı”, **Zaman**, 10 Şubat 1993, s. 16.

⁴²³ “Ermeni'ye Yardım Vize Getirdi”, **Zaman**, 2 Mart 1990, s. 1.

Abbas Abbasov, “Türk Hükûmeti’nin Azeri kanı akıtan Ermenilere” yardım ettiği, “ekmek, elektrik ver[diğini]” ileri sürerek “kanında zerrece Türk kanı olan herkes[i]” bunu durdurmak için çaba göstermeye çağırmıştır.⁴²⁴ Bu politika Azerbaycan tarafından, kendisini ilgilendiren her olayda tekrarlanmaya devam edecektir.

Türkiye’nin Elçibey’in kendi kamuoyu nezdindeki saygınlığını zedeleyen bir başka tutumu da Kelbecer’in işgali sırasında sivil halkı kurtarmak için talep edilen helikopterler için verdiği olumsuz cevap oldu. Elçibey’in anlattığına göre Türkiye, bu isteğe karşı helikopterleri Rusya’dan temin etmeleri önerisinde bulunmuştur:

“Kelbecer meselesi olduğunda Bakü’deki Türkiye Büyükelçisinden yardımcı olmasını istedim. İstedğim dört helikopterdi. Helikopterler gelmedi. Sonra dediler ki, parayı biz verelim, siz helikopterleri Rusya’dan alın. Rusya bana helikopter verir mi? Zaten bu işi yapan Rusya”.⁴²⁵

Elçibey iktidarının “muktedir” olamaması ve kendi kamuoyu desteğini kaybetmesinde Türkiye’nin izlediği politikaların etkisi bağlamında Azerbaycan’a gönderilen danışmanlar konusunun da altını çizmek gereklidir.

Elçibey, iktidara geldikten sonra Türkiye’den, başta devletin yeniden yapılandırılması olmak üzere çeşitli alanlarda destek olacak ve yol gösterecek danışmanlar talep etmişti. Bunun üzerine, Başbakan Demirel’in de onayıyla, siyasi danışman olarak Nihat Çetinkaya, ekonomi danışmanı olarak Cemil Ünal ve hukuk danışmanı olarak Ferman Demirkol Azerbaycan’a gönderildiler. Bu üç danışmanın Azerbaycan kökenli olmalarının dışında önemli bir yönetim deneyimleri bulunmuyordu.⁴²⁶ Nitekim kendilerinden beklenen verim de elde edilemedi. Bu ise Türkiye Hükûmeti’nin, “Elçibey’in başarılı olma[ması]” için özellikle böyle bir seçim yapıldığı yolunda değerlendirmelere neden olacaktır.⁴²⁷

---

⁴²⁴ “Azeriler, Hükûmeti Yılmaz’a Şikâyet Etti”, **Hürriyet**, 1 Şubat 1993, s. 24. ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, Hükûmet’in Ermenistan’a elektrik ve diğer konularda yardım etmesini eleştirerek, saldırgan Ermenistan’a karşı koz olarak kullanılan elektriğin verilmesinin Azerbaycan’ı sabote etmek olduğunu vurgulamıştır. Yılmaz, Ermenistan’ın işgalci olduğunu ve askerî üstünlüğü bulunduğunu belirterek, asıl mazlum ve mağdurun Azerbaycan tarafı olduğunu ileri sürmüştür. “Azerbaycan’ı Sabote Ediyoruz”, **Zaman**, 3 Şubat 1993, s. 1.

⁴²⁵ Aydın Yalçın, “Diplomasi ve Strateji: Azerbaycan Örneği”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 291, Mayıs-Haziran 1993, s. 21

⁴²⁶ Adıgüzel, **Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri...**, s. 207.

⁴²⁷ **A. e.**, s. 208.

Türkiye, Karabağ konusunda da kararlı ve caydırıcı bir tutum takınamamış, istenilen askerî yardımlar konusunda somut bir sonuca ulaşılmasını sağlayamamıştır.⁴²⁸ Bu ise, “Ermenileri yüreklendirmiş”⁴²⁹ ve bunun sonucu olarak Ermeni saldırıları Elçibey’i yıpratmıştır.

Türkiye’nin Ebulfez Elçibey’e karşı takındığı bu tutumun çeşitli nedenleri vardı. Öncelikle Elçibey, “gerçek bir Atatürkçü” olmasına karşın yönetim becerisi zayıf bir lider olarak görülüyordu. Ankara’ya göre, iktidarı sırasında çevresini “kifayetsiz muhterislerle” doldurmuştu.⁴³⁰ Bu insanlar, kendi çıkarları için Elçibey’in zayıflamasına yol açıyorlardı. Bunu gören Türkiye, onu uyarmaya, telkin yoluyla belli bir çizgiye çekmeye çalışmıştı. Cumhurbaşkanı Özal’dan, hem başbakanlık hem de cumhurbaşkanlığı döneminde Demirel’e, Dışişleri Bakanı Çetin’e kadar birçok yetkili her görüşmede ve “her fırsatta” Elçibey’e bu telkinleri tekrarlamışlar ama bu girişimler onun nezdinde önemli bir etki meydana getirmemiştir.⁴³¹

Oysa Demirel Hükûmeti Aliyev’i, Azerbaycan’ın iç politikasını “sağlam ve istikrarlı bir temel üzerine oturtabilecek” lider, Kafkaslar için de önemli bir denge unsuru olarak görüyordu.⁴³² Özal’ın aksine Demirel “hep Aliyev’in yanında” olmuş,⁴³³ Elçibey yönetimiyle stratejik ortaklık kurmaktan kaçınmıştır.⁴³⁴

Türkiye Hükûmeti’nin Elçibey yönetimine uzak durmasının bir başka önemli nedeninin de onun yürüttüğü dış politikadan duyulan hoşnutsuzluk olduğu söylenebilir.

Elçibey’in iktidarı öncesi ve iktidara geldikten sonra dile getirdiği söylemler ve uyguladığı dış politika en büyük rahatsızlığı iki büyük komşusu Rusya ve İran üzerinde uyandırmıştı. Örneğin Elçibey, cumhurbaşkanlığından önce kendisiyle yapılan bir röportajda şunları söylüyordu:

---

⁴²⁸ Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, s. 711.

⁴²⁹ Ergun Balci, “Azerbaycan: Bir Bunalımın Anatomisi”, **Cumhuriyet**, 19 Haziran 1993, s. 6.

⁴³⁰ Sedat Ergin, “Bakü Krizinde Hata Yalnız Ankara’da mı?”, **Hürriyet**, 21 Haziran 1993, s. 21.

⁴³¹ **A. y.**

⁴³² Ertuğrul Özkök, “Aliyev’le İlgili Son İstihbarat”, **Hürriyet**, 22 Mayıs 1999, s. 31.

⁴³³ **A. y.**

⁴³⁴ Nazim Cafersoy, “Azerbaycan’da Bağımsızlığın Diğer Adı: Ebulfez Elçibey”, **Stratejik Analiz**, No: 5, Eylül 2000, s. 22.

- “- Bəy, bu bayraq iki ildən sonra hansı Azərbaycanın üstündə dalğalanacaq?
- Vahid Azərbaycanın.
  - Mən ‘iki ildən sonra’ deyirəm.
  - İki ildə çətindir, bəlkə üç il çəkər. Ya iki, ya üç ildən sonra Cənubi Azərbaycanda da bu bayraq dalğalanacaq.”⁴³⁵

Elçibey, cumhurbaşkanı seçilmeden önce ortaya koyduğu düşüncelerine uygun olarak, iktidara geldikten sonra da açık ve çevre ülkeleri rahatsız edecek düzeyde bir Türkçülük politikası izlemeye başlamıştı.⁴³⁶ Rusya ve İran da daha başlangıcından itibaren AzHC yönetiminin ortaya koyduğu icraatlara kuşkuyla bakmış ve onu yıpratma politikası izlemiştir.⁴³⁷ Bu bağlamda, özellikle Rusya, Ermenilere desteğini daha da arttırmış, Azerbaycan içindeki muhalif unsurları kışkırtmaya başlamıştı.⁴³⁸ Hatta bazı Rus askerleri Kelbecer’in işgaline katılmış, 26 Mayıs 1993’te Azerbaycan’ı terk eden son Rus tümeni ise, çekilirken Azerbaycan Savunma Bakanlığı’na teslim etmesi gereken silahları isyancı lider Suret Hüseyinov’a bırakmıştır.⁴³⁹ Türkiye ise, Elçibey uyguladığı dış politikanın Rusya ve İran yönetimlerinde, Türkiye’ye karşı bir kuşku doğurduğunu düşünüyor⁴⁴⁰ özellikle Türkiye’nin Rusya’ya karşı izlediği ihtiyat politikasına zarar vereceği kaygısı taşıyordu.

Dönemin Türkiye Hükümeti’nin AzHC yönetimine soğuk davranmasının bir başka nedeni de Elçibey’in söylemlerinin Türkiye’nin iç siyasal dengelerinde oynadığı roldü. Hükümetin bu konuda duyduğu tedirginlik hakkında Elçibey

---

⁴³⁵ Ebülfez Elçibey, **Deyirdim ki, Bu Quruluş Dağılacaq**, Haz. Ədalət Tahirzadə, Bakü, Gənçlik, 1992, s. 61-62. Ayrıca bkz. “İran Parçalanacak”, **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1992, s.1 (Elçibey’in açıklamaları).

⁴³⁶ Fuller, “Türkiye’nin Yeni Doğu Politikası”, s.107.

⁴³⁷ Həsənov, **Azərbaycan Xarici Siyasəti..**, 19-20.

⁴³⁸ Nazim Cafersoy, “Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri”, **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 293; Demir, “SSCB’nin Dağılmasından Sonra...”, s. 228.

⁴³⁹ Hüseyinov, Karabağ’daki birlikleri çektikten sonra askerleriyle birlikte uzun süre Gence’deki Rus garnizonunda kalmıştır. Thomas Goltz, “Özgür Azerbaycan’ın Tükenişi-5”, Çev. Mete Tunçay, **Cumhuriyet**, 17 Ağustos 1993, s. 12. Ayrıca bkz. Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, s. 711; Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların..**, s. 191.

⁴⁴⁰ Muhammed-Rıza Celili, “Transkafkasya ve Orta Asya’daki Gelişmeler Karşısında İran”, **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, Ankara, Metis, 1997, s. 242; Fuller, “Türkiye’nin Yeni Doğu Politikası”, s. 107.

döneminde Cumhurbaşkanlığı Hukuk Dairesi Başkanlığı görevini yürütmüş olan Fazıl Gazanferoğlu şu değerlendirmede bulunmaktadır:

“Elçibey’in Türkçü söylemi Türkiye’deki milliyetçi akımı güçlendirerek iktidarda bulunan farklı çizgiye sahip siyaset adamlarını tedirgin etmiş, bu çerçevede [Türkiye Hükûmeti] Azerbaycan için alternatif lider arayışını başlatmış[tır] ve bu kişi de Haydar Aliyev’dir.”⁴⁴¹

Gazanferoğlu tarafından öne sürülen bu iddia, bir anlamda Demirel tarafından da teyit edilecektir. Elçibey yönetiminin Azerbaycan’ı iç savaşın eşiğine getirdiğini söyleyen Demirel’e göre Haydar Aliyev bir kurtarıcı rolündeydi. Demirel, Aliyev’in vefatı üzerine Hürriyet gazetesinde yayınlanan “Tarihe Mektup” adlı yazısında bunun nedenlerini şöyle açıklayacaktır:

“Başlangıçta büyük sıkıntılar oldu. Ülke yönetiminde ihtilaf oldu. Birçok kimse, yönetime talip oldu, mücadele oldu. Bu esnada da Karabağ toprakları, Ermeni işgaline uğradı. Yalnız Karabağ toprakları değil, onun dışında da Azerbaycan rayonları işgale uğradı. 1 milyon insan, kaçkın hale geldi. Haziran 1993’te, yani bağımsızlığın 4. [2.] yılında Azerbaycan, iç savaşın eşiğine geldi. Azerbaycan Cumhuriyeti, 1920’de olduğu gibi yıkılacak mı idi, ayakta duracak mı idi? Bir kurtarıcı lazımdı. İşte burada Sayın Haydar Aliyev, Milli Meclis tarafından göreve davet edilmektedir. Daha sonra Azerbaycan halkının hür iradesi ile Cumhurbaşkanı seçilecektir. Churchill, İngiliz milletine 40 sene hizmet etti. Ancak bu hizmetin sonunda yani 1940’ta lazım oldu. O zaman Churchill’in göreceği hizmeti yapacak 2. bir kişi yoktu. İnsanlık tarihinde kişiler her zaman milletlerine hizmet eder ancak bazen lazım olur. Roosevelt’in 1942’de, De Gaulle’ün 1958’de, Adenauer’in 1946’da lazım olduğu gibi... Sayın Haydar Aliyev Azerbaycan milletine çok hizmetler yapmıştı ama 1993’te lazımdı. Onun gördüğü hizmeti görececek başka kimse yoktu. İyi ki vardı! Biz böyle düşündük ve haklı çıktık!”⁴⁴²

Görüldüğü gibi, Elçibey iktidarına karşı dönemin Türkiye Hükûmeti’nin temel yaklaşımı endişe ve ihtiyat üzerine kuruluydu.⁴⁴³ Hükûmete göre Azerbaycan, Türkiye’nin bir dış politika sorunuymuş, “millî meselesi” değildi. Azerbaycan’ın güvenliği öncelikle ülkenin kendisini ilgilendirirdi. Bu nedenle, Azerbaycan’da

⁴⁴¹ Fazıl Gazanferoğlu, **Tarihten Geleceğe Ebülfez Elçibey**, Bakü, Prestij Matbaacılık, 1998, s. 207’den aktaran Bahadır Karimov, “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993–2003), **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 207.

⁴⁴² Süleyman Demirel, “Tarihe Mektup”, **Hürriyet**, 24 Aralık 2003, s. 1.

⁴⁴³ Hasan Ünal, “Elçibey’den Berişa’ya Türkiye’nin Dostları”, **Zaman**, 24 Ağustos 2000, s. 21.

iktidara gelen herkes, komşularıyla iyi geçinmek zorundaydı. Bu, Azerbaycan'ın çıkarına olduğu gibi, “onunla tarihî bağları bulunan Türkiye'nin de çıkarı[naydı]”.⁴⁴⁴

Sonuç olarak, Haydar Aliyev'le özel bir ilişki kurulmasına karşılık Elçibey'e kritik zamanlarda destek verilmekten kaçınmak yoluyla “Ankara, Elçibey'e sahip çıkmamış”, 4 Haziran 1993'teki darbeye de, bir anlamda, Elçibey'in iktidardan düşürülmesine seyirci kalmayı tercih etmiştir.⁴⁴⁵ Böylece, Azerbaycan kamuoyunda Elçibey'in saygınlığı azalırken Aliyev yükselmeye başlamıştır.⁴⁴⁶

2. Haydar Aliyev'in İktidara Gelişinin Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Açısından Sonuçları

4 Haziran 1993 tarihinde Gence'de Albay Suret Hüseyinov'un başlattığı isyan önlenemeyince Ebulföz Elçibey, Nahçıvan Milli Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etmişti. Başkente gelen Aliyev, 15 Haziran'da İsa Kanberov (İsa Kamber)'in istifasıyla boşalan Azerbaycan Parlamentosu başkanlığına seçildi. Başlangıçta bu gelişme Türk basını tarafından kamuoyuna olumlu ve ülkede istikrarı sağlayacak siyasal bir uzlaşma olarak yansıtıldı.⁴⁴⁷

Elçibey, üç gün sonra, 18 Haziran'da beklenmedik bir biçimde Bakü'yü terk ederek Nahçıvan'a gitti. Elçibey taraftarlarına göre bunun nedeni, iç savaşa yol açarak ülkenin parçalanmasına meydan vermemektir.⁴⁴⁸

Elçibey Bakü'den ayrıldıktan sonra, 24 Haziran günü Azerbaycan Milli Meclisi'nin kararıyla Haydar Aliyev cumhurbaşkanlığının tüm yetkilerini üstlendi.⁴⁴⁹ 29 Ağustos tarihinde de Elçibey'in siyasal geleceğini belirlemek üzere bir referandum yapıldı. “Elçibey'e güveniniz kaldı mı?” sorusuna “evet” ya da “hayır”

⁴⁴⁴ Ferai Tınç, “Azerbaycan Herkesle İyi Geçinmek Zorunda”, **Hürriyet**, 20 Haziran 1993, s. 20.

⁴⁴⁵ Balcı, “Azerbaycan: Bir Bunalımın Anatomisi”.

⁴⁴⁶ Avcı, Solak, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri...**, s 27.

⁴⁴⁷ “Azerbaycan'da Milli Uzlaşma”, **Zaman**, 16 Haziran 1993, s. 1; “Bakü'de Uzlaşma Yönetimi”, **Hürriyet**, 17 Haziran 1993, s. 20.

⁴⁴⁸ Bkz. Seyavuş Alioğlu, “Haydar Aliyev Mitolojik Kahraman Olabilir miydi?”, **Avrasya Dosyası**, C. IV, No: 3-4, Sonbahar-Kış 1998/99, s. 223.

⁴⁴⁹ “Elçibey'in Yetkileri Alındı”, **Zaman**, 25 Haziran 1993, s. 1; “Elçibey'in Tüm Yetkileri Aliyev'e”, **Hürriyet**, 26 Haziran 1993, s. 1.

cevabının arandığı referandumdan “hayır” çıktı.⁴⁵⁰ Böylece, Elçibey’in yetkilerinin elinden alınması yolundaki Meclis kararı halka da onaylatılmış oldu. 3 Ekim 1993’te yapılan seçimler sonucunda ise Haydar Aliyev resmen cumhurbaşkanı oldu.⁴⁵¹

Bu dönemde Türkiye, her ne kadar, Elçibey’in görevine dönmesini desteklediğini ifade etmişse de, aslında gelişmelerden rahatsızlık duymadığı, hatta memnuniyet duyduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Bakü Büyükelçisi Altan Karamanoğlu, Azerbaycan Meclisi’nin cumhurbaşkanının yetkilerini Aliyev’e devretme kararını değerlendirirken, Elçibey’in görevden alınmasını hukuk devleti ve demokratik kuralların uygulanması çerçevesinde gerçekleştiğini savunacak ve “önemli olan şahıslar değildir” diyecektir.⁴⁵² Büyükelçinin sözleri Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin tarafından da teyit edilecek, bu bağlamda, Aliyev’in Elçibey’in yetkilerini üstlenmesi Azerbaycan’ın içişleri olarak nitelenecektir.⁴⁵³ Çetin, ABD Dışişleri Bakanı’na karşı da, Azerbaycan’daki gelişmelere darbe denilemeyeceğini, Aliyev’e güçlü olmanın yolunu Elçibey’in açtığını, diğer taraftan bu gelişmelerin halk tarafından desteklendiğini söyleyerek Aliyev’i savunacaktır.⁴⁵⁴ Türkiye Cumhurbaşkanı sıfatıyla Demirel de, Elçibey’i resmen tasfiye etmeye yönelik referandum kararını desteklemiş,⁴⁵⁵ Hükûmet ise referandum sonucunu hemen tanımıştır. Demirel de, yukarıda bir bölümü alıntılanan “Tarihe Mektup” adlı yazısında söz konusu dönemde Aliyev’i desteklediklerini açık olarak ortaya ifade etmektedir. Türkiye’nin Elçibey sonrası gelişmeler konusundaki bu tutumu bir anlamda, Azerbaycan kamuoyunda Aliyev’in iktidarının meşrulaşmasını kolaylaştıran bir etken olmuştur.⁴⁵⁶

Dönemin siyasal iktidarının, yukarıda sıralanan nedenlerin de etkisiyle, Elçibey’e başlangıçtan itibaren sıcak bakmadığı, Aliyev’in yönetimi ele almasını da

---

⁴⁵⁰ “Aliyev’e Halktan Vize”, **Hürriyet**, 30 Ağustos 1993, s. 16.

⁴⁵¹ Haydar Aliyev yanlılarına göre Elçibey dönemi Azerbaycan tarihi için kaybedilmiş bir dönemdir. Aydın Mirzəzadə, **Demokratiya Plyus**, Bakü, Azərbaycan, 2004, s. 264.

⁴⁵² “Elçibey Görevden Alındı”, **Cumhuriyet**, 25 Haziran 1993, s. 1.

⁴⁵³ “Çetin: Azerbaycan’ın İç Sorunu”, **Hürriyet**, 26 Haziran 1993, s. 29.

⁴⁵⁴ “Aliyev’e Türk-ABD Desteği”, **Hürriyet**, 17 Ağustos 1993, s. 20. Ayrıca bkz. “Ankara, Elçibey’i Gözden Çıkardı”, **Cumhuriyet**, 26 Haziran 1993, s. 6

⁴⁵⁵ **Azərbaycan** (gazete), 1 Eylül 1993, s. 1.

⁴⁵⁶ Avşar, Solak, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri..**, s. 27.

memnunlukla karşıladığını söyleyebiliriz. Hatta Hasan Ünal, Elçibey'in ölümünün ardından kaleme aldığı bir yazıda o günlerde Ankara'da bilhassa Dışişleri çevrelerinde “aman şu garip adamın gitmesi hiç de fena olmadı” denilerek Elçibey'in iktidardan uzaklaşmasından sevinç bile duyulduğunu ileri sürmektedir.⁴⁵⁷ Türkiye kamuoyunun Elçibey'e olan desteği ve ABD başta olmak üzere çeşitli Batı ülkelerinde Elçibey'in iktidarı kaybetmesinin demokrasi dışı bir hareket olarak görülmesi nedeniyle Hükûmet, Aliyev'i hemen devlet başkanı olarak tanımamış, bir süre meşru Cumhurbaşkanı'nın Elçibey olduğuna ilişkin bir politika izlemek durumunda kalmıştır.

Türkiye'nin bu politikasını Aliyev ile danışıklı bir biçimde yürüttüğü söylenebilir. İktidarının ilk zamanlarında Rusya ağırlıklı bir dış politika uygulayan Aliyev, Türkiye kamuoyunda Rusya yanlısı olduğu izlenimi uyandıran bu politikalarından, -tüm çabalarına rağmen Rusya'nın Ermenistan'a desteğini önleyememesinin de etkisiyle⁴⁵⁸ çabuk vazgeçerek Türkiye'yi de devrede tutan politikalar geliştirmiştir.⁴⁵⁹ Hatta Aliyev 1993 sonlarında yaptığı bir açıklamada, Rusya'yla ilişkilerinin hiç bir zaman Azerbaycan'ın Türkiye'ye olan yakınlığını değiştirmeye yönelik olmadığını, bunu hem Demirel hem dönemin başbakanı Tansu Çiller ve hem de dışişleri bakanı Hikmet Çetin'in çok yakından bildiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁰ Dolayısıyla ilk günlerde kamuoyuna gerginlik görüntüsü veren iki ülke ilişkilerinin aslında Türkiye ile istişare edilerek yürütüldüğü görülmektedir. Aliyev, cumhurbaşkanı seçilip iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, iki ülke ilişkileri kısa zamanda yeniden güçlenecek ve “sağlam bir temele” oturacaktır.⁴⁶¹ Bu süreci Aliyev döneminde ülke politikasında etkili bir görev üstlenmiş olan Əli Həsənov şöyle ifade etmektedir:

“1992-1993-cü illərdə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində etnik birlik amili ön plana çəkilmişdi. Bu işə həm respublikada müxtəlif etnik

⁴⁵⁷ Ünal, “Elçibey'den Berişa'ya Türkiye'nin Dostları”.

⁴⁵⁸ Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, s. 713;

⁴⁵⁹ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, 2. bs., İstanbul, Küre, 2001, s.127.

⁴⁶⁰ Bkz. “Aliyev: Türkiye'den Kopamayız”, **Hürriyet**, 21 Aralık 1993, s. 22. Bu, Aliyev'in Rusya'ya yönelik politikasıyla ilgili Türkiye tarafına bilgi verdiği ve onay gördüğü anlamına da gelmektedir.

⁴⁶¹ Abdullayev, **Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri..**, s. 74.

problemlərin meydana çıxmasına, arzuolunmaz proseslərin güclənməsinə təkan vermiş, həm də bütün dünyada Azərbaycanın və Türkiyənin nüfuzuna xələl gətirmiş, qərəzli və ziyanlı antitürk və antiazərbaycan təbliğatının genişlənməsinə şərait yaratmışdır... Bu siyasət Azərbaycan və Türkiyə ilə bə'zi qonşu dövlətlər (Yunanıstan, İran, Rusiya və s.) arasında münasibətlərin pisləşməsinə və hətta kəskinləşməsinə səbəb olmuşdu... Buna görə də Heydər Əliyev hökuməti tam etnik birlik üzərində qurulmuş Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərini normal, sivilizasiyalı, qarşılıqlı faydalı dayanan iktisadi-siyasi əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətləri üzərinə keçirmək üçün uzun müddət işləmək zərurəti qarşısında qaldı.”⁴⁶²

B. Türkiyə-Azərbaycan İlişkilerinde Kamuoyu Yaratma Sürecinde Haydar Aliyev Döneminin Etkisi

Haydar Aliyev, Türkiyə'nin temel çıkarları açısından Elçibey'den çok farklı bir politika yürütmemiş olsa da, geçmişteki kimliği ve iktidarının ilk günlerindeki söylem ve tutumları, onun, Türkiyə kamuoyu nezdinde Elçibey ölçüsünde saygınlık kazanmasına engel olmuştur. Haydar Aliyev dönemindeki kamuoyu oluşum sürecini etkileyen üç temel olgudan söz edilebilir:

1. Aliyev'in kişiliği ve uyguladığı dış politika,
2. Azerbaycan petrolünün işletilmesi ve taşınması konusundaki gelişmeler,
3. Azerbaycancılık politikası.

1. Haydar Aliyev'in Kişiliği ile Uyguladığı Dış Politikanın Türkiyə'de Kamuoyu Yaratma Sürecine Etkileri

“Türk gençler! Binlerce kişilik kabileler halinde Elçibey'in emrine giriniz. Türk zenginler! Elçibey'e maddi destek sağlayınız. Elçibey ve Denктаş, Batı ve Rusya'ya taviz vermeyen iki milli kahramandır. Türkiyə'nin en büyük talihsizliği Elçibey ve Denктаş gibi liderlerden mahrum oluşudur. Türk hükümeti Elçibey ve Denктаş'a sahiplenmiyor. Şerefli Türk milleti, bu liderleri sahipleniniz. Yoksa dizimizi çok döveriz.”⁴⁶³

Türkiyə gazetesi yazarı M. Necati Özfatura'nın Elçibey'in iktidardan düşüşünden sonra kaleme aldığı yukarıdaki satırlar Elçibey'in kamuoyu yaratıcı bir

⁴⁶² Həsənov, **Azərbaycan Xarici Siyasəti..**, s. 28-29. Bağımsızlık sonrası Türkiyə-Azərbaycan diplomatik ilişkileri konusunda yapılan bir tez çalışması için bkz. Rashad Hasanov, “1991–2004 Dönemi Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik İlişkileri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

⁴⁶³ M. Necati Özfatura, “Azerbaycan'daki İsyanın Hedefi Türkiyə'dir”, **Türkiyə**, 20 Haziran 1993, s. 6.

odak olarak Türkiye kamuoyu üzerindeki etkisini ortaya koyması bakımından dikkat çekici bir örnektir.

Ebulfez Elçibey ve Haydar Aliyev hakkında oluşan Türkiye kamuoyunun oluşumu ve niteliklerini anlayabilmek için “kalıplaşmış tutumlar”la⁴⁶⁴ ilgili bir özelliğin vurgulanmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Kalıplaşmış kanaat ya da tutumlar “gruplar arası çıkar çatışmalarının sonucu olarak” ortaya çıkmaktadır. Bireyler, her yeni tutum objesi ve karşılaşılan kişiyle ilgili olarak, yeni bir öğrenme süreci yerine, kendilerine aktarılan kalıplaşmış tutum ya da kanaatleri doğrultusunda davranmaktadırlar. Tutumların kalıplaşmasında ilk öğrenme sürecinin de önemli etkisi vardır.⁴⁶⁵ “Kalıplaşmış tutumlar, kolay değişebilen sağduyulu tutumlar değildir.”⁴⁶⁶

Elçibey, iletişim sistemi içinde düşünce ve kanaatlerini açıklayabilme yetki ve yeteneğine sahip olmanın yanı sıra, hedef kitle gözünde de saygınlığı olan bir liderdi. Bu nedenle, Sovyetler Birliği’nin dağılma süreciyle başlayıp bağımsızlık ilanı ile devam eden yeni dönemde, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinde en önemli “kamuoyu yaratıcı” aktörlerin başında Ebulfez Elçibey geliyordu. Hatta kendi ülkesinde olmadığı kadar Türkiye kamuoyu üzerinde etkili ve belirleyici bir konumu vardı. Bunun çeşitli nedenlere dayandığı söylenebilir. Öncelikle, Elçibey’in Dağlık Karabağ sorununun başlangıç günlerinde Azerbaycan ulusal hareketinin lideri olarak ortaya çıkması Türkiye kamuoyunun kendisine sempati duymasında ilk önemli etken olmuştur. O günlerde Halk Cephesi’nin ünü Azerbaycan’ı aşmış, “efsane gibi her yere yayılmıştı”.⁴⁶⁷ Hareketin lideri olarak Elçibey de efsane haline geldi ve Türkiye kamuoyu nezdinde “kahraman”laştı. Kısa zamanda Azerbaycan Türkleri’nin “azadlık” ve demokrasi mücadelesinin simgesi

---

⁴⁶⁴ “Kalıplaşmış tutumlar” hk. bkz. Çiğdem Kağıtçıbaşı, **İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş**, 5. bs., İstanbul, Beta, 1983, s. 102-113.

⁴⁶⁵ **A. e.**, s. 102.

⁴⁶⁶ **A. e.**, s. 108.

⁴⁶⁷ Ertuğrul Özkök, “Bakü’deki O Sessiz Adam”, **Hürriyet**, 23 Ağustos 2000, s. 31.

oldu.⁴⁶⁸ Türkiye kamuoyunun Azerbaycan'ı yeniden "keşfetmesi", bir anlamda, onun kişiliğinde gerçekleşti.⁴⁶⁹

Kamuoyu yaratıcı odak olarak Türkiye kamuoyu üzerinde etkili bir konum kazanmasında, asıl mesleği edebiyat profesörlüğü olan Elçibey'in kişisel özelliklerinin de payı vardır. Bunu basının önemli yazarlarından bir bölümünün onun hakkındaki değerlendirmelerinde açıkça görüyoruz:

O, Sovyetler döneminde bile, herkesin Rusça konuştuğu yerde "Türkçe" konuşabilen bir insandı,⁴⁷⁰ Bakü'nün "patriotu"ydü.⁴⁷¹ Azerbaycan bağımsızlık hareketinin, "hayalleriyle korkutabilen" gerçek lideriydi.⁴⁷² Kendi geleceğinden daha çok ülkesini düşünen "iflâh olmaz bir idealisti".⁴⁷³ Sadece Azerbaycan'ın değil, tüm Türk dilli dünyanın da önde gelen liderleri arasındaydı.⁴⁷⁴ "Gerek Azerbaycan'da, gerek Sovyet İhtilali'nden sonra geldiği Türkiye'de, Türklük ideallerine fikrî düzeyde katkılar yapmış insanlardan biriydi."⁴⁷⁵ Türkiye'ye duyduğu sevgiyi açıkça göstermekten çekinmiyordu.⁴⁷⁶ Buna uygun olarak dış politikasında da içtenlikle ve belirgin bir biçimde Türkiye yanlısı bir tutum takınmıştı.⁴⁷⁷ Hiçbir zaman, "Türkiye dostluğu, Atatürk hayranlığı özelliklerini" gizlememiş,⁴⁷⁸ Atatürk modelini kendileri için örnek alacaklarını her fırsatta ifade etmekten çekinmemişti.⁴⁷⁹

---

⁴⁶⁸ Ünal "Elçibey'den Berişa'ya Türkiye'nin Dostları".

⁴⁶⁹ Hüseyin Adıgüzel, **Türk Dünyasında Azatlığın Köşe Taşları**, İstanbul, Bayrak, (2001), s. 60.

⁴⁷⁰ Özkök, "Bakü'deki O Sessiz Adam".

⁴⁷¹ "Bakü'nün 'Patriot'u Öldü", **Hürriyet**, 23 Ağustos 2000, s. 1.

⁴⁷² Ferai Tınç, "Politikacı Değil Bağımsızlık Savaşçısı", **Hürriyet**, 23 Ağustos 2000, s. 20.

⁴⁷³ **A. y.**

⁴⁷⁴ Özfatura, "Azerbaycan'daki İsyanın Hedefi Türkiye'dir".

⁴⁷⁵ Özkök, "Bakü'deki O Sessiz Adam".

⁴⁷⁶ Örneğin, Türkiye'ye ilk gelişinde Atatürk Hava Limanı'nda eğilip anavatan toprağını öperek ağlamıştır. Güntay Şimşek, "Elçibey", **Zaman**, 23 Ağustos 2000.

⁴⁷⁷ Sönmezoğlu, **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, s. 710-711.

⁴⁷⁸ Ünal, "Elçibey'den Berişa'ya Türkiye'nin Dostları".

⁴⁷⁹ Örneğin, Cumhurbaşkanlığı sırasında Türkiye'ye gerçekleştirdiği iki ayrı ziyaret sırasında da Anıtkabir Özel Defteri'ni, "Senin Askerin" biçiminde imzalayacaktır. Bkz. "Elçibey, Anıtkabir'de Ağladı", **Hürriyet**, 27 Haziran 1992, s. 22; "Atatürk'ün Askeri", **Hürriyet**, 2 Kasım 1992, s. 25. Ayrıca bkz. Özkök, "Bakü'deki O Sessiz Adam".

Bu özelliklerine, onun samimî ve alçakgönüllü davranışları da eklenince Türkiye’de Azerbaycan denildiğinde akla gelen ilk isim Elçibey oldu.⁴⁸⁰

Haydar Aliyev ise, Türkiye kamuoyunda Ebulfez Elçibey kadar olumlu bir hava yaratamadı. Bunun nedeni, yukarıda değinildiği gibi, öncelikle Elçibey’in Sovyet dönemine başkaldırmış bir ulusal kahraman olarak görülmesi ve açık bir Türkiye yanlısı politikacı görüntüsü çizmesiydi. Aliyev ise aksine, Sovyet döneminin önde gelen bir temsilcisi ve “kötülükler kaynağı Rus İstihbarat Örgütü KGB”nin yöneticisi olarak görülüyordu. Cumhurbaşkanlığı yetkilerini üstlendikten sonra ilk icraat olarak, BDT’ye üye olmak, Rusya’yla iyi ilişkiler kurmaya çalışmak gibi kamuoyunda Türkiye’ye sırt çeviren, Moskova yanlısı bir lider imajı vermiş olması da, onun hakkındaki kamuoyu kanaatinin oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Türkiye kamuoyunda Elçibey-Aliyev farkına yol açan bir başka etken de Aliyev’in Elçibey’in hemen ardından iktidara gelmesidir. Bu durum Aliyev’in ilk dönem icraatlarının daha çok dikkat çekmesi ve Türkiye aleyhine görülmesine neden olmuştur. Aynı şekilde Aliyev’in iktidara gelişinin Elçibey’e karşı düzenlenen bir darbe sonucu olduğu düşüncesi de Türkiye insanının kanaatini etkileyen önemli etkenlerden biridir.

---

⁴⁸⁰ Halil Açıkgöz, “Önsöz”, **Azatlık ve Demokrasi**, Haz. Halil Açıkgöz, İstanbul, Veli, 1993, s. 8.

Elçibey’in 22 Ağustos 2000 tarihindeki vefatından sonra Türkiye’nin önde gelen politika adamlarının değerlendirmeleri de bu bağlamda oldukça aydınlatıcıdır.

“Süleyman Demirel: Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasında önemli katkıları olan Sayın Elçibey’in kaybı, yalnız Azerbaycan’ın değil, Türkiye’nin ve Türk Dünyasının önemli bir kaybıdır.

Bülent Ecevit: Son nefesine kadar canından aziz bildiği Türk Milleti için çalışan Elçibey’i Türkiye ve Türk Dünyası her zaman büyük bir sevgi, saygı ve şükranla kalbinde yaşatacaktır. Elçibey’i, rahmeti rahmana uğurlarken, ufak da olsa bir tesellimiz vardır. Hiç değilse son nefesini çok sevdiği, bağlı olduğu ay yıldızlı bayrak altında Türkiye’de verdi ve ebediyete kadar da her şeyden aziz bildiği Azerbaycan’da olacak.

Devlet Bahçeli: Kaybımız büyüktür. Tek tesellimiz, Elçibey’in ömrünü adadığı bağımsız Azerbaycan’ın devletler ailesinin onurlu bir ferdi olarak, dimdik ayakta durduğunu kendi gözleriyle görmüş olmasıdır.

Mesut Yılmaz: Merhum Elçibey, yalnızca kardeş Azerbaycan için değil, eski Sovyetler Birliği’nden ayrılan tüm özgür milletler, bağımsız devletler için bir barış temsilcisiydi. Üzütümüz büyüktür.

Tansu Çiller: Yüreği, hep demokrasi için, insan hakları için, Türk dünyasının menfaatleri ve birliği için attı. Özellikle Türkiye’ye karşı büyük bir muhabbet içerisindeydi. Bütün Türk Dünyası’na, sevenlerine, idealist insanlara başsağlığı diliyoruz.

Muhsin Yazıcıoğlu: Azerbaycan Türkleri’nin engin sağduyusu, Elçibey’in taşıdığı Türklük, bağımsızlık ve birlik ateşini yaşatmaya ve taşımaya devam edecektir.”

“Bakü’nün ‘Patriot’u Öldü”, **Hürriyet**, 23 Ağustos 2000, s. 31.

Türkiye’de Aliyev hakkında oluşan olumsuz kanaatin kaynaklarından biri de güçlü Azerbaycan diasporasıdır.

Azerbaycan diasporası geneli itibariyle anti-komünist ve Elçibey yanlıydı. Bu nedenle, Sovyet döneminin uzantısı olarak gördükleri Aliyev’e karşı tutum almış, onun hakkında olumsuz bir kanaat oluşturma politikası izlemiştir. Örneğin diasporanın en önemli kuruluşlarından biri olan “Azerbaycan Kültür Derneği”, Elçibey’in iktidardan uzaklaşmasından hemen sonra, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’e yazılı başvuruda bulunarak Türkiye’nin Elçibey’i desteklemesini istemiştir. Dernek bu başvuruda, Aliyev’in iktidara gelişini “dış destekli darbe” olarak niteliyordu.⁴⁸¹

Azerbaycan Kültür Derneği’nin Aliyev’e karşı tutumu bununla da sınırlı kalmadı. Elçibey’in devrilmesinden sonra hem Türkiye hem de Azerbaycan kamuoyuna yönelik çeşitli bildirimler yayınlayan söz konusu diaspora kuruluşu, bu bildirimlerde Aliyev’i “iç düşman”,⁴⁸² Rusların “yerli işbirlikçisi” ilan etmiştir.⁴⁸³ Derneğin yayın organı olan “Azerbaycan” dergisinde de keskin bir Aliyev aleyhtarlığı göze çarpıyordu. Örneğin Ahmet Kabaklı’dan alıntılanan bir yazıda Haydar Aliyev “mankurt” olarak tanımlanıyor ve “Azerbaycan’da vakitsiz bir diktatörlük kurmaya kalk[makla]” suçlanıyordu.⁴⁸⁴ Taha Akyol’un Milliyet gazetesinden alıntılan yazısında da o, “darbeci Aliyev” olarak nitelendiriliyordu. Akyol’a göre Aliyev, demokratik dünyada inandırıcılığını kaybetmiş, “Bakü’deki Stalin” olmuştur.⁴⁸⁵

---

⁴⁸¹ Başvuru ve Cumhurbaşkanlığı Basın Merkezi’nin cevabı için bkz. “Azerbaycan Kültür Derneği Merkez Yönetim Kurulunun Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’e Müracaatı”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 261, Mayıs-Haziran 1993, s. 16-17.

⁴⁸² “Azerbaycan Kültür Derneği Azerbaycan Cumhuriyetine Kasteden İç ve Dış Düşmanları Kınadı”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 291, Mayıs-Haziran 1993, s. 31.

⁴⁸³ “Azerbaycan Kültür Derneği’nin Düzenlediği Basın Toplantısında ‘Azerbaycan’daki Darbe Hareketini Ruslar Moskova’dan Planladı’ Denildi ve Darbe Hareketinin Moskova’a Nasıl Hazırlandığının Rusça Vesikası Basına Açıklandı”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 291, Mayıs-Haziran 1993, s. 33.

⁴⁸⁴ Ahmet Kabaklı, “Mankurt’luktan Sakının”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 261, Mayıs-Haziran 1993, s. 23.

⁴⁸⁵ Taha Akyol, “Bakü’deki Stalin”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 261, Mayıs-Haziran 1993, s. 27.

Diasporanın şahsına karşı izlediği bu tutum Aliyev'in kendisi tarafından da çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir.⁴⁸⁶ Azerbaycanlı yetkililer de Azerbaycan diaspora temsilcilerini, "devletlerarası ilişkilere karışmaya yetkilerinin olmadığı, buna Türkiye kanunlarının da izin vermediği" biçiminde uyararak, Aliyev aleyhindeki çabalarına son vermeleri çağrısında bulunmuştur.⁴⁸⁷

Türkiye'de Aliyev'le ilgili kamuoyunun biçimlenmesinde rol oynayan en önemli etkenlerin başında ise basın gelmektedir. Basın, hem kendisi önemli bir kamuoyu yaratıcı odak, hem de diğer kamuoyu yaratıcı odakların görüş ve düşüncelerini yansıtıcı bir araç olarak kanaat oluşumunda etkin rol oynar. Olay ve olguların önemsetilmesini, konulaştırılmasını ve böylece anlamlandırılmasını sağlar.

Türkiye basını Elçibey'in iktidardan uzaklaştırılmasında rolü olduğu, Azerbaycan'ı Türkiye'den uzaklaştırdığı düşüncesiyle iktidarının ilk günlerinde Aliyev'e karşı oldukça olumsuz bir tutum takınmıştır. Dönem basınının bu tutumu, kamuoyunda Aliyev'le ilgili var olan kuşku ve olumsuz bakış açısını derinleştirmiştir. Kamuoyunun tutumu "kalıplaşmış" ve durağan bir nitelik kazanmıştır. Bu tezimizi desteklemek bağlamında, dönemin üç değişik dünya görüşüne sahip basın organının -Hürriyet, Cumhuriyet ve Türkiye- Aliyev'in iktidarı ele alışına bakışı ve ilk icraatlarını kamuoyuna yansıtmasını irdeleyeceğiz.

Nahçıvan Milli Meclisi Başkanı olduğu zaman, Türkiye kamuoyunda olumlu bir Haydar Aliyev algısı oluşturmak için çaba harcadığı görülen Hürriyet gazetesi, Azerbaycan yönetimini eline almasından sonra, ona karşı en sert tutum takınan yayın organlarından biri olmuştur. Aliyev'in ilk günlerinde yayınlanan bir haber bu anlamda oldukça dikkat çekicidir. Habere göre, Ermenistan Parlamento Başkanı, Aliyev'in iktidara gelişinden memnuniyet duyduklarını açıklamıştır.⁴⁸⁸ Ermeni yetkililer, Aliyev Nahçıvan'dayken kendisiyle birçok kez görüşmüşler ve bu görüşmelerin Nahçıvan'la Ermenistan arasındaki sorunların çözümünde önemli etkisi

⁴⁸⁶ Bkz. Haydar Aliyev, "Türkiyenin Ali Məktəblərində Təhsil Almağa Yola Düşən Azərbaycanlı Tələbələrə Görüşdə Çıxış (7 Şubat 1994)", **Müstəqilliyimiz Əbədidir..**, C. I, s. 355; Haydar Aliyev, "İstanbulda Mətbuat Mərkəzində Jurnalistlər və Kütləvi İnformasiya Vasitələri Nümayəndələri Üçün Mətbuat Konfransında Bəyanat (11 Şubat 1994)", **Müstəqilliyimiz Əbədidir..**, C.I, s. 408.

⁴⁸⁷ "Azerbaycan ile Yeni Dönem", **Zaman**, 8 Şubat 1994, s. 17.

⁴⁸⁸ "Ermenistan Aliyev'den Memnun", **Hürriyet**, 17 Haziran 1993, s. 20.

olmuştur. İlk bakışta bu rutin bir haber olarak kabul edilebilir. Ancak, kamuoyunun Azerbaycan'daki gelişmeleri büyük bir dikkatle izlediği ve ne olduğunu anlamaya çalıştığı bir dönemde, Ermenistan Parlamento Başkanı'nın açıklamalarının "Ermenistan Aliyev'den Memnun" başlığıyla verilmesinin nasıl bir kanaate yol açacağı açıktır.

Hürriyet'e göre Aliyev, Elçibey'i düşüren Suret Hüseyinov'la yakın işbirliği hâlindeydi. Hatta Elçibey'in devrilmesinin perde arkasında da Aliyev bulunmaktaydı. "Hüseyinov'a yakın kaynaklar", Aliyev'in Elçibey'i devreden çıkarmak için Hüseyinov'u kullandığını iddia ediyorlardı.⁴⁸⁹ Elçibey'in makamını haksız biçimde ele geçiren Aliyev, her imkânı kullanarak, Türkiye taraftarı Elçibey'in bir daha siyasal hayata dönememesi için çaba gösteriyordu. Suret Hüseyinov diktatörlük ilan ettikten sonra,⁴⁹⁰ Aliyev de, Parlamento'ya baskı yaparak cumhurbaşkanlığının bütün yetkilerini eline geçirmiş ve böylece, "Cumhurbaşkanı Elçibey"e ikinci bir darbe daha vurmuştur.⁴⁹¹ Elçibey başta olmak üzere bütün yönetiminin anayasayı ihlâlden yargılanmasını sağlamaya çalışan⁴⁹² Parlamento Başkanı Haydar Aliyev ve Başbakan Suret Hüseyinov'un Elçibey yönetimine karşı başlattığı tutuklama kampanyası tam bir temizlik operasyonuna dönüşmüştür.⁴⁹³

Hürriyet, söz konusu dönemde, Aliyev'in Türkiye aleyhtarı bir politikacı olduğu kanaati oluşturacak bir tutum da sergilemiştir. Örneğin, Elçibey'in Bakü'yü terk etmesinden sonra, Aliyev'in cumhurbaşkanı yetkilerini üstlendiğini açıklamasını birinci sayfadan ve büyük puntolarla verirken, olayı "darbe" olarak nitelemiştir.⁴⁹⁴ Gazetede yer alan bir başka habere göre de, Türkiye'deki "yetkili"* kaynaklar, Aliyev'in Elçibey kadar güvenilir bir insan olmadığını düşünmektedir. Onlara göre, "KGB'nin eski sorumlusu olan, eski Politbüro üyesi Aliyev, nereden bakılırsa bakılsın, eski rejimi temsil et[mektedir]. Ankara'da kendisinin rahatlıkla ikili

⁴⁸⁹ "Aliyev'in Siyasi Manevrası", **Hürriyet**, 2 Temmuz 1993, s. 18.

⁴⁹⁰ "Azerbaycan'da Diktatörlük", **Hürriyet**, 22 Haziran 1993, s. 30.

⁴⁹¹ "Elçibey'in Tüm Yetkileri Aliyev'e", **Hürriyet**, 26 Haziran 1993, s. 1.

⁴⁹² "Meclis, Elçibey'i Yargılamak İstiyor", **Hürriyet**, 18 Temmuz 1993, s. 20.

⁴⁹³ "Bakü'de Aliyev Temizliği", **Hürriyet**, 19 Temmuz 1993, s. 18.

⁴⁹⁴ "Aliyev Darbesi", **Hürriyet**, 19 Haziran 1993, s. 1.

* Haberde de tırnak arasında yazılmıştır.

oynayabileceğine inanan pek çok kişi var[dır]”.⁴⁹⁵ Değınildiği gibi o günlerde Türkiye, Aliyev’in iktidarı devralmasına olumlu yaklaşan bir politika izliyordu. Hürriyet, “yetkili” kaynak aracılığıyla bunun tam tersi bir kanaat yayıyor ve Aliyev’in Türkiye için tehlikeli bir politikacı olduğu algısı oluşturuyordu.

Gazeteye göre Aliyev, Türkiye ile Elçibey döneminde imzalanan boru hattı anlaşmasını iptal etmek için de harekete geçmişti.⁴⁹⁶ Hürriyet’in bu iddiası Aliyev tarafından yalanınca da onu, inkârcılık ve “resmen yalan söylemek”le itham etmekten çekinmeyecektir.⁴⁹⁷

Hürriyet’in kamuoyu oluşumuna etki bakımından izlediği bir başka politika da Aliyev’in Rusya yanlısı olduğu algısını güçlendirmeye yönelik tutumu olmuştur. Gazeteye göre o, Rusya Federasyonu Başkanı Boris Yeltsin’in “favorisi”dir ve Yeltsin tarafından desteklenmektedir.⁴⁹⁸ Karabağ konusunda Rusya’dan yardım isterken, “Bunun bazılarının hoşuna gidip gitmediği umurumuzda bile değil” diyerek⁴⁹⁹ Türkiye’yi umursamaz bir davranış sergilemiştir. Bu bağlamda Hürriyet gazetesinin daha sonra gerçek olmadığı anlaşılacak olan bir önemli yayını daha olmuştur. Buna göre Aliyev, Elçibey’in uğrunda iktidarını kaybetme pahasına mücadele verdiği ve ülkeden çıkarttığı Rus askerlerinin yeniden Azerbaycan’a dönmesine izin vermiştir.⁵⁰⁰ Birinci sayfada manşetten verilen ve “Dünya” sayfasının da büyük bir bölümünü kapsayan bu haberde, Azerbaycan’ın BDT’ye girmesi ve güvenlik antlaşmasını imzalamasından sonra 200 Rus subayının gizlice Bakü’ye geldiği, sonraki günlerde de Litvanya’dan çekilen 10 bin Rus askerinin Azerbaycan’a getirilmesinin beklendiği ileri sürülüyordu.

Gazete Aliyev’in, Elçibey’in karşı tutum aldığı diğer ülke olan İran’a Türkiye’den daha fazla önem verdiği yönünde de bir kanaat oluşturmaya çalışıyordu.

---

⁴⁹⁵ “Altı Soruda Kriz”, **Hürriyet**, 20 Haziran 1993, s. 28.

⁴⁹⁶ “Bakü-Ceyhan Petrol Hattı Tehlikede”, **Hürriyet**, 27 Haziran 1993, s. 20.

⁴⁹⁷ “Aliyev Resmen Yalan Söylüyor”, **Hürriyet**, 28 Haziran 1993, s. 30.

⁴⁹⁸ “Bakü’nün Aktörlerini Kim Destekliyor”, **Hürriyet**, 18 Ağustos 1993, s. 20.

⁴⁹⁹ “Aliyev Rusya’dan Yardım İstediyor”, **Hürriyet**, 29 Ağustos 1993, s. 20.

⁵⁰⁰ “Ve Bakü’ye Rus Askeri Gönderildi”, **Hürriyet**, 1 Ekim 1993, s. 1.

Buna göre o, İran'ı "en yakın komşu" olarak görmekte "herhangi bir ülkeden çok İran'ın yardımını" beklemektedir.⁵⁰¹

Cumhuriyet gazetesi de, aynı yoğunlukta olmamakla birlikte, yine Aliyev hakkında kamuoyunun endişe ve kuşkularını arttıracak bir yayın politikası izlemiştir. Örneğin, gazetede yayınlanan bir röportajda, Haydar Aliyev'in lideri olduğu "Yeni Azerbaycan Partisi"nin* "eski komünistlerin partisi" olduğu ileri sürülüyordu. Bu parti esas olarak Latin alfabesine geçilmesine, "Türkçe"nin resmî dil olmasına da karşıydı. Azerbaycan'ın BDT üyesi olmasını savunuyordu.⁵⁰² ABD de, Hüseyinov'un yanı sıra Haydar Aliyev'in de Rusya'ya yakınlığını bildiğinden Elçibey'in devrilmesinden hoşnut olmamıştı.⁵⁰³

Cumhuriyet gazetesinin de, Hürriyet'inkine benzer bir yol tutarak, Ermenilerin Aliyev'in yönetime gelmesini destekledikleri izlenimi verecek bir habere yer verdiği görülmektedir. Ermeniler, Elçibey'in geleceğini belirleyecek referandum öncesi Dağlık Karabağ'da varılan üç günlük ateşkesin süresini yedi güne çıkartmışlar ve esir değişimi yapılmasını kabul etmişlerdi. Dağlık Karabağ Ermeni yönetiminin temsilcisinin verdiği bilgilere göre, bu karar, Azerbaycan tarafıyla yapılan "üst düzey görüşmeler" sonucu alınmıştı.⁵⁰⁴ Dolayısıyla bu haber yoluyla, Ermeni tarafının Aliyev'in seçimleri kazanması için destek verdiği ve eylemlerini erteleyerek seçim sonuçlarını etkilemeye çalıştığı imajı yaratılıyordu. Burada, tıpkı Hürriyet'in benzer nitelikteki haberinde olduğu gibi, basın "üçüncü kişi" işlevinin ön plana çıktığı görülmektedir. Görünürde Azerbaycan'la Ermenistan arasında yaşanan ve olağan sayılabilecek bir olay, kritik bir zamanda ve farklı vurgularla aktararak kamuoyunun Aliyev'e karşı tutum almasına yol açılıyordu.

Aliyev hakkındaki kamuoyunun oluşum sürecinde basının etkisini ortaya koyması bakımından bir başka kayda değer tutum da Cumhuriyet gazetesinde

⁵⁰¹ "Aliyev'in En Yakın Dostu İran'mış", **Hürriyet**, 29 Temmuz 1993, s. 17.

* Yeni Azerbaycan Partisi 1992 yılında kurulmuştur.

⁵⁰² Nihal İncioğlu, "Model Olmanın Koşulu, Tutarlılık", **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1993, s. 10 (Leyla Tavşanoğlu'nun röportajı).

⁵⁰³ Ergun Balcı, "Kafkaslar'da Büyüklerin Dansı", **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1993, s. 9.

⁵⁰⁴ "Elçibey İçin Referandum", **Cumhuriyet**, 30 Temmuz 1993, s. 6. ("üst düzey görüşmeler" ifadesi haber metninde tırnak içerisinde ve siyah puntolarla yazılmıştır.)

yayınlanmaya başlayan bir yazı dizisinin başlığıdır. Aliyev'in Meclis Başkanlığı'na gelmesinden sonra başlayan ve beş gün süren bu dizi yazı, "Özgür Azerbaycan'ın Tükenişi" başlığını taşıyordu. Bu başlıkla verilmek istenen mesaj Elçibey'in devrilmesiyle Azerbaycan'ın özgürlük umudunun da tükendiği idi. Dizi yazının metninde bu tutum daha da netleştiriliyor, Aliyev'le birlikte "neo-komünistler" ve demokrasi karşıtları[nın] güç kazandıkları" ileri sürülerek Azerbaycan'ın özgür bir toplum olma hayallerinin sona erdiği söyleniyordu.⁵⁰⁵ Yazıya göre Aliyev, özgürlük düşüncesini bütünüyle yok edebilmek için, "ünlü Çin işkencesinden esinlenerek KGB tarafından geliştirilmiş ve pek bilinmeyen bir beyin yıkama faaliyeti" sürdürmekte ve onu temsil eden Elçibey'i halkın gözünden düşürmeye çalışmaktadır.⁵⁰⁶ İktidarın Aliyev'e teslimi, "bataklığın yanına kurulmuş bir keçi ağına bir timsahı davet etmek" demektir. Aliyev, "eski bir KGB generali, Azerbaycan'ın eski komünist önderi, eski Moskova Politbüro üyesi"dir. Onun, ülkede demokratik çoğulculuğu, evrensel insan haklarını ve serbest piyasayı öngören bir düzen kurulmasını savunduğu yolundaki sözlerine inanmak mümkün değildir.⁵⁰⁷

Cumhuriyet ayrıca, Elçibey'in kaderinin belirleneceği 29 Ağustos 1993 tarihindeki referandum sonrası, onun bu referandumun dürüst olmadığı ve sonuçları tanımayacağı sözlerini birinci sayfasından duyuruyordu.⁵⁰⁸ Gazete, referandumdan önce de Elçibey'in yaşadığı Nahçıvan'ın Keleki köyüne giderek onunla geniş bir röportaj gerçekleştirmişti. Burada Elçibey'in, Aliyev'i "bu halkın çocuğu deyip" koruduğu ama onun Bakü'ye gelince iktidar hırsına kapılarak kendisinin yerine geçtiği ifadelerini ön plana çıkarıyordu.⁵⁰⁹ Dolayısıyla Aliyev, ahde vefası olmayan bir politikacıydı ve kendisine güven olmazdı.

Milliyetçi görüşlü Türkiye gazetesi ise, Elçibey'in iktidardan düşürülmesine karşı en sert tepki gösteren basın organlarından biriydi. Suret Hüseyinov'un başlattığı

---

⁵⁰⁵ Örneğin bkz. Goltz, "Özgür Azerbaycan'ın Tükenişi-1".

⁵⁰⁶ Goltz, "Özgür Azerbaycan'ın Tükenişi-4".

⁵⁰⁷ Goltz, "Özgür Azerbaycan'ın Tükenişi-3".

⁵⁰⁸ "Elçibey'in Ağır Yenilgisi", **Cumhuriyet**, 31 Ağustos 1993, s. 1.

⁵⁰⁹ "Elçibey: Bensiz Olmaz", **Cumhuriyet**, 25 Ağustos 1993, s. 1 (Kenan Biliz'in röportajındaki Elçibey'in ifadelerinden)

isyanı “Türkiye’ye meydan okuma” olarak değerlendiren⁵¹⁰ gazete, daha ilk günden başlayarak Aliyev’in Gence olaylarıyla bağlantılı olduğu kanaatini yerleştirmeye çalışmıştır. Aliyev, isyanın ortaya çıkışından itibaren Moskova ile bağlantılı hareket etmiş, Elçibey’in iktidardan uzaklaştırılmasında önemli rol oynamıştır.⁵¹¹ Gazetenin önemli yazarlarından ve Türkiye’deki milliyetçi düşüncenin önde gelen isimlerinden olan Ahmet Kabaklı da aynı iddiaları tekrarlıyor ve Aliyev’i, cumhuriyete ve meşru devlet başkanına karşı, -“hayin asker Suret Hüseyinov-”la işbirliği görüntüsü vermekle eleştiriyordu.⁵¹² Kabaklı’ya göre, hatta Aliyev işbirliği yapmamış bile olsa, en azından gelişmelere göz yumarak Hüseyinov’u teşvik etmiş ve isyandan yararlanarak, “komünist usulü” başa geçmiştir. Gazete, bu iddialarını MÇP Genel Başkanı Alpaslan Türkeş’in görüşleriyle de pekiştiriyordu. Türkeş’e göre, Azerbaycan bir suikasta maruz kalmıştı. Bunun arkasında da Türkiye’nin hasmı olan Rusya ile İran bulunmaktaydı.⁵¹³ Dolayısıyla Aliyev’in iktidara gelişi bu iki devletin rolü vardı. Aliyev, AzHC iktidarının uyguladığı Türkiye yanlısı dış politikaya son verecek ve Rusya ile İran’a yakınlaşacaktı. Zaten Elçibey’in yetkilerini eline geçirir Türkiye’nin aleyhine bir icraata imza atmış ve “rengini belli etmişti”.⁵¹⁴

Sonuç olarak, çeşitli görüşteki okuyucu kitlelerine seslenen farklı basın organlarında, iktidarı ele alışıının ilk döneminde Aliyev’e karşı sergilenen tutum yeni dönemdeki kamuoyunun oluşum sürecinde kalıcı izler bırakmış, kanaatlerin önemli ölçüde kalıplaşarak, yerleşmesine ve durağanlaşmasına yol açmıştır. Aliyev’le ilgili söz konusu dönemde yaratılan kamuoyu kanaati etkilerini bugün de sürdürmektedir.

---

⁵¹⁰ Örneğin bkz. Ömer Öztürkmen, “Azerbaycan’daki İsyân Türkiye’ye Meydan Okuyor”, **Türkiye**, 18 Haziran 1993, s. 1 ve 13; M. Necati Özfatura, “Azerbaycan’daki İsyânın Hedefi Türkiye’dir”, **Türkiye**, 20 Haziran 1993, s. 9; “(Kamran) İnan: Darbenin Hedefi Türkiye”, **Türkiye**, 24 Temmuz 1993, s. 1. Haberler için bkz. “Bakü, Büyük Tehdit Altında”, **Türkiye**, 17 Haziran 1993, s. 1 ve 9; “Azerbaycan’da Darbe”, **Türkiye**, 22 Haziran 1993, s. 1 ve 10; “Azerbaycan’da Rus Oyunu”, **Türkiye**, 23 Haziran 1993, s. 4; “Elçibey’e Destek”, **Türkiye**, 24 Haziran 1993, s. 1 ve 5; “Aliyev’den Türkiye’ye Petrol Darbesi”, **Türkiye**, 27 Haziran 1993, s. 1 ve 5; “Elçibey: Yakında Bakü’deyim”, **Türkiye**, 22 Temmuz 1993, s. 1 ve 13.

⁵¹¹ “Azerbaycan Karıştı”, **Türkiye**, 19 Haziran 1993, s. 1.

⁵¹² Ahmet Kabaklı, “Aliyev’in İçyüzü”, **Türkiye**, 22 Haziran 1993, s. 2.

⁵¹³ “Türkeş: Azerbaycan Bölünüyor”, **Türkiye**, 24 Haziran 1994, s. 1.

⁵¹⁴ “Aliyev’den Türkiye’ye Petrol Darbesi”, **Türkiye**, 27 Haziran 1993, s. 1.

Elçibey'in tümüyle denklem dışı kalmasına yol açan referandumun sonrası, özellikle seçimler sonucu resmen cumhurbaşkanı koltuğuna oturduktan sonra, Türkiye'de Aliyev yanlısı bir kamuoyu da oluşmaya başlamıştır. Burada, Aliyev'in ilk günlerdeki politikasının aksine Türkiye'yi dikkate alan bir söylem ortaya koymaya başlamasının da etkili olduğu söylenebilir. Böylece kamuoyunda oluşan suskunluk sarmalı, basın tutum değiştirmesi ve Türkiye Hükûmeti'nin gösterdiği çabaların da etkisiyle gücünü belli ölçüde kaybetmiş, farklı düşünce sahipleri kendi görüşlerini ifade etme imkânı bulmuşlardır. Suskunluk Sarmalı kuramı bağlamında değinildiği gibi, azınlık, medyadan destek gördüğü takdirde özgüveni artar ve görüşlerini açıklamak için daha fazla çaba gösterir.

Bu bağlamda, 3 Ekim 1993 tarihinde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinden hemen sonra basının daha önceki tutumundan neredeyse bütünüyle vazgeçtiği, Türkiye gazetesi dâhil, Aliyev hakkında olumlu bir kanaat oluşturma politikası izlemeye başladığı görülmektedir.

Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri Hürriyet gazetesinin tutumudur. Daha önce Aliyev'i inkârcılık ve yalan söylemekle suçlayan, Rusya ve İran'ı Türkiye'ye tercih etmekle eleştiren Hürriyet, söz konusu dönemden sonra tam tersi bir politika izlemeye başlamıştır. Buna göre Aliyev, Türkiye ile ilişkileri geliştirebilmek için ellerinden ne gelirse yapacaklarını dile getirmekte, Türkiye'nin kendisine yaptığı iyilikleri unutmamasının mümkün olmadığını söylemektedir.⁵¹⁵ Aliyev hemen harekete de geçmiş, Elçibey'in askerî danışmanı Tuğgeneral Yaşar Demirbulak'tan Azerbaycan'ın ulusal ordusunu kurmasını istemiştir. "Siyasi ve askerî çevreler" bu gelişmeyi Aliyev'in Moskova'ya değil, Ankara'ya güvenmesi olarak değerlendirmişlerdir.⁵¹⁶ Aliyev, Fransa'da bile, "Türkiye'yi Azerbaycan'dan, Azerbaycan'ı Türkiye'den kimse ayıramaz" mesajı vermiştir.⁵¹⁷

Aliyev de, 8-11 Şubat 1994 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretini, bir "imaj tazeleme" ve "kendisi hakkındaki fikirleri değiştirmeye yönelik"

⁵¹⁵ "Aliyev: Türkiye'nin İyiliklerini Unutamam", **Hürriyet**, 5 Ekim 1994, s. 17.

⁵¹⁶ "Aliyev, Türk Generale Ordu Kurduruyor", **Hürriyet**, 13 Ekim 1993, s. 18.

⁵¹⁷ "Aliyev: Türkiye'den Kopamayız", **Hürriyet**, 21 Aralık 1993, s. 22.

önemli bir fırsat olarak değerlendirdi.⁵¹⁸ Ziyaret, iki ülke siyasal ilişkilerinde olduğu kadar kamuoyu yaratma süreci açısından da bir dönüm noktası oldu.⁵¹⁹ İlk olarak tıpkı Elçibey’in yaptığı gibi Anıtkabir’i ve Mehmet Emin Resulzade’nin mezarını ziyaret etti.⁵²⁰ Böylece, hem Türkiye hem de Azerbaycan kamuoyuna yönelik bir mesaj veriyor, kendisinin Türkiye’nin ve Azerbaycan’ın kurucu değerlerine saygı duyduğu algısı oluşturmak istiyordu. Aliyev, 9 şubat 1994’te TBMM’de yaptığı konuşmada da Türkiye kamuoyunun kendisine yönelik kaygılarını ortadan kaldırmak için şu dikkat konuşmayı yapacaktır:

“Türkiye il Azrbycan arasında laqlrin büyük tarixi var. Biz kökü bir olan xalqıq. Bizim tariximiz bir, dilimiz bir, dinimiz birdir... srlr boyu xalqlarımız bir olmuş, iyin-çiyinə vrmişlr, Azərbycan v Türkiye arasında əlaqələri dostluq, qardaşlıq əlaqələri adlandırmışlar. Bu əlaqələr bir xalqdan, bir kökdən gələn xalqların laqlridir. Bu, kemişd d belə olmuşdur v əlaqə saxlamağa imkanımız olmadığı vaxtlarda da qəlbimizdə məhz belə olmuşdur, indi də belə olaraq qalır. Ona görə də tariximiz, milli kklrimiz, adət və n’nlrimizin xamısı bizi bir-birimizə sıx bağlayıbdır. Əsrlər boyu tarixin bütün mərhələlərində bizi bir-birimizdən ayırmağa çox alışsalar da, buna müvəffəq olmamışlar. Odur ki, bundan sonra da heç bir qüvvə bizi bir-birimizdən ayıra bilməyəcəkdir”.⁵²¹

Aliyev, kamuoyuna yönelik bu sylemini ziyareti boyunca sürdürecektir rneğin, dzenlediği basın toplantısında bu ziyaretle iki lke arasında yeni bir sayfanın aıldığını belirterek, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki yakın ilişkilerin olmasını “tbii bir hal” olarak nitelendiriyordu.⁵²² Ayrıca, “Türkiye z vatanımız, öz evimizdir” diyerek benzerlik vurgusu yapacaktır.⁵²³

Aliyev’in Türkiye’ye ilişkin böylesine açık ve güçlü bir “aynılık” mesajı vermesinin hem Azerbaycan i politikası hem de Türkiye kamuoyuna bakan iki yönü olduğu söylenebilir. Birincisi, Türkiye’yi dışlayan bir dış politika uygulaması

⁵¹⁸ “Aliyev’in Ankara ıkarması”, **Zaman**, 9 şubat 1994, s. 1.

⁵¹⁹ Hsnov, **Msair Beynlxalq Mnasibtlr...**, s. 566.

⁵²⁰ Atatürk’, “Türk dünyasının vzsiz řxiyyəti, büyük ndr, dahi” olarak niteleyen Aliyev, Anıtkabir zel Defteri’ne daha sonra şunları yazacaktır: Unutulmaz Atatürkün mqdds adı, solmayan siması min illrdn gln Türkiye v Azrbycan dostluğunun v qardaşlığının glck yoluna parlaq işiq saır. **Mstqilliyimiz bdidir...**, C.I, Bak, s. 361.

⁵²¹ Aliyev, “Türkiye Büyük Millt Mclisində çıxış”., s. 366.

⁵²² Aliyev, “İstanbulda Mtbuat Mrkzində...”, s. 399. Ayrıca bkz. Tayfun Atmaca, **20. Yüzyılın Sonunda Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri: 1993–1999**, Ankara, y.y., 1999, s. 201.

⁵²³ “Bağımsızlıktan Taviz Yok”, **Zaman**, 10 şubat 1994, s. 4.

durumunda öncelikle kendi kamuoyunu karşısına almak durumunda kalacağını anlamıştır. Azerbaycan halkı Elçibey'in Türkiye yanlısı tutumunu destekliyordu ve ülkedeki Türkiye kamuoyu iç politikada bile etkili olacak derecede güçlüydü.⁵²⁴ Türkiye'yi göz ardı ederek içerde tam bir otorite kurmak kolay değildi. İkinci olarak bölgede Türkiye'yi karşısına almanın doğuracağı sonuçları en iyi bilebilecek politikacılardan biriydi. Bunun için Türkiye kamuoyunun desteğini sağlamanın çok önemli olduğunun farkındaydı. İlk yurtdışı ziyaretini Fransa'ya yapmasına karşın, Paris'ten Türkiye kamuoyuna şu çarpıcı mesajı göndermesi de bunu destekleyici önemli bir göstergedir:

“Türkiye’de ve dünya kamuoyunda dediler ki Haydar Aliyev geldi, Azerbaycan’ı Rusya’ya bağladı, öyle bir şey yok, Haydar Aliyev Azerbaycan’ı bütün dünya devletleri ile ilişkiye sokacak... Rusya nedeniyle Azerbaycan-Türkiye ilişkileri bozulacakmış, öyle bir şey olmaz... Türkiye’den uzaklaştığımızı küçük adamlar uyduruyor, aramıza nifak sokuyorlar.”⁵²⁵

Aliyev, kendisine yöneltilen KGB generali olduğu yolundaki eleştirilere de, “...geçmişte bu görevleri yapmak insanın demokratik olmasına engel değil” biçiminde karşılık veriyordu. Aliyev’e göre, Mustafa Kemal’den başlayarak Türkiye’nin cumhurbaşkanlarının büyük çoğunluğu da generaldi. Dolayısıyla, geçmişte böyle bir görevde bulunmak “demokrasinin garantörü” olmaya engel olamazdı.⁵²⁶

Basın, 8–11 Şubat 1994 tarihleri arasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak Türkiye’ye yaptığı ilk resmî ziyaret dolayısıyla, başlangıçtaki tutumlarının tam aksine, Aliyev hakkında olumlu bir kamuoyu yaratma çabalarını arttırmıştır. Örneğin Hürriyet gazetesi, 5 Şubat 1994 tarihli bir haberde Aliyev’i, “Rusya’nın baskılarına direnen bir lider” olarak sunuyordu.⁵²⁷ Habere göre, Gürcistan’a askerî birlik

⁵²⁴ Aliyev, “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin İclasında Çıxış”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C. I, s. 11. Aliyev, referandumun hemen ertesi günü, 30 Ağustos 1993 tarihinde de Rus “Nezavisimaya Gazeta” muhabirinin Azerbaycan’ın niçin Türkiye’ye karşı güçlü eğilim gösterdiği yolundaki bir sorusunu, iki halkın akraba olması ve birbirine yakınlığı ile açıklayacaktır. Bkz. Haydar Aliyev, “Nezavisimaya Qəzeta’nın Müxbirinə Müsahibə”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C. I, s. 121.

⁵²⁵ “Aliyev: Türkiye’den Kopamayız”, **Hürriyet**, 21 Aralık 1993, s. 22.

⁵²⁶ “Aliyev: Bu Ziyaret Bizim İçin Çok Önemli”, **Zaman**, 4 Şubat 1994, s. 1.

⁵²⁷ “Rusya Bastırıyor Aliyev Direniyor”, **Hürriyet**, 5 Şubat 1994, s. 17. Ayrıca bkz. “Bağımsızlıktan Taviz Yok”, **Zaman**, 10 Şubat 1994, s. 10.

yerleştirme konusunda anlaşma imzalayan Rusya, Azerbaycan'dan çıkarılan iki birliğini yeniden getirebilmek için Bakü üzerinde baskı yapmasına rağmen Aliyev direnmiş ve buna izin vermemişti. Hâlbuki daha önce aynı gazete, Aliyev'i, 10 bin Rus askerinin Azerbaycan topraklarına yerleşmesine izin vermekle suçluyordu. Doğru çıkmayan bu haberin ardından şimdiyse aynı konuda, onu, Rusya'ya direnen bir lider olarak övüyordu. Gazete bu tutum değişikliğiyle de kalmıyor, Aliyev'in ülkesine Türk askeri istediğini bilgisini de okuyucularına iletiyordu. Buna göre Aliyev, Rusya'nın barış gücü olarak tek başına Azerbaycan'a girmesine karşı çıkarken, muhtemel bir barış gücü içerisinde Türkiye'nin mutlaka olması gerektiğini ifade etmişti.⁵²⁸

Haydar Aliyev'in ziyareti sonrası, basında Türkiye'nin her bakımdan Azerbaycan'ın yanında olması gerektiğini öne süren yazılar da yer almaya başladı. Örneğin Fehmi Kuru'ya göre, "Bakü, artık Ankara'[y]dı". Bu nedenle, Aliyev'e karşı bir komplo kurulmaması için, Türkiye Hükûmeti Azerbaycan'a yardım etmeliydi.⁵²⁹

Türkiye'de Aliyev'le ilgili kamuoyuna olumlu bir nitelik kazandırma çabalarının bir başka çarpıcı örneği de çocuklarının Türkiye vatandaşlığı için başvuruda buldukları yolundaki haberlerdir. Propaganda nitelikli olduğu anlaşılan bu habere göre, oğul İlham Aliyev ve gelini Mihriban Aliyeva ile Haydar Aliyev'in kızı ve damadı, çocuklarıyla birlikte Türk vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunmuşlardı. Zaten İlham Aliyev'in Türkiye'de oturma izninin yanı sıra İstanbul'da da şirketleri de vardı.⁵³⁰

Bu haberin kamuoyunda, Aliyev ailesinin yurttaşı olmayı isteyecek kadar Türkiye'ye sevgi duydukları ve burayı vatanları kabul ettikleri kanaati oluşturmaya yönelik olduğu görülmektedir. Azerbaycan yasalarına göre, başka ülkenin uyruğuna geçilmesi durumunda yurttaşlık hakkı kaybedildiği, ayrıca bir devlet başkanını oğlu ve kızının başka bir devletin uyruğuna geçmelerinin iç politika açısından da büyük sorunlara yol açabileceği düşünüldüğünde böyle bir şey başvurunun olması mümkün değildir.

⁵²⁸ "Aliyev: Rusya Tek Başına Azerbaycan'a Giremez", **Hürriyet**, 4 Şubat 1994, s. 17.

⁵²⁹ Fehmi Kuru, "Bakü, Artık Ankara'dır", **Zaman**, 6 Ekim 1994, s. 1.

⁵³⁰ "Aliyev'in Çocukları Türk Vatandaşı Oluyor", **Hürriyet**, 10 Şubat 1994, s. 30.

Bu tutum değişikliği, basının dış politika konusunda siyasal iktidarın politikalarına uygun bir tutum belirlemesinin örneklerinden biri sayılabilir. Türkiye basınının tutumundaki bu değişiklikte, o sırada Azerbaycan'da çeşitli bölücü etnik hareketlerin ortaya çıkması⁵³¹ ve Karabağ'daki çatışmaların yeniden alevlenmesinin de rolü vardır.⁵³² Bu gelişmeler basının "eşik bekçileri"nde Aliyev'in Azerbaycan'da istikrarı sağlayacağı ve ülkeyi parçalanmaktan kurtaracağı kanaatinin doğmasına yol açmış, eski tutumunu değiştirerek, Azerbaycan'ın geleceği için Aliyev'e destek vermesini sağlayan etkenlerden biri olmuştur.⁵³³

Eşik bekçilerininin tutumlarının değişmesini yol açan bir başka etken de Türkiye Hükümeti'nin tutumudur. Hükümet, de Aliyev'in hem Türkiye hem de Azerbaycan kamuoyundaki saygınlığının artmasından yanaydı. Bu bağlamda Türkiye'nin tutumunu daha önce irdelemiştik. Söz konusu ziyarette sırasında da Azerbaycan'la ticaret, yatırım, kültürel ve bilimsel işbirliklerini kapsayan 15 anlaşma imzalanarak Aliyev'e verilen destek bir kez daha gösterildi. Daha da önemlisi 10 yıl süreli "Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliği Anlaşması" imzalandı. Anlaşmada, BM Güvenlik Konseyi'nin 51. maddesine atıfta bulunularak, "Taraflardan birinin bir ikinci ülke veya ülkeler tarafından saldırıya uğraması halinde, diğer taraf, bu saldırının ortadan kaldırılması amacıyla BM antlaşmasına diğer uluslararası yükümlülüklerine uygun olarak saldırıya uğrayan tarafa yardım için gerekli önlemleri alacaktır" hükmü yer alıyordu.⁵³⁴ Elçibey döneminde imzalanmaktan kaçınılan stratejik işbirliği anlaşması Aliyev'le imzalanmış, kendi kamuoyu önünde ona açık bir destek sağlanmış oldu. Hükümet bununla da yetinmedi ve Azerbaycan'a diplomatik desteğini de arttırdı. Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'ın uluslararası hukuk bakımından çeşitli kazançlar elde etmesinde büyük rol oynadı;

---

⁵³¹ Allahverdiyev, Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq**, C. I, s. 73.

⁵³² Örneğin bkz. "Azerbaycan Sınırında Ermeni Gerginliği", **Hürriyet**, 24 Ekim 1993, s. 22; "Ermeniler İran'a Dayandı", **Hürriyet**, 26 Ekim 1993, s. 20; "50 Bin Azeri Ermeni Kuşatmasında", **Hürriyet**, 27 Ekim 1993, s. 18; "Aliyev'den Çağrı: Herkes Cepheye", **Hürriyet**, 3 Kasım 1993, s. 18; "Ermeniler Yine Saldırdı", **Hürriyet**, 11 Kasım 1993, s. 18; "Ermeniler Cebrail'i Ele Geçirdi", **Hürriyet**, 26 Kasım 1993, s. 18.

⁵³³ Allahverdiyev, Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq**, C. I, s. 74.

⁵³⁴ "Bakü'ye Güvenlik Garantisi", **Hürriyet**, 10 Şubat 1994, s. 30.

aynı zamanda bu sorunla ilgili ateşkes anlaşması imzalanması sürecinde de etkili bir politika izledi.⁵³⁵

İktidarın Aliyev yanlısı politikasının yanı sıra basının tutumunda görülen dönüşüm kamuoyunda Haydar Aliyev hakkındaki olumsuz bakış açısının belli oranda değişmesinde önemli rol oynamıştır. Ne var ki, başlangıçta çizilen Aliyev portresinin etkisi tamamen ortadan kalkmayacak, Türkiye kamuoyunda Aliyev'e, Elçibey benzeri bir sempati oluşmamasının temel nedenlerinden biri olacaktır.

2. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Bakü Petrollerini Taşıma Sorunu ve Etkisi

Bakü'de petrolün varlığı yüzlerce yıl öncesinden biliniyordu. 13. yüzyılda Marko Polo, Bakü'de gördüğü, aydınlatma ve büyük baş hayvanlarda uyuz hastalığının tedavisinde kullanılan bir yağdan söz etmekteydi. Ünlü gezgin, insanların petrolü almak için uzak yerlerden bu kente gelişlerine de tanıklık etmiş, petrol ticaretinin büyüklüğünün kendisini şaşırttığından söz etmişti.⁵³⁶

Petrol, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar elle kazılan kuyulardan elde ediliyordu. İlk kez matkapla kuyu açılmasına 1844 yılında başlanmıştı. 1870'lerin başında Çarlık yönetiminin, devlet tekelinde olan petrol üretimini özel girişim ve rekabete açmasıyla, petrol kuyularının insan gücüyle kazılması dönemi bütünüyle sona erdi ve Bakü petrolünün⁵³⁷ endüstrileşme dönemi başladı.⁵³⁸

---

⁵³⁵ Örneğin, Əli Həsənov Türkiyə'nin bu yaklaşımına ilişkin şunları söylemektedir:

“Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münakişəsinin ilk günlərindən Türkiyə Azərbaycanın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun haqlı tələblərini ardıcıl müdafiə etmiş, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının təmin olunması üçün böyük səylər göstərmişdir. Münakişənin həlli yolunu yalnız Azərbaycanın razılaşacağı şərtlər çərçivəsində qəbul ədəcəyini bildiren Türkiyə münakişə nizamlanana qədər Ermənistan ilə diplomatik münasibətlər qurmayacağı və iqtisadi əlaqələr yaratmayacağı barədə öz qətiyyətli mövqeyindən dönməyəcəyini dəfələrlə bəyan ədib.”

Həsənov, **Müasir Beynəlxalq Münasibətlər..**, s. 568

⁵³⁶ Tercüman 1001 Temel Eser, **Markopolo Seyahatnamesi**, Haz. Filiz Dokuman, C. I, İstanbul, Kervan, t.y., s. 21.

⁵³⁷ Azərbaycan petrollerinin hemen bütünü, ilk dönemden beri Bakü'nün üzerinde kurulu olduğu Abşeron yarımadası denilen bölgeyle, Hazar'ın Bakü açıklarındaki bölümünden çıkarılmaktadır. Bu nedenle, “Bakü petrolleri” kavramından, Azerbaycan'da ve günümüzde Hazar Denizi'nin bu ülkenin kullanımına ait bölümlerinde yapılan petrol üretimi anlaşılmalıdır.

⁵³⁸ Nizami Süleymanov, **Azərbaycanın İqtisadi Tarixi**, Bakü, ABU Nəşriyyat və Poligrafya Mərkəzi, 2001, s. 106 (Kiril harfləriylə).

Nobel kardeşlerden Robert'in 1872 yılında Rus ordusuna tüfek yapımı için ceviz ağaçları aramak üzere Bakü'ye gelmesi bir dönüm noktası olmuştur. Zengin petrol yataklarının varlığına tanık olan Robert Nobel, ceviz ağacı parasını bir rafineri almaya yatırmış, sağladığı kredilerle petrolün çıkartılmasında makine gücünü devreye sokmuştur. Bunun sonucu olarak petrol üretimi de hızla artmaya başlamıştır. 1874 yılında altı yüz bin varile bile ulaşmayan ham petrol üretimi on yıl içerisinde 10,8 milyona yükselerek ABD'de üretilen petrolün üçte birine ulaşmıştır.⁵³⁹

Üretimde sağlanan büyük artışla birlikte, petrolün taşınması sorunu gündeme gelmişti. Nobel kardeşler, başlangıçta, petrol ürünlerini Hazar Denizi'ndeki tankerlerle Volga Irmağı yoluyla kuzeye, sonra trenlerle Rusya'ya ve Baltık Denizi üzerinden de Avrupa'ya taşıyorlardı. Ancak bu, oldukça pahalı ve karmaşık bir işti. Petrolün maliyetini ciddi biçimde yükseltiyordu. Bunun üzerine Bakü-Batum arasında bir boru hattı inşasına başlandı. Fransız Rothschilds ailesinin de kredi desteğiyle 1883 yılında hat tamamlandı. Bu hat, Bakü petrolünün stratejik önemini daha da arttırmış, uluslararası petrol pazarındaki ilk büyük savaşın başlangıcı olmuştur.⁵⁴⁰

Bakü'nün zengin petrolü İkinci Dünya Savaşı sırasında da çok stratejik bir rol oynadı. 1941–1945 yılları arasında SSCB'nin toplam üretiminin yüzde 63.2'si buradaki yatlardan elde ediliyordu.⁵⁴¹ Hitler de Bakü petrolünü ele geçirmeyi temel hedeflerinden biri olarak ilan etmişti. Harekâtı yürüten Mareşal Erich von Manstein'e, "Tüm sorun Bakü'yü almaktır Sayın Mareşal. Bakü petrolünü ele geçirmediğimizde, savaşta yenilmiş sayılırız" diyordu.⁵⁴² Gerçekten, SSCB'nin Alman

---

⁵³⁹ Daniel Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1999, s. 56. Sonraki yıllarda bu artış çok daha yüksek oldu. 1901 yılına gelindiğinde Bakü'nün Abşeron yarımadasındaki petrol yataklarında yapılan üretim bütün dünya ham petrol üretiminin yarısından fazlasına, Rusya Çarlığındaki üretimin ise yüzde 90'ına karşılık geliyordu. Süleymanov, **Azərbaycanın İqtisadi Tarixi**, s. 107

⁵⁴⁰ Konuyla ilgili bkz. Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, s. 57.

⁵⁴¹ Sabit Bagirov, "Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History", **Perceptions, Journal of International Affairs**, Vol. I, No: 2, June-August 1996, (s. 4), (çevrimiçi), <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume1/June-August1996/AZERBAIJANIOILGLIMPSESOFALONGHISTORY.pdf>, 14 Haziran 2009.

⁵⁴² Yergin, **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, s. 389.

orduları karşısındaki başarısında en önemli etkenlerden biri de Almanların yakıt sıkıntısı yaşamalarına karşın Sovyetlerin böyle bir sorunla karşılaşmamaları oldu.

Savaş sırasında üretim olağanüstü düzeyde arttırılmıştı. Bu, karadaki rezervlerin önemli bir bölümünün tükenmesine yol açtı. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da yaklaşık 1 milyar 250 milyon ton (yaklaşık 9 milyar 250 milyon varil) petrol üretildiği belirtilmektedir.⁵⁴³ Bu yüzden Sovyetler, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra Urallar ve Batı Sibirya'da bulunan yeni yataklara yönelince Bakü geri plana düştü. Bu durum SSCB'nin dağılmasına kadar sürdü. Bakü petrolünün yeniden uluslararası kamuoyunun gündemine gelmesi ise, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra mümkün olacaktır.

Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) verilerine göre, Azerbaycan'ın bugünkü petrol rezervi en kötü ihtimalle 7, en iyimser olarak da 40 milyar varildir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR)'a göreyse bu rezerv 17,5 milyar varildir.⁵⁴⁴ ABD'nin mevcut petrol rezervinin 22 milyar varil, Kuzey Denizi'ndeki rezervin ise 17 milyar varil olduğu göz önüne alınırsa,⁵⁴⁵ Bakü Petrollerinin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

a. Petrol Sorununun Kamuoyu Yaratıcı Etken Olarak Ortaya Çıkışı

Hasan Hasanov, Azerbaycan'ın Sovyet cumhuriyetinden bağımsız cumhuriyete dönüşme sürecinde uzun bir dönem başbakanlık yapmış ve pek çok tarihsel olayın yakın tanığı olmuş bir siyaset ve diplomasi adamıdır. Hasanov, başbakanlık yaptığı yıllarda tanık olduğu Türkiye'nin Azerbaycan petrollerine ilişkin

---

⁵⁴³ Nassib Nassibli "Azerbaijan Geopolitics and Oil Pipeline Issue, **Perceptions: Journal of International Affairs**, Vol. IV, No. 4, December 1999- February 2000, (s.2), (çevrimiçi), <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume4/December1999-February2000/nassibli.PDF>, 22 Eylül 2008.

⁵⁴⁴ Sedat Laçiner, "Hazar Enerji Kaynakları ve Enerji-Siyaset İlişkisi", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C. I, No: 1, 2006, s. 40.

⁵⁴⁵ Şebnem Udum, "The Politics of Caspian Region Energy Resources: A Challenge for Turkish Foreign Policy", **Perceptions -Journal of International Affairs**, Vol. VI, No.4, December 2001-February 2002, (çevrimiçi), <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume6/December2001-February2002/sebnemudum.PDF>, 3 Ağustos 2009.

politikası hakkında, gazeteci Yunus Şen'e 17 Eylül 1997 tarihinde bu kez Dışişleri Bakanı sıfatıyla şunları söylüyordu:

“1990 yılında Türkiye'ye teklif olundu ki, ‘gel sen burada neftle (petrolle) meşgul ol.’ Türkiye gelmedi. Türkiye geldi 93'ncü yılda. Yani, Amoco gelende, BP gelende, Unocal gelende, Norveç'in Statoil'i gelende Türkiye gelmedi. Türkiye 93'üncü yılda geldi. O zamanın yanlışı bu.”⁵⁴⁶

Türkiye'nin 1990'lı yılların başında izlediği bu politika, Hasanov'un belirttiği gibi, Bakü petroleri konusunda önemli bir fırsatın kaçmasına yol açmış ve sonraki dönemlerde bu alanda yer alabilmesi için büyük çabalar gerekmiştir.

Türkiye 1980'li yılların sonunda Dağlık Karabağ sorununa odaklanmış ve bütün dikkatini Ermeni-Azeri çatışmasına yöneltmişken, Batılı büyük petrol şirketleri petrol üretimi ve işletmesiyle ilgili Bakü ve Moskova nezdinde girişimlerde bulunmaya başlamışlardı.⁵⁴⁷ Türkiye'nin yeni Türk cumhuriyetlerinin zengin enerji kaynaklarına ilgisi ise -ki, başlangıçta Azerbaycan hedef ülkeler arasında yoktur-, ancak 1992 yılından itibaren başlamış, petrolün işletilmesinden çok, hangi güzergâhtan uluslararası pazarlara taşınacağı üzerine yoğunlaşmıştı. “Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi” (BOTAŞ) tarafından hazırlanan ilk boru hattı projesi yalnızca Kazakistan ve Türkmenistan petrol ve doğalgazının taşınmasına yönelikti. Başbakan Süleyman Demirel'in 1 Mayıs 1992'de Türkmenistan'a resmî ziyareti sırasında bu ülkede üretilecek doğalgazın taşınması konusunda bir anlaşma imzalandığında bile⁵⁴⁸ inşa edilecek hattın İran'dan mı yoksa Hazar bağlantılı olarak Azerbaycan üzerinden mi geçeceğine dair bir açıklık yoktu.⁵⁴⁹ Böylece, BOTAŞ tarafından hazırlanarak Hükûmet'e sunulan projeler Azerbaycan tarafıyla yapılan ilk müzakerelerde gündeme getirilmemiştir.⁵⁵⁰

Petrol konusuna Türkiye Hükûmeti ve kamuoyunun dikkatinin yoğunlaşması ve iki ülke ilişkilerinin önemli bir ögesi haline gelmesi, Elçibey'in cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra, daha doğrusu, Elçibey'in konuya taraf olması için Türkiye'ye

⁵⁴⁶ Yunus Şen, **Hazar'ın Kanı: Orta Asya'nın Petrolle Yazılan Tarihi**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009, s. 209.

⁵⁴⁷ Bağirov, “Azerbaycani Oil...”, (s. 7).

⁵⁴⁸ **Hürriyet**, 2 Mayıs 1992, s. 16.

⁵⁴⁹ Yerasimov, **Milliyetler ve Sınırlar...**, s. 490.

⁵⁵⁰ Atakan Gül, Ayfer Yazgan Gül, **Avrasya Boru Hatları ve Türkiye**, İstanbul, Bağlam, 1995, s. 33.

yaptığı çağrıyla birlikte gerçekleşecektir. Elçibey, 17 Haziran 1992 tarihinde yemin ederek devlet başkanlığı koltuğuna oturduktan “iki-üç gün” sonra, Türkiye Büyükelçisiyle Müsteşarını makamına davet ederek, ”Petrol, Bakü’den Ceyhan’a gitmeli” demiş ve bu mesajının hemen Cumhurbaşkanı Özal’a iletilmesini istemiştir.⁵⁵¹

Türkiye’nin konuya bu kadar geç ilgi duyulmaya başlanmasının nedenlerinin başında, Azerbaycan petrol rezervlerinin bütünüyle kurduğu, bunun için Sovyet petrol endüstrisinin burayı terk ettiği kanaati gelmekteydi. 1989 yılı ortalarına kadar Batılı petrol şirketleri de aynı düşüncede idi.⁵⁵² Yalnız, İskoç Ramco Enerji şirketinin sahibi Steve E. Remp herkesten farklı düşünüyordu. Bu nedenle, 1970–80 yılları arasında keşfedilen Hazar Denizi’nin Azerbaycan bölümündeki (offshore) “Azeri”, “Çırak” ve “Güneşli” petrol yataklarını işletmesini alabilmek için daha 1989 Mayıs’ında Bakü’yle görüşmelerde bulunmaya başlamıştı. Bu durumun kısa zamanda diğer Batılı şirketlerin de dikkatini çekmesinin ardından,⁵⁵³ bu üç yatağın işletme hakkını alabilmek için yoğun bir mücadele başladı. 1991 yılı Ocak ayına gelindiğinde, Sovyet yetkilileri, Azerbaycan Hükûmeti ve Batılı şirketler arasındaki görüşmeler belli bir noktaya gelmiş ve petrolün işletme hakkı için ihale açılmıştı.⁵⁵⁴

1991 yılında yaşanan gelişmelerin ortaya çıkardığı belirsizlikler bu sürecin tamamlanmasını engelledi. Konunun yeniden gündeme gelmesi SSCB’nin dağılması ve bağımsız Azerbaycan devletinin kurulmasıyla mümkün olacaktır. Amoco, Unocal, American McDermott, BP, Statoil ve Ramco gibi büyük petrol şirketlerinin oluşturduğu konsorsiyum, bu yeni gelişmeyle birlikte Azeri, Güneşli ve Çıraklı (AGÇ) petrol sahalarının işletme hakkını alabilmek için yeniden harekete geçti.⁵⁵⁵ Bu şirketler arasında Türkiye yine yoktu.⁵⁵⁶ Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı

---

⁵⁵¹ Şen, **Hazar’ın Kanı..**, s. 56.

⁵⁵² **A. e.**, s. 27.

⁵⁵³ Bağirov, “Azerbajjani Oil...” s. (s.7).

⁵⁵⁴ Pərviz Rüstəmov, “Azərbaycan Neft Strategiyası və Onun Reallaşdırma Taktikası”, **Azərbaycan-Türkiyə Münasibətlərinin Elmi, Siyasi, Mədəni və İqtisadi İstiqamətləri, Bugünkü Vəziyyət və Perspektivlər (Materiallar)**, Haz. Qafqaz Universiteti, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2003, s.72.

⁵⁵⁵ Tayfun Atmaca, **Küreselleşme Çağında Türkiye-Azerbaycan**, Ankara, USAM, 2003, s.71.

⁵⁵⁶ Şen, **Hazar’ın Kanı..**, s. 63.

(TPAO)'nun konsorsiyuma katılması ancak 1992 yılının Kasım ayında mümkün olacaktır.

Batılı şirketlerin, devletlerinin politikalarının aksine Azerbaycan iktidarıyla temas kurarak Bakü petrolünün işletme hakkını elde etmek üzere katettikleri bu mesafeye karşın, Türkiye dikkatini bu konuya yöneltmekten uzaktı. Yönetimin bu tutumunun da etkisiyle, başlangıçta Türkiye'de Bakü petroleri konusunda bir kamuoyunun varlığından söz etmek mümkün değildir. Kamuoyu yokluğunun bir başka nedeni de, basın başta olmak üzere diğer kamuoyu yaratma odaklarının da konuya uzak olmaları gelmektedir. Bu nedenle, konunun kamuoyu gündemine taşınması ve yeterli enformasyon elde edilebilmesi mümkün olmamıştır.

Basın, gündem oluşturma işlevi gereği yayınlanacak haberlerin seçilmesi, yerleri, hakkında yorumlara yer verdiği konularla hedef kitlenin dünyayı algılayış biçimleri üzerinde etki meydana getirmekte ve bunları konulaştırarak kamuoyunun gündemine sunmaktadır. Dolayısıyla, daha önce toplumun bilgisi olmayan bir konuda onun neyi, ne kadar bilmesi gerektiğini belirlenmesinde basının tutumu önemlidir. Aynı şekilde, medya gündemi, kamu ve politika gündemini oluştururken, politika gündemi de medya gündemini oluşturucu bir etkiye sahiptir. Kamuoyu yaratıcı odak olarak hükümetler, siyasal partiler ve çıkar grupları da aktif ve pasif halkı harekete geçirerek kamuoyu yaratma gücüne sahiptirler. Sözü edilen nedenlerden dolayı Türkiye'deki bu odaklar Bakü petroleri konusunda uzun süre sessiz kalmış, bu konuda bir kamuoyu oluşumunu sağlayacak kanaat ortamlarının biçimlenmesi mümkün olmamıştır.

Azerbaycan'ın petrol rezervi konusundaki bilgi eksikliğinin yanı sıra Türkiye'nin Bakü petrolerine ilgisinin geç ortaya çıkışının ikinci önemli nedeni, söz konusu dönemde kamuoyu yaratıcı odakların Dağlık Karabağ'daki çatışmalara ve Azerbaycan'da yaşanan iç politik gelişmelere yoğunlaşmış olmalarıydı. Ele aldığımız basın organlarında, Bakü petroleri konusuna ilk kez 1989 yılı başlarında değinildiği görülmektedir. Konuyu ilk kez dile getiren de Azerbaycan asıllı bir gazeteci olmuştur. Konu, gazetenin kendi araştırması sonucu gündeme getirilmemiştir. Türkiye'ye sığınan gazeteci Mihriban Vezirova, kendisiyle yapılan

mülakatta, Sovyetlerin Azerbaycan politikası bağlamında petrol konusuna da değinerek, Azerbaycan'ın dünyanın en zengin petrol rezervlerinden birine sahip olduğunu, bunun dünya petrol rezervinin yüzde 15'ine karşılık geldiğini ifade ediyordu.⁵⁵⁷

Vezirova tarafından Azerbaycan'ın sahip olduğu rezerv konusunda dile getirilen rakamın çarpıcılığına karşın, konuyla ilgili yeni bir haberin ancak, aradan bir yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra yayımlandığını görülmektedir. 31 Mayıs 1990 tarihli bu haber de Türkiye'nin bu konudaki herhangi bir talep ya da girişimiyle ilgili değildi. Cumhurbaşkanı Muttalibov'un ABD petrol şirketlerinin üretim için Azerbaycan'a gelebilecekleri açıklaması üzerineydi.⁵⁵⁸

Türkiye'nin Bakü petrollerine ilgisini gösteren ilk haber, ancak, 1990 yılının Eylül ayında Başbakan Hasan Hasanov'un Ankara'ya yaptığı resmî ziyaret nedeniyle yayınlanmıştır. Buna göre Türkiye, Körfez Krizi dolayısıyla yaşamakta olduğu petrol sıkıntısını Azerbaycan'dan petrol alarak aşacaktı.⁵⁵⁹ Bu bağlamda yılda 5 milyon ton petrol alınması planlanıyordu.

Burada da girişimi başlatan Türkiye olmamış, petrol satışı önerisi Azerbaycan tarafından gelmiştir. Azerbaycan Başbakanı Hasanov, Türkiye Hükûmeti'yle Azerbaycan'dan Türkiye'ye boru hattı çekilmesi konusunu da gündeme getirmiş, Türk şirketleriyle ortak yatırım yapmak isteklerini dile getirmiştir.⁵⁶⁰ Hasanov'un bu sözlerine ilişkin Türkiye'nin görüşlerini yansıtan herhangi bir açıklama yapılmamış, basında da bir yorum ya da değerlendirmeye yer verilmemiştir. Hatta Hasanov'un bu açıklaması, kendisiyle Cumhuriyet gazetesi tarafından yapılan tam sayfalık söyleşinin sonunda ve başka konuları da içeren bir paragrafta geçiyordu. Yani Hasanov'la söyleşiyi yapan Semih İdiz bile konuyla ilgili doğrudan bir soru sormamış, konuyu Hasanov'un kendisi gündeme getirmiştir. Bu durum, söz konusu

---

⁵⁵⁷ Engin Bilginer, "Glastnost'u Delip Geçen Kadın: Türk Asıllı Rus Gazeteci Mihriban Vezirova'nın Günlüğü -3", **Hürriyet**, 25 Ocak 1989, s. 5.

⁵⁵⁸ "Azerbaycan'ın Umudu ABD Petrol Şirketlerinde", **Hürriyet**, 31 Mayıs 1990, s. 15.

⁵⁵⁹ "Azerbaycan'a Elektrik Verip Petrol Alacağız", **Hürriyet**, 19 Eylül 1990, 15.

⁵⁶⁰ Semih İdiz (haz), "Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov: Seçim de Pazar da Serbest Olmalı", **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1990, s. 12.

dönemde Türkiye’de Bakü petrollerinin geleceği ve önemi hakkındaki bilgi eksikliğini ortaya koyması bakımından ilginçtir.

Bu bakış açısına yol açan başlıca nedenlerin, yukarıda değinildiği gibi, başlangıçta Hükûmet’in Azerbaycan petroleri konusuna yeterince önem vermeyişi ve konuyla ilgili bir kamuoyunun yokluğu olduğu söylenebilir. Bu tutumun Türkiye’ye maliyeti oldukça yüksek olacak, çok önemli bir zaman kaybedildiği gibi, sonraki dönemlerde yapılacak müzakerelerde elinde bulunduracağı büyük bir imkândan da yoksun kalınacaktır. Türkiye’yi konuya ilgi göstermeye teşvik etmek için çaba harcayan en önemli kişilerden biri olan dönemin başbakanı Hasan Hasanov, yukarıda alıntılanan sözleriyle bu önemli konunun altını çizmekte ve bir anlamda Türkiye’ye sitem de etmektedir.

Türkiye’nin Bakü petrollerine ilgisi Elçibey’in cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra başlamıştır.

Elçibey, cumhurbaşkanı olmasının ardından ilk icraatlarından biri olarak Azerbaycan’ın petrol ve doğalgazla ilgili kurumlarını yeniden yapılandırdı. 1992 yılı Ağustos ayında, ülkede faaliyet gösteren bağımsız rafineriler ve mevcut Azerbaycan petrol taşıma şirketi birleştirilerek Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) kuruldu. Doğalgaz için de benzer bir yapılanmaya gidilerek Devlet Gaz Şirketi (Azeri-Gaz) hayata geçirildi. Bu, eski SSCB ülkeleri arasında enerji alanında gerçekleştirilen ilk Batı tarzı yapılanmaydı.⁵⁶¹ Enerji rezervleri konusunda yetkili kurumların oluşturulmasından sonra sıra, petrol üretiminin kimin tarafından yapılacağı ve çıkarılacak petrolün hangi güzergâhla pazarlanacağı konusuna gelmişti.

Uluslararası ilişkilerde anahtar bir konum elde edecek olan Transkafkasya enerji kaynakları ve taşıma güzergâhlarını denetim mücadelesinin üç temel aktörü vardı: Bölgeyi arka bahçesi olarak gören Rusya, enerji rezervlerine sahip olması nedeniyle Azerbaycan ve kendi hükûmetlerini arkalarına almış olan uluslararası petrol şirketleri.⁵⁶² Bu mücadelede kimin galip çıkacağı bölgenin gelecekte alacağı

---

⁵⁶¹ Bagirov, “Azerbaijani Oil...”, (s. 4)

⁵⁶² Stephen J. Blank, “Energy and Security in Transcaucasia”, **Strategic Studies Institute**, U.S. Army War College, 1994, (s. 6), (çevrimiçi), <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?PubID=171>, 3 Ağustos 2009.

ekonomik ve politik yapıyı da biçimlendirecekti. Bu nedenle Bakü petrollerinin kimler tarafından işletileceği ve hangi güzergâhla taşınacağı konusu sayılan aktörler ve bölge ülkeleri açısından hayati önem taşıyordu.

Yapılan uzun müzakereler sonunda, 22 Mayıs 1993’de, Hazar Denizi’ndeki zengin AÇG petrol yataklarının işletilmesine yönelik bir bildirme imzalandı. Deklarasyonda imzası bulunan şirketler Sovyetler Birliği döneminde kendileriyle anlaşma yapılan konsorsiyumu oluşturan şirketlerdi. Hasanov’un sözlerinin önemi böylece daha iyi anlaşılacaktır. Türkiye söz konusu dönemde konuya ilgi göstermiş olsaydı önemli bir aktör olarak masada yer alabilecekti. Şimdi ise TPAO’ya ancak % 2,5’luk bir pay verilmişti. Bu da Elçibey’in inisiyatifiyle mümkün olabilmiştir.⁵⁶³

İmzalanan bildirmeye en büyük tepki, bölgedeki enerji paylaşımında bütünüyle devre dışı bırakılmakta olan Rusya’dan geldi. Rusya’ya göre Elçibey, “Türkiye ile gerçek kardeşliği” Moskova’yla olabilecek dostluğa tercih etmiş ve petrol konusunda yüzünü Batı’ya çevirmişti.⁵⁶⁴ Bunun sonucu olarak Rusya Azerbaycan’a karşı olumsuz bir tutum takındı. Bu olumsuz tutum, üretilecek petrolün hangi güzergâh yoluyla taşınacağı sorunu gündeme geldiğinde daha da güçlendi.

Konsorsiyumla üretim müzakereleri yapılırken, petrolün taşınması konusunda da çeşitli alternatifler masaya konulmuştu. Bazı uluslararası şirketler maliyetin artacağı gerekçesiyle, hattın Türkiye’den geçirilmesine karşıydılar. Sorun yine Elçibey’in inisiyatifini kullanmasıyla çözüldü ve dış piyasalara akacak petrolün Türkiye’den geçmesi konusunda ön uzlaşmaya varıldı.⁵⁶⁵ Ardından, Azerbaycan Hükûmeti’nin İran üzerinden Türkiye’ye ulaşacak boru hattını en uygun proje olarak gördüğü ve çalışmaların bu yönde ilerleyeceği açıklandı.⁵⁶⁶

---

⁵⁶³ Şirketlerin konsorsiyum payları şöyle olacaktı: BP ve Statoil: yüzde 37, Amoco: yüzde 24, Pennzoil: yüzde 17, Unocol: yüzde 16, McDermott: yüzde 3,5 ve TPAO: yüzde 2,5. Daha sonra konsorsiyum SOCAR’ın yüzde 30 pay sahibi olduğu bir ortak işletme şirketi (AOIC) kurdu.

⁵⁶⁴ Vadim Dubnov, “Aliyev’den Hediyeler”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul, Bağlam, 1998, s. 167-168.

⁵⁶⁵ “Azeri Petrolü Türkiye’den Akacak”, **Hürriyet**, 9 Mart 1993, s. 7.

⁵⁶⁶ “Azerbaycan Boru Hattını Türkiye’den Geçirmek İstiyor”, **Hürriyet**, 19 Şubat 1993, s. 24.

Bu gelişmeden sonra, 9 Mart 1993'te, Türkiye ile Azerbaycan arasında petrol boru hattı konusunda bir anlaşma imzalandı.⁵⁶⁷ Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in "Orta Asya'ya ve dünyaya bir mesaj" olacağını söylediği⁵⁶⁸ bu anlaşmaya göre, Bakü'den İran güzergâhını izleyecek olan boru hattı, Nusaybin'de Yumurtalık hattıyla birleşecek ve İskenderun'dan Akdeniz'e uzanacaktı. Anlaşmada umulmadık bir maddeye de yer verilmişti. Buna göre, inşa edilecek boru hattının 40 kilometrelik bölümü Ermenistan üzerinden geçecekti.⁵⁶⁹

Bakü petrollerinin kaderinin belli olmaya başlamasıyla birlikte Azerbaycan'ın siyasal hayatını değiştirecek olan bir ismin, Suret Hüseyinov'un da sahneye çıktığı görülmektedir. İlk olarak 11 Şubat 1993 tarihinde, Karabağ Bölgesi Komutanı ve Genelkurmay Başkan Yardımcısı unvanlarını taşıyan Hüseyinov'un, Elçibey'in savunmayı güçlendirmesi emrine karşı gelerek, cepheden asker ve teçhizat çektiği ve Gence'de yığınak yapmaya başladığı haberleri duyulmaya başladı. Bu gelişme daha o günlerde, olayın arkasında Rusya'nın parmağı olduğu ve Hüseyinov'a darbe hazırlığı yaptırıldığı biçiminde değerlendiriliyordu.⁵⁷⁰ Buna karşın Elçibey, Hüseyinov'u yalnızca Genelkurmay Başkan Yardımcılığı görevinden almakla yetindi. Karabağ Bölgesi Komutanlığı ise devam edecekti.⁵⁷¹

Elçibey'in Hüseyinov'un bazı yetkilerini elinden alması, ancak onu bütünüyle tasfiye etmemesi sonraki gelişmelerin başlangıcı oldu. Bu olaydan kısa bir süre sonra Savunma Bakanı Rahim Gaziyev Hüseyinov'u savunmak üzere harekete geçti.⁵⁷² Bu amaçla televizyonda konuşma yapmak isteyince de görevinden alındı.⁵⁷³

---

⁵⁶⁷ "Türkiye Hükûmeti ile Azerbaycan Hükûmeti Arasında Boru Hattı İnşası Hakkında Anlaşma", TİKA, **Azerbaycan Ülke Raporu**, Ankara, TİKA, 1996, s.114.

⁵⁶⁸ "Azeri Petrolünde Sorun, Para", **Cumhuriyet**, 9 Mart 1993, s. 17.

⁵⁶⁹ "Bakü-Yumurtalık Boru Hattı Tamam", **Hürriyet**, 10 Mart 1993, s. 6. Dönemin Türkiye Büyükelçiliği Müsteşarı Mehmet Ali Bayar'ın anlattığına göre, boru hattının Ermenistan'dan geçmesi düşüncesi Elçibey'in önerisiydi. Elçibey'e göre, boru hattının Ermenistan'dan geçmesi, bu ülkeyi Rusya'nın denetiminden çıkararak bağımsız kılacaktı. Çünkü "Ermenistan Rus tahakkümünde kalmaya devam ettiği müddetçe Kafkasya'da gerçek barış olamaz[dı].", Şen, **Hazar'ın Kanı...**, s. 57.

⁵⁷⁰ "Azerbaycan'da Darbe Söylentileri", **Cumhuriyet**, 11 Şubat 1993, s. 17.

⁵⁷¹ "Kanlı Hesaplaşma Son Anda Önlendi", **Cumhuriyet**, 14 Şubat 1993, s. 1.

⁵⁷² Gaziyev, Rusya yanlısı olarak biliniyordu ve özellikle İçişleri Bakanı İskender Hamidov'la ciddi bir çatışma halindeydi. Dönemin Cephe Komutanlarından Zahid Neftaliyev'in anlattığına göre, Gaziyev, Hamidov'la aralarında geçen bir tartışmadan sonra Hüseyinov'a telefon ederek, Dağlık Karabağ'ın kuzeyinde bulunan stratejik bir bölgeden askerlerini çekmesini istemiştir. Hüseyinov bu

Gelişmeler Elçibey'in denetiminden çıkmaya başlamıştı. Gaziyev'in azledilmesinden bir ay kadar sonra beklenen oldu. Hüseyinov, merkezî yönetime başkaldırarak Azerbaycan ordusunun cephedeki en büyük karargâhının bulunduğu Gence kentinin denetimini ele geçirdi.⁵⁷⁴ Görünürdeki neden, Hüseyinov'un İçişleri Bakanı İskender Hamidov'un görevden alınması ve kendisine Milli Meclis'te savunma hakkı verilmesi talebiydi.⁵⁷⁵ Buna Hamidov'un tepkisi canlı yayında devlet televizyonunu basmak oldu.⁵⁷⁶ Hükûmet, isyan ve iç çekişmelerle meşgulken Ermeniler Kelbecer'i ele geçirdi.⁵⁷⁷ Böylece, Dağlık Karabağ'la Ermenistan arasındaki ikinci koridor da Ermenilerin eline geçmiş oldu.

AÇG yataklarında petrol üretimi konusundaki müzakereler ise Haziran ayı başlarında sona erdi ve 11 Haziran 1993 tarihinde ön anlaşma imzalandı. Elçibey, nihaî anlaşmayı imzalamak için Londra'ya gitmeye hazırlandığı bir sırada Hüseyinov liderliğindeki isyancı birlikler Bakü'ye doğru ilerlemeye başladılar. Elçibey, bu gelişme üzerine ziyaretini erteledi ve Haydar Aliyev'i yardım için Bakü'ye çağırdı. Son andaki bu çabalarına karşın iktidarını koruyamadı ve tam da cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmasının birinci yıldönümünde Bakü'yü terk etmek durumunda kaldı.⁵⁷⁸

Elçibey'in iktidarını kaybetmesiyle sona eren bu süreçte, onun Rusya'nın barış gücü gönderme konusunda yaptığı baskılara boyun eğmemesinin yanında,⁵⁷⁹ bu

---

emri uygulamış, bunun üzerine büyük mücadeleler sonucu alınan bu bölge yeniden Ermenilerin eline geçmiştir. Bu sırada pek çok sivil ve asker Azerbaycanlı da hayatını kaybetmiştir. De Waal, **Black Garden: Armenia and Azerbaijan...**, s. 211.

⁵⁷³ "Azerbaycan Bunalımında", **Hürriyet**, 23 Şubat 1993, s. 16. Elçibey, daha sonra kaleme aldığı ve iktidarda bulunduğu dönemin analizini yaptığı bir yazıda Gaziyev'i "tahribatçı" olarak nitelemekte, ancak Rusya Savunma Bakanı'nın himayesinde olduğundan kendisine başlangıçta bir yaptırım uygulayamadıklarını ifade etmektedir. Elçibey, "İkinci Ceht...", s. 10.

⁵⁷⁴ "Azeri Komutanın Onur İsyanı", **Hürriyet**, 26 Mart 1993, s. 14.

⁵⁷⁵ Bu gelişmeyi **Hürriyet** gazetesinin veriş tarzı da ilginçtir. Gazeteye göre Hüseyinov, kendisine yöneltilen "Karabağ'ı sattı" yönündeki suçlamalar nedeniyle "onurunu kurtarabilmek için" isyan etmişti. "Azeri Komutanın Onur İsyanı", **Hürriyet**, 26 Mart 1993, s. 14.

⁵⁷⁶ "Azeri Bakan, TV'de Canlı Yayın Bastı", **Hürriyet**, 29 Mart 1993, s. 1.

⁵⁷⁷ "Ermeniler Kelbecer Kentine Girdi", **Cumhuriyet**, 3 Nisan 1993, s. 1.

⁵⁷⁸ Elçibey, "İkinci Ceht...", s. 16. Ebulfez Elçibey, Gence isyanının bastırılmayışıyla ilgili olarak da yakınlarına şöyle demişti:

"Önümüzde bu ülke için yapılacak bir hizmet daha var. İktidardan el çektirilsek bile, Ermenilerle savaş hâlinde olan, bin bir emekle kurduğumuz bu devleti iç savaşın içine çekmeyeceğiz. Hiçbir hâlde iç savaşa yol vermeyeceğiz."

Tınç, "Politikacı Değil Bağımsızlık Savaşçısı".

⁵⁷⁹ De Waal, **Black Garden: Armenia and Azerbaijan...**, s. 213.

devleti enerji paylaşımında devre dışı bırakmasının da büyük rolü olduğu yaygın bir kanaattir.⁵⁸⁰ Elçibey de, iktidardan düştükten altı sonra yaptığı bir değerlendirmede, Batılı ülkelerle imzalanma aşamasına gelmiş olan petrol anlaşmasını önlemek için, Rusya'nın askerî ve siyasi güç merkezlerinin harekete geçtikleri ve kendisine düzenlenen darbeye karıştıklarını ileri sürmüştür.⁵⁸¹

b. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Aliyev'in Petrol Politikasının Rolü

Haydar Aliyev, iktidarı ele alır almaz ilk icraat olarak, Elçibey'in kabul ettiği petrol üretim ve pazarlama anlaşmalarını iptal etmişti.⁵⁸² Bu, dünyada olduğu gibi Türkiye kamuoyunda da Aliyev'in uygulayacağı dış politikaya ilişkin ciddi bir tedirginlik yarattı.⁵⁸³ Ardından Türkiye kamuoyunun Aliyev'e karşı kuşklarını arttıracak bir haber daha gazete sayfalarında yer aldı. Buna göre Aliyev, üretim anlaşmalarının yanı sıra Türkiye'yle yapılan petrol boru hattı anlaşmasını da iptal etmişti.⁵⁸⁴

Aliyev konsorsiyumla yapılan anlaşmanın iptaline ilişkin yaptığı açıklama sırasında Türkiye'ye güvence vermiş ve bunun petrol boru hattına ilişkin anlaşmayı etkilemeyeceğini söylemişti.⁵⁸⁵ Buna rağmen Türkiye basını, Aliyev'in iktidarı eline aldığı ilk günlerde, bu tür yayın yapmakta ısrar ediyordu. Hatta kendisinin bilgisi dışında böyle bir kararın alınmasının mümkün olmadığını öne sürerek, anlaşmaların dondurma kararından haberi olmadığını söyleyen Aliyev'i gerçeği gizlemekle suçluyor ve "resmen" yalan söylediğini ileri sürüyordu.⁵⁸⁶ Bu iddiasını kanıtlamak için belge bile yayınlamıştı.⁵⁸⁷ Böyle bir tutumun, petrol konusunu daha yeni

---

⁵⁸⁰ Tuncay Babalı, "Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project", **Perceptions, Journal of International Affairs**, Vol. X, Winter 2005, s. 3, (çevrimiçi), <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume10/winter2005/TuncayBabali.pdf>, 17 Haziran 2009.

⁵⁸¹ Elçibey, "Müstakillik: İkinci Cehl", s. 14. Ayrıca bkz. Nasib Nassibli, "Azerbaijan's Geopolitics and Oil Pipeline Issue".

⁵⁸² Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar..**, s. 499.

⁵⁸³ Zeynep Göğüş, "Petrol Hattı Havaya Uçarken", **Hürriyet**, 24 Haziran 1993, s. 6.

⁵⁸⁴ "Bakü-Ceyhan Petrol Hattı Tehlikede", **Hürriyet**, 27 Haziran 1993, s. 28.

⁵⁸⁵ "Aliyev Türkiye'ye Güvence Verdi", **Hürriyet**, 29 Haziran 1993, s. 30.

⁵⁸⁶ "Aliyev Resmen Yalan Söylüyor", **Hürriyet**, 28 Haziran 1993, s. 28.

⁵⁸⁷ "İşte Petrol Anlaşmasını İptal Belgesi", **Hürriyet**, 1 Temmuz 1993, s. 18.

kavramaya çalışan ve bunu bir ulusal çıkar sorunu olarak görmeye başlayan kamuoyunda Aliyev hakkında nasıl olumsuz bir kanaat oluşturacağı açıktır.

Hâlbuki Aliyev yönetimi, Türkiye'ye zarar verecek herhangi bir adım atmayacaklarına ilişkin daha başlangıçta güvence vermiş ve bu konuda ısrarlı olduğunu çeşitli vesilelerle teyit etmişti. Örneğin, Başbakan Yardımcısı Resul Guliyev Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) toplantısı için geldiği İstanbul'da petrol boru hattının Türkiye'den geçeceğinin ve yeni düzenlemede Türkiye'nin payının arttırılacağına altını çizmiş,⁵⁸⁸ Bakü'ye döndükten sonra da bu görüşünü tekrarlamıştı.⁵⁸⁹ Guliyev'e göre, konsorsiyumla yapılan anlaşmanın fesih gerekçesi, Azerbaycan'ın olduğu kadar Türkiye'nin de aleyhine olmasıydı. Yapılacak yeni anlaşmada, Türkiye'nin düşük olan payı arttırılacaktı.

Aliyev de basına yaptığı açıklamaların yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk'le görüşmesinde, "Azerbaycan petrolü Türkiye üzerinden Akdeniz'e indirilecek" diyerek kesin bir tutum sergilemişti.⁵⁹⁰ Aliyev ayrıca, Türkiye kamuoyunda oluşan endişeleri ortadan kaldırmak için Demirel'i de telefonla arayacak ve bu düşüncelerini ona doğrudan aktaracaktı.⁵⁹¹

Azerbaycan yönetimi tarafından gösterilen tüm bu çabalar, Türkiye kamuoyunu tatmin etmiyordu. Genel bir kanaat olarak, Aliyev'in bu konuda samimî olmadığı duygusu egemendi. Bu duygunun oluşmasında en büyük etken basının sergilediği tutumdur. Basın, ilk günden başlayarak Aliyev'in Türkiye'yi devre dışı bırakacak bir politika izleyeceğine inanıyordu. Örneğin, Aliyev petrol yataklarının işletilmesi konusunda Batılı petrol şirketleriyle yeniden masaya otururken TPAO'yu devre dışı bırakma sinyalleri vermişti.⁵⁹² Türkiye-Azerbaycan petrol boru hattı anlaşmasına atılan imzalar geçersiz sayılmakla karşı karşıyaydı.⁵⁹³ Elçibey'in siyasal kararlılığıyla TPAO'ya verilen yüzde 2,5'lük hisse tehlikedeydi. Çünkü yeni

---

⁵⁸⁸ "Azerbaycan'dan Petrol Güvencesi", **Hürriyet**, 7 Temmuz 1993, s. 33.

⁵⁸⁹ "Azerbaycan Boru Hattı Türkiye'den Geçecek", **Hürriyet**, 14 Temmuz 1993, s. 18.

⁵⁹⁰ "Aliyev, Türkiye'ye Güvence Verdi", **Hürriyet**, 23 Temmuz 1993, s. 18.

⁵⁹¹ "Aliyev'den Demirel'e Güvence", **Hürriyet**, 9 Ağustos 1993, s. 18.

⁵⁹² "Türkiye Azeri Petrolünde Devre Dışı", **Hürriyet**, 4 Temmuz 1993, s. 20.

⁵⁹³ "Petrol Boru Hattına Aliyev Şoku", **Hürriyet**, 10 Ağustos 1993, s. 18.

anlaşmayla Türkiye tamamen devre dışı bırakılıyordu.⁵⁹⁴ Aliyev, cumhurbaşkanı seçildikten hemen sonra, Rusya'ya olan eğilimini açık olarak ortaya koymuş ve AÇG yataklarının işletme hakkı Rus şirketi Lukoil'e verilmiş hatta bu konuda anlaşma bile imzalanmıştı. Ancak, diplomatik çevrelerce "asrın anlaşması" olarak nitelenen bu anlaşma kamuoyuna açıklanmıyordu.⁵⁹⁵

Kamuoyuna egemen olan olumsuz kanaatin oluşmasında basın tutumunun yanı sıra daha önce üzerinde durulduğu gibi, Elçibey ve Aliyev'in kişiliklerine bakışındaki farklılık da etkili olmuştur. Elçibey'e tam bir güven duyulurken, Aliyev'e her zaman kuşkuyla yaklaşılmıştır. Bunda iki liderin kişilikleri ve geçmişlerinden kaynaklanan nedenlerin yanında, kamuoyunda yaygın kabul gören, Aliyev'in Elçibey'i devirerek iktidarı ele aldığı, bunun için de onun icraatlarının tam tersi bir politika izleyeceği varsayımının rol oynadığı söylenebilir.

Görünürde, kamuoyunda oluşan bu kanaati destekleyecek gelişmeler de oluyordu.

Aliyev, Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyabilmek için Rusya'nın çıkarlarını bir ölçüde karşılayabilecek bir çözüm yolu bulunması gerektiğine inanıyordu. Aksi takdirde, genç Cumhuriyet'in Rusya tarafından çeşitli siyasal ve ekonomik ve hatta "askerî" baskılara maruz kalabileceğini anlamıştı.⁵⁹⁶ Elindeki en önemli koz ise ülkenin sahip olduğu petroldü.⁵⁹⁷ Siyasal ve askerî güç elde edebilmek için ülkenin ekonomik imkânlarının artması gerektiği de anlaşılmıştı. Bunun yolu da bir an önce petrol üretimine başlanmasıydı. Bunu sağlayabilmek içinse öncelikle Karabağ'da silahların susması gerekliydi.⁵⁹⁸ Azerbaycan'ın elinde ise Karabağ'ı Ermenilerden savaşarak alabilecek düzenli bir ordu ve yeterli silah yoktu. Rusya olmadan bir ateşkes sağlanamayacağı da açık olarak ortaya çıkmıştı.

---

⁵⁹⁴ "Azerbaycan'da Petrol Krizi", **Hürriyet**, 19 Ekim 1993, s. 18.

⁵⁹⁵ "Azeri Petrolü Rusya'nın", **Hürriyet**, 24 Kasım 1993, s. 6.

⁵⁹⁶ Qafar Əliyev, "Heydər Əliyev Neft Strategiyasının Banisidir", **Heydər Əliyev İrsi: Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 508.

⁵⁹⁷ Haydar Aliyev, "İstanbulda Mətbuat Mərkəzində Jurnalistlər...", s. 406.

⁵⁹⁸ Şen, **Hazar'ın Kanı..**, s. 131.

Dolayısıyla, bu ülkeyle ilişkileri gerginleştirmeyecek “ince bir siyaset” yürütmek gerekiyordu.⁵⁹⁹

Bu politikayı uygulamada Aliyev’in oldukça başarılı olduğu görülmektedir. Kendisine yöneltilen tüm eleştirilere karşın, başlangıçta Rusya’yla ısrarlı bir yakınlaşma politikası güderek bu ülkenin güvenini kazanmayı başarmıştır. Bunun sonucu olarak, Rusya Federasyonu’nun etkin rol almasıyla, 5 Mayıs 1994’te Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te Dağlık Karabağ sorununda ateşkes konusunda uzlaşmaya varıldı. “Bişkek Protokolü” adı verilen bu protokol bağlamında da 16 Mayıs 1994’te Moskova’da ateşkes antlaşması imzalandı. Azerbaycan ve Ermenistan Savunma bakanlarıyla Dağlık Karabağ Savunma Ordusu Komutanı’nın imzaladığı antlaşmaya göre, taraflar o sırada ellerinde tuttıkları cephelerden 5 ilâ 15 kilometre geriye çekileceklerdi. Ara bölge Ermeni ve Azeri askerlerden arındırılacak, onların yerine Rus askerleri yerleştirilecekti.⁶⁰⁰

Ateşkes antlaşmasının yapılma süreci ve maddelerine bakıldığında, Azerbaycan aleyhine bir görünüm taşıdığı görülmektedir. Öncelikle antlaşma, statükoyu koruduğu için, Dağlık Karabağ’ın yanı sıra çevresindeki diğer yedi Azerbaycan kentini ellerinde tutan Ermenilere büyük avantaj sağlıyordu. Aynı şekilde, hem Bişkek Protokolü hem Moskova’daki ateşkes anlaşmasının imzalanması sırasında Dağlık Karabağ adına temsilci yer almış ve metinlere imza koymuştur. Bu ise, Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’daki yönetimi tanımadığı yönündeki politikasına açıkça ters düşüyordu.⁶⁰¹ Buna rağmen Aliyev, başta petrol üretim ve pazarlama sorunu olmak üzere, ülke içi istikrarı sağlayabilmek için anlaşmayı imzalamış ve ardından hızla bu sorunları çözümüne girişmiştir.⁶⁰²

Ateşkes sonrası, Bakü petrollerinin çıkarılması ve işletilmesi konusuna özel bir önem verilmeye başlanmış ve 20 Eylül 1994 tarihinde petrol üretim anlaşması imzalanmıştır. Sahip olduğu büyük ekonomik ve stratejik önem, alternatif bir

---

⁵⁹⁹ Əliyev, “Heydər Əliyev Neft Stratejiyasının Banisidir”, s. 509.

⁶⁰⁰ “Azerbaycan ve Ermenistan ‘Ateşkes’ İmzaladı”, **Hürriyet**, 17 Mayıs 1994, s. 18; “Karabağ’a Rus Askeri Gidecek”, **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1994, s. 8.

⁶⁰¹ “Azerbaycan’da Rus Barış Planı Kargaşası”, **Hürriyet**, 11 Mayıs 1994, s. 18.

⁶⁰² Əliyev, “Haydar Aliyev Neft Stratejişinin Banisidir”, s. 509.

uluslararası enerji güzergâhı oluşturması ve Sovyet döneminden beri sürekli gerileme gösteren Azerbaycan petrol sektörüne yeni bir nefes aldırmasından dolayı bu anlaşma “asrın anlaşması” olarak adlandırılmıştır.⁶⁰³

“Hazar Denizi’nin Azerbaycan Sektöründe Yer Alan Azeri, Çırac ve Güneşli Yataklarında Petrolün Ortak İşlenmesi ve Pay Bölüşümü Hakkında Anlaşma” ile Azerbaycan, 15 farklı ülkeden 33 firma ile 60 milyar dolarlık petrol anlaşması imzalamıştır.⁶⁰⁴ Başlangıçtan beri tartışma ve rekabet konusu olan bu zengin yataklardan petrol arama ve çıkarma yetkisi de, kendileriyle Elçibey zamanında anlaşma sağlanan Batılı şirketlere verilmiştir.⁶⁰⁵ Bu aşamaya gelmesi için ise büyük bir uluslararası rekabet yaşanmış, Azerbaycan çeşitli bedeller ödemek zorunda kalmıştır. Aliyev’in törende söylediği, “... anlaşmanın imzalanması ile anlaşmaya engel olmak isteyen bütün kuvvetler ortadan kalkmıştır” sözleri⁶⁰⁶ bu süreçte yaşananları net bir biçimde gözler önüne sermektedir.

Yeni anlaşmada, Elçibey dönemindekinden farklı olarak, Rusya’nın Lukoil şirketine yüzde 10’luk bir pay veriliyordu. Bu, konsorsiyum şirketlerinin daha önceki paylarında bir eksiltme meydana getirmiyordu. Azerbaycan’ın Rusya’yla imzaladığı anlaşmanın gereği olarak⁶⁰⁷ Lukoil’e, SOCAR’ın sahip olduğu yüzde 30’luk payın üçte biri verilmişti.

Lukoil’e verilen yüzde 10 paya karşılık, önceki anlaşmaya oranla Türkiye’nin payında düşüş görülüyordu. Türkiye’nin yüzde 2,5 olan payı yüzde 1,75’e gerilemişti. Bu nedenle anlaşma, Türkiye basını tarafından “tarihî” olarak nitelendirilmesine karşın Türkiye’nin çıkarlarını geriye götürdüğü ileri sürülerek eleştirildi.⁶⁰⁸ Ancak, anlaşmanın imzalanmasından sonra SOCAR’ın elinde kalan yüzde 20’lik payın yüzde 5’i TPAO’ya devredilecektir. Böylece, Elçibey döneminde yüzde 2,5 olarak

⁶⁰³ Osman Nuri Aras, **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkânları**, Bakü, TÜSİAB, 2005, s. 211.

⁶⁰⁴ Mehmet Dikkaya, Adem Çaylak, “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar Ve Sorunlar”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C. III, No: 5, 2008, s. 135.

⁶⁰⁵ “Azeri Petrolü Batı’ya Emanet”, **Cumhuriyet**, 21 Eylül 1994, s. 7.

⁶⁰⁶ “Tarihî Anlaşma İmzalandı”, **Hürriyet**, 21 Eylül 1994, s. 21.

⁶⁰⁷ “Rusya Azeri Petrolünden Yüzde 10 Alacak”, **Hürriyet**, 20 Mart 1994, s. 18.

⁶⁰⁸ “Türkiye’nin Azerbaycan Petrolündeki Payı Düştü”, **Hürriyet**, 22 Eylül 1994, s. 20.

belirlenen Türkiye'nin payı yüzde 6,75'e yükselecek⁶⁰⁹ ve Aliyev yönetimi, daha önce verdiği sözü yerine getirmiş olacaktır.

“Asrın anlaşması”nın imzasından sonra en beklenmedik gelişme Rusya'nın tutumunu yeniden sertleştirmesi ve anlaşmanın feshine yönelik çabaları oldu. Rusya, kendi şirketi olan Lukoil'e yüzde 10 pay verilmesine karşın, anlaşmanın imzalanmasından memnun olmamıştı.

Konsorsiyumda yer alan şirketlerin anlaşmayı bozabilme koşulları arasında Rusya'nın kullanabileceği ciddi inisiyatifler vardı. Buna göre, “Dağlık Karabağ'da savaşın yayılması, Rusya ile Azerbaycan arasındaki... ekonomik [ve] siyasal ilişkilerin ileri derecede bozulması, Azerbaycan içindeki istikrarsızlıklar, Azerbaycan Hükûmeti'nin istikrarlı bir ihracat hattı bulamaması ve Hazar Denizi'nin statüsünü belirleyen rejim üzerinde doğacak herhangi bir anlaşmazlık” durumunda şirketler anlaşmayı bozabileceklerdi.⁶¹⁰

Daha anlaşmanın imzalandığı gün, Rusya Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan bir açıklamada, fesih gerekçelerinden biri olan Hazar'ın statüsü ileri sürülerek, bu konuda yapılan görüşmelerden bir sonuç alınmadan imzalanması halinde, anlaşmayı tek taraflı bir karar olarak kabul edecekleri ve geçerliğinin tanınmayacakları ilan edildi.⁶¹¹ Bu tez daha sonra Rusya Dışişleri Bakanı Andrey Kozirov tarafından da tekrarlandı.⁶¹² Ancak, Kafkasya ve Orta Asya enerji kaynakları üzerinde Batı'nın kontrolünü engellemeye çalışan ve bu konuda İran'ın da desteğini alan Rusya'nın bu çabaları bir sonuç vermedi.⁶¹³

---

⁶⁰⁹ “Türkiye'nin Petrol Payı Arttı”, **Hürriyet**, 5 Şubat 1995, s. 20.

⁶¹⁰ Aras, **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkânları**, s. 213-214.

⁶¹¹ “Tarihi Anlaşma İmzalandı”, **Hürriyet**, 21 Eylül 1994, s. 1.

⁶¹² “Azeri Petrolüne Rusya Gölgesi”, **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1994, s. 7. Rusya, başlangıçtaki bu sert tutumuna karşın Azerbaycan ve Kazakistan'ın kendi petrol sektörlerini belirleyip, uluslararası büyük şirketlerle anlaşmalar yapmaları üzerine politikasını değiştirecek, 1998'de Kazakistan, 2001'de de Azerbaycan'la Hazar'ın statüsü konusunda anlaşma imzalayacaktır. Buna göre, deniz yatağı ortay hatla sektörlere bölünüyor, su yüzeyi ise ortak kullanıma açılıyordu. Şen, **Hazar'ın Kanı..**, s. 176. Ancak, beş kıyıdaş ülkeden üçünün uzlaşmaya varmasına karşın Hazar'ın statüsü sorunu henüz çözülememiştir.

⁶¹³ Stephan Blank, “Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler”, **Avrasya Etüdüleri**, No: 13, İlkbahar 1998, s. 4-5.

Bunun üzerine Azerbaycan iç politikasında hareketli günler yaşanmaya başlandı. İlk olarak Rusya yanlısı bilinen üç politikacı Milli Güvenlik Bakanlığı (eski KGB) hapisanesinden kaçırıldı. Bunlar arasında Ermenilerin Laçin ve Şuşa'yı işgalinde rolü bulunduğu iddiasıyla tutuklanan eski Savunma Bakanı Rahim Gaziyev'le, Azerbaycan'ın güneyinde Talış-Mugam Cumhuriyeti adında bir devlet ilan eden Ali İkrâm Hümbetov da bulunuyordu. Bu gelişmeler Rusya'nın bu kez Aliyev'i devirmek üzere harekete geçtiği biçiminde değerlendirildi.⁶¹⁴

Eylül ayı sonlarındaysa, Aliyev'in ABD'de resmî ziyarette bulunduğu bir sırada, Parlamento Başkan Yardımcısıyla Askerî İstihbarat Başkanı öldürüldü. Bu iki yetkili Aliyev'e yakınlıklarıyla tanınıyorlardı.⁶¹⁵ Aliyev ziyaretini yarıda keserek ülkesine dönme kararı aldı. Dönüşünde ise kendi özel uçağını kullanmayıp Türk Hava Yolları'na ait bir uçakla İstanbul'a buradan Bakü'ye geçti. Bu tutumu Aliyev'in kendisine de suikast düzenlenmesinden çekindiği şeklinde yorumlandı.⁶¹⁶

Aliyev'in kuşkusunda ne kadar haklı olduğu Bakü'ye ayak bastığı gün yaşanan olaylarla ortaya çıkacaktır. Aynı gün Meclis Başkanı Resul Guliyev'e suikast düzenlenmiş, Azerbaycan'ın en iyi korunan cezaevlerinden biri olan Bayıl'dan idama mahkûm 10 tutuklu kaçırılmıştır. Guliyev, suikasttan son anda kurtulmayı başarırken, mahkûmların Rus İstihbarat Servisi tarafından, halk arasında terörü yaymak için organize edildiği ileri sürüldü.⁶¹⁷ Birden bire alevlenen bu olayların petrol üretim anlaşmasının hayata geçirilmesini engellemek üzere düzenlendiğine ilişkin güçlü bir kanaat ortaya çıkmıştı. Örneğin Azerbaycanlı bir milletvekiline göre, "Moskova yanlısı güçler" petrol anlaşmasının Parlamento'da onaylanmasını istemiyorlardı, onaylandığı takdirde de suikastların artarak süreceği tehdidinde bulunmuşlardı.⁶¹⁸ Aliyev de olayın duyulması üzerine televizyondan yaptığı konuşmada, "Bu olayın petrol anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra

---

⁶¹⁴ "Üç Eski Bakan Cezaevinden Kaçtı", **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1994, s. 7.

⁶¹⁵ "Bakü'de Rus Suikastları", **Hürriyet**, 1 Ekim 1994, s. 18; "Aliyev'in Adamları Öldürüldü", **Cumhuriyet**, 1 Ekim 1994, s. 11.

⁶¹⁶ "Aliyev de Korkuyor", **Hürriyet**, 1 Ekim 1994, s. 18.

⁶¹⁷ "Azerbaycan'da Rus Cinayetleri Durmuyor", **Hürriyet**, 2 Ekim 1994, s. 22.

⁶¹⁸ A. y.

meydana gelmesi tesadüfî değil. Petrol anlaşması pek çok çevreyi rahatsız etti” demiştir.⁶¹⁹

İdam mahkûmlarının kaçması sonucu beklenen terör eylemleri ve suikastlar gerçekleşmedi ancak daha ciddi bir gelişme ortaya çıktı. Petrol üretim anlaşmasının imzalanmasının üzerinden iki hafta bile geçmeden, 2 Ekim 1994’te İçişleri Bakan Yardımcısı Ruşen Cevadov’a bağlı OMON adlı özel birlikler ayaklandı. Ağır silahların kullanıldığı ayaklanmada isyancılar, başsavcılık binasını ele geçirdiler. Bunun üzerine Haydar Aliyev’e bağlı tank birlikleri radyo-televizyon binasıyla kentin önemli noktalarını koruma altına aldı. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı’ndan yapılan bir açıklamada Cevadov’un Moskova yanlısı olduğu ve ayaklanmanın Aliyev’i devirmek üzere düzenlendiği ileri sürüldü.⁶²⁰

Bu isyan sürerken, bu kez de Suret Hüseyinov’a bağlı güçler yeniden sahneye çıktı.⁶²¹ Bu da “Rus destekli darbe” girişimi olarak yorumlandı.⁶²²

Bu ayaklanmayla birlikte Bakü iki isyan arasında kalmıştı. Bunun üzerine Aliyev, halkı isyancılara karşı kendilerine destek olmaya çağırdı.⁶²³ Demirel’in tavsiyesi üzerine yaptığı ileri sürülen⁶²⁴ bu çağrı üzerine, başkentte toplanan 400 bine yakın insan Aliyev’e destek gösterilerinde bulunmaya başladı.⁶²⁵

Bu sırada beklenmedik bir gelişme daha yaşandı. Ruşen Cevadov, isyana son vererek Haydar Aliyev’i safına geçtiğini açıkladı.⁶²⁶ Bu sürpriz gelişme, Türkiye’nin girişimleriyle sağlanmıştı. Bakü Büyükelçisi Altan Karamanoğlu, Cevadov’u isyan girişiminden vazgeçirmiş, Aliyev’le birlikte olmaya ikna etmişti.⁶²⁷

---

⁶¹⁹ Şen, **Hazar’ın Kanı..**, s. 135.

⁶²⁰ “Bakü’de Darbe Girişimi: Rusya’nın Yeni Oyunu”, **Hürriyet**, 3 Ekim 1994, s. 18.

⁶²¹ “Azerbaycan’da İç Savaş”, **Cumhuriyet**, 5 Ekim 1994, s. 10.

⁶²² “Bakü Petrolünü Rus Kibriti Ateşe Verdi”, **Cumhuriyet**, 6 Ekim 1994, s. 9.

⁶²³ “Aliyev, Darbeciyi Kaçtırttı”, **Hürriyet**, 5 Ekim 1994, s. 20.

⁶²⁴ “Demirel’den Aliyev’e Taktik”, **Hürriyet**, 5 Ekim 1994, s. 20.

⁶²⁵ “Azeriler Darbeye Geçit Vermedi”, **Cumhuriyet**, 6 Ekim 1994, s. 9.

⁶²⁶ “Aliyev, Darbeciyi Kaçtırttı”, **Hürriyet**, 5 Ekim 1994, s. 20.

⁶²⁷ “Bakü Darbesinde Büyükelçimiz Arabulucu”, **Hürriyet**, 6 Ekim 1994, s. 1. Ruşen Cevadov, Aliyev tarafından affedilmiş ve görevinin başında kalmıştır. Ancak, 13 Mart 1995’te Aliyev’e yeniden darbe girişiminde bulunacaktır. Cevadov, çeşitli resmî ve sivil Türk vatandaşlarının da adının karıştığı bu darbe girişimi sırasında çıkan çatışmada yaralanmış, hastaneye götürülürken öldüğü açıklanmıştır. “Ayaklanma Bakü’yü Korkuttu”, **Hürriyet**, 14 Mart 1995, s. 20. Öte yandan ilişkiler yeniden

“Asrın anlaşması”nın imzalanmasıyla birlikte başlayan olaylar, darbe girişiminin bastırılması ve Suret Hüseyinov’un tutuklanmasıyla sona erdi.⁶²⁸ Petrol konusunda yaşanabilecek gelişmelerin Azerbaycan’da darbe girişimlerine yol açabileceğini ABD çok önceden görmüş ve konsorsiyumdaki ABD’li şirketleri uyarılmıştı.⁶²⁹ Buna karşın darbe girişlerinin gerçekleşmesinden, bu ülkenin Azerbaycan’a yeterince destek vermediği anlaşılmaktadır.

Rusya ise bütün çabalarına karşın, anlaşmayı ortadan kaldırmak için “başlattığı komplodan bu kez sonuç alamadı”.⁶³⁰ Bakü’nün politikası Moskova’nın planlarını büyük oranda boşa çıkarmıştır. Rusya, daha sonra Azerbaycan’a karşı ekonomik ambargo ve yaptırımlar uygulamaya başlamışsa da⁶³¹ bunu uzun süre devam ettiremeyecek ve Azerbaycan politikasını değiştirmek zorunda kalacaktır.⁶³²

Bu kargaşalıklar atlatıldıktan sonra, petrol konusu tekrar gündemde olması gereken yerini aldı. Bundan sonra tartışma AÇG yataklarında üretilen petrolün hangi yolla taşınacağı üzerine yoğunlaşacaktır. Bu konuda verilecek karar, yalnızca ekonomik bir tercih olmayacak, aynı zamanda, uzun yıllar Rus işgali altında kalmış bölge ülkelerinin siyasal ve stratejik yönelimlerini de belirleyecektir.⁶³³ Batı basınında

---

güçlenmeye başladığı sırada meydana gelen bu olay, iki ülke arasında kısa süren bir soğukluk daha yaratmıştır. Demirel’in darbe planını önceden haber vererek Aliyev’in yanında yer alması bunun bir krize dönüşmesine engel olmuştur. Sönmezoglu, **II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, s. 712. Konuyla ilgili haberler için bkz. “Azerbaycan Meclis Başkanına Suikast” **Zaman**, 15 Mart 1995, s. 5; “Bakü’de İsyandır”, **Hürriyet**, 16 Mart 1995, s. 20; “Aliyev’i Zorla İndiririm”, **Hürriyet**, 17 Mart 1995, s. 18; “Aliyev Azerbaycan’a Hakim”, **Hürriyet**, 19 Mart 1995, s. 22; “Bakü’de Türk Büyükelçisi Suçlanıyor”, **Hürriyet**, 23 Mart 1995, s. 28; “Darbede Türk Parmağı”, **Hürriyet**, 28 Mart 1995, s. 20; “Azeri Gazetesi Ankara’yı Suçladı”, **Cumhuriyet**, 2 Nisan 1995, s. 10. Darbe ve Türkiye vatandaşlarının rolüyle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Adıgüzel, **Zirve: Haydar Aliyev’in Hayatı**, s. 149-155

⁶²⁸ “Hüseyinov İçin Tutuklama Kararı”, **Cumhuriyet**, 15 Ekim 1994, s. 11. Hüseyinov kısa bir zaman sonra cezaevinden kaçırılacak ve daha önce cezaevinden kaçmış olan eski Savunma Bakanı Rahim Gaziyev’le birlikte Rusya’ya gidecektir. “Ruslar Hüseyinov’u Kaçırıldı”, **Cumhuriyet**, 24 Ekim 1994, s. 11. Rusya ile Azerbaycan arasında imzalanan suçluların iadesi anlaşması kapsamında iade edilince de yargılanıp ömür boyu hapse mahkûm olmuş, 2005 yılında İlham Aliyev’in imzaladığı af yasasından yararlanarak serbest kalmıştır.

⁶²⁹ Ferai Tınç, “Azerbaycan Petrolünde Bilek Güreşi”, **Hürriyet**, 21 Ağustos 1994, s. 18.

⁶³⁰ Hadi Uluengin, “Azerbaycan Nereye?”, **Hürriyet**, 13 Ekim 1994, s. 18.

⁶³¹ “Rusya’dan Bakü’ye Ekonomik Savaş”, **Hürriyet**, 14 Ekim 1994, s. 22; “Rusya, Bakü’yü Boğmak İçin Karar Aldı”, **Hürriyet**, 15 Ekim 1994, s. 21.

⁶³² Blank, “Kafkasya Güvenliğinde...”, s. 5.

⁶³³ R. Craig Nation, **Russia, the United States, and the Caucasus**, 2007, s. 12, (çevrimiçi), <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/FILES/PUB764.pdf>, 2 Temmuz 2008.

da hattın sahip olduğu bu özellik ön plana çıkarılıyor ve sorunun "Rusya'nın güney komşularına yönelik emelleri konusunda, hayati bir imtihan haline" geldiği ifade ediliyordu. Proje, "eski Sovyet cumhuriyetlerinin, Rus siyasi ve ekonomik hegemonyasını eninde-sonunda kırıp kıramayacaklarının [da] göstergesi olacak"tı.⁶³⁴ Bu nedenle, güzergâhın nereden geçeceğine ilişkin 1998 yılı başlarına kadar sürecek yoğun bir uluslararası rekabet başlayacaktır.

Türkiye ile Azerbaycan, Elçibey döneminde hattın İran üzerinden Akdeniz'e ulaşmasını konusunda uzlaşmaya varmıştı. Hem Aliyev'in eski anlaşmayı dondurması, hem de konsorsiyuma taraf devletlerin İran seçeneğine sıcak bakmamaları dolayısıyla bu güzergâh seçenek dışı kaldı. Bunun üzerine Ermenistan üzerinden geçecek bir hat gündeme geldi. Buna da Azerbaycan topraklarının Ermenilerin işgali altında olması ile bu seçeneğin konuşulduğu günlerde, güzergâha konu olan yerlerde terör eylemlerinin yoğunlaşması engel oldu.⁶³⁵ Bu olay, etnik gerginliklerin bölgesel işbirliğine ve kalkınmaya nasıl engel olabileceğinin, tarafların, etnik kaygıyla ekonomik gelişme fırsatlarına nasıl arka çevirebileceklerinin de ilginç örneklerinden biri olmuştur.⁶³⁶

Batılı şirketler, petrolün Türkiye üzerinden taşınıp taşınmamasını önemli bir konu olarak görmüyorlardı. Aksine ekonomik bulunmadığından bu projeye gereken desteği vermekten kaçınıyorlardı. Rusya karşısında Türkiye yalnız kalmıştı ve asıl rekabet Türkiye ile Rusya arasında yaşıyordu.⁶³⁷ Rusya, hattın Novorossik üzerinden taşınmasında ısrarlıydı. Nedeni eski Sovyet cumhuriyetlerindeki enerji hatlarının kendi denetimi altında olmasını istemesiydi.⁶³⁸ Boris Yeltsin'in dış politika danışmanı Sergey Karaganov, Washington'da yaptığı açıklamada bu hedeflerini

---

⁶³⁴ "Azeri Petrolü İçin Yarış", **Zaman**, 9 Eylül 1995, s. 4.

⁶³⁵ Blank, "Energy and Security in Transcaucasia", s. 17.

⁶³⁶ Ian Bremmer, Alyson Bailes, "Sub-regionalism in the Newly Independent States", **The Royal Institute of International Affairs**, Vol. LXXIV, No: 1, January 1998, London, s. 139.

⁶³⁷ Françoise Rollan, "Turkey's Role in Central Asia and the Caucasus After 1991", **Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya İktisadi və Beynəlxalq Münasibətlər II Beynəlxalq Konqres Materialları, Bakü, 2-5 Mayıs 2007**, C. III, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2007, s. 1156-1157.

⁶³⁸ Blank, "Energy and Security in Transcaucasia", (s. 7).

açıkça ortaya koyuyor ve "boru hattı Türkiye'den geçemez. Bizim denetimimizde olmalı" diyordu.⁶³⁹

Başlangıçta Rusya'nın bu tutumuna, o dönemde bölgede "önce Rusya" politikası yürüten⁶⁴⁰ ABD tarafından da bir itiraz gelmedi. Nitekim bir ABD'li üst düzey yetkili, Azerbaycan petrolünü taşıyacak boru hattının finansman ve güvenlik olmak üzere iki önemli sorunu olduğunu, dolayısıyla bu konuda "kimsenin kafasında belirgin bir çözüm" bulunmadığını dile getirecektir. Yetkiliye göre hâlihazırda, boru hattı seçeneklerinin finansmanı ve nereden geçeceği konuları "kötü seçenekler" içeriyordu ve karar için daha zamana ihtiyaç vardı.⁶⁴¹

Türkiye ise petrolün geçeceği hattın Rusya'nın denetimi dışında tutulmasını, kendi ekonomik hedefleri için olduğu kadar,⁶⁴² Azerbaycan başta olmak üzere yeni Türk devletlerinin egemenliklerini pekiştireceği ve bölgeye istikrar getireceği için de savunuyordu.⁶⁴³ Hattın Türkiye üzerinden geçmesi bölgedeki Rus nüfuzunun kırılmasına neden olacaktı.⁶⁴⁴

Petrol boru hattı konusunda yaşanan gergin rekabet Türkiye kamuoyunun oldukça duyarlı hâle gelmesini sağladı. Basın sürekli olarak bu konu üzerinde duruyor, çeşitli kamuoyu yaratıcı odaklar bunun Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin geleceği açısından önemli bir parametre olacağını dile getiriyorlardı. Kamuoyuna göre bu konuda asıl aktör Aliyev'di. Onun tutumu hattın geleceğini belirleyecekti. Bu nedenle Aliyev'in petrol boru hattına ilişkin söylem ve davranışları kamuoyu tarafından dikkatle izlenmeye başlandı. Böylece Bakü petrollerinin taşınma sorunu, iki ülke ilişkilerinde kamuoyu yaratma sürecinin önemli etkenlerinden biri oldu.

---

⁶³⁹ "Washington ve Moskova Ayrı Tellerden", **Zaman**, 1 Ekim 1994, s. 5.

⁶⁴⁰ Rabiye Funda Çamkıran, "From a Dream to a Reality: Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline Project and its Role in Turkish-American Relations", **Turkish Review of Eurasian Studies**, No: 6, 2006, s. 14.

⁶⁴¹ "Washington ve Moskova Ayrı Tellerden", **Zaman**, 1 Ekim 1994, s. 5.

⁶⁴² Ekonomik beklentiler için bkz. Udum, "The Politics of Caspian Region Energy Resources...".

⁶⁴³ Babalı, "Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan...", s. 32. Çamkıran, Çamkıran, "From a Dream to a Reality...", s. 15; "75. Yılda Büyük İmza", **Hürriyet**, 30 Ekim 1998, s. 9.

⁶⁴⁴ Yılmaz Tezkan, "Değişen ve Küreselleşen Dünyada Türkiye ve Kadim Komşusu Rusya", **Kadim Komşumuz Rusya**, Haz. Yılmaz Tezkan, y.y., Ülke Kitapları, 2001, s. 15.

Rusya'nın ve uluslararası konsorsiyumun tutumuna karşın Aliyev'in, iktidarı ele aldığı ilk günlerden başlayarak, güzergâhın Türkiye'den geçeceği konusunda güvence verdiği ve her fırsatta bunu yinelediği görülmektedir. ⁶⁴⁵ Örneğin 7 Mayıs 1997 tarihinde İstanbul'da düzenlediği basın toplantısında şöyle diyecektir:

“Böyük neft kəmərinin cürbəcür məşrutları barədə arzularını bildirənlər və müraciət edənlər də çoxdur. Ona görə də bu neft kəmərinin bir çox variantı var, ancaq biz isə strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi haqqında imzaladığımız anlaşmada bunu əks etdirmişik, –çalışırıq və çalışacağıq ki, böyük neft kəməri Türkiyənin ərazisindən Ceyhan limanına keçsin.”⁶⁴⁶

Aliyev'e göre, “Bakü-Ceyhan boru hattı sorun değil[di], bu konuda kararlı[ydırlar]. Asıl sorun, hattın gerçekleştirilmesi sorununun gündeme alınmasını sağlamaktır.”⁶⁴⁷

Sonunda Nisan 1998'de Ankara'da, Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan devlet başkanlarınca bir bildirme imzalanarak, petrol taşıma güzergâhının belirlenmesi konusunda ilk adım atıldı.⁶⁴⁸ Ardından, 18 Kasım 1999'da İstanbul'da gerçekleştirilen Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) toplantısı sırasında, ABD Başkanı'nın da katılımıyla Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan cumhurbaşkanları tarafından, Bakü petrolerinin taşıma güzergâhına ilişkin "Hükûmetlerarası Anlaşma" imzalandı.⁶⁴⁹ 18 Eylül 2002 tarihinde de Bakü-Tiflis-

---

⁶⁴⁵ “Azerbaycan Petrol Boru Hattı Türkiye'den Geçecek”, **Hürriyet**, 14 Temmuz 1993, s. 18; “Aliyev Türkiye'ye Güvence Verdi”, **Hürriyet**, 23 Temmuz 1993, s. 18; “Azeri Petrolüne Yol Türkiye'den”, **Hürriyet**, 5 Ağustos 1993, s. 20; “Oğul Aliyev: Azeri Petrolü Türkiye'den Akdeniz'e Akacak”, **Hürriyet**, 8 Temmuz 1994, s. 6; “Hasanov: Barış Hattı Türkiye'den Geçecek”, **Hürriyet**, 26 Temmuz 1995, s. 20; “Aliyev Söz Verdi: Bakü-Ceyhan Olacak”, **Hürriyet**, 25 Eylül 1997, s. 25; “Aliyev: Petrolde Tek Yol Bakü-Ceyhan”, **Hürriyet**, 11 Mayıs 1998, s. 9.

⁶⁴⁶ Qaley Allahverdiyev, Vahdet Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq**, C. II, 2. bs., Bakü, Çaşıoğlu, 2005, s. 436.

⁶⁴⁷ “Aliyev Yılmaz'a Tam Destek Verdi”, **Hürriyet**, 29 Aralık 1997, s. 9.

⁶⁴⁸ Bu olay **Hürriyet** gazetesi tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. yıldönümüyle bağlantı kurularak “75. Yılda Büyük İmza” başlığıyla duyuruldu. **Hürriyet**, 30 Ekim 1998, s. 9.

⁶⁴⁹ “Bakü-Ceyhan İmzalanıyor”, **Hürriyet**, 19 Kasım 1999, s. 9.

Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı (BTC)'nin temeli atıldı⁶⁵⁰. Böylece Türkiye Doğu ile Batı arasında başlıca enerji koridoru olmak yolunda büyük bir avantaj elde etti.⁶⁵¹

Görüldüğü gibi, aslında Haydar Aliyev, Türkiye'nin Elçibey döneminde imzaladığı büyük projelere sadık kalmış ve gerçekleşmesinden yana tutum takınmıştır.

Aliyev'in Bakü Petrollerinin Türkiye üzerinden taşınması konusunda izlediği politika ve elde ettiği başarı Türkiye kamuoyunun yeniden biçimlenme sürecinde önemli etkenlerden biri olacaktır. İktidarının ilk yıllarında Azerbaycan diasporasının ve milliyetçi kesimlerin "Rusya yanlısı" olarak sunduğu ve hakkında olumsuz bir kanaatin oluşmasına yol açılan Aliyev, petrol konusundaki tutumuyla bu algıyı önemli ölçüde kırmıştır. Kamuoyu Aliyev'i Elçibey ölçüsünde Türkiye ile işbirliği taraftarı bir lider olarak görmese de onu "güçlü bir devlet adamı" ve uluslararası dengeleri korumayı bilen bir politikacı olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu görüşümüzü desteklemesi bağlamında Hürriyet gazetesi yazarı Ertuğrul Özkök'ün değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

"Elçibey içine kapanık bir insandı./Büyük bir Atatürk hayranıydı./Ama bir siyasetçiden beklenmeyecek ölçüde duygusaldı./Birkaç kez ağladığına tanık oldum./Bazı liderler vardır. Kendilerine rağmen liderdirler./Duruşları, sessizlikleri, büyük nutuklardan daha etkileyicidir./Elçibey onlardan biriydi./O siyasete, siyaset ona uzaktı./O nedenle Aliyev'le olan mücadelesinde, ben Aliyev'i daha çok desteklemiştim./Rahmetli Özal'la birkaç kez tartışmıştık. O, Elçibey'i destekledi./Azerbaycan'ın tarihi ve coğrafi konumu çok becerikli ve kıvrak siyasetler gerektiriyordu./Elçibey ise böyle ince dengelerin insanı değildi./O nedenle Aliyev'in cumhurbaşkanlığı dönemi çok daha başarılı oldu."⁶⁵²

Hadi Uluengin'e göre de Aliyev'in eski SSCB'deki yönetici konumuna rağmen Bakü liderliği yapması Azerbaycan için bir şanstı. "Çünkü Sovyet diplomasisinin hinliğinde tecrübe edinmiş sabık komünist, bizzat söz konusu özelliğinden dolayı Rusya'ya paça kaptırmıyor[du]." Üstelik "bir zamanlar

⁶⁵⁰ Bağımsızlık döneminde Azerbaycan'ın petrol politikası ve Türkiye ile ilişkiler konusunda bir çalışma için bkz. Ramin Talibov, "Azerbaycan Petrol Politikası ve Türkiye ile İlişkileri: 1991–2004", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

⁶⁵¹ Pınar İpek, "The Aftermath Of Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Challenges ahead for Turkey" **Perceptions**, Spring 2006, s. 2.

⁶⁵² Özkök, "Bakü'deki O Sessiz Adam".

Türkiye’de iddia edildiğinin aksine” ‘Moskova’nın adamı’ kimliği de taşıyor, politikasını dengeler üzerine kuruyordu. Uluengin’e göre Aliyev’in “Kremlin’in baskısına rağmen Rus kuvvetlerin ülkeye girmesine şiddetle direnmesi ve petrol anlaşması imzalaması, bu olgunun somut ispatını” sunmaktadır. “Ama kuşkusuz, duygusal açıdan, ‘Çırpınırdı Karadeniz’ şarkısını söyleyen Ebulfeyz [Ebulfez] Elçibey’in hayalperest romantikası bize daha yakın gözüküyor. Fakat, heyhat, politikalar romantikalarla değil, gerçeklerle yürütülüyor.”⁶⁵³

Sonuç olarak Aliyev, BTC konusundaki politikasıyla Türkiye kamuoyunda olumlu bir kanaat oluşturmayı başarmıştır.

3. Kamuoyu Yaratma Sürecinde “Azerbaycancılık” İdeolojisinin Rolü

Türkiye kamuoyunun Elçibey’e sempati duymasının önemli nedenlerinden biri izlediği “milli politika”ydı. Bu politikanın dışa bakan yönünün bir tarafında Rusya’nın ülkedeki etkinliğini kırma stratejisi ve “Vahid Azerbaycan” sloganıyla İran Azerbaycan’ıyla birleşmeyi öngören söylemler yer alırken,⁶⁵⁴ diğer yönünde etnik Türk vurgusu üzerine kurulu “kültürel milliyetçilik”le “Türkiye ile ortak bir Türk dünyası içinde birlikte hareket etme çabası” bulunuyordu.⁶⁵⁵ Anayasada “Azerbaycanca” olan devletin resmî dili “Türk dili” olarak değiştirilmiş, Türk Ortak Pazarı oluşturma yolunda girişimlerde bulunulmuş, “Türk Dili”ni BM’de resmî dil yapma konusunda diğer Türk devletlerine çağrılar yapılmış, ortak bir politika oluşturulabilmesi için çeşitli çaba gösterilmişti.⁶⁵⁶ Haydar Aliyev ise bu tür girişimlere uzak durarak yeni bir kültür politikası uygulamaya başlamıştır. Kısaca, “Azerbaycancılık” olarak adlandırılan bu politika, Türkiye kamuoyunda Aliyev algısının oluşumunda rol oynayan üçüncü önemli etken olmuştur.

⁶⁵³ Uluengin, “Azerbaycan Nereye?”.

⁶⁵⁴ Cafersoy, “Azerbaycan’da Bağımsızlığın Diğer Adı”, s. 21.

⁶⁵⁵ Hakan Güneş, “Azerbaycan’da Sosyo-Ekonomik Dönüşüm ve Siyasal Partiler”, **Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, Haz. Büşra Ersanlı, Hüsamettin Mehmedov, İstanbul, Da, 2004, s. 111.

⁶⁵⁶ Cafersoy, “Azerbaycan’da Bağımsızlığın Diğer Adı”, s. 21.

Aliyev döneminden itibaren, ülkenin en güçlü siyasi kişiliklerinden biri olan ve halen “ikinci adam” konumunu sürdüren Ramiz Mehdiyev, “Azerbaycancılık” ideolojisine ilişkin şunları söylemektedir:

“Azerbaycancılık... ülkede yaşayan bütün etnik grupları ve milletleri devlet menfaatleri ve değerleri etrafında birleştirme düşüncesinin sözlü ifadesi olduğu gibi, 1992-1993 yıllarında özellikle yaygınlaşan ırkçı ve ayrılıkçı fikirlere karşı mücadele ideolojisi olarak meydana çıkmıştır.”⁶⁵⁷

Mehdiyev’e göre Azerbaycancılık, ülkeyi çağdaş devletler düzeyine çıkaracak bir “ulusal ideoloji”dir. Azerbaycancılık, ülkede yaşayan onlarca etnik grubun birlikte yaşama deneyimi, psikolojik özelliklerinin yakınlığı, genel anlatımla, çeşitli halkların, kültürlerin ve dinsel inançların birleşmesinden oluşan kendine özgü tarihsel özellikler taşımaktadır.⁶⁵⁸ Bu ideolojinin üç temel boyutu vardır:

“ 1- Esasen antropoloji, etnografya, sosyal psikoloji, dil bilimi çerçevesinde ele alınan etno-kültürel boyut;

2- Sosyolojinin, siyaset biliminin ve diğer toplumsal bilimlerin yardımıyla açılan sosyal-siyasal boyut;

3- Uluslararası siyaset ve hukuk alanında ve diğer alanlarda bütüncül bilimsel yollar vasıtasıyla hazırlanmış jeopolitik boyut.”⁶⁵⁹

Görüldüğü gibi bu tanımlamalar, Cumhuriyet döneminin yurttaşlık tanımını belirleyen, “Türkiye’de yaşayan herkes Türk’tür” anlayışını da çağrıştırmaktadır.

Azerbaycancılık’la, ülke sınırları içerisinde yaşayan tüm etnik ve dinî grupları eşit hâle getirmek, siyasi sistem içerisindeki ayrımcılığı sona erdirmek, aralarındaki köken ve inanç ihtilaflarını ortadan kaldırarak “vatanla” birleşmiş yeni bir “milliyet” ortaya çıkarmak hedefleniyordu.⁶⁶⁰ Burada, Elçibey döneminde

⁶⁵⁷ Ramiz Mehdiyev, **Azerbaycan: Küreselleşmenin Talepleri, Geçmişten Dersler, Bugünün Gerçekleri ve Geleceğin Perspektifleri**, Çev. Qafqaz Üniversitesi Tercüme ve Aktarma Merkezi, İstanbul, Da, 2005, s. 111.

⁶⁵⁸ Bkz. Ramiz Mehdiyev, **Azərbaycan: Tarixi İrs və Müstəqillik Fəlsəfəsi**, Bakü, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, s. 110-117.

⁶⁵⁹ Mehdiyev, **Azerbaycan: Küreselleşmenin Talepleri...**, s. 111.

⁶⁶⁰ Elçibey ise, ülkede yaşayan her etnik grubun kendi adıyla anılmasına taraftardı. Bu bağlamda cumhurbaşkanlığına seçilmeden kısa bir süre önce dile getirdiği şu görüşleri oldukça dikkat çekicidir:

“... Aydın məsələ budur -Bir millətə ən böyük zərbə, onun adının ortadan götürülməsidir. Bundan da böyük faciə ola bilməz... Kürtsen ‘kürt’ adını yazdır üstünə, talışsan ‘talış’ adını... lezgiler ki, lezgilər ən çox Azərbaycanda asimilasiyaya məruz qalırlar; onlara hətta pasportlarında öz adlarını yazdırmağa vermirlər... Nə deyirik -lezgi pasportda ‘lezgi’ yazdırsın, öz dilində məktəb açsın. Öbürilər də eləcə... [Bununla] Azərbaycan parçalanmaz.”

Azərbaycan'da yaşayan başlıca azınlıkların, güneyde Talışlar, kuzeyde Lezgilerin ayrı devletlər kurmaq üçün hərəkətə keçmələrinin də önəmli etkisi olduğu söylənebilir.⁶⁶¹

Mehdiyev'in kuramsal çərçəvesini ortaya koyduğu Azərbaycançılıq, halkanın Türk etnik kökenini də qəbul ediyordu. Mehdiyev, 14–17 Eylül 1993 tarixləri arasında “Xalq” qəzetəsində yayınlanan “Türkçülük: Tarixin Gözü ilə yəhud Milli İdeya Əsrlərin Qovuşuğunda” adlı dizi yazısında, “Türkçülük” düşüncəsinin hâlâ Türk xalqlarının “millî ruhunda” etkisini sürdürdüyünü dile getirməkdədir. Ona görə “Türkçülük”, konuya “düzgün yanaşılrsa, sağlam qavranılırsa”, hâlihazırda kəndi bağımsız devletlərini kurmuş olan “Türklər, azərbaycanlılar, özbəkler, türkmənlər, qazaxlar, qırğızlar arasında qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın inkişafında müsbət bir rol oynayır, onların bir-birinə yaxınlaşmasına və dünya birliyinə qavuşmasına kömək edər”.⁶⁶²

Mehdiyev'in Elçibey dönemindeki Türkçülük anlayışına qarşı çıxmasının isə iki nədeni bulunmaqdadır. Birincisinə görə AzHC Hükûmeti, Azərbaycan'ı Türkiyə tarixinin bir parçası durumuna gətirmişdir.⁶⁶³ İkincisi isə “Türkçülüyn suyunu çıxardaraq” ırkçılıq halinə gətirilməsidir. Bu nədenlərlə Elçibey yönetiminin Türkçülük politikası, Azərbaycan'ın “ağrılı-acılı tarix yükünü... birlikdə daşımış kürd, lezgi, talış, tat, avar və başqa xalqlardan olan” insanları incitmış və onlar arasında Türkçülüğə nifrət uyandırmışdır.⁶⁶⁴

Biz buna bir üçüncü nəden eklemək istiyoruz. Buna görə “Türk” yerinə “Azərbaycanlı” kavramının konulması Elçibey'in ideolojik mirasının da tamamilə ortadan kaldırılmasını sağlamaya yönəlidir. Çünkü Sovyetlər dönemi boyunca unutulmuş “Türk” etnik vurgusu 1980'lərin sonlarından itibaren AzHC'nin güc

---

Elçibey, **Deyirdim ki, Bu Quruluş Dağılacaq**, s. 63-64.

⁶⁶¹ Allahverdiyev, Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq**, C. I, s. 72; Güneş, “Azərbaycan'da Sosyo-Ekonomik Dönüşüm...”, s. 111.

⁶⁶² Mehdiyev, **Azərbaycan: Tarixi İrs və Müstəqillik...**, s. 200.

⁶⁶³ Mehdiyev, Elçibey'i, Anıtkabir Özel Defterinə yazdığı “Mustafa Kemal'in Askeri” ifadəsindən dolayı da sert şəkildə eleştirməkdədir. **A.e.**, s. 202.

⁶⁶⁴ **A. e.**, s. 203.

kazanmasına paralel olarak gündeme gelmiştir. Bu kavramın varlığını sürdürmesi, Elçibey yönetiminin izlerinin sürmesini sağlayacaktı.

Azerbaycancılık düşüncesinde İslamiyet de önemli bir yer tutmaktadır. Mehdiyev, İslam'ın bugünkü Azerbaycan'ın toplumsal bilincini biçimlendirmedeki rolünün sürdüğünü ifade ederek, sosyal ve siyasal reformların uygulanmasında bunun dikkate alınmasının şart olduğunu söylemektedir.⁶⁶⁵ Haydar Aliyev de İslam Dini'nin Azerbaycan toplumu üzerinde oynadığı role özel vurgu yapmakta ve “Milli ən'ənələrimiz, mədəniyyətimiz bir çox hallarda islam dini vasitəsilə nəsil-dən-nəslə keçib, indi böyük milli sərvətimiz kimi bugünkü nəsilərə çatmışdır” demektedir.⁶⁶⁶ Aliyev'e göre, İslam Dini toplumsal birliği sağlayıcı önemli bir unsurdur. Ancak Azerbaycancılık'ın bu yaklaşımı, dinin siyasal hayatı düzenlemesi anlamına gelmemektedir. Bu noktada Mehdiyev, Türkiye'nin laiklik modelini Azerbaycan için en uygun İslam modellerinden biri olarak tanımlamaktadır.⁶⁶⁷

Mehdiyev'in tanımı bağlamında Azerbaycancılık ideolojisinin üçüncü ayağını Haydar Aliyev'in “Azərbaycanın inkişaf yolu Qərbədir”⁶⁶⁸ olarak ifade ettiği modernleşme oluşturmaktadır. Mehdiyev'e göre bu modernleşme “Batılılaşma”dan farklıdır. “Batılılaşma” ulusal kültür ve kimlikleri köklü biçimde değiştirmeyi amaçlarken,⁶⁶⁹ “modernleşme” esas olarak kentleşme, sanayileşme, laiklik, rasyonel bürokrasi, bu doğrultuda bir devlet aygıtının inşası ve “liberal-bireysel değerler bağlamında çağdaş davranış modellerinin oluşturulmasıdır.”⁶⁷⁰ Azerbaycancılık, mümkün olduğu kadar kendi değerlerine, kültürüne, geleneklerine ve tarihine bağlı kalarak modernleşmeyi öngörmektedir.⁶⁷¹

“Azerbaycancılık” kavramı konusunda ortaya konulan görüşler incelendiğinde, bu kavram dar anlamda Osmanlıcılık ve Cumhuriyet'in yurttaşlığı

---

⁶⁶⁵ Mehdiyev, **Azerbaycan: Küreselleşmenin Talepleri...**, s. 189.

⁶⁶⁶ Aliyev, “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Andiçmə Mərəsimində Nitq”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C.I, 1997, s. 205.

⁶⁶⁷ Mehdiyev, **Azerbaycan: Küreselleşmenin Talepleri...**, s. 189-190.

⁶⁶⁸ Mübariz Qurbanlı, “Azərbaycan Dövlətinin Təməl Prinsipləri”, **Azərbaycan** (gazete), 6 Şubat 2008, s. 6.

⁶⁶⁹ Mehdiyev, **Azerbaycan: Küreselleşmenin Talepleri...**, s. 152.

⁶⁷⁰ **A. e.**, s. 164.

⁶⁷¹ **A. e.** s. 160; Qurbanlı, “Azərbaycan Dövlətinin...”.

temel alan “Türk” tanımıyla benzerlik gösterse de, daha geniş açıdan bakıldığında farklı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Bu anlamıyla Azerbaycancılık, 20. yüzyıl başlarında ilk kez Hüseyinzade Ali tarafından ortaya konulan ve hem Türkiye hem de Azerbaycan düşünce hayatında etki yaratan “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” paradigmasıyla da paralellikler göstermektedir. Azerbaycan’ın önde gelen düşünce adamlarından Prof. Dr. Nizami Caferov’a göre, Azerbaycancılık ideolojisi “Türkçülük, Müslümanlık ve Muasırlık”ı uhdesinde birleştirmektedir.⁶⁷² Buradaki “Türkçülük”, tıpkı dinin rolünde olduğu gibi siyasal bir nitelik taşımamaktadır. Azerbaycancılık’ın içerdiği Türkçülük, Türklerin meydana getirdiği kültürel zenginlikleri kendi kültürel mirası olarak kabul etme, günümüz Türk halklarıyla kültürel ilişkileri her yönüyle geliştirme bağlamındadır. Bunu yaparken de kendi “etno-kültürel” özgünlüğünü koruyacaktır. Türkçülüğe getirilen bu tanım, aynı zamanda Mehmet Emin Resulzade’nin ortaya koyduğu anlayışa da yakındır. Resulzade, Türk etnik kökenine bağlılıkla birlikte, Azerbaycan halkının kendine özgü ulusal gelişiminden yanaydı.⁶⁷³

Görüldüğü gibi, Haydar Aliyev’in uygulamaya koyduğu Azerbaycancılık ideolojisi, Türk etnik kökenini inkâra dayalı bir düşünce değildir. Aliyev de yaptığı birçok açıklamada bunu açık olarak ortaya koymaktadır. Örneğin, 9 Şubat 1994 tarihinde Ankara’ya gerçekleştirdiği resmî ziyaret sırasında TBMM’de yaptığı konuşmada sarf ettiği “Bizim tarihimiz bir, dilimiz bir, dinimiz birdir”⁶⁷⁴ ifadesinin yanı sıra 1997 yılında kendisine devlet madalyası verilmesi töreninde yaptığı şu konuşma da tezimizi destekleyen açıklamalarından biridir:

“Biz bir millət iki dövlətik sözləri hər bir Azərbaycanlının qulağında səslənməlidir. Bu ifadə bizim gələcəyimizin proqramıdır. İndiyə qədər bu fikirlərlə yaşamış millət bundan sonra da həmin fikirlərlə yaşayacaqdır.”⁶⁷⁵

---

⁶⁷² Nizami Cəfərov, “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Siyasəti: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə”, **Heydər Əliyev İrsi: Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 755.

⁶⁷³ Nitekim Türkçülük tarihini konu alan eserlerde Resulzade’nin adından pek söz edilmez. Örneğin bkz. Akçura, **Türkçülüğün Tarixi**, s. 255.

⁶⁷⁴ Aliyev, “Türkiyə Böyük Millət Məclisində Çıxış”, s. 366.

⁶⁷⁵ Allahverdiyev, Sultanzadə, **Heydər Əliyev və Şərq**, C. I, s. 195.

Ülkenin resmî söyleminde de “Azerbaycanlılık”, “Türk” etnik yapısı içinde değerlendirilmektedir. Örneğin, Azerbaycan bayrağında yer alan renklerin ifade ettiği anlamların hem Cumhurbaşkanlığı hem de Milli Meclis’in internet sitelerinde yer alan “resmî tanımlamasında”, “mavi rəng -Azərbaycan xalqının türk mənşəli olmasını... ifadə edir” denilmektedir.⁶⁷⁶ Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı tarafından öğrencilere yönelik açılan internet sayfasında da, aynı konuyla ilgili olarak, “...mavi rəng Türkçülüyün... simvoludur... Bütün bunlar konkret olaraq ‘Türk soylu, islam imanlı Azərbaycan, çağdaş-müasir dünya ilə ayaqlaşsa, öz səadət və xoşbəxtliyini tapar’ anlamını verir” denilmektedir.⁶⁷⁷ Anayasada yer alan “Azerbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”⁶⁷⁸ maddesinin gerekçesi açıklanırken de, bu dilin, “Türk dilinin Oğuz qolundan” olduğu ifade edilmektedir.⁶⁷⁹ “Azerbaycanlı” kavramının neyi ifade ettiğini görebileceğimiz bir başka önemli kaynak da Azerbaycan Ansiklopedisi tarafından 1998 yılında yayınlanan “Dünya Halkları Tarihi-Etnografik Ansiklopedik Malumat Kitabı” adlı eserdir. Söz konusu eserin “Azerbaycanlılar” maddesinde bu kavram şöyle tanımlanmaktadır:

“Azerbaycan Cumhuriyeti’nin ve Güney Azerbaycan’ın (İran İslam Cumhuriyeti’nin kuzey eyaletinin) esas ahalisi, milleti[dir]. Azerbaycanlılar köken itibariyle Altay halklarının Türk dillerinin Oğuz grubuna dahil olan Azerbaycan dilinde konuşurlar. Kaynaklarda Türkler, Azerbaycan Türkleri, Azeri Türkleri, Tatarlar, Kafkas Tatarları, Kafkas Müslümanları gibi de adlandırılır... 1935 yılına kadar Türk adlandırılırlar. 1937, 1978, 1995 anayasalarında “Azerbaycanlı” gibi kaydedilmiştir.”⁶⁸⁰

Azerbaycancılık ideolojisinin ortaya çıkmasının ise üç temel nedeni vardır. Bunların birincisi etnik bölünme korkusu, ikincisi ırkçı olarak nitelenen görüşlerin Azerbaycan’ın iç ve dış politikasına zarar vermesi endişesidir. Üçüncüsü ve

⁶⁷⁶ “Dövlət Rəmzləri”, (çevrimiçi),

http://president.az/browse.php?sec_id=53, 3 Temmuz 2009;

“Dövlət Rəmzləri”, (çevrimiçi),

<http://www.meclis.gov.az/?/az/topcontent/3>, 3 Temmuz 2009.

⁶⁷⁷ “Dövlətimizin Rəmzləri”, (çevrimiçi)

<http://mektebli.president.az/?remzler>, 3 Temmuz 2009

⁶⁷⁸ **Azerbaycan Respublikasının Konstitüyası**, Madde 21, Bakü, Qanun, 2004, s. 7.

⁶⁷⁹ **Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi**, “Dövlət Dili”, (çevrimiçi), <http://www.diaspora.az/>, 2 Temmuz 2009.

⁶⁸⁰ Dünya Halkları: Ansiklopedik Malumat Kitabı, Bakü, 1998’den aktaran Ali Şamil, “Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği: Muzaffer Özdağ’a Armağan**, Der. Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Seyfettin Erol, C. III Ankara, , ASAM, 2003, s. 140.

konumuz açısından en önemli olanı ise Azerbaycan'ın ulusal varlığının Türkiye'nin gölgesinde kalması kaygısıdır. Azerbaycancılık taraftarlarına göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin "Türk" adını bir ulus devlet adı olarak uzun süreden beri "siyasi anlamda tekelinde bulundur[ması]" Türk soylu yeni devletlerin bu adı kullanmaktan kaçınmalarının temel nedenlerinden biridir.⁶⁸¹ Günümüzde "Türk" adı, belli bir etnisiteyi ifade etmekten çok, bir devlette -Türkiye'de- yaşayan halkı tanımlar duruma gelmiştir. "Azerbaycan Türklerinin, bu geç kalmışlık dolayısıyla Türk adını eşit bir şekilde özümsemeleri zor olacaktır."⁶⁸² "Azerbaycanlı" adı, "tarihe sabitlenmiş" ve bu adla acılar ve sevinçler yaşanmıştır. 1980'lerin sonunda başlayan ulusal seferberliğin dayanak noktası da "Azerbaycan" ve "Azerbaycanlı" kelimeleridir. Bundan sonra "Azerbaycanlı", hatta "Azerbaycan(ca) dili" ifadelerinin kullanımına devam edip edilmemesi "estetik meyarlarla" yapılacak bir seçenekten başka bir şey değildir. Bu adlandırmada yanlış olan bir şey bulunmamaktadır.⁶⁸³

Hâlbuki Azerbaycanlıların kendilerini "Türk" ve dillerini "Türkçe" olarak adlandırmaları 19 ve 20. yüzyıllarda ortaya çıkan uluslaşma döneminin en ayırt edici niteliği idi. "Türk" tanımlaması 20. yüzyıl başlarındaysa genel bir yaygınlığa kavuşmuş, Azerbaycan'ın ilk ulusal devleti olan AHC de, kurulduktan hemen sonra ilk icraatlarından biri olarak "devlet dilinin Türk dili" olduğunu kabul etmişti.⁶⁸⁴ Azerbaycanlıların resmî olarak "Türk" olarak tanımlanmaları 1936 yılına kadar devam etmiş,⁶⁸⁵ bu tarihte alınan bir kararla halkın adı "Azerbaycanlı", konuştuğu dil ise "Azerbaycanca" olarak değiştirilmiştir.⁶⁸⁶ Bu, Stalin'in 1924'te uygulamaya

---

⁶⁸¹ Elnur Soltan, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler", **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği: Muzaffer Özdağ'a Armağan**, Der. Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Seyfettin Erol, C. III Ankara, ASAM, 2003, s. 153.

⁶⁸² A. y., s. 154.

⁶⁸³ A. y., s. 153.

⁶⁸⁴ Ebulfez Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, İstanbul, Ötüken, 2006, s. 133.

⁶⁸⁵ Örneğin 1926 yılında yapılan nüfus sayımında Azeriler "Türkler" olarak kaydedilmiştir. Bkz. Akiner, **Sovyet Müslümanları**, s. 102.

⁶⁸⁶ Şamil, "Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi", s. 140. Ayrıca bu dönemde ortaya konulan politikaya aykırı davranışlar "Pantürkist, Panislamist, Trotskist... milliyetçi, yabancı devletlerin istihbarat teşkilatlarının ajanı" olmakla suçlanmışlar; hapis, sürgün ve ölüm cezalarına çarptırılarak tasfiye edilmişlerdir. Daha sonra da yeni Sovyet anlayışına göre bir tarih yorumu benimsetilmiştir. Hüsamettin Memmedov, "Azerbaycan'da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları", **Tarih**

koyduğu “milliyetler politikası” bağlamında alınan bir karardı.⁶⁸⁷ Bu gerçeği daha önce söz edildiği üzere, Haydar Aliyev de kabul ediyor ve kendilerine tarih boyunca “Azeri Türkleri” denildiğini söylüyordu.⁶⁸⁸ “Azeri” teriminin yerleşmesi Stalin’in baskılarının sonucuydu.⁶⁸⁹

Haydar Aliyev, 1995 yılındaki Anayasa hazırlıkları sırasında ise bu söylediklerini göz ardı ederek, hiçbir zaman devlet dilinin “Türk dili” olduğunun anayasal kayıt altına alınmadığı ileri sürecek ve yeni anayasada öngörülen düzenlemenin “devlet dili Azerbaycan dilidir” olması yönünde tutum takınacaktır. Ona göre, 1993 yılında Azerbaycan Milli Meclisi’nce alınan kararın ise hukuksal geçerliliği yoktu.⁶⁹⁰

Haydar Aliyev’in bu tutum değişikliğinin temel nedenlerinden birinin “Azerbaycan Türkleri”ni, “Türkiye Türkleri”nden farklılaştırma düşüncesi olduğu söylenebilir.

Daha önce söz edildiği gibi Mehdiyev, Elçibey’in Türkçülük politikasına karşı çıkarken iki temel nedenden biri olarak, bu politikanın Azerbaycan’ı Türkiye tarihinin bir parçası durumuna getirmesini gösteriyordu. Mehdiyev’in bu gerekçesini,

---

Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu, 2. Uluslararası Tarih Kongresi: 8-10 Haziran 1995, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt, 1998, s. 217.

⁶⁸⁷ Sovyetlerin milliyetler politikası üç unsura dayanıyordu.

“1. 19. yüzyıl antropolojisi ve Marksist anlayışın mirası olan, sonradan Sovyet etnografya ekolü olarak adlandırılabilen yaklaşım tarafından sistemleştirilen bir “halk” kavramsallaştırılmasından hareketle Stalin tarafından geliştirilen bir kuramsal bütün;

2. Toprağa bağlı kılmaya ve dilin statüsüne dayanan idari ve siyasi bir sınıflandırma;

3. İlk iki ilkeyle ilgisi olmayan ama onların terminolojisi içinde biçimlenen siyasi ve stratejik bir mantıktan hareketle, insan topluluklarının ve toprakların gerçekten de bölünüp birbirinden ayrılması.”

Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların..**, s. 101. Politikanın uygulanma stratejileri için bkz. **A.e.**, s. 101-121. Stalin’in konuyla ilgili görüşleri için de bkz. J. V. Stalin, **Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu**, Çev. İsmail Yarkın, İstanbul, İnter, 1996, s. 147-219.

⁶⁸⁸ “Moskova, Azeri’yi Ermeni’ye Kırdırmak İstiyor”, **Hürriyet**, 27 Temmuz 1991, s. 14 (Nerdun Hacıoğlu’nun röportajı)

⁶⁸⁹ Azerbaycan’da SSCB dönemi dil politikaları hk. bkz. Gönül Aliyeva, “SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.

⁶⁹⁰ Haydar Aliyev’in komisyondaki konuşması için bkz. “Azərbaycan Respublikasının Yeni Konstitüsüya Layihəsində Dövlət Dili Haqqında Maddənin Geniş Müzakirəsində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Nitqi”, **Azərbaycan** (gazete), 1 Kasım 1995, s. 1. Ayrıca bkz. “Heydər Əliyev İrsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana, (çevrimiçi), 31 Ekim 1995, <http://library.aliyev-heritage.org/az/7360077.html>, 18 Haziran 2009.

“Azerbaycancılık”ın Türklük düşüncesini inkâra dayanan bir ideoloji olmadığı gerçeğiyle birlikte düşündüğümüzde, “Türk” yerine “Azerbaycanlı” kavramının kullanılmasının başlıca nedenlerinden birinin, Türk soylu ancak kendine özgü nitelikleri olan başka bir devlet ve güç merkezi oluşturma politikası olduğu söylenebilir.

Bu tezimizi güçlendiren önemli kanıtlardan biri, ülke istikrar sağlayıp güçlendikçe “Azerbaycanlı” kavramının tanımlanmasında görülen değişimlerdir. Örneğin Mehdiyev, “Türk” vurgusunun güçlenmesi durumunda ülkedeki etnik grupların kendilerini dışlanmış görerek ayrılıkçı bir tutum takınabileceklerini öne sürerek, “Azerbaycanlı” kavramının ülkeye yurttaşlık bağıyla bağlı herkesi kapsadığını ileri sürerken, son zamanlarda bu kavram yalnızca “etnik Türkleri” ifade eder bir nitelik kazanmıştır. Tablo 1’deki veriler bu bakımdan oldukça dikkat çekicidir.⁶⁹¹

“Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi”⁶⁹² tarafından hazırlanan bu tabloda, ülkedeki etnik gruplar tek tek sayılmakta ve “Azerbaycanlılar” bunların dışında farklı bir etnik grup olarak tanımlanmaktadır. Her ne kadar anayasanın ilgili maddelerinde, Mehdiyev’in ortaya koyduğuna benzer bir tanımlamayla, “Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları”na “Azərbaycan xalqı” denileceği ifade ediliyor (madde 1, fıkra 2) ve “Azərbaycan xalqının vahid” olduğu (madde 5, fıkra 1) öngörülüyorsa da, görüldüğü gibi Anayasa kullanılan kavram “Azerbaycanlı” değil “Azerbaycan Halkı”dır. “Azerbaycan Halkı” ise etnik bir kimlik vurgusundan çok, belli bir coğrafyada yaşayan insan topluluklarına vurgu yapan bir kavramdır. Dolayısıyla “Azerbaycanlı” kavramının tanımı farklılaşmış, Mehdiyev’in yaklaşımından farklı olarak, ülkedeki tüm etnik kimlikleri değil, diğerlerinden ayrı bir “etnik kimliği” tanımlar olmuştur. Bu kavrama “etnik Azerbaycanlı” denilmektedir. Etnik Azerbaycanlılar kavramıyla da ülkenin asıl etnik grubunu oluşturan Türk soylu halk kastedilmektedir.

⁶⁹¹ Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, “Əhali”, (çevrimiçi), <http://www.diaspora.az/>, 2 Temmuz 2009.

⁶⁹² Azerbaycan idari sisteminde iki tür bakanlık bulunmaktadır: Nazırlık ve Devlet Komitesi. Her iki görev için de milletvekili olmamak koşulu vardır.

Tablo 1

Etnik Köken	Etnik kökene göre ahalinin nüfusu (1000 kişi)	Kendi etnik dillerini anadili olarak kabul edenler (yüzde)	Ahalinin rahat konuşabildiği diller		
			Ana dilinde (yüzde)	Azerbaycan dilinde (yüzde)	Rus dilinde (yüzde)
Toplam	7953,4	99,0	99,2	4,2	9,3
Azerbaycanlılar	7205,5	99,7	99,8	-	8,2
Lezgiler	178,0	96,1	97,0	66,4	32,5
Ruslar	141,7	99,3	99,7	16,6	-
Ermeniler	120,7	99,9	99,9	0,4	0,3
Talışlar	76,8	89,6	97,5	79,9	5,4
Avarlar	50,9	98,2	98,8	71,4	23,9
Türkler⁶⁹³	43,4	94,6	95,4	41,2	14,4
Tatarlar	30,0	86,7	87,5	74,9	83,7
Ukraynalılar	29,0	32,1	32,4	10,7	77,9
Şahurlar	15,9	99,3	99,4	82,9	14,3
Gürcüler	14,9	98,0	98,3	63,0	26,4
Kürtler	13,1	48,9	57,0	87,6	4,2
Tatlar	10,9	83,0	89,6	67,8	21,7
Yahudiler	8,9	87,1	88,2	58,4	66,4
Udinler	4,2	98,8	99,2	49,4	68,3
Diğer etnik gruplar	9,5	75,3	41,6	53,1	45,0

(1999 yılı nüfus sayımı rakamlarına göre)

Azerbaycancılık'ın bir üst kimlik bir tanımlamasından çıkarılarak, ülkedeki Türk soylu nüfusu ifade etmek için kullanılmaya başlandığını ortaya koyan bir başka olgu da, “Dünya Azerbaycanlıları” kavramıdır. Haydar Aliyev tarafından ortaya atılan bu kavrama göre, dünyanın çeşitli ülkelerindeki “kendi tarihî vatanlarında” ya

⁶⁹³ Kast edilen, Orta Asya sürgününden sonra Azerbaycan'a yerleşen Ahıska Türkleri'dir.

da yabancı ülkelerde yaşayan, -o ülkelerin vatandaşları olsun olmasın- tüm “etnik Azerbaycanlılar” Dünya Azerbaycanlıları’ nı oluşturmaktadırlar.⁶⁹⁴

“Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi” verilerine göre, dünyada 50 milyondan çok “Azerbaycanlı” yaşamaktadır. Bunların sayıları ve yaşadıkları ülkeler Tablo 2’deki gibidir:⁶⁹⁵

Tablo 2

“Azerbaycanlı”ların Yaşadıkları Ülkeler	Nüfus
Azerbaycan	7.205,500
İran	30.000.000
Türkiye	3 000.000
Rusya Federasyonu	2 000.000
ABD	1 000.000
Ukrayna	1 000.000
Irak	700 000
Gürcistan	500 000
Afganistan	430 000
Hindistan ve Pakistan	350 000
İsveç, Norveç, Danimarka ve İskoçya	300 000
Almanya	300 000
Kanada	174 000
Fransa	170 000
Suriye	50 000
Diğerleri	120.000

Tablo incelendiğinde ABD, Avrupa ve Ukrayna dışında kalan ülkelerdeki “etnik Azerbaycanlılar”ın yaşadığı yerlerin “tarihî anavatan” kapsamında değerlendirildiği ve Türk soylu “Azerbaycanlıları” kapsadığı görülmektedir: Güney Azerbaycan-İran, Kerkük-Irak, Iğdır/Kars-Türkiye, Borçalı-Gürcistan, Derbent (Dağıstan)-Rusya Federasyonu, Safevilerin bakiyeleri olarak Afganistan, Hindistan-

⁶⁹⁴ Cəfərov, “Azərbaycan Respublikasının Mədəni...”, s. 755-756. Azərbaycan’ın önde gelen uluslararası ilişkiler uzmanlarından Prof. Dr. Xələddin İbrahimli de, halkın yüzde 90’ının Türk olduğunu ifade ederek ülkenin en önemli dış politika perspektiflerinden birinin Türk Dünyası’yla entegrasyon olduğunu söylemektedir. İbrahimli, **Politologiya**, s. 206.

⁶⁹⁵ Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, “Əhali”, (çevrimiçi), <http://www.diaspora.az/>, 2 Temmuz 2009.

Pakistan.⁶⁹⁶ Haydar Aliyev'den sonra iktidara gelen İlham Aliyev de, 16 Mart 2006 tarihinde Bakü'de düzenlenen İkinci Dünya Azerbaycanlıları Kurultayı'nda, "Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Biz 50 milyonuq. Bu, dünya miqyasında böyük xalqdır. Bizim hamımızın bir Vətəni var -Azərbaycan. Çalışmalıyıq ki, doğma Vətənimizi möhkəmləndirək, zənginləşdirək, qüdrətli dövlətə çevirək"⁶⁹⁷ sözləriylə bu gerçeğin altını çizmektedir. Yeni yaklaşımdaki "tarihî anavatan"ın sınırları, Elçibey'in "Vahid Azərbaycan" olarak ifade ettiği coğrafyadan daha geniştir. Yeni söylemin birincisi kadar tepki çekmemesinin temel nedeni de, AzHC döneminin aksine, radikal bir üsluptan uzak kalınarak kültürel ve sosyal ilişkiler bağlamında sunulmasıdır.

Azerbaycan Cumhuriyeti dışında yaşayan Azerbaycanlılar arasındaki dayanışmayı güçlendirmek, onları "Azerbaycancılık ideolojisi" etrafında birleştirmek amacıyla ilk önemli adım 9–10 Kasım 2001 tarihleri arasında Bakü'de atılmıştır. Düzenlenen "Birinci Dünya Azerbaycanlıları Kurultayı"na 36 ülkeden 406 temsilci katılmıştır.⁶⁹⁸ Haydar Aliyev yaptığı konuşmada, Azerbaycan Devleti'nin asıl ideolojisinin Azerbaycancılık olduğunu vurguladıktan sonra, "her bir Azerbaycanlı'nın bu kimlikten gurur duyması gerektiğini ifade etmiştir. O, aynı zamanda her bir "Azerbaycanlı"yı; Azerbaycancılığı, Azerbaycan dilini, kültürünü, milli–manevi değerlerini ve geleneklerini yaşatmaya çağırmıştır.⁶⁹⁹

Kurultay sonunda da "Azərbaycanlıların, Müstəqil Azərbaycan dövləti ilə mədəni, ictimai, siyasi, iqtisadi və s. əlaqələri[nin] daha da gücləndiril[məsi]... müstəqil Azərbaycan Respublikası[nın], dünyanın harasında məskunlaşmasından

---

⁶⁹⁶ Bu bakış açısı Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan resmî ders kitabında da kendine yer bulmaktadır. Söz konusu kitaba göre, hâlihazırda dünyada yaşayan 50 milyon Azerbaycanlının "30 milyonu İran... 2,5 milyonu Türkiyə'de yaşamaktadır. Təhsil Nazirliyi, **Beynəlxalq Mədəni Əlaqələr**, Bakü, Sabah, 2008, s. 290.

⁶⁹⁷ "Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Çıxışı, 16 Mart 2006, (çevrimiçi), http://www.president.az/articles.php?item_id=20070816113026506&sec_id=11, 3 Temmuz 2009.

⁶⁹⁸ Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, **Azərbaycan Diasporası: Böyük Yolumun Başlanğıcı**, Bakü, Çəşioğlu, 2006, s. 33.

⁶⁹⁹ A. e., s. 38.

asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlıların mənəvi dayağı, milli mədəni maraqlarının ifadəçisi [olduğu]” kararı alınmışdır.⁷⁰⁰

Kurultay’ın ardından 21 Şubat 2003 tarihinde “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla Bağlı Dövlət Siyasəti”nin uygulamaya konulması hakkında yasa kabul edilərək, bu politikanın yürütülməsindən sorumlu bir bakanlık kurulmuş və ölkə dışında yaşayan Azərbaycanlılarla ilişkilerin dövlət düzeyinde organize edilmesi sağlanmışdır. Bakanlığın temel hedeflerinden biri, Azərbaycanlılar’ın örgütlenmesine destek vermek, Azərbaycan Dili’nin yaygınlaşmasını sağlamak, çeşitli ölkelerde yaşayan Azərbaycanlılar arasında iletişim ve işbirliği oluşturmak ve bunları güçlendirmektir.⁷⁰¹ O günden sonra bu konuda önemli bir yol da alınmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu gerçeği şöyle dile getirmektedir:

“Məmnunluqla qəyd etmək olar ki, azərbaycanlıların birliyi və həmrəyliyi ideyası bu gün artıq həm bütün dünyada yaşayan soydaşlarımızın düşüncəsinə hakim kəsilmiş, həm də dövlət siyasətimizin prioritet istiqamətləri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Yaşadıqları ölkələrdə soydaşlarımızın təşkilatlanması, azərbaycanlı icmaların fəaliyyətinin genişlənməsi, Vətənlə əlaqələrinin güclənməsi istiqamətində son illərdə həqiqətən çox işlər görülmüşdür.”⁷⁰²

Haydar Aliyev’in Elçibey döneminde yaygınlaşan Azərbaycanlıların kendilerini “Türk” olaraq tanımlamaları yerine “Azərbaycanlı” tanımlamasını yerləştirmədəki başarısında Türkiyə basını və siyasal hayatında bu kavramın benimsenmesinin de önemli rolü vardır. Türkiyə’de başlangıçta Azərbaycanlıları tanımlamada egemen olan güçlü “Türk” vurgusu giderek zayıflamış, bir süre sonra da neredeyse hiç kullanılmamaya başlamıştır. Azərbaycanlılarla olan etnik və kültürel benzerlik “Türk” kavramı yerine, “dost ve kardeş ölkə”, “bir millet iki devlet” gibi daha soyut ve geniş bir çerçevede ifade edilir olmuş, “Türk” yerine “Azəri” kavramının kullanılması tercih edilmiştir. Böylece “Azəri”, “Azərbaycan Türkleri”ni ifade eden ulusal kimlik tanımı olmuştur. Bu tutum, Azərbaycan’ın, “Azərbaycanlılık” ideolojisiyle kendisini Türkiyə’den farklılaştırmasını

---

⁷⁰⁰ A. e., s. 34-35.

⁷⁰¹ Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, “Azərbaycan Respublikasının Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi Haqqında Əsasnamə”, (çevrimiçi), <http://www.diaspora.az/>, 3 Temmuz 2009.

⁷⁰² İlham Əliyev, “Dünya Azərbaycanlılarına”, **Xalq**, 28 Aralık 2006, s. 1.

kolaylaştırmış, Türkiye’den bağımsız yeni bir Türk soylu etnik kimlik inşa yolunda yol almasını kolaylaştırmıştır.

Sonuç olarak, Haydar Aliyev’in Sovyetler Birliği döneminin önde gelen yöneticilerinden biri olması, Elçibey’in aksine Türkiye ile ilişkilerini uluslararası dengeleri de gözeten, bu bağlamda, Rusya ve İran etkenlerini göz önüne alan bir politika izlemesi, Türkiye kamuoyunda ona karşı belli bir güvensizlik duygusu oluşturmuştur. Bu duygu, Aliyev’in sonraki icraatları, özellikle Bakü petrolünün Türkiye üzerinden taşınması konusundaki kararlı tutumu sonucunda önemli sayılabilecek değişimler gösterse de, hiçbir zaman bütünüyle ortadan kalkmamış ve kamuoyu kanaatini etkilemeyi sürdürmüştür. Bu anlamda Aliyev’e karşı oluşan güvensizlik duygusunun yerleşip durağanlaşarak, kalıplaşmış bir tutuma dönüştüğü söylenebilir. Bu sonucun ortaya çıkmasında rol oynayan etkenlerin başında Aliyev’in iktidara gelişinin ilk günlerinde basının izlediği politika gelmektedir.

Türkiye kamuoyunda Aliyev hakkında oluşan kamuoyunun biçimlenmesinde rol oynayan bir başka önemli etken de, Elçibey’in devrilmesinde rolü olduğu konusunda oluşmuş yaygın kanaattir. Açığa vurmaktan sakınmadığı Türkiye sevgisi, duygulara hitap eden içten söylemleri, bir ulusal kurtuluş mücadelesi önderi olması ve Türkiye’ye endeksli dış politika yürütmesi gibi nedenlerle kamuoyunda Elçibey’e karşı büyük sempati oluşmuştu. Bu nedenle, devrilmesinde Aliyev’in rolü olduğu kanaati, kamuoyunu etkilemiştir.

Aliyev’in eski dönemin önde gelen komünist yöneticilerinden biri olması da kendisine karşı oluşan olumsuz kanaatte rol oynayan bir başka etkendir. Bu kimliği ve daha sonra da “Azerbaycancılık” ideolojisini hayata geçirmesi dolayısıyla Türkiye’deki etkin Azerbaycan diasporası başta olmak üzere, çeşitli kamuoyu yaratma odakları, milliyetçi ve antikomünist duygularla, Haydar Aliyev karşıtı bir tutum takınmış ve ona karşı olumsuz bir kanaat oluşturmak için çaba göstermişlerdir. Örneğin, öne sürülen en önemli iddialardan birisi Aliyev’in, Politbüro’dayken Moskova adına ASALA ile PKK’yı birleştirmeye çalıştığı iddiasıydı. İlk kez Elçibey tarafından dile getirilen bu iddia,⁷⁰³ daha sonra diaspora tarafından Türkiye

---

⁷⁰³ Alioğlu, “Haydar Aliyev Mitolojik Kahraman Olabilir miydi?”, s. 236.

kamuoyuna yayılmıştır. Bu olgunun da Aliyev hakkında oluşan kalıplaşmış kanaat üzerinde büyük etkisi olmuştur.

Bu olumsuz kanaat oluşturuca etkenlere karşın, özellikle BTC konusunda izlediği politika Türkiye kamuoyunda oluşan olumsuz Haydar Aliyev algısının önemli ölçüde değişmesine etki eden etkenlerden biri olmuştur. Aliyev bu konudaki tutumuyla, daha önce hakkında oluşturulan kanaatleri önemli ölçüde “sarsmıştır”. Türkiye’de Aliyev hakkındaki kanaatin değişmesinde rol oynayan bir başka etken de, yine başta enerji olmak üzere çeşitli sektörlerde yatırım yapan işadamları olmuştur. Haydar Aliyev’le ilgili takınılan tutumun ekonomik faaliyetler üzerinde de etkili olduğunu gören, aynı zamanda Aliyev’in sağladığı siyasal istikrarın önemini kavrayan sanayi ve ticaret adamları Türkiye’de Aliyev imajını olumlu hâle getirmek için büyük çaba göstermişlerdir.

Aliyev’in iktidara geldikten sonra Azerbaycan’da istikrarı sağlaması, uluslararası ilişkilerde uygulamayı başardığı denge politikası ve Türkiye’ye yönelik “dost ve kardeşlik –bir millet iki devlet-” mesajları da hakkındaki olumsuz kanaatin değişmesinde önemli rol oynamıştır. Böylece Haydar Aliyev, Türkiye kamuoyunda Elçibey kadar etkili bir kamuoyu yaratıcı odak hâline gelememiş, onun kadar benimsenmemiş ve belirleyici olamamışsa da, başlangıçtaki durumu büyük ölçüde değiştirme başarısı göstermiştir.

III. Kamuoyu Yaratma Sürecinde Azerbaycan Basınının Bağımsızlık Sonrası Tutumu

1990 sonrası Azerbaycan’daki yazılı basın ortamının, ele aldığımız basın kuramları arasında Denis McQuail’ın “Gelişmeci Kitle İletişim Kuramı”na daha yakın olduğu söylenebilir. Yasal olarak bireyler ve azınlık grupları kitle iletişim araçlarına ulaşma hakkına ve kendi ihtiyaçlarını karşılayacak enformasyon talep etme hakkına sahiptir. Sansür kaldırılmıştır. Çeşitli gruplar, kuruluşlar ve yerel topluluklara kendi gazetelerini yayınlama hakkı tanınmıştır.

Bu genel çerçeve daha yakından incelendiğinde ise Azerbaycan’daki basın ortamının Siebert ve arkadaşlarının “Otoriter Kuramı” ile “Sovyet Komünist Kuramı”nın çeşitli özelliklerini bünyesinde bulundurduğu da görülmektedir.

Azerbaycan'daki basın rejimi özünde otoriterdir. Ancak, Sovyet Komünist sistemine göre daha yumuşaktır. Ülkede sansür lağvedilmiştir ancak dolaylı denetim varlığını sürdürmektedir. Siyasal iktidarın uygulamalarının eleştirilmesine, denetim tamamen elden bırakılmadan izin verilmektedir. Öte yandan siyasal iktidarın özüne zarar verici bir duruma gelmeden en aşırı muhalif görüşlerin bile gazetelerde yer aldığı görülmektedir. Bu durum, rejimin demokratikleşme çabalarından biri olarak görünse de, bir başka nedeni de bu tür yayınların toplumsal sübap işlevi görmesidir.

Bu bağlamda bugünkü Azerbaycan yazılı basınında oldukça geniş bir özgürlük dikkat çekmektedir. Resmi görüşün tekeli altında bulunan radyo ve televizyon kuruluşlarının aksine yazılı basına, farklı kesimlerin görüşlerini kamuoyuna aktarabilmesi için önemli bir zemin sağlamaktadır.⁷⁰⁴ Gazetelerin öz denetimlerini “Mətbuat Şurası” adıyla kurulan ve Türkiye'deki Basın Konseyi'nin benzeri sivil kurum aracılığıyla sağlamaktadır. Şura'ya Azerbaycan'da faaliyet gösteren tüm yazılı basın organları, dünya görüşlerine bakılmaksızın üye olabilmektedir.

Azerbaycan basını üç ana bloğa ayrılmıştır. Birincisi, iktidarın resmî yayın organı durumunda olan ya da iktidarın politikalarını çeşitli düzlemlerde savunmak üzere yayın yapan “iktidar yanlısı” gazetelerdir. İkinci grup basın organları, bunun tam zıddı olarak değerlendirilebilecek, muhalefet parti ya da grupların görüşleri doğrultusunda yayın yapan “muhalefet” gazeteleridir. Üçüncü grup gazeteleri de “bağımsız yayın organları” olarak tanımlayabiliriz.

Birinci ve ikinci kategorideki gazeteler, yine birinci bölümde ele alınan “Basının Dört Kuramı” yaklaşımındaki otoriter ve Sovyet Komünist kuramları bağlamında bir yayın politikası izlemektedirler. Her iki grup basını organının mülkiyeti özel kişilere değil, devlete, devleti temsil eden kişilere ve partilere aittir.⁷⁰⁵ Bu gazetelerin devleti ve parti faaliyetlerini yürüten birimlerle yakın ilişkileri vardır, onlarla bütünlük içerisindeyler. Temel görevleri toplumu, devlet ya da bağlı

---

⁷⁰⁴ Güneş, “Azerbaycan'da Sosyo-Ekonomik Dönüşüm...”, s. 113.

⁷⁰⁵ Bu konuda dönemin Basın ve Enformasyon Bakanı Sabir Rüstəmhanlı'nın değerlendirmesi için bkz. Nazif Kahramanlı, “Azerbaycan Basını”, **Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, Haz. Büşra Ersanlı, Hüsamettin Mehmedov, İstanbul, Da, 2004, s. 55.

bulunulan partinin görüşleri doğrultusunda eğitime, sosyalleştirme, bilgilendirme, seferber etme gibi işlevleri yerine getirmektir. Azərbaycan Devleti'nin ikinci adamı konumundaki Ramiz Mehdiyev, "Azərbaycan çıxarları" bağlamında, bu baxış açısını şöyle ortaya koymaktadır:

"...biz onu qarşımıza məqsəd qoyuruk ki, ölkəmizdə çıxan qəzetlər, fəaliyyət göstərən kütləvi informasiya vasitələri hər şeydən əvvəl Azərbaycan həqiqətlərinə xidmət ətsin, xalqımızın keçtiyi yolu, qarşılaşdığı çətinlikləri, onun uğur və problemlərini doğru-düzgün, obyektiv işıqlandırsın, cəmiyyətimizin demokratikləşməsinə və tərəqqisinə xidmət göstərsin."⁷⁰⁶

Mehdiyev'e göre ülkenin yaşamasını, onun kalkınmasını istemeyen güçler bulunmaktadır. Bu nedenle basın, Azərbaycan'ın jeopolitik konumunu göz önüne alarak davranmalı, onun ulusal çıkarlarına uygun bir yayın politikası izlemeli ve bu çıkarların tercümanı olmalıdır.⁷⁰⁷

Azərbaycan'da iktidar və muhalefet yanlısı basın, kendilerinden beklenen işlevleri başlıca iki yolla yerine getirmektedir:

- "Resmi gazete" gibi, doğrudan yürütmenin ya da parti yönetiminin tebliğ ve açıklamalarını yayınlama,
- Çeşitli haber ve yorumlar yoluyla devlet ya da parti görüşlerini yayma.

Bu bakımdan Azərbaycan'daki iktidar və muhalefet yanlısı basın, bir tür propaganda ve ajitasyon aracı konumundadır.⁷⁰⁸ Bu yayın organlarında, kendi düşüncelerine muhalif görüşlerin yer alması, bunu temsil eden kişilere yer verilmesi mümkün değildir. Ancak, kendi görüşlerini destekleyen ya da muhalif oldukları kesimlerin aleyhine olabilecek durumlarda "karşıt cephe"de yer alan insanların görüşleri sayfalara taşınır.

Siyasal yönetim, özel mülkiyetin elinde olan ve bağımsız olarak nitelenebilecek basını da, siyasal iktidarın uyguladığı politikayı desteklemeye, en

---

⁷⁰⁶ Ramiz Mehdiyev, "Demokratik Azərbaycan və Müstəqil Mətbuatın İnkişafı", **Mətbuat və Demokratiya**, Haz. Əli Həsənov, Bakü, Azərbaycan Universiteti, 1999, s. 10 (Kiril harfləri ilə).

⁷⁰⁷ **A. e.**, s. 22.

⁷⁰⁸ Rızvan Genberli, "Azərbaycan'da Bitmeyen Geçiş Süreci və Medya Çıkmazı", **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azərbaycan Özel Sayısı, İlbahar 2001, s. 209.

azından, -kritik zamanlarda-, eleştirmemeye zorlayıcı bir tutum sergilemektedir.⁷⁰⁹ Bunun da oldukça etkili olduğu söylenebilir. Azerbaycan’da, özel sektörün ayakta kalması tümüyle devlete bağlıdır, en azından devlete rağmen varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Bu nedenle bağımsız gazeteler de belli bir noktadan sonra devlete muhalif bir tutum takınmamaktadırlar.

Buna karşın muhalif gazetelerde, bazen basın özgürlüğünün sınırlarını da aşan bir serbestlik görülmektedir. İktidara yönelik çok sert eleştiriler yapılabilmekte, yöneticilerin kişilikleriyle ilgili ciddi iddia ve suçlamalar, uygulanan dış politikaya yönelik ulusal çıkar kavramını aşan eleştiriler sayfalara taşınabilmektedir. Muhalif basının bu tutumundan ciddi rahatsızlık duyulsa bile,⁷¹⁰ oldukça geniş denilebilecek bir hoşgörü gösterildiği de dikkat çekmektedir.

Azerbaycan’da gazeteler genellikle haftada 5 gün yayınlanmaktadır. Pazar ve Pazartesi günleri, hafta sonuna özgü gazeteler ve “Azərbaycan”, “Xalq”, “Yeni Müsavat” gibi birkaç günlük gazete dışında gazete çıkmamaktadır. Bu durum, gazete tirajlarının azlığı başta olmak üzere ekonomik nedenlere dayanmaktadır. Ülkede gazetelerin ortalama günlük tirajları 1.000–15.000 arasında değişmekte,⁷¹¹ basın için en önemli kaynak olan reklâm girdisi son derece yetersiz düzeyde bulunmaktadır.

Çalışmamız bağlamında önemli bir husus olarak, gazetelerin politik tutumlarındaki farklılığa karşın, her üç kesimi temsil eden basın organlarının Türkiye konusunda benzer bir davranış sergiledikleri söylenebilir. Türkiye’ye ilişkin gelişmeler, sanki Azerbaycan’ın bir iç politika konusu ya da ulusal politikasına ait bir sorunmuş gibi değerlendirilmekte ve kamuoyuna aktarılmaktadır. Yapılan yorum ve haberler, çoğu zaman, bir Türkiye yurttaşı tarafından kaleme alınmış izlenimi verecek kadar “içerden bir üslup” taşımaktadır.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan basınının tutumunun, 19. yüzyıl sonu–20 yüzyıl başlarında Azerbaycan basınının sergilediği tutumun benzeri olduğu

---

⁷⁰⁹ A. y., s. 213-214.

⁷¹⁰ Muhalif basının bu tutumundan duyulan rahatsızlıkla ilgili bkz. Rəşid Mahmudov, “Azad Mətbuat Pərdəsi Arxasında Mə'nəvi Terror”, *Mətbuat və Demokratiya*, Haz. Əli Həsənov, Bakü, Azərbaycan Universiteti, 1999, s. 84-90 (Kiril harfleri ile).

⁷¹¹ Güneş, “Azerbaycan’da Sosyo-Ekonomik Dönüşüm...”, s. 113.

söylenbilir. Söz konusu dönemde olduğu gibi, bağımsızlık sonrasında da Azerbaycan basını, Türkiye'ye karşı daima dikkatli bir yayın politikası izlemiş, en olumsuz gelişmelerde bile Türkiye'yi bütünüyle karşıya alan bir görünüm sergilememiştir. Gazetelere egemen olan bakış açısının “dostluk ve kardeşlik” duygusu olduğu görülmektedir.

Azerbaycan basınında Türkiye'deki her türlü gelişmeye, hatta yalnızca Türkiye'yi ilgilendiren sosyal, siyasal, ekonomik vb. olaylara bile yakın ilgi gösterilmekte, kamuoyu bu gelişmelerle ilgili bilgilendirilmektedir. Örneğin, en etkili “resmî” gazetelerinden biri olan “Azərbaycan”, ülkenin en büyük iki muhalefet partisinden biri olan Müsavat Partisi'nin yayın organı “Yeni Müsavat”⁷¹² ve bağımsız “525. Qəzet”, 2005 yılı içerisinde Türkiye'ye ilişkin 413 haber ve yoruma yer vermiştir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin yanı sıra Türkiye'nin iç ve dış politikası, ekonomik ve sosyal olaylarına ilişkin bu yazıların 156'sı Yeni Müsavat, 174'ü 525. Qəzet, 83 ise Azərbaycan gazetesinde yayınlanmıştır.

Haberler incelendiğinde, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bağlamında en çok ağırlık verilen konunun Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorununa ilişkin politikası olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin 525. Qəzet'in 25 Şubat 2005 tarihli haberinde, TBMM'de Hocalı olaylarının yıldönümü dolayısıyla yapılan gündem dışı konuşmalar kamuoyuna duyurulmakta ve DYP Iğdır Milletvekili Dursun Akdemir'in şu sözleri ön plana çıkartılmaktadır:

“Bu gün Ermənistanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı yoxdur. Amma Azərbaycanda minlərlə erməni yaşayır. Bütün hüquqları ayaqlar altında tapdayan Ermənistan Azərbaycanın torpaqlarını işğal edib. Ermənilərin Xocalıda həyata keçirdiyi soyqırım bütün dünyada tanındılmalıdır. Mən sizləri əmin edirəm ki, ermənilər tökdükləri qanda boğulacaq.”⁷¹³

Alıntıdan da anlaşılacağı gibi Azerbaycan basını, ele alınan dönemdeki haberlerinde Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan'a kayıtsız destek

⁷¹² Yeni Müsavat, 2007 yılı sonlarından itibaren, Müsavat Partisi ile arasına belli bir mesafe koymaya başlamıştır. Gazete yönetimi Genel Yayın Yönetmeni olan Rauf Arifoğlu'nun denetimine geçmiş, Arifoğlu, Müsavat Partisi Genel Başkanı İsa Kamber'le aralarında oluşan görüş ayrılıklarının da etkisiyle, daha “özerk” bir yayın politikası izlemeye başlamıştır. Ancak, Yeni Müsavat'ın Parti ile ilişkisi bütünüyle de ortadan kalkmamıştır.

⁷¹³ “Xocalı Soyqırımını Türkiyə Parlamentində Müzakirə Olundu”, **525. Qəzet**, 25 Şubat 2005, s. 1.

verdiğini ön plana çıkarmaktadır. Bu durum Azərbaycan kamuoyunun Dağlık Karabağ sorusunda Türkiyə'nin farklı politika arayışlarını niçin hemen "ihane" olarak tanımladıklarını da açıqlayacaq bir nitelik taşımaktadır. Çünkü Türkiyə devlet ve siyaset adamları öteden beri, söz ve davranışlarıyla, Azərbaycan kamuoyunda hiçbir biçimde Azərbaycan'ın Dağlık Karabağ politikalarına ters düşülmeyeceği yönünde yerleşik bir kanaat oluşumuna yol açmışlardı.

Azərbaycan basının da Türkiyə-Azərbaycan ilişkileri bağlamında yer verilen bir başqa konu da iki ülkenin her alanda dayanışma içinde olduklarıdır. Örneğin Türkiyə yetkililerinin temaslarına ilişkin haberleri genellikle birinci sayfasından okuyucularına duyuran "Azərbaycan" gazetesinde, Milli Savunma Bakanı Vəcdi Gönül'ün Azərbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le görüşmesine ilişkin verilen bir haberde, "Azərbaycan və Türkiyə mərhum Heydər Əliyevin "Bir millət, iki dövlət" prinsipini əsas tutaraq, öz münasibətlərini yüksələn xətlə davam etdirirlər. Bu mənada hərbi sahə də istisna deyil" deniliyor və Gönül'ün "Bizim ordumuz sizin ordunuz, sizin ordunuz da bizim ordumuzdur" ifadəsinin altı çiziliyordu.⁷¹⁴

Aynı gazetede yer alan bir başqa haberde İlham Aliyev'in iki ülke arasındaki ilişkilere ilişkin şu sözləri de kamuoyuna aktarılıyordu:

"Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı iqtisadi, hərbi və digər sahələrdəki əməkdaşlıq regionda sülhün sabitliyin təmin olunması işinə xidmət edir. Ölkələrimizi böyük, qlobal layihələr birləşdirir, lakin "Bir millət, iki dövlət" kimi bizi, ilk növbədə birləşdirən ürəyimizin duyğularıdır."⁷¹⁵

"Azərbaycan" gazetesinin rəsmî bir nitelik taşınması dolayısıyla Türkiyə'ye ilişkin haberlerinde genellikle iki ülke yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri ya da rəsmî açıqlama və beyanlarına yer verilməkdədir. Bu anlamda Azərbaycan gazetesinde yer verilen görüşlər siyasal iktidarın süzgecindən keçən görüşlərdir və iktidarın bakiş açısını yansıtmaktadır. Dolayısıyla, en önəmli kanaat yaratici odaklardan biri olan hükümetin tutumunu göstermesi bakımından da önemlidir. Bu açıdan ele alındığında

⁷¹⁴ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Türkiyənin Müdafiə Naziri Vəcdi Könülü Qəbul Etməşdir", **Azərbaycan** (gazete), "21 Temmuz 2005, s. 1.

⁷¹⁵ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Türkiyənin Quru Qoşunları Komandanı, Ordu Generalı Yaşar Böyükəni Rəhbərlik Etdiyi Nümayəndə Heyətini Qəbul Etməşdir", **Azərbaycan** (gazete), 8 Eylül, 2005, s. 1.

verilen mesajların oldukça sıcak ve “kardeşlik” teması üzerinde olduğu görülmektedir.

Benzer tutumu muhalefet gazeteleri de sergilemektedir. Muhalefete göre de Türkiye Azerbaycan’ın en yakın müttefikidir ve her zaman onun yanındadır. Örneğin, “Yeni Müsavat” gazetesinde bu bağlamda, “Dostluq Və Qardaşlıq Haqqında Ballada”,⁷¹⁶ “Türkiyə - Azərbycan Hərbi İttifaqı”,⁷¹⁷ “Quzey Kiprdə İlk Azərbycan Təyyarələri”,⁷¹⁸ “Türkiyə Kənara İtələncək Güc Deyil”⁷¹⁹ gibi çok sayıda haber yayımlanmıştır.

Azerbaycan basını, Türkiye’nin ulusal sorunları karşısında da oldukça duyarlı davranmaktadır. Örneğin, çeşitli Avrupa ülkelerinin Ermeniler lehine kararlar almaya başlamaları üzerine, siyasal tutumlarıyla bağlı kalmaksızın, tüm Azerbaycan basınının Türkiye’yi savunmak üzere harekete geçtiği görülmüştür. Azerbaycan gazetelerine göre, asıl katliamı yapan Ermenilerdir. “XX əsrin əvvəllərində 523 mindən çox türkü” katletmişlerdir.⁷²⁰ Ermenistan, “qondarma soyqırımı ilə əlaqəli” olarak ortak komisyon oluşturma önerisini reddetmektedir.⁷²¹ Türkiye, 1915’te herhangi bir soykırım girişiminde bulunmamıştır. Bunun en iyi bilen ülke de İngiltere’dir ve bundan dolayı Türkiye, İngiltere’yi tarihsel gerçekleri açıklamaya çağırmıştır.⁷²² Türkiye, Ermeni soykırımı propagandasının önünü almak ve gerçekleri dünya kamuoyuna duyurmak için geniş bir eylem planı hayata geçirmektedir.⁷²³ Ermeni soykırım iddialarını kabul eden ülkeler ise yalnız Türkiye’ye değil, tüm Türk

---

⁷¹⁶ **Yeni Müsavat**, 20 Nisan 2005.

⁷¹⁷ **Yeni Müsavat**, 13 Haziran 2005.

⁷¹⁸ **Yeni Müsavat**, 29 Temmuz 2005.

⁷¹⁹ **Yeni Müsavat**, 19 Aralık 2005.

⁷²⁰ “Ermənilər XX Əsrin Əvvəllərində 523 Mindən Çox Türkü Qətlə Yetirmişlər”, **Azərbaycan** (gazete), 27 Nisan 2005, s. 4.

⁷²¹ “Ermənistan Türkiyənin Qondarma Soyqırımı ilə Bağlı Birgə Komissiya Yaratmaq Təklifini Qəbul Etmədi”, **525. Qəzet**, 15 Nisan 2005, s. 1.

⁷²² “Türkiyə Böyük Millət Məclisi İngiltərəni Tarixi Həqiqətləri Bəyan Etməyə Çağırmışdır”, **Azərbaycan** (gazete), 14 Nisan 2005, s. 1.

⁷²³ **Azərbaycan** (gazete), 13 Nisan 2005, s. 4.

dünyasına darbe vurmaktadırlar. Bu nedenle, bu politikalara karşı ortak tutum alınmalıdır.⁷²⁴

Benzer bir yaklaşım PKK sorunu karşısında da sergilenmektedir. Azərbaycan basınına görə PKK, Türkiyə'nin gelişmesinin önünü kesmek ve onu bölmək isteyen "bir sıra ölkə"nin desteğini almaktadır və bu devletlər, "Türkiyənin zəifləməsi"ni isteməkdədirlər.⁷²⁵ Türkiyə isə, hər şeye rağmen, güçlü bir devlettir və bu gücünü də gerektiğinde gösterebilme kudretinə sahiptir. İkinci İrak Savaşı'nda ABD birliklərinə ölkədən geçiş izni vermeyerek bunu açıqça ortaya koymuştur:

"...o qərara kimi belə bir fikir var idi ki, ABŞ hara istəyir, Türkiyə də ora gedir. Bu dəfə isə o, kifayət qədər qüdrətli dövlət kimi öz maraqlarını ortaya qoydu".⁷²⁶

Azərbaycan basını Avropa Birliyi sürecinde de Türkiyə'nin yanında yer alan bir politika izlemiştir. Örneğin Yeni Müsavat gazetesi, tam üyelik sorununun tartışıldığı dönemde, "Türkiyəsiz Avropa Birliyi mədəniyyətlər dialoqu baxımından çox cılız qalar. Xüsusilə gənc əhalisinin olması baxımından avropalıların Türkiyəyə

---

⁷²⁴ "Türk Dünyasına Polşadan Zərbə. Bu Ölkənin Parlamenti Qondarma 'Erməni Soyqırımını' Tanıdı", **525. Qəzet**, 21 Nisan 2005, s. 3.

⁷²⁵ "Türkiyənin Zəiflədilməsi Planı Həm də Qarabağla Bağlıdır?", **Yeni Müsavat**, 5 Aralık 2005, s. 1.

⁷²⁶ **Yeni Müsavat**, 24 Aralık 2005, s. 5. Yeni Müsavat gazetesinde 2005 Nisan ayında, doğrudan Türkiyə'ye ilişkin 18 yazının yer aldığı görülməkdədir. Bu yazılarda Türkiyə'nin iç və dış siyasətindən uluslararası ilişkilerine, Erməni sorunundan Azərbaycan'la ilişkilerine kadar birçok gelişmeye yer verilməkdədir: "Gəldim Dostlarıma Baş Çəkəm. Tanınmış Türkiyəli Jurnalist İsa Yaşar Tezəl 'Yeni Müsavat'ın Qonağı Oldu", **Yeni Müsavat**, 1 Nisan 2005, s. 4; "Yunus İmrənin İlahiləri 'Yuğ'da Səhnələşdirildi", **Yeni Müsavat**, 1 Nisan 2005, s. 3; "Türk Polisindən Şok Açıqlama", **Yeni Müsavat**, 4 Nisan 2005, s. 1; "Akayev Türkiyədən Sığınacaq İstəyib", **Yeni Müsavat**, 5 Nisan 2005, s. 3; "Türkiyə Səfiri Respublika Prokurorluğuna Çağrılıb", **Yeni Müsavat**, 6 Nisan 2005, s. 1; "Türk Polisinin Məlumatına Mətbuatın Münasibəti", **Yeni Müsavat**, 10 Nisan 2005, s. 3; "TRT Azərbaycanlıların Soyqırımını Günü Barədə Sənədli Film Çəkəcək", **Yeni Müsavat**, 11 Nisan 2005, s. 3; "Turqut Özalın Ölümündən 12 İl Keçir", **Yeni Müsavat**, 18 Nisan 2005, s. 1; "Dostluq və Qardaşlıq Haqqında Ballada", **Yeni Müsavat**, 20 Nisan 2005, s. 1; "Azərbaycan Türkiyənin Borclarını Qaytarmayacaq!", **Yeni Müsavat**, 22 Nisan 2005, s. 1; "Türkiyə və Ermənistan Arasında Gizli Razılaşma?", **Yeni Müsavat**, 22 Nisan 2005, s. 1; "Türkiyə Ermənistan ilə Barışq Əldə Etməyə Çalışır", **Yeni Müsavat**, 22 Nisan 2005, s. 1; "Qondarma Soyqırım Rezonansı", **Yeni Müsavat**, 24 Nisan 2005, s. 1; "Türkiyədə Ermənistanla Sərhədləri Açmaq Çağırışları: 'Zaman' Qəzetinin Köşə Yazarı Ankaranı İrəvanla Diplomatik Münasibətlər Qurmağa Çağırır", **Yeni Müsavat**, 25 Nisan 2005, s. 1; "Erməni 'Soyqırımını' Uydurması Yetərinə Siyasiləşdirilib", **Yeni Müsavat**, 25 Nisan 2005, s. 1; "ABŞ-la Türkiyə Arasında İnkilab Narazılığı", **Yeni Müsavat**, 26 Nisan 2005, s. 1; "Türkiyə Rusiyaya Nota Verdi", **Yeni Müsavat**, 28 Nisan 2005, s. 1; "Kamal Dərviş BMT-də Mühüm Post Tutdu", **Yeni Müsavat**, 29 Nisan 2005, s. 3.

ehtiyacları var. Türkiyə dünyanın ən önəmli hərbi gücünə sahibdir”⁷²⁷ ifadəlerine yer vererek Türkiyə'nin AB üyeliğini desteklemiştir.

Azərbaycan basımında Türkiyə'ye ilişkin tek olumsuz yaklaşımın Türkiyə-Ermenistan ilişkilerinde yaşanan yakınlaşma çabaları karşısında gösterildiği dikkat çekmektedir. Burada da özellikle muhalefet ve bağımsız görüşlü gazeteler tepki verirken, iktidar yanlısı gazetelerin mümkün olduğunca suskun kalmayı tercih ettikleri görülmektedir. Örneğin Yeni Müsavat'ın 24 Nisan 2005 tarihli sayısında “...İki ölkənin xarici işlər nazirlikləri arasında bu istiqamətdə neçə vaxtdır məxfi təmaslar gedir” denilerek, Türkiyə'nin bu tutumu şiddetle eleştirilmektedir.⁷²⁸ Habere göre birçok Türkiyəli yetkili Ermenistan'a taviz vermek niyetindedir. Siyasal iktidarın bu tutumuna karşın Türk Silahlı Kuvvetleri Azərbaycan'a verilen sözlerin yanındadır. “Türk Silahlı Qüvvələri Baş Qararqah İdarəsinin Sədri” Hilmi Özkök, “Ermənistanın öz iddialarından əl çəkmədiyinə və Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad etmədiyinə görə münasibətlərin yaxşılaşması mümkün deyil” diyerek bu konudaki kararlılıklarını ortaya koymuştur.

525. Qəzet”te yayınlanan “Türkiyə-Ermənistan Sərhəddində Nə Baş Verir” adlı yazıda da Ankara'yla Erivan'ın yakınlaşmasından duyulan endişe dile getirilmektedir. Gazeteye göre Türkiyə-Ermenistan arasındaki ticaret hacmi 120 milyon dolara ulaşmıştır, bu durum Azərbaycan'ın Ermenistan'ı tecrit politikasını zayıflatmaktadır.⁷²⁹ Aynı gazetede yer alan bir başka haberde ise Türkiyə'yle Ermenistan arasındaki mektup diplomasisinden söz edilmekte ve bu gelişmenin Azərbaycan'ı da etkileyeceği ileri sürülmektedir. Çünkü “... məlum səbəblərdən Ankara-Yerevan münasibətləri Azərbaycan üçün heç də adi məsələ deyil[dir]”.⁷³⁰

Türkiyə'nin politikalarının eleştirildiği bu tür yazılarda bile, değinildiği üzere, eleştiriler Türkiyə toplumuna mal edilmemekte, yalnızca siyasal iktidarlara ya da üçüncü ülkelerin baskılarına bağlanarak eleştirilmektedir. Olumsuz içerikli haber ve yorumlarda, genellemelerden kaçınılmakta, eleştirilerin boyutu belli sınırlar

⁷²⁷ **Yeni Müsavat**, 19 Aralık 2005, s. 3.

⁷²⁸ “Türkiyə Ermənistanla Barışq Əldə Etməyə Çalışır”, **Yeni Müsavat**, 24 Nisan 2005, s. 1.

⁷²⁹ **525. Qəzet**, 15 Ocak 2005, s. 1.

⁷³⁰ “Türkiyə ilə Ermənistan Arasında Məktub Diplomatiyası”, **525. Qəzet**, 30 Nisan 2005, s. 1.

içerisinde tutulmaya çalışılmaktadır. Örneğin sözü edilen dönemde Türkiye ile Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın nedeni Avrupa Birliği'nden gelen baskıya bağlanmaktadır.⁷³¹ Bu bağlamda muhalefet ve iktidar gazetelerin politikalarında büyük bir farklılık yoktur. Sonuç olarak ele alınan dönemde Azerbaycan basınının Türkiye'ye yaklaşımında, başka bir ülkenin basını olmaktan çok Türkiye'de yayınlanan ulusal birer gazete görünümü sergiledikleri söylenebilir.⁷³² Bu durum, Türkiye'de yapılan 22 Temmuz 2007 milletvekili seçimleri öncesi ve sonrası Azerbaycan basınının tutumunda da açık olarak görülmektedir.

Araştırma için Haziran-Temmuz-Ağustos 2007 tarihlerine ait, Azerbaycan'ın önde gelen dört gazetesindeki haber başlıkları incelenmiştir.⁷³³ Bu tarihlerin seçilme nedeni, söz konusu dönemde Türkiye'de milletvekili genel seçimleri yapılmasıdır.

İncelenecek gazetelerin Azerbaycan'daki genel kamuoyunu temsil etmelerine dikkat edilmiştir. Bu bağlamda, seçilen gazetelerden “Yeni Azərbaycan”, iktidardaki Yeni Azerbaycan Partisi'nin yayın organıdır. Siyasal iktidarın bakış açısını yansıtmaktadır. “Yeni Müsavat”, en büyük muhalefet partisi olan Müsavat Partisi'nin yayın organıdır. Bu iki gazetenin adları da bu özelliklerini açık olarak ortaya koymaktadır. Ele alınan diğer iki gazete “525. Qəzet” ve “Ekspress” ise bağımsız gazetelerdir. Bunlardan “525. Qəzet”, ülkenin en saygın gazetelerinden biri olarak kabul edilmekte ve politikanın yanı sıra Azerbaycan kültür ve sanat dünyasında da etkili bir yeri bulunmaktadır. “Ekspress” ise siyasal olaylara ağırlık veren bir gazetedir. Uluslararası ilişkilere de özel bir ilgi göstermekte ve dış gelişmelere, birçok gazeteden daha çok yer ayırmaktadır.

Ele alınan gazetelerde Haziran-Ağustos 2007 tarihleri arasındaki üç aylık dönemde Türkiye'ye ilişkin 381 haber ve yorumun yayınlandığı görülmektedir. Tablo 3'de bu haberlerin aylara ve konulara göre istatistiksel dökümü yer almaktadır.

⁷³¹ “Avropadan Türkiyəyə ‘Antiirççilik’ Dərsi”, **525. Qəzet**, 5 Mayıs 2005, s. 3; “Türkiyə Ermənistanla Barışq Əldə Etməyə Çalışır”, **Yeni Müsavat**, 24 Nisan 2005, s. 1.

⁷³² Basının bu tutumunun Azerbaycan'daki önde gelen birçok kamuoyu yaratıcı odakla da paralellik gösterdiği dikkat çekmektedir. Örneğin Azerbaycan'ın önde gelen aydınlarından, Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Anar, Azerbaycan'ın geleceğini konu alan romanında, ülkenin geleceğinin Türkiye'ye yakınlaşmak olduğu tezini dile getirmektedir. Anar, **Ağ Qoç, Qara Qoç**, Bakü, Azərənşr, 2003.

⁷³³ Araştırma için büyük ölçüde Bakü Büyükelçiliği Basın Müşavirliği'nin verilerinden yararlanılmıştır.

Tablo 3

	Haziran 2007	Temmuz 2007	Ağustos 2007	TOPLAM
Türkiye-Azerbaycan İlişkileri	7	15	16	38
Azerbaycan'da Yaşayan Türkiye Vatandaşları	4	1	14	19
Ekonomik İlişkiler	8	9	6	23
Eğitim, Kültür, Turizm, Spor	16	3	4	23
Avrupa Birliği	3	-	1	4
Ermeni Sorunu	7	11	9	27
Kıbrıs, Yunanistan	2	3	1	6
PKK Sorunu, Kuzey Irak	48	17	11	76
Türkiye'nin İç Politika Gündemi	38	39	72	149
Türkiye'nin Diğer Uluslararası İlişkileri	12	2	2	16

Tabloya bakıldığında en çok haberin Türkiye'nin iç politikasına ait olduğu dikkat çekmektedir. 381 haberin 149'u bu konuya ilişkindir. Bunlar arasında ilk sırayı Türkiye'nin seçim atmosferini yansıtan haberler almaktadır. Basının bu tutumunda Türkiye'de işbaşına gelecek siyasal iktidarın kim olacağına Türkiye-Azerbaycan ilişkileri açısından önemli görülmesinin rolü büyüktür.

“TBMM Konstitüsüya Deyişikliyi Pakətini Tekrar Qəbul Ederek, Çankaya Köşkünə Göndərdi”,⁷³⁴ “Məsut Yılmaz ve Möhsün Yazıçioğlu Müstəqil Namzət Oldu”,⁷³⁵ “Erdoğanın Həmyərlisi TBMM Sədri Səçiləcəkdir”,⁷³⁶ “Səzər, Vəzifə

⁷³⁴ 525. Qəzet, 2 Haziran 2007, s. 1.

⁷³⁵ Yeni Azərbaican, 5 Haziran 2007, s. 1.

⁷³⁶ Yeni Müsavat, 9 Ağustos 2007, s. 1.

Müddətinə Özüənə Verilmiş Hədiyyələri Çankaya Köşkündə Bıraxıp Gedir”⁷³⁷ gibi başka bir ülkeyi ilgilendirmeyecek iç politika gelişmelerinin bile Azerbaycan gazetelerinin birinci sayfalarına taşındığı görülmektedir.

İkinci sırayı da, yine Türkiye-Azerbaycan ilişkileriyle doğrudan bağlantılı olmayan bir konu, PKK ve Kuzey Irak sorununa ilişkin haberler almaktadır. Söz konusu dönemde Türkiye-Azerbaycan siyasal ilişkilerine ait haberler ise ancak üçüncü sırada kendine yer bulmaktadır. Ardından Ermeni sorununa ilişkin haberler gelmektedir.

Bu durum Azerbaycan’daki kamuoyunun oluşum sürecine etki eden faktörlerin anlaşılması bakımından dikkat çekicidir. Buna dayanarak kamuoyunun Türkiye’nin iç politik tartışmalarına ilgi duyduğu ve gelişmeleri yakından izlediği, Azerbaycan kamuoyunun biçimlenmesinde Türkiye’nin iç politika gelişmelerinin önemli yer tuttuğu söylenebilir.

Bu tabloyla Türkiye basınının tutumunu karşılaştırabilecek en önemli gösterge, Türkiye gazetelerinin Azerbaycan’da 6 Kasım 2005 tarihinde gerçekleştirilen Milli Meclis seçimlerine yaklaşımıdır. Bu dönemde ülkede çok önemli iç politik gelişmeler de yaşanmış, seçim öncesi ikisi eski olmak üzere 4 bakan ve birçok üst düzey bürokrat tutuklanmıştır. Buna karşın Ekim-Aralık 2005 tarihleri arasındaki üç aylık dönemde Türkiye’deki çeşitli görüşleri savunan başlıca dört gazetede Azerbaycan’la ilgili toplam 104 haber ve yorum yayımlandığı görülmektedir. Bunların 12’si Hürriyet, 13’ü Cumhuriyet, 53’ü Zaman ve 20’si Türkiye gazetesinde yer almıştır. Bu, Azerbaycan basınıyla karşılaştırıldığında oldukça düşük bir rakamdır. Ancak yine de Türkiye basınının da Azerbaycan’daki iç politik gelişmelere çok uzak kalmadığı, önemli gelişmeleri yakından izleyerek kamuoyuna yansıttığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Türkiye basınının bu ilgisi Azerbaycan’ın önemli dış politik hamleleri için de geçerlidir. Örneğin dönemin İstanbul Başkonsolosu Abbas Hacaloğlu, Haydar Aliyev’in 27 Temmuz–3 Ağustos 1997 tarihleri arasında gerçekleştirdiği ABD

---

⁷³⁷ **Ekspress**, 24 Ağustos 2007, s. 1.

ziyaretinin önemini Azerbaycan basınından daha iyi tahlil ettiği ve bunu değerlendirmede daha erken davrandığını söyleyerek Türkiye basınına övmektedir.⁷³⁸

Sonuç olarak, 19. yüzyıl sonlarından itibaren gerek Azerbaycan gerekse Türkiye’de önemli bir kamuoyu yaratıcı rol üstlenmiş olan basın 1988 bağımsızlık döneminde de bu niteliğini sürdürmüştür. Her iki ülke basını incelendiğinde, gazetelerin yayın politikalarına egemen olan duygunun “kardeş ülke” yaklaşımı olduğu söylenebilir. Ancak Azerbaycan basını bu konuda daha duyarlı iken, Türkiye basını zaman zaman bu yaklaşımı da sorguladığı görülmektedir. Yine Azerbaycan basını Türkiye’nin iç politika ve sosyal gündemini daha yakından izleyerek okuyucularına aktarırken Türkiye basını çok önemli gelişmeler dışında Azerbaycan iç politikasına uzak kalmayı tercih etmektedir.

---

⁷³⁸ Türkiye basınına Azerbaycan’ın dış politika yönelimlerine gösterdiği ilgiye ilişkin bir çalışma için bkz. Abbas Abdullah Hacaloğlu, “Önsöz”, **Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Amerika Gezisi Türkiye Matbuatında**, Haz. Azerbaycan İstanbul Başkonsolosluğu, İstanbul, Aras Matbaacılık, (1997), s. 5.

SONUÇ

Kamuoyu, siyasal hayatın en önemli belirleyici öğelerinden biridir. İletişim imkânlarının gelişmesi, demokratik toplum düşüncesinin yayılması ve küreselleşme sürecinin hızlanmasına paralel olarak etkinliği her geçen gün daha da artmaktadır.

Kamuoyunun devletlerin iç politikalarında elde ettiği bu konum, onun uluslararası ilişkiler alanındaki rolünü de güçlendirmiştir. Devletler, dış politika hedeflerini belirlerken konuyla ilgili birey ya da birey gruplarının etkisine daha açık hâle gelmiştir. Bu nedenle verilen bir dış politika kararını uygulamaya koymadan önce bunun kamuoyunda uyandıracığı tepkileri de göz önüne almak durumunda kalmaktadırlar. Dolayısıyla günümüz uluslararası ilişkilerinde “kamuoyu yaratmak” önemli bir olgu olarak ortaya çıkmıştır.

Kamuoyu yaratma olgusunun temeli kanaat oluşumuna dayanmaktadır. Kanaatler biçimlenirken de, buna konu olan somut olgunun ötesinde daha pek çok etken rol oynamaktadır. Bu etkenleri, “psikolojik-toplumsal” ve “çevresel” etkenler olarak iki ana grupta toplamak mümkündür. Bu bağlamda kanaatlerin oluşması çocukluktan başlayan bir süreçtir. Ancak, kanaatler bu süreç içerisinde değişebilir. Bunun en kolay sağlandığı dönemler, bütün toplumu etkileyen önemli gelişmelerin yaşandığı dönemlerdir.

Uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinin somut olarak izlenebileceği en tipik örneklerden biri Türkiye-Azerbaycan ilişkileridir. İki ülke ilişkileri yalnızca siyasal iktidarların dış politikaları çerçevesinde yürüyen bir ilişki değildir, aynı zamanda her iki ülkenin iç politikalarını da etkileyen bir niteliğe sahiptir. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde “ulusal çıkar” kavramı dönüşüm geçirmekte, bir ülkenin ulusal çıkarı kolaylıkla diğersinin de ulusal çıkarı olabilmektedir. Hatta Türkiye ya da Azerbaycan devletlerinin herhangi biri, belli sorunlar karşısında diğersinin ulusal çıkarlarını kendi ulusal çıkarlarının önüne almak durumunda kalabilmektedir. İlişkilerin bu özelliği kazanmasında rol oynayan en önemli etken ülke kamuoylarının tutumlarıdır.

Azerbaycan, bugünkü uluslararası konjonktürde, her geçen gün jeopolitik önemi artan bir ülkedir. Bugün Azerbaycan’ı hesaba katmadan bir Avrasya projesi

geliştirmek mümkün değildir. Bunda kendi doğal yeraltı zenginliklerinin yanında, Avrupa ve Asya arasında köprü konumunda olması, stratejik bir enerji kavşağında bulunmasının da büyük rolü vardır. Bu nedenle, tüm uluslararası aktörlerin Azerbaycan üzerine özel ilgileri bulunmaktadır. Bu ilgi nedeniyle Azerbaycan, büyük devletlerin nüfuz mücadelesi yürüttükleri bir arenaya dönüşmüştür. Bu ortamda Türkiye ve Azerbaycan kamuoylarının tutumları daha da önem kazanmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan'da ilk kamuoyunun ortaya çıkışında etnik benzerlik anlamında “kardeşlik” olgusu temel belirleyici etken olmuş, kamuoyunun bilinçaltını oluşturan başlıca parametre hâline gelmiştir. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinde etnik yakınlık duygusunun önemli bir yere sahip olduğu, halklar arasında ortak tarih, kültür ve inanç birliği olduğunda kamuoyu yaratma sürecinin daha etkin işlediği söylenebilir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratmaya yönelik ilk çabalar 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. Burada, dönemin başta gelen kamuoyu yaratıcı odakları olan aydınları ile basınının büyük rolü olmuştur. Öte yandan söz konusu dönemde aydınlarla basının kamuoyu yaratma işlevlerinin iç içe bir görünüm sergilediği görülmektedir. Dönemin aydınları düşüncelerini, o sırada en etkili yöntem olan basın yoluyla kamuoyuna ulaştırıyorlardı. Basının kamuoyu yaratma işlevi de dönemin etkili aydınlarını bünyesinde bulundurmakla daha da artıyordu.

Azerbaycan'da Türkiye'ye karşı olumlu bir kanaat oluşturma çabalarının temel nedenlerden biri toplumda ulusal bilinci güçlendirme kaygısıydı. Dönemin kamuoyu yaratıcıları, o zamana kadar İran ve Rusya yönetimi altında yaşayan ve ulus olma niteliğinden uzak olan Azerbaycan “Türkleri”nin “uluslaşabilmesinde” Türkiye'yle yakınlaşmanın önemli olduğunu düşünüyorlardı. Rusya'nın Güney Kafkasya'daki yerleşim politikası sonucu Ermeni nüfusunun artmasıyla yükselen gerginlik de “Azerbaycan'ın hamisi Türkiye'dir” şeklinde bir algının doğmasına ve yerleşmesine yol açarak kamuoyu yaratma sürecinde önemli rol oynamıştır. Bu iki olgu, bugün de Azerbaycan kamuoyunun oluşumunu etkileyen başlıca etkenler konumundadır. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinde

“özdeşleşme”, “çıkar benzerliği” ve “güvenlik” algılarının kanaat oluşumunu etkilemede önemli rolü olduğu söylenebilir.

Azerbaycan kamuoyunun oluşumunda anadilde gazetelerin yayınlanmaya başlaması ile 1905 Rus Devrimi'nin de önemli etkisi vardır. Halkın etnik kökenine sahip çıkabilmesi için, Benedict Anderson'ın ifadesiyle “davetiyenin” onların anlayacağı bir dille yazılmış olması önemli bir gerekliliktir. Anadilde gazeteler ve ekmeğini gazetelerden çıkaran bir aydın sınıfının ortaya çıkmasıyla basının kamuoyu yaratma işlevleri de güç kazanmıştır. 1905 sonrası ortam ise siyasal rejimlerle kamuoyu ilişkisini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu olay sonrası özgürlüklerin artmasıyla kamuoyu yaratıcı odakların gücü de artmıştır.

Benzer etkenlerin Türkiye kamuoyunun oluşumunda da rol oynadığı görülmektedir. Öncelikle kamuoyunun oluşma sürecinde, Azerbaycan'da olduğu gibi en önemli rolü dönemin basını ve aydınları oynamıştır. O sırada uyanan Türkçülük akımının da etkisiyle, dış Türklere olan ilginin artması ve dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nin Türklerin dayanışması yoluyla ayakta kalabileceği inancına dayanan etnik kökene bağlı dayanışma duygusu Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde kamuoyu yaratma olgusunu kolaylaştıran etkenler olmuştur. Azerbaycan'ın coğrafi yakınlığının yanı sıra, “Oğuz Boyu”ndan olması ve İstanbul'a gelen Azerbaycanlı aydınların faaliyetleri de bu süreçte etkin rol oynamış Türkiye kamuoyunun Azerbaycan'ı içselleştirmesinin ve Azerbaycan hakkında “kalıplaşmış kanaatler” edinmesinin temellerini atmıştır.

Söz konusu dönemde yaratılan kamuoyu, daha sonra karşılıklı somut dayanışmalarla sürekli canlı tutulmuş ve güçlendirilmiştir. Balkan ve Birinci Dünya savaşları sırasında Azerbaycan'da Türkiye için yoğun yardım kampanyaları ve dayanışma faaliyetleri düzenlenirken, Türkiye de, özellikle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, içinde bulunduğu zor koşullara karşın, hayati öneme sahip yardımlarda bulunmuştur. İkinci dönemde kamuoyu yaratıcı odaklar arasına, basın ve aydınlara ek olarak çeşitli çıkar grupları ve politika adamlarının da katıldığı görülmektedir. Böylece karşılıklı kamuoyu yaratma faaliyetleri güçlenmiş her toplumsal katmana yayılmıştır. Bu dönemin karakteristik özelliğini Mustafa

Kemal'in 1921 yılında dile getirdiği, "Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimizdir, kederi bizim kederimizdir" sözlerinin simgelediği söylenebilir. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma ve oluşan kamuoyunu sürekli kılmada söylemin eylemle desteklenmesinin önemli bir belirleyici olduğu söylenebilir.

Çalışmamızda irdelediğimiz olgular ışığında, uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma ve oluşan kanaatlerin sürdürülmesinde, kamuoyu yaratma odaklarının etkinliklerini kaybetmeleri ya da nitelik değiştirmeleri durumunda, birincil grupların önemlerinin arttığı görülmektedir. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden sonra, basın başta olmak üzere diğer kamuoyu yaratıcısı odakların Türkiye karşıtı bir tutum takınmasına karşın, Azerbaycan kamuoyunun geneli itibarıyla nitelik değiştirmedeği görülmektedir. Aileler başta olmak üzere birincil gruplar, sonraki kuşaklara kanaat aktarımı yaparak, bireylerin Türkiye hakkındaki olumlu kanaatlerinin sürmesini sağlamışlardır. Bu bir anlamda "fısıltı biçiminde yayılan" kanaatlerdir. Ancak SSCB döneminde Azerbaycan'da romantik niteliği ağır basan bir kamuoyu ortaya çıkmıştır. Buna dayanarak, geçmiş kanaatlerin somut ve güncel verilerle desteklenmediği durumlarda, duygusal motiflerin ön plana çıktığı ve kamuoyunda "romantik" bir kanaat oluşumuna zemin hazırladığı söylenebilir. Sovyet dönemi kamuoyu oluşum sürecinden çıkartılabilecek bir başka sonuç şudur: Uluslararası ilişkilerde ülkeler arasında siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik vb. ilişkilerin yokluğu durumunda kanaatler, imajlara dayalı olarak oluşmakta ve siyasal rejimler "kamu"ya egemen olan genel kanaat ortamını bütünüyle değiştirememektedirler.

Türkiye'de ise, SSCB dönemi boyunca Azerbaycan'a komünizm penceresinden bakılmış, kamuoyunun genel niteliğini bu olgu belirlemiştir. Ancak Azerbaycan'ın diğer Sovyet cumhuriyetlerinden ayrı bir yere konulduğu da dikkat çekmektedir. Burada rol oynayan önemli etkenlerden biri, kendisini "Azerbaycan siyasi muhaceratı" olarak nitelendiren diasporanın faaliyetleridir. Türkiye'de oldukça güçlü bir konuma sahip olan Azerbaycan diasporası, kamuoyuna egemen olan "kardeşlik" ve "çıkar birliği" algılarının devam etmesinde büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinde diasporaların önemli bir yeri olduğu, diasporanın yaşadığı ülkeyle özdeşleşme düzeyine bağlı olarak kamuoyu yaratma etkisinin değiştiği ifade edilebilir.

19. yüzyıl sonları–20. yüzyıl başlarında oluşan, somut dayanışmalarla pekiştirilen kanaat ortamı, uzun süren bir ilişki yokluğu döneminden sonra, 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte “doğal” olarak nitelenebilecek bir yakınlaşmanın temelini oluşturmuştur. Bu ilişki çok kısa bir zaman içerisinde hızla gelişmiş ve iki ülke arasında siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel, askerî vb. her alanda güçlü ve uluslararası platformlarda örneği az görülen bir dayanışmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu yakın ilişkinin bir simgesi olarak, devlet başkanları seviyesinde ilk resmi ziyaretler de karşılıklı yapılmaktadır. Bu durum ülkelerin ulusal çıkar anlayışlarını da etkilemiştir. Bugün, Dağlık Karabağ, Ermenistan sınırlarının açılması gibi sorunlar Türkiye'nin kendi ulusal çıkarlarından çok Azerbaycan'ın çıkarları doğrultusunda değerlendirilmekte, bunun dışına çıkıldığında ise sert bir kamuoyu tepkisiyle karşılaşmaktadır.

Uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma bağlamında üzerinde durulması gereken bir başka husus da, çatışmanın kamuoyu yaratma olgusunu güçlendirici bir rol oynadığıdır. SSCB sonrası başka Türk soylu devletler de ortaya çıkmış olmasına karşın, Türkiye kamuoyu Azerbaycan'a diğerlerine olmadığı kadar yakın ilgi göstermiştir. Bunun önemli nedenlerinden biri, 1988 sonrası yaşanan Ermeni-Azeri çatışmasıdır. Bu çatışma, basın başta olmak üzere kamuoyu yaratıcı odakların etkisiyle kısa zamanda tüm toplumu ilgilendiren bir nitelik kazanmış ve Türkiye insanının ilgisini Azerbaycan'a yöneltmiştir. Basını gündem oluşturma ve eşik beççiliği işlevlerinin sonucu olarak, Batı'nın Ermenileri desteklediği yolundaki haberler, kamuoyunun “Hıristiyan-Müslüman” ve “Türk-Ermeni” karşıtlığı üzerinde inşa edilmesini kolaylaştırmıştır.

Uluslararası ilişkilerde kamuoyu yaratma sürecinde en etkili odaklardan birinin basın olduğu eldeki çalışma ile açık olarak ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, basının kamuoyu oluşturmaya ilişkin işlevlerinin tümünün devreye girdiği görülmektedir. Örneğin Dağlık Karabağ olayları başta olmak üzere basının Ermeni-Azeri çatışmasında Azerbaycan tarafının haklı olduğuna ilişkin bir ön kabul hareket ettiği ve buna uygun bir gündem oluşturduğu görülmektedir. Yine eşik beççilerinin ön plana çıktığı haber ve yorumlarda Azeri tarafıyla ilgili olumlu bir bakış açısı ortaya konulurken, Ermeniler söz konusu olduğunda bu durumun bütünüyle değiştiği

ve Ermenileri olayların sorumlusu gösteren bir kanaatin oluşturulduğu görülmektedir. Böylece, bir “suskunluk sarmalı” meydana getirilmiş ve farklı görüşlerin ortaya konulmasının önüne geçilmiştir.

Azerbaycan’ın öncü basınında, Türkiye diğer ülkelerden farklı bir konumda değerlendirilmekte, diğerleri gibi Azerbaycan üzerinde siyasal, ekonomik beklentilerine göre hareket eden bir ülke gibi değil, Azerbaycan’a kardeş yakınlığı gösteren bir ülke olarak sunulmaktadır. Türkiye, Azerbaycan’ın aleyhine görünen bir tutum takındığında bile, bu o anki siyasal iktidarın bir politikası gibi değerlendirilmekte, Türkiye’ye halkına mal edilmemektedir.

Türkiye basınında da, benzer bir durum söz konusudur. Çoğu zaman demokrasi, insan hakları, Türkiye’ye karşı takınılan kimi tutumlar bağlamında Azerbaycan iktidarı eleştirilse de, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü, ulusal çıkarları gündeme geldiğinde, tereddütsüz Azerbaycan tarafında yer alınmaktadır. Türkiye basınında da siyasal iktidarla halkı birbirinden ayırma dikkat çekici bir tutum olarak ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’de siyasal iktidar, Azerbaycan konusuna, başlangıçta bir anlamda gönülsüz olarak taraf olmuştur. Türk dış politikasının en çekindiği konulardan biri, Azerbaycan’ın, Kıbrıs örneğinde olduğu gibi, Türkiye’nin dış politikasını etkileyen kronik sorunlardan biri olmasıydı. Siyasal iktidarı buna karşın harekete geçmek durumunda bırakan kamuoyunun baskısı olmuştur.

Türkiye, konuya taraf olmaya başlayınca Azerbaycan tarafınca yanlış algılanacak mesajlar verilmiş, bu da Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan aleyhine gelişmesine yol açan önemli nedenlerden olmuştur. Örneğin, henüz SSCB dağılmadan tanınması üzerine Azerbaycan, Dağlık Karabağ konusunda yeni bir politika izlemeye başlamış, ancak Türkiye’nin müdahalesiyle bundan geri adım atmak durumunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Ermenilerin saldırılarının artması ve öncekinden daha çekincesiz hareket etmesi dikkat çekicidir. Ermenistan’ın ekonomik zorluklar içine düştüğü ve Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’da üstünlük elde etmeye başladığı bir sırada, yine Türkiye’nin Ermenistan’a çeşitli ekonomik yardımlarda bulunması ve iki ülke arasındaki ilişkilerde tarafsız olduğunu açıklaması da Dağlık Karabağ sorununu etkileyen öğelerden biri olmuştur. İktidar birçok kez olayda, o tür

bir politika izleme taraftarı olmamasına karşı kamuoyunun baskısıyla harekete geçmek durumunda kalmış, ancak, yukarıda belirtildiği gibi bu çelişki zaman zaman olumsuz bazı gelişmelere de kapı aralamıştır.

Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler başlangıçtan itibaren güçlü bir biçimde sürmektedir. Türkiye, Azerbaycan bağlantılı tüm büyük ekonomik projelerde söz sahibi olmuştur. Son yıllarda Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Hattı, Bakü-Tiflis-Ahılkelek-Kars Demiryolu Projesi, Nebucca gibi uluslararası projelerin devreye girmesi, ekonomik ilişkilerin daha da güçlendirmesini sağlamakta, iki ülkeyi ekonomik olarak birbirine daha çok bağlamaktadır.

Bunlardan BTC'nin gerçekleşmesi, denilebilir ki, 20. yüzyılın en ciddi uluslararası nüfuz mücadelelerinden birine sahne olmuştur. Bu güç mücadelesi sırasında, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri en önemli sınavlarının birini vermiş, bu projenin Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda gerçekleşmesi kamuoyu oluşum sürecinde önemli bir etken olmuştur. Bu dönemde kamuoyunun Azerbaycan'dan beklentisi, kendi çıkarları doğrultusunda karar verecek bir ülke gibi değil, "kardeş" olma gerekçesine uygun bir davranış sergileyip sergilemeyeceği yönündeydi. Türkiye basını, Bakü petroleri konusunda önemli bir gündem oluşturucu rol oynamış, bu hattın Türkiye'den geçmesinin iki ülke arasındaki kardeşlik söyleminin düzeyini gösterecek önemli bir gösterge olduğu konusunda güçlü bir kanaat oluşturmuştur.

1993–2001 yılları arasında Türkiye basınında yer alan haber, makale ve yorumlara bakıldığında, BTC konusunun öncül bir konumda olduğu görülecektir. Basının bu tutumunun iki tür etkisi olmuştur. Birinci olarak, Türkiye tarafının da bir ara kabule meylettiği petrolü Gürcistan ve Soçi üzerinden taşınmasına dair projelerin uygulanmasını zorlaştırmış, iktidarı Bakü-Ceyhan hattını daha güçlü biçimde savunmaya yöneltmiştir. İkinci olarak Azerbaycan yönetiminin de hattın Türkiye'den geçmesini kabul etmesinde etkili olmuştur. Başta Dağlık Karabağ konusu olmak üzere, çeşitli sorunlar karşısında Türkiye'nin desteğine ihtiyacı olduğunu gören Azerbaycan yönetimi, kamuoyunu karşısına almaktan çekinmiş, aynı zamanda Türkiye'nin kaybedileceğine inanan kendi kamuoyunun tepkisi de etkili olmuştur.

Bağımsızlık sonrası Türkiye ve Azerbaycan arasında yeterince güçlendirilemeyen kültürel ilişkiler, bir anlamda basın yoluyla sürdürülmektedir. Türkiye'nin Azerbaycan'da, Azerbaycan'ın Türkiye'de kültür merkezinin olmaması, kültür, tarih ve coğrafyası hakkındaki kaynakların azlığı, basında yayınlanan haberler, araştırma yazıları, makaleler yoluyla giderilmeye çalışılmaktadır.

Sonuç olarak uluslararası ilişkilerde kamuoyunun, özellikle ortak dil, din ve kültürel bağların güçlü olduğu ülkelerde, dış politika yapıcı odakların kararları üzerinde daha etkin bir belirleyici rol oynadığı söylenebilir. Basın, elitler, çıkar grupları ve siyasal partiler gibi kamuoyu yaratıcı odaklar, olumlu ve aktif bir tutum izlediklerinde bu etki daha da güçlenmekte ve bir iç politika konusu niteliği kazanabilmektedir. Kanaatlerin nitelikleri açısından ilk oluşma dönemlerinin de önemi büyüktür. Dolayısıyla kamuoyunun da bir “bilinçaltı”nın olduğu söylenebilir.

Kamuoyunun sürekliliğinde kanaatlerin somut eylemlerle desteklenmesinin de önemli bir yeri vardır. Söylem ile icraat arasında farklılık algısı oluştuğunda kamuoyu olumsuz yönde etkilenmektedir.

KAYNAKÇA

BELGELER

Azərbaycan Cumhuriyeti Arşivi

- “Alman Səfirinə Verilən Protestoya Dair Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə Göndərilən 6 Sentyabr 1918-ci İl Tarixli Telegram”, **ARSPİHDA**, F. 277, Op. 2, d. 8, l. 60-61.
- “Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəliyinin Əməkdaşlarının Siyahısı”, **ARSPİHDA**, Fond 276, Siyahı 5, İş 1, Vərəq 33.
- “Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Azərbaycandakı Diplomatik Nümayəndəsi Məmduh Şövkətin Azərbaycan Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığına Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 181, Siyahı 1, İş 27, Vərəq 51.
- “Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığının Türkiyənin Azərbaycandakı Diplomatik Nümayəndəliyinə Məktubu”, **ADTA**, Fond 28, Siyahı 281, İş 68, Vərəq 49.
- “Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Azərbaycandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığına Məktubu”, **ADTA**, Fond 28, Siyahı 1, İş 68, Vərəq 59.
- “Azərbaycan İnqilab Şurasının Sədri Nəriman Nərimanovun İbrahim Əbilova Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 91, Vərəq 107.
- “Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilovun Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynova Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 105-106.
- “Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynovun Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilova Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 276, Siyahı 6, İş 1, Vərəq 35.
- “Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynovun Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilova Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 125-128.
- “Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynovun Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilova Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 135-136.
- “Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarı M. D. Hüseynovun Azərbaycanın Türkiyədəki Diplomatik Nümayəndəsi İbrahim Əbilova Məktubu”, **ARSPİHDA**, Fond 609, Siyahı 1, İş 94, Vərəq 135-136.
- “Mixail Frunze ilə İbrahim Əbilovun Mustafa Kamal Paşa ilə birinci söhbəti haqqında İ. Əbilovun Azərbaycanın Xarici İşlər Üzrə Xalq Komissarlığına Məktubu”, **ADTA**, Fond 28, Siyahı 281, İş 68, Vərəq 10-13.

Türkiye Cumhuriyeti Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)

- “Azerbaycan Tarafından Hediye Edilen Gazların Batum’dan Samsun’a Nakli Hakkında” **1 ve 1/1 nolu belgeler**.
- “Azerbaycan’ın Yapacağı Yardımlar ile Esirlerimizin Nakli Konularında Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal İle Hariciye Vekili Arasında Yapılan Yazışmalar”, **9, 9/1, 9/2, 9/3 ve 9/4 nolu belgeler**.
- “Rus ve Azerbaycan Sefirleriyle Kararlaştırılan Yardım Sonucunu Yakından Bir Defa Teyit Etmek Üzere Mustafa Kemal Paşa’nın Ankara’ya Geleceği Hakkında” **56 nolu belge**.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi

- TBMM Gizli Celse Zabıtları, 2. İnikat, 4. Celse, 24 Nisan 1336.
- TBMM Gizli Zabıtları, 26. İnikat, 3. Celse, 3 Temmuz 1336.
- TBMM Zabıt Cerideleri, Devre IV, C. 25, İçtima 4, Üçüncü İnikat, 12 Kasım 1934.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- “İstila ve Felakete Maruz Kalan Anadolu İnsanına, Bakü İslam Cemiyeti Tarafından Yapılan Para Yardımı”, Tarih: 25.11.1913, Dosya: 23410, Fon Kodu: 30..10.0.0 Yer No: 198.355..10.
- “Türk Ordusu’nun Bakü’ye Girmesinin Almanlar Tarafından Engellenmesi Gerektiğine Dair Mirbah’ın Direktifi”, Tarih: 28.7.1918, Dosya: 5-12076-1, Fon Kodu: 930..2.0.0, Yer No: 1.3..1.
- “Türk Ordusu’nun Bakü’yü Alması Üzerine Abdülkerim Paşa’ya Gönderilen Tebrik ve Telgraflar”, Tarih: 14.09. 1918, Dosya No: 277-25, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No: 1.16..1.
- “Ermeni Silahlı Çetelerinin Mart 1918’de Bakü’deki Mezalimi Hakkında Fevkalade Soruşturma Kurulu Başkanı Has Memmedov’un, Adalet Bakanlığı’na Yazdığı rapor”, Tarih: 22.11.1918, Dosya No: 277-216, Fon Kodu: 930..1.0.0, Yer No: 1.21..1.
- “Bakü’de Yapılacak Olan Türkiyat Kongresi’ne Üniversite Profesörlerinden Köprülüzade Fuad ve Hüseyinzade Ali’nin Katılmalarına İzin Verilmesi”, 14.02.1926, Sayı: 3154, Dosya: 410-6, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 17.91..9.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA):

- “Bakü Ahali-İ İslamiyyesinden İki Zat Tarafından Vuku’ Bulan Teberru’at Hakkında”, BOA, Dahiliye, Kalem-i Mahsus, nu. 17/7.
- “İranlılar ve Ruslar Arasında Yapılan Savaşlar ve Sulhun Neticeleri”, 14 Ekim 1827, BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 34805.
- “Şuşa ve Karabağ Hanı Halil İbrahim Han’ın Ruslara Karşı Yaptığı Savaşta Yardım İsteği”, 1790, BOA, Hatt-ı Hümayun, nr. 57046.
- BOA, Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, nr. 107/7,
- BOA, Yıldız Sadaret Hususi Ma’ruzatı, nr. 514/24.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi

- “Azerbaycan Hükûmeti Tarafından Evliye-i Selase’ye Mahsus Paradan Fazla Kısmının Kolorduya Verilmesi”, (İSH-16B), 19.4.1336, Sıra No: 14036.
- “Muntazam Azerbaycan ve Osmanlı Askerlerinin Trenle Cepheye Sevkedileceği” (İSH-13A), 11.7.1336, Sıra No: 3258.
- “Azerbaycan Askerleriyle Beraber Sahra Topu Kamalarının Geldiği” (İSH-12A), 13.7.1336, Sıra No: 2899.
- “Türkiye’ye Gelen Azerbaycan Kuvvetleri” (İSH-10A), 16.7.1336, Sıra No: 2579.
- “Azerbaycan Kıtaatının İlk Kademesinin Hasankale’ye Geldiği” (İSH-11A), 31.7.1336, Sıra No: 1661.
- “Bölgeye Gelen Azerbaycan Süvari Alayının Şark Cephesinde Kullanılacağı” (İSH-13A), 8.8.1336, Sıra No: 3154.
- “Azerbaycan Süvari Alayı Personel Mevcudu, Piyade Ve Süvari Erlerinin Beyazıd’dan Hasankale’ye Doğru Yürüyüşte Olduğu” (İSH-13A), 9.8.1336, Sıra No: 3180.
- “Azerbaycan Kıtaatının Şark Cephesi Emrinde Kılması” (İSH-10A), 17.9.1336, Sıra No: 4713.
- “Azerbaycan Süvari Alayından 70 Topçu Erinin Sarıkamış’a Geldiği (İSH-14B)” 3.10.1336, Sıra No: 6108.
- “Azerbaycan, Bolşevik ve Gürcüler’den İstenen Gaz, Mazot ve Benzin” (İSH-13A), 14.11.1336, Sıra No: 5844.

- “Azerbaycan Süvari Alayının 15. Süvari Alayına İltihak Edeceği ve Durumda Değişiklik Olmadığı Hakkında Malumat” (İSH-14B), 17.11.1336, Sıra No: 8004.
- “Azerbaycan Ordusuna Mensup Bazı Subayların Ordumuza Hizmet Arzusıyla Trabzon’a Geldikleri” (İSH-10B), 30.12.1336, Sıra No: 8525.
- “Kafkas ve Azerbaycan’dan Memlekete İltica Eden Küçük Rütbeli Zabitlerin Hüviyet Değiştirerek Orduya Kabulü” (İSH-16B), 2.8.1337, Sıra No: 8025.
- “Babaları Harpte Şehit Olan Türk Çocuklarının Yetiştirilmesi İçin Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Her Ay Üç Sarnıç Gazyağı Vereceği”, (İSH-19B), 26.1.1338, Sıra No: 10407.
- “İbrahim Abilov Tarafından Vaat Edilen 20.000 Liranın Mevcut Olduğunu ve Nereye Gönderileceğinin İşarı” (İSH-19B), 14.4.1338, Sıra No: 11477.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi (DBA):

- “Azerbaycan Cumhuriyeti ile Kafkasya’nın Diğer Cumhuriyetleri Nezdinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümet Mümessili Mutemedi Olan Memduh Şevket Beyefendiye Talimat”, 15.8.36, No: 31/37, Sovyet Rusya-Türkiye, K.30/A-2,
- “TBMM Hükümeti Hariciye Vekaletinden Şark Cephesi Kumandanlığına”, Ankara, 22.8.36, şifre tel., No 147/47, Sovyet Rusya-Türkiye, K.30/A.2.
- “TBMM Hükümetinin Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Beye Verilen İtimatname”, Sovyet Rusya-Türkiye, K.30/A-2.
- “Bakü Temsilciliğinden Hariciye Vekaletine Tel.”, 14.9.1922, No.18, Sovyet Rusya-Türkiye, K.37/26,

Diğer Belgeler

“Kazım Karabekir’in Genelkurmay Başkanlığı’nın Evliye-i Selase’nin Geri Alınmasıyla İlgili Harp Raporu”, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, No: 107, Ocak 1999.

“The Minister in Sweden (Morris) to the Secretary of State”, March 4, 1918, **Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: 1918, Russia**, Washington, United States Government Printing Office, 1931.

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938), C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.

Ayın Tarihi, <http://www.byegm.gov.tr/>

Azərbaycan Respublikasının Konstitüyası, Bakü, Qanun, 2004.

Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri (1920-1922): Sənətlər və Materiallar, Der. Jalə Qurbanova, Musa Pirişev Bakü, Azərbaycan’da Atatürk Merkezi, 2003.

Ebulfez Elçibey, **Azadlıq və Demokrasi**, Haz. Halil Açıkgöz, İstanbul, Veli, 1993.

Deyirdim ki, Bu Quruluş Dağılacaq, Haz. Ədalət Tahirzadə, Bakü, Gənçlik, 1992 (Kiril harfleri ile).

“Müstakillik: İkinci Ceht”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 296, Mart-Nisan 1994, s. 6-18.

Haydar Aliyev, **Müstəqilliyimiz Əbədidir: Çıxışlar, Nitqlər, Bəyanatlar, Məktublar**, (Heydər Əliyev) **Müsaibələr**, Haz. Ramiz Mehdiyev, Hidayət Orucov, 7 C, Bakü, Azərənəşr, 1997.

“20 Yanvar Fəciəsinə Tam Siyasi-Hüquqi Qiymət Verilməlidir”,

Müstəqilliyimiz Əbədidir: Çıxışlar, Nitqlər, Bəyanatlar, Məktublar, Müsaibələr, C.I, s. 326-333.

“Azerbaycan Respublikası Milli Meclisinin İclasında Çıxış” **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C.I, s. 9-14.

“Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Andıçmə Mərasimində Nitq”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C.I, s. s. 201-208.

“Azərbaycan Respublikasının Yeni Konstitüsiya Layihəsində Dövlət Dili Haqqında Maddənin Geniş Müzakirəsində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Nitqi”, **Azərbaycan** (gazete), 1 Kasım 1995.

“İstanbulda Mətbuat Mərkəzində Jurnalistlər və Kütləvi İnformasiya Vasitələri Nümayəndələri Üçün Mətbuat Konfransında Bəyanat” **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C.I, s. 399-410.

“Nezavisimaya Qəzeta'nın Müxbirinə Müsahibə”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C.I, s. 117-123.

“Türkiyə Böyük Millət Məclisində Çıxış”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C.I, s. 365-373.

“Türkiyənin Ali Məktəblərində Təhsil Almağa Yola Düşən Azərbaycanlı Tələbələrle Görüşdə Çıxış”, **Müstəqilliyimiz Əbədidir...**, C.I, Bakü, s. 354-356.

“Çıxış”, **Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası Arasında Diplomatik Əlaqələrin Qurulmasının 10 İllərinə Həsr Olunmuş Elmi-Praktik Konfrans: Bakü, 14 Yanvar 2002 (Materiallər)**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2002, s. 11-13.

Aliyev, İlham: “Dünya Azərbaycanlılarına”, **Xalq**, 28 Aralık 2006.

(İlham Əliyev) “Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayında Çıxış” 16 Mart 2006, (çevrimiçi), http://www.president.az/articles.php?item_id=20070816113026506&sec_id=11, 3 Temmuz 2009.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri: XVI-XX. Yüzyıllar, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2004.

Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası: Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge (1919-1923)**, C I, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1578-1914), C. I, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler Dair Arşiv Belgeleri (1875-1918), C. II, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri: 1687-1908 Yılları Arası, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992.

Süleyman Demirel, “Tarihe Mektup”, **Hürriyet**, 24 Aralık 2003.

TBMM Gizli Celse Zabıtları (24 Nisan 1336 (1920)-21 Şubat 1336 (1921)), 3 C., Ankara, Türkiye İş Bankası, 1985.

Qars Muahədənaməsi, Bakü, AzAtam, 2004.

Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi, “Azərbaycan Respublikasının Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi Haqqında Əsasnamə”, (çevrimiçi), <http://www.diaspora.az/>, 3 Temmuz 2009.

KİTAPLAR

Abadan, Nermin: **Halk Efkârı Mefhumi ve Tesir Sahaları**, Ankara, A.Ü. SBF, 1956.

Abadan, Yavuz: **Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri**, Ankara, A. Ü. SBF, 1952.

Abdullayev, Mahir: **Azərbaycan-Türkiyə Diplomatik-Siyasi Münasibətləri: XX Əsrin 90-nci İlləri**, Bakü, Mütərcim, 2000 (Kiril harfləri ilə).

Abilova, Anadolu: **İbragim Abilov: Azerbaycanski Drug Ataturka**, Bakü, AzAtaM, 2003 (Rusça).

- Adıgüzel, Hüseyin: **Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, 2. bs, İstanbul, İleri, 2006.
Türk Dünyasında Azatlığın Köşe Taşları, İstanbul, Bayrak, (2001).
Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri: Özbekistan Birlik Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi, İstanbul, İnsan ve Demokrasi Vakfı, 2000.
Zirve: Haydar Aliyev'in Hayatı, İstanbul, İleri, 2007.
- Adil, İdris: **Haberde Dışa Bağımlılık: Uluslararası İletişim Düzeni ve Ulusal Basının Dışa Bağımlılığında Türkiye Örneği**, İstanbul, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, 1991.
- Afetinan, A.: **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**, Ankara, Türkiye İş Bankası, (Ayşe Afet İnan Uzmay) 1959.
- Ağaoğlu, Ahmet: **Üç Medeniyet**, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1972.
- Ağaoğlu, Samet: **Babamın Arkadaşları**, İstanbul, İletişim, 1998.
- Akarşlan, Mediha: **Değişen Dünya Dengeleri, Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri**, Bursa, Ezgi, 1994.
- Akçura, Yusuf: **Türkçülüğün Tarixi**, Bakü, Yom, 2006.
- Akiner, Shirin: **Sovyet Müslümanları**, Çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İstanbul, İnsan, 1995.
- Akyol, Taha: **Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi**, 2. bs., İstanbul, Burak, 1994.
Osmanlı ve İran'da Mezhep ve Din, 2. bs., İstanbul, Milliyet, 1999.
- Albig, William: **Modern Public Opinion**, New York, McGraw-Hill, 1956.
- Alemdar, Korkmaz (haz): **Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar**, İstanbul, Afa Yayıncılık ve TÜSES Vakfı, 1999.
- Alemdar, Korkmaz, (A). Raşit Kaya (haz): **Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar**, Ankara, Savaş, 1983.
- Aliyev, Hamit Z.: **Türkiye'de Cumhuriyet'in Kuruluşunun Azeri Basınında Aksı**, 8. Türk Tarih Kongresi 3. ciltten ayrı basım, Ankara, TTK, 1983.
- Allahverdiyev, Qaley, Vəhdət Sultanzadə: **Heydər Əliyev və Şərq: Türkiye**, 3 C. 2. bs., Bakü, Çaşıoğlu, 2005.
- Almond, Gabriel A.: **Political Development: Essays in Heuristic Theory**, Boston, Little-Brown and Company, 1970.
- Almond, Gabriel A., G. Bingham Powell, Jr.: **Comparative Politics: System, Process, and Policy**, 2nd ed, Boston, Little-Brown and Company, 1978.
- Alptekin, İsa Yusuf: **Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, Haz. Ömer Kul, C. II, Ankara, Berikan, 2007.
- Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Çev. İskender Savaşır, 2. bs., İstanbul, Metis, 1995.
- Anar, (Rızayev): **Dostum Nazım Hikmət**, Bakü, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, 2006.
Nazım Hikmet: Kerem Gibi, Çev. İmdat Avşar, Ankara, Bengü, 2009.
- Andican, A. Ahat: **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, Emre, 2003.
- Apak, Rahmi: **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara, TTK, 1988.
- Aralov, S. İvanoviç: **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları**, Çev. Hasan Ali Ediz, Ankara, Birey ve Toplum, 1985.
- Aras, Osman Nuri: **Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları**, Bakü, TÜSİAB, 2005.

- Arı Movement: **Security and Cooperation in the Eastern Mediterranean**, Friedrich Naumann Foundation, Begin-Sadat Center for Strategic Studies, International Conference, Istanbul, June 9-10, 1999.
- Arı, Tayyar: **Uluslararası İlişkiler**, 2. bs., İstanbul, Alfa, 1997.
- Aristoteles: **Politika**, Çev. Mete Tunçay, 2. bs., Remzi, İstanbul, 1983.
- Aslan, Betül: **I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardeş Kömeyi (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2000.
- Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)**, İstanbul, Kaynak, 2004.
- Aslan, Məmməd: **Ərzurumun Gədiyinə Varanda**, 2. bs., Bakü, Işıq, 1997.
- Aslan, Yasin: **Azatlık ve Yenidenkurma Döneminde Azerbaycan’ın Bağımsızlık Mücadelesi**, Ankara, Yağmur, 1992.
- Aşırılı, Akif: **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi: 1875-1920**, Bakü, Elm və Təhsil, 2009.
- Cümhuriyyət Dövrü Mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu**, Bakü, Nurlan, 2007.
- Nərimanovun Kremlə Qətli**, Bakü, Nurlan, 2006.
- Atabek, Nejdət, Erdal Dağtaş: **Kamuyu ve İletişim**, Eskişehir, Anadolu Ü. Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, 1998.
- Atatürk Araştırma Merkezi: **Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)**, C. IV, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Atmaca, Tayfun: **20. Yüzyın Sonunda Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri (1993-1999)**, Ankara, y.y., 1999.
- Küreselleşme Çağında Türkiye-Azerbaycan**, Ankara, USAM, 2003.
- Attar (Haşımzade), Aygün: **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.
- Avşar, Abdulhamit: **Aydınlarm Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2007.
- Bir Partinin Kapanmasında Basımın Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, Kitabevi, 1998.
- Türkiyənin İstiqlal Muharibəsində Azərbaycan Türkləri**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Merkezi, 2007.
- Avşar, B. Zakir, Ferruh Solak: **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, 2. bs., Ankara, Vadi, 1998.
- Aydemir, Şevket Süreyya: **Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa (1914-1922)**, C. III, İstanbul, Remzi, 1985.
- Suyu Arayan Adam**, 20. bs., İstanbul, Remzi, 2008.
- Atatürk Kültür Merkezi: **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 2002.
- Axundov, R(uhulla): **Rusca-Turqə Lugət**, 2 C., Bakü, Azərnəşr, 1929.
- Azerbaycan İstanbul Başkonsolosluğu (haz): **Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Amerika Gezisi Türkiye Matbuatında**, İstanbul, Aras Matbaacılık, (1997).
- Azərbaycan Milli Televiziya ve Radio Şurası: **Azərbaycanda Televiziya və Radio Yayımı Məlumat Kitabçası**, Bakü, Elnur, 2004.

- Azərbaycanda
Atatürk Mərkəzi: **Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası Arasında Diplomatik Əlaqələrin Qurulmasının 10 İllərinə Həsər Olunmuş Elmi-Praktik Konfrans: Bakü, 14 Yanvar 2002 (Materiallər)**, Bakü, Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, 2002.
- Bagidov, Y. A.: **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Azərbaycan-Türkiyə İlişkileri**, çev. A. Hasanoğlu, 2 C., İstanbul, Cumhuriyet, 2000.
- Bakı Dövlət Universiteti: **Azərbaycan Tarixi: Uzaq Keçmişdən 1870-ci İllərə Qədər**, Haz. Süleyman Əliyərli, Bakü, Azərbaycan, 1996.
- Balibar, Etienne,
Immanuel Wallerstein (haz): **Irk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, Çev. Nazlı Ökten, 3. bs., İstanbul, Metis, 2000.
- Barth, Fredrik (der): **Etnik Gruplar ve Sınırları**, Çev. Ayhan Kaya, Seda Gürkan, İstanbul, Bağlam, 2001.
- Başdoğan, Ferhat: **Propaganda**, Ankara, Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 1960.
- Batu, Hâmit: **Moskova'da Hruşçev Yılları**, İstanbul, İsis, 1992.
- Bayat, Ali Haydar: **Hüseynzade Ali Bey**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi, 1998.
- Baykal, Deniz: **Siyasal Katılma: Bir Davranış İncelemesi**, Ankara, Sevinç, 1970.
- Baykara, Hüseyin: **Azərbaycan'da Yenileşmə Hareketleri: 19. Yüzyıl**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
- Bektaş, Arsev: **Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi**, 3. bs., İstanbul, Bağlam, 2007.
- Bennett, W. Lance,
David L. Palets (ed. by.): **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Chicago, The University of Chicago, 1994.
- Benningsen, Alexandre (A),
Chantal Quelquejay: **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, Çev. Nezh Uzel, İstanbul, Hür, 1981.
- Step'de Ezan Sesleri: Rus Egemenliği Altındaki İslam'ın 400 Yılı**, Çev. Nezh Uzel, 5. bs., İstanbul, İrfan, 1977.
- Benningsen, Alexandre A,
S. Enders Wimbush: **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm**, Çev. Bülent Tanatar, İstanbul, Anahtar, 1995.
- Berolson, Bernard,
Morris Janowitz (ed. by.): **Reader in Public Opinion and Communications**, Glencoe, The Free, 1950.
- Birinci, Ali: **Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât**, İstanbul, Dergâh, 2001.
- Brasch, Walter M.,
Dana R. Ulloth: **The Press and the State: Sociohistorical and Contemporary Studies**, Lanham-New York-London, University Press of America, 1986.
- Brzezinski, Zbigniew: **Büyük Çöküş**, Çev. Gül Keskil, Gülsev Pakkan, 4. bs., Ankara, Türkiye İş Bankası, 1997.
- Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri**, Çev. Yelda Türedi, İstanbul, İnkılap, 2005
- Cahangirli, Cahangir X.: **Müasir Dövrde Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri**, Bakü, Araz, 2006.
- Canbolat, İbrahim S.: **Alman Dış Politikası: Değişen Dünyada Ulusal Çıkar, Ulusal Birlik ve Kamuoyu Tercih Açısından Bir İnceleme**, İstanbul, Alfa, 1999.
- Carr, Edward Hallet: **Sovyet Rusya Tarihi: Bolşevik Devrimi 1917-1923**, Çev. Orhan Suda, 2. bs., İstanbul, Metis, 2002.

- Chomsky, Noam v.d. (haz): **Medyanın Kamuoyu İmalatı –Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004.
- Chorbajian, Levon (ed. by.): **The Making of Nagorno-Karabagh: From Secession to Republic**, Hampshire and New York, Palgrave, 2001.
- Chorbajian, Levon, Patrick Donabedian,
Claude Mutafian (ed. by.): **The Caucasian Note: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh**, London and New Jersey, Zed, 1994.
- Clapham, Christopher,
William Wallace: **Foreign Policy Making in Developing States: A Comparative Approach**, Westmead, Saxon House, 1977.
- Claude, Inis L.: **The Impact of Public Opinion upon Foreign Policy and Diplomacy**, London, Mouton and Co., 1965.
- Clerque, Helen: **The Salon: A Story of French Society and Personalities in the Eighteenth Century**, London, Green House, 1907.
- Cohen, Arthur R.: **Attitude Change and Social Influence**, New York, Basic Books, 1964.
- Cohen, Bernard: **The Press and Foreign Policy**, Princeton, New Jersey, Princeton University, 1965.
- Çağla, Cengiz: **Azerbaycan’da Milliyetçilik ve Politika**, İstanbul, Bağlam, 2002.
- Çelik, Hüseyin: **Osmanlı Yanlısı İngiliz Dış İşleri Komitesi**, İstanbul, İnkılâb, 1994.
- Çolak, Mustafa: **Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı**, İstanbul, Yeditepe, 2008.
- Dahl, Robert A.: **Polyarchy: Participation and Opposition**, New Haven-London, Yale University, 1971.
- Daver, Bülent: **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993.
- Davutoğlu, Ahmet: **Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu**, 2. bs., İstanbul, Küre, 2001.
- De Waal, Thomas: **Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War**, New York and London, New York University, 2004.
- Denk, Erdem (haz): **Medya Analizi: Türk Basımında Dış Politika (1 Nisan-30 Haziran 2006)**, Ankara, A. Ü. Avrupa Toplulukları ve Uygulama Merkezi, 2007.
- Develioğlu, Ferit (haz): **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 13. Bs., Ankara, Aydın Kitabevi, 1996.
- Devlet, Nadir: **Rusya Müslümanlarının Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara, TTK, 1999.
- Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
(TİKA): **Türk Cumhuriyetlerinin Tanışma ve Yakınlaşmasında Basının Rolü (Konferans): İstanbul, 20-21 Ekim 1993**, Ankara, TİKA, 1994.
- Di Gioacchino, Debora, Sergio Ginebri,
Laura Sabani: **The Role of Organized Interest Groups in Policy Making**, New York, Palgrave Macmillan, 2004.
- Diamond, Larry: **Developing Democracy: Toward Consolidation**, Baltimore-London, The John Hopkins University, 1999.
- Diamond, Larry, Juan J. Linz,
Seymour Martin Lipset: **Politics in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy**, 2nd eds., Boulder-London, Lynne Rienner, 1995.
- Dikbaş, Kadir: **Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Olaylar Kronolojisi: 1990-1996**, İstanbul, Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği, 1
- Domenach, Jean-Marie: **Politika ve Propaganda**, Çev. Tahsin Yücel, İstanbul, Varlık, 1967.

- Donsbach, Wolfgang, Michael W. Traugott
(ed. by.): **The Sage Handbook of Public Opinion Research**, Los Angeles, SAGE, 2008.
- Doob, Leonard W.: **Public Opinion and Propaganda**, New York, Henry Holt and Company, 1948.
- Dönmezer, Sulhi: **Basın ve Hukuku**, 4. bs., İstanbul, İ.Ü., 1976.
- Duverger, Maurice: **Siyasal Partiler**, Çev. Ergun Özbudun, 4. bs., Ankara, Bilgi, 1993.
- Eflatun: **Devlet**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, 5. bs., İstanbul, Remzi, 1985.
- Erdoğan, Fahrettin: **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1998.
- Ergin, Osman: **Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi**, 2. bs., İstanbul, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.
- Ersanlı (Behar), Büşra, Hüsamettin Mehmedov
(haz): **Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, İstanbul, Da, 2004.
- Əfəndiyev, Oqtay: **Azərbaycan Səfəvilər Dövləti**, Bakü, Şərq-Qərb, 2007.
- Əkbərov, Nazim (haz): **Bərabər Yürüdükdüz Biz Bu Yollarda**, Bakü, Çağ, 2007.
- Əsədli, Minaxanım: **Yusif Ziya Talıbzadənin Həyatı və Mühiti (1877-1923)**, Bakü, Nurlan, 2005.
- Fıtrat, Abdulrauf: **Buhara'da Cədidçilik və Eğitim Reformu: Münazara və Hind Seyyahının Kısası**, Haz. Seyfettin Erşahin, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.
- Fishman, Mark: **Manufacturing the News**, Austin, University of Texas, 1980.
- Freedom House: **Freedom in the World: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties, 1997-1998**, New York, Freedom House, 1998.
- Gaspıralı, İsmail: **Seçilmiş Eserleri: 2, Fikri Eserleri**, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken, 2004.
- Gedikli, Fethi (haz): **Nuri Paşa, Qafqaz İslam Ordusu və Bəxtiyar İsmaili Türkcənli**, Bakü, Yom, 2007.
- Girgin, Atilla: **Uluslararası İletişim: Haber Kaynakları ve A.A.**, İstanbul, Der, 2002.
Yazılı Basında Haber ve Habercilik "Etik"i, 2. bs., İstanbul, İnkılâp, 2003.
- Glasser, Theodore L.,
Charles T. Salmon (ed. by.): **Public Opinion and the Communication of Consent**, New York, The Guilford, 1995.
- Gorbaçov, Mihail: **Perestroika: Ülkemiz ve Dünya İçin Yeni Düşünce**, Çev. Kasım Yargıcı, 2. bs., İstanbul, Güneş, 1988.
- Gökalp, Ziya: **Türkçülüğün Esasları**, 8. bs., İstanbul, Varlık, 1969
- Gökay, Bülent: **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1818-1923)**, Çev. Sermet Yalçın, İstanbul, Agora, 2006.
- Gönlübol, Mehmet: **Uluslararası Politika: İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**, 4. bs., Ankara, Attila Kitabevi, 1993.
- Gönlübol, Mehmet v.d.: **Olaylarla Türk Dış Politikası: 1919-1973**, C. I, 5. bs., Ankara, A. Ü. SBF, 1982.
- Görürüylmaz, Mustafa: **Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler: 1918**, İstanbul, Bilgeoğuz, 2007.
- Göze, Ayferi: **Siyasal Düşünce Tarihi**, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1982.
- Gunther, Richard, Jose Ramon-Montero,
Juan J.Linz (ed. by.): **Political Parties: Old Concepts and New Challenges**, Oxford-New York, Oxford University, 2002.

- Gül, Atakan,
Ayfer Yazgan Gül: **Avrasya Boru Hatları ve Türkiye**, İstanbul, Bağlam, 1995.
- Güneş, Sadık: **Medya ve Kültür: Sessiz Yığınların Kültürel İntiharı**, Ankara, Vadi, 1996.
- Gürses, Emin: **Uluslararası Hareketler ve Uluslararası Sistem**, İstanbul, Bağlam, 1998.
- Gürün, Kamuran: **Türk-Sovyet İlişkileri: 1920-1953**, Ankara, TTK, 1991.
- Güvenir, O. Murat: **2. Dünya Savaşında Türk Basını: Siyasal İktidarın Basını Denetlemesi ve Yönlendirilmesi**, İstanbul, Gazeteciler Cemiyeti, 1991.
- Habibzâde Ahmed Kemâl: **Çin-Türkistan Hâtıraları**, Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, Kitabevi, 1996.
(Ahmet Kemal İlkul)
- Hacıyev, Hacı: **İstiqlalın Özablı Yolu**, Bakü, Azərbaycan Jurnalistler İttifaqı, 1991 (Kiril harfleri ile).
- Halil (Kut) Paşa: **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, 2. bs, İstanbul, Kum Saati, 2003.
- Hanioğlu, M. Şükrü: **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C. I, İstanbul, İletişim, (1985).
Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, İstanbul, Üçdal, (1981).
- Hasanlı, Cemil: **Azerbaycan Tarihi (1918-1920): Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar**, Çev. Aslan Erturun,, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1998.
- Hayit, Baymirza: **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, 2. bs., Ankara, TTK, 1995.
- Haynes, Jeff: **Democracy in the Developing World: Africa, Asia, Latin America and the Middle East**, Cambridge-Oxford-Malden, Polity, 2001.
- Hennessy, Bernard: **Public Opinion**, 4th eds, California, Brooks/Cole Publishing Company, 1981.
- Hess, Robert D.,
Judith V. Torney: **The Development of Political Attitudes in Children**, Chicago, Adline Publishing, 1967.
- Heyd, Uriel: **Türk Ulusçuluğunun Temelleri**, Çev. Kadir Günay, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2002.
- Həsənov, Əli: **Azərbaycanın Xarici Siyasəti: Avropa Dövlətləri və ABŞ (1991-1996)**, Bakü, Azərbaycan, 1998.
Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın Xarici Siyasəti, Bakü, Azərbaycan, 2005
- Həsənov, Əli (haz): **Mətbuat və Demokratiya**, Bakü, Azərbaycan Universiteti, 1999. (Kiril harfleri ile).
- Hiebert, Ray Eldon, Donald F.Ungurait,
Thomas W. Bohn: **Kütləvi İnformasiya Vasitələri: Müasir Kommunikasiyaya Giriş**, Azerice'ye Çev. Xumar Hüseynova, Knyaz Aslan, Bakü, Xəzər Universiteti, 2005..
- Holsti, K(alevi) J(aakko): **International Politics: A Framework for Analysis**, 2nd ed, London, Prentice Hall International, 1972.
- Hornby, A. S.: **Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English**, Ed. by. Sally Wehmeier, 6th ed, Oxford, Oxford University, 2004.
- Human Rights
Watch/Helsinki: **Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh**, New York, Human Rights Watch, 1994.

- Huntington, Samuel P.: **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**, Norman, University of Oklahoma, 1991.
- Hülagu, Metin: **Bir Umudun İnşası: Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Yitik Hazine, 2008.
- Hüseynov, Şirməmməd: **Mənəvi İrsimiz və Gerçəklik**, Bakü, Adiloğlu, 2004.
- Hyman, Herbert: **Political Socialization**, New York, Free Press, 1959.
- Işık, Metin: **Kitle İletişim Teorilerine Giriş**, Konya, Mikro, 2000.
- İbrahimli, Xaləddin: **Politologiya**, Bakü, Qanun, 2008.
- İktisadi Araştırmalar Vakfı, Milliyet Gazetesi: **Kitle İletişim Araçları ve Kamuoyu Seminer: Tebliğler, Panel**, İstanbul, İktisadi Araştırmalar Vakfı, 1994.
- İlal, Ersan: **İletişim, Yıgınsal İletişim Araçları ve Toplum: Kavramlar-Kurumlar-Kuramlar**, İstanbul, Der, 1989.
- İmanov, Vügar: **Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918: Azərbaycan Belgelerine Göre**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 2006.
- İnuğur, M. Nuri: **Basın ve Yayın Tarihi**, 2. bs., İstanbul, Çağlayan, 1982.
- İrvan, Süleyman: **Media, Kültür, Siyaset**, Ankara, Bilim ve Sanat, 1997.
- Jeanneney, Jean-Noël: **Başlangıçtan Günümüze Medya Tarihi**, Çev. Esra Atık, İstanbul, Yapı Kredi, 1998.
- Jensen, Klaus B. (ed. by.): **A Handbook of Media and Communication Research: Qualitative and Quantitative Methodologies**, London-New York, Routledge, 2002.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem: **İnsan ve İnsanlar:Sosyal Psikolojiye Giriş**, 5. bs., İstanbul, Beta, 1983.
- Kalafat, Yaşar: **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, Çizgi, 2000.
- Kalaycıoğlu, Ersin: **Karşılaştırmalı Siyasal Katılma: Siyasal Eylemin Kökenleri Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İ.Ü. SBF, 1983.
- Kapani, Münici: **Politika Bilimine Giriş**, 10. bs., Ankara, Bilgi, 1998.
- Kara, İsmail: **İslâmcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul, İz, 1994.
- Karabekir, Kazım: **İstiklâl Harbimiz**, Haz. Faruk Özerengil, C. III, 5. bs., İstanbul, Emre, 2000.
- Karakaş, Mehmet: **Türk Ulusçuluğunun İnşası**, Ankara, Vadi, 2000.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri: **Zoraki Diplomat**, 3. bs., İstanbul, İletişim, 1984.
- Karpat, Kemal H.: **Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, İstanbul, Afa, 1996.
- Kartal, Kinyas: **Erivan'dan Van'a Hatıralarım**, Ankara, Anadolu Basın Birliği, 1987.
- Katz, Daniel v.d.,(ed. by): **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, New York, The Dryden, 1954.
- Katz, Elihu, Paul F. Lazarsfeld: **Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications-**, 3rd ed., Colombia, The Free Press of Glencoe, 1964.
- Kaya, A. Raşit: **Kitle İletişim Sistemleri: Basın, Radyo ve Televizyon Yayınlarının Düzenlenmesi**, Ankara, Teori, 1985.
- Kəngərli, Aybəniz (haz): **Turanın Bir Eli Var və Yalnız Bir Dili Var**, Bakü, Yom, 2006.
- Key, Jr., V(ladimir O(rlando): **Public Opinion and American Democracy**, New York, Alfred A. Knopf Inc., 1961.
- Keykurun, Naki: **Azərbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, Ankara, İlke, 1998.

- Kırımer, Cafer Seydahmet: **Gaspıralı İsmail Bey: Dilde, Fikirde, İşte Birlik**, Haz. Ramazan Bakkal, İstanbul, Avrasya Bir Vakfı, (1996).
Rus Yayılmacılığının Tarihî Kökenleri, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- Kışlalı, Ahmet Taner: **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, 3. bs., İstanbul, İmge, 1993.
Siyaset Bilimi, 6 bs., Ankara, İmge, 1997.
- Kissinger, Henry: **Diplomasi**. Çev. İbrahim H. Kurt, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1998.
- Kitschelt, Herbert v.d.: **Post-Cumunist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation**, Cambridge, Cambridge University, 1999.
- Klapper, Joseph T.: **The Effects of Mass Communications**, 2nd eds., Illionis, The Free, 1960.
- Kocaoğlu, Timur (haz): **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924**, Haarlem, SOTA, 2001.
- Kocatürk, Utkan: **Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Atatürk ve Yakın Tarihimize İlişkin Görüşmeler, Araştırmalar, Belgeler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.
- Kohn, Hans: **Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Çev. Agah Oktay Güner, 2. bs., İstanbul, Kervan, 1983.
- Kurat, Akdes Nimet: **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 3. bs., Ankara, TTK, 1993.
- Kushner, David: **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, (1876-1908)**, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem, İstanbul, Kervan, 1979.
- Kültür Bakanlığı: **Atatürk'ün Milli Dış Politikası: Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge (1919-1923)**, C I, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1992.
- Landau, Jacob M.: **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, İstanbul, Sarmal, 1999.
- Lane, David: **Politic and Society in the USSR**, 2nd ed., London, Martin Robertson, 1978.
- Lasswell, Harold D.: **Propaganda Technique in the World War**, New York, Peter Smith, 1927.
- Leca, Jean (haz): **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis, 1998.
- Lenin, V. İ.: **Doğu'da Ulusal Sömürgeler ve Ulusal Sorun Üzerine**, Çev. Tektaş Ağaoğlu, 3. bs., İstanbul, Belge, 1995.
- Lesser, Ian O.,
Graham E. Fuller (haz): **Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Stratejik Konumu**, Çev. Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa, 2000.
- Lewis, Bernard: **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 3. Bs., Ankara, TTK, 1988.
- Linz, Juan J.: **Robert Michels, Political Sociology, and the Future of Democracy**, New Beunswick-London, Transaction, 2006.
Totaliter ve Otoriter Rejimler, Çev. Ergün Özbudun, Ankara, S, 1984.
- Lippmann, Walter: **Public Opinion and Foreign Policy in the United States**, London, George Allen and Unwin Ltd., 1952.
Public Opinion, 3rd ed., New York, The Free, 1956.
- Lowell, Abbott Lawrence: **Public Opinion in War and Peace**, 3rd ed., Cambridge, Harvard University, 1926.
- Bostancı, M. Naci: **Bir Kolektif Bilinç Olarak Milliyetçilik**, İstanbul, Doğan Kitap, 1999.
- M. Perloff, Richard: **Political Communication: Politics, Press, and Public in America**, Mahwah-New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 1998.
- Maalouf, Amin: **Ölümcül Kimlikler**, Çev. Aysel Bora, İstanbul, Yapı Kredi, 2000.

- Machievellı: **Hükümdar**, Çev. Selahattin Bağdatlı, 2. bs., İstanbul, Sosyal, 1985.
- Mardin, Şerif: **Din ve İdeoloji**, İstanbul, İletişim, 1983.
- Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1983.
- Marples, David R.: **The Collapse of the Soviet Union: 1985-1991**, Harlow, Pearson-Longman, 2004.
- McQuail, Denis: **Mass Communication Theory: An Introduction**, 2nd ed., London-New Burry Park-Beverly Hills-New Delhi, SAGE, 1987.
- McQuail, Denis, Sven Windahl: **İletişim Modelleri: Kitle İletişim Çalışmalarında**, Çev. Konca Yumlu, 2. bs., Ankara, İmge, 2005.
- Mehdiyev, Ramiz: **Azərbaycan: Küreselleşmenin Talepleri, Geçmişten Dersler, Bugünün Gerçekleri ve Geleceğin Perspektifleri**, Çev. Qafqaz Üniversitesi Tercüme ve Aktarma Merkezi, İstanbul, Da, 2005.
- Azərbaycan: Tarixi İrs və Müstəqillik Fəlsəfəsi**, Bakü, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001.
- Mehmed Âtuf: **Kaşgar Tarihi: Bâisi Hayret ve Ahvâl-i Garibesı**, Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Kırıkkale, Eysi, 1999.
- Mehmet Emin Efendi: **İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat**, Haz. Rızâ Akdemir, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.
- Mehmetkuluzade, Hamide: **Azərbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade (Hatıralar)**, Haz. Fatma Özkan, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2002.
- Mehmetzade, Mirza Bala: **Azərbaycan Misak-ı Millisi: 28 Mayıs İstiklâl Beyannamesinin Tahlili**, Çev. Alesker Aleskerli, Elşad Mahmudov, Ankara, Azərbaycan Kültür Derneği, 2002.
- Milli Azərbaycan Hareketi**, Haz. Ahmet Karaca, Ankara, Azərbaycan Kültür Derneği, 1991.
- Məlikova-Abeyeva, Hənifə Xanım: **Həsən Bəy Zərdabi və 'Əkinçi'**, Rusça'dan Azerice'ye çev. Tahir Aydınoglu, Bakü, Adiloglu, 2005.
- Məmmədov, Xəqani, Mərdanov, Misir C. (haz): **Azərbaycan Xalqının Milli İstiqlal Mübarizəsi**, Bakü, Elm, 2005.
- Azərbaycan-Türkiyə Əlaqələri və Heydər Əliyev (1991-2001)**, C. I, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2002.
- Miller, Donald E., Lorna Touryan Miller: **Armenia: Portrait of Survival and Hope**, Berkeley-Los Angeles-London, University of California, 2003.
- Mirzəzadə, Aydın: **Demokratiya Plyus**, Bakü, Azərbaycan, 2004.
- Monroe, Alan D.: **Public Opinion in America**, New York, Dodd-Mead and Company, 1975.
- Morgenthau, Hans J.: **Uluslararası Politika**, Çev. Baskın Oran, Ünsal Oskay, C. II, Ankara, Sevinç, 1970.
- Muhadze, İ. Dubinski: **Nerimanov**, Azerice'ye çev. Refail Nağıyev, Bakü, Yazıçı, 1979 (Kiril harfleri ile)
- Mutlu, Mustafa: **Vietnam'dan Körfez'e: Savaşlarda Kamuoyu Oluşumu**, İstanbul, Okumuş Adam, 2003.
- Nadi, Nadir: **İki Sovyet Rusya: 1935-1965**, İstanbul, Ararat, 1967.
- Nalcioglu, Belkis Ulusoy: **Azərbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Etkinliklerinin (1923-1931) Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü**, İstanbul, İ. Ü. İletişim Fakültesi, 2004.

- Nerimanov, Neriman: **Seçme Makaleler**, Der. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, İleri, 2005.
- Neville, Ralph: **London Clubs: Their History and Tresures**, London, Chatto, 1911.
- Noelle-Neumann, Elisabeth: **Kamuoyu: Suskunluk Sarmalının Keşfi**, Çev. Murat Özkök, Ankara, Dost, 1998.
- Oktay, Cemil: **Siyaset Yazıları: 'Hum Zamirinin Serancamı' ve Diğerleri**, İstanbul, Der, 1998.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 3. bs., İstanbul, Hil, 1995.
Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul, İletişim, 1998.
- Oskay, Ünsal (der): **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar**, Çev. Ünsal Oskay, Sevinç, Ankara, 1969.
- Oskay, Ünsal: **İletişimin ABC'si**, 5. bs., İstanbul, Der, 2007.
- Öğün, Süleyman Seyfi: **Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye**, İstanbul, Bağlam, 1995.
- Örs, Birsen: **Siyasal Gelişme ve Modernleşme Kuramları**, İstanbul, İ. Ü. SBF Masa Üstü Yayıncılık, 1997.
- Özdağ, Ümit, Yaşar Kalafat, M. Seyfettin Erol (der): **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği: Muzaffer Özdağ'a Armağan**, C. III Ankara, ASAM, 2003.
- Özgen, Murat: **Kurumsal, Kuramsal ve Tarihsel Açından Gazetecinin Etik Kimliği**, İstanbul, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, 1998.
- Özkök, Ertuğrul: **İletişim Kuramları Açısından Kitlelerin Çözülüşü**, Ankara, Tan, 1985.
- Özön, Mustafa Nihat: **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, İstanbul, YKY, 1997.
- Özsoy, Osman: **Propaganda ve Kamuoyu Oluşumu**, Alfa, İstanbul, 1998.
- Öztürk, Serdar: **Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar, 1930-1945**, İstanbul, Kırmızı, 2005.
- Paşayev, Ataxan: **Açılmamış Səhifələrin İzi İlə**, Bakü, Azərbaycan, 2001.
- Perinçek, Mehmet: **Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri: Sovyet Arşiv Belgeleriyle**, İstanbul, Kaynak, 2005.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç: **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, Mazlum Beyhan, Ankara, Bilgi, 1974.
- Poulton, Hugh: **Silindir Şapka, Bozkurt ve Hilal: Türk Ulusçuluğu ve Türkiye Cumhuriyeti**, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal, 1999.
- Pullopilly, Cyriac K. (ed. by.): **İslam in the Contemporary World**, Indiana, Cross Books, 1980.
- Qafqaz Üniversitesi: **Azərbaycan-Türkiyə Münasibətlərinin Elmi, Siyasi, Mədəni və İqtisadi İstiqamətləri, Bugünkü Vəziyyət və Perspektivlər (Materiallər)**, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2003.
Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya İktisadi və Beynəlxalq Münasibətlər II Beynəlxalq Konqres Materialları, Bakü, 2-5 Mayıs 2007, C. III, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2007.
- Qasimov, Musa: **Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində**, Bakü, Gənçlik, 1996.
Azərbaycanın Xarici Siyasəti: Konsepsiya Məsələləri, Bakü, Mütərcim, 1997 (Kiril harfləriylə).
Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasəti: 1914-ci İl Avqust-1917-ci İl Oktyabr, C.I, Bakü, Qanun, 2000.
Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Böyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyasəti: 1917-ci İl Noyabr-1918-ci İl Noyabr, C. II, Bakü, Adiloğlu, 2001.

- Birinci Dünya Müharibesi Yıllarında Büyük Dövlətlərin Azərbaycan Siyaseti**, C. III, Bakü, Qanun, 2001.
- Qəndilov, Seyfəddin,
İsaq Məmmədov: **Azərbaycan Tarixi: Ümumtəhsil Məktəblərinin 11-ci Sinifi Üçün Dərslik**, 3. bs., Bakü, Çaşıoğlu, 2002.
- Qurbanova, Jalə,
Musa Piriyev (der): **Azərbaycan-Türkiyə Münasibətləri (1920-1922): Sənədlər və Materiallar**, Bakü, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi, 2003.
- Resul Rıza: **Çınar Ömrü**, Haz. Sabahattin Çağın, İstanbul, Ötüken, 1998.
- Resulzadə, Mehmet Emin: **Azərbaycan Cümhuriyyəti –Keyfiyyəti, Təşəkkülü və Şimdiki Vəziyyəti**, İstanbul, Evkaf-ı İslamiyə Matbaası, 1339-1340.
- Azərbaycan Cümhuriyyəti**, Arap harflərindən çev. Asif Rüstəmov, Bakü, Elm, 1990 (Kiril harfləriylə).
- Azərbaycan Kültür Gelənekleri və Çağdaş Azərbaycan Edebiyatı**, Ankara, Azərbaycan Kültür Derneği, 1984.
- Əsərləri: 1909-1914**, Haz. Şirməmməd Hüseynov, C. II, Bakü, Şirvanəşr, 2001.
- Kafkasya Türkleri**, Haz. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993.
- Rıhtım, Mehmet,
Mehman Süleymanov (haz): **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2008.
- Robinson, E.F.: **The Early History of Coffee House in England**, London, Green House, 1893.
- Rothman, Stanley (ed. by.): **The Mass Media in Liberal Democratic Societies**, New York, Paragon House, 1992.
- Rousseau, J. J.: **Toplum Anlaşması**, Çev. Vedat Günyol, İstanbul, MEB, 1992.
- Roy, Oliver: **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, Çev. Mehmet Morali, İstanbul, Metis, 2000.
- Rüstəmhanlı, Sabir: **Hatayi Yurdu**, Çev. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, Hasret, 2004.
- Sabir, Mirzə Ələkbər: **Hophopnamə**, Haz. Vaqif Sultanlı, Bakü, Turan, 2002.
- Saləddin, Əli: **Əhməd Cavad**, Bakü, Gençlik, 1992.
- Salih, Muhammed: **Yolname**, (Oslo), Erk, 2000 (Özbəkçe, Kiril harfləriylə).
- Samlı, Güner: **Azərbaycan: Gezi İzlenimleri, Genel Bilgiler**, Ankara, Offset, 1982.
- Sander, Oral: **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, 2. bs., Ankara, İmge, 2000.
- Türkiye'nin Dış Politikası**, Der. Melek Fırat, İmge, Ankara, 1998.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin: **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Ankara, TTK, 2006.
- Sarınay, Yusuf: **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, İstanbul, Ötüken, 1994.
- Sartori, Giovanni: **Parties and Party Systems: A Framework for Analysis**, Vol. I, Cambridge-London-New York-Melbourne, Cambridge University, 1976.
- Schapiro, Leonard (ed. by.): **Political Opposition in One-Party States**, London-Basingstoke, Macmillan, 1972.
- Schmidt, Manfred G: **Demokrasi Kuramlarını Giriş**, Çev. M. Emin Köktaş, Ankara, Vadi, 2001.
- Schramm, Wilbur: **Mass Media and National Development: The Role of Information in the Developing Countries**, 2nd ed., California, Stanford University, Stanford, 1965.

- Schramm, Wilbur (ed. by.): **The Process and Effects of Mass Communication**, Urbana, University of Illinois, 1965.
- Semati, Mehdi (ed. by.): **New Frontiers in International Communication Theory**, Lanham-Boulder-New York- Toronto-Oxford, Rowman and Littlefield, 2004.
- Sertel, Zekeriya: **Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm**, Haz. Mesude Gülcüoğlu, İstanbul, İletişim, 1993.
- Servan-Schreiber, Jean-Louis: **The Power to Inform: Media, the Information Business**, New York-St Louis-San Francisco-Toronto, McGraw-Hill, 1972.
- Severin, Werner J., James W. Tankard, Jr.: **Communication Theories: Origins, Methods, and Uses in the Mass Media**, 3rd ed., New York, Longman, 1992.
- Sezer, Duygu: **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara, Sevinç, 1972.
- Sırma, İhsan Süreyya: **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul, Beyan, 1998.
- Siebert, Fred S., Theodore Peterson, Wilbur Schramm: **Four Theories of the Press: The Authoritarian, Libertarian, Social Responsibility and Soviet Communist Concept of what the Press Should Be and Do**, 2nd ed., Urbana, University of Illinois, 1963.
- Sofiyeva, Kəmalə Məhəd Qızı: **Osmanlı Ordusunun Qafqaz Hərəkəti və Onun Azərbaycanda Xilaskar Rolü**, Bakü, Bakı Universiteti, 2007.
- Soroka, Stuart N.: **Agenda-Settings Dynamics in Canada**, Toronto, UBC, 2003.
- Sönmezoğlu, Faruk: **II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası**, İstanbul, Der, 2006.
- Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 4. bs., İstanbul, Filiz, 2005.
- Sönmezoğlu, Faruk (der): **Uluslararası İlişkiler Sözlüğü**, Haz. Ülke Arıboğan, Gülden Ayman, Beril Dedeoğlu, 4. bs., İstanbul, Der, 2005.
- Değişen Dünya ve Türkiye**, İstanbul, Bağlam, 1996.
- Splichal, Slavko: **Public Opinion: Development and Controversies in the Twentieth Century**, Lanham, Rowman and Littlefield, 1999.
- Stalin, J. V.: **Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu**, Çev. İsmail Yarkın, İstanbul, İnter, 1996.
- Sultanlı, Vagif: **Azərbaycan Muhacərat Edebiyatı**, Çev. Enver Uzun, İstanbul, Avrupa Yakası, 2007.
- Suny, Ronald Grigor (ed. by.): **Transcaucasia, Nationalism and Social Change –Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, 2nd ed., Michigan, The University of Michigan, 1996.
- Süleymanlı, Ebulfez: **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, İstanbul, Ötüken, 2006.
- Süleymanlı, Manaf: **Əşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim**, Bakü, Azərənəşr, 1987.
- Süleymanov, Mehman: **Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan**, Bakü, Hərbi Nəşriyyat, 1999.
- Nuru Paşa**, Bakü, Hərbi Nəşriyyat, 1999.
- Süleymanov, Nizami: **Azərbaycanın İqtisadi Tarixi**, Bakü, ABU Nəşriyyat və Poligrafya Mərkəzi, 2001 (Kiril harfləriylə).
- Swietochowski, Tadeusz: **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azərbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, Bağlam, 1988.
- Şahverdiyev, Akif: **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi**, Bakü, Təhsil, 2006.
- Şamşutdinov, A. M.: **Mondros'tan Lozan'ı Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul, Doğan Kitap, 1999.

- Şen, Yunus: **Hazar'ın Kanı: Orta Asya'nın Petrolle Yazılan Tarihi**, İstanbul, Doğan Kitap, 2009.
- Şeyx Səfi: **Şeyx Səfi Təzkiyəsi ("Səfvət-üs Səfa'nın XVI Əsr Türk Tərcüməsi)**, Haz. Möhsün Nağısoylu, Sevar Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı, Bakü, Nurlan, 2006.
- Şimşir, Bilal N. (haz): **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C. I, Ankara, TTK, 1993.
- Şimşir, Sebahattin: **Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, (2000).
- Tarih Vakfı (haz): **Mehmet Emin Resulzâde'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1995.
- Taşdelen, H. Musa: **Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu**, 2. Uluslararası Tarih Kongresi: 8-10 Haziran 1995, İstanbul, Tarih Vakfı, 1998.
- Taşkıran, Cemalettin: **Siyaset Sosyolojisi**, İstanbul, KOCAV, 1997.
- Tengirşek, Yusuf Kemal: **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1995.
- Tercüman 1001 Temel Eser: **Vatan Hizmetinde**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1981.
- Tevetoğlu, Dr. (Fethi): **Markopolo Seyahatnamesi**, Haz. Filiz Dokuman, C. I, İstanbul, Kervan, t.y.
- Tezkan, Yılmaz (haz): **Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya**, Ankara, y.y. 1968.
- Təhsil Nazirliyi: **Kadim Komşumuz Rusya**, y.y., Ülke Kitapları, 2001.
- Togan, Zeki Velidi: **Beynəlxalq Mədəni Əlaqələr**, Bakü, Sabah, 2008.
- (Topçubaşov), A(li) M(erdan): **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C. I, 2. bs., İstanbul, Enderun, 1981.
- Topuz, Hıfzı: **Azerbaycan'ın Teşekkülü**, (Tıpkıbasım), İstanbul, Ahmediye Matbaacılık, 1334.
- Tunaya, Tarık Zafer: **100 Soruda Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi**, 2. bs., İstanbul, Gerçek, 1996.
- Turan, Azər: **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, C. I, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1998.
- Turan, İlter: **Cavid Əfəndi**, Bakü, Araz, 2004.
- Türk Dil Kurumu: **Siyasal Sistem ve Davranış**, 3. bs., İstanbul, Der, 1986.
- Turhan, Mümtaz: **Büyük Türkçe Sözlük**, 10. bs., Türk Dil Kurumu, 2005.
- Türkoğlu, Nurçay: **Kültür Değişmeleri**, İstanbul, MEB, 1969.
- Türküne, Mümtaz'er: **Kitle İletişimi ve Kültür**, İstanbul, Naos, 2003.
- Ubicini, M. A.: **Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1994.
- Utkan Kocatürk: **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, C. I, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
- Uzgel, İlhan: **Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe, Atatürk ve Yakın Tarihimize İlişkin Görüşmeler, Araştırmalar, Belgeler**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2005.
- Ülken, Hilmi Ziya: **Ulusal Çıkar ve Dış Politika**, Ankara, İmge, 2004.
- Ülkü, İrfan: **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken, 1998.
- Vahabzade, Bahtiyar: **Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2000.
- Vahabzade, Bahtiyar: **Kızılyıldız'dan Hilâle: Haydar Aliyev'in Fırtınalı Hayatı**, İstanbul, Otopsi, 2003.
- Vahabzade, Bahtiyar: **Vatan, Millet, Anadili**, Çev. Fatih Ordu, Melahet İbrahimova, Seriyeye Ağayeva, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1999.

- Vaner, Semih (haz): **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul, Metis, 1997.
- Veliyev, Afgan: **Azərbaycan Siyasi Düşünce Tarihi ve Mirza Bala Mehmetzade 1898-1959**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2006.
Azərbaycan'da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi, İstanbul, Kaprol İletişim, 2005.
- Vəliyev, Şamil v.d. (haz): **İrşad-100: İrşad Qəzetinin 100 İllik Yubileyinə Həsr Olunan Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Bakü, Bakı Dövlət Universiteti, 2006.
- Versan, Vakur: **Kamu Yönetimi: Siyasi ve İdari Teşkilat**, 10. bs., İstanbul, Der, 1990.
- Walker, Martin: **Basının Gücü**, Çev. Gülden Şen, İstanbul, Milliyet, 1999.
- Wambery, Arminius: **Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi**, Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, Ses, 1993.
- Watson, James: **Media Communication: An Introduction to Theory and Process**, New York, Palgrave, 1998.
- Williams, Raymond: **Communications**, Middlesex, Penguin Books, 1968.
- Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi: **Azərbaycan Diasporası: Böyük Yolun Başlanğıcı**, Bakü, Çəşioğlu, 2006.
- Xudiyev, Nizami: **Zamanın Axarı İlə**, Bakü, Azərənəşr, 2004.
- Yalçın, Hüseyin Cahit: **Tandıklarım**, İstanbul, Yapı Kredi, 2001.
- Yalçınkaya, Alaeddin (der): **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, İstanbul, Bağlam, 1998.
- Yamauchi, Masayuki: **Sultan Galiyev, İslam Dünyası ve Rusya**, Çev. Hiranao Matsutani, İstanbul, Bağlam, 1998.
- Yavuzalp, Ercüment: **Dış Politikada Oyunun Kuralları**, Ankara, Bilgi, 1998.
- Yeni Azərbaycan Partiyası: **Heydər Əliyev İrsi Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Bakü, Azərbaycan, 2006.
- Yerasimos, Stefanos: **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, 2. bs., İstanbul, Boyut, 2000.
Milliyetler ve Sınırları: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, Çev. Şirin Tekeli, 2. bs., İstanbul, İletişim, 1995.
- Yergin, Daniel: **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, 2. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası, 1999.
- Yıldırım, Dursun, M. Cihat Özönder: **Karabağ Dosyası**, 2 bs., Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1991.
- Yumlu, Konca: **Kitle İletişim Kuram ve Araştırmaları**, İzmir, Nam Basım, 1994.
- Yüceer, Nâsır: **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918**, 2. bs., Ankara, ATASE, 2002.
- Yüksel, İbrahim: **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın**, İstanbul, Acar, 1986.
- Yüzbaşov, Rəmzi: **Rəmz**, Bakü, Azərbaycan Universiteti, 2006.
- Zeynalzadə, Ağarəfi: **Azərbaycan Mətbuatı və Çar Sənzurası (1850-1905)**, Bakü, Elm, 2006.

MAKALELER

- Aguilar, Edwin Eloy, Benjamin O. Fordham,
G. Patrick Lynch: “The Foreign Policy Beliefs of Political Campaign Contributors”, **International Studies Quarterly**, Vol. XLI, No. 2, January, 1997, s. 355-365.
- Aka, İsmail: “1920-1930 Yılları Arasında Azerbaycanlıların Yurtdışındaki Kültürel Faaliyetleri”, **Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2002, s. 57-62.
- Akpınar, Yavuz: “İsmail Gaspıralı'nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, **Seçilmiş Eserleri: 2, Fikri Eserleri**, İsmail Gaspıralı, Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken, 2004, s. 11-57.
- Alioğlu, Seyavuş: “Haydar Aliyev Mitolojik Kahraman Olabilir miydi?”, **Avrasya Dosyası**, C. IV, No: 3-4, Sonbahar-Kış 1998/99, s. 222-245.
- Aliyarov, Süleyman: “Buz Kırıldı mı?: Wolfgang Günter Lerch'in Mektubu Haggında”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, Haziran 1989, s. 85-94.
- Almond, Gabriel A.: “Public Opinion and National Security Policy”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XX, No: 2, Summer 1956, s. 371-378.
- Anar, (Rızayev): “Edebiyat Ufkunda Kısa Bir Gezinti”, **Aydınlarmın Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan'da Atatürk Merkezi, 2007, s. 77-90.
“Mücadele Bugün de Var”, **Çınar Ömrü**, Resul Rıza, Haz. Sabahattin Çağın, İstanbul, Ötüken, 1998, s. 13-85.
- Anderson, Barbara A.,
Brian D. Silver: “Population Redistribution and Ethnic Balance in Transcaucasia”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, Ed. By. Ronald Grigor Suny, 2nd eds., Michigan, The University of Michigan, 1996, s. 481-506.
- Arat, R. Rahmeti: “Matbuat: II. Türkler”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, İstanbul, MEB, 1957, s. 367-393.
- Aslan, Haver:
(H. A) “Azerbaycan Matbuatında Atatürk Sevgisi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Ağustos 1981, s. 119-124.
“Ermeni Genişleme Siyaseti ve Dağlık Karabağ”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, İstanbul, Haziran 1989, s. 94-115.
- Aslanlı, Araz: “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 393-430.
- Aslanov, Aslan: “Heydər Əliyev və Azərbaycan Matbuatı”, **Heydər Əliyev İrsi Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 272-278.
- Avşar, Abdulhamit: “İstiklal Savaşı'na Farklı Bir Bakış: Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye-Türkistan İlişkileri”, **Yom**, No: 2, Bakü, 2005, s. 87-92.
“Türk Kafkas İslam Ordusunun Çocukları”, **Yom**, No: 2 (4), Bakü, 2006, s. 112-114.
- Babalı, Tuncay: “Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project”, **Perceptions**, Vol. X, Winter 2005, s. 29-60.
- Babaxanova, G. İ.: “1920-1950-ci İllərdə Azərbaycan Poemalarında Antitürkçülük və Antimüsavətçilik”, **Hümanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri: Ali Məktəblərarası Elmi Məqalələr Məcmuəsi**, No: 2, Bakü, 2007, s. 97-100.

- Bagirov, Sabit: "Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History", **Perceptions**, Vol. I, No: 2, June-August 1996, (s. 4), (çevrimiçi), <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume1/June-August1996/AZERBAIJANIOILGLIMPSESOFALONGHISTORY.pdf>, 14 Haziran 2009.
- Bal, İdris: "Sovyetlerin Ulusları Kontrol Yöntemleri: Türk Kökenli veya Müslüman Uluslara Özel Referanslar", **Türkler**, Haz. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C. XVII, Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 827-836.
- Balibar, Etienne: "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji", **İrk Ulus Sınıf: Belirsiz Kimlikler**, Haz. Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein, Çev. Nazlı Ökten, 3. bs., İstanbul, Metis, 2000, s. 109-133.
- Barbel Knauper: "The Impact of Age and Education on Response Order Effects in Attitude Measurement", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXIII, No. 3, Autumn, 1999, 347-370.
- Barlett, F. C.: "The Aims of Political Propaganda", **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz v.d., New York, The Dryden, 1954, s. 463-470.
- Bassett, Raymond E.: "Opinion Differences within the Family", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XIII, No: 1, Spring 1949, s. 118-120.
- Başgöz, İlhan: "Religion and Ethnic Consciousness among Turks in the Soviet Union", **Islam in the Contemporary World**, Ed. by. Cyriac K. Pulpolly, Notre Dame Indiana, Cross Books, 1980, s. 238-250.
- Bayramlı, Ofeliya: "Milli Mədəniyyətimizin Böyük Abidəsi", **Füyuzat**, Bakü, Çaşıoğlu, 2006, s. III-XVIX.
- Becker, Seymour: "Russia Between East and West: the Intelligentsia, Russian National Identity and the Asian Borderlands", **Central Asian Survey**, Vol. X, No: 4, 1991, s. 47-64.
- Behar, Büşra Ersanlı: "Bağımsızlık Kimliği: Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Kültürel/Siyasal Dönüşüm", **Türkiye Günlüğü**, No: 31, Ankara, Kasım-Aralık 1994, s. 102-114.
- Belknap, George, Angus Campbell: "Political Party Identification and Attitudes toward Foreign Policy", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XV, No: 4, Winter 1951, s. 601-623.
- Bennen, W. Lance: "The News about Foreign Policy", **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 12-40.
- Berelson, Bernard: "What 'Missing the Newspaper' Means", **The Process and Effects of Mass Communication**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 36-47.
- Bishop, George F. v.d.: "Pseudo-Opinions on Public Affairs", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLIV, N.2, Summer 1980, s.198-209.
- Blank, Stephan: "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", **Avrasya Etüdüleri**, No: 13, İlkbahar 1998, s. 2-18.
"Energy Security in Transcaucasia", **Strategic Studies Institute United States Army War College**, 1994, (s. 12), (çevrimiçi), <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?PubID=171>, 18 Ağustos 2009.
- Block, Ralph: "Propaganda and the Free Society", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XII, No: 4, Winter 1948, s. 677-686.
- Blom, Jan-Peter: "Etnik ve Kültürel Farklılaşma", **Etnik Gruplar ve Sınırları**, Der. Fredrik Barth, Çev. Ayhan Kaya, Seda Gürkan, İstanbul, Bağlam, 2001, s. 83-94.

- Bobo, Lawrence: "Race, Public Opinion, and the Social Sphere", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No. 1, Special Issue on Race, Spring, 1997, s. 1-15.
- Bremmer, Ian,
Alyson Bailes: "Sub-regionalism in the Newly Independent States", **The Royal Institute of International Affairs**, Vol. LXXIV, No: 1, January 1998, London, s. 131-147
- Brewer, Paul R.: "Public Trust in (Or Cynicism about) Other Nations across Time", **Political Behavior**, Vol. XXVI, No. 4, December 2004, s. 317-341.
- Brody, Richard A.: "Crisis, War, and Public Opinion: The Media and Public Support for the President", **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 210-227.
- Bryce, James: "The Nature of Public Opinion", **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz, Dorwin Cartwright, Samuel Eldersveld, Alfred McClung Lee, New York, The Dryden, 1954, s. 3-11.
- Cəfərov, Nizami:
(Caferov) "Azerbaycan Atatürkçülüüyü yahud Haydar Aliyev Atatürk Hakkında", **Journal of Qafqaz University**, No: 11, Bakü, Spring 2003, s. 29-38.
"Milli Mücadele Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **Aydınlarm Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan'da Atatürk Merkezi, 2007, s. 13-25.
"Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Siyasəti: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə", **Heydər Əliyev İrsi: Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 753-756.
- Cafersoy, Nazim: "Azerbaycan'da Bağımsızlığın Diğer Adı: Ebulfez Elçibey", **Stratejik Analiz**, C. I, No: 5, Eylül 2000, s. 5-23.
"Bağımsızlığının Onuncu Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 286-318.
- Can, Aytekin: "Demokrasi ve Medya İlişkisi", **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 1, İstanbul, 2000, s. 149-166.
- Carter, Jr., Roy E.: "Newspaper 'Gatekeepers' and the Sources of News", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXII, No: 2, Spring 1958, s.133-144.
- Carter, Richard F.: "Stereotyping as a Process", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXVI, No: 1, Spring 1962, s. 77- 91.
- Cavid, Hüseyin: "Harb ve Felaket", **Turanın Bir Eli Var ve Yalnız Bir Dili Var**, Haz. Aybeniz Kengerli, Bakü, Yom, 2006, s. 135-137.
- Celili, Muhammed-Rıza: "Transkafkasya ve Orta Asya'daki Gelişmeler Karşısında İran", **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, Ankara, Metis, 1997, s. 239-246.
- Chomsky, Noam: "Sunuş", **Medyanın Kamuoyu İmalatı –Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 9-22.
- Chomsky, Noam,
Edward S. Herman: "Medyanın Haber Kaynakları", **Medyanın Kamuoyu İmalatı –Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları , 2004, s. 79-98.
"Önsöz", **Medyanın Kamuoyu İmalatı –Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, s. 9-22.
"Reklam Ruhsatı", **Medyanın Kamuoyu İmalatı –Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, s. 65-78.

- Chorbajian, Levon: "Introduction", **The Making of Nagorno-Karabagh The Making of Nagorno-Karabagh –from Secession to Republic**, Ed. by. Levon Chorbajian, New York, Palgrave, 2001, s. 1-53.
- Cohen, Robin: "Diasporas and the Nation-State: from Victims to Challengers", **Journal of International Affairs**, Vol. III, No. 72, 1996, s. 507-520.
- Coleman, James S.: "Authority Systems", **Public Opinion Quarterly**, V. XLIV, No: 2, Summer 1980, s. 143-163.
- Cook, Fay Lomax, Jason Barabas, Benjamin I. Page: "Invoking Public Opinion: Policy Elites and Social Security", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXVI, No. 2, Summer, 2002, s. 235-264.
- Cook, Fay Lomax v.d.: "Media and Agenda Setting: Effect on the Public, Interest Group Leaders, Policy Makers, and Policy", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVII, No: 1, Spring 1983, s. 16–35.
- Copeaux, Etienne: "Prometeci Hareket", **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Sanver, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul, Metis, 1997, s. 17-52.
- Cornell, Svanta E.: "Regional Politics in the Caucasus and Central Asia: The Position of the USA, Turkey and Israel", **Security and Cooperation in the Eastern Mediterranean**, Arı Movement, Friedrich Naumann Foundation, Begin-Sadat Center for Strategic Studies, International Conference, İstanbul, June 9-10, 1999, s. 65-76.
- Çamkıran, Radiye Funda: "From a Dream to a Reality: Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline Project and its Role in Turkish-American Relations", **Turkish Review of Eurasian Studies**, No: 6, 2006, s. 5-35.
- Darabadi, Parvin: "XX əsrin əvvəllərində Günəy Qafqaz Beynəlxalq Geosiyasi Münasibətlər Sistemində", **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, Haz. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2008, s. 23-38.
- Davison, W. Phillips: "The Third- Person Effect in Communication", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVII, No:1, Spring 1983, s. 1-15.
- Delannoi, Gil: "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, İstanbul, Metis, 1998, s. 31-48.
- Demir, Ali Faik: "SSCB'nin Dağılmasından Sonra Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", **Değişen Dünya ve Türkiye**, Haz. Faruk Sönmezoğlu, İstanbul, Bağlam, 1996, s. 267-286.
- Demirkent, Nezhik: "Cumhuriyet Döneminde Basın", **Yeni Türkiye**, Cumhuriyet Özel Sayısı IV, No: 23-24, Eylül-Aralık 1998, s. 2817-2818.
- Devlet, Nadir: "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, No. 14, Ekim 1981, s. 148-160.
- Diamond, Larry, Juan J. Linz, Seymour Martin Lipset: "Introduction: What Makes for Democracy?", **Politics in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy**, Ed. by. Larry Diamond, Juan J. Linz, Seymour Martin Lipset, 2nd eds., Boulder-London, Lynne Rienner, 1995, s.1-67.
- Dikkaya, Mehmet, Adem Çaylak: "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü: Fırsatlar Ve Sorunlar", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C. III, No: 5, 2008, s. 131-157.
- Dimitrov, Georgi: "Concepts of the Socialist Press: Selected Writings", **The Press and the State: Sociohistorical and Contemporary Studies**, Ed. by. Walter M. Brasch, Dana R. Ulloth, Lanham-New York-London, University Press of America, 1986, s. 343-359.

- Domenach, Jean-Marie: "Leninist Propaganda", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XV, No: 2, Summer 1951, s. 265-273.
- Donohew Lewis: "Newspaper Gatekeepers And Forces In The News Channel", **Public Opinion Quarterly**, Vol. 31, No: 1, Spring 1967, s. 61 – 68.
- Donsbach, Wolfgang, Michael W. Traugott: "Introduction", **The Sage Handbook of Public Opinion Research**, Ed. by. Wolfgang Donsbach, Michael W. Traugott, Los Angeles, 2008, s. 1-6.
- Doob, Leonard W.: "Goebbel's Principal of Propaganda", **The Process and Effects of Mass Communication**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 517-536.
- "The Behavior of Public Opinion", **The Process and Effects of Mass Communication**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 340-341.
- Dubnov, Vadim: "Aliyev'den Hediyeler", **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Der. Alaeddin Yalçınkaya, İstanbul, Bağlam, 1998, s. 167-172.
- Erşahin, Seyfettin: "XX. Yüzyıl Başlarında Buhara'da Ceditçilik ve Eğitim Reformu", **Buhara'da Ceditçilik ve Eğitim Reformu: Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası**, Abdulrauf Fitrat, Haz. Seyfettin Erşahin, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000, s. 1-52.
- Entman, Robert M., Benjamin I. Page: "The News before the Storm: The Iraq War Debate and the Limits to Media Independence", **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 82-100.
- Eveland, Jr., William P., Douglas M. Mcleod, Nancy Signorielli: "Actual and Perceived U.S. Public Opinion: The Spiral of Silence During the Persian Gulf War", **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 7, No. 2, Summer 1995, s. 91-109.
- Əhmədov, Bəxtiyar: "Əsrin Əvvəllərində Azərbaycanlıların Deportiyası və Soyqırımı: Göyçə Mahalının Tarixi Materialları Əsasında", **Dirçəliş XXI Əsr**, No: 116-117, Bakü, Ekim-Kasım 2007, s. 120-124.
- Əliyev, Qafar: "Heydər Əliyev Neft Strategiyasının Banisidir", **Heydər Əliyev İrsi: Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006. s. 505-517.
- Əmrahov, M. İ.: "Azərbaycanda Ali Məktəb Quruculuğu, Ali Pedagoji Təhsilin Təşkili və İnkişafı Tarixindən: 1917-1941-ci İllər", **Hümanitar Elmlərin Öyrənilməsinin Aktual Problemləri: Ali Məktəblərarası Elmi Məqalələr Məcmuəsi**, No: 2, Bakü, 2007, s. 316-322.
- Federico, Christopher M.: "Ideology and the Affective Structure of Whites' Racial Perceptions", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXX, No: 3, Fall 2006, s. 327–353.
- Fisk, George: "Media Influence Reconcidered", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXIII, No: 2, Summer 1959, s. 83-91.
- Fuller, Graham E.: "Sonuçlar: Dünyada Türkiye'nin Artan Rolü", **Balkanlardan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu**, Haz. Graham E. Fuller, Ian O. Lesser, Çev. Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa, 2000, s. 209-236.
- "The Emergence of Central Asia", **Foreign Policy**, No: 78, Spring 1990, s. 49-67.
- "Türkiye'nin Yeni Doğu Politikası", **Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Stratejik Konumu**, Haz. Ian O. Lesser, Graham E. Fuller, Çev. Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa, 2000, 47-124.
- Genberli, Rızvan: "Azerbaycan'da Bitmeyen Geçiş Süreci ve Medya Çıkmazı", **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 197-220.

- Geray, Haluk: “1980 Sonrası Yeni Teknolojiler ve İkitelli Medyası”, **Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar**, Haz. Korkmaz Alemdar, İstanbul, Afa Yayıncılık ve TÜSES Vakfı, 1999, s. 108-121.
- Gezgin, Suat: “Medyanın Toplumsal İşlevi ve Kamuoyu Oluşumu”, **İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 12, İstanbul, 2002, s.
- Glynn, Carroll J., Andrew F. Hayes, James Shanahan: “Perceived Support for One's Opinions and Willingness to Speak Out: A Meta-Analysis of Survey Studies on the "Spiral of Silence", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No: 3, Autumn, 1997, s. 452-463.
- Glynn, Carroll J., Jack M. McLeod: “Public Opinion du Jour: An Examination of the Spiral of Silence”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVIII, No: 4, Winter 1984, s. 731-740.
- Glynn, Carroll J., Ronald E. Ostman, Daniel G. McDonald: “Opinions, Perception and Social Reality”, **Public Opinion and the Communication of Consent** Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 249-271.
- Glynn, Carroll J. v.d.: “Public Opinion and Policymaking”, **Public Opinion**, Ed. by. Carrol J. Glynn, Susan Herbst, Garrett J. O’Keefe, Robert Y. Shairo, Mark Lindeman, 2nd ed, Colorado, Westview, 2004, s. 355-404.
- Gönlübol, Mehmet, Cem Sar, “1919-1939 Dönemi”, **Olaylarla Türk Dış Politikası: 1919-1973**, Haz. Mehmet Gönlübol v.d., C. I, 5. bs., Ankara, A. Ü. SBF, 1982.
- Gunther, Albert C. v.d.: “Congenial Public, Contrary Press, and Biased Estimates of the Climate of Opinion”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXV, No. 3, Autumn, 2001, s. 295-320.
- Gunther, Albert C., Richard M. Perloff, Yariv Tsfati: “Public Opinion and the Third-Person Effect”, **The SAGE Handbook of Public Opinion Research**, Ed. by. Wolfgang Donsbach, Michael W.Traugott, Los Angeles, SAGE, 2008, s. 184-191.
- Gül, Nazmi, Gökçen Ekici: “Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası”, **Avrasya Dosyası**, C. VII, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 367-392.
- Güneş, Hakan: “Azerbaycan’da Sosyo-Ekonomik Dönüşüm ve Siyasal Partiler”, **Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, Haz. Büşra Ersanlı, Hüsamettin Mehmedov, İstanbul, Da, 2004, s. 97-121
- Habermas, Jürgen: “Siyasal Katılım, Kendi Başına Bir Değer mi?”, Çev. Tanıl Bora, **Toplum ve Bilim**, No: 27, Güz 1984, s. 37-74.
- Həbibbəyli, İsa: “Molla Nəsrəddin Ədəbi Məktəbi və Molla Nəsrəddinçi Epoha”, **Molla Nəsrəddin-On Cildə (1906-1931)**, C. III, Bakü, Çinar-Çap, 2005.
- Hacaloğlu, Abbas Abdullah: “Önsöz”, **Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in Amerika Gezisi Türkiye Matbuatında**, Haz. Azerbaycan İstanbul Başkonsolosluğu, İstanbul, Aras, (1997).
- Hacıyev, Tofiq: “Azerbaycan’da Türkoloji”, **Aydınların Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan’da Atatürk Merkezi, 2007, s. 64-76.
- Hartley, Eugene L., Ruth E. Hartley, Clayde Hart: “Tutumlar ve Kanaatler”, **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar**, Çev. Ünsal Oskay, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 3-55.
- Henze, Paul B.: “Russia and the Caucause”, **Perceptions, Journal of International Affairs**, V.1, June-August, Ankara, 1996, s. 53-71.

- Herbst, Susan: “On the Disappearance of Groups: 19th and Early 20th Century Conceptions of Public Opinion”, **Public Opinion and the Communication of Consent**, Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 89-104.
- Herman, Edward S.: “Kelime Hileleri ve Propaganda”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları , 2004, s. 270-283.
- “Vietnam Savaşı ve Liberal Medya Efsanesi”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 195-206.
- “Yayınlanmaya Uygun Tüm Haberler”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 181-194.
- Herman, Edward S.,
David Peterson: “New York Times Terörü Nasıl Koruyor”, **Medyanın Kamuoyu İmalatı: Medyanın Tekelleşmesi, Kitlelerin Yönlendirilişi ve Zorunlu İtaat**, Haz. Noam Chomsky v.d., Çev. Adnan Köymen v.d., İstanbul, Chiviyazıları, 2004, s. 270, s. 219-238.
- Hermens, Ferdinand A.: “The Danger of Stereotypes in Viewing Germany”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. IX, No: 4, Winter 1945, s. 418-427.
- Hill, Christopher: “Theories of Foreign Policy Making for the Developing Countries”, **Foreign Policy Making in Developing States: A Comparative Approach**, Ed. by. Christopher Clapham, William Wallace, Westmead, Saxon House, 1977, s. 1-17.
- Hill, David B.: “Letter Opinion on ERA: A Test of the Newspaper Bias Hypothesis”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLV, No. 3, Autumn 1981, s. 384-392.
- Huang, Huiping: “A Cross-Cultural Test of the Spiral of Silence”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 17, No: 3, Autumn 2005, s. 324-345.
- Hüseynzade, Ali Bey: “Bir Mütalie”, **Azərbaycan Cumhuriyeti**, Bakü, Elm, 1990.
- “Türk Dilinin Vazifeyi-Medeniyyesi”, **Füyuzat**, No: 9, 6 Şubat 1907.
- Hüseynov, Şirməmməd: “Azərbaycan Talançısı Adlandırmaq... (Stalinin Bakılı Dostu Rəsulzadənin Taləyi)”, **Mənəvi İrsimiz və Gerçəklik**, Bakü, Adiloğlu, 2004, s. 470-473.
- Isernia, Pierangelo, Zoltán Juhász,
Hans Rattinger: “Foreign Policy and the Rational Public in Comparative Perspective”, **The Journal of Conflict Resolution**, Vol. XLVI, No: 2, April 2002, s. 201-224.
- Iyengar, Shanto,
Adam Simon: “News Coverage of the Gulf Crisis and Public Opinion: A Study of Agenda-Setting, Priming and Framing”, **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 167- 184.
- İbrahimli, Haleddin:
(Xaleddin) “Azərbaycan Diasporası: Mevcut Durumu ve Geleceği Konusunda Bazı Notlar”, **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azərbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, s. 469-482.
- İpek, Pınar: “The Aftermath of Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Challenges ahead for Turkey” **Perceptions**, Spring 2006, s. 1-17.
- Janowitz, Morris: “Mass Persuasion and International Relations”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXV, No: 4, Winter 1961, s. 560-570.

- John Mueller: "A Review: American Public Opinion and the Gulf War: Some Polling Issues", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LVII, No. 1, Spring, 1993, s. 80-91.
- Jordan, Donald L.: "Newspaper Effects on Policy Preferences", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LVII, No: 2, Summer, 1993, s. 191-204.
- Kahramanlı, Nazif: "Azerbaycan Basını", **Sazın, Sözü, Ateşin Ülkesi Azerbaycan**, Haz. Büşra Ersanlı, Hüsamettin Mehmedov, İstanbul, Da, 2004, s. 51-59.
- Kanat, Ömer: "Cumhuriyet Devrinde Doğu Türkistan'la Münasebetler", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, C. I, No: 4, Aralık 1984, s. 32-35
- Karaca, Ahmet: "Mirza Bala Mehmetzade'nin Azerbaycan Milli İstiklâl ve Hürriyet Davasındaki Yeri", **Milli Azerbaycan Hareketi**, Mirza Bala Mehmetzade, Haz. Ahmet Karaca, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, 1991,s.VII-LVII. "Sovyetler Birliğindeki Gelişmeler ve Ermeni Azgınlığı", **Azerbaycan Dergisi**, No: 265, Temmuz-Ağustos-Eylül 1988, s. 2-7. "Perestroyka-Glasnost'un Azerbaycan Katliamı ve İnsanlık", **Azerbaycan Dergisi**, No. 271, Ocak-Şubat 1990, s. 3-4.
- Karadoğan, Ece: "Medya ve Dış Politika", **İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 1996, s. 53-57.
- Kaymakam Rüştü: "Büyükharpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası", **93 Sayılı Askerî Mecmuanın Tarih Kısmı**, Yıl 8, No: 34, İstanbul, Askerî Matbaa, 1934.
- Kecskemeti, Paul: "Totalitarian Communications as a Means of Control: A Note on the Sociology of Propaganda", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XIV, No: 2, Summer 1950, s. 224-234.
- Kəmalə Ələkpərova: "XX Əsrin Əvvəllərində Bakıda Bir Türk Müəllimi: Cəvdət Yinançalp", **Yom**, No: 2 (4), Bakü, 2006, s. 94-100.
- Kengerli, Muhammet: "Sunuş", **Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği, (2000), s. 5-19.
- Keskin, Mustafa: "Milli Mücadelede Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuva-i Milliye İçin Nakdi Yardım Göndermesi", **Türk Yurdu**, C. XXII, No: 386, Kasım 1988, s. 20-22.
- Kim, Sei-Hill v.d.: "Talking on 'Sunshine in North Korea': A Test of the Spiral of Silence as a Theory of Powerful Mass Media", **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 16, No: 1, Spring 2004, s. 391-412.
- Kocaoğlu, Timur: "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924**, Haz. Timur Kocaoğlu, Haarlem, SOTA, 2001, s. 15-30.
- Laçiner, Sedat: "Hazar Enerji Kaynakları ve Enerji-Siyaset İlişkisi", **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C. I, No: 1, 2006, s. 36-66.
- Lang, Gladys Engel, Kurt Lang: "The Press as Prologue –Media Coverage of Saddam's Iraq (1979-1990)" **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 43-62.
- Lasswell, Harold D.: "The Strategy of Soviet Propaganda", **The Process and Effects of Mass Communications**, Ed. by. Wilbur Schramm, Urbana, University of Illinois, 1965, s. 537-547.
- Layman, Geoffrey C.: "Religion and Political Behavior in the United States: The Impact of Beliefs, Affiliations, and Commitment from 1980 to 1994", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No: 2, Summer 1997, s. 288-316.

- Lerner, Daniel: "Propagandada Etkinlik: Şartlar ve Değerlendirme", **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş (Seçilmiş Parçalar)**, Çev. Ünsal Oskay, Sevinç, Ankara, 1969, s. 263-280.
- Linz, Juan J.: "Parties in Contemporary Democracies: Problems and Paradoxes", **Political Parties: Old Concepts and New Challenges**, Ed. by. Richard Gunther, Jose Ramon-Montero, Juan J. Linz, Oxford-New York, Oxford University, 2002, s. 291-317.
- Lipset, Seymour Martin: "Opinion Formation in a Crisis Situation", **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz, Dorwin Cartwright, Samuel Eldersveld, Alfred McClung Lee, New York, The Dryden, 1954, s. 584-598.
- Lowell, Lawrence A.: "Public Opinion and Majority Government", **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz, Dorwin Cartwright, Samuel Eldersveld, Alfred McClung Lee, New York, The Dryden, 1954, s. 11-14.
- Mahmudov, Rəşid: "Azad Mətbuat Pərdəsi Arxasında Mə'nəvi Terror", **Mətbuat və Demokratiya**, Haz. Əli Həsənov, Bakü, Azərbaycan Universiteti, 1999, s. 84-90 (Kiril harfləri ilə).
- Manheim, Jarol B.: "Strategic Public Diplomacy –Managing Kuwait's Image During the Gulf Conflict", **Taken by Storm: The Media, Public Opinion, and U.S. Foreign Policy in the Gulf War**, Ed. by. W. Lance Bennett, David L. Palets, Chicago, The University of Chicago, 1994, s. 131-144.
- Markham, James W.: "Foreign News in the United States and South American Press", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXV, No: 2, Summer 1961, s. 249-262.
- Martin, William: "The Christian Right and American Foreign Policy", **Foreign Policy**, No: 114, Spring 1999, s. 66-80.
- Masland, John W.: "Pressure Groups and American Foreign Policy", **Public Opinion Quarterly**, Vol. VI, No: 1, Spring 1942, s. 115-122.
- Maxwell McCombs, Lucig Danielian, Wayne Wanta: "Issues in the News and the Public Agenda: The Agenda-Setting Tradition", **Public Opinion and the Communication of Consent**, Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 281-322.
- McCombs, Maxwell, Donald.L. Shaw: "The Agenda Settings Function of Mass Media", **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXXVI, No: 2, Summer 1972, s. 176-187.
- McCombs, Maxwell, Jian-Hua Zhu: "Capacity, Diversity, and Volatility of the Public Agenda: Trends From 1954 to 1994", **Public Opinion Quarterly**, Vol. LVIX, No: 4, Winter 1995, s. 495-525.
- McLuhan, Marshall: "İleti, İletişim Aracının Kendisidir", **Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar**, Haz. Alemdar, Korkmaz, (A). Raşit Kaya, Ankara, Savaş, 1983, s. 85-101.
- McQuail, Denis: "Kitle İletişim Araçlarının Etkileri", **Kitle İletişiminde Temel Yaklaşımlar**, Haz. Korkmaz Alemdar, (A). Raşit Kaya, Ankara, Savaş, 1983, s. 45-84.
- Mehdiyev, Ramiz: "Demokratik Azərbaycan və Müstəqil Mətbuatın İnkişafı", **Mətbuat və Demokratiya**, Haz. Əli Həsənov, Bakü, Azərbaycan Universiteti, 1999, s. 9-23. (Kiril harfləri ilə).
- Mehmet, Halil Has: "Kardeş Cümhuriyetin Onuncu Yılı", **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, No: 21-22, Eylül-Birinci Teşrin 1933, s. 339-342.

- Mehmetoğlu, Dilara,
Buket Önal: “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, **Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya İktisadi və Beynəlxalq Münasibətlər II Beynəlxalq Konqres Materialları, Bakü, 2-5 Mayıs 2007**, C. III, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2007, s. 1236-1244.
- Mehmetzade, Mirza Bala: “Muhacerette Müsavat-XI”, **Türk Birliği**, Yıl 4, No: 45, Aralık 1969, (Kutluk) s. 16-18.
- Memmedov, Hüsamettin: “Azerbaycan’da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları”, **Tarih Eğitimi ve Tarihte “Öteki” Sorunu**, 2. Uluslararası Tarih Kongresi: 8-10 Haziran 1995, İstanbul, Tarih Vakfı, 1998, s. 215-220.
- Məmmədov, Nazim: “Ötən Əsrin 50-60-Ci İllərində Ermənistanın Azərbaycanı Qarşı Ərazi İddiaları”, **Dirçəliş XXI Əsr**, Bakü, Ekim-Kasım 2007, s. 125-134.
- Məmmədova, Samirə: “Əlibəy Hüseynzadə (Turan)-140”, **Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Bülleten**, No: 1-2, Bakü, 2005, s. 88-90.
- Mirəhmədov, Əziz: “Birinci Azərbaycan Qəzeti”, **Əkinçi (1875-1877)**, Bakü, Avrasiya, 2005.
- Mutafian, Claude: “Karabagh in the Twentieth Century”, **The Caucasian Note: The History and Geopolitics of Nagorno-Karabagh**, Ed. by. Levon Chorbajian, Patrick Donabedian, Claude Mutafian, London and New Jersey, Zed Books, 1994, s. 109-161.
- Mutz, Diana C.: “The Influence of Perceptions of Media Influence: Third Person Effects and the Public Expression of Opinions”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 1, No: 1, Spring 1989, s. 3-23.
- Mutz, Diana C., Joe Soss: “Reading Public Opinion: The Influence of News Coverage on Perceptions of Public Sentiment”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXI, No: 3, Autumn 1997, s. 431-451.
- Nağısoylu, Möhsün: “Ana Dilimizin Deyərli Yazılı Abidesi”, **Şeyx Səfi Təzkirəsi (“Səfvət-üs Səfa’nın XVI Əsr Türk Tercümesi)**, Haz. Möhsün Nağısoylu, Sevar Cabbarlı, Rauf Şeyxzamanlı, Bakü, Nurlan, 2006, s. 3-24.
- Nation, R. Craig: “Russia, the United States, and the Caucasus”, 2007, s. 12, (çevrimiçi), <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdffiles/PUB764.pdf>, 2 Temmuz 2008.
- Nerimanov, Neriman: “Türkistan Siyasetimiz”, **Seçme Makaleler**, Der. Hüseyin Adıgüzel, İstanbul, İleri, 2005, s. 121-127.
- Nerone, John: “Four Theories of the Press in Hindsight: Reflections on a Popular Model”, **New Frontiers in International Communication Theory**, Ed. by. Mehdi Semati, Lanham-Boulder-New York- Toronto-Oxford, Rowman and Littlefield, 2004, s. 21-31.
- Nesibli, Nesib:
(Nassib Nassibli): “Azerbaycan’da Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, C. VII, No: 1, İlkbahar 2001, s. 132-160.
“Azerbaijan Geopolitics and Oil Pipeline Issue”, **Perceptions**, Vol. IV, No. 4, December 1999- February 2000, (çevrimiçi), <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume4/December1999-February2000/nassibli.PDF>, 26 Haziran 2009.
- Neuwirth, Kurt: “Testing the Spiral of Silence Model: The Case of Mexico”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 12, No. 2, Summer 2000, s. 138-159
- Noelle-Neumann,
Elisabeth: “The Contribution of Spiral of Silence Theory to an Understanding of Mass Media”, **The Mass Media in Liberal Democratic Societies**, Ed. by. Stanley Rothman, New York, Paragon House, 1992.
“Public Opinion and Rationality”, **Public Opinion and the Communication of Consent** Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 33-54.

- Nyman, Lars-Erik: **Turkish Influence on the Islamic Republic of Eastern Turkistan**, Ankara, TTK, 1981.
- Ogan, Sinan: “Elçibey İktidarının Başarısızlığının Bazı İç Sebepleri”, **Yeni Forum**, No: 302, Temmuz 1994, s. 37-40
“Yüzyılın Dramı: Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”, **Avrasya Dosyası**, C. VII, No: 1, Azerbaycan Özel Sayısı, İkbahar 2001, s. 431-453.
- Oktay, Cemil: “Hum” Zamiri’nin Serencamı: Kanun-u Esasi İlanına Muhalefet İçin Bir Deneme”, **Siyaset Yazıları: ‘Hum Zamirinin Serencamı’ ve Diğerleri**, İstanbul, Der, 1998, s. 29-43.
“Nasıl Bir Dış Türkler Politikası”, **Siyaset Yazıları: ‘Hum Zamirinin Serencamı’ ve Diğerleri**, İstanbul, Der, 1998, s. 141-144.
- Oldendick, Robert W.,
Barbara Ann Bardes: “Mass and Elite Foreign Policy Opinions”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVI, No: 3, Fall 1982, s. 368-382.
- Öğün, Süleyman Seyfi: “Bir Türkçü-İslamcı Eklemlenme Figürü Olarak Ağaoğlu Ahmed”, **Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye**, İstanbul, Bağlam, 1995, s. 195-203.
- Özkan, Güner: “Nagorno-Karabakh Problem: Claims, Counterclaims and Impasse”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, C. I, No: 1, 2006, s. 118-137.
- Panossian, Razmik: “The Diaspora and the Karabagh Movement: Oppositional Politics between the Armenian Revolutionary Federation and the Armenian National Movement”, **The Making of Nagorno-Karabagh: From Secession to Republic**, Ed. by. Levon Chorbajian, Hampshire and New York, Palgrave, 2001, s. 155-177.
- Papazian, Lalis: “A People’s Will: Armenian Irredentism over Nagorno-Karabagh”, **The Making of Nagorno-Karabagh –from Secession to Republic**, Ed. by. Levon Chorbajian, New York, Palgrave, 2001, s. 54-81.
- Parker, Suzanne L.: “Toward an Understanding of ‘Rally’ Effects: Public Opinion in the Persian Gulf War”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LIX, No: 4, Winter 1995, s. 526-546.
- Peters, John Durham: “Historical Tensions in the Concept of Public Opinion”, **Public Opinion and the Communication of Consent**, Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 3-12.
- Peterson, Sophia: “International News Selection by the Elite Press: A Case Study”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. 45, No: 2, Summer 1981, s. 143-163.
- Plutzer, Eric,
Michael McBurnett: “Family Life and American Politics: The ‘Marriage Gap’ Reconsidered”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LV, No. 1, Spring, 1991, s. 113–127.
- Polat, Nâzım Hikmet: “Türk Edebiyatı Tarihçiliği Çalışmalarının Neresindeyiz?”, (çevrimiçi), <http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20%20EDEBIYATI/14.php> , 1 Aralık 2009.
- Powlick, Philip J.: “The Sources of Public Opinion for American Foreign Policy Officials”, **International Studies Quarterly**, Vol. XXXIX, No. 4, December 1995, s. 427-451.
- Plutzer, Eric,
John F. Zipp: “Identity Politics, Partisanship, and Voting for Women Candidates”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LX, No. 1, Spring 1996, s. 30–57.
- Public Opinion inside the USSR”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XI, No: 1, Spring 1947, s. 4-25.
- Qasımlı, Musa:
(Qasımov) “Azərbaycandakı Türk Təbələrinin Vəziyyəti”, **Turan**, No: 4, Bakü, 2005, s.119-125.

- “Türk Kafkas İslam Ordusu Harekatının Azerbaycan Tarihindeki Önemi”, **Aydınlarmın Gözüyle Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan’da Atatürk Merkezi, 2007, s. 128-141.
- Quliyev, Vilayət: “Məmduh Şövkət Esendal: Bakıda İlk Türkiye Diplomati”, **525. Qəzet**, 17, 24 Şubat / 3,10 Mart 2007.
- Qurbanlı, Mübariz: “Azərbaycan Dövlətinin Təməl Prinsipləri”, **Azərbaycan** (gazete), 6 Şubat 2008.
- Rəhimzadə, Vügar: “Heydər Əliyev Və Azərbaycanda Azad Mətbuatın Formalaşması”, **Heydər Əliyev İrsi Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 279-290.
- Resulzadə, Mehmet Emin: “Düşmənin Hücumunu Bəklərkən”, **Əsərləri: 1909-1914**, Haz. Şirməmməd Hüseynov, C. II, Bakü, Şirvanəşr, 2001, s. 146-150.
- “İran’ın İndiki Siyasi Vəziyyəti və ya Dərəbəylik”, **Əsərləri: 1909-1914**, Haz. Şirməmməd Hüseynov, C. II, Bakü, Şirvanəşr, 2001, s. 18-22.
- Robins, Philip: “Between Sentiment and Self-Interest. Turkey Policy toward Azerbaijan and Central Asian States”, **The Middle East Journal**, V. XLVII, No: 4, Autumn 1993, s. 593-610.
- Rollan, Françoise: “Turkey’s Role in Central Asia and the Caucasus After 1991”, **Qloballaşma Prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya İktisadi və Beynəlxalq Münasibətlər II Beynəlxalq Konqres Materiallar, Bakü, 2-5 Mayıs 2007**, C. III, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2007, s. 1155-1168.
- Rössler, Patrick, Michael Schenk: “Cognitive Bounding and German Unification: Agenda-Setting and Persuasion Effects of Mass Media”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 12, No: 1, Spring 2000, s. 29-47.
- Rucinski, Dianne, Charles T. Salmon: “The ‘Other’ as the Vulnerable Voter: A Study of the Third-Person Effect in the 1988 U.S. Presidential Campaign”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 2, No: 4, Winter 1990, s. 345-368.
- Rüstəmov, Pərviz: “Azərbaycan Neft Strategiyası və Onun Reallaşdırma Taktikası”, **Azərbaycan-Türkiyə Münasibətlərinin Elmi, Siyasi, Mədəni və İqtisadi İstiqamətləri, Bugünkü Vəziyyət və Perspektivlər (Materiallar)**, Haz. Qafqaz Üniversitesi, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2003, s. 72-82.
- Salmon, Charles T., Theodore L. Glasser: “The Politics of Polling and the Limits of Consent”, **Public Opinion and the Communication of Consent** Ed. by. Theodore L. Glasser, Charles T. Salmon, New York, The Guilford, 1995, s. 437-457.
- Sander, Oral: “Türkiye ve Türk Dünyası”, **Türkiye’nin Dış Politikası**, Der. Melek Fırat, İmge, Ankara, 1998, s. 255-268.
- Scheufele, Dietram A.: “Spiral of Silence Theory”, **The SAGE Handbook of Public Opinion Research**, Ed. by. Wolfgang Donsbach, Michael W. Traugott, Los Angeles, SAGE, 2008, s. 175-182.
- Schramm, Wilbur: “Haberleşme Nasıl İşler”, **Kitle Haberleşme Teorilerine Giriş: Seçilmiş Parçalar**, Çev. Ünsal Oskay, Ankara, Sevinç, 1969, 95-134.
- Skilling, H. Gordon: “Background to the Study Opposition in Communist Eastern Europe”, **Political Opposition in One-Party States**, Ed. by. Leonard Schapiro, London-Basingstoke, Macmillan, 1972, s. 72-103.
- Smith, Alastair: “Diversionary Foreign Policy in Democratic Systems”, **International Studies Quarterly**, Vol. 40, No. 1, March 1996, s. 133-153.

- Soltan, Elnur: “Azerbaycan Cumhuriyeti ve Azerbaycan Kimliği Üzerine Düşünceler”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği: Muzaffer Özdağ’ a Armağan**, Der. Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Seyfettin Erol, C. III Ankara, ASAM, 2003, s. 147-170.
- Soroka, Stuart N.: “Issue Attributes and Agenda-Setting by Media, the Public, and Policymakers in Canada”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 14, No: 3, Autumn 2002, s. 264-285.
- Sorayan, Mark: “Beyond the Nation-State: Culture and Ethnic Politics in Soviet Transcaucasia”, **Transcaucasia, Nationalism and Social Change –Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia**, Ed. by. Ronald Grigor Suny, 2nd eds., The University of Michigan, 1996, s. 401-426.
- Soysal, İsmail: “Kitle İletişim Araçları ve Diploması”, **İ.Ü. SBF Dergisi**, No: 2, 1984, s. 293-313.
- Spieier, Hans: “Historical Development of Public Opinion”, **American Journal of Sociology**, Vol. LV, No: 4, January 1950, s. 376-388.
- Süleymanov, Mehman: “Qafqaz İslam Ordusunun Quruluş, Hazırlıq və Səfərbərlik Vəziyyəti”, **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, Haz. Mehmet Rihtim, Mehman Süleymanov, Bakü, Qafqaz Universiteti, 2008, s. 227-286.
- Şamil, Ali: “Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Meselesi”, **21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği (Muzaffer Özdağ’ a Armağan)**, Der. Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Seyfettin Erol, C. III Ankara, ASAM, 2003, s. 139-145.
- Şimşir, Bilal (N.): “Türkiye ile Azerbaycan Arasında Diplomatik İlişkileri Tarihinden”, **Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası Arasında Diplomatik Əlaqələrin Qurulmasının 10 İlliyinə Həsr Olunmuş Elmi-Praktik Konfrans: Bakü, 14 Yanvar 2002 (Materiallər)**, Bakü, Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi, 2002, 24-28.
- Tahirzadə, Ədalət: “İmanın Ən Yüksək Dərəcəsi”, **Deyirdim ki, Bu Quruluş Dağılacaq**, Bakü, Gənçlik, 1992, s. 11-23 (Kiril harfləri ilə).
- Taşkıran, Cemalettin: “Karabağ’ da Son Durum”, **Yeni Türkiye**, C. II, No: 16, Türk Dünyası Özel Sayısı Temmuz-Ağustos 1997, s. 1192-1198.
- Tezkan, Yılmaz: “Değişen ve Küreselleşen Dünyada Türkiye ve Kadim Komşusu Rusya”, **Kadim Komşumuz Rusya**, Haz. Yılmaz Tezkan, y.y., Ülke Kitapları, 2001, s. 9-21.
- Todorov, Alexander, Anesu N. Mandisodza: “Public Opinion on Foreign Policy: The Multilateral Public that Perceives Itself as Unilateral”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXVIII, No: 3, Fall 2004, s. 323–348.
- Togan, Zeki Velidi: “Azerbaycan’ ın Tarihi Coğrafyası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Y.1, No: 1, İstanbul, 1932, s. 35-48.
- Toroslu, Nevza: “Medya ve Hukuk: Basın Özgürlüğü ve Sınırları”, **Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar**, Haz. Korkmaz Alemdar, İstanbul, Afa Yayıncılık ve TÜSES Vakfı, 1999, s. 56-84.
- Trevor, Margaret C.: “Political Socialization, Party Identification, and the Gender Gap”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXIII, No: 1, Spring 1999, s. 62-89.
- Tuchman, Gaye: “Objectivity as Strategic Ritual: An Examination of Newsman’s Notions of Objectivity”, **American Journal of Sociology**, Vol. LXXVII, No: 4, January 1972, s. 660-679.
- “The Production of News”, **A Handbook of Media and Communication Research: Qualitative and Quantitative Methodologies**, Ed. By. Klaus Bruhn Jensen, London-New York, Routledge, 2002, s. 78-89.

- Twohey, James S.: “An Analysis of Newspaper Opinion on War Issues”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. V, No: 3, Fall 1941, s. 448-455.
- Udum, Şebnem: “The Politics of Caspian Region Energy Resources: A Challenge for Turkish Foreign Policy”, **Perceptions**, Vol. VI, No.4, December 2001-February 2002, (çevrimiçi), <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume6/December2001-February2002/sebnemudum.PDF>, 3 Ağustos 2009.
- Urjewicz, Charles: “Güney Kafkasya: Toprak, Ülke ve Ulusal Kimlik”, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemem, İstanbul, Metis, 1998, s. 101-105.
- Üstel, Füsün: “Türk Ocakları ve Dış Türkler”, **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, Ankara, 1997, s. 53-65.
- Vahabzade, Bahtiyar, Süleyman Əliyarov: “Açıq Məktub”, **Azərbaycan Jurnalı**, Şubat 1988.
- Vaner, Semih: “Türkdilli Dünyada Demokrasi Sorunu”, **Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Çev. Ercan Eyüboğlu, İstanbul, Metis, 1997, s. 215-238.
- Vəliyev, Şamil: “Azərbaycan Mətbuat Tarixində İrşad”, **İrşad-100: İrşad Qəzetinin 100 İllik Yubileyinə Həsr Olunan Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Haz. Şamil Vəliyev v.d., Bakü, Bakı Dövlət Universiteti, 2006, s. 3-7.
- Wanta, Wayne Yusuf Kalyango: “Terrorism and Africa: A Study of Agenda Building in the United States”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol.19, No: 4, Autumn 2007, s. 434-450.
- Whelan, Joseph G.: “The Press and Khrushchev’s ‘Withdrawal’ from the Moon Race”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XXXII, No: 2, Summer 1968, s. 233-250.
- Willnat, Lars Waipeng Lee, Benjamin H. Detenber: “Individual-level Predictors of Public Outspokenness: A Test of the Spiral of Silence Theory in Singapor”, **International Journal of Public Opinion Research**, Vol. 14, No. 4, Winter 2002, s. 391-412.
- Wong, Cara J.: “Little” and “Big” Pictures in Our Heads: Race, Local Context, and Innumeracy About Racial Groups in the United States”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. LXXI, No. 3, Fall 2007, p. 392-412.
- Xudiyev, Nizami: “Heydər Əliyev: Müasir Azərbaycanın Qurucusu”, **Heydər Əliyev İrsi: Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 47-58.
- Yalçın, Aydın: “Diplomasi ve Strateji: Azerbaycan Örneği”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 291, Mayıs-Haziran 1993, s. 20-22.
- “Türk Halklarında Milli Uyanış”, **Avrasya Etüdləri**, C. I, No: 4, Kış 1995, s. 3-29.
- Yaqublu, Nəsiman: “Əhməd Ağaoğlu Fenomeni: ‘İrşaddan Başlanan Yol’”, **İrşad-100: İrşad Qəzetinin 100 İllik Yubileyinə Həsr Olunan Elmi-Praktik Konfransın Materialları**, Haz. Şamil Vəliyev v.d., Bakü, Bakı Dövlət Universiteti, 2006, s. 13-16.
- Yishai, Yael: “Public Ideas and Public Policy: Abortion Politics in Four Democracies”, **Comparative Politics**, Vol. XXV, No: 2, January 1993, s. 207-228.
- Young, Kimball: “Comments on the Nature of ‘Public’ and ‘Public Opinion’”, **Public Opinion and Propaganda: A Book of Readings**, Ed. by. Daniel Katz, Dorwin Cartwright, Samuel Eldersveld, Alfred McClung Lee, New York, The Dryden, 1954, s. 62-66.

Zukin, Cliff,
Robin Snyder: “Passive Learning: When the Media Environment is the Message”, **Public Opinion Quarterly**, Vol. XLVIII, No: 3, Fall 1984, s. 629–638.

DİĞER KAYNAKLAR

- Açıkgöz, Halil: “Önsöz”, **Azatlık ve Demokrasi**, Haz. Halil Açıkgöz, İstanbul, Veli, 1993, s. 7-11.
- Abbaslı, Nazile: “Azatlık Mücadeleleri ve Azerbaycan Basını”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.
- Ağayev, Mehman: “Milli Mücadele Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Ak, Emine: “Azerbaycan Türkçülüğüne Tarihsel Bir Bakış: Rus Azerbaycan’ından Milli Bağımsızlığa Yüzyıl Başında Azerbaycan Ulusal Aydınlanması”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, (İngilizce), Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.
- Akün, Ömer Faruk: “Ertaylan, İsmail Hikmet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1995.
- Aktan, Gündüz: “Basın ve Dış Politika”, **Radikal**, 20 Nisan 2002.
- Akyol, Taha: “Bakü’deki Stalin”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 261, Mayıs-Haziran 1993, s. 27.
- Aliyeva, Gönül: “SSCB Döneminde Azerbaycan’da Dil Planlaması”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2005.
- Altınal, Şengül: “Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Örnek Olarak Hakimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1992.
- Aran, Mehmet Sadık: “Kardaş Kömeyi”, **Ergenekon Yolu**, No: 1, 1 Temmuz 1951, s. 6-7.
- Aras, Sabri: “Kan Kusan Rus Silahları Azerbaycan’ı Kana Buladı”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 271, Ocak-Şubat 1990, s. 9-12.
- Arifoğlu, Rauf: “Karabağ, Nahçıvan ve Türk Birliği”, **Türkiye**, 2 Nisan 1988.
- Aslanov, Aslan: “Şəhidlikdəki Bayrağımız”, **Yeni Müsavat**, 19 Ekim 2009.
- Aydınoglu, Tahir: “Heydər Əliyev və Azərbaycan Mətbuatı”, **Heydər Əliyev İrsi Azərbaycanın Davamlı İnkişaf Strategiyası**, Haz. Yeni Azərbaycan Partiyası, Bakü, Azərbaycan, 2006, s. 272-278.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: “Gəncə və Azərbaycanın Milli İstiqlal Savaşı”, **Xalq**, 26 Mayıs 2002.
- “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası”, Haz. Ç. B. Quliyev v.d., C. I, Bakü, Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı, 1976.
- “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti”, Haz. Ç. B. Quliyev v.d., C. II, Bakü, Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı.
- “Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası”, Haz. Ç. B. Quliyev v.d., C. IV, Bakü, Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı 1980.
- “Nərimanov”, Haz. Ç. B. Quliyev v.d., C. VII, Bakü, Azərbaycan SSC Dövlət Nəşriyyatı 1983.
- Bakiler, Yavuz Bülent: “Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti”, **Zaman**, 2 Eylül 1991.
- Baksan, Banu Müjde: “Galatasaray Üniversitesi’nin Kuruluş Sürecinde Kamuoyu Oluşturulması ve Tanıtımı”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

- Balcı, Ergun: “Azerbaycan: Bir Bunalımın Anatomisi”, **Cumhuriyet**, 19 Haziran 1993.
“Ermenistan, Türkiye ve Sovyetler Birliği”, **Cumhuriyet**, 14 Mart 1988.
“Kafkaslar’da Büyüklerin Dansı”, **Cumhuriyet**, 23 Ağustos 1993.
- Berkan, İsmet: “All the news that's fit to print”, **Radikal**, 17 Nisan 2002.
- Bilginer, Engin: “Türk asıllı Mihriban Vezirova’nın Rusya Günlüğü: Glasnostu Delip Geçen Kadın-2”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1989.
“Glasnost’u Delip Geçen Kadın – Türk Asıllı Rus Gazeteci Mihriban Vezirova’nın Günlüğü -3”, **Hürriyet**, 25 Ocak 1989.
“Türk asıllı Mihriban Vezirova’nın Rusya Günlüğü: Glasnostu Delip Geçen Kadın-7”, **Hürriyet**, 29 Ocak 1989.
- Can, Aytekin: “Demokrasi ve Medya İlişkisi”, **Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 1, İstanbul, 2000, s. 149-166.
- Cemal, Hasan: “Moskova, Azeriler, Ermeniler ve Ankara”, **Cumhuriyet**, 8 Aralık 1988.)
- Çekirge, Fatih: “İşte Böyle Azerbaycan...”, **Hürriyet**, 10 Kasım 1991.
- Demirtaş, Mine: “Kamuoyunun Oluşumu Açısından Halkla İlişkiler Filmlerinin Önemi”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.
- Dikbaş, Kadir: “Sibiryaya Sürgününde İki Bakü Fatih”, **Aksiyon**, No: 657, İstanbul, 9 Temmuz 2007, s. 40-45.
- Ekşi, Oktay: “Önümüzdeki Tuzak”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990.
- Elveren, Muammer: “Kaynayan Kafkasya-4”, **Hürriyet**, 29 Eylül 1991.
- Ergin, Sedat: “ABD, Türkiye’nin Bölgedeki Nüfuzunun Artmasını Teşvik Ediyor”, **Hürriyet**, 5 Eylül 1991.
“Bakü Krizinde Hata Yalnız Ankara’da mı?”, **Hürriyet**, 21 Haziran 1993.
“Gorbaçov’a Anlayış Gösterelim”, **Hürriyet**, 23 Ocak 1990.
- Ələskərova, Səadət, İlgar Məmmədli: “Şəhid Türk Zabitinin Məzarı-3”, **Vışka**, 24 Eylül 1999 (Kiril harfleriyle).
- Əliyev, Rauf: “15 Sentyabr: Azərbaycan-Türkiyə Qardaşlığının Zəfər Günü”, **Xalq**, 15 Eylül 2005.
- Əziz, Elfayim: “Tək Məzar”, **Naxçıvan**, 15 Nisan 1999.
- Filizer, Mahmut Said: “17 Ağustos 1999 Marmara Depremi Sonrası Türk Basınının Kamuoyu Oluşturma Sürecine Katkıları”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002.
- Göğüş, Zeynep: “Petrol Hattı Havaya Uçarken”, **Hürriyet**, 24 Haziran 1993.
- Göğüşov, Altay: “Bakının Azad Edilməsi Türk Əsgərinin Qəhrəmanlıq Zirvəsi İdi”, **Zaman**, 14-15 Eylül 2006.
- Göze, Ergün: “Milli Heyecan”, **Türkiye**, 26 Ocak 1990.
- Güvenç, Nazım: “Ermeni Diasporası Devrede”, **Cumhuriyet**, 12 Mart 1988.
“Sorun Ne?: Karabağ’da Patlayan Saatli Bomba”, **Cumhuriyet**, 24 Mart 1988.
- Hadi, Muhammed: “Beyani Tasavvur Fi Hususül Lisan”, **Həyat**, 20 Ocak 1906.
- Həşimli, Hüseyin: “Məhəmmədəğa Şaxtahtlı Fenomeni”, **Azərbaycan** (gazete), 15 Nisan 2007.
- Hüseyinzade, Ali: “Qəzetimizin Dili Haqqında Bir Nəçə Söz”, **Həyat**, 14 Haziran 1905.
(Turan) “Qəzetimizin Məsələyi”, **Həyat**, 7 Haziran 1905.
“Türklər Kimdir və Kimlərdən İbarətdir”, **Həyat**, 10 Haziran 1905.

- Hüseynzadə, Bayram: “Yeni İnqışaf Mərhələsində Demokratik Mətbuatın Xarakəti”, **İrşad-100: İrşad Qəzetinin 100 İlliyi Münasibətilə Düzenlenen Konfrans Materialları**, Haz. Şamil Veliyev v.d., Bakü, Bakı Dövlət Universiteti, 2006, s. 22-27.
- Hüseynli, Emil: “Şükri Saracoğlunda Azərbaycan Bayrağı”, **525-ci Qəzet**, 28 Ekim 2009.
- Işıküstün, Ani-Heda: “Medyanın Kamuoyundakı Demokratik İşlevləri”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Ü. Sosial Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- İbrahimoğlu, Qalib: “Ət Dırnaqdan Ayrılmaz...”, **Ekspress**, 27 Ekim 2009.
- İncioğlu, Nihal: “Model Olmanın Koşulu, Tutarlılıq”, **Cumhuriyet**, 18 Temmuz 1993 (Leyla Tavşanoğlu'nun röportajı).
- Kabaklı, Ahmet: “Aliyev'in İçyüzü”, **Türkiye**, 22 Haziran 1993.
“Mankurt'luktan Sakının”, **Azerbaycan Dergisi**, No: 261, Mayıs-Haziran 1993, s. 23.
- Karaca, Ahmet: “Perestroyka-Glasnost'un Azərbaycan Katliamı ve İnsanlık”, **Azerbaycan Dergisi**, No. 271, Ocak-Şubat 1990, s. 3-4.
- Karimov, Bahadır: “Haydar Aliyev Döneminde Azərbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003)”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Kılıç, Altemur: “Azərbaycan Olayları”, **Türkiye**, 24 Ocak 1990.
“Gene Azərbaycan”, **Türkiye**, 31 Ocak 1990.
- Kili, Suna: “Azərbaycan, Batı, Sovyet Rusya ve Türkiye”, **Cumhuriyet**, 1 Mart 1990.
- Koru, Fehmi: “Azərbaycan'ı Tanımamak”, **Zaman**, 5 Eylül 1991.
“Bakü, Artık Ankara'dır”, **Zaman**, 6 Ekim 1994.
- Memmedova, Samire: “Alibey Hüseynzade (Turan)-140, **Azerbaycan'da Atatürk Merkezi Bulletin**, S. 1-2, Bakü, 2005.
- Muhammed, Vekil: “Gerçek Dostluk Üzerine”, **Zaman**, 9 Eylül 1991.
- Murad (Bardağcı), İlhan: “Türklük Dünyasını Yeniden Kaybetmeyelim”, **Zaman**, 5 Eylül 1991.
- Mutsel, Ferhat Ayhan: “Ebulfez Ali Elçibey Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1997.
- Nemanzade, Ömer Faik: “Ben Kimin?”, **Kardeş Kömeği**, Bakü, 1917.
- Öz, Erkan: “Kamuoyu Kavramı ve Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevi Açısından Yeni Osmanlılar'ın Gazeteciliği”, **Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- Özfatura, M. Necati: “Azərbaycan'daki İsyanın Hedefi Türkiye'dir”, **Türkiye**, 20 Haziran 1993.
“Azərbaycan'ın Tanınması”, **Türkiye**, 13 Kasım 1991.
“Azeri- (Rus-Ermeni) Savaşı”, **Türkiye**, 24 Ocak 1990;
“Ermenilere Sovyet Tokatı”, **Türkiye**, 29 Mart 1988.
“Kızıl Ordu-Ermeni Vahşeti”, **Türkiye**, 30 Ocak 1990.
“Niçin Karabağ?”, **Türkiye**, 9 Nisan 1988.
“Rusya'nın Azərbaycan katliamı”, **Türkiye**, 22 Ocak 1990.
- Özök, Ertuğrul: “Azərbaycan'dan Sağduyu İşaretleri”, **Hürriyet**, 27 Ocak 1990.
“Aliyev'le İlgili Son İstihbarat”, **Hürriyet**, 22 Mayıs 1999.
“Azərbaycan için Yılmaz- Şevardnadze Zirvesi”, **Hürriyet**, 31 Ocak 1990.
“Azərbaycan'ı Tanımının Perde Arkası”, **Hürriyet**, 4 Kasım 1991.
“Bakanlar Kurulu'nda Azərbaycan İçin Kim Ne Dedi?”, **Hürriyet**, 21 Ocak 1990.
“Bakü'deki O Sessiz Adam”, **Hürriyet**, 23 Ağustos 2000.

- “Hükümet, Özal’ı Devre Dışı mı Bırakıyor?”, **Hürriyet**, 24 Ocak 1990.
- “İmdat Çağrısı”, **Hürriyet**, 19 Mart 1992.
- “Şuşa İçin Zamana Karşı Yarış”, **Hürriyet**, 7 Mart 1992.
- “Türkiye, Azerbaycan’ı Neden Tanımadı?”, **Hürriyet**, 4 Eylül 1991.
- “Tahammül Bardağı”, **Hürriyet**, 24 Kasım 1988.
- Özsoy, Osman: “Kitle İletişim Araçlarının Kamuoyu Oluşumunda Kümülatif Etkisi”, **İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi**, No: 7, 1998, s. 175-183.
- Öztürkmen, Ömer: “Azerbaycan’daki İsyân Türkiye’ye Meydan Okuyor”, **Türkiye**, 18 Haziran 1993.
- Paşayev, Ataxan: “Azerbaycan’ı Nasıl Tanıyacağız?”, **Türkiye**, 4 Eylül 1991.
- “Azərbaycan Cümhuriyyəti və Xalq Maarifi”, **Azərbaycan** (gazete), 6 Mart 1998.
- “Bakıda 1918-ci İl Mart Faciəsi”, **Azərbaycan** (gazete), 27-28 Şubat 1998.
- Qurban, Teyyub: “Cümhuriyyət Tələbələri”, **Ekspress**, 12-14 Mayıs 2007.
- Resulzade, Mehmet Emin: “Tutacağımız Yol”, **Açıq Söz**, 2 Ekim 1915.
- Sirmen, Ali: “İç Türkler-Dış Türkler”, **Cumhuriyet**, 26 Mart 1988.
- Songar, Ayhan: “Can Azerbaycan”, **Türkiye**, 3 Eylül 1991.
- Süleymanlı, Əbulfəz: “Bir Can İki Sayılamaz, Bizi Kimsə Ayıramaz”, **525-ci Qəzet**, 3 Kasım 2009.
- Şafak, Erdal: “Yazılanlar-Yazılmayanlar”, **Sabah**, 16 Mart 2009.
- Şimşek, Güntay: “Elçibey”, **Zaman**, 23 Ağustos 2000.
- Tınc, Ferai: “Azerbaycan Herkesle İyi Geçinmek Zorunda”, **Hürriyet**, 20 Haziran 1993.
- “Azerbaycan Petrolünde Bilek Güreşi”, **Hürriyet**, 21 Ağustos 1994.
- “Politikacı Değil Bağımsızlık Savaşçısı”, **Hürriyet**, 23 Ağustos 2000.
- Uluengin, Hadi: “Azerbaycan Nereye?”, **Hürriyet**, 13 Ekim 1994.
- Ünal, Hasan: “Elçibey’den Berişa’ya Türkiye’nin Dostları”, **Zaman**, 24 Ağustos 2000.
- Ünal, Vecihi: “Afganistan ve Azerbaycan”, **Türkiye**, 26 Ocak 1990.
- Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla
İş Üzrə Dövlət Komitəsi: “Əhali”, (çevrimiçi), <http://www.diaspora.az/>, 2 Temmuz 2009.
- “Dövlət Dili”, (çevrimiçi), <http://www.diaspora.az/>, 2 Temmuz 2009.
- Yalçıntaş, Nevzat: “Azerbaycan’a Ermeni Tehdidi”, **Zaman**, 22 Ağustos 1990.
- Yaşar, Ahmet: “The Coffeeshouses in Early Modern İstanbul: Public Space, Sociability and Surveillance”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- Yeşil, Murat: “Azerbaycan’ı Yalnız Bırakmayalım”, **Türkiye**, 6 Eylül 1991.
- Zerdabi, Hasan Bey: “Daxiliyyə”, **Əkinçi**, No: 1, 22 Temmuz 1875.
- “İttihadi Lisan”, **Həyat**, 11 Ocak 1906.
- Zeybek, Namık Kemal: “Özal’ın Sözleri”, **Halk’a ve Olaylara Tercüman**, 9 Mart 2005.

DERGİLER

Aksiyon
American Journal of Sociology
Askerî Mecmua
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Avrasya Dosyası
Ayın Tarihi

Azerbaycan Dergisi
Azərbaycan Jurnalı
Azerbaycan Yurt Bilgisi
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi Bulletin
Azeri Türk
Central Asian Survey
Comparative Politics
Doğu Türkistan'ın Sesi
Dirçəliş XXI Əsr
Ergenekon Yolu
Foreign Policy
Füyûzat
International Journal of Public Opinion Research
International Studies Quarterly
İ. Ü. İletişim Fakültesi Dergisi
İ.Ü. SBF Dergisi
Journal of Kafkaz University
Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi
Molla Nəsrəddin
Odlu Yurt
Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları
Perceptions
Political Behavior
Public Opinion Quarterly
Reader in Public Opinion and Communications
Stratejik Analiz
The Journal of Conflict Resolution
The Middle East Journal
The Royal Institute of International Affairs
Toplum ve Bilim
Turan
Turkish Review of Eurasian Studies
Türk Dünyası Araştırmaları
Türk Yurdu
Türkiye Günlüğü
Yeni Forum
Yeni Mecmua
Yeni Türkiye
Yom

GAZETELER

525. Qəzet
Açık Söz
Açık Söz
Akşam

Alemdar
Anadolu'da Yenigün
Azadlıq
Azərbaycan
Cumhuriyyət
Ədəbiyyat və İncəsənət
Əkinçi
Ekspress
Hakimiyet-i Milliye
Halk'a ve Olaylara Tercüman
Xalq
Həyat
Hürriyyət
İbret
İfham
İkdam
İqdam
İzmir'e Doğru
Qardaş Köməyi
Kommünist
Milliyet
Naxçıvan
Radikal
Sabah
Şərq
Tanin
Tasvir-i Efkâr
Tevhid-i Efkâr
Türkiye
Vakit
Vışka
Xalq Cəbhəsi,
Yeni Şafak
Zaman (az)
Zaman (tr)

ANSİKLOPEDİLER

Azərbaycan Sovət Ensiklopediyası
İslam Ansiklopedisi
TDV İslâm Ansiklopedisi
Türkler Ansiklopedisi
US Foreign Policy Encyclopedia

İNTERNET

<http://aliyevheritage.org/cgi-bin/>
<http://library.aliyev-heritage.org/az>

http://president.az/browse.php?sec_id=53
<http://mektebli.president.az/?remzler>
<http://www.byegm.gov.tr/>
<http://www.devletarsivleri.gov.tr>
<http://www.diaspora.az/>,
<http://www.sam.gov.tr/perceptions>
<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/files>
<http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/>
<http://www.meclis.gov.az/?/az/topcontent/3>
www.cankaya.gov.tr
www.mfa.gov.az
www.mfa.gov.tr
<http://turkoloji.cu.edu.tr>

ROMAN

Efendiyev, İlyas:

Geriye Bakma İhtiyar, Çev. Muhsin Kalkışım, Bakü, Qafqaz Üniversitesi, 2005.

Anar (Rızayev):

Ağ Qoç, Qara Qoç, Bakü, Azərneşr, 2003.

Said, Kurban:

Ali ve Nino, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Everest, 2004.

ÖZGEÇMİŞ

Abdulhamit Avşar

1964 yılında Yarkent'te doğdu. İlk ve orta öğretimi Kayseri'de dereceyle bitirdi. 1986 yılında Marmara Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Radyo - Televizyon Bölümünden birincilikle mezun oldu. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalında yüksek lisansını tamamladı (1997). Türkiye'deki basın - siyaset ilişkisini Serbest Cumhuriyet Fırkası ekseninde konu alan tezi kitap olarak basıldı.

1985–1986 yılları arasında Yeşilçam'da çalıştı. 1987 yılında Prodüktörlük sınavlarını kazanarak TRT'de göreve başladı. Çeşitli drama, kültür ve kuşak programlarının yanı sıra birçok belgeselin yapım ve yönetmenliğini üstlendi. Hazırladığı belgesellerin önemli bir bölümünün metinlerini kaleme aldı. Çeşitli yurt dışı toplantılarda TRT'yi temsil etti. Temmuz 2004-Kasım 2007 tarihleri arasında TRT Bakü Temsilciliği görevinde bulundu. 2006–2007 yılları arası Azerbaycan Türk Sanayici ve İşadamları Beynelhalk Cemiyeti (TUSİAB) Yüksek İstişare Kurulu üyeliği yaptı. Yakın dönem tarihiyle ilgili hazırladığı belgesel programlar dolayısıyla Türkiye Yazarlar Birliği “En İyi Belgesel” (2003), Türk Dünyası Hizmet Vakfı “Türk Dünyası Üstün Hizmet” (2003), “Samir Askerhanov” (2005) ve Türkiye Gazeteciler Cemiyeti “Yılın Belgeseli” (2008) ödülleri kazandı. Pek çok kuruluşça ödül, şilt ve plakete layık görüldü. TRT Azerbaycan Temsilciliği görevi sırasında Bakü Asya Üniversitesince fahri doktor unvanı verildi.

“Bir Partinin Kapanmasında Basının Rolü: Serbest Cumhuriyet Fırkası”, “Türkiyenin İstiqlal Müharibesinde Azərbaycan Türkləri”, “Aydınların Gözüyle Azərbaycan” ve “Azərbaycan Yazıları” adlı kitaplarının yanı sıra çeşitli ulusal ve uluslararası dergilerde yayınlanmış makaleleri de bulunmaktadır. İngilizcenin yanı sıra Uygurca, Azerice, Özbekçe ve Kırım Tatarcasını bilmekte, Osmanlıca ile Kiril alfabelerini okuyabilmektedir. Sürekli Sarı Basın Kartı sahibi olan Abdulhamit Avşar, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, Basın Konseyi, Basın Birliği gibi meslek kuruluşlarının üyesi, evli ve üç çocuk babasıdır.

Halen TRT İstanbul Televizyonunda Prodüktör olarak görev yapmaktadır.